

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
100 illiyinə və həyatını Cümhuriyyət
idealının gerçəkləşməsi uğrunda
fəda edənlərin əziz xatirəsinə
ithaf olunur.*

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

“...XALQIMIZIN
MÜSTƏQİL
YAŞAYACAĞINA
İNANIRDIQ”

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi
Bakı – 2018

Tarix, tərcümə, müqəddimə,
izah və şərhlerin müəllifi:

VİLAYƏT QULİYEV

Redaktor:

AFƏQ MƏSUD

Əlimərdan bəy Topçubaşov.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq.
Bakı: 2018. – 688 səh.

Çar Rusiyasındakı çoxmillionlu türk-müsəlman xalqlarının sınıq-mış lideri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideya atalarından və ən fəal xadimlərindən biri, Parlamentimizin ilk sədri, müstəqillik dövrünün ilk böyük diplomat Əlimərdan bəy Topçubaşovun (1863–1934) siyasi-publisistik irsi ilk dəfədir ki, belə geniş şəkildə Azərbaycan oxucusuna təqdim edilir. "...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq" kitabında onun məqalələri, nitqləri, səfər qeydləri, diplomatik yazışmaları, tarixi araşdırmalar, bədii publisistikası və zəngin epistoləyər irsindən nümunələr toplanmışdır. Bu rəngarəng və əhatəli materiallar tarix sahəsinə gəlişinin 100 illiyini qeyd etdiyimiz milli dövlətimizin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918–1920) "qurucu atalar"ından birinin titanik fəaliyyətini geniş ölçüdə göstərməklə yanaşı, Cümhuriyyətin azadlıq doğuluş prosesini və Cümhuriyyət idealının əbədiyəşərliyi də dolğun əks etdirir. Heç şübhəsiz, kitab tarixçilər, diplomatlar, politoloqlar, Azərbaycanın milli müstəqillik mübarizəsinin tarixi və şəxsiyyətləri ilə maraqlanan oxucular üçün böyük maraq doğuracaq.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Vilayət Quliyev. Əlimərdan bəy Topçubaşov: portret cizgiləri	9
Məqalələr.....	37
Redaktordan	38
Bakıda ilk rus-müsəlman qız məktəbinin açılışı münasibəti ilə	45
İlk tatar dramaturqu	59
Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı.....	68
Müsəlman qadınının sərbəst fəaliyyəti.....	73
Yeni Bakı qazısı.....	78
Qafqaz mənzərələri	81
Müsəlman ruhani seminariyası.....	86
Bakıda tatar dilində qəzet	90
Müsəlmanlar azadlıq hərəkatında.....	95
Müsəlmanların dirçəliş erası	100
Yeni qurbanlar	105
Qafqaz müsəlmanlarının vəziyyətinə dair	108
İran Konstitusiyası haqqında	112
İsmayıl Qaspiralının xatirəsinə.....	118
Səfər qeydləri	123
Nitqlər.....	145
Ə.Topçubaşovun Rusiya müsəlmanlarının IV qurultayında nitqi	146
Ə.Topçubaşovun Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayında nitqi	163
Ə.Topçubaşovun Dövlət müşavirəsində nitqi	170
Diplomatik məktublar və söhbət yazıları.....	177
Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (5 sentyabr 1918-ci il)	178
Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (15 sentyabr 1918-ci il)	182
Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (sentyabrın 20-dən sonra)	186

Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (22 oktyabr 1918-ci il).....	190
Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (31 oktyabr 1918-ci il).....	195
Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (14 noyabr 1918-ci il).....	208
Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (15 noyabr 1918-ci il).....	214
Ə.Topçubaşovun F.Xoyskiyə məktubu (16 dekabr 1918-ci il)	215
Ə.Topçubaşovun sədrəzəm Tələt paşa ilə söhbətinin yazısı	223
Ə.Topçubaşovun xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəylə söhbətinin yazısı.....	227
Ə.Topçubaşovun hərbi nazir Ənvər paşa ilə söhbətinin yazısı	230
Ə.Topçubaşovun sədrəzəm İzzət paşa ilə söhbətinin yazısı.....	235
Ə.Topçubaşovun xarici işlər naziri Nəbi bəylə söhbətinin yazısı.....	239
Ə.Topçubaşovun xalq maarif nazirinin müavini ilə söhbətinin yazısı.....	243
Ə.Topçubaşovun dənizçilik naziri Rauf bəylə söhbətinin yazısı.....	246
Ə.Topçubaşovun sədrəzəm Təvfik paşa ilə söhbətinin yazısı	251
Ə.Topçubaşovun xarici işlər naziri Rəşid bəylə söhbətinin yazısı.....	256
Ə.Topçubaşovun Ukrayna elçisi M.A.Sukovkinlə söhbətinin yazısı.....	260
Ə.Topçubaşovun İran elçisi Mirzə Mahmud xanla söhbətinin yazısı.....	264
Ə.Topçubaşovun P.N.Milyukovla söhbətinin yazısı	268
Ə.Topçubaşovun S.D.Sazonovla birinci söhbətinin yazısı.....	276
Ə.Topçubaşovun S.D.Sazonovla ikinci söhbətinin yazısı.....	281
Ə.Topçubaşovun İran xarici işlər naziri Əliqulu xanla birinci söhbətinin yazısı	289
Ə.Topçubaşovun İran xarici işlər naziri Əliqulu xanla ikinci söhbətinin yazısı.....	292
Ə.Topçubaşovun İran xarici işlər naziri Əliqulu xanla üçüncü söhbətinin yazısı	296
Ə.Topçubaşovun erməni milli şurasının sədri A.Aqaronyanla söhbətinin yazısı.....	300

Ə.Topçubaşovun Osmanlı sultanı VI Mehmetlə söhbətinin yazısı.....	307
Ə.Topçubaşovun Böyük Britaniya xarici işlər nazirinin birinci müavini Ç.Hardinqlə söhbətinin yazısı.....	309

**Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransındakı
nümayəndə heyətinin sədri Ə.Topçubaşovun Azərbaycan
hökumətinə göndərdiyi məlumatlar317**

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (4–5 mart 1919-cu il).....	318
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (17–29 mart 1919-cu il).....	326
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (18 aprel 1919-cu il).....	330
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (4 may 1919-cu il).....	336
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (8–10 iyun 1919-cu il).....	338
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (8–9 iyul 1919-cu il).....	349
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (22–25 sentyabr 1919-cu il).....	363
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (6–10 noyabr 1919-cu il).....	390
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (29 noyabr – 2 dekabr 1919-cu il).....	422
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (11 may 1920-ci il).....	434
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə (22 iyun 1920-ci il).....	437

**Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının
Paris sülh konfransından tələbləri.....441**

Publisistika491

Azərbaycanın yolgöstərəni – Həsən bəy Zərdabi.....	492
--	-----

Məktublar531

Əli bəy Hüseynzadəyə (16 iyul 1904-cü il)	532
Əli bəy Hüseynzadəyə (14 sentyabr 1904-cü il)	534
Əli bəy Hüseynzadəyə (23 iyun 1920-ci il)	536
Əli bəy Hüseynzadəyə (15 mart 1924-cü il)	539
Əli bəy Hüseynzadəyə (28 aprel 1925-ci il).....	543
Əli bəy Hüseynzadəyə (1 sentyabr 1926-cı il)	547
Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə (9 fevral 1924-cü il)	549
Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə (4/14/15 aprel 1924-cü il)	551
Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə (5–8 dekabr 1924-cü il).....	562
Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə (20 oktyabr 1925-ci il)	564
Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə (26 fevral 1926-cı il).....	568
Ceyhun bəy Hacıbəyliyə (2 avqust 1921-ci il).....	570
Ceyhun bəy Hacıbəyliyə (12 sentyabr 1922-ci il).....	573
Ceyhun bəy Hacıbəyliyə (19 oktyabr 1922-ci il)	576
Ceyhun bəy Hacıbəyliyə (28 dekabr 1926-cı il)	580
Ceyhun bəy Hacıbəyliyə (18 iyul 1927-ci il).....	582
Ceyhun bəy Hacıbəyliyə (27 avqust 1927-ci il).....	585
Ceyhun bəy Hacıbəyliyə (1 sentyabr 1928-ci il).....	588
Xəlil bəy Xasməmmədova (2 aprel 1931-ci il)	591
İzahlar və şərhlər	614

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV –

PORTRET CİZGİLƏRİ

XX yüzilliyin görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimlərindən biri olan Əlimərdan bəy Ələkbər bəy oğlu Topçubaşov (1863–1934) təkcə doğma Azərbaycanın deyil, Rusiya, Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqi türk-müsəlman xalqlarının mədəni həyatı, siyasi tarixi və milli azadlıq mübarizəsində mühüm rol oynayıb. 70 illik ömrünün təxminən yarım əsr keçmiş Rusiya imperiyası hüdudları daxilində yaşayan türk millətlərinin siyasi cəhətdən maariflənməsinə və təşkilatlanmasına, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulmasına və beynəlxalq miqyasda tanınmasına, milli-ictimai həyatın bir çox sahələrinin mütərəqqi, demokratik ideyalarla zənginləşməsinə həsr edilib. Son dərəcə mürəkkəb şəraitdə bütün bu məqsədlərə nail olmaq üçün o, hüquqşünas, qəzet redaktoru, publisist, siyasətçi, parlament üzvü, diplomat, dövlət xadimi, siyasi mühacirət hərəkatının lideri kimi ən müxtəlif səviyyələrdə onilliklər boyu yorulmadan, böyük əzm və iradə ilə mübarizə aparıb.

Əlimərdan Topçubaşov (1922-ci ildə soyadından “ov” sonluğunu atıb, ailə ənənəsinə uyğun “Topçubaşı” adlandırılmasını istəmişdi, amma nədənsə elmi ədəbiyyatda yenə də israrla daha çox Topçubaşov variantından istifadə edilir. İndiki nəşri hazırlayarkən biz də bu stereotipdən uzaqlaşma bilmədik – *Tərc.*) 1863-cü il mayın 4-də Qafqazın o vaxtkı inzibati mərkəzi Tiflisdə, qədim ənənələrə malik əsilli-köklü zadəgan ailəsində doğulmuşdu. Atası, rus ordusunun zabiti Ələkbər bəy gürcü çarı II İraklinin artilleriya rəisi vəzifəsinə qədər yüksəlmiş Əlimərdan bəy Topçubaşının (nəslin davamçıları öz soyadlarını onun hərbi peşəsinin adından götürmüşdü) oğlu idi. Anası Sevər xanıma gəldikdə isə, əsil-nəsəb baxımından Topçubaşılardan az məşhur olmayan Vəkilovlar ailəsində doğulmuşdu. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Topçubaşovlar nəslə Rusiyada hələ

XIX əsrin ilk onilliklərindən etibarən kifayət qədər yaxşı tanınırdı. Əlimərdan bəyin atasının əmisi, İmperator Sankt-Peterburq Universitetinin və Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Asiya İnstitutunun professoru, tarixçi-numizmat, türkoloq, iranşünas, şair və tərcüməçi Mirzə Cəfər Topçubaşov (1786–1869) Rusiya şərqşünaslıq elminin banilərindən biri kimi məşhurlaşmışdı, Peterburq şərqşünaslıq məktəbinin ilk təməl daşını qoyanlardan biri olmuşdu.

Tale nəslin banisinin – ulu babasının adını daşıyan Əlimərdan bəyin nazı ilə oynamamışdı. Beş yaşında atasını, aradan üç il keçəndən sonra isə anasını itirmişdi. Uşağın tərbiyəsi ilə nənəsi – yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilən və balaca Əlimərdanın ürəyini ələ almağı, onu şərəfli nəslə layiq oğul kimi böyütməyi bacaran müdrik qadın məşğul olmağa başlamışdı.

O, əvvəlcə bir müddət ənənəvi mədrəsədə oxumuş, sonra isə Birinci Tiflis kişi gimnaziyasına qəbul edilmişdi. Oxuduğu dövrdə gimnaziyanın yeganə azərbaycanlı şagirdi kimi, təkcə milli mənsubiyyəti ilə deyil, bilik və bacarığı, çalışqanlığı ilə də ilk gündən seçilmişdi. Rus dili, ədəbiyyatı və tarix sahəsindəki uğurları isə daha nəzərəçarpan idi. Çox güman, bu səbəbdən də təhsilini başa vurduğu 1884-cü ildə gimnaziya şurası yekdilliklə Zaqafqaziya ölkəsinin təqaüddüsi kimi, onu Sankt-Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə göndərməyi qərara almışdı. Lakin birillik təhsil kursunu başa vurandan sonra Əlimərdan bəy rus filologiyası üzrə mütəxəssis olmaq fikrindən daşınmışdı – təqaüddən imtina edərək, universitet rektoruna yazdığı ərizədə hüquq fakültəsinə keçmək istədiyini bildirmişdi. Tələbə gəncin gözlənilməz addımı hərtərəfli düşüncələrin və gələcəyə hesablanmış niyyətin bəhrəsi idi. Çünki çarizmin həyata keçirdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində soydaşlarının slavyan filologiyası mütəxəssisindən daha çox hüquqşünasa ehtiyacı olduğunu aydın başa düşürdü. Digər tərəfdən, Rusiya paytaxtında olduğu dövrdə “başını aşağı salıb dərslərini oxumaqla” da kifayətlənmək istəməmişdi – Rusiya universitetlərində günü-gündən genişlənən tələbə hərəkatının fəal iştirakçıları sırasında yer almışdı. 1887-ci ildə gizli tələbə

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

təşkilatının üzvü kimi universitetdən xaric edilmişdi. Yalnız onu yaxşı tanıyan, gələcəyinə inanan professorların işə qarışması nəticəsində ali məktəbə bərpa olunmuş və təhsilini tamamlaya bilmişdi.

1888-ci ildə universiteti namizəd dərəcəsi ilə (1917-ci ilə qədər müdavimlər təhsillərini həqiqi tələbə, yaxud namizəd dərəcəsi ilə başa vururdular. İkinci daha yüksək sayılırdı və təxminən indiki dövrün magistrinə bərabər tutulurdu – *Tərc.*) bitirdi. Elmlər namizədi adı almaq üçün hazırladığı dissertasiya mülki hüquq məsələlərinə (daşınmaz əmlak hüququ) həsr olunmuşdu. Qazandığı uğur gənc Topçubaşova elmi mənsəb haqqında düşünməyə əsas verirdi. Hüquq fakültəsinin rəhbərliyi də azərbaycanlı məzunun kafedrada qalıb professoraya hazırlaşmasının tərəfdarı idi. Lakin 1884-cü il universitet nizamnaməsinə görə, professorlar, ilk növbədə isə hüquq sahəsində çalışanlar yalnız xristianlar arasından seçilib hazırlana bilərdi. Əlimərdan bəy elmi mənsəb naminə dinindən imtina etmək niyyətində deyildi.

Ona görə də 1889-cu ildə Tiflisə qayıdıb, Barışıq məhkəməsi hakiminin köməkçisi və Dairə məhkəməsinin katibi vəzifələrində işləməyə başladı. Paralel şəkildə pedaqoji işlə də məşğul olurdu – Tiflis Əkinçilik Məktəbində qanunçuluğun əsasları fənnini tədris edirdi. Eyni zamanda Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin hüquq məsləhətçisi vəzifəsini könüllü surətdə üzərinə götürmüşdü. İctimai işlərdən də boyun qaçırırmırdı – Qafqaz Hüquq Cəmiyyətinin katibi və kitabxanaçısı kimi çalışırdı, Tiflis müsəlmanlarının bütün ictimai-mədəni işlərinə dəstək verir, yerli mətbuat orqanlarında məqalələrlə çıxış edirdi. Əslinə baxsan, Rusiya müsəlmanlarının gələcək liderinin ictimai-siyasi fəaliyyəti daha öncədən – Sankt-Peterburq Universitetinin tələbəsi olduğu dövrdən başlanmışdı.

XIX əsrin sonunda Tiflis Qafqazın baş şəhəri, canişinliyin inzibati mərkəzi idi. Lakin neft sənayesinin sürətli inkişafı nəticəsində regionun başqa mühüm yaşayış məskəni – Bakı sürətlə Qafqazın iqtisadi və mədəni paytaxtına çevrilməkdə idi. Digər tərəfdən, çar idarəçilərinin davamlı ruslaşdırma

siyasətinə baxmayaraq, Bakı get-gedə daha artıq dərəcədə həm də Azərbaycan türklərinin, milli fikir və düşüncənin, qurucuları sırasında Əlimərdan bəyin də aparıcı yer tutduğu gələcək müstəqil dövlətin paytaxtı statusuna iddia edirdi.

Tiflisli Ə.Topçubaşov doğma xalqı üçün “neft və milyonlar səltənəti”nin getdikcə artan əhəmiyyətini qiymətləndirərək 1896-cı ildə birdəfəlik Bakıya köçmüş və tezliklə burada ictimai-siyasi və mədəni proseslərin mərkəzində yer almışdı. Növbəti ildə o, yerli qanunverici orqanın – Bakı Şəhər Dumasının tərkibinə seçilmişdi. H.Zərdabi, İ.Aşurbəyov, F.Vəzirov, H.Mahmudbəyov və digər azərbaycanlı qlasnılarla birlikdə doğma şəhərində hüquqsuz vəziyyətdə yaşayan soydaşlarının – yerli xalqın maraqlarını müdafiə etməyə başlamışdı.

1898-ci ildə daha bir böyük arzusu yerinə yetmişdi – çoxdan bəri ictimai tribuna sorağında olan Ə.Topçubaşov bir il əvvəl neft milyonçusu və xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin mətbəəsi ilə birlikdə qızıl pulla 57 min manata satın alıb azərbaycanlı ziyalıların sərəncamına verdiyi rusdilli “Kaspi” qəzetinin redaktoru kimi fəaliyyətə başlamışdı. O, qəzet işində, mətbuat sahəsində tam yeni deyildi. Həmin vaxta qədər sırf kommersiya xarakterli gündəlik “Bakı Ticarət-Sənaye Vərəqi” adlı nəşri redaktə etmişdi. Rusdilli mətbuatdan xalqın maraqları naminə faydalanmaq – mövcud vəziyyətdə bu, yeganə çıxış yolu idi. Çünki çar hökuməti onilliklər boyu ana dilində qəzet, yaxud jurnal nəşri ilə bağlı Azərbaycan ziyalılarının xahiş və təşəbbüslərini inadla eşitməməzliyə vururdu.

“Kaspi” 1881-ci ildən nəşr olunurdu. Lakin Əlimərdan bəy gələcə kimi yerli xalqın tarixi, mədəniyyəti, gündəlik həyatı, istək və arzuları, problemləri onun səhifələrində çox az, epizodik yer tutmuşdu. Yeni redaktörün ardıcıl, səbatlı milli mövqeyi nəticəsində qəzet tezliklə milli ziyalıları ətrafına toplayıb, ictimai-siyasi dairələrdə Azərbaycan xalqının sözcüsü kimi tanınmağa başladı. Müasirləri, bəlkə də, haqlı olaraq onu “Müsəlman Kaspisi” adlandırırdılar.

Redaktör kimi, qəzetin ilk sayını çapa imzaladığı 1898-ci ilin 24 iyul günü Ə.Topçubaşov yazırdı: “Cəmiyyət mədəni

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

cəhətdən nə qədər inkişaf edibsə, mətbuatın təsiri də o qədər güclü şəkildə meydana çıxır. Tam haqlı olaraq belə toplumlarda mətbuat ictimai-mənəvi həyatın güzgüsü sayılır. Həmin güzgü özündə cəmiyyət həyatını gerçək boyaları, sevinc və kədərləri, bütün sinif və təbəqələrin gündəlik yaşayışlarının rəngarəng təzahürləri ilə əks etdirir. Eyni zamanda ictimai fikrin ifadəçisinə çevrilərək hər bir cəmiyyət üçün ciddi əhəmiyyətə malik ideya və idealların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu ideya və ideallar isə cəmiyyəti müsbət elementlərlə zənginləşdirir, insanları ruhlandırır, onları daim inkişafa, təkmilləşməyə səsləyir”. Bakının həmin dövrdə ən böyük və populyar qəzetini redaktə etdiyi 7 il ərzində Ə.Topçubaşov bu mühüm prinsipdən bir addım da geri çəkilməmişdi.

Onun adı “Həyat” qəzetinin – XX yüzilliyin bu ilk ciddi milli-mənəvi və ictimai-siyasi platformaya malik anadilli mətbu orqanının yaranması və təxminən ikiillik səmərəli fəaliyyəti ilə də sıx bağlı idi. 1905-ci ilin aprelində – məşhur 17 Oktyabr manifestindən bir neçə ay əvvəl nəşrə başlayan “Həyat”ın beşiyi başında milli jurnalistikanın üç nəhəng siması dayanmışdı: Ə.Topçubaşov nəşir, Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə isə redaktor idilər. İmtiyaz sahibi və əsas maliyyə qaynağı isə həmişə belə ideyaların baş sponsoru kimi çıxış edən “millət atası” H.Z.Tağıyev idi.

Maraqlıdır ki, “böyük üçlüyün” bir sıra mühüm təşəbbüsləri səxavətli və uzaqqörən mesenat H.Z.Tağıyevin adı ilə sıx bağlı olmuşdu. Miqyasına görə son dərəcə böyük işlərdən biri də XX əsrin başlanğıcında – 1901-ci ildə Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün rus-Azərbaycan məktəbinin açılması idi. Ə.Topçubaşov milli mətbuatımızın banisi H.Zərdabi və H.Z.Tağıyevlə birlikdə himayədarlar şurasının üzvü seçilmişdi. Müdirə isə Qazqazın ilk ziyalı müsəlman qadınlarından biri olan Hənifə xanım Abayeva-Məlikova idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ümum-rusiya miqyaslı siyasi proseslərə fəal müdaxiləsinə qədər xalq maarifi məsələləri Əlimərdan bəyin ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri idi. Onun “Kaspi”də təhsilin problem və sahələri – Bakı məktəblərinin vəziyyəti, tədrisin səviyyəsi,

müəllim və şagird kontingenti və s. barədə çoxsaylı məqalələri çıxırdı, dumanın təhsil komissiyasının, habelə Bakı Kommersiya məktəbi və Mariinsk Qızlar gimnaziyası himayədarlar şurasının üzvü seçilmişdi.

Ə.Topçubaşov XX əsrin əvvəllərində siyasi, mədəni, ictimai və mənəvi fikrin bir çox istiqamətlərinin öndəri, pioneri kimi tanınırdı. O, Bakıda azərbaycanlılar arasında ilk andlı məhkəmə iclasçısı olmuşdu. "Kaspi"nin ilk azərbaycanlı redaktoru kimi mətbuat tarixinə düşmüşdü. 1902-ci ildə yerli xalqın – Azərbaycan türklərinin ilk nümayəndəsi kimi Bakı Şəhər Dumasının sədri seçilmişdi. 1905-ci ilə qədər bir neçə mühüm komissiya və şuranın üzvü olmaqla yanaşı, qanunverici orqanın işinə rəhbərlik etmişdi. Bu mühüm vəzifədə çalışdığı üç il ərzində şəhərin abadlaşdırılması üçün böyük işlər görmüş, maarifin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafına mühüm töhfələr vermişdi. Çoxmillətli, çoxkonfessiyalı Bakıda dini-etnik zəmində meydana çıxan qarşıdurmaları önləmək üçün titanik fəaliyyət göstərməli olmuşdu. Milli, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Qafqaz xalqlarının monolit birliyi ideyası onun "Kaspi"dəki məqalələrinin çoxundan qırmızı xətt kimi keçirdi.

Lakin Əlimərdan bəyin və ideya tərəfdarlarının bütün səylərinə baxmayaraq, çarizmin körüklədiyi erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin qarşısını almaq mümkün olmadı. İlk silahlı toqquşmalar 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlandı və tezliklə iki xalqın qonşuluq şəraitində yaşadığı bütün Cənubi Qafqaza yayıldı. Erməni şovinizminin gec-tez regionu qana çalxayacağı Azərbaycanın ayıq düşünən siyasətçiləri üçün əsla gözlənilməz addım deyildi. Onlar, ilk növbədə isə Ə.Topçubaşov yaxınlaşan təhlükə barədə çar idarəçilərini dəfələrlə xəbərdar etmişdilər. Amma təəssüf ki, çağırışları zamanında eşidilməmiş, bəlkə də, bilərəkdən qulaqardına vurulmuşdu. Nəticədə mütəşəkkil erməni silahlı dəstələrinin dinc şəhər və kəndlərə basqınları başlayanda hökumətin taleyin ümidinə buraxdığı tərəf müdafiəsiz Azərbaycan türkləri oldu.

Başqa bir qorxulu təmayül də günü-gündən geniş yayılırdı – silahlı dəstələrdən az mütəşəkkil və qorxulu olmayan erməni təbliğatı bir tərəfdən iki qonşu xalq arasındakı münaqişəni

qızıdır, o biri tərəfdən isə baş verən fəlakətlərin hamısında “vəhşi tatarlar”ı günahkar çıxarırdı. Paytaxt qəzetlərinin yalnız “xristian qardaşlarına” ürəyi yanırıdı, Bakı və Azərbaycanın digər bölgələrinin türk əhalisinin öz torpağında dinc, təhlükəsiz yaşamaq hüququ sayə salınmırdı. Milli mövcudluğa təhlükənin günbəgün artdığı belə bir şəraitdə Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti (tərkibinə Ə.Ağayev, F.Vəzirov, Ə.Hüseynzadə daxil idilər) 1905-ci ilin aprelində paytaxt Peterburqa yola düşdü. Burada onlar daxili işlər naziri A.Q.Bulıqın və digər yüksək rütbəli dövlət və hökumət nümayəndələri ilə görüşdülər, real vəziyyət haqda məlumat verdilər, xalqın istək və tələblərini “yuxarılar”a çatdırdılar.

Təbii ki, Azərbaycan heyətinin qaldırdığı məsələlərin hamısı adekvat həllini tapmadı. Lakin səfər yaxın gələcəkdə Rusiyadakı türk xalqlarının təmas qurub birləşmələri baxımından əlamətdar oldu. Aprelin 8-də Azərbaycan elçiləri Volqaboyu və Krım tatarlarının təmsilçiləri ilə bir araya gəldilər. Rusiya müsəlmanları siyasi partiyasının təsisinə bağlı yekdil qərar qəbul olundu.

İstər o vaxta qədər, istərsə də sonra Əlimərdan bəy erməni zülmünün at oynatdığı Azərbaycanın müxtəlif guşələrini gəzib-dolaşmışdı. İyun ayında o, şəxsi təşəbbüsü ilə Qafqazın yeni canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkovla görüşüb ona azərbaycanlı əhali adından petisiya təqdim etmişdi. Sənəddə Qafqazda müsəlmanlara inamsızlıqla yanaşılmasından, onların dövlət qulluğunda cüzi təmsilçiliyindən, hər addımda ayrı-seçkiliklə üzləşmələrindən, ermənilərə qanunda nəzərdə tutulmayan güzəştlər verilməsindən, Azərbaycan türklərinin düşünölmüş şəkildə həyat və taleləri ilə bağlı problemlərin həllindən uzaqlaşdırılmasından danışılırdı. Bunun ardınca 1906-cı il fevralın 2-də Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın seçkin şəxslərdən ibarət nümayəndə heyətinin başçısı kimi Tiflisdə, canişin sarayında keçirilən erməni-müsəlman qurultayının işində iştirak etmişdi. O, millətinin həqiqi lideri və humanist qayəli siyasi xadim kimi, mənasız etnik qarşıdurmanı mümkün qədər qısa tezliklə dayandırmağa çalışırdı.

1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorodda yarımğızli şəkildə Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayı keçirildi. İsmayıl bəy

Qasıralının təklifi ilə Ə.Topçubaşov və Kazan tatarlarının nümayəndəsi Yusif Akçura yekdilliklə qurultayın sədri seçildilər. İlk iclasda Əlimərdan bəy Rusiya imperiyasının türk-müsəlman əhalisinin siyasi, iqtisadi, mədəni, milli və dini problemlərinin geniş təhlilini verən məruzə ilə çıxış etdi. Qurultay iştirakçısı olan görkəmli tatar ilahiyyatçısı Musa Bigiyev sonralar yazırdı: “Əlimərdan bəyin bu tarixi nitqi son dərəcə təsirli idi. İştirakçıların çoxu göz yaşlarını saxlaya bilmirdilər”.

İlk türk-müsəlman forumunun işinə Zaqafqaziya, Kırım, Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Ural, Türküstan və Sibirdən gəlmiş nümayəndələr qatılmışdılar. Gündəlikdə dayanan əsas məsələ gələcək ictimai-siyasi hərəkatın ideoloji bazasını və fəaliyyət mexanizmini işləyib-hazırlamaq idi. Qurultayın sonuna doğru daha ehtiyatlı mövqe tutan mütədil nümayəndələrin təklifi üstünlük qazandı. Nəticədə siyasi partiya əvəzinə “İttifaqi-müslimin” adlı ictimai hərəkat yaratmaq qərara alındı. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya imperiyası tarixində bu ilk müsəlman ictimai-siyasi birliyinin bütün sənədləri dərin bilik və təcrübəyə malik hüquqşünas kimi Ə.Topçubaşov tərəfindən, yaxud onun rəhbərliyi altında hazırlanmışdı. “İttifaqi-müslimin” mütəşəkkil bir qurum kimi qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyurdu: Rusiya müsəlmanlarının əksər qismini vahid hərəkatda birləşdirmək, xalqın proporsional təmsilçiliyi əsasında Rusiyada konstitusiyalı monarxiya rejimi uğrunda mübarizə aparmaq, müsəlmanların ruslar, habelə digər millətlərdən olan əhali ilə hüquqi bərabərliyini tələb etmək, onların arasında təhsilin, mədəniyyətin, ana dilində mətbuatın, kitab nəşrinin, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin və s. daha geniş yayılmasına təkan vermək. Nümayəndələrin yekdil qərarına əsasən, növbəti – ikinci qurultayı hazırlamaq da Ə.Topçubaşova həvalə olundu.

1906-cı ilin aprelində Ə.Topçubaşov Bakı quberniyasından I Dövlət Dumasına deputat seçildi. Daha çox məşvərətçi xarakter daşıyan yeni qurumun təntənəli açılışı aprelin 27-də baş tutmuşdu. Lakin Əlimərdan bəy Peterburqa yalnız iyunun 10-da gələ bilmiş, dərhal da müsəlman fraksiyasının formalaşdırılmasına başlamışdı. Rusiyanın türk-müsəlman xalqları I Dövlət Dumasında 36 nü-

mayəndə ilə təmsil olunurdu. Ə.Topçubaşovun təşəbbüsü və sədrliyi altında artıq qanunverici orqanın işinə qatılmaq imkanı qazanan 22 deputat iyunun 21-də fraksiyanın ilk iclasına topladı. Onun sədrliyi ilə fraksiyanın 7 nəfərlik bürosu yaradıldı.

I Dövlət Dumasındakı qısamüddətli fəaliyyəti dövründə azərbaycanlı siyasi xadim daha bir cəsarətli siyasi layihənin təşəbbüskarı və fəal iştirakçısı sırasında adını tarixə həkk etdi – o, polyak A.Lednitski və ukraynalı İ.Şraqla birlikdə qeyri-rus xalqlarına muxtariyyət tələbi ilə çıxış edən “Muxtariyyətçilər ittifaqı” adlı qurum yaratdı. İttifaqın tərkibində polyak, azərbaycanlı, ukraynalı, gürcü və başqa xalqların nümayəndələrindən ibarət 30-a yaxın дума üzvü birləşmişdi. Ə.Topçubaşov burada sədrin müavini idi.

Lakin onun və əqidə dostlarının paytaxtda belə qeyri-adi hərəkətiliklə başlanan fəaliyyəti bir aydan da az çəkdi. İyulun 9-da çar II Nikolayın manifesti ilə “əhali arasından seçilənlər... özlərinə aid olmayan sahələrə müdaxilə etdiklərinə” görə дума buraxıldı. Çarın manifestinə etiraz bildirən deputatların bir qrupu Peterburq yaxınlığındakı kiçik Vıborq şəhərində toplaşdı, “Xalqa xalq nümayəndələrindən” adlı müraciət qəbul etdi. Sonralar daha çox “Vıborq bəyannaməsi” kimi məşhurlaşan sənədi imzalayan 200 nəfərə yaxın keçmiş дума üzvü arasında azərbaycanlı deputatlar – Ə.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov da var idi. Əlimərdan bəy cəsarətli hərəkətinə görə çar məhkəməsinin hökmü ilə bütün siyasi hüquqlarından məhrum olundu və üç aylıq həbs cəzasına məhkum edildi. Cəzasını 1908-ci ildə Peterburqun “Kresti” həbsxanasında çəkdi.

Lakin ağır və çətin “Vıborq sınağı” Ə.Topçubaşovda seçdiyi yolun düzgünlüyünə heç bir şübhə oyatmadı. Qısamüddətli дума fəaliyyəti başa çatandan bir neçə ay sonra, 1906-cı ilin avqustunda o, Rusiya müsəlmanlarının III qurultayının işinə rəhbərlik edirdi. Forumun gedişində onun hazırladığı və geniş müzakirələrdən keçən proqram və nizamnamə əsasında “İttifaqı-müslimin” ictimai qurumdan siyasi partiyaya çevrildi. Proqramda göstərilirdi ki, yeni siyasi təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd “müsəlmanların siyasi, iqtisadi, ictimai və dini məsələlərini

nizama salmaqdır”. “İttifaqi-müslimin” ayrı-seçkilik qoymadan müsəlman əhaliyə vətəndaş hüquqları verilməsini irəli sürməklə yanaşı, aparıcı partiyaların əsas tələblərinə də qoşulur və bununla da, ölkənin siyasi həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərmək məramını ortaya qoyurdu. Müsəlmanlar daha təcrid vəziyyətində, hüquqsuz yaşamayacaqdılar, yaşamaq istəmirdilər. “İttifaqi-müslimin” həmin qəti niyyətin ifadəsi, bəyanı idi. Proqram yekdilliklə qəbul olundu. 15 nəfərdən ibarət mərkəzi komitə seçildi. Ə.Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının ən təcrübəli və nüfuzlu siyasi xadimi kimi partiyanın sədri oldu. O, eyni zamanda siyasi məsələlər üzrə komissiyanın rəhbərliyinə də seçildi.

“Vıborq bəyannaməsi”ni imzaladığına görə məhkəmənin çıxardığı üçaylıq həbs cəzasını çəkdikdən sonra 1909-cu ilin yayında Ə.Topçubaşov III Dövlət Dumasındakı müsəlman fraksiyasının sədri K.Tevkelovla birlikdə Volqaboyu, Mərkəzi Rusiya, Orenburq vilayəti, Sibir və türk-tatarların yaşadıkları digər ərazilərə iki ay davam edən səfərə çıxdı. Gəmi, qatar, at arabası ilə həyata keçirilən uzun və ağır səfərdə məqsəd siyasi cəhətdən fəal əhalini III qurultayın məqsədi, məramı, qərar və qətnamələri ilə yaxından tanış etmək, onların “İttifaqi-müslimin” partiyası ətrafında birləşmələrinə nail olmaq idi.

1906–1909-cu illərdə Ə.Topçubaşov, əsasən, Peterburqda yaşayırdı. Məhkəmənin hökmü ilə hər hansı xalq təmsilçiliyi orqanlarına seçilmək hüququnu itirdiyinə görə növbəti Dövlət Dumalarına keçirilən seçkilərə qatıla bilməmiş, yalnız müsəlman fraksiyası bürosunun işinə rəhbərlik etmişdi. Yeni qanunların, habelə mövcud qanunlara əlavə və dəyişikliklərin hazırlanması, deputatların fəaliyyətinin koordinasiyası, büroya daxil olan məktublarnın, təkliflərin və s. cavablandırılması ilə məşğul olmuşdu.

1909-cu ilin sonlarında Bakıya qayıdan Ə.Topçubaşov yenidən vəkillik və jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmişdi. Birinci Dünya müharibəsi başlanana qədər o, daha çox soydaşları arasında ictimai fəaliyyət və mədəni-maarifçilik işi ilə məşğul olmuş, “Nicat” cəmiyyətinin başçısı və “Səadət” məktəbinin

fəxri sədri kimi, milli təhsil və xeyriyyəçilik şəbəkəsinin qurulmasında iştirak etmişdi.

Ə.Topçubaşov 1912-ci ilin iyun ayında Rusiya müsəlmanlarının Peterburqda keçirilən IV qurultayının işinə qatılmışdı. Həmin ərəfədə Stolipin irticasının təzyiqi altında ölkədəki digər siyasi partiyalar kimi, "İttifaqi-müslimin" in də fəaliyyəti, demək olar, dayanmışdı. Təbii ki, müsəlman kütlələrinin siyasi fəallığı da birinci rus inqilabı dövrü ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdi. Ona görə də cəsarətli, prinsipial çağırışlarına baxmayaraq, nisbətən məhdud tərkibdə keçirilən IV qurultay dini qurumların fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqda qanun layihəsi hazırlamaqla işini başa vurdu. Partiyanın rəhbərliyi həmin qanun layihəsi ilə, heç olmazsa, xalqın inamla yanaşdığı din xadimlərinin nisbi sərbəstliyini qorumağa çalışırdı.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Ə.Topçubaşovun siyasi baxışları müəyyən dəyişikliyə uğradı. O, əvvəlki illərlə müqayisədə indi mütləqiyyət üsul-idarəsinə qarşı daha sərt, barışmaz mövqe tuturdu. Hətta ehtiyatla da olsa, xalqı milli müstəqillik, milli dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazırlamağa başlamışdı. Siyasi fəaliyyətindəki başqa bir diqqətçəkən istiqamət Qafqaz xalqlarının birliyinə nail olmaq üçün atdığı məqsədyönlü addımlar idi.

Tiflisdə 1916-cı ildə keçirilən Qafqaz xalqlarının qurultayında Ə.Topçubaşov ilk dəfə Qafqaz konfederasiyası ideyasını irəli sürmüşdü. Regionun bütün xalqlarının könüllülük prinsipləri əsasında qoşulduğu azad, demokratik, bərabərhüquqlu "Qafqaz evi"nin yaradılması hələ Birinci rus inqilabı illərindən başlayaraq onun fikrini məşğul etmiş, əsas praktiki fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilmişdi. Ümdə işi saydığı Qafqaz birliyi ideyasına yalnız ömrünün son ilində, Fransada siyasi mühacir həyatı yaşayarkən nail olmuşdu. 1934-cü ilin avqustunda Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının nümayəndələri Brüsseldə əsasında Əlimərdan bəyin ideyaları dayanan Qafqaz Konfederasiyası paktını imzalamışdılar. İndiki kimi, o zaman da Rusiyanın əlaltısı kimi çıxış edən erməni siyasətçiləri təkləndiklərini görüb hər vasitə ilə mühüm siyasi iradə nümayişinin qarşısını almağa çalışmışdılar.

1917-ci il Fevral inqilabından sonra siyasi xadim, milli lider kimi Ə.Topçubaşovun həyat və fəaliyyətinin yeni dövrü başlanır. Yeni şərait, tələb və imkanlar nəticəsində o, xalqının milli müstəqillik mübarizəsinin aparıcı simalarından birinə çevrildi. Mütləqiyyət rejiminin çökməsi, nisbi demokratik ab-havanın formalaşması nəticəsində Əlimərdan bəy mətbuatda çıxışları, müxtəlif aksiya, mitinq, nümayiş və küçə yürüşlərinin təşkili və təşviqi ilə yanaşı, soydaşlarının ictimai-siyasi həyata daha fəal qoşulmaları, milli birlik zəminində təşkilatlanmaları üçün də bir sıra əməli addımlar atmışdı. Qüvvələrin birliyini təmin etmək üçün o, 1917-ci ilin mart ayında Gəncə və Tiflisdə olmuş, hər iki şəhərdə soydaşlarını maarifləndirmək məqsədi ilə yeni siyasi şərait və vəzifələrə aid qurultaylar keçirmişdi. Aprel ayında isə Əlimərdan bəyin sədrliyi ilə Bakıda müsəlman qurultayı keçirilmişdi. İştirakçılara təbrik nitqi ilə müraciət edən Ə.Topçubaşov həmvətənlərini digər Qafqaz xalqları ilə birlikdə keçmiş Rusiyanın milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı qətiyyətli mübarizəyə çağıraraq demişdi: “Qafqaz müsəlmanlarının bugünkü qurultayı son yüz ildə keçirilən ilk böyük toplantıdır ki, orada xalqın azad səsi eşidiləcək. Bu qurultay Qafqazın tarixi əzəmətini özünə qaytaracaq”.

Aprel qurultayında onun məsləhəti ilə Azərbaycanda iki aparıcı siyasi qüvvənin liderləri – M.Ə.Rəsulzadə və N.Yusifbəyli rəhbəri olduqları siyasi partiyaların birləşməsinə qərar verdilər və nəticədə bir güclü partiya “Türk Ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi Müsavat” meydana çıxdı. Bu partiya 1917-ci ildə Müəssislər Məclisinə seçkilərdə inamlı qələbə qazandı, bir il sonra isə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentində aparıcı qüvvəyə çevrildi.

1917-ci il 11–17 may tarixlərində Ə.Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında iştirak etdi. Bu, imperiyanın süqutundan sonra türk-müsəlman toplumunun ilk irimiqyaslı forumu idi. Gündəlikdə dayanan ən vacib məsələlərdən biri keçmiş imperiyanın gələcək siyasi-inzibati quruluşu ilə bağlı idi. Ə.Topçubaşovun sədrlik etdiyi iclasda M.Ə.Rəsulzadənin irəli sürdüyü yerli muxtariyyətə əsaslanan xalq respublikası

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

ideyası üstünlük qazandı. Həmin ilin iyununda Bakıda Müsəlman Milli Şurası təsis edildi. Gizli səsvermə nəticəsində Əlimərdan bəy yekdilliklə Şuranın sədri seçildi. Milli Şuranın sədrliyi vəzifəsi ona Azərbaycanın təmsilçisi kimi ümumqafqaz regionunda daha əhəmiyyətli siyasi rol oynamağa imkan yaradırdı.

Vəziyyəti stabilləşdirmək üçün geniş məşvərətə ehtiyac duyan Müvəqqəti hökumət 1917-ci ilin avqustunda A.F.Kerenskinin sədrliyi ilə Dövlət müşavirəsi adı altında ümumrusiya forumu çağırmışdı. Müşavirənin işində keçmiş imperiyanın müsəlman əhalisinin kompakt yaşadığı regionları təmsil edən 34 nümayəndə iştirak edirdi. Tədbirdən əvvəl keçirilən toplantıda bütün müsəlmanlar adından Əlimərdan bəyin çıxış etməsinə yekdilliklə qərar verildi. Ə.Topçubaşov lakonik, lakin tutarlı, bir qədər də emosional məruzəsində çağdaş inqilabi dəyişikliklər dövründə keçmiş imperiyanın digər xalqları ilə müqayisədə çoxmilyonlu türk-müsəlman əhalinin daha böyük məhrumiyyətlərlə üzləşdiyini, üzərlərində daim milli və dini zülmün ağır basqısını hiss etdiklərini vurğulayaraq Müvəqqəti hökumətdən bu dözülməz vəziyyətə son qoymaq üçün təcili surətdə təsirli tədbirlər görməyi tələb etdi. Fevral inqilabından sonra ölkədə tam kəskinliyi ilə üzə çıxan milli məsələdən bəhs edərkən natiq ümidvar olduğunu bildirdi ki, yeni, azad və demokratik Rusiyada etnik, dini mənsubluğundan asılı olmayaraq bütün xalqların dostluq və qardaşlığı ideyasının qələbə çalacağı gün o qədər də uzaq deyil. Rusiya xalqlarının taleyini həll etmək fikrinə düşənlərin qarşısında Ə.Topçubaşov yalnız müsəlman əhali ilə bağlı suallar deyil, ümumrusiya miqyaslı vəzifələr də qoyurdu. Həmin vəzifələr sırasına “xalqların azad şəkildə öz müqəddəratını təyin etməsinə əsaslanan ilhaqsız və kontribusiyasız şərəfli sülh”, “keçmiş imperiyanın bütün xalqlarının bərabərliyi və onlar arasında bərabər hüquqlu əlaqələrin qurulması”, “milli-mədəni muxtariyyət prinsipinin həyata keçirilməsi” və s. daxil idi.

1917-ci ilin payızından başlayaraq Ə.Topçubaşovun fəal iştirakı ilə Cənubi Qafqazın azərbaycanlı əhalisi arasında Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərlə əlaqədar ciddi iş aparılırdı.

Maraqlıdır ki, onun özünün namizədliyi tarixi Azərbaycan ərazisi ilə yanaşı, Orta Asiyanın Amu-Dərya vilayətindən də irəli sürülmüşdü. Bu fakt azərbaycanlı siyasətçinin yalnız öz vətəninə deyil, keçmiş Rusiyanın bütün türk-müsəlman əhalisi arasında böyük nüfuz sahibi olduğunu göstərməkdədir. Seçkilər 26–28 oktyabr 1917-ci il tarixlərində baş tutdu. Ə.Topçubaşov Rusiyanın gələcək taleyini həll etməli olan qurumda birincilər sırasında doğma xalqının təmsilçiliyi hüququnu qazandı. Lakin bolşevik hakimiyyətinin qurulması ilə Rusiyada başlanan demokratik hərəkata son qoyuldu. İlk iclası başa çatmamış qanundan kənar elan edilən Müəssislər Məclisi ilə bağlı ümidlər boşa çıxdı.

Cənubi Qafqaz üçün kaos və qanlı qarşıdurmalar dövrü olan 1918-ci ildə Ə.Topçubaşov əvvəl S.Şaumyanın daşnak-bolşeviklərinin, sonra isə Sentrokaspi diktaturasının at oynatdığı Bakıda bir-birindən dəhşətli günlər keçirməli oldu. O, mart soyqırımının dəhşətlərini yaşamışdı, Bakıda və ölkənin digər yerlərində dinc Azərbaycan türklərinin erməni terror dəstələri tərəfindən kütləvi qətlinin şahidi olmuşdu. Özünü iki dəfə həbs edilmiş, bir neçə ay bolşevik-daşnak zindanında saxlanmış, həyatı tükədən asılı vəziyyətə düşmüşdü. Şəxsi arxivi və qiymətli kitabxanası dağıdılıb talan edilmişdi. Yalnız 1918-ci ilin avqustunda hələ də Azərbaycan istiqlalının düşmənlərinin əlində olan Bakıdan bir möcüzə nəticəsində çıxmağı bacaran Əlimərdan bəy gizli yollarla müvəqqəti paytaxt Gəncəyə gəlib əqidə yoldaşlarına qoşula bilmişdi. Məhz həmin səbəbdən də bu istiqlal mübarizinin adına Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsini elan edən Milli Şura üzvlərinin sırasında təsadüf olunmur.

Baş nazir Fətəli xan Xoyskinin təklifi ilə o, 1918-ci il avqustun 18-də fəvqəladə və səlahiyyətli nazir kimi İstanbula göndərildi. Sentyabrın ilk günlərində Osmanlı paytaxtına yetişən Əlimərdan bəy baş vəzir Tələt paşa ilə görüşdü. Tezliklə müstəqil Azərbaycan dövlətinin elçisi kimi hərbi nazir Ənvər paşa, xariciyyə vəziri Əhməd Nəsimi bəy və imperiyanın digər yüksək vəzifəli dövlət xadimləri tərəfindən qəbul olundu. Səfir

kimi etimadnaməsini sonuncu Osmanlı sultanı VI Vəhdətəddinə təqdim etdi. Lakin Osmanlının Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğraması və təslimçi Mudros sülh sazişini imzalamaq məcburiyyəti qarşısında qalması dəfələrlə müzakirə olunan qarşılıqlı əməkdaşlıq niyyətlərinin həyata keçirilməsinə imkan vermədi. Bakı Qafqaz İslam Ordusunun yardımı ilə işğaldan qurtulandan sonra gənc Azərbaycan dövləti müstəqil mövcudluq uğrunda təkbaşına mübarizə aparmalı oldu.

Cümhuriyyətin qurucuları dövlət idarəçiliyinin demokratik formasını – Parlament respublikasını seçdilər. Müstəqillik elanından beş ay sonra – 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanı (Parlament) işə başladı. Diplomatik missiya ilə İstanbulda olsa da, Əlimərdan bəy millət vəkillərinin səs çoxluğu ilə qanunverici qurumun ilk sədri seçildi. Ümumrusiya müsəlman partiyası “İttifaqi-müslimin”ə qısamüddətli rəhbərliyi istisna edilərsə, Əlimərdan bəy heç bir siyasi partiyanın üzvü olmamışdı. Geniş dünyagörüşü, demokratik dəyərlərə sabit və dəyişməz münasibəti ilə seçilirdi. Öz dövrünün görkəmli hüquqşünası, məşhur publisist, ictimai-siyasi xadim, mahir diplomat kimi tanınırdı. Sadalanan keyfiyyətləri, habelə yaşı və həyat təcrübəsi sayəsində o, geniş xalq kütlələri və partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, dövrün siyasi isteblişmenti arasında böyük nüfuza malik idi.

Vətənə qayıdıb Parlamentin fəaliyyətinə rəhbərlik etmək Əlimərdan bəyə müyəssər olmadı – 1918-ci ilin dekabrında Parlament onun Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri kimi, Birinci Dünya müharibəsindən sonra yeni dünya düzenini müəyyən etməli olan Paris sülh konfransına göndərilməsi haqda qərar çıxardı. Heyətin tərkibinə müxtəlif partiya və fraksiyaların təmsilçiləri daxil edilmişdi. Azərbaycan heyəti İstanbula 1919-cu il yanvarın əvvəllərində gəldi və burada Müttəfiq dövlətlərin Osmanlı paytaxtındakı komandanlığı ilə Fransaya viza almaq uğrunda bir neçə ay çəkən uzun və məşəqqətli mübarizə başlandı. Nümayəndə heyəti yalnız aprelin sonlarında yola çıxıb və mayın 9-da Parisə gəlib sülh konfransının iclaslarına qoşulmaq imkanı qazandı.

Dövlətçilik fəaliyyətinin İstanbulda keçən səkkiz aylıq dövrü bir diplomat kimi, Əlimərdan bəyin böyük bacarıq və imkanlara malik olduğunu üzə çıxardı. Burada o, tanıtma xarakterli “Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü” adlı qısa tarixi-siyasi oçerkini tamamladı. Bu yığcam əsərin əsas müddəaları Nümayəndə heyətinin 1919-cu ildə yaydığı “Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının sülh konfransına memorandumu” sənədində müəyyən əlavə və dəyişikliklərlə təkrarlanmışdı. İstanbulda və Parisdə Ə.Topçubaşov Antanta nümayəndələri, müxtəlif ölkələrin səfirləri və səlahiyyətli nazirləri, yüksək rütbəli dövlət məmurları ilə çoxsaylı görüşlər keçirmişdi. Bu görüşlər ilk növbədə dünyanın siyasi xəritəsində yeni dövlət kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin təqdim və təbliğinə – onun tarixinin, sərhədlərinin, coğrafi koordinatlarının, mədəniyyətinin, insan resurslarının, zəngin təbii sərvətlərinin izahına, aydınlaşdırılmasına xidmət edirdi. Digər tərəfdən, Əlimərdan bəy keçirdiyi müxtəlif səviyyəli görüşlərdə imkan daxilində gənc dövlətin maliyyə, iqtisadi, hərbi-texniki və s. məsələlərini həll etməyə çalışırdı.

İstanbuldakı siyasi-diplomatik fəallıq Paris dövrü üçün də səciyyəvi idi. Məhz belə fəaliyyət nəticəsində 1919-cu il mayın 28-də, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin birinci ildönümü günü onun elçiləri ABŞ prezidenti Vudro Vilson – sülh konfransının rəhbərlərindən biri və yeni dünya düzəni ilə bağlı 14 maddəlik “Vilson prinsipləri”nin müəllifi tərəfindən qəbul olunmuşdu. ABŞ prezidentinə Cənubi Qafqaz və Azərbaycanda çağdaş tarixi-siyasi prosesləri aydınlaşdıran memorandum, habelə azərbaycanlıların sülh konfransından istək, yaxud tələblərini əks etdirən sənəd təqdim edilmişdi. Əlimərdan bəy ölkəsi və xalqı adından lakonik, dərin məzmunlu nitqlə çıxış etmişdi.

Fövqəladə və səlahiyyətli nazir kimi, müvəqqəti paytaxt Gəncədən çıxdığı gündən başlayaraq Ə.Topçubaşov ardıcıl və sistemli şəkildə özünün, habelə rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin bütün addımları barədə ölkənin Nazirlər Şurası və Xarici İşlər Nazirliyini məlumatlandırır. Onun İstanbuldan və Parisdən göndərdiyi məktublarda keçirilən görüşlər haqda

informasiya, cari siyasi proseslərin təhlili, müxtəlif mühüm məsələlərlə bağlı xəbərdarlıq, mülahizə və faktlar əksini tapırdı. Yaş və təcrübə baxımından əqidə yoldaşlarının çoxu ilə müqayisədə ağsaqqal sayılacaq Əlimərdan bəy nazirlərə və digər hökumət mənsublarına, diplomatlara, ümumən ölkəsinin yeni idarəçilərinə məsləhət verməyi, yol göstərməyi özünə borc sayırdı. Ən əsası isə, o, heç zaman ruhdan düşmür, başladıkları işin uğurla sona çatacağına inanırdı. 1919-cu ilin noyabr ayında sülh nümayəndə heyətinin rəhbəri məhz belə nikbin mövqedən çıxış edərək ölkənin baş nazirinə yazırdı: “Biz əminik ki, hökumət özünün mövcud qüvvələrini dövlət quruculuğunun bütün sahələrində Azərbaycanın daxili vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinə sərf edəcəkdir. Biz hökumətimizdən onun məhz ölkənin daxili həyatını nizama salmaq yolunda atdığı hər yeni addım, verdiyi hər yeni sərəncam barəsində xəbərlər almaq arzusu ilə yaşayırıq. Hökumət yalnız bu yolla indiki vaxtda xalqın rəğbətini qazanmaq, eyni zamanda bizim də müstəqil dövlətçilik şəraitində yaşamağa qabil olduğumuzu nümayiş etdirmək iqtidarına malikdir”.

Parisdə Ə. Topçubaşov və nümayəndə heyətinin digər üzvləri ağır maddi və mənəvi şəraitdə yaşayırdı. Azərbaycan hökuməti ilə, doğma vətənlə qarşılıqlı əlaqələrdə çoxlu çətinliklər vardı, daim vəsait çatışmırdı, soyuq və iddialı avropalıları yenidən rus işğalı təhlükəsi qarşısında qalmış uzaq və kiçik Azərbaycanla maraqlandırmaq o qədər də asan deyildi. Söhbət müstəqil dövlətlərini qurmaq istəyən nisbətən kiçik xalqlara gəldikdə, onların nitqində dərhal mentor ədaları səslənirdi, hətta səslərindəki hiddət və saymazyanalığı da gizlətmək istəmirdilər. Lakin bütün bunlar Əlimərdan bəyi əsla tutduğu yoldan – Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədən çəkəndirmirdi. Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi 6–10 noyabr 1919-cu il tarixli məktubda o, bütün çətinliklərə baxmayaraq duruş gətirdiklərini və sona qədər duruş gətirəcəklərini vurğulayaraq yazırdı: “Doğrudur, bizi hələ müstəqil dövlət kimi tanımırılar, lakin getdiyimiz hər yerdə hamıya artıq il yarımından bəri dövlət kimi faktiki mövcud olduğumuzu bildirir, öz parlamenti, hökuməti,

inzibatçılığı, məhkəməsi, ordusu, məktəbləri olan Azərbaycanın müstəqil şəkildə yaşadığını göstəririk. Bu Azərbaycan bolşeviklərlə amansız mübarizəyə tab gətirib. Deməli, azərbaycanlılar həyat qabiliyyətinə malik xalqdır və müstəqil dövlətini qura bilirlər. Gücümüz çatdığı qədər, hətta çatmasa belə, mövcud vəziyyəti qoruyub saxlamaq, bu özünü təsdiqi mühafizə etmək lazımdır. Biz istərdik ki, hamı, bütün xalqımız müstəqil ictimai-siyasi və iqtisadi mövcudluğa qabiliyyətimizin çatdığını sübuta yetirmək üçün imtahan qarşısında olduğunu yaxşı başa düşsün.

İnanıram ki, bunu bacaracağıq. Çünki xalqımız, həqiqətən də, qabiliyyətlidir, ölkəmiz təbii sərvətlərlə zəngindir. İndiyə qədər əxlaqi başlanğıca əsaslanan siyasi məktəbimiz olmadığından geniş xalq kütlələrinin öz gənc dövlətinin müəssisə və qurumlarından nümunə götürməsi, yaşadığımız sınaq anının tam ciddiyyətini dərk etməsi son dərəcə zəruridir. Paytaxt və rəhbər xadimlər – Azərbaycana bütün varlığı ilə xidmət etməyin nümunəsini geniş xalq kütlələrinə onlar göstərməlidir. Ümumi bərc xalqı səfərbər etmək, onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında sıx birləşdirməkdir. Çünki artıq şüurlarda geriye dönüş üçün yer olmadığına, ola da bilməyəcəyinə əminik. Qarşımızda yalnız bir yol var, o da Azərbaycanın müstəqilliyinə aparan yoldur!”

Ə.Topçubaşov və nümayəndə heyətinin digər üzvlərinin titanik zəhməti sayəsində dünənə qədər yalnız xəyalda yaşananları qismən də olsa, gerçəyə çevirmək mümkün oldu – 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransının Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanıdı. Yüz illər boyu ürəklərdə yaşadılan müstəqillik və milli dövlətçilik arzusunun həyata keçməsi yolunda real imkanlar yarandı. Lakin ümumxalq sevincinin ömrü uzun sürmədi – üç ay yarım sonra XI Qırmızı ordu dünyanın böyük güclərinin susaraq razılıq vermələri nəticəsində Azərbaycanı işğal etdi. Minlərlə qurbanlar bahasına əldə edilmiş milli müstəqilliyə rus süngüləri ilə son qoyuldu.

Bolşevik işğalı və qurucularından biri olduğu dünyadakı ilk müsəlman respublikasının süqutundan sonra Əlimərdan bəy siyasi mühacir kimi Fransada qalmalı oldu. Bütün maliyyə

qaynaqlarının kəsildiyi bir şəraitdə, təkbaşına da olsa, o, dünya birliyinin Azərbaycandakı bolşevik işğalını tanıması yolunda çalışırdı. Bu məqsədlə Genuya (1922) və Lozanna (1923) konfranslarının işinə qatılaraq müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti adından sərt bəyanatlar səsləndirmişdi. Siyasi xadimlərlə görüşlərində, müsahibə və məqalələrində, müraciət və rəsmi məktublarında Əlimərdan bəy Avropa ictimaiyyətinin və mətbuatının, siyasətçi və dövlət xadimlərinin, Parlament üzvlərinin diqqətini vətəninin üzləşdiyi fəlakətə – işğal faktına yönəltməyə çalışırdı.

Ahıl yaşına, daim ehtiyac və xəstəliklərlə çarpışmasına baxmayaraq, o, həyatının sonuna qədər Azərbaycan siyasi mühacirətini birləşdirmək, digər ölkələrdəki mühacir təşkilatları və Qərbin antikommunist qüvvələri ilə əlaqələr yaratmaq işini davam etdirmişdi. Əlimərdan bəyin çoxillik təcrübəsi və siyasi xarizması Rusiya milli ucaqlarının çağdaş tarixə Prometey hərəkəti kimi daxil olan azadlıq mübarizəsində önəmli rol oynamışdı. Həyatının sonuncu ilində, vəfatına dörd ay qalmış Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının nümayəndələri ilə birlikdə Brüsseldə imzaladığı “Qafqaz Konfederasiyası” paktı ilk növbədə onun əməyinin bəhrəsi, çoxillik birləşdiricilik fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Ə.Topçubaşov Parisdə siyasi mühacir kimi yaşadığı 14 il ərzində Fransanın nüfuzlu siyasi dairələri, bir sıra elmi və ictimai təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmış, səmərəli əməkdaşlıq yolunu tutmuşdu. Şərqi və Qərbi əhatə edən intellektual potensialı, geniş dünyagörüşü, 40 illik zəngin siyasi və diplomatik iş təcrübəsi sayəsində o, mühacir təşkilatları arasında böyük nüfuz qazanmışdı. Əlimərdan bəy siyasi fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, 1919-cu ildə Paris Beynəlxalq Diplomatika Akademiyası yanında “Fransa-Qafqaz”, “Fransa-Asiya”, “Fransa-Şərqi” kimi elmi cəmiyyətlərin üzvü idi.

Siyasi fəaliyyət və mühacir hərəkətinə rəhbərliklə yanaşı, o, həyatının Paris dövründə ölkəsinin tarix və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanırdı. 1925-ci ildə rus dilində “Маяк Азербайджана” (“Azərbaycanın yolgöstərəni”) əsərini başa

çatdırmışdı. Zəngin tarixi fakt və şəxsi təəssüratlar əsasında qələmə alınmış bu maraqlı araşdırma ilk sayının çapdan çıxmasının 50 illiyi münasibəti ilə milli mətbuatımızın pioneri “Əkinçi” qəzetinə, milli mətbuatımızın yaradıcısı, özünün qayınatası və müəllimi Həsən bəy Zərdabiyə həsr edilmişdi.

Maraqlıdır ki, əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, 1922-ci ildə Əlimərdan bəy bolşevik işğalına etiraz olaraq rus sonluğu ilə bitən soyadından imtina etmiş, şəxsi yazışmalarında, mətbuatdakı çıxış və rəsmi müraciətlərində soy-kök adına – Topçubaşi soyadına qayıtmışdı.

Əlimərdan bəyin ömür yolu 1934-cü il noyabrın 5-də vətəndən uzaqlarda, Paris ətrafındakı Sent-Klu qəsəbəsində başa çatdı. Dəfn mərasimi üç gün sonra – noyabrın 8-də keçirildi. Ölümü yalnız həmvətənlərini deyil, keçmiş Rusiya imperiyasının əksər xalqlarının siyasi mühacirət dairələrini silkələdi. Bolşevik çevrilişinin vətənlərindən didərgin saldığı yüzlərlə insan onun simasında əzmkar mübarizə yoldaşını, sədaqətli dostu və siyasi lideri itirmişdilər. Bəlkə, bu səbəbdən də azərbaycanlı Əlimərdan bəy Topçubaşovun dəfni çoxmillətli Paris mühacirlərinin birlik nümayişinə çevrilmişdi.

Vida mərasimində həmvətənləri ilə birlikdə Gürcüstan, Ukrayna, Ermənistan, Orta Asiya, Dağıstan, Volqaboyu və başqa regionlardan olan, çoxu vaxtilə Paris sülh konfransında indi sovet işğalı altındakı ölkələrini təmsil etmiş siyasi xadimlər, keçmiş dövlət və hökumət başçıları iştirak edirdilər. Mərhumun məzarı başında onun səmimiyyəti, yüksək insani keyfiyyətləri, siyasi müdrikliyi, səbatlılığı haqqında ürəkdən gələn çoxlu gözəl, hərarətli sözlər söyləndi. Lakin heç şübhəsiz, Əlimərdan bəyin fəaliyyətinə ən yüksək qiyməti uzun illərin mübarizə yoldaşı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə vermişdi. O, böyük həmvətəninin vəfatı ilə bağlı məqaləsində yazırdı: “Əlimərdan bəyin adı bizim siyasi və ictimai həyatımızın ən vacib dövrlərindən birinin yaranmasını özündə təcəssüm etdirir. Sözü, qələmi, tükənməz enerjisi ilə o, həyatının son gününə qədər xalqının xoşbəxtliyi və millətinin haqq işi uğrunda mübarizənin ön cərgəsində getdi. Biz azərbaycanlılar Əlimərdan bəyin simasında

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

milli hərəkatın bütöv bir dövrünün təmsilçisini, böyük dövlət xadimini, milli müstəqillik uğrunda dönməz mübarizi itirdik. Elə bir zaman gələcək ki, artıq ölkəmiz azad olacaq, Parlamentinin ilk sədrinə, müstəqilliyinin müdafiəçisinə minnətdar olan xalq onun abidəsini ucaldacaq”.

* * *

Azərbaycan Cümhuriyyətinin digər qurucuları kimi Əlimərdan bəy Topçubaşovun da şəxsiyyəti və irsi onilliklər boyu ciddi yasaq altında saxlanmışdı. Həm də milli-siyasi müxalifətin Avropadakı lideri olduğu üçün ona münasibətdə təzyiq və təqiblər bolşevik rejiminin ilk günlərindən – 1921-ci ildən başlamışdı. Məsələn, qayını, Həsən bəy Zərdabının kiçik oğlu, həmin dövrdə Cümhuriyyət hökumətinin xaricə göndərdiyi 100 tələbə sırasında Almaniyada təhsil alan (sonradan ölkəyə qayıdıb rejimə qulluq etmək şərti ilə həmin tələbələrin bir qismini Azərbaycan şura hökuməti də maliyyələşdirirdi – *Tərc.*) Səfvət bəy Məlikov məhz Əlimərdan bəyin qohumu olduğuna görə Xalq Maarif Komissarlığının göstərişi ilə təqaüddən məhrum edilmişdi. Yeni hökumət sonradan aradan qaldırmağa məcbur olduğu sinizm dolu səbəbi açıq şəkildə göstərməkdən də çəkinməmişdi.

1920-ci illərdə mətbuatda, sovet təbliğatında, bolşevik ideoloqlarının çıxışlarında əsassız ittihamlara, uydurma böhtan və təhqirlərə ən çox məruz qalan siyasi opponentlərdən biri və bəlkə də, birincisi Əlimərdan bəy idi. Onu qatı panislamist və pantürkist kimi qələmə verir, “mürtəce qaragüruhçu kadet” adlandırırdılar. “Bədnam nümayəndə heyəti”nin rəhbəri kimi “oyuncaq müsəvat hökuməti”nin tanınmasına nail olmaq məqsədi ilə Avropadakı ağalarının ayağına düşməkdən ötrü Parisə getməkdə ittiham edirdilər. Həm də bu çirkin qarayaxma kampaniyası birtərəfli qaydada aparıldığından hər hansı cavab hüququndan və siyasi polemikadan söhbət gedə bilməzdi.

Amma repressiya tarixində ayrı-ayrı nümunələrinə təsadüf etdiyimiz qəribə istisnalar da olurdu. Məsələn, bolşevik tarixçisi A.Rayevski Ə.Topçubaşovun 1919-cu ilin mart–dekabr aylarında

İstanbul və Parisdən Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktubları özünün müqəddimə, tərtib və izahları ilə 1930-cu ildə Bakıda “Мусаватское правительство Азербайджанской Республики на Версальской конференции. Донесения председателя азербайджанской мусаватской делегации (март–декабрь)” (“Azərbaycan Respublikası müsavət hökuməti Versal konfransında. Azərbaycan müsavət nümayəndə heyəti sədrinin məlumatları (mart–dekabr)”) adı altında ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdi. Doğrudur, bolşevik tarixçiliyi ənənəsinə uyğun şəkildə dövlətin özünün və onun sülh konfransına göndərdiyi nümayəndə heyətinin adı saxtalaşdırılsa da, hər yerə süni şəkildə “müsavət” damğası yapışdırılsa da, həmin kitab diplomatiya tariximizin qiymətli sənədlərini izsiz-soraqsız yoxa çıxmaqdan xilas etmişdi.

1930-cu illərdə sovet rejimi daha çox daxildəki “düşmən”lərə qarşı savaş açmışdı. Bütünlükdə mühacirət, xüsusən də “milli ucqarlar”ın siyasi liderləri artıq o qədər də ciddi təhlükə mənbəyi sayılmadığından, digər tərəfdən isə cəmiyyət mühacir dairələrin fəaliyyəti ilə bağlı hər hansı gerçək məlumat əldə etmək imkanından məhrum olduğundan onlara, ümumiyyətlə, fikir verməməyi, görməməzliyə vurmağı, mümkün dərəcədə unutmağı və unutturmağı daha məqsədəuyğun sayırdılar. Cəmiyyətdə yaradılmış total qorxu xofu və Sovetlər İttifaqını çağdaş dünyadan ayıran “dəmir pərdə” də siyasi mühacir dairələrin tam təcrid olunmasına, susdurulmasına xidmət edirdi.

Beləliklə, digər tale qardaşları kimi, Əlimərdan bəyin adı da yetmiş ilə yaxın bir müddət ərzində Azərbaycanın gerçək tarixindən, Azərbaycan xalqının yaddaşından sıxışdırılıb çıxarılmışdı.

Həm də bu, təkcə onun siyasi fəaliyyətinə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmisi, Parlament sədri, milli qayəli diplomat, dövlət xadimi kimi gördüyü işlərə aid deyildi. Onun ilk peşəkar azərbaycanlı vəkillərdən biri, Bakı Şəhər Dumasının üzvü, “Həyat” qəzetinin nəşiri, “Kaspi”nin ilk azərbaycanlı redaktoru, türk-müsəlman qurultaylarının təşkilatçısı, maarifçilik və xeyriyyəçilik sahəsində yorulmaz xadim, görkəmli publisist,

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

türk-müsəlman xalqlarının milli maraqlarının müdafiəçisi, partiya sədri kimi gördüyü işlər, bir sözlə, hər şey unutturulmuş, üzərinə bilinməzlik və mübhəmlik pərdəsi çəkilmişdi. Bu, əslində, sovet rejiminin, Stalin idarəçiliyinin mahiyyətinə uyğun yanaşma tərzidi – insan özü ortada yoxdursa, onun adı və əməlləri meydanda deyilsə, deməli, problem də yoxdur...

Sovet rejimi şəraitində Əlimərdan bəy Topçubaşovun adına, irsinə və fəaliyyətinə münasibətdə unutmazlıq pərdəsinin qaldırılmasına yalnız 1970-ci illərin ortalarında cəhd göstərildi. Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə onun arxivinin vətənə gətirilməsi məsələsi qaldırıldı. Oğlu, Fransanın tanınmış şərqşünas alimlərindən biri, uzun illər atasının ən yaxın köməkçisi Ələkbər bəy Topçubaşovun rəsmən ölkəmizə səfərinin təşkili gündəliyə çıxarıldı. Lakin sovet rejiminin hələ kifayət qədər güclü olduğu dövrdə bu məsələlərin həlli ilk baxışdan göründüyü qədər də asan deyildi.

XX əsrin sonlarında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası əsrin əvvəllərində xalqa bu müstəqilliyi daddırmağı, yoxdan üçrəngli bir bayraq yaratmağı bacaran millət fədailərinə də ikinci həyat verdi, mübarizələrinin haqq olduğunu dünyaya bəyan etdi. Onların arxivlərin küncündən, saralmış qəzet və jurnal səhifələrindən, xarici ölkələrin kitabxanalarından tapılan əsərləri, məqalə və məktubları pozulan, saxtalaşdırılan, hər vasitə ilə unutturulmağa cəhd edilən yaxın tariximizin naməlum səhifələrini də qismən bərpa etməyə imkan verdi.

Yadımdadır, 1989-cu illərdə, Meydan hərəkatının qızğın dövründə düz 70 il əvvəl – 1919-cu ildə Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi altındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransına təqdim etdiyi “Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının sülh konfransından tələbləri” adlı sənədi ingiliscədən çevirib (tərcüməçi bu sətirlərin müəllifi idi – V.Q.) linotip üsulu ilə çoxaltmışdıq, cildləyib kitabça halına salmışdıq. Onun oxunmaqdan didilmiş vərəqləri Azadlıq meydanına toplaşan on minlərlə insanın arasında əl-əl gəzirdi. Həmin günlərdə can atdıqlarımızla 70 il öncəki niyyətlər arasındakı qeyri-adi bənzərlik sənədlə tanış olanların hamısında xoş bir

heyrət yaradır, xalqın gələcəyi ilə bağlı idealların ölməzliyinə inamı artırır.

Eyni zamanda bu idealları onilliklərdən keçirib günümüzə gətirən işıqlı şəxsiyyətlərin həyat və mübarizələrinə böyük maraq doğururdu. Həmin korifey insanların ilk sırasında gələnlərdən biri də Əlimərdan bəy Topçubaşov idi.

Onun tərcümeyi-halı, şəxsiyyəti, ictimai-siyasi fəaliyyəti haqqında daha çox fakt, məlumat xarakteri daşıyan ilk məqalələr və əsərlərindən nümunələr də 1990-cı illərin əvvəllərindən çap olunmağa başladı. 1994-cü ildə həmin dövrdə ölkəmizin xarici işlər naziri vəzifəsində çalışan görkəmli diplomat və ziyalı Həsən Həsənovun, Ataxan Paşayev və Vaqif Ağayevin birgə səyi ilə Həsən müəllimin redaktəsi altında Ə.Topçubaşovun rus dilində “Дипломатические беседы в Стамбуле” (“İstanbulda diplomatik söhbətlər”) kitabı nəşr edildi. Bizim Meydan günlərindəki qeyri-formal təşəbbüsümüzü istisna etməklə, bu kitab daha çox “ifşa” xarakteri daşıyan 1930-cu il nəşrindən sonra Topçubaşov irsinə ilk rəsmi müraciət idi. Nadir əlyazmaları əsasında hazırlanmış maraqlı kitabda 1918-ci ilin avqustunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəvqəladə və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula yola düşən Əlimərdan bəyin növbəti ilin aprelinə qədər Osmanlı paytaxtında müxtəlif ölkələrin təmsilçiləri, türk dövlət xadimləri ilə keçirdiyi çoxsaylı görüşlərin söhbət yazıları toplanmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasının 80-ci ildönümünün qeyd edildiyi 1998-ci ildə bu sətirlərin müəllifi yuxarıda adı çəkilən A.Rayevskinin nəşri əsasında geniş müqəddimə ilə Azərbaycan və rus dillərində “Paris məktubları” (“Pisma iz Parija”) kitabını çap etdirdi. Burada ilk dəfə olaraq Ə.Topçubaşovun İstanbul və Parisdən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi məktublar həm orijinalda, həm də ana dilinə tərcümədə işıq üzü görmüşdü.

2008-ci ildə Bakıda mənim hazırladığım “Azərbaycan Paris sülh konfransında” kitabı üç dildə – Azərbaycan, ingilis və fransız dillərində nəşr olundu. Adı çəkilən kitabda Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətinin sülh konfransının

ali şurasına təqdim etdiyi və Cümhuriyyətin de-fakto tanınmasına zəmin yaradan “Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının Paris sülh konfransından tələbləri” adlı memorandumun mətni yuxarıda sadalanan hər üç dildə verilmişdi. Kitaba yazılmış “Avropaya pəncərə açanlar” adlı geniş müqəddimədə Ə.Topçubaşovun və nümayəndə heyətinin digər üzvlərinin Avropadakı diplomatik fəaliyyətindən və mühacirət illərində “Azərbaycan davası” ilə bağlı gördükləri işlərdən söhbət açılmışdı.

2009-cu ildə Bakı Slavyan Universiteti “Azərbaycan-şünaslıq” seriyasından Ə.Topçubaşovun qayınatası, müəllimi və milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi haqqındakı “Маяк Азербайджана” (“Azərbaycanın yol göstərəni”) tarixi oçerki bu sətirlərin müəllifi tərəfindən hazırlanmış, orijinal mətni yenə də Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi ilə birlikdə çap olunmuş və oxucu auditoriyası tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdı.

Moskvada yaşayan tatar əsilli tarixçi, tarix elmləri doktoru Salavat İshakovun Azərbaycan siyasi mühacirətinin, eləcə də Əlimərdan bəyin zəngin elmi-publisist yaradıcılığının, ilk növbədə isə çoxşaxəli epistolyar irsinin, naməlum məqalə və çıxışlarının, gündəliklərinin, səfər qeydlərinin toplanması və nəşri istiqamətindəki fəaliyyəti də xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu vaxta qədər onun Moskvada çap etdirdiyi “Из истории азербайджанской эмиграции” (2012) – “Azərbaycan mühacirətinin tarixindən”; “А.М.Топчубаши. Документы из личных архивов” (2012) – “Ə.Topçubaşi. Şəxsi arxivlərdən sənədlər”; “А.М.Топчубаши и М.Э.Расулзаде. Переписка. 1923–1926” (2012) – Ə.Topçubaşi və М.Ə.Rəsulzadə. Yazışmalar. 1923–1926”; “Настал момент... предать оглашению”: азербайджанская эмиграция в письмах, записках, телеграммах 1920–1937 гг. (2015) – “Sirləri açmaq zamanı gəldi: Azərbaycan mühacirəti məktub, qeyd və teleqramlarda. 1920–1937” kitablarında Ə.Topçubaşovla bağlı böyük əksəriyyəti elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim olunan nadir sənədlər, ələlxüsus da özündə maraqlı informasiya və mülahizələr ehtiva edən

məktublər toplanmışdır. Hazırda Moskvanın “Художественная литература” nəşriyyatı Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə nadir sənəd və materialların toplandığı dörd kitabdan ibarət “А.М.Топчибаши. Парижский архив. 1919–1940” (“Ə.Topçubaşi. Paris arxivi. 1919–1940”) çoxcildliyini nəşr etdirir. Əlimərdan bəyin Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda həyatının sonuna qədər sürmüş qeyri-adi mübarizəsini əks etdirən nəşrin müəllifləri gürcü əsilli fransız tarixçisi Georgi Mamulia və mühacirət irsinin bilicisi Ramiz Abutalıbovdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il fevralın 25-də imzaladığı “Əlimərdan bəy Topçubaşovun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncamı görkəmli diplomat və dövlət xadiminin yaradıcılıq irsinin toplanmasına və nəşrinə, onun həyatı və çoxcəhətli fəaliyyəti haqqında yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan verdi. Sərəncamda respublikanın müvafiq qurumları qarşısında milli dövlətçiliyimizin banilərindən biri kimi, Ə.Topçubaşovu hərtərəfli öyrənmək, müstəqillik şəraitində qeyd olunan ilk yubileyini yüksək səviyyədə keçirmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Tarix elmləri doktoru, professor Cəmil Həsənlinin fundamental “Tarixi şəxsiyyətin tarixi” monoqrafiyası da həmin sərəncamın işığında meydana çıxdı.

Hələ yubileyə bir neçə il qalmış, daha dəqiq desəm, 2008-ci ildən etibarən o zaman ölkəmizin Macarıstanda səfiri olan Həsən Həsənovun təklifi ilə Əlimərdan bəyin rus dilində dördcildlik “Избранное” (“Seçilmiş əsərləri”) kitabının tərtibi və çapa hazırlanması üzərində işə başlamışdıq. Sonradan yuxarıda adını çəkdiyim moskvalı tarixçi Salavat İshakovun da cəlb olunduğu bu layihə kifayət qədər geniş zaman kəsimini, habelə xarakter etibarı ilə bir-birindən fərqlənən zəngin tarixi-siyasi materialları əhatə edirdi. Uzun illərin zəhməti sayəsində ilk növbədə məhz Həsən Həsənov Topçubaşov irsinin böyük bir qismini toplayıb, xronoloji və tematik dövrləşdirmə apararaq tərtib etmişdi. Eyni zamanda mənim və Salavat İshakovun aşkara çıxardığı bir sıra materiallardan da yararlanmışdı.

Redaktorluq və mətnə rast gəlinən, aydınlaşdırılması tələb olunan məsələlərlə bağlı şərhlər hazırlamaq vəzifəsi də bizim üzərimizə düşmüşdü. Nəşrin elmi məsləhətçisi isə Topçubaşov və bütünlükdə mühacir irsinin Azərbaycana gətirilməsində böyük zəhməti olan Ramiz Abutalıbov idi. Birgə əməyimiz öz bəhrəsini verdi. 2014–2015-ci illərdə ümumi həcmi 120 çap vərəqindən çox olan “Ə.Topçubaşov. Seçilmiş əsərləri” dörd-cildliyi çap olundu. Ölkənin elmi ictimaiyyətinin tanınmış simalarının, mütəxəssislərin iştirakı ilə nəşrin təşkilatı işlərini, maliyyə-texniki tərəfini öz üzərinə götürmüş aparıcı ali təhsil müəssisəsində – Azərbaycan Diplomatik Akademiyasında kitabın təqdimat mərasimi keçirildi.

XX əsrin əvvəllərindəki bir sıra görkəmli ziyalılarımız kimi Əlimərdan bəy də gimnaziya və universitetdə rus dilində təhsil almışdı. Təbii ki, belə olan şəraitdə bütün əsərlərini də incəliklərinə qədər yiyələndiyi rus dilində yazmışdı. Bu mənada “Seçilmiş əsərləri”nin dörd cildə nəşri ümumilikdə nə qədər mühüm hadisə olsa da, müasir azərbaycandilli oxucunun tələblərinə cavab vermək baxımından ünvana çatmırdı. Ona görə də XX əsrdəki ilk milli dövlətimizin – varisi olduğumuz Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi qarşısında bu dövlətin qurucularından birinin – Əlimərdan bəy Topçubaşovun zəngin publisistik, diplomatik və epistoluar irsindən ayrı-ayrı nümunələri dilimizə tərcümə etmək qərarına gəldim. Qarşınızdakı kitab belə meydana gəldi.

Materialların seçilməsi zamanı xronoloji ardıcılıq prinsipinə əməl edilib. Nəticədə müəllifin yaradıcılıq yolunu və çoxcəhətli fəaliyyətini ictimai-siyasi arenaya gəldiyi XIX yüzilliyin sonlarından XX əsrin 30-cu illərinə qədər izləmək imkanı yaranıb. Əlimərdan bəyin tarixi-publisistik, ictimai-siyasi və epistoluar irsi olduqca zəngindir. Ona görə də biz kitabın tərtibi zamanı yaxşılardan içərisindən ən yaxşılardan, öz dövrünün ruhu ilə səsleşən, xalqın mübarizə əzmini ifadə edən və yaşadığımız günlərdə də aktuallığını itirməyən nümunələri seçməyə çalışmışıq.

Sırf elmi nəşr hazırlamaq iddiasında olmasaq da, mətnlərdə təsadüf edilən çoxsaylı şəxs, tarixi hadisə, ictimai-siyasi hərəkət adlarına və s. şərh verməyi zəruri saydıq. Çünki həmin izah və

şərhlər ilk növbədə dövrünün görkəmli ziyalı, tanınmış ictimai-siyasi xadimi, dövlət adamı kimi Əlimərdan bəyin əhatə və fəaliyyət dairəsi, böyük intellektual potensialı, toxunduğu mətləblərin əhəmiyyəti, siqləti haqqında təsəvvür yaradır.

Şərhlərin yazılması zamanı tarix elmləri doktoru Salavat İshakovla birlikdə görkəmli diplomat və siyasi xadimin rus dilində dördcildlik "Seçilmiş əsərləri" üçün şərikli hazırladığımız materialdan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasının 100-cü ildönümünün bayram edildiyi günlərdə milli dövlətçiliyimizin əsas ideoloqlarından birinin – Əlimərdan bəy Topçubaşovun ana dilimizə çevrilmiş əsərlərinin yaxın tariximizə bağlı bilik və təsəvvürləri genişləndirəcəyinə ümid edirik.

Vilayət Quliyev

Oktyabr, 2017-ci il Budapeşt

Məqalələr

REDAKTORDAN

Bu gündən “Kaspi”¹ qəzetinin redaktoru kimi fəaliyyətə başlayırıq. Qarşıda dayanan vəzifələrin bütün çətinlik və məsuliyyətini dərk edərək şəxsi nöqtəyi-nəzərimizdən həmin vəzifələrin nədən ibarət olması, onları necə başa düşməyimiz, icrasını hansı üsul və vasitələrlə həyata keçirmək istəməyimiz, bir sözlə, üzərimizə götürdüyümüz işlərin layiqli şəkildə necə yerinə yetiriləcəyi barədə bir neçə söz deməyi, mövqeyimizi aydınlaşdırmağı özümüzbə borc bilirik. Burada mətbuatın əhəmiyyəti məsələsinə ümumiyyətlə toxunmayacağıq. Müasir cəmiyyətlərdə mətbu sözün böyük rolu sivilizasiyaya qovuşmuş xalqlarda ilk növbədə ictimai həyatın bütün sahələrinə göstərdiyi təsirlə izah olunur. Cəmiyyət mədəni cəhətdən nə qədər inkişaf edibsə, mətbuatın təsiri də o qədər güclüdür. Tam haqlı olaraq belə cəmiyyətlərdə mətbuat ictimai-mənəvi həyatın güzgüsü adlandırılır. Həmin güzgü cəmiyyət həyatını özündə gerçək halda – bütün sevinc və kədərləri, bütün sinif və təbəqələrin gündəlik yaşayışlarının ən müxtəlif təzahürləri ilə əks etdirir. Eyni zamanda ictimai fikrin ifadəçisi kimi, hər bir cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malik ideya və idealların daşıyıcısı vəzifəsini üzərinə götürür. Bu ideya və ideallar isə özündə mövcud cəmiyyət üçün zəruri olan mütərəqqi elementlər daşıyır, insanları həyata ruhlandırır, onları gələcək inkişafa, özünütəkmilləşdirməyə səsləyir.

Lakin mətbuat yalnız o zaman belə əhəmiyyətli mövqeyə yüksələ bilər və yüksəlməlidir ki, daim namusla, dönmədən, tutduğu yoldan sapmadan ictimai maraqların müdafiəsində dayansın, cəmiyyət həyatı üçün vacib həqiqətlərin müdafiəsinə xidmət etsin.

Hər bir mətbu orqanın ali vəzifəsi özünü daim hər yerdə və hər şeydə həqiqət, yalnız həqiqət görmək və həqiqət

axtarmaq söyləri üzərində kökləməkdən ibarətdir. Bu, elə bir mayakdır ki, hər qəzet, hər jurnal istiqamətini ondan götürməli, ona çatmağa can atmalıdır.

İctimai həqiqətin tələblərini bütün mümkün hallarda fəaliyyəti üçün rəhbər tutmayan, təsadüfən, yaxud bilərəkdən bu həqiqəti təhrif edən mətbu orqan qarşısına qoyduğu məqsədlərin yüksəkliyinə ucala bilməz.

Yalnız xatırladığım şərtlər daxilində mətbuat cəmiyyətin ondan tələb etdiyi mədəni, ictimai və mənəvi vəzifələri cəsarətlə həyata keçirməyə qadirdir. Bildiyimiz kimi, yalnız cəmiyyətin deyil, onun ayrı-ayrı üzvlərinin də anlaşma və əmin-amanlıq şəraitində inkişafı, maddi rifah halının yüksəlməsi yalnız belə zəmin üzərində mümkündür. Yalnız bu şərtlər daxilində mətbuat ictimai şüurda şəfqət, ədalət və məhəbbət duyğularını tərbiyə edib yaya bilər.

Vurğuladığım amili hər bir mətbu orqanın proqramının ən zəruri, vacib prinsipi sayan “Kaspi” qəzeti də mövcudluğu və fəaliyyəti ilə ilk növbədə həmin tələbə cavab verməyə çalışacaq. Çünki inanırıq ki, məhz belə bir bünövrəyə əsaslanmaqla qəzetimiz qarşısına qoyduğu vəzifələri yerinə yetirə və cəmiyyətin rəğbətini qazana bilər.

Bu həqiqəti daim yadda saxlayan, daim bu prinsipdən çıxış edən “Kaspi” öz proqramı, eləcə də əyalət mətbuatının verdiyi imkan çərçivəsində istər rus, istərsə də dünya gündəminin diqqətəlayiq hadisələrini zamanında və dolğun işıqlandırmağa çalışacaq. Lakin siyasi həyatın mühüm hadisələrini, rus ədəbiyyatının və rus ictimai mühitinin gerçək mənzərəsini diqqətdə saxlamaqla yanaşı, qəzetimiz indiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da Qafqaz ölkəsinin problemlərinə, xüsusən də yerli Bakı həyatının həyəcan doğuran gündəlik məsələlərinə ardıcıl diqqət yetirəcəkdir.

“Kaspi” yarandığı gündən etibarən bütün mövcudluğu dövründə Qafqaz həyatının güzgüsü kimi çıxış edib. Bu, qəzetin artıq tarixə çevrilmiş xidmətidir. Biz bundan sonra da həmin kursu dönmədən davam etdirəcəyik, Qafqaz

hadisələrini özünün bütün təzahürlərində saf-çürük edib dəyərləndirəcəyik.

Qafqaz təbiətinin zənginliyi və rəngarəngliyi ilə elm aləmi üçün xüsusi maraq doğurmaqdadır. Məmləkətimizin geoloji, linqvistik, etnoqrafik və s. baxımdan elmi fikrə böyük material və tədqiqat imkanları verməsi həmin marağın başlıca səbəblərindəndir. Qafqaz daim axtarışda olan insan zəkasının yeni kəşfləri baxımından böyük diqqət çəkən ölkə şöhrəti qazanıb.

Lakin elmi əhəmiyyəti ilə yanaşı, Qafqazın öyrənilməsi, qafqazşünaslıq ümumi dövlət maraqları baxımından da son dərəcə zəruri sahədir. Bu, ilk növbədə bölgənin dinc inkişafının təmin və bərqərar edilməsi, onun bütün təbəələrinin maddi rifahının təmin olunması, ümumi vətənimizlə sıx qarşılıqlı vəhdətin qurulması baxımından əhəmiyyətlidir.

Dinc inkişaf və əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsi ilə bağlı məqsədlər isə yalnız maarifçilik ideyalarının güclü təbliği, hər yerdə yayılması sayəsində zəruri mədəni tələbat kimi onların gündəlik həyat və məişətinə daxil olması yolu ilə əldə edilə bilər.

Ona görə də “Kaspi” qarşısına müqəddəs vəzifə kimi, milli və dini mənsubluğundan, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün Qafqaz əhalisi arasında maarifin intişarını daim təbliğ etmək, bu istiqamətdə dönmədən mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyur. Biz bütün mümkün vasitələrlə həmvətənlərimizə hər iki cinsdən olan uşaqlar üçün ümumtəhsil və texniki məktəblərin açılması ideyasının zəruriliyini çatdırmağa çalışacağıq. Onlara yalnız məktəbin köməyi ilə istər maddi, istərsə də mənəvi baxımdan cəhalət, نادانلیق və səfalətdən tədricən xilas olmağın mümkünlüyü həqiqətini çatdıracağıq. Yalnız məktəbin onları hər cəhətdən təmin olunmuş vətəndaşlara çevirə biləcəyi fikrini geniş yayacağıq.

Lakin əhaliyə qeyd edilən istiqamətlərdə təsir göstərmək üçün ilk növbədə insanlarımızın mövcud məişətini, əxlaqını,

mənəviyyatını, adət-ənənələrini, dini inanclarını, bir sözlə, bütün təzahür formalarında gündəlik həyatlarını, yaşayışlarını öyrənmək son dərəcə zəruridir. Həm də fikrimizcə, müasir gerçəkliyin hadisələrini dərindən anlamaq və dərk etmək üçün onları tarixi inkişaf prosesində işıqlandırmaq daha böyük fayda gətirə bilər.

Yerli əhalinin məişətinin öyrənilməsi zamanı eynitipli, yəni başqa xalq və dövlətlərin də keçdiyi tarixi inkişaf yolunda təkrarlanan hadisələr üzərində dayanmaq da, fikrimizcə, mühüm fayda gətirə bilər. Belə araşdırmalar Qafqazın, xüsusən də Bakı quberniyası əhalisinin məişətində Asiya xalqlarının həyatı, güzəranı ilə bağlı çoxlu ümumi cizgi və xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasına təkan verə bilər. Eyni sözləri qonşularımız olan Şərq dövlətləri haqqında da demək mümkündür. Heç kəsə sirr deyil ki, onların həyat şəraiti ilə yaxından tanışlıq bizim üçün də son dərəcə faydalıdır.

“Kaspi” qəzeti qüvvə və imkanları daxilində özünü bəyan olunan proqram üzrə əhalinin məişətinin öyrənilməsi kimi ciddi və zəruri işə həsr edəcək. Çünki yerli sakinlərin tələbat və ehtiyacından xəbərsiz mətbuat həyatın aramsız şəkildə ortaya çıxardığı problemlərin həlli üçün vaxtında və lazımı nəticələrlə hökumət orqanlarının, ictimai müəssisələrin yardımına yetişə bilməz.

Cəmiyyətin tələbat və ehtiyaclarını “Kaspi” həmişə gücü çatan qədər izah etməyə, obyektiv mövqedən və tərəfkeşliyə yol vermədən dəyərləndirməyə çalışacaq. Bu vəzifənin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün qəzetimiz xalq təsərrüfatı və insanların rifah halı ilə bağlı bütün məsələləri diqqət mərkəzində saxlayacaq, əkinçiliyə, heyvandarlığa, ipəkçiliyə, bağçılığa, habelə digər əlaqədar sahələrə və sakinlərin başlıca məşğulluq istiqamətlərini təşkil edən məsələlərə xüsusi diqqət yetirəcək. Lakin xalq təsərrüfatı və xalqın həyat səviyyəsi ilə bağlı mövzular içərisində neft birinci yerdə

dayanacaq. Sözüün geniş mənasında, neft məsələsini xüsusi izləyəcəyik. Bu məqsədlə qəzetimizdə ayrıca “Neft şöbəsi” fəaliyyət göstərəcək. Neftin təkcə Bakı rayonu adlandırılan ərazidə deyil, ümumdövlət miqyasında necə böyük əhəmiyyət daşdığını nəzərə alaraq, neft istehsalının vəziyyəti və inkişafı ilə bağlı bütün detallarla marqlanacaq, çətinlik və problemlərə diqqət çəkməyə çalışacağıq. Çünki az öncə də dediyimiz kimi, neftin bizdən ötrü ümumdövlət əhəmiyyəti var.

Nəhayət, Mərkəzi Asiyadakı ərazilərimiz və Şərqi ölkələri ilə qonşuluq münasibətlərimiz sonuncularla daimi ticarət əlaqələri saxlamağı zərurətə çevirməklə yanaşı, Asiya yolu üzərindəki dəniz limanı kimi Bakının əhəmiyyətini artırır. Bu isə öz növbəsində bizi Xəzər dənizi və hövzəsində gəmiçiliyin inkişafına daha artıq diqqət yetirməyə vadar etməlidir. Sadaladığımız məsələlər və həmin istiqamətdə görülən işlər qəzetin “Dəniz şöbəsi”ndə əksini tapacaq.

Bakıya gəldikdə isə, “Kaspi” həmişəki kimi, yenə də səhifələrində şəhərimizə xüsusi həvəslə yer ayıracaq. Burada yerli ictimai özünüidarənin fəaliyyət dairəsinə daxil olan bütün məsələlər əksini tapacaq. Səmimi surətdə inanırıq ki, xatırladığımız istiqamətdə hələ çox, həm də birgə çalışmağımız lazımdır. Birgə dedikdə hökumət və ictimai dairələri, şəhər ictimaiyyətini və mətbuatı nəzərdə tuturuq. Çalışmalıyıq ki, ümumi səylərimizlə hələlik yarı Asiya tipli Bakı sanitariya qaydaları və zahiri görünüş, şəhər təsərrüfatının təşkili və əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından yaxşı mənada dəyişsin, gözəlləşsin. Bir sözlə, elə etmək lazımdır ki, o, neft səltənətinin paytaxtı adına və mövqeyinə hər cəhətdən layiq olsun.

“Kaspi”nin indiyə qədər təqib etdiyi və bundan sonra da daim diqqət mərkəzində saxlayacağı əsas hədəflər ümumi şəkildə bunlardır. Qarşıya qoyulan vəzifələr öz-özlüyündə çətinlik, mürəkkəbdir. Onların çətinliyi bölgəmizin xarakter etibarilə müxtəlifliyi, burada fərqli din və millətlərdən ibarət əhalinin yaşaması ilə daha da artır, dərinləşir.

Din və millətlərlə bağlı məsələyə gəldikdə, belə bir prinsipial qeyd-şərtimizi bildirməyə tələsirik ki, heç bir tərəfə əyilmədən yalnız ədalət mövqeyində dayanacaq, bütün xalqlara eyni münasibət bəsləyəcək, hər birinin sərbəst mövcudluq haqqına hörmətlə yanaşacağıq.

Hansı xalqa məxsusluğundan asılı olmayaraq yaxşılığın bütün təzahürlərinə rəğbətlə yanaşacaq, kim tərəfindən yol verilməsindən, harada rast gəlinməsindən asılı olmayaraq qüsur və eybəcərlikləri kəskin tənqid edəcəyik.

İşıqlandırılmasını məqsəd kimi qarşıya qoyduğumuz mövzuların genişliyinə baxmayaraq, “Kaspi”nin bütün məsələləri əhatə etmək şansı var. Onun ən böyük ölçülü rus qəzetlərinin həcmindən geri qalmayan formatı bizə lazımı imkan yaradır.

Ədəbi qüvvələrə gəldikdə isə, adları “Kaspi” oxucularına yaxşı məlum olan, uzun illərdən bəri redaksiyada daim çalışan əməkdaşlardan başqa, biz imzaları mütaliə həvəskarlarına tanış görünəcək Qafqaz publisist və jurnalistləri arasından yeni şəxslər də dəvət etmişik. Qüvvə və imkanları daxilində redaksiya bundan sonra da sıralarını yeni qələm sahibləri ilə zənginləşdirməkdə davam edəcək. Əsas diqqət “Xəbərlər şöbəsi”nə veriləcək. Bu məqsədlə yalnız Bakı quberniyasının mühüm yaşayış məntəqələrində deyil, qonşu quberniya və əyalətlərdə də tələblərimizə cavab verən müxbirlər axtarırdıyıq.

Lakin redaksiyanın sərəncamında nə qədər ədəbi qüvvə olsa da, əməkdaş və müxbirlərimizin sayını nə qədər artırısaq da, hər bir qəzet kimi “Kaspi” də qarşısına qoyduğu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsinə, gördüyü gündəlik işin səmərəliliyinə yalnız cəmiyyətin rəğbətini və mənəvi dəstəyini əldə etdiyi təqdirdə nail ola bilər.

Qəzetimizin nisbətən geniş dairədə yayılması, nəticədə mərhum redaktor N.A.Sokolinskiyin² onun formatını böyütməsi cəmiyyətdə “Kaspi”yə rəğbətlə yanaşanların sayının çox da

az olmadığı fikrinə kifayət qədər əminlik yaradır. Fəaliyyətimizə rəğbət göstərənlər ictimai həyatın müxtəlif məsələləri ilə yaxından maraqlanır, onların həqiqi mahiyyətinin aşkara çıxarılmasına və lazımı şəkildə qiymətləndirilməsinə yalnız şəxsi mənafedən deyil, ümumun marağından çıxış edərək yanaşırlar. Bu ürəkaçan hadisə sonrakı addımlarımızda da cəmiyyətin anlayışına və diqqətinə bel bağlamaq baxımından bizi xeyli cəsarətləndirir. Ona görə də mövcud mühitin bütün mütərəqqi, qabaqcıl, ziyalı qüvvələrinə üz tutur, onlardan yuxarıda sadaladığımız hədəflərə çatmaq yolunda (nəticələrdən hər birimizin və hamımızın faydalana biləcəyimizi göz önünə alaraq) əllərindən gələnlə köməyi əsirgənməməyi umuruq. Biz fikir və qənaətlərimizi təcrübə, bilik sahibi olan şəxslərlə bölüşməyə həvəslə hazırıq. “Kaspi” qəzetinin sütunlarını ümumi işimizə bu və ya digər şəkildə faydalı olmağı, məqsədlərimizi aydınlaşdırmağı arzulayan bütün şəxslər üçün açıq elan edirik.

Bütün həqiqət carçılarının rəğbət və yardımına ümid edərək işimizə başlayır, məmləkətimizə gücümüz çatan qədər fayda gətirəcəyimizə inanırıq.

“Kacnuü”, № 133, 24 iyul 1898-ci il.

BAKIDA İLK RUS-MÜSƏLMAN QIZ MƏKTƏBİNİN AÇILIŞI MÜNƏSİBƏTİ İLƏ

Bizdə maarifin inkişafına ehtiyac böyükdür, hətta deyərdik ki, son dərəcə gözəçarpandır. Digər tərəfdən isə gənclərimizin təlim-tərbiyəsini üzərinə götürə biləcək həqiqi maarif ocaqlarının sayı o qədər azdır ki, qarşısına qoyduğu vəzifənin səciyyəsiindən asılı olmayaraq, hər yeni məktəbin açılışı vətəninin xeyrini düşünən insanların ürəyini fərəhlə doldurur. Biz hər yeni məktəbə ölkənin maarif müəssisələrindən biri kimi baxır, onların timsalında bir yeni zəka məbədinin meydana gəlməsini alqışlayırıq. Çünki hiss edirik ki, məktəblərin sayının artması və nəticədə maarifin geniş yayılması insanlarımızı işığın zülmət, xeyirin şər üzərində qələbəsinə daha da yaxınlaşdırır.

Əgər hər növbəti məktəbin yaranması cəmiyyətin qabaqcıl hissəsində belə təbii sevinc hissi doğurursa, indiyə qədər misli-bərabəri görünməyən, tarixdə ilk dəfə təsis edilən tamamilə fərqli bir maarif ocağı haqqında nə demək olar? Elə bir maarif ocağı ki, taleyin hökmü ilə ilk dəfə zülmətdən işığa pəncərə açır? Həm də yalnız Qafqaz deyil, bütün Rusiya, hətta dünya müsəlman əhalisinin indiyə qədər bu işıqdan qısqançlıqla gizlədilmiş böyük bir kəsiminin kədərli həyatını nəcib ziyası ilə nura qərş edəcək təhsil müəssisəsi vasitəsi ilə!

Müsəlmanların əqli və tərbiyəvi inkişafı yolunda yeni dövrün carçısı kimi meydana çıxan həmin maarif ocağı Bakı şəhərinin əsil-nəcəbətli fəxri vətəndaşı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin³ təşəbbüsü ilə təsis olunmuş imperatriçə Aleksandra Fyodorovna⁴ adına rus-müsəlman qız məktəbidir. Məktəbi

təsis edən səxavətli xeyriyyəçinin adı məşhurluğu ilə vətəninin hüdudlarından kənarda da yaxşı tanınır. O, xeyriyyəçilik işini hər zaman ürəyinin hökmü saymış imkanlı müsəlmanların ən həssas qəlbli nümayəndəsi kimi hörmətlə anılır.

Dininə və milliyyətinə fərq qoymadan bütün imkansızlara əl tutan H.Z.Tağıyev bütün xeyirxah işlərini köməyə həqiqətən də ehtiyacı olanların yardımına yetişməyin vacibliyi və zəruriliyi fikrindən çıxış edərək görür. O, milyon sahiblərinin yoxsulları öz səxavətindən uzaqda tutmaq ənənəsi kimi məhdud, təhqiramiz düşüncədən çox uzaqdır.

Həm də bütün digər məsələlərlə müqayisədə cənab Tağıyev xalq maarifinin yayılmasına, bir qayda olaraq, daha böyük həvəs və səylə yardım göstərir.

Bu baxımdan H.Z.Tağıyev – heç yerdə heç bir təhsil almayan, amma maarifin qadir gücünə varlığı qədər inanan bu böyük təbii ağıl sahibi təhsilin atəşin tərəfdarı kimi maarif məsələləri barədə təmasda olduğu hər kəsi inam və enerjisinin gücü ilə heyrətdə qoyur. Yalnız günümüzün ziyalı şəxslərinin dilindən eşidilməsi mümkün olan fikirlər səsləndirməklə cənab Tağıyev həmsöhbətlərini qeyri-adi maarif təşnəliyi ilə əfsunlayır. O, məktəbi həqiqətən sevir. Maarifin ehtiyac və tələbatına daim həssaslıqla yanaşır.

Cənab Tağıyevin fəxri himayədar kimi hər il müəyyən miqdar məbləğ ianə etdiyi, yaxud onlarla şagirdinə təqaüd verdiyi təhsil müəssisələrinin hamısının adlarını burada sadalamağa lüzum görmürəm. Şagirdlərə birdəfəlik maliyyə ayırmaları şəklində göstərdiyi çoxsaylı maddi yardımdan başqa, o, ictimai-dövlət səviyyəli, yaxud yerli əhəmiyyətə malik hadisələrdən də nəcib, xeyirxah şəkildə maarifin xeyrinə istifadə edir. Bu münasibətlə Bakıda Aleksandr Nevski məbədinin⁵ bünövrəsinin qoyulması və Gürcüstan ekzarxının şəhərimizə təşrif zamanı ianə etdiyi 10 min rublu xatırlatmaq yerinə düşərdi. Həmin məbləğin 3 min rublu Bakıdakı pravoslav məhəlli kilsə məktəbinə verilmiş,

7 min rublu isə Bakı qəzasının xalq məktəblərinin ehtiyaclarına sərf olunmuşdu. Yəqin ki, Bakı qəzasının Mərdəkan kəndində ayrıca Bağçılıq məktəbinin⁶ açılması da çoxlarının yadındadır. Cənab Tağıyev həmin məktəb üçün gözəl bina tikdirmiş, geniş bağ saldırmış, habelə saxlanmasından ötrü on minlərlə rubl vəsait ayırmışdı. Son zamanlar bu xeyirxah insan azyaşlı cinayətkarlar üçün peşə məktəbləri və islah düşərgələrinin yaradılması ilə məşğul olan Qafqaz komitəsinə 20 min, Peterburq xeyriyyə cəmiyyətinə 10 min, Bakı Kommersiya məktəbinə⁷ 50 min rubl yardım göstərmiş.

Cənab H.Z.Tağıyevin ümumən xeyriyyəçilik, xüsusən də təhsil sahəsində göstərdiyi nəcib fəaliyyət artıq ölkə əhalisi, ən çox da müsəlmanlar arasında ona bəzən bütüldirmə, ilahiləşdirmə səviyyəsinə çatan həqiqi hörmət və ehtiram qazandırmış. Xeyirxah əməlləri, bütün nəcib, faydalı işlərə həssas münasibəti sayəsində cənab Tağıyev digər müsəlman zənginlərindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Çünki o, tək bölgənin deyil, Rusiyanın daxili quberniyalarında yaşayan müsəlmanların da ictimai xarakterli işlərinə mütləq bu və ya digər şəkildə yardım göstərir. Sadalanan ali keyfiyyətlərinə görə yerli müsəlmanlar artıq çoxdan cənab Tağıyevi özlərinin digər imkanlı müsəlman qardaşlarına nümunə göstərməyə öyrəşiblər. Bu sonuncular, bəlkə də, bakılı xeyriyyəçidən daha zəngindirilər. Lakin mənəvi keyfiyyətləri, nəcibliyə və işığa bağlılıqları ilə ondan çox-çox kasıbdırlar. Xeyirxahlıq isə insanın ölümündən sonra özünə Yer üzündə qoyub getdiyi ən yaxşı abidədir.

Heç şübhəsiz, cənab Tağıyevin indiyə qədərki maarifçi-xeyriyyəçi fəaliyyətinin zirvəsi Bakıda açılan rus-müsəlman qız məktəbidir. Həm də tək bu işə 200 min rubldan çox vəsait sərf etdiyinə görə yox! Əsas məsələ şəxsən özünün qız məktəbinə verdiyi böyük önəm, qızlar üçün ilk təhsil ocağının müsəlmanların gələcək mənəvi inkişafında oynayacağı rolu uzaqgörənliklə anlayıb dəyərləndirməsidir.

İslam ümmətinin cahilliyi, ərəb əlifbasının çətinlikləri, şəriət qaydalarının və Quran hökmlərinin savadlı təfsirçilərini yetişdirmək baxımından nizamlı məktəblərin olmaması nəticəsində müsəlman qadınının – hava və işıqdan məhrum, yarıdustaq varlığın düşdüyü son dərəcə acınacaqlı vəziyyət islam dininə mənsub olan xalqların ümumi geriliyinin başlıca səbəbləridir. Bunlar həm də günümüzün mühüm, təcili həllini gözləyən məsələləridir. Müsəlman xalqların gələcəyi həmin müşküllərin təxirə salınmadan və düzgün çözülməsindən asılıdır.

İslam dünyasının bütün kəskinliyi ilə üzə çıxan və çözülməyə qədər müsəlmanların sonrakı normal mövcudluğunu, xüsusən də müasir xalqların mədəni-iqtisadi mübarizəsində hər hansı şəkildə iştirakını müşkülə çevirən həlli vacib ehtiyaclar tədricən bizimkilərin də beyninə batmağa başlayır. Onlar bütün ömürlərini içərisində keçirdikləri ağır şəraitin dözülməzliyini görürlər. Bu vəziyyətin fəsad və zərərini daha aydın şəkildə anlaşırlar.

Məhz həmin səbəbdən də Bakıda müsəlman qızları üçün təhsil müəssisəsinin açılması xəbəri islam aləmini həyəcana gətirdi. İmperiyanın müsəlmanlar yaşayan vilayətlərindən, redaksiyamız da daxil olmaqla, Bakıya həyəcanlı sorğular gəlirdi: Bu nə cür məktəbdir? Proqramı necədir? Təlim-tərbiyə personalı kimlərdən ibarət olacaq? Və s. Məktublarnın çoxunda müsəlman qadını üçün təhsil ocağının yaradılmasına ehtiyatlı inamsızlıq da əksini tapıb: Cənab Tağıyev bu təşəbbüsə vaxtından əvvəl əl atmayıb ki? Müsəlman kütləsinin cahil təbəqəsinin, ən əsası, islam ruhanilərinin buna münasibəti necə olacaq?

Etiraf etməliyik ki, qoyulan suallar yenə də “raison d’etre”-ni (*fr.*: “təsir qüvvəsi” – *Tərc.*) saxlamaqdadır. Onları doğuran başlıca səbəb isə tək müsəlman ziyahılarının deyil, nə qədər utanerverici görünsə də, ibadət etdiyi dini təlimlə, əsaslandığı şəriət qaydaları ilə səthi tanış olan müsəlmanların

son nəticədə Məhəmməd təliminə sərgilədikləri münasibət və anlayışlardır.

İslamla bağlı bir xeyli yanlış anlayışlar içərisində müsəlman qadınının cəmiyyətdəki yeri və mövqeyi ilə bağlı baxışları xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Məhəmməd peyğəmbərə və yaratdığı Qurana yalnız mənfi, hətta deyərdim ki, düşmənçəsinə yanaşmağa adət etmiş toplum üzvləri müsəlman qadınının fəlakətli vəziyyətində, təbii ki, islamın birbaşa təsirini görürlər: “Bu müsəlman peyğəmbəri və onun şəriəti öz ümmətini qadının kişiyə sadəcə kölə olduğuna, ev işləri görmək və ərini əyləndirmək üçün yaradıldığına inandırmaqla zərif cinsi hüquqsuz ev heyvanı vəziyyətinə salmışdır”.

Məhəmmədin adından belə “təlim” uyduranlar sadəcə unudurlar ki, Yer üzündə nizamlı, mütəşəkkil insan birgəyaşayışı yaratmaq istəyən islam dininin banisi təbiətin özünün birgə, həmrəy və bərabərhüquqlu mövcudluq üçün xəlf etdiyi iki əks cinsin nümayəndələri arasında qeyri-bərabərliyi din vasitəsi ilə qanuniləşdirmək kimi əxlaqsız və antisosial təlimə heç bir şəkildə tərəfdar çıxma bilməzdi, heç vaxt onu yaymağa çalışmazdı.

Belə dini təlim öz ardıcılılarına cəmiyyət əxlaqına zidd həyat tərzini aşıladığına görə elə başlanğıcda, rüşeym halında heçliyə qovuşmalı idi. Amma ərəb peyğəmbərinin davamçıları, gördüyümüz kimi, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrinə yayılıblar. İndi sayları yüz milyonlarla ölçülür, durmadan artır, çoxalırlar.

Qəzetimizdəki bir sıra məqalələrdə ətraflı nəzərdən keçirilən bu mövzu ilə bağlı yenidən müzakirə açmaq niyyətində deyilik. Yalnız onu demək istərdik ki, islam peyğəmbəri “kişi və qadın eyni nütfədən yaranıb” (Quran, “ən-Nisa” surəsi) fikrini irəli sürməklə qadına bütün şəxsi, ailəvi və əmlak haqları verib, qadınla kişi arasında bərabərhüquqlu vəziyyət yaradıb, beləliklə də, qadının ictimai-mənəvi gücünü kişi ilə eyni səviyyəyə qaldırıb.

Lakin ilkin bərabərhüquqlu vəziyyətinə baxmayaraq, müsəlman qadını zaman keçdikcə haqlarını itirərək nəticədə

çıxılmaz duruma düşübsə, burada Məhəmmədin dini qətiyyəni günahkar deyil. Günahkar islam dininə mənsub xalqların tarix boyu məruz qaldığı sosial-məişət münasibətləridir. Günahkar Məhəmməd təliminin əsrlər boyu cahil, amma əlləri hər yerə çatan müsəlman din xadimləri tərəfindən məruz qoyulduğu təhriflərdir. Gizli deyil ki, onlar şəriət hökmlərini öz xeyirlərinə, ya da Şərqi padşahları və hər cür hakimiyyət sahiblərinin istəyinə uyğun dəyişdirməklə, əslində, oyuncağa çevriliblər.

Ayrı-ayrı fərdlərin, eləcə də bütöv cəmiyyət və xalqların həyatı heç zaman qanunun, yaxud dinin müəyyənləşdirdiyi dar çərçivəyə sığışdırıla bilməz. Özündə ən mütərəqqi başlanğıcı ehtiva edən insan həyatı çox vaxt gizli şəkildə işini görən ətraf mühitin, zaman və məkanın təsiri altında fərqli formalara, şəkillərə düşür. Ayrılıqda götürülmüş hər hansı cəmiyyətdəki “faktiki vəziyyət” oradakı yaşayış qaydaları, adət-ənənələr, əsrlər boyu bir-birinin üzərinə qalaqlanmış həyat şərtləri məcmusundan başqa bir şey deyildir. Bu qaydalar, adət-ənənələr nə qədər mənfi səciyyə daşırsalar da, necə zərərli görünsələr də, keçmişin ağır irsi kimi belə tezliklə unudula bilməzlər. Çünki müdafiəçiləri var və gələcəkdə də olacaq. Onların bəziləri cahillikləri, digərləri isə şəxsi qazanc, yaxud digər təmənnalı məqsəd güdmələri səbəbindən həmişə keçmiş dövrlərin “tapdanan hüquqlar”ının müdafiəsinə qalxmağa hazır dayanacaqlar.

Müsəlman qadınının vəziyyəti də, təəssüflər olsun ki, belə qapalı dairə içindədir. O, indi hüquqsuzdur. Haqları güclü cins tərəfindən tapdanır. Aqlını və təbii istedadını inkişaf etdirmək imkanından məhrumdur. Bir sözlə, “Allahın və peyğəmbərin bəxş etdiyi” hər şey əlindən alınıb.

Müsəlman qadınını mövcud fərəhsiz, acınacaqlı vəziyyətdən yalnız məktəbin, maarifin köməyi ilə çıxarmaq mümkündür.

Bakıda açılan İmperatriçə Aleksandra Fyodorovna adına rus-müsəlman qız məktəbi, sözün həqiqi mənasında, müsəlman

qadınının əqli-mənəvi inkişafının əsasını qoyacaq ilk təhsil ocağı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin elə başa düşülməməlidir ki, müsəlmanlar indiyə qədər qadın təhsilinin nə olduğunu bilməyiblər, yaxud qızlarını oxutmayıblar. Şərq ölkələrinin çiçəklənmə çağı yaşadığı qüdrətli dövrlərində Bağdad, Qahirə, Kordova və digər elm mərkəzlərində akademiyalarda hətta professor kürsüsü tutmuş yüksək təhsilli müsəlman qadın alimlərinin adları onları yetişdirən mükəmməl təhsil müəssisələrinin mövcudluğundan xəbər verir. Məşhur Fəxrin-Nica, Bağdad mədrəsələrində ədəbiyyatdan mühazirələr oxuyan Ümmül-Xeyir Fatimə və Ümmül-İbrahim əl-Yezdani, qadınlara və kişilərə ilahiyyat fənnini öyrədən əl-Əruziyyə, Kordovadakı qrammatika və rapsodiya professoru Ümmül-Üla, poeziya və teologiya professoru Ümmül-Üləma kimi müsəlman qadınları dövrlərinin ən savadlı, bilikli adamları sayılırdılar.

Müsəlman qadınının həyatın bütün sahələrində ağıl və biliyini nümayiş etdirmək imkanına malik olduğu şərəfli dövr, təəssüf ki, artıq tarixə qovuşub. Eyni zamanda gətirdiyimiz nümunələr də öz növbəsində islam dininin heç vaxt maarifə düşmən kəsilmədiyini, əksinə, Məhəmməd dininə tapınan xalqların tərəqqiyə qovuşması üçün böyük stimül yaratdığını sübuta yetirir. Amma bir şərtlə ki, peyğəmbərin vəsiyyətləri təhrif olunmasın!.. Müsəlman qadınını indiki alçaldılmış duruma salıb rəzil qapalı rejimdə saxlamağa çalışanlar hamısı yuxarıda sadalanan adlar qarşısında xəcalət çəkməlidirlər. Və yalnız bizim günlərdə mütərəqqi ziyalıların Konstantinopolda, Qahirədə, Kəlküttədə, Bombeydə məktəblər açıb təhsil yolu ilə müsəlman qadınının əqli-mənəvi vəziyyətini yüksəltmək üçün gördükləri işlər müəyyən müsbət nəticələr verəcəyi təqdirdə “din bacıları”na münasibətdə buraxılan səhvlər bir qədər düzəldilə bilər.

Bütünlükdə Qafqaz ölkəsi və bizim Rusiya müsəlmanlarına gəldikdə isə, indiyədək onlar arasında müsəlman qızların

təhsili üçün düzgün təşkil edilmiş məktəblərin mövcudluğu barədə heç bir şey bilmirik. Yalnız səksəninci illərdə (XIX əsr nəzərdə tutulur – *Tərc.*) Tiflisdə müsəlman qızları üçün xüsusi institutun təsisinə göstərilmiş təşəbbüslə bağlı məlumatımız var. Həmin təhsil müəssisəsi bölgənin imkanlı müsəlmanlarından daxil olan ianələr və dövlət xəzinəsindən ayrılacaq subsidiya hesabına təşkil olunmalı idi.

Lakin yeri gəlmişkən, qızgın tərəfdarlarından birinin də həmin dövrdə keçmiş Qafqaz canişinliyinin baş idarə rəisi vəzifəsində çalışan general Staroselskinin⁸ olduğu bu ideya baş tutmamışdı. Çünki meydanda dərhal müsəlman qızları üçün xüsusi təhsil ocağı yaradılmasının yersizliyi, hətta təhlükəliliyi haqda lüzumsuz söz-söhbət yayan adamlar peyda olmuşdular.

1880-ci illərin ortalarında yenə də həmin Tiflis şəhərində müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binası qoyulmuşdu. Cəmiyyət tezliklə öz vəsaiti hesabına ibtidai məktəb açdı. Amma təəssüf ki, imkansızlıq ucbatından qısa zamanda həm cəmiyyət, həm də qız məktəbi fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

Yuxarıda xatırlatdıqlarımızdan başqa, müsəlman qızlarının təhsili üçün göstərilən hər hansı qayğı və təşəbbüs cəhdi bizə məlum deyil.

Doğrudur, şəhərlərdə, hətta Qafqaz ölkəsinin əksər kəndlərində, demək olar ki, bütün müsəlman əhali arasında qızlar üçün “ev məktəbləri” adlandırılı biləcək təhsil ocaqları mövcuddur. Yəni yeniyetmə qızlar savadlı və Quran oxumağı bacaran qadının, nadir hallarda isə mollaının yanında toplaşmış, bir qayda olaraq, müsəlman məktəblərində öyrədilən fənlər üzrə dərs keçirlər. Bura ilk növbədə mənə və məzmununu anlamadan Quran qiraəti daxildir. Qızlar üstəlik tikiş və toxuma kimi əl işləri də öyrənirlər. Belə məktəblər indi də az deyil.

İslam ümmətini, təbiri-caizsə, tam vəhşiləşməkdən qoruyub saxladığına görə belə müəssisələrin lüzumu üzərindən

tam xətt çəkmək olmaz. Onların müsəlman əhali arasında böyük populyarlığa malik olması da qazandıqları əhəmiyyətin digər bir göstəricisidir. Bəlkə də, ciddi şəkildə yenidən qurulduqları təqdirdə “ev məktəbləri”ndən müsəlman qadınların maariflənməsi işində yararlanmaq olardı. Lakin bununla belə, yenə vurğulamağa məcburuq ki, həmin məktəblərdə hökm sürən sxolastik üsul və qayda-qanunlar onları həqiqi təhsil ocaqları adlandıрмаğa imkan vermir. Bu mənada Bakı rus-müsəlman qız məktəbi tam əsasla zaman etibarilə Rusiyada müsəlman qızların müasir təhsilə yiyələnmələri məqsədi ilə yaradılmış ilk həqiqi tədris müəssisəsi sayıla bilər. Lakin o, tək xronoloji ardıcılıq mənasında birinci deyil. Müsəlman həyatının indiki şərtləri, xalq kütlələri arasında qadına münasibətdə hökm sürən mövcud meyarlar və oxşar tədris müəssisələrinə qoyulan tələblər baxımından yanaşdıqda da nümunəvi quruluşu ilə birinciliyini bariz şəkildə göstərir. “Kaspi”nin 183-cü sayında əsas müddəalarını oxuculara çatdırdığımız əsasnaməsindən də görüldüyü kimi, məktəbin yaxşı düşünülmüş təşkil prinsipləri və təlim-tərbiyə işinin qoyuluşu kor qəzəb və cahillik içərisində mahiyyətinə varmadan ümumən maarif müəssisələrinə savaşa açan, şüursuzcasına hər “yeniliyin” yalnız və yalnız dini, ictimai, ailəvi əsaslara qarşı çıxdığı, sevə-sevə göz üstündə saxlanan əski dövrlərin adət-ənənələrini dağıtdığı haqqındakı cəfəng baxışları paylaşan qadın təhsili əleyhdarlarını da razı salmalıdır.

Təəssüf ki, məktəbin təsisçisi müsəlman əhalinin əksər hissəsini təşkil edən belə köhnəlik tərəfdarlarının üstündən tamam xətt çəkməyə qadir deyil. Ona görə də məktəb əsasnaməsinin tərtibi zamanı müsəlman kütlə arasındakı maarif anlayışına və qadın təhsilinə münasibəti nəzərə almaq zərurətə çevrilmişdi. Bu sadəcə güzəşt deyildi. Daha çox bizim müsəlmanların indiki əqli-mənəvi vəziyyətində qaçılmaz olan bir fəaliyyət şəkli idi. Və yəqin ki, maarifin yayılması ilə bağlı hər cür təşəbbüsün faydalı nəticələr verməsinin

təminatı baxımından zəruri addım sayılmalıdır. İndiki konkret nümunədə dindəşlarımızı inandırmaq lazım idi ki, Bakıda açılan rus-müsəlman qız məktəbi sadəcə qızlarımıza gələcək qadın, həyat yoldaşı, ana kimi müəyyən zəruri biliklər vermək məramına xidmət edir. Məktəbdə aldıkları biliklər onları ailədən uzaqlaşdırmayacaq, ailə ənənələrinə yadlaşdırmayacaq, heç birini gələcək həyat yolunda dil və dinindən, məişət şərtlərinin özünəməxsusluqlarından təcrid etməyəcək. Başa salmaq lazım idi ki, müsəlman qızına təhsil vermək ona yalnız ana dilini unudub rusca danışmağı öyrətmək deyil. Bu həm də zövq və səliqə ilə geyinməyi bacarmaqdır. Ərinin sədaqətli həyat yoldaşı, uşaqlarının həqiqi anası kimi qalmaqla yanaşı, asudə vaxtından da ağılla istifadə etməyi öyrətməkdir. Əlbəttə, sadalanan şərtlər ümumən bütün qız məktəblərinə münasibətdə rəhbər tutulmalıdır. Lakin müasir mərhələdə müsəlman qızlarının təlim-tərbiyəsini ilk dəfə üzərinə götürən bir məktəb həmin şərtlərə daha həssas və yüksək səviyyədə cavab verməli idi. Yalnız belə şəraitdə ilk addımdan müsəlman cəmiyyətinin rəğbətini qazanmaq, ən çox da eqoist ehtiraslarını təmin etmək üçün qadını dünyadan təcrid edib hər şeydən xəbərsiz saxlamağı məqbul və əlverişli sayan ikiüzlülərin natəmiz ümidlərini puça çıxarmaq mümkün və son dərəcə vacib idi.

Şübhə etmirik ki, Bakı rus-müsəlman qız məktəbi sadaladığımız və arzuolunan şərtlərin səviyyəsinə yüksəlməyi bacaracaqdır.

Zənnimizcə, buna ən yaxşı zəmanət ilk növbədə məktəb əsasnaməsinin açdığı təşkilati imkanlardır. Həmin imkanlar müsəlman nöqtəyi-nəzərindən zəruri sayılan bütün tələbləri təmin etməyə şərait yaradır.

Bu baxımdan diqqətimizi daha çox çəkən cəhətlərə nəzər salmaq: mahiyyət etibarı ilə məktəb qapalı təlim-tərbiyə müəssisəsidir. Oraya istisnasız şəkildə yalnız müsəlman qızları qəbul olunur. Birsinifli ibtidai məktəblər üçün müəyyən

edilmiş proqrama əsasən, ümumi təhsil üçün zəruri fənlərdən başqa, islam ilahiyyəti və tatar dili (Azərbaycan türkcəsi – *Tərc.*) öyrədiləcək. Məktəb müdirəsinin, rus və tatar dilləri, habelə ilahiyyat müəllimlərinin müsəlman olması vacib şərtidir. Bütün xidmət personalı da müsəlman qadınlar arasından seçiləcək. Əlavə peşə sinfində müsəlman ailəsi üçün zəruri sayılan əl işləri və evdarlıq öyrədiləcək. Nəhayət, məktəbin himayədarlar şurasının tərkibinə islam dini icmasından seçilmiş hər iki cinsin nümayəndələrindən başqa, müsəlman ruhani idarəsinin təmsilçisi – Bakı quberniya qazısı da daxil edilib.

Verilən məlumatlardan da göründüyü kimi, qadın məktəbinin təşkili zamanı müsəlmanların nöqtəyi-nəzəri baxımından zəruri sayılan bütün şərtlərə imkan daxilində əməl olunub.

Məktəbin qarşıya qoyduğu məqsədlər necə həyata keçiriləcək? Bu artıq təhsil müəssisəsi işçilərinin və himayədarlar şurasının vəzifəsidir. Fikrimizcə, rus-müsəlman qız məktəbinin bütün gələcək uğurları ilk növbədə yaradıcı enerji və rəftardan, təlim-tərbiyə işinin vicdanlı və peşəkarcasına aparılmasından asılıdır. Əlbəttə, biz hər yeni iş üçün səciyyəvi, hətta qaçılmaz olan nöqsan və qüsurlardan danışmaq niyyətində deyilik. Maraqlandığımız əsas məsələ müsəlman qadın məktəbinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bunu deyərkən ilk növbədə əsasnamədə nəzərdə tutulan şəraitin yaradılması və ona ardıcıl şəkildə əməl edilməsini göz önünə gətiririk. Yalnız belə olan təqdirdə məktəb müsəlman qızlarının təhsil və tərbiyəsi üçün həqiqi maarif ocağına çevrilə bilər.

Biz bu baxımdan məktəb personalının və himayədarlar şurasının artıq təşəkkül tapmış tərkibinə çox böyük ümid bəsləyirik. Məktəbin müdirəsi və nəzarətçi-müəllimləri, habelə himayədarlar şurasının müsəlman üzvləri ziyalı müsəlmanlar sırasına daxil olan şəxslərdir. Bu isə bizə məktəbin işlərinin uğurla aparılacağını, təlim-tərbiyə heyəti

və himayədarlar şurası üzvlərinin öhdələrinə götürdükləri, çətin sayılmasa da, çox məsul vəzifəyə məhəbbət və şövqlə yanaşacaqlarını düşünməyə əsas verir. Bütün müsəlman cəmiyyəti qarşısında din qardaş və bacılarının sabahı ilə bağlı olduqca mühüm işin məhz onlara tapşırılmasından doğan vəzifə borcunun şəərəflə yerinə yetirilməsi duyğusu bu şəxslərin gələcək mütəvazi, lakin son dərəcə əhəmiyyətli fəaliyyətlərində səfərbəredici stimül rolunu oynamalıdır.

Nəhayət, himayədarlar şurasının üzvləri arasında Bakı şəhər başçısı, yerli qadın gimnaziyasının müdirəsi, kişi gimnaziyasının direktoru, xalq məktəblərinin direktoru kimi şəxslərin olması da nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Rus-müsəlman qız məktəbinin maraqlarını onun binasının tikilməsi üçün təmənnəsiz torpaq sahəsi ayıran Bakı şəhər özünüidarəsi, habelə mümkün yardımlarını əsirgəməyən digər tədris ocaqları ilə əlaqələndirərək ümid edə bilərik ki, adıçəkilən qurumlar onun təsərrüfat, ən əsası isə pedaqoji fəaliyyətini düzgün qurmasına müsbət təsir göstərəcəklər.

Rus-müsəlman qız məktəbinin təşkili ilə bağlı diqqət yetirdiyimiz şərtlər, fikrimizcə, o qədər düşünülmüş və məqsədyönlüdür ki, lazımı şəkildə həyata keçirildikləri təqdirdə nəinki yeni təhsil ocağının gələcək uğurlarını indidən mümkün saymaq mümkündür, həm də ümid etmək olar ki, bu məktəb özündən sonra gələn oxşar müəssisələr üçün də nümunə rolunu oynayacaqdır. İki ildən bəri bizim müsəlmanlar arasında qız məktəbinin açılması ilə bağlı dolaşan fikirlərin təsiri altında, yaxın günlərdə aldığımız xəbərə görə, tezliklə İrəvanda da belə bir maarif ocağının təşkili nəzərdə tutulur. Həm də əsla şübhə etmirik ki, yerli müsəlmanlar üçün Bakıdakı məktəb yeganə nümunə kimi qalmayacaq. Çünki müsəlmanların təhsili ideyası məhsuldar torpağa atılan saf toxum kimi tezliklə nəcib və xeyirxah bəhrələrini verməlidir.

Belə bəhrələr sırasında ilkin olaraq faydalı təşəbbüsün uğurlu davamını görürük. Proses məntiqi şəkildə rus-müsəlman

qız məktəbinin proqramının genişlənməsinə gətirib çıxarmalıdır. Deməyə lüzum varmı ki, çox tezliklə birsinifli ibtidai məktəb kursu burada təhsil alan müsəlman qızları üçün qeyri-kafi görünəcəkdir? Onlar təhsillərini davam etdirmək istəyəcəklər. Ortaya çıxan tamamilə təbii tələbat gündəliyə rus-müsəlman qadın progimnaziyasının, sonra isə gimnaziyanın təşkili məsələsini gətirəcəkdir.

Düşünürük ki, həmin məsələlər də yenə bizim Bakıda həllini tapacaq. Və bu işin öhdəsindən gələnlər də indi müsəlman qızlarının təhsili ideyasını başlanğıc mərhələdə həyata keçirənlər olacaqlar. Rus-müsəlman qız məktəbinin təsisçisi H.Z.Tağıyev əbəs yerə pansionu ilə birlikdə qadın progimnaziyasının, hətta bütöv gimnaziyanın yerləşə biləcəyi belə böyük bir bina tikdirməyib! İmperatriçə Ülyahəzrətlərinin adını daşıyan birinci rus-müsəlman qız məktəbi təkamül yolu ilə inkişaf prosesində müsəlman qızlarına verilən biliklərin əhatə dairəsini o qədər genişləndirməlidir ki, onlar zaman keçdikcə öz əqli və mənəvi keyfiyyətləri sayəsində başqa xalqların savadlı xanımları ilə eyni səviyyədə dayanmağı bacarsınlar.

Təbii ki, arzuladıqlarımız gələcəyin vəzifəsidir. Hələlik isə müsəlman qızlarının təhsili kimi gözəl və nəcib bir işin möhkəm təməli qoyulub. Bu, elə mühüm addımdır ki, onun mövcudluğundan kənarında müsəlmanların əqli-mənəvi inkişafını və iqtisadi yüksəlişini təsəvvürə gətirmək mümkün deyil.

Tam zamanında dindəşlarının yardımına gələn Hacı Zeynalabdin Tağıyev özünün məsələyə münasibətində qadını ailədə son dərəcə yüksək tutub, Məhəmməd peyğəmbərin “Cənnət anaların ayaqları altındadır” kəlamına dürüstlüklə əməl etdiyini göstərmişdir.

Ailənin əsası kimi yalnız ağıllı qadın cəmiyyət və dövlət üçün belə mühüm institutun nə dərəcədə zəruri olduğunu başa düşə bilər. Yalnız bilikli qadın öz uşaqlarına – gələcək

vətəndaşlara bütün sonrakı həyatlarının istiqamətini təyin edən əqli-mənəvi inkişafın ilk təkanını verə bilər.

Lakin ağıllı ana olmaq üçün müsəlman qadınına hər şeydən əvvəl şəraitin hökmü ilə əlindən alınmış qadın və insan haqlarını qaytarmaq lazımdır. Qadın həmin haqqı yalnız məktəbin köməyi ilə geri ala bilər. Çünki yalnız məktəb ona vaxtilə nikah əqdi zamanı zəif cinsin hüququnu məhdudlaşdırmaq istəyən xəlifə Ömərə⁹ bir ərəb xanımının məsciddə hamının yanında dediyi sözləri öyrədə bilər. O xanım demişdi: “Ey mömünlərin əmiri, Allahın və peyğəmbərin bizə – qadınlara bəxş etdiyi neməti əlimizdən almağa haqqınız yoxdur!”

“Kacnuı”, № 207–208, 23–24 sentyabr 1901-ci il.

İLK TATAR DRAMATURQU

Bu il Mirzə Fətəli Axundovun¹⁰ müsəlmanlar arasında çox geniş yayılmış komediyalarının ilk nəşrinin 50 illiyi tamam olur. Yerli müsəlmanların həyatında nadir hadisə sayılan ədəbi yubiley sabah Tağıyev teatrının¹¹ səhnəsində məşhur tatar dramaturqunun ən yaxşı pyeslərindən biri sayılan “Hacı Qara”nın tamaşaya qoyulması ilə yad ediləcək. 50 illik yubileyin oxşar şəkildə qeyd edilməsi keçən yay Şuşada və digər şəhərlərdə də baş tutub.

Müsəlmanların ziyalı təbəqəsinin Mirzə Fətəli Axundova belə münasibəti ədəbi xadimlərə layiqli qiymət verilməsi baxımından bizim Zaqafqaziya azərbaycanlıları arasında milli özünüdərk duyğusunun oyandığını göstərməklə yanaşı, görkəmli yazıçının dramatik əsərlərinin ədəbi-mədəni həyata, ilk növbədə isə Zaqafqaziya tatarlarının ədəbiyyatına göstərdiyi böyük təsir, bu ədəbiyyat üçün oynadığı mühüm rol haqqında danışmağa imkan verir.

Sözün həqiqi mənasında, qiymətli yaradıcılıq nümunələri baxımından yoxsul olan Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı bu gün öz dram əsərləri, həm də tatar həyatının mənfi tərəflərinin sərrast və dəqiq təsviri ilə seçilən dram əsərləri ilə öyünə bilirsə, bunun üçün hər kəsdən öncə ilk tatar dramaturqu və tatar dramaturgiyasının istedadlı banisi kimi Mirzə Fətəli Axundova minnətdar olmalıyıq. O, haqlı surətdə tatar Molyeri¹² hesab edilir. Qələmindən çıxan altı komediya geridə qalmış tatar həyatının mənfi cəhətlərinin gerçəklikdən alınmış inandırıcı təsviri, yaddaqalan insan tipləri və mənzərələri, səmimi yumoru, yüngül, asan, obrazlı dili sayəsində indi də böyük maraq doğurur. Tatar teatri tamaşaçıları heyran etməklə yanaşı, hələ də mədəniyyətdən yetərincə pay almamış Zaqafqaziya tatarlarının taleyi ilə

bağlı kədərli hisslər də doğurur. Həmin vaxtdan əlli il keçib, amma dədə-baba həyatı nə qədər az dəyişib!

İstedadlı dramaturq və milli tatar dramaturgiyasının yaradıcısı kimi, Mirzə Fətəli Axundov gələcək ədəbi nəsillərə bizim günlərdə davamçılarının və şagirdlərinin uğurla addımladıqları doğru yolu göstərmişdir. Şagirdlərin, yetirmələrin sayı isə ilbəl artır. Xüsusən son dövrlərdə Azərbaycan tatarları arasında dram yazarlarının daha da çoxalması müşahidə olunur. Həm də təəssüf ki, mövcud artım onların içərisində yaşadıkları həyatın çoxsaylı qüsurları və qeyri-münasib şərtləri ilə birbaşa asılılıqdadır. Bu həyat öz eybəcər hadisələri, cahil anlayışları, Məhəmməd dininin və şəriətin mahiyyət baxımından gözəl, humanist ehkamlarının təhrifi ilə bütün xalq tərəfindən gülüş hədəfinə çevrilmək, bəlkə də, ağlayıb düşünmək üçün ustalıqla səhnəyə çıxarılır.

Tatar dram yazarlarının yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək demək lazımdır ki, onların səhnə təcəssümü baxımından bəzən o qədər də uğurlu görünməyən əsərlərində haqqında danışdığımız “göz yaşları içərisində gülüş” tendensiyası aydın sezilir. Həmin diqqətəlayiq cəhət isə müasir tatar dramaturqlarına Mirzə Fətəli Axundovdan miras qalıb. Azərbaycan tatarlarının həyatında xüsusi yer tutan bu novator sənətkarın, görkəmli ədəbi-ictimai xadimin xatirəsinin yad edildiyi günlərdə onun hətta ziyalı müsəlmanlara da qaranlıq qalan tərcümeyi-halı ilə tanışlıq pis olmazdı. Sonrakı nəsillərin yaddaşında özünə yer tapmaq baxımından görkəmli tatar dramaturqu da az və ya çox dərəcədə bütün tatar yazıçılarının kədərli taleyini paylaşmalı olmuşdur. Çünki onların, demək olar ki, hamısının həyatı bu gün də həmvətənləri üçün “terra incognita” (*lat.*: “naməlum ərazi” – *Tərc.*) kimi qalmaqdadır. Savadlı tatardan öz xalqının şair və yazıçıları haqqında soruşun – o, Vaqifin¹³, Zakirin¹⁴, Vidadinin¹⁵ adını çəkəcək və bununla da, tanıdığı sənətkarların siyahısı bitəcək. Ən yaxşı halda yaddaşına əsaslanıb bu şairlərdən bir neçə bənd

əzbər deyəcək, vəssalam. Bioqrafiyaları ilə tanışlıq bir yana qalsın, üz tutduğunuz savadlı tatarın bütöv bir dəstə istedadlı Azərbaycan yazıçı və şairlərinin adlarını bilmədiyi ortaya çıxacaq.

İndiyə qədər məşhur Adolf Berjenin¹⁶ 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə”¹ və Mirzə Yusif Qarabağinin¹⁷ “Məcmueyi-əşari-Vaqif və müasirini-digər” əsərlərini çıxmaq şərti ilə, tatar ədəbiyyatı haqqında elə bir mətbu vəsait, yaxud tədqiqat yoxdur ki, səhifələrində Azərbaycan tatar şair və yazıçıları barədə, heç olmazsa, qırıq-kəsik məlumat tapmaq mümkün olsun².

Aydın məsələdir ki, bizim ziyalı tatarlar hələlik milli ədəbiyyatla az maraqlanırlar. Tatar müəlliflərinin əsərləri indiyə qədər nəşr edilməmiş halda qalmaqdadır. Tərcümeyi-halları qələmə alınmayıb. Ona görə də təəccüblü deyil ki, hətta tatar ədəbiyyatının ən yaxşı müəllifləri də naməlumluq dumanı arxasındadırlar, məzarları isə uçulub-dağılır. Məsələn, xalq poeziyası banisinin (Molla Pənah Vaqif nəzərdə tutulur – *Tərc.*) Şuşanın tatar qəbiristanlığındakı məzarı, fars dilində ecazkar poemalar müəllifi, yelizavetpollu tatar Nizaminin¹⁸ Yelizavetpolun Göy İmam qəbiristanlığındakı məzarı, tatar Molyeri Mirzə Fətəli Axundovun Tiflisin tatar qəbiristanlığındakı məzarı – hamısı xarabazarlıq içərisindədir, yaxud dağılıb yerlə yeksan olublar. Bu sahibsiz məzarlar bütün

¹ Tam adı: “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir ki, Adolf Berje sahib-cənabının ehtimamı ilə çap olunubdur”. Leypsiq, 1867. Əsər AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun təşəbbüsü ilə 2014-cü ildə Bakıda yenidən nəşr edilmişdir. Tərtib və ön sözün müəllifi Əli Məmmədbağiroğlu, Bakı, 2014. (*Tərc.*)

² Bu günlərdə Tiflisdə Qori Müəllimlər Seminariyası tatar şöbəsinin müəllimi Firidun bəy Köçərlinin tərtib etdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı broşür çapdan çıxmışdır. Həmin maraqlı broşür haqqında yaxın saylarımızın birində söhbət açacağıq. (*Müəllifin qeydi.*)

Azərbaycan tatarlarına, xüsusən də onların ziyalı təbəqəsinə doğma yazıçılara hörmətsizliyə bərabər tutulacaq diqqətsizlik üçün acı bir töhmətdir.

Mirzə Fətəli Axundov haqqında aşağıda verdiyimiz bioqrafik məlumatlar məşhur tatar dramaturqunun oğlu, hazırda Tiflisdə yaşayan və Yollar Nazirliyinin idarələrindən birində xidmət edən mühəndis Rəşid bəy Axundovdan¹⁹ alınıb. Məlumatların tamlığına zəmanət verə bilməsək də, səhihliyi ilə fərqləndiklərini ayrıca qeyd etməliyik.

Mirzə Fətəli Axundov 1811-ci ildə ata-anasının yaşadığı Nuxa şəhərində doğulub. Altı yaşında ikən valideynlərini itirib və həmin vaxtdan yetim qalan Axundov dayısı Axund Hacı Ələsgərin himayəsinə keçib. Axund Hacı Ələsgər dövrünün savadlı ruhanilərindən sayılırdı, Nuxada məktəbi vardı. Mirzə Fətəli onun rəhbərliyi altında Şərq dillərinin tam kursunu keçmiş, doğma türk dilindən başqa, ərəb və farscanı da mükəmməl öyrənmişdi.

Gənc Axundovun malik olduğu hərtərəfli qabiliyyət Axund Hacı Ələsgəri onu yüksək din xadimi kimi hazırlamağa vadar etmişdi. Lakin adı hətta Avropada da yaxşı tanınan məşhur şair və filosof Mirzə Şəfinin²⁰ işə qarışması nəticəsində arzusu yerinə yetməmişdi¹. Məkkə ziyarətinə yollanan Axund Hacı Ələsgər ərəbcə biliklərini təkmilləşdirmək məqsədi ilə gənc Mirzə Fətəlini Yelizavetpolda Axund Molla Hüseynin yanında qoymuşdu. On yeddi yaşlı Mirzə Fətəli burada Mirzə Şəfi ilə tanış olmuşdu. Sonuncu onu ruhani təhsilini buraxıb rus xidmətinə girməyə təşviq etmişdi. Mirzə Şəfinin təklifi ilə Axund Hacı Ələsgər də razılaşmış, bacısı oğlunu həmin dövrdə Nuxada açılan rus məktəbinə vermişdi. Məktəbi bitirdikdən sonra isə Mirzə Fətəli dayısı Axund Ələsgərlə Tiflisə gəlib Gürcüstanın baş rəisi baron Rozenin²¹ dəftər-

¹ Mirzə Şəfinin əsərləri Almaniya Fridrix Bodenştedtin alman dilinə tərcüməsi və şərhilərlə çap olunmuşdur. (Müəllifin qeydi.)

xanasına Şərq dilləri üzrə yazılı tərcüməçi vəzifəsinə qəbul olunmuşdu. Bu hadisə 1834-cü ildə baş vermişdi. Həmin vaxt Mirzə Fətəlinin 23 yaşı vardı.

Mirzə Fətəli Axundov asudə vaxtının çox hissəsini mütaliyəyə ayırırdı. Nəticədə o, tezliklə təhsilindəki boşluqları xeyli dərəcədə tamamladı, biliklərini təkmilləşdirdi, aqlını və zehni qabiliyyətini inkişaf etdirdi. Həm də həyatının bu dövründə Mirzə Fətəli Axundov özündə poetik istedad aşkara çıxardı: fars və tatar dillərində indiyə qədər çap edilmədən əlyazması halında qalan çoxlu əsərlər qələmə aldı. Onların arasında 1837-ci ildə şair A.S.Puşkinin²² ölümü münasibətilə yazılmış poema hissələrin təmizliyi və səmimiliyi ilə günümüzdə də diqqəti çəkir. Puşkin istedadının böyük pərəstişkarı olan və qüdrətli rus şairinin gözlənilməz ölümündən sarsılan Mirzə Fətəli Axundov rus Parnası²³ nəhənginin vaxtsız itkisi ilə qəlbini dolduran iztirab və ağrıları obrazlı misralarda əks etdirmiş, onun ölümünə acı göz yaşları axıtmışdı. Poema Bestujev-Marlinski²⁴ tərəfindən rus dilinə çevrilmişdir¹.

Poetik əsərlərin müəllifi olmaqla yanaşı, Mirzə Fətəli Axundov həm də publisist, tənqidçi və nasir kimi məşhurdur. Azərbaycan tatarları içərisində dövrünün ən bilikli, savadlı şəxslərindən biri kimi tanınan Mirzə Fətəli zamanın tələb və çağırışlarına anında cavab verirdi, müasirləri olan adlı-sanlı müsəlmanların çoxu ilə yazışırdı. Onların arasında şair Zakir və başqaları mühüm yer tuturdu. Mirzə Fətəli imkanı daxilində məktublaşdığı müasirlərini Avropa, xüsusən də rus həyatı və ədəbiyyatı ilə tanış etməyə çalışırdı. Təəssüf ki, Mirzə Fətəli Axundovun bu dövrdə qələmə alınmış məktubları, özəlliklə də müxtəlif görkəmli tatarlara ünvanladığı müraciətlər əksər hallarda itirilib. Ayrı-ayrı əllərdə olanları isə toplanaraq sahmana salınmayıb. Heç şübhə yoxdur ki, bu məktublar

¹ Bu tərcümə 1899-cu il mayın 26-da A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə "Kavkaz" qəzetində çap edilmişdir. (Müəllifin qeydi.)

bizim müsəlmanların XIX əsrin ikinci yarısındakı həyat və məişətləri barədə zəngin material verə bilər.

Mirzə Fətəli Axundov tənqidçi kimi fars dilində bir neçə əsərin müəllifidir. Lakin həmin risalələr də kimsəyə məlum deyil və indiyə qədər əlyazması şəklində qalmaqdadır. Nəhayət, o, irihəcmli nəsr əsərinin də müəllifidir – söhbət ana dilində yazılmış “Aldanmış kəvakib” povestindən gedir¹. Mövzusu Səfəvilər²⁵ dövrü fars dövləti həyatından alınmış povest geridə qalmış, cahil fars mühitini təsvir edir və o qədər həyatı, o qədər canlı və müasirdir ki, keçmişdən daha çox indiki fars qayda-qanunlarına, daha dəqiq desək, ümumiyyətlə, heç bir qanunun olmamasına, çağdaş dərəcəyə işıq salır. Əminliklə demək mümkündür ki, Səfəvilər dövrü fars dövlət adamlarının vicdansızlığı, əliəyriliyi, soyğunçuluq və satqınlığı bizim günlərdə İrani fəlakətin astanasına gətirib çıxaran dövlət məmurlarına da şamil edilə bilər. Sadəcə Nəcəf müctəhidlərinin və “bütün fars millətinin” Müzəffərəddin şah²⁶ məktubunu yada salmaq kifayətdir. Bilindiyi kimi, həmin məktub sonda qüdrətli sədrəzəmin vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə nəticələnmişdi.

Lakin Mirzə Fətəli Axundov daha çox özünə “tatar Molyeri” adı qazandıran dram əsərləri sayəsində böyük şöhrət sahibi olmuşdur. O, Qafqaz canişini dəftərxanasında xidmət etdiyi dövrdə altı komediya qələmə almışdı.

1851-ci ildə dövrün Qafqaz canişini knyaz Vorontsovun²⁷ təşəbbüsü ilə Tiflisdə teatr açılmışdı. Bu hadisə Mirzə Fətəli Axundovda türk dilində orijinal komediyalar yazmaq istəyi doğurmuşdu. Əsərlərin süjeti müəllifin yaxşı bələd olduğu Zaqafqaziya tatarlarının məişətindən götürülə bilərdi. Və götürüldü də! Komediyalar, habelə “Aldanmış kəvakib”

¹ Povest Firidun bəy Köçərli tərəfindən rus dilinə tərcümə olunaraq “Kavkazskiy vestnik” jurnalının may kitabçasında çap edilmişdir. (Müəllifin qeydi.)

povesti ana dilində ilk dəfə 1859-cu ildə kitab şəklində nəşr edildi. Daha əvvəl, 1853-cü ildə isə “Hacı Qara” da daxil olmaqla, müəllifin beş komediyası rus dilinə tərcümədə ayrıca kitabda toplanmışdı. Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarının rusçaya çevrilməsi və nəşri ona xüsusi rəğbət bəsləyən canişin knyaz Vorontsovun tapşırığı ilə həyata keçirilmişdi.

Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları bütün islam dünyasında ilk dramatik əsər təcrübəsi idi. Ona görə də bu əsərlərin yaranması böyük sensasiya kimi qarşılandı. Dövrün rus, hətta xarici mətbu orqanlarında komediyalar haqqında rəylər çap edildi. Həmin rəylərdə tatar dramaturgiyasının meydana çıxması alqışlanır, Mirzə Fətəli Axundovun Azərbaycan tatarlarının həyatını dəqiq əks etdirdiyi vurğulanırdı. Tehrandə şahzadə Cəlaləddin Mirzənin²⁸ katibi Mirzə Cəfərin²⁹ fars dilinə tərcüməsi sayəsində komediyalar tezliklə İranda da populyarlıq qazandı. Avropa alimləri də Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarını diqqətdən kənar qoymadılar.

Məsələn, 1882-ci ildə ingilis şərqşünasları Haggard³⁰ və Lestrangle³¹ “Sərab xanlığının vəziri” (“Sərgüzəşti-vəzirixani-Lənkəran” komediyası nəzərdə tutulur – *Tərc.*) əsərinin farsca mətnini ingilis dilinə tərcümə, lüğət və şərhərlə çap etdirdilər. Məşhur Barbier de Meynard³² 1886-cı ildə Parisdə “Journal Asiatique”³³ məcmuəsində “Əlkimyaçı” (“Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər” – *Tərc.*) komediyasının azərbaycanca mətnini, 1889-cu ildə isə Stokholm Şərqşünaslar Konqresi Əsərlərinin birinci cildində Alfonse Cilliere³⁴ “Vəzir” (“Sərgüzəşti-vəzirixani-Lənkəran” – *Tərc.*) və “Vəkillər” (“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” – *Tərc.*) komediyalarının farsca mətnini nəşr etdi. Vyanada isə professor Varmund³⁵ “Müsyö Jordan – botanik” (“Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadükuniməşhur” – *Tərc.*) komediyasının fars mətnini lüğət və qeydlərlə çapa hazırladı. 1889-cu ildə “Allgemeine Zeitung”³⁶,

habelə 1890-cı ildə “Zarncke Literarisches Centralblatt”³⁷ məcmuələrində ilk müsbət rəylər çıxdı.

Azərbaycan tatarları ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundovun xidmətlərinin ümumi mənzərəsi belədir. Digər tərəfdən, yuxarıda deyilənlərdən başqa, ilk dəfə o, bütün müsəlman xalqlarının istifadə etdiyi ərəb əlifbasının çatışmazlıqlarına diqqət yetirmişdi. Bizim günlərdə də ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi azadfikirli müsəlmanların ümumi qayğısıdır. Lakin mərhum Mirzə Fətəli Axundov məsələni birinci qaldırmışdı. Həm də onun həlli üçün yaxşı və düzgün yol göstərmişdi. Eyni zamanda tamamilə haqlı şəkildə belə qənaətə gəlmişdi ki, milyonlarla müsəlmanın əsrlər boyu istifadə etdiyi əlifbanı, hətta dahi sayılsa da, heç vəchlə tək bir fərdin icadı olan yazı sistemi ilə əvəz etməyə zorlamaq düzgün deyil. Həmin şəxs yalnız təşəbbüskar qismində çıxış edə bilər. Son və ümumi qərarı isə müsəlman dövlətlərinin hökumətləri verməlidir.

Bu düşüncədən çıxış edərək Mirzə Fətəli ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi zərurəti haqqında xüsusi memorandum hazırlayıb yeni əlifba layihəsi ilə birlikdə Osmanlı və İran hökumətlərinə göndərmiş, hətta ideyasının müdafiəsi məqsədi ilə şəxsən Konstantinopola getmişdi. Konstantinopol və Tehran sarayları memorandumun, habelə Mirzə Fətəli Axundovun təkmilləşdirilmiş əlifba layihəsinin müzakirəsi üçün xüsusi komissiya yaratmışdı. Komissiyalarda isə əsas söz sahibi həmişə və hər yerdə köhnəliyin tərəfdarı kimi çıxış edən islam uləması idi. Ona görə də seçilən yolun düzgünlüyünə baxmayaraq, təəssüf ki, ərəb əlifbasının islahı ilə bağlı təşəbbüs uğursuzluqla nəticələnmişdi. Belə vəziyyət bütün yaradıcı həyatını müsəlman mühitinə maarif nuru gətirməyə çalışan Mirzə Fətəli Axundov kimi bir tərəqqi carçısını sarsıtmaya bilməzdi. Sonda doğma xalqını ürəkdən sevən bu müsəlman xadimi dünyada qəlbinə ən munis saydığı arzusunun gerçəkləşdiyini görmədən öldü. Təəssüf ki, bizim

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

günlərdə də onun istəyi çağdaş müsəlmanlar üçün əlçatmaz ideal olaraq qalmaqdadır. Mirzə Fətəli Axundov həyatının 67-ci ilində, 1878-ci il mayın 26-da Tiflisdə polkovnik rütbəsində dünyaya gözlərini yumdu və yerli tatar qəbiristanlığında torpağa tapşırıldı. Onun ölümü Zaqafqaziyanın minlərlə şüurlu müsəlman övladında bütöv bir xalqın məruz qaldığı itki kimi ürəkdən gələn dərin, səmimi yanğı yaratdı. Çağdaş dövrün müsəlmanlarının ziyalı zümərəsinin təmsalında Azərbaycan tatarlarının həyat və məişətindəki çatışmazlıqları yüksək bədiiliklə, heyrətamiz gerçəkliklə təsvir etmiş ilk tatar dramaturqu minnətdarlıq hissi ilə anılır.

“Kacnuı”, № 230, 26 oktyabr 1903-cü il.

AZƏRBAYCAN TATARLARININ ƏDƏBİYYATI

Bu günlərdə Tiflisdə sərlövhəyə çıxarılan ad altında cənab Firidun bəy Köçərli³⁸ tərtib etdiyi broşür çap olunmuşdur. Qiyməti 20 qəpikdir.

Müəllif Qori müəllimlər seminariyasının tatar şöbəsində dərslər deyir. Tatar oxucularına rus yazıçılarının həcmcə o qədər də böyük olmayan kitablarının – Tolstoyun³⁹ “Tütün və şərabın ziyanı haqqında”, Puşkinin “Balıq və balıqçı haqda nağıl”, “Müdrük Oleq haqda nəğmə” əsərlərinin mütərcimi kimi tanışdır. Habelə Şopenhauerin⁴⁰ “Nəslin dahisi” əsərini tatarcaya çevirib. Eləcə də Mirzə Fətəli Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini tatar dilindən ruscaya tərcümə edib. Cənab Köçərli ara-sıra Tiflis qəzetlərində Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatına dair məqalələrlə çıxış edir.

Bütün bunlar göstərir ki, cənab Firidun Köçərli doğma ədəbiyyatla yaxından tanış olan, onun tarixi, yaradıcılıq nümunələri və yaradıcı şəxsiyyətləri ilə maraqlanan azsaylı ziyalı müsəlmanlardandır. Çap etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” broşürü dediklərimizi bir daha sübuta yetirir.

Broşür əvvəlcə irihəcmli məqalə şəklində “Kavkazskiy vestnik”⁴¹ jurnalının builki saylarından birində işıq üzü görmüşdür. Müəllifin onu ayrıca kitabça şəklində buraxması təqdirəlayiq haldır.

Əlbəttə, 54 səhifəlik kitabçada Azərbaycan tatarlarının bütün ədəbiyyatını əhatə etmək mümkün deyildi. Aydındır ki, müəllif özü də belə iddiada olmamışdır. Doğrudur, bizim tatarların ədəbiyyatı xüsusi ilə qiymətli əsərlər baxımından o qədər də zəngin sayıla bilməz. Lakin o, çoxdan meydana

çıxıb, öz tarixi var, böyük istedadla malik bir sıra şair, dramaturq və yazıçılarla təmsil olunub. Xüsusən son zamanlarda onların sayı daha da artmaqdadır.

Həm də şair və yazıçılarımızın bir çoxu yalnız adlarının çəkilməsinə deyil, əsərlərinin əhatəli təhlilinə, yaradıcılıqları ilə mühitlərinin, süjetləri ilə tatar həyatından götürülmüş tarixi hadisələr arasında əlaqənin axtarılmasına, tərcümeyi-hallarının tam şəkildə öyrənilməsinə iddiaçı olmağa layiqdir.

Bu şəkildə “Azərbaycan tatarları ədəbiyyatı”nın tərtibi, əlbəttə, ciddi və şərəfli bir iş olardı. Həm də çoxcildlik maraqlı ədəbi icmalın materialını təşkil edə bilərdi. Aydın məsələdir ki, cənab Köçərli qarşısına belə məqsəd qoymayıb və qoya da bilməzdi. Çünki mövcud şərtlər daxilində bizim Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatının tam icmalını hazırlamaq son dərəcə çətin işdir və bir nəfər heç vəchlə onun öhdəsindən gələ bilməz.

“İlk tatar dramaturqu” adlı məqaləmizdə (bax: “Kaspi”, № 230) biz hətta görkəmli tatar müəlliflərinin ədəbi əsərlərinin də necə xaotik və acınacaqlı vəziyyətdə olduğundan bəhs etmişdik. İndiyə qədər onlardan heç biri tam şəkildə nəşr edilməyib. Hətta ən yaxşılarından sayılan Molla Pənah Vaqif Qasım bəy Zakir və başqa tanınmış müəlliflərin də kitabları bu vaxta qədər işıq üzü görməyib¹. Azərbaycan şairlərinin 60-cı illərdə (XIX əsr nəzərdə tutulur – *Tərc.*) Leypsiqdə Adolf Berje tərəfindən nəşr olunan “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsərinə məcmuə” və Mirzə Yusif Qarabağının tərtib etdiyi “Məcmueyi-əşari-Vaqif və müasirini digər” kimi kitabları artıq çoxdan satışda yoxdur və bu səbəbdən də biblioqrafik nadirəyə çevriləblər. Mirzə Fətəli Axundovun 1859-cu ildə Tiflisdə kitab şəklində çap edilmiş əsərləri də belə nadir nəşrlərdəndir. Doğrudur, indinin özündə də tez-

¹ Yalnız cari ildə şamaxılı şair Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri oğlu Mir Cəfər Seyid-Məmmədov tərəfindən çap olunmuşdur. (*Müəllifin qeydi.*)

tez eşitmək olur ki, hansısa bəydə, yaxud axundda bu və ya digər müəllifin əsərlərinin tam külliyyatının əlyazması saxlanmaqdadır. Lakin təəssüf ki, həmin əlyazmaların nəşri istiqamətində heç bir iş görülmür. Onlar nə vaxtsa çap olunacaqmı? Bunu kimsə bilmir. Bu baxımdan bizim müsəlmanlar arasında nəşriyyat şirkətlərinin yaradılmasına böyük ehtiyac var. Həmin şirkətlər doğma ədəbiyyat nümunələrinin çapını öz üzərinə götürə bilərdi. Ən ağırlısı isə odur ki, ziyalı müsəlmanlar məsələnin vacibliyinə qətiyyənlə əhəmiyyət vermir. Hətta Allahın belə işləri görmək üçün hər cür imkan yaratdığı adamlar da doğma yazıçılarımızı unutqanlıq girdabından çıxarmaq üçün yardıma tələsmir. Məsələn, bizə belə bir tarixçə məlumdur: bir nəfər son dərəcə savadlı tatar artıq neçə ildir ki, əlindəki materiallar əsasında həmşəhərlisi Nizaminin tərcümeyi-halını yazmağa söz verir. Ancaq vədlərə baxmayaraq, böyük şairin bioqrafiyası indiyə qədər ortada yoxdur. Başqa səciyyəvi hadisə: bir neçə ziyalı müsəlman Azərbaycan şairlərinin şahı sayılan Vaqifin Şuşadakı dağılmış məqbərəsinin bərpasını öhdələrinə götürmüşdü. Amma illər ötür, populyar tatar xalq şairinin məzarı əvvəlki kimi xarabazar vəziyyətdə qalmaqda davam edir. Yalnız Şuşa şəhərinin tatar xanımları hər il Novruz bayramı qabağı (martın 9-da) özünün ruh oxşayan şeirlərində tatar qadınlarını vəcdlə tərənnüm etmiş Vaqifin (təəssüf ki, adını anmaq deyil, qəbri üzərində guya müxtəlif fiziki və mənəvi xəstəliklərdən şəfa tapmağa yardım göstərən bir sürü cahil ayinləri yerinə yetirmək üçün!) dağılmış məzarını ziyarət edirlər.

Müəlliflərin əsər və tərcümeyi-hallarının ortada olmadığı bir şəraitdə Azərbaycan tatarlarının tam ədəbiyyat tarixlərinin yazılması haqda fikirləşmək mümkündürmü?

Öz broşüründə cənab Köçərli yalnız bu ədəbiyyatın icmal xarakterli konspektini vermişdir. Ona görə də hazırladığı qısa ədəbiyyat tarixində hər hansı prinsip əsasında müəlliflərin

müəyyən istiqamətlər üzrə sıralanmasına, yaxud əsərlərinin janr və növlərə görə təsnif edilməsinə rast gəlinmir. Oxucuya yalnız özünə məlum olanları çatdıran müəllif, təbii ki, mütaliə zamanı izah və aydınlaşdırma tələb edən çoxlu sualları cavabsız buraxıb. Doğrudur, hələlik tatar yazıçılarının hazır bioqrafiyaları meydanda yoxdur. Lakin sual olunur: kitabçada Vaqiflə birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatının əsasını qoyduğu deyilən, üstəlik də onun dostu və müasiri olan Qazax şairi (şairin doğum yeri olan Azərbaycanın Qazax mahalı nəzərdə tutulur – *Tərc.*) Molla Vidadinin tərcümeyi-halını vermək mümkün deyildimi? Bəs Cəbrayıl qəzasından çıxmış şairə Aşiq Pəri?⁴² Onun saf məhəbbət duyğusu, ədalət axtarışı və insana inamla yoğrulmuş poeziyası? Bəs insan azadlığını vəsf edən, daim ədalətə və birliyə inam hissi ilə yaşayıb-yaradan muğanlı humanist şair Nəbati?⁴³

Lakin cənab Köçərliyə qarşı çox da tələbkar olmayaq. O, Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyat tarixinin tərtibi yolunda ilk təcrübəyə imza atıb. Buna görə müəllifə ürəkdən “çox sağ ol” deməliyik. Ümid etmək istərdik ki, cənab Köçərli yalnız bu təcrübə ilə kifayətlənməyəcək, doğma ədəbiyyatının tarixi haqqındakı indiki icmalını əsas məcrə kimi götürərək əsər üzərində yenidən işləyib, onu daha da təkmilləşdirəcək. Eyni zamanda inanmaq istərdik ki, bu fəaliyyəti zamanı müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı ilə hər hansı bağlılığı olan bütün ziyalı müsəlmanların rəğbət və yardımını hiss edəcək. Təkcə Bakı şəhərində adları cənab Köçərli tərəfindən xatırladılan xeyli diqqətəlayiq ədəbi qüvvə toplanıb. Ziyalı tatarlara tatar jurnalistikasının banisi və tatar əhali arasında təbiətşünaslığa dair bilikləri geniş yayan Həsən bəy Zərdabinin⁴⁴, özünün “Axund və İslam” əsəri ilə müsəlman ruhanilərinin ləyaqət hissini itirmiş nümayəndələri əleyhinə kəskin çıxış edən Əhməd bəy Ağayevin⁴⁵, Nəcəf bəy Vəzirov⁴⁶, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev⁴⁷ kimi dramaturqların, nümunəvi tərcüməçi, tatar dilində orijinal roman müəllifi və “Türk-

tatar lüğəti”nin tərtibçisi Sultan Məcid Qənizadənin⁴⁸ adları kifayət qədər yaxşı tanışdır.

Kimə çox verilirsə, ondan da çox tələb edilir. Doğma ədəbiyyatı yeni, faydalı əsərlərlə zənginləşdirmək – Azərbaycan tatarlarının ziyalı soydaşlarından gözlədikləri budur.

“Kacnuı”, № 232, 28 oktyabr 1903-cü il.

MÜSƏLMAN QADINININ SƏRBƏST FƏALİYYƏTİ

Tatar qəzeti “Tərcüman”⁴⁹ bu ad altında öz səhi-fələrində çox maraqlı məqalə çap edib. Yazı müsəlman qadınının müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətinə həsr olunub. Müsəlmanların həyatında baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləyən, dindəşlarının uğurlarından məhəbbətlə bəhs açan “Tərcüman” səmimi söz və ifadələrlə təhsil, ədəbiyyat, xeyriyyəçilik, ticari işlər, hətta elmi yaradıcılıq sahələrində təmsil olunan tanınmış müsəlman qadınlarının adlarını çəkir.

Doğrudur, hələlik xalq yolunda, ümumi işlərdə fəaliyyət göstərən qadınlarımızın sayı o qədər də çox deyil. Lakin müsəlman qadınının taleyin hökmü və şəriət qaydalarının ziddinə olaraq hazırda salındığı məzlum vəziyyətdə onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin ictimai fəaliyyət sahəsinə çıxmaları xeyli diqqətəlayiqdir. Çünki onlar avamlıq və cəhalətin dörd bir yanlarına hördüyü keçilməz hasardan ilk dəfə yol açmağı bacaran pionerlər hesab olunmalıdırlar. İsmayıl bəy Qasıralının doğru qeyd etdiyi kimi, “müsəlman qadını sakit və mütəvazi bir tərzdə ictimai fəaliyyət meydanına qədəm qoyur, bu günlə əlaqələrini kəsmədən gələcəyin planlarını cızır”.

Şübhəsiz, müsəlmanların, ilk növbədə isə müsəlman qadınlarının həyatda doğru-düzgün inkişafının ən gözəl rəhni də elə budur. Çünki müsəlman qadını hətta savadsız və avam olsa da, ailə idarəçiliyini öz əlində saxlayır, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur. Evin əsas dayağı kimi, ictimai fəaliyyət sahəsinə qədəm basan müsəlman qadını bu addımı ilə həm də ailənin möhkəmlənməsinə töhfə verir, təbii şəkildə bütün müsəlman həyatının bünövrə daşını qoymuş olur. Bu mənada haqqında bəhs açdığımız hadisə son dərəcə sevindiricidir. İnanırıq ki, onun gözəl bəhrələri özünü çox gözlətməyəcək.

İsmayıl bəy Qaspıralı hər cür tərifə layiq müsəlman qadınları haqda danışarkən sözə üzrxahlıqla başlayır və bildirir ki, dindəşi olan xanımların təvazö hissini qorumağa nə qədər can atsa da, xalqın eşidib ibrət götürməsi üçün onların adlarını çəkməlidir. Yalnız bundan sonra həmin adlar sadalanır. Ümumi maraq doğuracağını nəzərə alaraq siyahını olduğu kimi veririk.

“Əlahəzrət Ümmi Gülsüm xanım Şeyx-Əliyeva⁵⁰ Peterburqda, İ.M.Müftizadə ailəsi⁵¹ Simferopolda ədəbi və xeyriyyə tədbirləri keçirərək xeyriyyəçilik işinə xidmət edirlər.

Bibi Əzizə Əbdülcabbarovanın Semipalatinskdəki ticarət şəbəkəsi, K.Quliyevanın Omskda Yaponiya və Çin malları ilə geniş alış-veriş aparan ticarət evi, habelə digər mövcud şirkətlər bir daha sübut edir ki, ilk baxışdan son dərəcə sakit, fəaliyyətsiz görünən, varlıqları az qala hiss olunmayan müsəlman qadınları nə hüquqlarına bələdlikdən, nə də təşəbbüs hissindən xali deyillər. Şəriət qaydaları müsəlman qadınını ticarət hüququndan məhrum etmir. Eyni sözlər təhsil və elm sahələrinə də aiddir. Müsəlmanların qədim tarixi zərif cins tərəfindən bu hüquqların uğurlu tətbiqi ilə bağlı çoxlu əyani nümunələr verir. Cənab Akçurirlərin⁵² və Deberdeyevlərin⁵³ (Simbirsk və Saratov quberniyaları) fabrik biznesində bir sıra müsəlman xanımları da pay sahibi kimi iştirak edirlər. Məsələnin daha maraqlı və sevindirici cəhəti isə maddi imkana malik həmin xanımların qadın təhsilinə böyük qayğı göstərmələridir. Məsələn, Zuya kəndində Mərqub xanım və Marqub xanım Akçurinalar öz vəsaitləri ilə qız məktəbi saxlayır. Quryevka kəndində isə Marqub xanımın vəsaiti hesabına dərslərin səsli üsulla aparıldığı və 100-ə yaxın şagirdin təhsil aldığı iki məktəb mövcuddur. Kasıb ailələrin qızlarına üstəlik paltar, ayaqqabı və bir qisim yeməklər də pulsuz verilir. Bu məktəblərdə qızlar iki-üç il ərzində düzgün yazmağa, tatarca oxumağa, Quran qiraətini və dinin əsaslarını

mənimsəməyə nail olurlar. Pendelka kəndində Fatma xanım Deberdeyeva (qızlıq фамиliyası Akçurina) öz hesabına iki, İrkyazım kəndində isə Məryəm xanım Deberdeyeva (qızlıq фамиliyası Akçurina) bir məktəb saxlayır. Bu üç məktəbdə ümumilikdə 120 qız təhsil alır. Həm də Məryəm xanım açdığı məktəbdə şagirdlərə əl işlərini öyrədir.

Ufada Məryəm xanım Sultanova (qızlıq фамиliyası Akçurina) öz hesabına yetimxana təşkil edib. O, 20 nəfərdən çox yetimin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaqla yanaşı, sonradan həmin valideynsiz qızların pis yola düşmələrinin və məhvə sürüklənmələrinin qarşısını almaq üçün onların gələcək taleyi ilə də yaxından maraqlanır. Bu xeyirxah xanımların siyahısına 20 ildən çox mətbuatın inkişafı və səslə üsulla tədrisin yayılması sahəsində çalışan mərhum Zöhrə xanım Qaspıralının⁵⁴ (onun da qızlıq фамиliyası Akçurinadır), habelə Baxçasarayda 40-a yaxın qıza səslə üsulla dərs deyən Pəmbə xanım Bolatukovanın⁵⁵ (qızlıq фамиliyası Qaspıralı) da adlarını əlavə etmək lazımdır.

Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təsis etdiyi Aleksandriysk qız məktəbində altı nəfər müsəlman xanım işləyir. Onlar məktəbin müdirəsi Hənifə xanım Məlikova⁵⁶, köməkçisi Məryəm xanım Sulkeviç⁵⁷, müəllimələr – Şəfiqə xanım Şeyxzadə⁵⁸, Sara xanım Axundova⁵⁹, Xədicə xanım Əbdürrəhmanova və Rəhilə xanım Terequlovadır⁶⁰. Bütün bu maarifçi xanımlar qızlıq фамиliyası Ərəblinskaya olan Sona xanım Tağıyevanın⁶¹ xeyriyyəçilik himayəsi altında ilk müsəlman qız məktəb-pansionatında yorulmaq bilmədən çalışırlar. General⁶² qızı, xeyriyyəçilik fəaliyyətindən əsla usanmayan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin zövcəsi və mütərəqqi fikirli müsəlman qadını kimi tanınan Sona xanım böyük təvazökarlıqla, özünü gözə soxmadan qafqazlı müsəlman qızların təlim-tərbiyəsi işinə nəcib töhfəsini verir.

Əgər biz Kazan rus məktəbinin pioneri sayılan knyaginya Devletkildeyevanın⁶³ (qızlıq фамиliyası Axmerova) və aqlıq

illərində Ufada xeyirxah fəaliyyəti ilə hamının nəzər-diqqətini çəkmiş Əminə xanım Feyzخانovanın⁶⁴ şərəfli adları üzərindən sükutla keçsəydik, oçerkimiz natamam qalardı. Morozov fabrikinin ipək saplarından deyil, islamın ən yaxşı ideyalarından toxunmuş çadrasına bürünmüş Əminə xanım Feyzخانova xalq fəlakətinin tüğyan etdiyi ağır vaxtda aylarla könüllü şəkildə ac, xəstə, köməksiz, sinqa yaraları tökmüş, yatalağa yoluxmuş insanlara yardım göstərmək üçün gecəsini gündüzə qatıb işləmişdi. Yedirib-içirmək, müalicə etmək, oxutmaq, təsəlli vermək – sadaladığımız bütün nəcib əməllər bu gözəl müsəlman qadınının gündəlik fəaliyyətində vəhdət halında birləşmişdi.

Xalq məktəblərinin əməkdaşları kimi, Kasimov qəzasından xanım Bəydəmirovanın⁶⁵, Kazandan şeyx Barudininin⁶⁶ xanımının fəaliyyətini xatırlatmadan da keçə bilmərik. Müəllim olmaqla yanaşı, xanım Bəydəmirova həm də yazıçıdır.

Bu yaxınlarda Tiflisdə üç ziyalı müsəlman xanımının qızları üçün yeni tipli məktəb açmaq niyyətində olduqlarını xəbər vermişdik. Hələlik həmin xanımların adları bizə naməlum qalmaqdadır.

Qadınlar arasından çıxmış ilk müsəlman həkimi kimi tanınan xanım Kutluyarova-Süleymanovanın⁶⁷ ardınca digər müsəlman qızları da xüsusi səs-küy salmadan ali tibb təhsili almağa başlamışlar. İndi Peterburqdakı ali tibb kurslarında Zeynəb xanım Əbdürrəhmanova, Şirinskaya (hər ikisi Krımdandır), Fatma xanım Yenikeyeva, K.Asfendiyarova (Daşkənd), Rahiyə xanım Qubayeva, M.Ş.Rəcəbova (Valday ölkəsi), Aişə xanım Çisbayeviç, Məryəm xanım Oliyeviç (Qərb vilayəti) kimi 14 müsəlman qızı təhsil alır”.

Müsəlman qadınlarının tibbi təhsilə malik bacılarına böyük ehtiyacını nəzərə alsaq, bu, xüsusilə sevindiricidir. Təəssüf ki, həmin məsələdə Zaqafqaziyanın müsəlman qızları daxili quberniyalarda yaşayan rəfiqələrindən geri qalır və

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

indiyə qədər aralarından ali tibb kurslarının bir nəfər də müdavimi yetişməyib. Ümid edirik ki, bu, sadəcə, zaman məsələsidir; tezliklə bizim Zaqafqaziyada da qadın gimnaziyalarının, Nəcəba Qızlar İnstitutunun, Müqəddəs Nina Məktəbinin məzunları arasından gələcək qadın həkimlər yetişəcək və onlar digər sahələrdə çalışan rəfiqələri ilə əl-ələ verib bütün istiqamətlərdə müsəlman həyatının inkişafına misilsiz xidmət göstərəcəklər.

“Kacnuı”, № 255, 28 noyabr 1903-cü il.

YENİ BAKI QAZISI

Cənab qubernator knyaz M.A.Nakaşidze⁶⁸ Bakı qazısı və Bakı quberniya məclisinin sədri vəzifəsinə Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadəni⁶⁹ təyin edib.

Bu vəzifə uzun müddət boş qalmışdı və son yarım il ərzində quberniya məclisinin tərkibində yalnız bir üzv vardı. Öz növbəsində, tabeliyində 6 qəza qazısı olan həmin məclis əhalisi başdan-başa müsəlmanlardan ibarət Bakı quberniyasının bütün ruhani məsələlərini idarə edir. Amma təəssüf ki, son illərdə quberniya məclisi Bakı müsəlmanlarının dini işlərinin tənzimlənməsində xüsusi fəallığı ilə seçilməyib. Təkcə onu demək kifayətdir ki, məhəllələrin (onların sayı isə 500-dən artıqdır) yarından çoxunda hələ də məhəlli mollalar yoxdur. Vəqf mülklərinin idarəçiliyinə də məclisin qayğısı çox az nəzərə çarpır. Nümunə kimi, Bakının Qasım bəy məscidi⁷⁰ yanındakı vəqf dükənlərini göstərə bilərik. Onların təmirini xeyli gözləmək lazım gəldi. Amma nədənsə, təmirdən sonra da dükənlər uzun müddət icarəyə verilmədi və hələ də boş qalmaqdadır.

Din işlərinə laqeyd münasibət məclisin əvvəlki tərkibinin zəifliyindən, yoxsa bacarıqsızlığından irəli gəlirdi, bunu deyə bilmərik. Ancaq ümid edirik ki, quberniya məclisinə yeni qazı təyinatı ilə qurumun fəaliyyəti canlanacaq və şəhərimizin müsəlman əhalisinin ruhani ehtiyacları lazımi həllini tapacaqdır. Yeni Bakı qazısı şəhər idarəçilərinə və Bakı bölgəsinin bütün müsəlman əhalisinə yaxşı tanışdır. Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə əslən bakılıdır. Ən mötəbər din xadimlərinin yanında təhsil görüb. Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsində birincilər sırasında ali dini rütbə – axund adı almaq üçün imtahan verib. Bu zaman özünün islam ilahiyyəti, habelə türk-tatar, ərəb və fars dilləri

sahəsində mükəmməl biliklərini nümayiş etdirib. Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə on ildən artıq Bakının qala hissəsində (indiki İçərişəhər – *Tərc.*) məhəllə mollası vəzifəsini tutub. Bu müddət ərzində üzərinə düşən vəzifəni son dərəcə nizam-intizamlı, can-dildən yerinə yetirməsi sayəsində özünü nümunəvi ruhani kimi tanıdı bilib. Nəticədə hər kəsə örnək bir din adamı nüfuzu qazanan Mir Məhəmməd Kərim ağa təkcə məhəllə dindarlarının deyil, bütün Bakı camaatının böyük hörmət və ehtiramına layiq görülüb. Bakı müsəlman din xadimlərinin məşhur simalarından biri kimi, o, şəhərimizin ən mötəbər sakinləri sırasında bütün mühüm və təntənəli mərasimlərə dəvət alıb. Məsələn, yerli müsəlmanlar Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın başçılığı ilə əlahəzrət İran şahının⁷¹ Bakıda pişvazına çıxıblar.

Görkəmli dini rəhbər Azərbaycan dilində qələmə aldığı və müqəddəs Quran şərhlərindən ibarət möhtəşəm elmi-fəlsəfi əsərinin başa çatması xəbəri yayıldıqdan sonra xüsusən böyük şöhrət qazanıb. Adını çəkdiyimiz nadir əsərin birinci cildi artıq çapdadır¹. Heç şübhə yoxdur ki, həmin şərhlər bizim müsəlmanlar üçün Quranın həqiqi mahiyyətini başa düşmək baxımından açar rolunu oynayacaq. Ümumiyyətlə, belə şərhlərin köməyi olmadan möminlərin çoxu hətta islamın əsas əhkamlarının mənasını anlamağa da çətinlik çəkirlər.

Axund Mir Məhəmməd Kərim ağa qeyrətli müsəlmandır, onu tanıdığımız bütün bu illər ərzində yeganə fikri-zikri hər zaman din qardaşlarına daha çox fayda gətirmək olub.

Tam əminlik ki, quberniya qazısı və məclis sədri vəzifəsində möhtərəm Axund bütün mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini ortaya

¹ “Kəşfül-həqayiq ən-nükətül-ayəti və əd-dəqayiq” (“Ayələr və keyfiyyətlərinin incəlikləri haqqında həqiqətlərin kəşfi”) adlanan üçcildlik Qurani-Kərim təfsiri ilk dəfə 1904-cü ildə Bakıda “Kaspi” qəzetinin mətbəəsində nəşr olunmuşdu. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təşəbbüsü ilə 1914-cü ildə Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın “Təfsir”i yenidən latın əlifbası ilə çap edilmişdir. (*Tərc.*)

qoyacaq və bununla da, öz borcunu yüksək səviyyədə yerinə yetirən bir din xadimi kimi, digərləri üçün də həqiqi örnək və nümunəyə çevriləcək.

Onu da əlavə edək ki, möhtərəm Axundun mühüm vəzifəyə təyin olunması üstümüzdə gələn bəlaya – vəba epidemiyasına qarşı uğurlu mübarizədə bütün qüvvələrin birləşdirilməsinin zərurətə çevrildiyi vaxta təsadüf edib. Din adamlarının bu mübarizədə iştirakı, onların öz xütbələri, vəz və məsləhətləri ilə əhaliyə göstərəcəkləri təsir bizim sanitariya təşkilatlarının indiyə qədər nail ola bilmədikləri həqiqi yardıma çevrilə bilər.

Yeni qazının maarifçi baxışlarına və müsəlman camaata bəslədiyi məhəbbətə yaxşı bələd olduğumuzdan Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın vəbaya qarşı başlanmış mübarizədə böyük fayda gətirəcəyinə inanırıq.

Biz Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın mühüm vəzifəyə təyin edilməsini alqışlayır və qarşıdakı mənəvi fəaliyyəti yolunda ona sidq-ürəkdən böyük güc və enerji arzulayırıq.

“Kacnuü”, № 207, 14 sentyabr 1904-cü il.

QAFQAZ MƏNZƏRƏLƏRİ

Mənim üzərimə qəzetin yeni il sayında sadəcə dünən vidalaşdığımız ötən ilki Qafqaz həyatının icmalını vermək vəzifəsi düşüb. Oxucular bunun nə qədər çətin və ürək açmayan iş olduğunu yaxşı bilir. Bütünlükdə il ərzində deyilənlərin, yazılanların “müxtəsər” təkrarı səciyyəsi daşıyan “icmallar”ın ümumi xüsusiyyətləri haqda danışmadan “Qafqaz həyatı icmalı”nın spesifik çətinliklərini ayrıca vurğulamaq lazımdır. Ona görə də bu işə başlamaq hələ ilk addımdan adamın həvəsini öldürür.

İlk növbədə yeni, bitməyən, davamı gələn hadisələr barədə danışmaq özü o qədər də təhlükəsiz iş deyil. Üstəlik, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin hadisələr Mərakeşdə, yaxud Filippin adalarından birində baş verməyib ki, onlar barədə arxayınçılıqla, heç bir qorxu hissi keçirmədən söz açmaq mümkün olsun. İcmalını çıxarmaq istədiyimiz hadisələr bizim Qafqaz ölkəsində gedən proseslərdir. Təkcə xatırladığım məqamın mövcudluğu məsələni sona qədər aydınlaşdırmağın zəruriliyi üçün kifayətdir.

Lakin belə izahat olmadan da illik, yaxud hər hansı başqa xarakterli icmal üçün zəruri mənbələrin ortaya qoyulması baxımından Qafqaz həyatından ətraflı söz açmağın nə qədər çətin olduğu hər kəsə bəllidir.

İlin əvvəlində, yanvarın 3-də Gəncə qalasının ruslar tərəfindən alınması və çar I Aleksandrın⁷² xanımının şərəfinə ona Yelizavetpol adı verilməsinin 100 illiyi qeyd edildi. Təntənəli mərasim zamanı Yelizavetpol qubernatoru Lutsau⁷³ şəhər sakinlərini mühüm ildönümü münasibəti ilə təbrik edib aşağıdakıları dedi: “Gəncə xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən 100 il keçir. Əhali dinc şəraitdə yaşayaraq vətəndaş hüquqları və mədəniyyətin bütün bəhrələrindən

yararlanmaqla inkişaf edir. Hər bir insanın mal-mülk və can güvənliyinin təmin olunması, humanist qanunlar, geniş özünüidarə – yerli əhalinin faydalandığı nemətlərin sırasına ilk növbədə bunlar daxildir”.

Qafqaz mətbuatı. Bu iki sözün arxasında nələr gizlənib...

Qafqaz mətbuatı ölkənin ictimai həyatını əks etdirə bilirmi?

“Əlbəttə, yox!” – deyə həmin həyatı bizim qəzetlər əsasında izləyən hər kəs dərhal cavab verə bilər.

Əvvəla, Qafqazda yerli mətbuat orqanları çox azdır. Saymağa dursaq, yalnız bir-ikisinin adını çəkə bilərik. Digər tərəfdən, mövcud olanlar da yalnız bir-iki şəhərdə qərar tutub. Qalan mühüm yaşayış məntəqələri, ərazi ölçüsü baxımından az qala bütöv krallıqlardan geri qalmayan əyalət və quberniyalar isə ümumiyyətlə, hər hansı mətbu orqana malik deyillər. Onların vəziyyəti haqda məlumat verilməsi, maraq və mənafeələrinin qorunması yuxarıda xatırladığım bir-iki qəzetin öhdəsinə düşür. Qonşu əyalət və quberniyalar bir yana qalsın, hətta öz həyatımızın necə işıqlandırıldığı, maraq və mənafeələrimizin necə qorunduğu isə hamıya yaxşı məlumdur.

Sadəcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, Bakı qəzetləri Kuban vilayəti üçün həyatı əhəmiyyət daşıyan məsələləri müzakirə edir, Vladıqafqaz qəzetləri İrəvan məsələləri ilə məşğul olur, Tiflis qəzetləri Bakı, Aşqabad və Qroznıda baş verən hadisələrdən yazır, Tiflis isə bu zaman, təbii ki, yada düşmür.

Söhbət tək zövq məsələsindən getmir. Məlum olduğu kimi, zövqlər haqda mübahisə etmirlər. İstər qonşu, istərsə də nisbətən kənar vilayət və quberniyaların həyatı ilə bağlı bu və ya digər məsələlərdən yazan qəzetlərin dilindən söz açmağa dəyərmə? Hətta məşhur Ezop⁷⁴ özü də qorxunc Stsilla və Xaribda⁷⁵ arasından usta dalğıcı kimi üzüb keçən, təhlükəli mövzulardan yan ötən Qafqaz jurnalistlərinin

məclisində əlinin dalını yerə qoyardı. Həm də belə məharətə yalnız qəzetlərin ştatlı əməkdaşları deyil (əslində, Ezop dili ilə yazmaq onların peşələrinin birbaşa xüsusiyyətidir), yerlərdəki xüsusi müxbirlərimiz, bizə məlumat, yaxud xəbər göndərən təsadüfi müəlliflər də yiyələnib.

Qafqaz müxbirləri necə maraqlı xalqdır! Onlar haqda bütöv traktat yazmaq olar. Qəzet ordusunun bu çoxsaylı sıra nəfərləri içərisində əməyi ilə fayda gətirən həqiqi zəhmətkeşlər yetərincədir. Lakin sadəcə “yazıçılıq” xəstəliyinə tutulanlar da az deyil. Birincilərin sırasında əsas yerdə xalq müəllimləri dayanırlar. Onlar doğma yurda xidmət kimi müqəddəs vəzifəyə həmin borcun tələb etdiyi ciddiyyətlə yanaşmağı bacarırlar. Cəhalət və avamlığın hökm sürdüyü Qafqaz ölkəsinin indiki vəziyyətində mətbuatın ehtiyacları xalq maarifi sahəsində çalışan, hər kəsin hörmət bəslədiyi sadə və təvazökar insanların – müəllimlərin hesabına təmin oluna bilərdi. Lakin müxtəlif səbəblərdən buna nail ola bilmirik. Sadəcə tək-tük müəllimlər bizə hətta gedib çıxmaq mümkün olmayan yerlərindən ara-sıra məktub və xəbər göndərirlər.

Belə olan təqdirdə soruşmaq lazımdır: Qafqaz mətbuatı indiki şərtlər daxilində ətrafımızda cərəyan edən həyat hadisələrini müvafiq qiymət də verməklə doğru-düzgün işıqlandıra bilərmiz? İctimai fikrin ifadəçisinə çevrilə bilərmiz?

Axı mətbuat icmalçı üçün yeganə mənbədir, ötən illərdəki ictimai həyatın təhlilini aparıb, bu və ya digər nəticəyə gəlmək üçün yalnız onun yaydığı məlumatlara əsaslanmaq mümkündür. Amma təəssüf ki, bu mənbə haradasa yerin altında qaynayır, Allahın bəxş etdiyi gün işığını görmür, hər tərəfdən mənğənəsində sıxıldığı sərt süxurların arasından çıxmağa yol axtarır.

Fikrimcə, gətirdiyim bütün bu arqument və dəlillər ötən 1904-cü ildə Qafqaz həyatının icmalını hazırlamaq vəzifəsindən nə üçün imtina etməyimin səbəblərini aydınlaşdırır.

Belə icmal yerinə bugünkü sayımızdan etibarən qəzetimizin səhifələrində “Qafqaz mənzərələri” ümumi başlığı altında söhbətlər aparmağa başlayacağıq. Həmin mənzərələr elə nəhəng tablodur ki, onları tam əks etdirmək üçün neçə-neçə fırçaya ehtiyac var. Əgər dediyim mənzərələrin təsvirində solğun rənglərdən istifadəyə məcbur qalsam, onlar bəzən həyat nəfəsindən məhrum görünsələr, dumanlı, sadəcə əl altındaki bütün boyaların üst-üstə yaxıldığı qarma-qarışıq lövhə təsiri bağışlasalar, oxucuların şikayətlənmələrini istəyirəm. Yenə də təkrar edirəm: indiki həyat şərtləri daxilində rəssam olmaq, xüsusən də parlaq, işıqlı rənglərlə ürək oxşayan tablolar çəkmək çox çətindir.

Əgər biz “Qafqaz mənzərələri”nin eskiz hissəsini tam dolğunluğu ilə əks etdirə bilsək, mənəvi cəhətdən özümüzü təmin olunmuş sayarıq. Şəkli tamamlamağı isə peşəkar rəssamların öhdəsinə buraxarıq. Çünki əvvəl-axır bizim Qafqazda da belələrinin yetişəcəyinə əminik. Lakin arzuladığımız tamlığa və mükəmməlliyə nail olmaq üçün ölkənin həyatından faktları, məlumatları bilməyimiz zəruridir. Onları harada təxmin etsək və tapsaq, oradan da götürməyə çalışacağıq. Əvvəlcədən bütün daimi və təsadüfi müxbirlərimizə minnətdarlığımızı bildiririk. Gələcək fəaliyyətimizdə bütün ümidlərimizi milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Qafqaz ziyalılarna bağlayırıq.

Ziyalının borcu Qafqazın mənəvi və iqtisadi dirçəlişinə əllərindən gələn yardımı əsirgəməməkdir. Şübhəsiz, onların hər biri öz fərdi fəaliyyət sahəsində ümumi işə fayda gətirir. Lakin vətənimiz Qafqazın indiki vəziyyətində, yaradıcı insanların çatışmadığı mövcud şəraitdə hər bir yerli ziyalının borcu imkanı çatdığı qədər xalq kütlələrinin inkişafına çalışmaq, onların cəhalət yuxusundan oyanmalarında əvəzsiz rolu olan aşkarlıq mühitinə yardım göstərməkdir.

Qoy hər bir qafqazlı ziyalı rast gəldiyi eybəcər fakt, yaşadığı yerin bu və ya digər ehtiyacları, çatışmazlıqları,

xoşagəlməz adətləri, vaxtı keçmiş ənənələri və s. barədə yazsın. Məncə, heç bir mətbu orqan öz imkanını daxilində belə faktların əhali arasında yayılmasından imtina etməz. Ələlxüsus “Kaspi”nin səhifələri bu mövzulara hər zaman açıqdır. Artıq ilk eskizlərini cızmağa başladığımız “Qafqaz mənzərələri” yeni fakt və məlumatlar gözləməkdədir.

Qoy erməni, gürcü, ləzgi, balkar və s. millətlərə mənsubluğundan asılı olmayaraq, hər bir savadlı, ziyalı qafqazlı yadda saxlasın ki, birbaşa peşə, sənət, xidmət və s. şəxsi borclarından əlavə daha vacib olan ümumi borc var. Bu borc isə hər şeydən öncə vətənin maraqlarından irəli gəlir. Ümumi vətənimizin inkişafı və çiçəklənməsi bütün Qafqaz xalqlarının, ilk növbədə həmin xalqların mütərəqqi nümayəndələrinin ali vəzifəsi olmalıdır.

Artıq bizim Qafqaz ziyalıları sosial-iqtisadi və mənəvi-əxlaqi maraqların yaratdığı mənəvi yaxınlığı, qohumluğu başa düşməlidir.

Bu maraqlar naminə gürcü, tatar, erməni ziyalılarının üzərində hər birimizə əziz olan Qafqazın heyrətamiz dağları, gözəl vadiləri, coşqun çayları, kölgəli bağları əks olunmuş bayrağı altında birləşmələrinin vaxtıdır. Öz patriarxal-xeyirxah ənənələrini yaşadan, bir vaxtlar qəhrəmanlıqları ilə ad çıxaran xalqların bir araya gəlmələri çox vacibdir.

Artıq Qafqaz ziyalılarının mənəvi birliyinin ilk işartıları görünməkdədir. Bu əlaqələri genişləndirmək isə yenə də ziyalıların borcudur.

Mənəvi bağların hər bir ziyalı şəxsin şüurunda yer tapması, möhkəmlənməsi və yayılması – yeni il təbrikimizin məğzi, mayası da bundadır.

Yeni iliniz mübarək, qafqazlılar!

“Kacnuı”, № 1, 1 yanvar 1905-ci il.

MÜSƏLMAN RUHANİ SEMİNARİYASI

Islam ruhanilərinin, cəmiyyətin, ilk növbədə isə mətbuatın gündəliyə çıxardığı Qafqazda müsəlman dini seminariyasının təşkili məsələsi yerli islam ümmətinin həyatı tələbləri ilə sıx bağlıdır.

Müsəlmanlar üçün dinin əhəmiyyəti o dərəcədə aydın və anlaşılıqlı bir işdir ki, bu barədə xüsusi izahat verməyə lüzum görmürük. Sadəcə, islam din xadimlərinin indiyə qədər müsəlmanların həyatında oynamış olduqları və indi də oynadıqları rolu xatırlatmaq kifayətdir. Buradan isə ortaya yalnız bir nəticə çıxır: din xadimləri nə qədər çox müsbət keyfiyyətlərə yiyələnsə, bilikləri nə qədər geniş və əhatəli olsa, yeni həyat şərtlərinin dindarlar qarşısına qoyduğu tələblərə nə qədər şüurlu yanaşsalar, bir sözlə, daşdıqları adın və üzərlərinə götürdükləri vəzifənin ucalığında nə qədər bacarıqla dayana bilsələr, xalq kütlələrinə göstərdikləri təsir də bir o qədər faydalı və səmərəli olacaqdır. Yaxud da əksinə – müasir həyatın tələb etdiyi şərtlərə yalnız cahilcəsinə deyil, həm də yad və düşmən münasibət bəsləyən din xadiminin vurduğu zərbənin miqyası da ölçüyəgəlməzdir.

Vəziyyətin belə davam etməsinin doğuracağı acı nəticələri yaxşı anlayan müsəlman ziyalıları artıq çoxdan bəridir ki, ruhanilərin tərkibinin yaxşılaşdırılması yolları ilə bağlı müzakirələr aparırlar. Yaranmış çətinlik isə öz növbəsində yalnız lazımi təhsil verməyi bacaran məktəb vasitəsi ilə həllini tapa bilər və tapmalıdır.

Mübaligəsiz demək olar ki, son zamanlar ölkədəki yaşayış məskənlərinin az qala tam yarısı mollasız qalıb. Din adamlarının sayının get-gedə azalması nəzərə alınarsa, burada qərribə heç bir şey yoxdur. Təbii ki, söhbət yalnız müəyyən tələblərə cavab verən mollalardan gedir.

Bəs belə mollaları haradan tapmaq olar?

Əvvəlki dövrlərdə Zaqafqaziyanın bir çox yerlərində xüsusi mədrəsələr (dini məktəblər) şöhrət tapmışdı. Həmin mədrəsələrin bilik və yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə tanınan müdərriisləri savadlı mollalar yetişdirirdilər. Lakin indi belə mədrəsələr qalmayıb. Odur ki, dini təhsil almaq istəyən Qafqaz müsəlmanları İrana, Türkiyəyə, Misirə getməli olurlar.

Digər tərəfdən, Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin mövcud əsasnaməsinə görə, xaricdə islam dini təhsili görən şəxslər Qafqaz canişinliyi hüduudlarında dini vəzifə tuta bilməzlər.

Beləliklə, çıxılmaz vəziyyət yaranıb: öz vətəninə təhsil almağa məktəb, Rusiya imperiyasından kənarında təhsil görənlərə isə yer yoxdur.

Belə olan təqdirdə müsəlmanlar ehtiyac duyduqları ruhaniləri, həm də bəlli şərtlərə, aydın məsələdir ki, ilk növbədə bilik və mənəvi kamilliklə bağlı tələblərə cavab verən din xadimlərini haradan tapa bilər?

Məsələ ilə əlaqədar islam ümmətinin bütün müraciətləri eyni ilə xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılması ilə bağlı ərizələr kimi cavabsız buraxılıb. Hələ biz onu demirik ki, müsəlmanlar ruhani seminariyasının bütün xərclərini ödəməyə hazır olduqlarını da dəfələrlə diqqətə çatdırıblar.

Amma deyəsən, artıq yaranmış problemlə bağlı din qardaşlarımızın işləri yoluna düşməkdədir. Zaqafqaziya şeyxülislamı Axundzadə⁷⁶ və müfti Qayıbov⁷⁷ Qafqazın mülki işlər üzrə baş idarəsinin rəisi vəzifəsini icra edən general Freze⁷⁸ vasitəsi ilə imperator əlahəzrətlərinə vəliəhdin⁷⁹ doğulması münasibəti ilə göndərdikləri təbrikdə bu xoş hadisənin əks-sədası kimi, Tiflisdə vəqf gəlirləri və şəxsi ianələr hesabına maliyyələşən və vəliəhdin adını daşıyan müsəlman ruhani seminariyası (mədrəsə) açılması məsələsini qaldırıblar.

General Freze təşəbbüsə həssaslıqla yanaşıb. Onun tapşırığı ilə baş idarənin dəftərxanası hələ 1904-cü ilin

oktyabrında Zaqafqaziya şeyxülislamı və müftisindən açılması nəzərdə tutulan tədris müəssisəsinin əsas prinsipləri ilə bağlı mülahizələrini bildirməyi, habelə seminariyanın təşkili və saxlanması üçün zəruri xərclər haqqında əhatəli məlumat verməyi xahiş edib.

Hazırda baş idarə rəisi vəzifəsini icra edən general-leytenant Malama⁸⁰ da öz tərəfindən belə bir seminariyanın fəaliyyətini son dərəcə məqbul hadisə kimi dəyərləndirib.

Ali müsəlman ruhani idarəsinin təqdim etdiyi layihəyə əsasən, Tiflisdə açılması nəzərdə tutulan seminariya 50 nəfərlik qapalı tədris müəssisəsi olacaq. Lakin kənardan gələnlərin məşğələlərə buraxılmasına da imkan yaradılacaq. Burada belə bir tədris proqramı təklif olunur. Dillər: ərəb, fars, türk-tatar və rus dilləri. Fənlər: a) dini elmlər üzrə – Quran şərh, peyğəmbərlərin və bütünlükdə dinin tarixi, ilahiyyat, ritorika; b) dünyəvi elmlər üzrə – hesab, həndəsə, coğrafiya, ümumi tarix və rus tarixi, Şərq tarixi, formal məntiq, dövlət hüququ və müsəlman qanunşünaslığı (fiqh). Bütün bu fənlər müvafiq tədris planı və Xalq Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi əsasnamə üzrə tədris olunacaq. Dərsləri aparənlər hüquqi baxımdan orta təhsil müəssisələrinin müəllimlərinə bərabər tutulacaq. Tədris müddəti, birillik hazırlıq sinfi də daxil olmaqla, səkkiz ildir. Seminariyaya 9 yaşdan böyük, 14 yaşdan kiçik yeniyetmələr qəbul olunacaq. Mövcud qaydalara əsasən, dini fənlərin tədrisi müsəlman ruhani idarəsinin, digər fənlər isə yerli təhsil rəhbərliyinin nəzarəti altında həyata keçiriləcək. Seminariya binasının tikilməsi, avadanlıqlarla təmin olunması və saxlanması üçün aşağıdakı vəsait qaynaqları təklif edilir: a) Qafqaz məscidləri yanındakı müsəlman vəqflərinin illik gəlirlərinin xərclənməyən izafi hissəsi; b) həmin vəqf mülklərinin ehtiyat kapitalından birdəfəlik ayrılan maliyyə yardımı; c) fəxri himayəçilərin üzvlük haqları; d) şəxsi ianələr; e) şəhər və kənd icmalarının təqaüd ayırdığı tələbələrə ödədikləri məbləğ. Vəzifələrinə

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

görə seminariyanın fəxri himayəçiləri Zaqafqaziya şeyxülislamı və müftisi sayılır. Eyni zamanda seminariya yanında seçilmiş şəxslərdən ibarət xüsusi himayədarlar şurası fəaliyyət göstərir.

Layihə hələlik ilkin variant kimi tərtib olunub. Zaqafqaziya şeyxülislamı və müftisi Bakıya gəlmələrindən yararlanıb şəhərin möhtərəm müsəlmanlarını sənədlə tanış ediblər. Onlar da müsəlman dini seminariyasının zəruriliyi fikrini anlayıb Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə ianə dəftəri açıblar və indiyə qədər həmin məqsəd üçün 53 270 rubl vəsait toplanıb. (Yazının sonunda ianə toplanması təşəbbüsünə qoşulanların ad və soyadları da göstərilir – *Tərc.*)

İanə verilməsi davam etdirilir. Çünki əldə olan məbləğ seminariya binasının tikilməsi üçün yetərli deyil. Ümid edirik ki, imkanlı müsəlmanlar ruhani seminariyası ilə bağlı təşəbbüsün gerçəkləşməsinə kömək etməyə tələsəcəklər. Seminariya isə öz növbəsində hazırlıqlı din xadimlərinə böyük ehtiyac duyan şəhər və kəndlər üçün belə ruhanilər yetişdirən ocağa çevriləcək.

“Kacnuü”, № 29, 22 fevral 1905-ci il.

BAKIDA TATAR DİLİNDƏ QƏZET

Səhərimiz yeni mətbu orqanla zənginləşir: indiyə qədər Tiflisdə tatar dilində nəşr edilən “Şərqi-rus”⁸¹ Bakıya köçür.

Bİndiyi kimi, qəzet həm də nəşiri olan Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyin⁸² redaktorluğu ilə 1903-cü ilin martından çıxmağa başlayıb.

Yerli dildə yeni mətbu nəşrin meydana gəlməsi bəlli səbəblərə görə böyük səbirsizliklə gözlənirdi. Bu, təbii ki, ilk növbədə mətbuatın xalqın maariflənməsi işindəki əvəzsiz rolu ilə bağlıdır.

Bizim müsəlmanların mədəni geriliyinə baxmayaraq, əslində, fikrimizi daha dəqiq etsək, məhz həmin gerilik səbəbindən onlardan ötrü öz dillərində qəzet nəşrinin vacibliyi və zəruriliyi çoxdan hiss olunurdu. Son vaxtlar isə bu tələbat özünü getdikcə daha təkidli şəkildə büruzə verməyə başlamışdı. Qafqaz müsəlmanları mədəni inkişaf baxımından özlərini xeyli qabaqlamış xalqlarla qonşuluqda yaşayırlar. Təbii ki, müasir mərhələdə bizim müsəlmanlar da daxili və xarici əlaqələr nəticəsində həyatın yeni axın və təmayüllərinin səmərəli təsirinə məruz qalırlar. Bu səbəbdən müsəlmanlar, ilk növbədə isə onların ictimai şüura malik hissəsi indiyə qədər anadilli mətbu orqanın mövcud olmaması səbəbindən xalq kütlələrinin tərəqqisinə ciddi maneə yarandığını başa düşməmiş deyildilər. Həmişə, hər yerdə, ən başlıcası isə yalnız ziyalı, açıqfikirli müsəlmanlardan deyil, hər kəsdən, hamıdan eşidirdik ki, yerli dildə mətbuat ərsəyə gəlməyə qədər istər hökumətin, istər cəmiyyətin, istərsə də ayrı-ayrı şəxslərin maarifin yayılması ilə bağlı xeyirxah təşəbbüslərinin heç biri arzu olunan nəticələri verməyəcək. Çünki mahiyyət etibarilə belə təşəbbüslərin toxumları faydalı sayılsa da,

onların səpiləcəyi tarla kimsənin bələd olmadığı naməlum ərazi kimi qaldığından, ilk növbədə, həmin ərazinin mətbuat vasitəsi ilə əlaq otlarından təmizlənməsi, yumşaldılması və yararlı hala gətirilməsi son dərəcə vacib idi. Çünki məhz mətbuat belə məqamlarda ictimai fikrin ifadəçisinə çevrilir, bölgənin və xalqın həyatını, tarixini işıqlandırır. Eyni zamanda mədəni, iqtisadi və məişət nöqtəyi-nəzərindən mövcudluğun güzgüsü rolunda çıxış edir.

Ətalət hissənin bütün təsirinə baxmayaraq, müsəlmanlar, instinktiv şəkildə olsa da, bu həqiqəti başa düşmüşdülər. Onlar şəraitin hökmü altında, özlərindən asılı olmayan səbəblər üzündən qaranlıq, sirlərini çözmə bilmədikləri bir məmləkətdə yaşamağa məhkum edildiklərinin fərqi idilər. Ona görə də başları üzərindəki tutqun səmada görünən ən təsadüfi, nadir işıq şüalarını da böyük aqgözlüklə yaxına gətirməyə, üstlərinə çəkməyə çalışırdılar.

İnanıram ki, bizim günlərdə də savadlı müsəlmanların çoxu 1875–1877-ci illərdə “Kaspi” əməkdaşı Həsən bəy Məlikovun Bakıda nəşr etdiyi “Əkinçi”⁸³ qəzetini yaxşı xatırlayırlar. Zənnimcə, onlar həmin qəzetin bəzi yazılarının məzmununu, ötəri də olsa, yada salmaqla Qafqaz müsəlmanlarının içərisinə düşdüyü durğun, iylənmiş bataqlığın qısa müddətdə necə hərəkətə gəldiyini, anadilli mətbu nəşrin canlı, həqiqi sözlərinin müsəlman kütləsinə necə ayıldıcı, oyadıcı təsir göstərdiyini göz önünə gətirə bilərlər. Tiflisdə bir-birinin ardınca meydana çıxan digər tatar qəzetlərinin – “Ziya”⁸⁴ və “Kəşkül”ün⁸⁵ ictimai fikrə, təəssüf ki, çox da güclü sayılmayacaq təsiri də yaddaşlardan silinməyib. Əlbəttə, öz növbəsində bu qəzetlər cənab Ünsizadənin⁸⁶ deyil, nisbətən daha bacarıqlı adamların əlinə düşsəydi, gətirdikləri fayda da böyük olardı.

Bağçasaray şəhərində “Tərcüman” qəzetinin nəşrə başlaması isə bizim müsəlmanların həyatını xüsusən parlaq nura bənzər işığa qərş etdi. İyirmi ildən artıq müddətdə

Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhalisinin tatarca yeganə mətbu orqanı kimi qəzetin üzərinə mühüm və şərəfli rol düşmüşdü. Maarifçi əqidəli, millətini sevən, yorulmaq bilmədən, ən başlıcası isə səmərəli şəkildə xalq işi üçün çalışan “Tərcüman”ın nəşir və redaktoru İsmayıl bəy Qasıralının xidmətlərinə də layiqincə qiymət verilməlidir.

Bizim qəzetimiz (“Kaspi” nəzərdə tutulur – *Tərc.*) öz səhifələrində indiyə qədər “Tərcüman”ın müsəlmanların tərəqqisinə göstərdiyi mühüm, səmərəli təsirə az yer ayırmayıb. Odur ki, təkrara yol vermədən məsələnin yalnız bu cəhətinə diqqət yetirəcəyik ki, müxtəlif bölgələrdə yaşayan, vahid türk-tatar köklərinə malik qohum xalqların maraq və mənafeyini qorumaq kimi mürəkkəb vəzifə yalnız bir mətbu orqanın öhdəsindən gələ biləcəyi iş deyildir.

Lakin buna baxmayaraq, dördübir əsrə yaxın müddət ərzində Kırıda çıxan qəzet tatar dilində (ruscaya tərcüməsi ilə birlikdə) yeganə kütləvi nəşr kimi qalmaqda davam etmişdi. Kazanda, Peterburqda və digər yerlərdə yeni qəzetə icazə almaqla bağlı göstərilən təşəbbüslərin heç biri səmərə verməmişdi.

Qafqazda qəzet nəşri ilə bağlı cəhdlərin taleyi də eyni dərəcədə kədərli olmuşdu. Həm də maraqlıdır ki, rədd cavabı alanlar yalnız müsəlmanlar deyildi. Məsələn, Qori müəllimlər seminariyası tatar şöbəsinin inspektoru, indi haqq dünyasına qovuşan Çernyayevski⁸⁷ də eyni münasibətlə üzləşmişdi.

Anadilli qəzet nəşri məsələsində yalnız bu son vaxtlarda Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyin bəxti gətirib.

Cənab Şahtaxtinskiyin tatarca qəzet nəşrinə icazə alması xəbərini sağlam düşüncəyə malik bütün müsəlmanlar sevinclə qarşıladılar. “Kaspi” də birincilər sırasında yeni əməl qardaşı “Şərqi-rus”a xeyir-dua verdi, müsəlman əhalini ictimai həyatın yenilənməsi və inkişafı baxımından xalqın anladığı dildə mətbuat kimi qüdrətli vasitəyə yiyələnməsi münasibəti ilə təbrik etdi.

Lakin çox təəssüf ki, həm biz, həm də mətbuat həvəskarı olan müsəlman cəmiyyəti tezliklə ruh düşkünlüyünə qapıldıq. Cənab Şahtaxtinskiyə rəhbərliyi altında nəşr olunan, üstəlik də bu qədər arzulanan, yolu səbirsizliklə gözlənən qəzetin ümidləri qətiyyən doğrultmadığı aşkara çıxdı. Öz növbəmizdə biz də bunu mətbuat vasitəsi ilə açıqlamaq məcburiyyətində qaldıq. Doğrudur, yeni qəzetin yalnız yerli həyat faktlarını işıqlandırmasına ciddi etiraz bildirməmişdik. Bizim nəzərimizdə daha çox narahatçılıq doğuran məsələ onun ilk gündən seçdiyi yol idi. Həmin yolun, həmin dəstxətin isə elə başlanğıc mərhələdən müsəlman cəmiyyətinin ayıq, açıq fikirli zümrəsinin ictimai-siyasi meyilləri ilə uyğun gəlmədiyi heç kimə sirr deyildi. Biz də bu faciəli yanlışlığı diqqətə çatdırmaq məcburiyyətində qaldıq. Səhvlər üzərində durmayacağıq. Düşünülmüş çap siyasətinin olmaması, cənab Şahtaxtinskiyə redaksiyanın ünvanına göndərilən yazıların hamısını heç bir seçim aparmadan, ağına-bozuna baxmadan qəzetinin səhifələrinə doldurması üzərində durmayacağıq. Müsəlman cəmiyyətinin tamamilə haqlı olaraq cənab Şahtaxtinskiyə nəşrinə göstərdiyi soyuq münasibət, habelə onun rəhbərliyi altında mətbu orqan kimi “Şərqi-rus”un uğradığı müvəffəqiyyətsizlik sözlərimizə ən yaxşı dəlil-sübut sayıla bilər.

Təbii ki, cənab Şahtaxtinskiyə qəzetin istiqamətinin köklü şəkildə dəyişəcəyi ilə bağlı son bəyanatı meydana çıxmasaydı, biz belə bir nəşrin Bakıya köçürülməsini alqışlamaqda çətinlik çəkərdik.

Xatırladığım bəyanat “Şərqi-rus”un səhifələrində dərc olunub. Burada cənab Şahtaxtinski keçmiş səhvlərini etiraf edir. Fikrimcə, bu səmimi etiraf ona baş ucalığı gətirir. Bütünlükdə, buraxılan səhvləri, xüsusən də belə təsadüflərdə yol verilən yanlışlıqları etiraf etmək heç vaxt gec deyil. Cənab Şahtaxtinskiyə birmənalı bəyanatına inanmamağa heç bir əsasımız yoxdur.

Eyni zamanda etiraf etməliyəm ki, “Şərqi-rus”un üzərinə götürdüyü vəzifəni bundan sonra layiqincə yerinə yetirəcəyinə ən yaxşı və ən etibarlı təminat əməkdaşımız Əhməd bəy Ağayevin onun işində yaxından iştirakıdır.

Əhməd bəy Ağayevin iştirak səviyyəsi “Şərqi-rus”un redaksiya məsələlərini və nəşrin gündəlik işlərini əhatə edəcək.

“Kaspi”nin oxucuları cənab Ağayevi yaxşı tanıyırlar. Həm də publisist fəaliyyəti ilə o qədər yaxından tanışdırlar ki, bu barədə danışmağa, əlavə məlumat verməyə heç bir lüzum qalmır.

Onun dərin biliyi, vəzifə borcuna sonsuz məhəbbəti, müdafiəsinə qoşulduğu mütərəqqi ideyalarla bağlı canlı, enerjili qələmi yeni anadilli qəzetin müsəlmanların maarifi və tərəqqisi yolunda əzmlə irəliləyəcəyinin, onlar üçün yaşadıkları gerçək həyatın bütün tələb və çatışmazlıqları, bütün sevinc və kədərləri ilə mövcudluğun güzgüsünə çevriləcəyinin sarsılmaz təminatıdır.

Amma gərək qətiyyənlə unutmayaq ki, “Şərqi-rus” sadəcə bir qəzetdir, üzərinə düşən yüksək vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilməsi üçün ona müsəlman cəmiyyətinin arasıkəsilməz yardımı zəruridir. Qeyd olunan yardım isə həm maddi, həm də mənəvi səciyyə daşmalıdır.

İnanırıq ki, müsəlmanlar köməyini əsirgəməyəcək və bu yolla da hər şeydən öncə və ilk növbədə özləri üçün son dərəcə zəruri olan tatar dilində qəzetin mövqelərini möhkəmləndirməsinə, müsəlman cəmiyyəti qarşısındakı vəzifəsini yerinə yetirməsinə imkan yaradacaqlar. Biz özümüdə yeni mənəvi qardaş saydığımız “Şərqi-rus”a bu yolda uğurlar arzulayırıq.

“Kacnuü”, № 18, 23 yanvar 1905-ci il.

MÜSƏLMANLAR AZADLIQ HƏRƏKATINDA

Müsəlmanlar say etibarilə Rusiyanın rus əhalisindən sonra ilk yerdə dayanırlar. Bu baxımdan onların ölkədə başlanan azadlıq hərəkatına münasibəti və gələcəkdə həmin hərəkatda necə rol oynayacaqları son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təəssüflər olsun ki, ara-sıra bəzi paytaxt qəzetlərində, habelə yerli mətbuat səhifələrində məsələ ilə bağlı təsadüf edilən fikir və mülahizələr nə düzgün işıqlandırılma, nə də obyektivlik baxımından seçilir. Yaranmış vəziyyət ilk növbədə çoxmilyonlu Rusiya müsəlmanlarının dünyagörüşünə nabelədləkdən, xüsusən də onların həyat şəraiti və mövcud vəziyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərən daxili və xarici amillərə xəbərsizlikdən irəli gəlir. Belə nabelədlək və məlumatsızlıq təsadüfi hadisə deyil. O, rus cəmiyyətinin bütün tarixindən qırmızı xətlə keçir. Bu tarix boyu biz Rusiya imperiyasının tərkibinə dörd böyük çarlıq, onlarla xanlıq və çoxsaylı vassal hakimiyyətləri ilə daxil olmuş müsəlmanlarla obyektiv zəmində, ən azı, mədəni məsələlərin həlli, yaxud müsəlman həyatının tədqiqi məqsədi ilə yaxınlaşmaq, dialoq qurmaq istiqamətində hər hansı ciddi təşəbbüsə rast gəlmirik. Müsəlman həyatının tədqiqi və öyrənilməsi ilə bağlı bəzi təşəbbüslər olmuşdusa da, onlar yalnız hökumətin maraqları əsasında yerli rəislərin əmri ilə baş tutub. Yaxud da əksər hallarda ruslaşdırma məqsədlərinə xidmət edib.

Müsəlmanlar isə aydın məsələdir ki, belə münasibətə daha çox kənara çəkilməklə, daha çox özlərinə qapanmaqla cavab veriblər. Sistemli şəkildə həyata keçirilən ruslaşdırma siyasəti nəticəsində onlar daha çox içlərinə çəkilib, hökumətin özbaşnalığına, bütöv xalqların ləyaqətini alçaltmasına səssiz-

səmirsiz etiraz kimi müəyyən qədər birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa çalışıblar.

İndi hökumətlə Rusiya müsəlmanları arasında yaranan münasibətləri təhlil edib dəyərləndirməyin yeri və zamanı deyil. Yalnız onu vurğulamaq kifayətdir ki, belə münasibət müsəlmanların qəlbində tapındıqları hər şeyi məhv etməyə çalışan, süni əngəl və maneələrlə mənəvi-iqtisadi inkişaflarını ləngidən, çoxsaylı qadağalarla vətəndaşlıq hüquqlarından lazımınca istifadəyə imkan verməyən, onları ictimai fəaliyyət və dini məsələlərdə ikinci dərəcəli vətəndaşa çevirən rüslərə heç bir halda məhəbbət oyada bilməzdi.

Aman Allah, əsrlər boyu islam dininin davamçılarını dinlərindən ayırmaq, uzaqlaşdırmaq üçün nə qədər qüvvə, enerji, maddi vəsait sərf olunub! Və yəqin, bütün bunlar yalnız ona görə edilib ki, Rusiya işıqlı və möhtəşəm 17 Oktyabr⁸⁸ günündə aşağıdakı sözləri eşitsin: “Rus torpağında hər kəs öz dininə istədiyi şəkildə ibadət edə bilər”.

İnanırıq ki, bu sözlər söyləndiyi zaman hər bir müsəlmanın qəlbinin dərinliklərində sevinc qığılcımı parladı. Həm də yalnız dini ibadət azadlığı verildiyinə görə yox! Ona görə ki, bu mühüm prinsipin etirafı ilə hökumətin bütün sahələrdə müsəlmanlara bəslədiyi münasibətin təməl daşı olan bir stimül aradan qalxırdı. Həmin gündən etibarən müsəlmanlar daha “qeyri-xristianlar” deyil, eyni hüquqlara malik Rusiya vətəndaşları idilər. Vəcdan azadlığının oxşar şəkildə gerçəkləşməsi ilə 17 Oktyabrdan etibarən müsəlmanlara münasibətdə qanunvericilik, idarəetmə, təhsil, məhkəmə və digər instansiyalarda istisnasız surətdə hər şeyə dini münasibətə əsaslanan yanaşma tərzi ortadan götürüləcək. Rusiya müsəlmanlarına qarşı səssiz səlib yürüşünə çevrilən bu yanaşma forması əsrlər boyu onların başına açılan müsibətlərin mənbəyi idi.

Müsəlmanların sevincinin səbəbi azad vətəndaş hüququ qazanmalarındadır. Məhz həmin səbəbdən də onlar hamısı

17 Oktyabr manifestini böyük entuziazmla qarşılamaladırlar. Çünki qeyd edilən sənəd, sözün həqiqi mənasında, mənəvi-əxlaqi zülmədən azad olmağın müjdəsidir.

Təkrar edirik: burada məsələ işin xalis dini tərəfində deyil. Əksinə, elan olunmuş vicdan azadlığı müsəlmanlar üçün ilk növbədə indiyə qədər məhz dini zəmində aparılan ayrı-seçkiliyi aradan qaldırdığına görə qiymətlidir. Bundan sonra müsəlmanların qarşısında da ümumvətəndaş və siyasi azadlıqlar zəminində ağıllı sosial-siyasi həyat üçün ortaq meydan açılır.

Şübhə yoxdur ki, Rusiyanın digər xalqları kimi, müsəlmanlar da azadlıq hərəkatına töhfələrini verəcəklər. Bu, ilk növbədə özünü onların yeniliklərə rəğbətli münasibətində göstərir. İnanırıq ki, ölkənin müsəlman əhalisinin ümumi iş uğrunda şərəfli mübarizə başlayan və prosesi 17 Oktyabr manifestinə qədər gətirib çıxaran qabaqcıl rus adamları ilə həmrəy fəaliyyəti davam edəcəkdir.

Doğrudur, ümumi şəkildə götürüldükdə, müsəlman kütlələri hələ çox geridə qalırlar. Müsəlmanlar uzun müddət təcrid şəraitində yaşayıblar. Lakin mülki və siyasi azadlıqların münbit başlanğıcı öz-özlüyündə o qədər həyatı və canlıdır ki, xalq kütlələri onların timsalında böyük məktəb tapacaq. Layiqli mövcudluq üçün zəruri olan nemətlərin axtarışına çıxmaqda çox da ləngiməyəcək.

Mədəni inkişafın nisbətən aşağı pilləsində dayanan, amma böyük şövqlə, çevikliklə mülki və siyasi azadlıqların məğzini, mənasını qısa zamanda anlayıb qiymətləndirən xalqların təcrübəsi yuxarıda söylədiklərimizin ən gözəl təsdiqidir. Əlbəttə, istər müsəlman əhalinin, istərsə də rus, erməni və gürcülərin arasında yeni həyat şərtlərinə rəğbətlə yanaşmayanlar tapılacaq. Onlar yaramaz ünsürlərdir. Belələrinə qarşı dünya bina olandan bəri xeyirlə şərlə, işıqla qaranlıq arasındakı əbədi və barışmaz mübarizə kimi fasiləsiz bir savaş aparmaq lazım gələcək. Ağıllı adam sərbəst şəkildə

fikirlərini başqaları ilə bölüşdüüyü, müştərək fəaliyyət üçün oxşar düşüncə sahibləri ilə bir araya gəldiyi, ümumi düşmənlə mübarizədə ittifaq qurduğu, ölkə qanunvericiliyinə öz töhfələrini verdiyi, hökumətin addımlarına nəzarət etdiyi zaman nə qədər böyük güc sahibinə çevrildiyini anlamaya bilməz.

Belə bir fəaliyyətə qarşı müsəlmanların dünyagörüşündə, dinində, eləcə də islam şəriətində hansısa maneənin mövcudluğu haqda söhbət gedə bilməz.

“Kaspi” qəzetinin səhifələrində bu barədə artıq dəfələrlə danışılıb: tez-tez təsadüf etdiyimiz araqarışdırıcı fikirlərə baxmayaraq, Məhəmmədin dini öz ehkamlarında sülh, xeyirxahlıq, məhəbbət və ədalətin böyük prinsiplərinə əsaslanır. Yüksək humanizmə malik etik başlanğıc islam dinində insanların birgəyaşayışının təməl daşını təşkil edir, hər bir müsəlman üçün onun gündəlik həyatına rəhbərlik səciyyəsi daşıyır. Dini və sosial vətəndaşlıq qaydalarının məcmusundan ibarət şəriət də həmin prinsiplərdən çıxış edir. Şəriətdə islamın ardıcılıqları üçün yalnız dinin ehkamları ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilmir, mülki-hüquqi və sosial münasibətlərin tənzimlənməsi üçün də qaydalar ortaya qoyulur. Həm də onlar həyatın tələbi ilə daimi təkamül prosesində olurlar.

Müsəlmanlar üçün yeni sosial-siyasi quruluşun əsaslarını mənimsəmək yolunda ən ciddi maneə bütünlükdə müasir proseslərə hazırlıqsız yaxalanmaları və ümumi mədəni gerilik sayıla bilər. Təəssüf ki, qeyd etdiyimiz məqamda Rusiyanın sadə xalq kütlələri bir-birindən, ümumiyyətlə, çox az fərqlənirlər. Mövcud vəziyyət isə onların günahı ucbatından yaranmayıb. İndiyə qədər müsəlman xalq kütlələrinə də digərləri kimi çörək əvəzinə daş verirdilər. Mədəni-mənəvi və iqtisadi inkişaflarının qarşısını hər vasitə ilə alırdılar. İndi isə artıq işıqlı dövr başlanır. Bu dövrdə hansı dinə, yaxud millətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, Rusiyanın hər bir

vətəndaşı ilk növbədə insan hüququnun subyekti kimi tanınır. Təbii ki, müsəlmanlar da Rusiyadakı azadlıq hərəkatının münbit təsiri altına düşüblər. Artıq bütün ictimai qruplara öz ehtiyacları haqda açıq danışmaq imkanı verən 18 fevral (məndə belə getmişdir, əslində, 17 Oktyabr olmalıdır – *Tərc.*) manifestinin ortaya qoyulduğu bir dövrdə, demək olar ki, bütün əyalətlərin müsəlmanları da hökumətə petisiyalar verməyə başlayıblar. Onlar öz petisiyalarında sosial-siyasi tələblərini irəli sürürlər. Müsəlmanların cari ilin avqustunda Nijni-Novqorodda keçirilən qurultayında (1905-ci ilin avqustundakı III müsəlman qurultayı – *Tərc.*) belə bir qətnamə qəbul edilib: “Rusiyanın bütün əyalətlərində yaşayan müsəlmanların müasir rus həyatının ictimai, mədəni və siyasi tələbləri zəminində yaxınlaşmaları zəruridir, zamanın çağırışıdır. Həmin vəzifənin gündəliyə gətirilməsi və həyata keçirilməsi yolunda müsəlmanların mütərəqqi hissəsi də qabaqcıl rus cəmiyyətinin ideallarına tərəfdar çıxaraq ölkədə xalq tərəfindən sərbəst şəkildə seçilmiş nümayəndələrin qanunverici qurumlarda və dövlət idarəçiliyində birgə fəaliyyət göstərməyinə tərəfdardır”.

İşıqlı 17 Oktyabr günü Rusiyada mülki və siyasi quruluşun bərqərar olacağı ilə bağlı müsəlmanların da ümidlərini pərvazlandıracaq, ictimai şüurun qarşısıalınmaz dalğasını yaradacaq, ölkədə mülki və siyasi azadlıqların sarsılmaz təməlinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizədə onlara yaradıcı fəaliyyət üçün daha böyük güc və qüvvə verəcək.

“Kacnuï”, № 216, 9 oktyabr 1905-ci il.

MÜSƏLMANLARIN DİRÇƏLİŞ ERASI

Bu gün milyonlarla müsəlman qeyri-adi şəraitdə Ramazan ayı ərzindəki otuzgünlük sınaqdan sonra başa çatan Oruculuq bayramını qarşılayır.

Oruculuq – müsəlman dünyasının ən sayılıb-seçilən bayramlarından biridir. İslam dininin davamçıları onu daha çox dərin daxili məzmununa görə belə yüksək qiymətləndirirlər. İslamın müqəddəs kitabı Quranda Ramazan günlərinin hər bir möminin həyatındakı əhəmiyyəti barədə son dərəcə ülvi, poetik sözlərlə bəhs edilir. Bu izahatda insanın mənəvi təbiətini üzə çıxaran dərin, etik məzmunlu fəlsəfə ehtiva olunur: onun yer üzündəki son dərəcə böyük missiyası haqda söhbət açılır. Bəşər övladının yalnız özünə deyil, çevrəsindəkilərə, bütün canlı varlıqlara, kainata münasibətdə müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyük təyinatı və vəzifələri vardır. O, məhəbbətin, xeyirlə şərin mühüm prinsiplərinə əməl edirmi? İnsan Yer üzündəki müvəqqəti həyatında göylərdən nazil olan, bəşər övladının bütün əməllərinə işıq salan, hər bir şüurlu varlıq üçün yolgöstərici ulduza çevrilən ilahi, səmavi mənşəli humanist prinsipləri əldə rəhbər tuturmu? Gündəlik həyat bitib-tükənmək bilməyən xırda qayğıları ilə insanın fikrini o qədər məşğul edir, bir-birini əvəzləyən hadisələrin girdabında o, özünü elə unudur ki, bəzən hərəkətləri haqda daxili hesabat verməyi, üzərinə qoyulan yüksək vəzifələrin icrası ilə bağlı fikirləşməyi yaddan çıxarır. Geriyə qayıdıb düşünmək, hər şeyi yoxlamaq üçün insana bir müddət maddi və bəzi mənəvi nemətlərdən imtina etmək lazımdır. Həmin müddətdə o, öz iç dünyasının dərinliklərinə dala, vicdanını sorğu-suala tuta və həmcinslərinə münasibətinin səmimilik dərəcəsini imtahan edə bilər. Bu,

ruhun bədənlə, bütün yaramaz insan ehtiraslarının, vəhşi instinktlərin məhəbbət və həqiqətin böyük prinsipləri ilə savaşıdır. Hər müsəlman özünü belə mübarizədə sınımalı, möhkəmləndirməli, bu yolla ruhun bədən üzərində qələbəsini təmin etməlidir. Belə daxili mübarizə həmişə xeyirin şərə, işığın qaranlığa zəfər çalmasına imkan yaradır.

Bütünlükdə həyata asketik münasibətə yad olan islamın qazandığı bu tipli qələbələr insanı özünütəkmilləşdirməyə aparan yeganə həqiqi yoldur. Və o müsəlman xoşbəxtdir ki, bədənlə ruhun mübarizəsindən mənən qalib çıxır, Orucluq bayramını bu sözlərlə qarşılamaq haqqı qazanır: “Ramazan ayının otuz günü ərzində yalnız gündüzlər yeyib-içməkdən imtina ilə məhdudlaşmadım, həm də Yer üzündə məhəbbət və həqiqətin böyük qanunlarını pozmadan, kimsəyə pislik etmədən, əyri yollara baş vurmada ailəm və cəmiyyət arasında həqiqi insan, həqiqi vətəndaş kimi yaşamağı mənə məsləhət görən vicdanım qarşısında hərəkətlərimi yoxlayıb özümü sınaqdan çıxardım”.

Bu sözləri deyə biləcək xoşbəxtlərin sayı çoxdurmu?

Milyonlarla Rusiya müsəlmanı arasında belələri lap azdır. Rusiyanın digər millətləri içərisində də bu cür düşüncələrin sayı o qədər çox deyil. Həm də əsas səbəb hər bir rus vətəndaşının içərisində yaşamağa məcbur olduğu antisosial şərait deyil. Hətta lənətə gəlmiş “yadelli” (“inorodets”) kimi dünyaya gəlmək də suç sayıla bilməz. İndi artıq çürüyüb heçliyə qovuşmaqda olan polis-bürokratik rejimi başqa xalqlarla birlikdə milyonlarla müsəlmanı da elə bir qanunsuzluq girdabına, pula satılmış idarəçiliyin və prinsipsiz məhkəmələrin elə bir hüdudsuz özbaşınalığına atmışdı ki, burada fikrin hətta ən cüzi şərtləri də məhv edilirdi. İnsanlarda özünüdərək duyğusu, təşəbbüskarlıq hissi hər vasitə ilə boğulurdu. Belə şəraitdə qorxudulmuş, milli simasından məhrum edilmiş müsəlmanlar cəhalət və ümitsizlik girdabında tam boğulmamaq üçün olduqca böyük səylər göstərirdilər. Onlar “vətənpərvər

missionerlər”in qəsdən yaratdıqları süni maneələrlə maarifin hər bəlaya əlac sayılan həyatverici nurundan uzaq salınmışdılar. Müsəlmanlar Rusiyada bütün başqa xalqlarla müqayisədə köhnə quruluşun yaramaz qaydalarına daha çox tab gətirməli, iztirab çəkməli olurdular. Bütün rütbə və dərəcələrdən olan qaragüruhçuların, insana nifrət ustalarının “qayğı”sı sayəsində ictimai mühitin fəzasına bol-bol buraxılan antidini və antimilliyə zəhərlər ilk növbədə onları nəfəs almağa qoymurdu.

Aydın məsələdir ki, belə zəhərli, boğucu atmosferdə ruhun bədənlə, mənəviyyatın maddiyyatla qalibiyyətli mübarizəsi üçün münbit zəmin yarana bilməzdi. Ona görə də hər bir müsəlman özünəsinə, özünə nəzarət baxımından nələrdənsə imtinanın dərin mənəvi əhəmiyyətinə baxmayaraq, ənənəvi şablon üzrə Orucluğu yalnız zahiri rituallarına əməl edirdi. Həm də o, Orucluğu kimi mühüm mənəvi amilin həqiqi məna və məzmununa necə nüfuz edə bilərdi ki, Quran qiraətindən və savadlı molla ilə ünsiyyət imkanından sadəcə məhrum idi? Dörd bir yanında yalanın, zorun, zülmün, qanunsuzluğun, aldanış və təqiblərin hökm sürdüyü bir şəraitdə o, yüksək mənəvi ideallara necə qovuşa bilərdi? Xalq taleyinin tapşırıldığı şəxslərin qanunların pozulmasında öndə getdiklərini, məhz onların əhalini satqınlığa, yalançı şahidliyə öyrətdiklərini, insanları zorla cinayətə sürüklədiklərini görəndə Orucluğu qutsallığı ideyasının arxasında dayanmaq və bunu gerçəyə çevirmək asan idimi?

Bütün Rusiya vətəndaşlarının həyatlarının yenilənməsi və təbii ki, daha da təkmilləşməsi üçün həqiqi imkan yalnız köhnə rejimin çürümüş dayaqlarını kökündən qoparıb atmağı başlıca hədəfi sayan azadlıq hərəkatı yarada bilərdi.

Ona görə də deyə bilərik ki, müsəlmanlar üçün də əsl dirçəliş erası başlanmışdır. İndi onlar daha asan və sərbəst şəkildə, daha təmiz hava ilə nəfəs almaq imkanı qazanıblar. Belə şəraitdə bizim müsəlmanların ümdə borcu mövcud vətəndaş və siyasi azadlıqlar zəminində ictimai həyatlarının tam şəkildə yenidən qurulmasına başlamaqdır.

Biz artıq “Müsəlmanlar azadlıq mübarizəsində” adlı məqaləmizdə bu barədə danışmışdıq və bir daha təkrar edirik ki, 17 Oktyabr manifesti ilə elan olunan azadlıqlar uzun onilliklər boyu tam hüquqsuzluq şəraitində yaşamış müsəlman xalqlar üçün xüsusilə əziz və qiymətlidir. Çünki belə ağır, məhrumiyyət dolu şəraitdən sonra onlar bəşər cəmiyyətinin formalaşdırdığı mədəni başlanğıclar əsasında ağıllı və düşünülmüş sərbəst həyat təminatı üçün həqiqi zəmanət almaqda hamıdan çox maraqlıdırlar.

Bura qədər dediklərimizdən çıxan nəticə belədir ki, müsəlmanlar da rus cəmiyyətinin mütərəqqi təbəqələrinin mübarizəsinə qoşulmalı, onlarla birlikdə mülki və siyasi azadlıqların təmin olunması uğrunda mübarizə aparmalıdırlar. Unutmamalıyıq ki, müsəlman kütlələrinin xoşbəxtliyi, rifahı həmişə sülh və anlaşma şəraitində yaşadıkları rus xalqının rifah və tərəqqisi ilə sıx bağlı olub.

İndi bizim müsəlmanların qarşısında da 17 Oktyabr manifestinin yaratdığı geniş imkanlar sayəsində azad, mədəni cəmiyyətdə yaşamaqla bağlı böyük fürsət və hərtərəfli fəaliyyət meydanı açılır. Doğrudur, önümüzdəki tarla hələ becərilməyib, hətta müsəlmanların ora ilk dəfə ayaq basdıqlarını söyləmək mümkündür. Amma heç nəyə baxmadan tarixi məqamdan yararlanmaq lazımdır. Bu, özünü yeni şəraitdə dirçəlməkdə olan rus cəmiyyətinin layiqli üzvü kimi təsdiq baxımından da çox vacibdir. Belə fəaliyyət eyni zamanda müsəlmanların hamının qoşulduğu azadlıq mübarizəsindən kənar qalmadıqlarının göstəricisidir. Ümumi vətənimizin gələcəyi, dövlətimizin mənafeyi, nəhayət, milli maraqlarımız fəal olmağı bütün Rusiya müsəlmanlarından tələb edir.

Bu mənada Rusiyadakı dindaşlarımızın fəaliyyəti, sağlam ağıla əsaslanan azad həyat uğrunda mübarizəsi qonşu müsəlman dövlətlərinin – İran və Türkiyənin əhalisinə də böyük mənəvi təsir göstərə bilər. Şübhə yoxdur ki, azad, qüdrətli Rusiyanın imza atdığı dəyişikliklər həmin ölkələrdə

də güclü əks-səda doğuracaq. Çünki onların hökumətləri idarəçilikləri altındakı xalqların maraqlarını anlamaq, özlərini tam məhvə yuvarlanmaqdan xilas etmək istəyirlərsə, idarəçilik şəklini, dövlət nizamını mülki və siyasi azadlıqlar zəminində labüd konstitusiya zəmanəti ilə yenidən qurmalıdırlar. Artıq qonşu İrandan bu xeyirxah təsirin əks-sədası eşidilməkdədir. Peterburq mətbuat agentliyinin xəbərinə görə, İran paytaxtında fars xalqının Tehran hökumətindən narazılığı zəminində etiraz hərəkatı baş qaldırmaqdadır. Ruhanilər isə vəz və xütbələrində İrandakı mövcud dövlət quruluşunun daşını daş üstündə qoymurlar.

Osmanlıdan eşidilən əks-səda da az əhəmiyyətli deyil. Türk sultanı Avropa dövlətlərinin Makedoniya vilayətlərində maliyyə nəzarəti aparmalarına qəti etirazını ilk növbədə türk xalqının bu alçaldıcı münasibətə razı olmaması ilə əlaqələndirib. Belə imtinanın öz arxasınca hansı nəticələri gətirməsindən asılı olmayaraq, bizdən ötrü əhəmiyyətli olan məsələ budur ki, ilk dəfə mütləq monarxın dilindən əhalinin razılıq, yaxud narazılığına istinad barədə eşidirik. Başqa sözlə desək, xalqın iradəsi nəzərə alınır.

Bütün bunlar hal-hazırda müsəlmanların dirçəliş dövrünün başladığını aydın göstərən əlamətlərdir.

“Kacnuı”, № 221, 16 noyabr 1905-ci il.

YENİ QURBANLAR

Yelizavetpol hadisələri¹ ilə bağlı hamımızı sarsıdan bəd xəbərdən özümüzdə gəlməmişdik ki, bu dəfə də Tiflisdən alınan kədərli məlumat hər birimizi dərin yas və ələmə qərq edib. Burada da noyabrın 22-də ermənilərlə tatarlar arasında axşam saatlarında başlanan və növbəti gün səhərə qədər davam edən qanlı qarşıdurma baş verib.

Əslində, toqquşmaların ən az gözləniləndiyi yer məhz Tiflis idi. Say etibarı ilə tatar əhali burada cüzidir və böyük şəhərin ictimai həyatında, demək olar ki, iştirak etmir. Yalnız son zamanlarda tatar ziyalılarından ibarət kiçik bir dərnək mütərəqqi fikirli yerli sakinlərlə əməkdaşlıq şəraitində ictimai işlərə qatılmağa başlayıb. Biz həmin hadisəyə ürəkdən sevinir, uğurlu addım kimi böyük ümidlə yanaşırdıq. Düşünürdük ki, bu, Tiflis tatarlarının azadlıq hərəkatında iştirakının başlanğıcıdır. Tezliklə bütün müsəlmanlar ona qoşulacaqlar.

Olduqca kədərli haldır ki, Tiflis səmasında peyda olan milli ədavətin qanlı buludları kiçik ümidin yaratdığı sevinci kədərə çevirdi. Çünki bütün Qafqazın mərkəzi kimi, bölgə xalqlarının ümumi maraqları burada kəsişir və həmin maraqların, az da olsa, gerçəkləşməsi üçün Tiflisdə dinc həyat şərtlərinə hər yerdəkindən daha böyük ehtiyac var. Bakılının yolu heç vaxt Yelizavetpola, yaxud Şuşaya düşməyə bilər, lakin Tiflisə getməmək çoxları üçün qeyri-mümkündür.

¹ Ermənilərin fitnəkar hərəkatları nəticəsində 1905-ci ilin fevral ayında Bakıda başlayan və demək olar ki, bütün Cənubi Qafqaza yayılan erməni-azərbaycanlı qarşıdurması və bu zaman rus çarizminin hərtərəfli yardımına arxalanan ermənilərin dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri qanlı cinayətlər nəzərdə tutulur. (Tərc.)

Ucsuz-bucaqsız əraziyə malik canişinliklə bağlı bütün işlər burada cəmləşib, yaxud belə işlər həllini yalnız Tiflisdə tapır. Qafqaz xalqlarının hamısının nümayəndələri vahid mərkəz kimi bura axışırlar. Bölgədə mülki və siyasi azadlıqlar zəminində yeni həyat şərtlərinin formalaşması üçün zəruri olan ümumqafqaz seymi və nümayəndəlik səciyyəsi daşıyan digər müəssisələr, təbii ki, burada fəaliyyət göstərəcək.

Ona görə də Tiflisdəki kədərli hadisələr iztirab içində qovrulan yaralı ürəklərimizə dağ basır. Heç olmazsa, bütün canişinlik üçün ümumi olan bu mərkəzi toqquşmalardan aralı saxlayaydılar, Qafqazın günahsız oğullarının qanı ilə suvarmayaydılar. Amma Tiflis qəzetlərinin yaydığı xəbərə görə, bir neçə saat ərzində iyirmiyə qədər tatar və erməni öldürülüb, yaxud yaralanıb.

Yeni günahsız və lüzumsuz qurbanlar! Həlak olan zavallıların qanı bizi, bütün qafqazlıları, kimin ürəyində, azacıq da olsun, Allah xofu və mərhəmət duyğusu varsa, hər kəsi qırğını dayandırmağa çağırır.

Ermənilər və tatarlar, soydaşlarınıza, özünü, ailənizə, ölkənizə rəhm edin! Axı günahsız qurbanlar sizin qardaşlarınızdır, eyni vətənin övladlarıdır, hamımız üçün vahid olan Allahın bəndələridir. Axı onlar da yaşamaq, milyonlarla insanın köləlikdən qurtulmasında iştirak etmək istəyirdilər. Axı bu günahsız bəndələri də Allah yaratmışdı. İndi isə onlar Qafqazın şər dahisinə – ecazkar ölkənin varlığını zəhərləyən milli ayrı-seçkilik bəlasının insanların başına açdığı dəhşətli faciəyə sevinən şeytana qurban veriliblər. Həm də mənhus iş o zaman görülüb ki, uşaqdan böyüyə bütün qafqazlılar birləşməli, əl-ələ verib yekdil qüvvə ilə ölkəni azadlıq hərəkatı yoluna çıxarmalıdırlar.

Xalqın hüququnu beləmi qoruyarlar? Azadlıq uğrunda beləmi mübarizə apararlar?

Məgər indi qüvvələri parçalamaq, zəiflətmək zamanıdır? Axı bu, sizin hər biriniz üçün, bütün ermənilər və tatarlar

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

üçün azadlıq mübarizləri qarşısında, bütün Rusiya qarşısında, bütün dünya qarşısında böyük biabırçılıqdır.

Bəli, indi qurban vermək zamanıdır. Amma mənasız milli ədavət üçün yox, azadlığın hamımız üçün ümumi olan məqsədlərinə yetişmək üçün!

Kim, axı kim bizi uçuruma itələyir? Kim bizə azad həyat yerinə cəhənnəm hazırlayır?

Təxribatdır?

Elə isə bütün ermənilər və tatarlar, bütün təbəqələr, bütün siniflər, bütün partiyalar, birləşin! Gəlin ümumi söylərimizlə təxribatçını tapaq, sürüyüb biabırçılıq sütununun yanına gətirək, nəhayət, belələrini məhv edək. Onsuz da, olmazın əzablar çəkmiş torpağımızın sinəsindən birdəfəlik silib ataq!

Axı bu nəhs ruhlar kimdir? Bizdən nə istəyirlər? Nəyə can atırlar?

Doğrudanmı, biz indi, həlledici anda da qəddar düşmənlə hər birimizin axırına çıxmağa imkan verməmək üçün birləşə bilməyəcəyik? Vahid səsə, vahid sözə çevrilə bilməyəcəyik?

Rədd olsun təxribatçılar! Verdiyimiz qurbanlar bəsdir! Biz gücümüzü, qüvvəmizi azad Qafqaz üçün qoruyub saxlamaq istəyirik!

“Kacmü”, № 230, 27 noyabr 1905-ci il.

QAFQAZ MÜSƏLMANLARININ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

İki ildən bəri Rusiya dövlətində hökm sürən xaotik vəziyyət ucqarlarda xüsusi ilə ağırlı əks-səda doğurmaqdadır.

Əsrlər boyu ruslaşdırma siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün təqib və repressiya obyektinə çevrilmiş ucqarların “yadelli və yad dinli” əhalisi, heç şübhəsiz, xalqa azadlıqlar verilməsi haqda çar manifestini razılıqla qarşılamalı idi. Həqiqətən də, onlar tarixi hadisəyə ürəkdən sevindilər. Ali hakimiyyətin ölkənin ictimai və dövlət həyatını mülki-siyasi azadlıqlar zəminində xalqın köməyi və fəal iştirakı ilə yenidən qurmaqla bağlı qəti niyyətinin ən yüksək səviyyədə, təntənə ilə elan olunması ucqarlardakı insanların ürəyini sevinclə doldurdu. Polis-bürokratik rejimindən tezliklə nicat yolu tapacaqları ilə bağlı ümidləri artdı. Çünki onilliklər boyu bu zülm altında ən çox onlar əzilməli, məhrumiyyətlərə qatlaşmalı olmuşdular. Hökumətin hansısa “yüksək siyasət”inin tələbləri əsasında imperiyanın ögey övladlarına çevrilmişdilər. Ucqar əyalətlərdə hamıya elə gəlirdi ki, artıq qanunsuzluqların, inzibati özbaşınalıqların, yerli əhalini siyasi, dini və s. motivlərlə sıxışdırmağın sonu gəlib çatmışdır. Əhali isə çoxdan ucqarların zülmkar hakimləri və onların agentlərinin nəzərində ucdantutma hamıya yapışdırılan “separatçı” damğası qazanmışdı. Ucqarların daha yaxşı gələcək ümidi ilə qanadlanan sakinlərinin işığın qaranlıq, xeyirin şər üzərində qələbəsinin rəmzinə çevrilmiş azadlıq hərəkatının qızğın tərəfdarları kimi tanınmaları tam təbii idi.

Bu baxımdan böyük ümidlərə yol açan rus azadlıq hərəkatının elə başlanğıc mərhələdə iflasa uğraması ucqarlar üçün xüsusilə məhvəddici zərbəyə çevrildi. Azadlıq müjdəsinin

gətirdiyi sevincin vaxtsız, ani, keçici olmasının yaratdığı ümitsizlik də itkinin miqyasına uyğun nisbətdə böyük idi. Hər şeyin əvvəlki, əski vəziyyətinə qayıtması insanları daha çox sıxmağa başladı. Təəssüf ki, keçmişin kədərli günləri tezliklə geri döndü və insanların ani sevinclə nurlanmış həyatı daha qaranlıq, daha fərəhsiz oldu.

Bütün ölkə üzərinə qara qanadlarını gərmiş irtica ucqarlarda daha mənhus simada meydana çıxdı, köhnə rejimin sonsuz iztirablarla üzüb əldən saldığı xalqın varlığını məhvənin astanasına gətirdi.

– Aha, deməli, siz, doğrudan da, azadlıq istəyirmişsiniz, – deyə irtica əjdahası məkrli sevincini gizlətmirdi. – Bir az da gözləyin...

Və ardınca bir tərəfdən talanlar, yanğınlar, soyğunlar, qətlər, qırğınlar, o biri tərəfdən isə axtarışlar, həbslər, sürgünlər, edamlar, cəzalandırma ekspedisiyaları, güllələnmə hökmləri, hərbi-səhra məhkəmələri başlandı.

Cəza tədbirlərinin “səbəblərini aydınlaşdırmaq” üçün hökumətin cəbbəxanasındakı köhnə vasitələr – “inqilabi fəaliyyət”, “separatçı niyyətlər”, “milli nifaq”, “əhalinin bir hissəsinin digər hissəsinə qarşı dini və iqtisadi xarakterli düşmənçiliyi” kimi sınaqdan çıxarılmış bəhanələr işə salındı.

Artıq diaqnoz qoyulmuşdu, türkəçarə müalicəsi isə az qala hər təsadüfdə hərbi-səhra məhkəməsi kimi güclü və təsirli “dərman”la aparılırdı. “Müalicə” o qədər sürətli, o qədər qətiyyətli idi ki, çoxumuz sarsılmış, əl-qolumuzu yanımıza salmış, hətta baş verənlərin mahiyyətini anlamaqdan ötrü sərbəst mühakimə qabiliyyətimizi də itirmişdik. Təbii ki, belə ruh düşkünlüyü şəraitində bütün mövcud fakt və hadisələri, eyib və qüsurları obyektiv dəyərləndirmək imkanına malik deyildik. Ona görə də diaqnoz qoymaq və müalicəyə başlamaq əlimizdən gəlmirdi. Yaxşısı budur, olub-keçənlər haqda mülahizə yürütməyi gələcək tarixçinin öhdəsinə buraxaq. Çünki o, geriyyə baxınca bizim qarma-qarışıq

günlərdən indiki vaxtla nisbətdə müqayisə edilməyəcək dərəcədə asanlıqla baş çıxaracaq. Düşüncələrimizə hakim kəsilmiş inciklik dolu kədəri və dözülməz ağrıları bir kənara atıb dövrümüzün türkəçarə həkimləri üzərində tərəfsiz mühakimə qurmaq imkanına malik olacaq.

Biz isə oxucunun diqqətini ucqarların halına, başı üzərində çoxdan bəri qara buludlar oynaşan əzabkeş Qafqazın vəziyyətinə cəlb etmək istəyirik.

İmperiyanın digər bölgələri ilə birlikdə və onlarla bərabər şəkildə çağdaş Rusiyanın taleyinə yazılmış bütün zərbələrə tab gətirən Qafqaz özünün şərq hissəsində baş verən lokal xarakterli fəlakət – ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı qanlı qarşıdurmalara görə daha bədbəxt və dəhşətli vəziyyətə düşüb. Bəlkə, son vaxtlar məhvedici qarşıdurmanın yeni təzahürlərinə rast gəlinməməsi hər iki qonşu xalqın ən böyük xoşbəxtliyidir! Lakin biz hələ də bütün Qafqazı qorxu altında saxlayan, hər yana dəhşət saçan, hər birimizi sabahkı günlə bağlı narahat, həyəcanlı anlar yaşamağa məcbur edən qorxunc qüvvənin hədəfindən xilas olmuş sayıla bilmərik. Bu qorxu ürəklərimizə və fikirlərimizə o qədər hakim kəsilib ki, onu artıq az qala normal hadisə saymağa başlamışıq. Səksəkə, həyəcan, ümitsizliklə dolu narahatlıq – indi əsla ürək açmayan bu əhval-ruhiyyəni hər bir Zaqafqaziya sakininin baxışlarından oxumaq mümkündür.

Bütün bu müsibətlərin bir sonu olacaqmı, ey qadir Allah?!

Düşüncələrimizin belə dağınıq, daimi səksəkədə olduğu vəziyyətdə fikir yalnız bir sual üzərində cəmləşir; qalan məsələlər, ələlxüsus da cari həyatın hər gün dəyişən gur axarı ilə bağlı problemlər insanlarda heç bir təəssürat doğurmur. Hər kəs bütün bunlara atüstü, instinktiv reaksiya verir. İndi bizim Qafqaz müsəlmanlarının böyük əksəriyyətinin fikir və düşüncəsinə məhz belə əhval-ruhiyyə hakimdir. Onlar sanki ortalıqda at oynadan qarşıdurma fəlakətindən başqa, bütün digər məsələlər haqda ümumən danışmaq

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

istəmirlər. Kimi dindirsen, ancaq milli zəmindəki ədavətin saysız-hesabsız ziyanından söz açır.

Yelizavetpol quberniyasının sakinlərindən biri redaksiyamıza göndərdiyi məktubda öz vəziyyətini belə təsvir edir: “Mənə elə gəlir ki, ölmüşəm və bir də heç zaman insan kimi yaşaya bilməyəcəyəm”.

Bütün ömrü boyu, böyük zəhmət hesabına qazandığı hər şeyi bir neçə gün içində itirən insanın göz yaşı axıtması, əlbəttə ki, təbii və başa düşüləndir. Lakin həyatın qalan hissəsinin faydasız ah-vaya və şikayətlərə sərf olunmasının əbəsliliyi də eyni dərəcədə aydın, anlaşılındır. Yaxşı olar ki, həmin vaxt və enerji hadisələrin kədərli nəticələrinin mümkün qədər tezliklə aradan qaldırılmasına, daha çox isə onların yenidən, nə zamansa təkrarlanmamasına yönəldilsin.

Qarşıda duran məsələnin həlli asan deyil. Bu işlə bütün müsəlman cəmiyyəti məşğul olmalıdır. Və üzləşdiyimiz problemin çözülməsində “Güc birlikdədir!” prinsipinin tətbiqi hər zamankından daha zəruridir. Amma təəssüflər olsun ki, milli ictimai fəaliyyətin bu böyük çarxını hərəkətə gətirmək işi müsəlmanlar arasında son dərəcə çətinidir. Başlıca səbəb isə hər hansı mütəşəkkil ictimai təşkilat, yaxud ittifaqa malik olmamağımızdır. Hətta adicə “xeyriyyə təşkilatlarımız” da indiyə qədər yalnız iki şəhərdə mövcuddur.

Ona görə də indiki şəraitdə ortaya çıxmış çətinliyin mümkün həll yolu tezliklə Qafqaz müsəlmanlarının qurultayının çağırılmasıdır. Qurultayda müxtəlif yerlərdən gəlmiş nümayəndələr vəziyyətin mürəkkəblik dərəcəsini aydınlaşdıraraq... (Qəzet mətni burada qırılır – *Tərc.*)

“Kacnuï”, № 218, 12 oktyabr 1906-cı il.

İRAN KONSTITUSİYASI HAQQINDA

“Kaspi”nin dünənki sayındakı ziyalı farsla müsahibə belə əminlik hasil etməyə imkan verir ki, İranın qədəm qoyduğu konstitusiya yolu ölkədə əvvəldən sona qədər uğurla keçiləcək.

Şəraitin müsaidliyi həm də ona görə ayrıca qeyd olunmalıdır ki, yalnız xarici deyil, rus mətbuatı da İran Konstitusiyası və Parlamenti⁸⁹ haqda yayılan xəbərləri rəğbətdən başqa ayrı bir hisslə qarşılamadılar. Hamıya elə gəlirdi ki, bir neçə ay əvvəl Tehranda fars ruhaniləri və tacirlərinin açıq narazılığının ifadəsi kimi meydana çıxan hadisələr yalnız ayrı-ayrı təbəqələrin etirazı xarakteri daşıyır, heç bir əhəmiyyətə malik deyil. Bizim mətbuat isə qonşu dövlətdəki hadisəni, inqilab bir yana qalsın, hətta azadlıq hərəkatı adlandırmağa da utanırdı.

Başlanan narazılıqların ardınca qısa zamanda şahın millət məclisi haqda fərmanı, məclisin qarşıya qoyduğu məqsədlərlə bağlı əsas müddəaların xalqa elan edilməsi, nəhayət, onun açılması və deputatların seçilməsi İran hadisələrinə belə bəşdansovdu münasibətin nə qədər yanlış olduğunu göstərdi.

Hadisələr barədə səhv qənaətlərin səbəbi İranda, xüsusən də paytaxt Tehrandakı proseslərlə bağlı məlumatın azlığında, yaxud natamamlığında deyil, daha çox və əsas etibarilə Şərqi dövlətlərinin həyat şərtlərinə şablon münasibət bəslənməsindədir. Bu dövlətlərin həqiqi ehtiyacları ilə, Şərqi xalqlarının yaşayışı və mənəvi həyat tərziləri ilə kifayət qədər tanışlığın olmamasındadır.

Təsəvvürlərdə möhkəm kök salmış fikrə görə, Şərqi xalqları artıq çoxdan məhvə məhkumdurlar, guya öz tarixi missiyalarını başa çatdıırıblar. Sivilizasiyalı dövlətlərin bütün

cəhdləri mövcud mədəni cəmiyyətləri Şərqi çürüməkdə olan məhvedici ünsürlərindən mümkün qədər təcrid etməyə yönəlməlidir. Özlərini sivilizasiyanın qoynunda sayanların bu cəhdlər zəminində necə vəhşi instinktlər və böyük iştah nümayiş etdirdiklərini hələlik bir yana qoyaq. Bizdən ötrü ilk növbədə belə bir cəhəti vurğulamaq vacibdir ki, fikirlərdə özünə möhkəm kök salmış baxışlar sisteminə görə, Şərqi xalqları artıq tam məhvə məhkum topluluqlar kimi, əsas prinsiplərini Avropa sivilizasiyasının hazırladığı mədəni birgəyaşayışa və müasir təsirlərə hər hansı reaksiya verməyə qabil deyillər. Və bunun ümumi səbəbi kimi (ən azı müsəlman dövlətlərindəki ümumi səbəbi kimi!) guya məhdud teokratik ehkamları ilə hər cür mədəni inkişafın, əqli-mənəvi tərəqqinin qarşısını kəsən islam dini göstərilirdi. Bu dövlətlər üçün ələlxüsus Qərbi Avropadakı mövcud xalq hakimiyyəti ideyası tam yabançı və qəbul edilməz şəkildə qələmə verilirdi. Doğuluşdan müti, itaətkar olan, qismət və qədərə inanan Şərqi xalqlarının Yer üzünə yalnız despotik mütləqiyyət rejimlərinin hakimiyyətlərinə boyun əymək üçün gəldikləri hesab olunurdu. Ona görə də bu xalqlar seçkili xalq hakimiyyəti istəyindən və konstitusiyaya müəsisələrindən min ağac uzaq sayılırdılar.

Yalnız islam dininə nabelədlik böyük dini təlim yaradıcısının ruhu ilə tam ziddiyyət təşkil edən belə fikirlər doğura bilərdi. Sadə xalq dini olan islam hələ ilk xəlifələrin zamanından seçkili əsasda formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdı. O, birləşmiş müsəlman cəmiyyətlərinin həyati tələblərinə cavab verdiyindən ictimai hüququn bütün məsələlərini və onlar üzərindəki nəzarət hüququnu ümumun müzakirəsinə çıxarmaq niyyətini bəyan etmiş və belə bir addım atmaqdan çəkinməmişdi. İctimai əmlaka nəzarət, yoxsullara və kimsəsizlərə qayğı, ədalət mühakiməsinin qurulması – islamın bütün bu tələbləri xalq hakimiyyəti ilə bağlı təsəvvürlərdən irəli gəlirdi. Bu səbəbdən də heç bir

vəchlə islam dini təlimində xalq hakimiyyəti anlayışı ilə ziddiyyət təşkil edən məqamlar axtarmaq və görmək düzgün deyil. Bir dini təlim kimi islam deyil, Şərqlə dövlətləri, daha doğrusu, onların hakimiyyətləri despotik idarəçiliyin tələblərindən doğan amansız, ədalətsiz qaydalar müəyyən edib ki, bu da mahiyyət etibarilə islamın humanist tələblərinin pozulmasına səbəb olub.

Dediyimiz kimi, belə qaydaları yalnız öz maraqlarını güdən hakimiyyətlər irəli sürür və hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Şərqlə xalqları isə yalnız məcburiyyət üzündən dözməli olurdu. Lakin heç vaxt ictimai-sosial quruluşun xalis antisosial forması sayılan despotik monarxiyalara rəğbətlə yanaşmırdılar və yanaşa da bilməzdilər.

Xalq kütlələrinin hakimiyyətə qarşı narazılığı həmişə gündəlikdə dayanırdı. Amma mövcud şəraitdən asılı olaraq narazılıq ya ümumiyyətlə, hər hansı şəkildə baş qaldırmır, bəzi nadir təsadüflərdə isə hətta “ən dilsiz-ağızsız xalqların” da səbir kasası daşanda özünü göstərirdi.

Ayrı-ayrı şəxslərin, müxtəlif qrupların açıq etirazları, gizli ədəbiyyat, xaricdə nəşr olunan və hökumətin eyiblərini cəsarətlə qamçılayan milli nəşrlər, qonşularımız arasında “gənc türklər”⁹⁰, yaxud “gənc farslar” hərəkatı kimi sonradan güclü partiyalara çevrilən dərnəklərin yaranması, tez-tez baş verən üsyanlar – inqilabi hərəkatın əlamətləri kimi meydana çıxan belə ümumxalq etirazları son yüzillikdə Şərqlə dövlətlərinin həyatında daha tez-tez təkrarlanırdı.

Lakin hər biri ayrılıqda götürülən bu hadisələrin sanki o qədər də ciddi əhəmiyyət daşımadıqları təəssüratı yaranırdı. Bizim mətbuat da onlara mühüm proseslərin başlanğıcı kimi yanaşmaq fikrindən uzaq idi.

Şərqlə xalqlarının xoşbəxtliyindən, mətbuatın formalaşdırmağa çalışdığı münasibət düzgün çıxmadı. Əgər indi, həqiqətən də, bu ölkələrdə məhvə məhkum olan bir şeyin mövcudluğunu etiraf etmək zərurəti yaranıbsa, söhbət ilk

növbədə indiyə qədər öz tiran xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan mütləqiyyət rejimlərindən gedir.

İndi cəsarətlə demək olar ki, artıq öz xaqalarının qanını soran Şərqlə hakimiyyətlərinin də kitabı bağlanıb.

Bu sevindirici nicat missiyasının başlanğıcını İranda görürük. Və baş verənlər tamamilə təbiidir. Şərəfli tarixə, ibrətamiz bədii ədəbiyyata, bir zamanlar böyük mədəniyyətə malik olmuş farslar Şərqlə xalqlarının azadlıq hərəkatının ön sıralarında yer almalı idilər. Təbii ki, bu məqamda yaranmış etibar ilə istedadlı və yeniliklərə tez uyğunlaşmağı bacaran xalq Şərqlə hamıdan birinci olaraq “Rədd olsun zülm!” Rədd olsun yalnız öz mənfəətini güdən satqın hakimiyyət!” “Yaşasın azadlıq və xalq təmsilçiliyi ilə qurulan hakimiyyət!” şüarları ilə meydana çıxmalı idi.

Və yaxın qonşuluğumuzda yaşayan xalqın yuxarıdakı şüarları hayqıran səsi açıq-aydın qulaqlarımıza çatır, qəlblərimizi sevinclə doldurur. Bu, artıq hökmdarın qarşısında diz çöküb yalvaran deyil, hökmlə haqqını, hüququnu tələb edən fars xalqının səsidir. Bu, artıq kimliyindən – acgöz hakimiyyət, satqın məhkəmələr, ləyaqətsiz üləmə şəklində meydana çıxmalarından asılı olmayaraq, bütün yaramaz ünsürlərə qarşı mübarizə aparan xalqın səsidir.

Biz fars xalqının şərəfsiz və satqın hakimiyyətə qarşı ciddi nəticələr doğuracağına kimsənin şübhə etmədiyi şərəfli mübarizəsinin aşkar təzahürlərini görməkdəyik.

Qəzetimizə dünənki müsahibəsində ziyalı fars elə faktlardan danışdı ki, onlar İranın inqilabi əhval-ruhiyyədə olduğunu açıq-aşkar göstərməkdədir. Doğrudan da, Xorasanın ən nüfuzlu ruhanilərindən birini mütərəqqi fikirli şəxslərin tələblərinə boyun əyməyə, xalqın çoxminli mitinqində İranın keçmiş sədrəzəminin Məşhədə girişini yasaqlayan fitva verməyə məcbur etmək, ən başlıcası isə bütün bunları əzmlə, bir addım da geri çəkilmədən həyata keçirmək – bunlar günümüzdəki farsların güclü inqilabi əhval-ruhiyyəsinə

dələlət etməirmi? Lakin yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, azadlıq, xalq hakimiyyəti ideyalarının təbliği daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsaslandığım müsahibədən də göründüyü kimi, həmin təbliğat indi kifayət qədər uğurla aparılır. Təbii ki, yeni ideyaları insanlara daha parlaq şəkildə çatdırmaq üçün siyasi maarifçiliklə məşğul olanlar ilk növbədə İrandakı mövcud rejimin tənqidindən başlamalı idilər. Həm də dəlil-sübut üçün çox uzağa getməyə ehtiyac yoxdur. Mərhum Nəsrəddin şahın⁹¹ yarıməsrlük hakimiyyəti kifayət qədər material verir.

“O, İran xalqı üçün nə edib? Heç bir şey!”

Əslində, bütün şahlar belə olublar – hakimiyyət də olduqları dövrdə öz kefləri üçün yaşayıblar, hesabına eyş-işrət qurduqları xalqın belinə ağır vergilər yükləyiblər, insanlara qarşı hər cür zülmü, qanunsuzluğu, özbaşınalığı rəva görüblər.

Xalq artıq qəflət yuxusundan ayılıb, hökumət onu əvvəlki kimi asanlıqla aldada bilmir. Xalq öz maraqlarını başa düşüb və onların keşiyində əzmlə dayanmağa hazırdır.

İran Parlamentinin ilk addımları dediklərimizə ən yaxşı sübutdur.

“Temps”⁹² qəzetinin Tehran müxbiri bu barədə yazır:

“Fars hökuməti parlamentə elə bir reqlament layihəsi göndərmək istəyirdi ki, onun köməyi ilə şahla razılıq əsasında qanunverici məclis buraxıla bilsin. Lakin deputatlar həmin reqlamenti qəbul etmədilər. Onlar indiki şəraitdə senat təsis olunmasını lazımsız, artıq iş sayırlar. Parlamentin buraxılacağı halda zəruri təminatlar tələb edirlər. Bura ilk növbədə qanunla müəyyənləşdirilmiş vaxtda, həm də ən qısa müddətdə yeni toplantının keçirilməsi daxildir. “Siz belə olan təqdirdə hökumətlə aranızda ciddi konflikt yaranacağından qorxmursunuzmu?” – deyə jurnalist onlardan soruşur. “Yox, konflikt ehtimalı çox kiçikdir. Həm də bu cür hərəkət etməklə biz hüquqlarımızı qəti şəkildə müəyyən etmək və hamının onları bilməsini istəyirik”.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Müxbir daha sonra bildirir ki, İran Parlamentinin deputatları hələlik bəlli partiyalar yaratmaq imkanı qazanmasalar da, demək olar ki, böyük əksəriyyəti tərəqqipərvərlər təşkil edirlər. Müxbir sözünə davam edərək yazır: “Yüksək vəzifə sahibi olan deputatlardan biri “taxt-tacın çoxəsrlik üstünlükləri” barəsində danışmağa başlayanda qalanları onun çıxışını fit səsləri və dəhşətli gurultu qoparmaqla qarşıladılar”.

Bax belə! İran konstitusiyalı dövlətə çevrilməyin şərəfli yoluna daxil olub və biz səmimi şəkildə bu yolda ona tam zəfər qazanmağı arzulayırıq!

“Kacnuü”, № 265, 10 dekabr 1906-cı il.

İSMAYIL BƏY QASPIRALININ XATİRƏSİNƏ

Qaspıralı öldü...

Son yarım əsr ərzində adı yalnız Rusiya müsəlmanları arasında deyil, xaricdə də çox yaxşı tanınan görkəmli şəxsiyyət daha sıralarımızda deyil. Yarım əsr boyu sakit, lakin inamlı şəkildə müsəlmanlara bilik, tərəqqi və ictimai şüur yolu göstərən insanı həmişəlik itirdik.

Amansız tale öz qəddar əli ilə işıq saçan şamı söndürdü. Bununla da müsəlmanları dərin ələm və qüssəyə qərq etdi.

Müsəlmanlar arasında doğma xalqın mənafeyinə səmimi-qəlbədən bağlı olan ictimai xadimlərə çox az rast gəldiyindən ələm və qüssəmizin miqyası da böyükdür. Çünki indi unudulmaz İsmayıl bəy Qaspıralını əvəz etməyə başqa adamımız yoxdur.

Hələ 1868-ci ildən başlayaraq əvvəlcə Krım tatarları, sonra isə digər bölgələrdə yaşayan müsəlmanlar Qaspıralını daim din qardaşlarının maarif və mədəniyyətlə bağlı maraqlarını qoruyan şəxs kimi görüb-tanımışdılar. Mərhum hələ Krımda sadə xalq müəllimi kimi çalışdığı dörd il ərzində söhbətləri, nitqləri ilə insanların ürəyinə yol tapa bilmişdi.

1872-ci ildə o, təhsilini tamamlamaq məqsədi ilə xaricə yollanmışdı. Şərqi dilləri sahəsində biliyini təkmilləşdirmək üçün Şərqi ölkələrində – Əlcəzair, Misir və Türkiyədə olmuşdu.

Krım qayıtdıqdan sonra İsmayıl bəy doğma şəhəri Bağçasarayın ilk bələdiyyə rəisi seçilmişdi.

Bütün bu müddət ərzində onun fikrini məşğul edən əsas məsələ qəzet nəşri idi. Lakin "Məktəb", "Faydalı əyləncələr"⁹³ adları altında qəzetlərin, eləcə də bəlli abunəçiləri olmayan müxtəlif ünvanlı ayrı-ayrı vərəqələrin nəşri ilə bağlı niyyəti

uğurla nəticələnmədi. İsmayıl Qasıralı “Tərcüman” adı verdiyi rusca-tatarca qəzetin nəşrinə icazə alana kimi vəziyyət belə davam etdi.

“Tərcüman”ın ilk sayının çapdan çıxdığı 1883-cü il aprelin 10-u bütün müsəlmanların nəzərində mühüm tarixi günə çevrildi. Həmin diqqətəlayiq hadisənin ildönümlərinin (xüsusən də 1893-cü və 1903-cü illərdə) qeyd olunması bir daha göstərdi ki, müsəlmanlar xalq kütlələrinin maarifləndirilməsində mətbu nəşrlərin rolunu çox düzgün başa düşür və yüksək qiymətləndirirlər.

O vaxtdan etibarən İsmayıl bəy həyatda öz həqiqi yerini tapdı, yaşadığı Tavriya quberniyasının kiçik Bağçasaray şəhəri isə müsəlman həyatının mərkəzlərindən birinə çevrildi. Həmin həyatın az və ya çox əhəmiyyətə malik hadisələri özünü İsmayıl bəyin fəaliyyətində güzgüdə əks olunan kimi göstərdi.

Təbiətin hər şeyi böyük səxavətlə bəxş etdiyi, həssas və məhəbbətlə dolu qəlb sahibi olan Qasıralı müsəlmanların, xüsusən də onların qabaqcıl hissəsinin maraq və diqqətini lazımi səmtə yönəldə bilirdi. Müsəlmanların ehtiyacları ilə bağlı, onlara fayda gətirə biləcək hər məsələyə özünün zəruri, lakin həmişə mötədil və dəqiq münasibətini bildirirdi. Ortaya çıxan problemlərə parlaq zəkası, müsəlman həyatına dərin bələdliyi ilə işıq salırdı.

Müsəlman mühitində mədəni inkişafın ləngliyinə həmişə ürəkağrısı ilə yanaşan mərhum İsmayıl bəy daim din qardaşlarının maraqları keşiyində dayanırdı. Böyük cəsarətlə həm mövcud çatışmazlıqlara etirazını bildirir, həm də müsəlmanlar üzərinə haqsız hücumlara qarşı mübarizə aparırdı.

Bu müdafiəçilik rolu İsmayıl bəyə xüsusi ilə yaraşırdı. O, istər ictimai və publisist fəaliyyətinin başlanğıcında, istərsə də artıq müsəlman ictimai fikrinin hamı tərəfindən tanınan və qəbul edilən lideri kimi şöhrətinin zirvəsində olanda üzərinə götürdüyü vəzifənin icrasından bir an da geri çəkilmirdi.

Başqa bir şəxs deyil, məhz İsmayıl bəy irticanın meydan suladığı səksəninci (XIX əsr – *Tərc.*) illərdə balaca “Tərcüman”ın səhifələrində mühafizəkar “Moskovskie vedomosti”⁹⁴ qəzetində çap olunan gurultulu antimüsəlman məqalələrə dəyanətlə cavab verirdi.

Qoy onun “qəzetciyinin” abunəçilərinin sayı cəmi-cümlətən bir neçə yüz nəfər olsun... Qoy qəzetin həttə pulsuz göndərilən saylarının bəziləri oxucu qəhətliyi səbəbindən geri qayıtsın... Qoy abunəçiləri və köməkçiləri olmadığından nəşir-redaktor İsmayıl bəy özü haqq dərgahına qovuşmuş rəfiqəsi Xədicə xanımla (yanlışığa yol verilib, Zöhrə xanım olmalıdır – *Tərc.*) birlikdə nəşrin qara işlərini üzərinə götürsün... Qoy o, iti qələmini bir kənara qoyub qəzet üçün kağız kəsməklə, hazır sayları büküb-qatlamaqla, zərflərə qoymaqla, poçtdan yola salmaqla məşğul olsun... Qoy əvvəlcə Peterburqda, sonra isə Simferopolda senzuranın saysız-hesabsız iynə və tikanlarına məruz qalsın... Hər halda “Moskovskie vedomosti” və “Novoe vremya”⁹⁵, islamşünas professor Smirnov⁹⁶, bu yaxınlarda ölən Çerevanski⁹⁷ və onlara qoşulan “et tutti-quanti” (*ital.*: “həftəbecər”, “hər şeydən bir az”, “min cür xırdavat” – *Tərc.*) – hamısı “Tərcüman”dan mərhum İsmayıl bəyin qələminə xas sakit və mötədil ahəngli, lakin layiqli cavablarını almışdılar.

Müsəlmanlar bilirdilər ki, ünvanlarına deyilmiş heç bir nahaq ittiham, heç bir ədalətsiz söz cavabsız qalmayacaq. Bilirdilər ki, “Tərcüman” mütləq cavab verəcək. Onların nəzərində artıq qəzetin adı nəşirinin adı ilə eyniləşmişdi.

Müsəlmanlar 1893-cü ildə bir çox şəhərlərdə, o cümlədən Bakıda və Tiflisdə özlərininki saydıqları “Tərcüman”ın ilk onillik yubileyini qeyd edəndə İsmayıl bəy Qasıralının xidmətləri həqiqi qiymətini aldı.

Qəzetin abunəçilərinin sayı yalnız həmin ərəfədə 1600 nəfərə çatmışdı.

Qəzetin oxunması və yayılması – məsələnin ən ağırlı tərəfi idi. İsmayıl bəy: “Oxucu yoxdur. Abunəçi yoxdur”, –

deyirdi. Lakin heç vaxt ruhdan düşüb şikayətlənmirdi, başladığı işin uğuruna inanırdı. Hələ şüur səviyyəsi o qədər də yüksək olmayan xalqın onu tək qoymayacağına, səsində səs verəcəyinə əmin idi. Tədrisən “Tərcüman”ın könüllü müxbirlərinin sayı artırdı. Bütün təbəqələrdən olan insanlar qəzetə yazı göndərirdilər. Onların arasında xalq müəllimləri, məhəllə mollaları, hətta imkanlı tacirlər də vardı.

Müsəlman həyatının özəlliklərinə yaxşı bələd olan mərhum müxtəlif bölgələrlə əlaqəni tək-cə yazışmalar vasitəsi ilə saxlamırdı. Şəxsən həmin yerləri ziyarət edirdi. Müsəlman əhalinin çoxluq təşkil etdiyi elə bir yer yox idi ki, İsmayıl bəy orada olmasın. Rusiyanın daxili quberniyaları, Qafqaz və Türkünstanın müsəlmanları müxtəlif vaxtlarda “Tərcüman”ın nəşir-redaktorunu öz aralarında görmək imkanı qazanmışdılar. Hər belə səfərdən sonra mütləq bir məktəbin, mədəni-maarif, yaxud xeyriyyə müəssisəsinin binası qoyulurdu.

İsmayıl bəyin məqsəd və məramı hər yerdə və həmişə eyni idi. Bu məqsəd və məram həm də “Tərcüman”ın əsas qayəsini təşkil edirdi. Həmin məqsədlər (mərhmunun 1893-cü ilin aprel ayında mənə göndərdiyi məktubdan iqtibas edirəm) “sadə və aydın idi: Rusiya müsəlmanlarının ana dillərində düzgün təlim-tərbiyə görmələri, xalq üçün anlaşılıq ədəbiyyatın inkişafı, müsəlmanlar arasında rus dilinin, elm və mədəniyyətin mümkün dərəcədə yayılması, müsəlman əhalinin elmi və maddi tərəqqi zəminində ruslarla sıx birləşmələri”.

Onun müsəlmanların ibtidai təhsil müəssisələrinin – “məktəblərin” islahına yönəlmiş fəaliyyəti xüsusən təqdirəlayiq və faydalı sayılmalıdır. Maarif işinə yaxşı bələd olan İsmayıl bəy Qasıralı hələ 1885-ci ildə Bağçasarayda əvvəlcə oğlanlar, sonra isə qızlar üçün məktəblər təsis etmişdi. Burada tədris özü tərəfindən səsli metod əsasında hazırlanmış dərsliklər üzrə aparılırdı.

Yeni üsulla təhsil verən həmin məktəblərin ən mühüm nəticəsi onların bənzər nümunələrinin digər yerlərdə də

meydana gəlməsi idi. Köhnə məktəblər tədrisən tədrisin xarakterini dəyişərək yeniləri ilə əvəz olunurdu.

İndi belə məktəblərin bütöv bir şəbəkəsi yalnız Rusiyada deyil, xaricdəki müsəlmanlar arasında da geniş yayılıb.

Populyar ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlı "Tərcüman" müsəlman kitab bazarının elmin müxtəlif sahələrinə dair yeni nəşrlərlə, xüsusən də tədris kitabları ilə zənginləşməsinə müsbət təsir göstərmişdi.

Xeyirxah adamlar tərəfindən maarif işləri üçün xərclənmiş milyonlarla manat, tədrisin səslı metod əsasında aparıldığı minlərlə yeni məktəbin açılması, ədəbi və elmi xarakterli yüzlərlə tərcümə və orijinal kitabın nəşri, son zamanlarda isə kooperasiya ideyasının həyata keçirilməsi, qarşılıqlı yardımın və əmanət kassalarının təşkili – müsəlmanlar üçün, həqiqətən də, unudulmaz şəxsiyyət olan İsmayıl bəy Qaspiralının nəcib fəaliyyətinin həyatımızdakı bəhrələri bax bunlardır!

Qaspiralı sadaladığım işləri görərkən artıq haqq dünyasına qovuşmuş Həsən bəy Məlikov-Zərdabini həmişə minnətdarlıq hissi ilə yada salır, onu müsəlmanlar arasında ictimai fəaliyyət və maarifin yayılması sahəsində ilk cıdır açan şəxs sayırdı.

Müsəlmanların mərhum İsmayıl bəyə necə böyük sayğı göstərdiklərini mühüm fəaliyyəti ilə seçildiyi müsəlman qurultaylarında görmək olardı.

İsmayıl bəy Qaspiralı kimi şəxsin vəfatı müsəlmanlar üçün böyük itkidir. Onların kədəri anlaşılındır. Lakin qoy İsmayıl bəyin müsəlman camaatın tərəqqi və birliyinə həsr edilən şərəfli ömür yolu hər kəsə təsəlli olsun. Hər bir müsəlman İsmayıl bəyin təzə məzarı önündə bu sözləri deyə bilər:

"İsmayıl bəy, çox sağ ol ki, doğma xalqının maraqları keşiyində dayanıb əlindən gələn hər işi gördün. Sən həqiqi insan kimi doğuldun, yaşadın və öldün".

"Kacnuü", № 204, 13 sentyabr 1914-cü il.

Səfər qeydləri

Əlimərdan bəy Topçubaşovun 1909-cu ilin yayında Volqaboyu, Ural və Sibirə səyahət gündəlikləri

9 iyun

Səfərə hazırlıq. Tevkelov⁹⁸, Xasməmmədov⁹⁹, Heydərov¹⁰⁰ və Daxadəyevlə¹⁰¹ birlikdə Peterburqdan yola düşmə. Yola salırdılar: Lemanov¹⁰², Savitski¹⁰³, Stempovski¹⁰⁴, Enikeev¹⁰⁵.

10 iyun

Moskvaya gəliş. Xasməmmədov, Heydərov və digərlərinin yola salınması. Onlarla birlikdə Ryazan vağzalında səhər yeməyi. Kursk vağzalına gediş. “Vakit”¹⁰⁶ qəzeti redaksiyasına, Alkin¹⁰⁷ və Ramievə¹⁰⁸ teleqramlar. Xanımımə məktub və teleqram. İçərisində əşyalar olan səbətə Pyatiqorska göndərilməsi. Qoqol abidəsinə¹⁰⁹ baxış. Petrovsk parkında nahar (“Mavritaniya” restoranı). Gecə saat 11-də Nijniyə yola düşmə.

11 iyun

Səhər saat 8-də Nijniyə gəliş. Alkinə teleqram. “Volqa”¹¹⁰ cəmiyyətinin “İmperator” gəmisi ilə Kazana yola düşmə.

12 iyun

Kazana gəliş. “Fransa” hotelində yerləşmə (№ 30). Şeyxəli¹¹¹ ailəsi ilə görüş. Hacı Məmmədخان Kərimov¹¹², Seydaşev¹¹³, Qalikeev¹¹⁴ və başqaları ilə söhbət. “Qara göl” restoranında nahar. Kənd təsərrüfatı sərgisinə baxış (əkinçilik, heyvandarlıq, kənd təsərrüfatı maşınları, müsəlman şirkətləri – Qaleev¹¹⁵, Salikeev¹¹⁶ (sabun), kətan istehsalı sahəsində çalışan müsəlman işçilər). Sərgi hələlik tam hazır deyil, ona görə də xüsusi təəssürat bağışlamır. Orta səviyyəli yarmar-

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

kalardan aşağı dayanır. Oradakı tatarlardan birinin dediyi kimi: “Raznı-raznı tovarlar var!” “Ermitaj” restoranında şam yeməyi.

13 iyun

Kazandan “Samolyot” cəmiyyətinin¹¹⁷ “Mariya Pavlovna” gəmisi ilə yola düşmə. Volqa mənzərələrinin təsvir edildiyi açıqcalar. Polyakların qədim tarixi haqqında kitab. Rusiyada təriqətçilər. Tevkelovla səfər proqramının müzakirəsi. Nahar – ov əti.

14 iyun

Gündüz saat 11-də Samaraya gəliş. Axşamüstü saat 5-ə qədər “Sentralnaya” mehmanxanasında istirahət (№ 44). Strukovski bağında gəzinti (Jiquli pivəsi). Adi kafe-şantan. Hoteldə nahar yeməyi. İkinci dərəcəli dəmiryol vaqonunda Orenburqa yola düşmə. Sonradan bileti birinci dərəcəli vaqona dəyişmək lazım gəldi. Kinelidə¹¹⁸ çay.

15 iyun

Səhər saat 9-da Orenburqa gəliş. “Amerika” hotelində yerləşmə (№ 27, 29). Yuyunma və telefon zəngləri. Temirşa Solovyov¹¹⁹ və Fatih Kərimovla¹²⁰ görüş. “Sentralnaya” hamamı. Restoranda nahar. Hotel. Axşam saat 7-də Mahmud bəy Xusainovu¹²¹ öz bağında ziyarət. Çay, peçenye. “Vakit” qəzeti redaksiyasında. Kərimov, Burxan Şərəf¹²² və başqaları ilə görüş. Ural çayı sahilindəki bağda gəzinti və “Vakit” qəzetinin əməkdaşları ilə birlikdə Ural kənarındakı “Vağzal-Belovka” restoranında şam yeməyi. Evə teleqram.

16 iyun

Useyn Donski¹²³, Rza qazı¹²⁴, Kərimov və başqalarını ziyarət. Orenburqdakı sonrakı fəaliyyət proqramımız və nəzərdə tutulan səfərlə bağlı müzakirələr. “Amerika”

mehmanxanasının restoranında nahar. Xusainovun Ural çayının qarşı tərəfindəki bağında gəzinti. Nemətulla molla¹²⁵ ilə görüş. Topolev bağındaki restoranda şam yeməyi. Türk motivləri.

17 iyun

Xeyrulla molla Usmanovu¹²⁶ və başqalarını ziyarət. Duma və fraksiyalar haqda məlumatla bağlı tezislərin, habelə geniş proqramın tərtibi. “Amerika” mehmanxanasının restoranında nahar. Xusainiyyə mədrəsəsinə¹²⁷ baxış. Üçmərtəbəli böyük binadır. Birinci və ikinci mərtəbələrində sinif otaqları, birinci mərtəbədə həmçinin yeməkhana yerləşir. Üçüncü mərtəbədə 180 nəfər üçün nəzərdə tutulan yataq otaqları var. Bütün mərtəbələrdəki kranlar yuyunmaq baxımından çox narahatdır. Təbii ehtiyacların rəf olduğu yerlər də o qədər təmiz deyil. Sinif otaqlarındaki mebel sadə üslubdadır. Kiçik kitab rəfləri, habelə fizika və kimya kabinetləri üçün nəzərdə tutulan otaqlarda bəzi cihazlar var. Hazırda binada təmir getdiyindən (1902-ci ildə tikilib) avadanlıqlar boş otaqlara yığılıb. Həyətin o biri başındakı köhnə mədrəsə binasında kiçik xəstəxana da var. Lakin kifayət qədər təmiz saxlanılmış. Bütünlükdə binada səliqə-sahman gözə çarpmır. Əsas girişdəki pilləkənlər ovulub-tökülür. Üçüncü mərtəbədəki üç yataq bölməsində çarpayılar bir-birinə həddən artıq yaxın qoyulub. Lakin istənilən halda belə bir bilik məbədinə təsis etdiyi üçün Əhməd bəy Xusainova¹²⁸ minnətdar olmaq lazımdır. İşinin davamçıları – vəsiyyətinə əsasən təyin olunmuş 12 nəfər himayəçi indiyə qədər mərhumun iradəsini istədiyi şəkildə yerinə yetirərək məktəbi arzu edilən səviyyəyə yüksəldə bilməyiblər. Amma bununla belə, xoşagələndir ki, üçüncü mərtəbənin damında məscid üçün ayrılmış yerdə qübbə, üzərində isə gümüşü ay-ulduz ucaldılıb. Həm də mədrəsənin həyətinə ayrıca məscidin olması bu işi görməkdən çəkindirməyib. Bəli, həm sevindirici, həm də kədər doğurucu hallar vardı. “Vakit” qəzetinin redaksiyasında Xeyrulla

Usmanovla birlikdə olduq. Rza qazı ilə müsəlmanların, xüsusən də islam ruhanilərinin vəziyyəti haqda müzakirələr apardıq. Ural sahilindəki “Vağzal-Belovka” restoranında şam yeməyi yedik.

18 iyun

Abızgildini¹²⁹, Xeyrulla molla Usmanovu, Temirşa Solovyovu ziyarət. Mərkəzi Komitənin¹³⁰ 29 may tarixli protokolunun oxunması, müzakirəsi və imzalanması. Fatih Kərimov və Xeyrulla Usmanovun iştirakı. Xəstə Tevkelov. Axşam saat 9-dan gecə saat 1-ə qədər Useyin Donskinin yanında Dövlət Dumasında müsəlman fraksiyasının fəaliyyəti və fraksiya yanında büro təsisilə bağlı məsələlərin müzakirəsi. Yerli şöbələrin üzərinə qoyulan vəzifələr. Büronun maddi təminatı, habelə fraksiya ilə əlaqələri barədə qayğılar. İclasda Zeydulla molla Kaşayev¹³¹, Nemətulla molla Timoşev, Xeyrulla molla, Fatih Kərimov, Abızgildin, Donski, Mahmud Usmanov¹³² (tacir), Əbubəkir Kapkayev¹³³ (xeyriyyə cəmiyyətinin sədri), Mirzə Zakir Xeyrov¹³⁴ iştirak edirdilər.

19 iyun

Tevkelov və başqaları ilə səfərin sonrakı mərhələlərinin müzakirəsi. Hər şey Mahmud bəy Xusainovla¹³⁵ danışıqların nəticələrindən asılıdır. Sabah Karqalıya¹³⁶ getmək qərara alındı. Fatih Kərimovun bacısının Burxan Şərəflə nikahı. Vəliulla molla Xusainov¹³⁷, habelə başqa həzrət və bəylərlə tanışlıq. Mahmud bəy Xusainovdan malikanəsinə getməyimizlə bağlı dəvət gözlənməsi. Tevkelovla birlikdə onu ziyarət etməyimiz. Bugünkü səfərin ləğvi və sabaha təxirə salınması. Belovkada (Ural çayı üzərində) şam yeməyi. Tiflisin, Veri bağlarının yada salınması.

20 iyun

Mahmud bəy Xusainovla Karqalıya səfər. Xeyrulla molla Usmanovun yanında Əbdül Əziz Usmanov (tacir, ev sahibinin

qardaşı), Ömər xəlifə Dövlətyarov¹³⁸ (tacir, yaraşlıq adamdır), İshaq axund İsmayılov¹³⁹ (başqırd, həzrət, Xusainov və Usmanovun qayınatası), Əyyub İbrahimov¹⁴⁰ (həzrət), Əbdül Qüddüs Kutuyev¹⁴¹ (onun köməkçisi), Əbdül Lətif Mindubayev¹⁴² (Karqalının Xusainovu), Bədrəddin Rafiqov (mədrəsə şagirdi), Əhməd Xisamov (Baqi Xisamovun oğlu), Axund Xeyrulla Qalikeev¹⁴³ (Sterlibaş – Başqırdıstanda qəsəbə; axundun oradan olduğunu göstərir – *Tərc.*) iştirak edirdilər. Dumanın işləri və fraksiyanın fəaliyyəti, büro yaradılmasının zəruriliyi haqda məlumat və məsləhətləşmələr. Xusainovun yardımını barəsində məlumat.

21 iyun

Əbdül Lətif Mindubayevin yanında çay mərasimi. Əyyub İbrahimovu (bağda) və Xusainovun kürəkənini ziyarət. Tevkelovla birlikdə Xusainovun xutorunda. Sakmarada¹⁴⁴ çimməyimiz. Nahar. Orenburqa qayıdış. Fatih Kərimov və Xeyrulla Usmanovla büronun fəaliyyətinə yardım məqsədilə maliyyə komissiyasının yaradılması haqda müzakirələr.

22 iyun

Büronun yaradılması və maddi vəsaitlə təmin olunması ilə bağlı qərar layihəsinin hazırlanması. Sənədin Tevkelov və Kərimovla birlikdə müzakirəsi. İclas çağırılması barədə Useyn Donski ilə məsləhətləşmə. Mahmud bay Xusainovu və Tevkelovu ziyarət. Germanın¹⁴⁵ fotostudiyasında. Topolev bağında şam yeməyi. Xusain Hacı Xusainovun¹⁴⁶ gəlişi.

23 iyun

Xusain Hacı Xusainovla müsəlman fraksiyası və onun bürosuna maddi köməyin vəziyyəti haqqında müzakirə. O və Fatih Kərimovla birlikdə nahar. Useyn Donskini ziyarət. Mirzə Xeyrovun yanında iclas. 17 nəfər iştirak edir. Bürodakı

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

vəziyyətin və yardımın zəruriliyi məsələsinin müzakirəsi. Qərar¹⁴⁷. İmzalanma. Nitqlər. Bikazakovun¹⁴⁸ gəlişi. Xeyriyyə cəmiyyətini ziyarət.

24 iyun

Mahmud bəy Xusainovu vida ziyarəti. 750¹⁴⁹. Xusain Hacı Xusainovu gözləməyim. Fatih Kərimovla müzakirələr. Səfərin təxirə salınması. Xusain Hacı Xusainovu ziyarət. (1000 rubl borc). Vəliulla molla Xusainova, Əmin bəy Əzimova¹⁵⁰, Ehsan Bikazakova, Zeydulla molla Kaşayevə, Əbubəkir Kapkayevə, Kamalova¹⁵¹, Nemətulla molla Timoşevə vida ziyarətləri. Useyn Donski və Nemətulla molla Timoşevlə görüş. Karvansaraydakı¹⁵² məscidə baxış. Topolev bağında şam yeməyi.

25 iyun

Səhər saat 6-da Orenburqa yola düşmə. Kinelidə istirahət (30 dəqiqə). Məktublar, açıqcalar, teleqramlar. Samara-Zlatoust dəmir yolu ilə səyahət (birinci dərəcəli vaqon). Mütaliə, istirahət.

26 iyun

Şafranovka stansiyasında Sterlitamakdan olan Utyamışevlə¹⁵³, Çeşmə stansiyasında Səlim-Girey Canturinlə görüş. Saat 2-də Canturinlə birlikdə Ufa şəhərinə gəliş. "Sibir" hoteli (alınmadı), "Metropol" hotelində yerləşmə (№ 3, 6). Bərbər, hamam. Səlimlə birlikdə nahar. Qarşılıqlı ziyarətlər. Birinci mən Səlimin yanına getdim. İlk fikir mübadiləsi.

27 iyun

Kərimov və Şamqulovu¹⁵⁴ ziyarət. Onların dəvəti. Hakimov¹⁵⁵ və Nəzirovun¹⁵⁶ əmlakları haqda məlumat. Verxneuralska teleqram göndərilməsi. Müftini¹⁵⁷ ziyarət (yerində tapa bilmədik). İkinci ziyarət. Səlimlə Vidinyev

bağında fraksiya, büro, habelə gələcək fəaliyyətimiz haqda müzakirələr. Müxtəlif kağızların nəzərdən keçirilməsi. Səlimin atası¹⁵⁸ ilə görüş.

28 iyun

Canturin, Şamqulov və başqalarını ziyarət. Şamqulovun yanında görüş (19 nəfər; nahar, fikir mübadiləsi, “Vakit” və “Tərcüman” qəzetlərinin oxunması, müsəlman fraksiyasının vəziyyəti haqda müzakirə). Axşamüstü saat 5-dən 9-a qədər müftinin yanında görüş. Çay süfrəsi. Dini müəssisələrin yenidən qurulmasının əsas prinsipləri barəsində fikir mübadiləsi. Canturinin yanında yerli komissiyanın tərkibi ilə bağlı müzakirə.

29 iyun

İslamovu¹⁵⁹, müdərrisi və başqalarını, habelə Canturinin atasını ziyarət. Axşam Əmirovun¹⁶⁰ yanında toplantı (14 nəfər). Yerli komissiyanın təşkili və dumadakı işlərin gedişi barədə məlumat dinlənildi. Canturinin yanında dünənki məsələlər haqda müzakirənin davamı və qətnamə layihəsinin tərtib olunması.

30 iyun

Qatı molla¹⁶¹ və digərlərini ziyarət. İshak Akçurinin¹⁶² yanında nahar (22 nəfər). Orenburq qərarı və birləşmək haqda qətnamənin yenidən oxunması. Yerli komissiya üzvlərinin seçilməsi. Canturin, Hakimov, Nazirov¹⁶³, Şamqulov, Şamsanov¹⁶⁴, Xeyrullayev, Həsən Kərimov, Sabir molla Həsənov¹⁶⁵ Cahangir Maqsudov, Əmirov. “Osmaniyyə”¹⁶⁶ mədrəsəsi, habelə yaşlı müsəlman kişiləri və oğlan uşaqları üçün qurulmuş sığınacaqla tanışlıq. Əmiri¹⁶⁷ və Sultanovu¹⁶⁸ ziyarət. Oskar Sırtlanov¹⁶⁹ və Canturinin atasını ziyarət. Gecə Oskar Sırtlanov, arvadı¹⁷⁰, Cenevrə Universitetinin tələbəsi olan bacısı¹⁷¹, Canturin və Tevkelovla birlikdə

Alkinoya¹⁷² gediş. Saat birin yarısında gəliş, general Şeyxəliyevin¹⁷³ ailəsi ilə tanışlıq, şam yeməyi.

1 iyul

Alkino. Müsəlmanların ümumi işləri və müsəlman fraksiyası haqda Mahi Pərvazla¹⁷⁴ söhbət. Gəzinti. Səhər yeməyi. Nahar. Axşam saat 10-da Ufaya qayıdış. Gecə saat 2-yə qədər büronun yerli komissiyalarla əlaqə saxlama yolları və vasitələri haqda müzakirə.

2 iyul

Şəhər idarəsini, İslamov, Hakimov, Əmirov, Şamqulov, Kərimov və başqalarını ziyarət. Canturin və Nəzirovla birlikdə Xasanovla tanışlıq, eləcə də Qaliyə¹⁷⁵ mədrəsəsinə baxış. Pul baratının göndərilməsi. Dövlət bankının Ufa şöbəsinin pul baratının ünvanına yola salınması haqqındaki sənədi ilə birlikdə xanıma məktub. Canturinlə Vidinyev bağında nahar. Həsən Kərimovla onun bağında şam yeməyi, komissiyanın tərkibinin, habelə Ufa müsəlmanları tərəfindən göstəriləcək yardımın miqdarının müzakirəsi (3000 rubl). Şahheydər¹⁷⁶ və Oskar Sırtlanovlarla, Canturin və Timurovla¹⁷⁷ söhbət. S.Maqsudovun¹⁷⁸ müsahibəsi haqda. Ertəsi gün yola çıxmaq qərarının verilməsi. Ramiyevə teleqram.

3 iyul

Mahmud bəy Xusainov, Fatih Kərimov, A.Həkimov və Ş.Tukayevə¹⁷⁹ məktubların göndərilməsi. Canturinin atasını və Şahheydər Sırtlanovu ziyarət. Turqay vilayəti¹⁸⁰ haqda general Qeynsenin¹⁸¹ qəza rəisinə göndərdiyi təlimatla tanışlıq. Qırğız məsələsi haqqında Timurovla söhbət. Gediş gününün təxirə salınması və növbəti günə keçirilməsi. Müftiyə vida ziyarəti. İskəndərov¹⁸² və Əhtəmovu¹⁸³ ziyarət. Axşam Timurov və Canturinlə birlikdə qırğız məsələləri ətrafında müzakirənin təzələnməsi. İmam Həsəni və başqalarını (Sabirin qardaşı) ziyarət. Uşaqlara açıqcalar. Teleqram.

4 iyul

Gündüz saat ikinin yarısında Ufadan yola düşmə. Yola salırdılar: Canturin və Timurov. Oskar Sırtlanovun da mənə qoşulması. Tümenlə bağlı Timurova tapşırıq verilməsi. İkinci dərəcəli dəmir yolu biletlərinin birinci dərəcəliyə dəyişdirilməsi. Dəmiryol xətti, gözəl mənzərələr, dağlar, yolun müxtəlif yerlərdə burulması, Sim çayı. Balaşovların malikanəsi¹⁸⁴. Minyar zavodları¹⁸⁵. Zlatoust şəhəri. Avropa ilə Asiyanın sərhədindəki sütun¹⁸⁶. Asiya sağ tərəfdə, Urjum çayının arxasında qalır, hər tərəf ağ rəngdədir, gözəllik azdır və mənzərə heç də möhtəşəm deyil.

5 iyul

Çelyabinskə gəliş. Əşyalarımın bir hissəsini yanında qoyduğum Yauşevin¹⁸⁷ adamı. Üç at qoşulmuş iki tarantas. Oturacaq yeri ilə bağlı vurnuxma. Zınqırovlar. Faytonçular (gəncdirlər). Ara yollarla gedirik, lakin yağış yağdığından toz yoxdur. 2 ekipaj üçün 17 rubl ödəniş. Üçatlı tarantasa hər verstə görə 12 qəpik. Çelyabinskədən Troitskə qədər 128 verst yoldur. Ural kazaklarının stanitsaları. Xüsusi səliqə-sahmanla salınmayıb, lakin əraziləri böyükdür, taxılları yaxşıdır. Yol hamardır, bəzi yerlərdə pöhrəliklərdən keçir. Yolçular üçün otaqlar. Kənd şəraiti baxımından pis deyil. Divarlardan “yapon qəhrəmanları”nın¹⁸⁸ şəkilləri asılıb. Faytonçulara “çay pulu”. Səhər saat 08.45-də yola çıxmışdıq, Troitskə axşam saat 10-da çatdıq. İki saat yarımından çox vaxtımız çay içməyə, atların dəyişdirilməsinə və s. sərf olundu. Əhmərovun¹⁸⁹ dalınca adam göndərilməsi və onun cavabı. Şam yeməyi.

6 iyul

Troitskə Betverovun nömrələri (1, 2 və 4). Otaq böyükdür. Amma hər şey çürüyüb. Səs-küy, intizamsız xidmətçilər. Şəhərə yolu düşən qonaqlar üçün yeganə nömrələr bunlardır. Əhmərovu ziyarət, onun son hadisələrlə bağlı məlumat-

landırılması. M.Q.Yauşevi öz evində ziyarət, çay mərasimi, işlərimiz haqda söhbət. Klubda səhər yeməyi. Yauşevin qardaşı uşaqları: Lətif¹⁹⁰ və Əbdüləziz¹⁹¹. M.Yauşevlə görüş. Lətif Yauşevin bağında Troitsk şəhər başçısı Melnikov¹⁹², kommersant Kutuzov, habelə Vəliyevlə¹⁹³ görüş (bağ şəhərin beşkilometrliyində yerləşir). Sırtlanovun onlarla dəmir yolu məsələsi barədə söhbəti. Gündüz şəhərlə tanışlıq: Yauşevin passajı, xeyriyyə cəmiyyətinin binası, qonaqlar kitabında imza, qəzetlər, kitablar, kitabxana və müəllimlər.

7 iyul

Əhmərov, Yauşev və başqaları ilə görüş. Vəliyevin yanında Urazaev¹⁹⁴ və digərləri ilə birlikdə nahar. Duma məsələləri ilə bağlı ümumi mövzularda söhbət. Fraksiyanın fəaliyyəti və yardım göstərilməsinin zəruriliyi haqda izahat. Qətnamələr. Petropavlovsk axundu Yauşevi¹⁹⁵, işan Zeynulla Rəsulovu¹⁹⁶ ziyarət. Sonuncunun yanında xeyli qırğız vardı, həyətdə çoxlu dilənçi gözə dəyirdi. Görüş, çay, söhbətlər. İşanın 40 manat pulu. Troitsk şəhər başçısı Melnikovun yanında şəhər şurasının üzvləri və Başkirevlə¹⁹⁷ birlikdə nahar. Səmimi qəbul, ruslarla müsəlmanlar arasında xeyirxah münasibətlər. Tatar adlarını çox düzgün tələffüz edir, hətta özləri də qırğız dilində danışirlar. Vəliyevi ziyarət. Əhmərovun yanında çay və yemək süfrəsi. Xalq təhsili, normal istirahət kimi ümumi sahələrdə müsəlmanların ehtiyacları, İttifaqın¹⁹⁸ təşkilatlanması məsələsi, büronun işi və s. barədə uzun söhbət. Tatar qəzetlərinin son sayları. Qoca Əhmərov¹⁹⁹. Muxtarova²⁰⁰ və Timkinə²⁰¹ teleqramlar, sonrakı səfər marşrutu barədə Tevkelovla söhbət. Yola düşmə gününün müəyyən olunması və Verxneuralska səfərin təxirə salınması.

8 iyul

“Noviy rus”²⁰² qəzetinin Maqsudovun III Dövlət Dumasına²⁰³ münasibəti haqda rəyi. Sonrakı marşrut barədə

Tevkelov və Sırtlanovla müzakirə. Kutuzov tərəfindən nahara dəvət olunmağımız və imtina etməyimiz. Seydalini²⁰⁴ ziyarət və onunla qırğız məsələsi haqda söhbət (Canturinin atasının göndərdiyi teleqrama əsasən, o, iyulun 20-də qırğızları bizimlə görüşə dəvət edib). Yauşev, Əhmərov və başqaları ilə görüş. Saat 5-də atlarla Troitskdən Yauşevin xutoruna yola düşmə. Səkkizin yarısında mənzil başına çatmağımız. Pobedintsevlərdən²⁰⁵ satın alınmış böyük bağçası və bütün zəruri xidmətləri olan malikanə (tam şəraitə malik 32 otaq, gözəl yataqlar, hərəyə bütün rahatlığı ilə ayrıca otaq, geniş koridor, nəhəng zal və yemək salonu; lakin ayaqyolunda su yoxdur, hər tərəf çirk içərisindədir). Bizdən və Sırtlanovdan başqa, şəhər başçısı, Vəliyev, dairə məhkəməsinin üzvü Qorbaçevski²⁰⁶ də orada idi. Sonuncu ailəsi ilə birlikdə bütün yayı ayrıca fligeldə yaşayır. Terrasda çay süfrəsi. Gözəl axşamdır. Digər qonaqların gəlişi. Bağda gəzinti və Yauşevlə büronun işinin təşkili, ona mütləq mənim rəhbərlik etməyim və təklifin Oskar Sırtlanov tərəfdən də məqbul sayılması barədə söhbət. Danışmaqdan doymayan hakimnin iştirakı ilə şam yeməyi. Oskar yenə də özünü soyadına uyğun aparırdı. Gec, üstəlik də şampan şərabı ilə başa çatan şam yeməyi.

9 iyul

Xutorda səhər çayı. Qoyub gəldiyim əşyalarla bağlı Çelyabinskə təcili teleqram. Qətnamənin tərtibi və Vəliyevə tapşırıq verilməsi. Küləkli hava. Tevkelovla söhbətimiz. Tevkelovun Yauşevlə yeni söhbəti. Yeri gəlmişkən deyim ki, Yauşev özü səfər xərclərinin çəkilməsində iştirak arzusunu dilə gətirdi. Oskar da bunu təsdiq etdi. Yola çıxmamışdan əvvəl səhər yeməyi. Yəqin ki, bu, Yauşevin bizə diqqət və xoş münasibətinin ifadəsidir. Saat 13.10-da atlarla Çelyabinsk yolçuluğunun başlanması. Hava istidir. Belə havada yol getmək ürəkaçan iş deyil. Sonra yağış çilədi və hava sərinləşdi. Qatara yetişmək üçün atları çox bərk qovurdular. Hamıdan

çox Oskar həyəcanlanırdı. Yavaş sürsələr, arabaçıları güllələyəcəyi ilə hədələyirdi. Bir sözlə, həmişəki kimi aranı qarışdırırdı. O qədər də arzu olunmayan hadisənin təhlili. Məlum oldu ki, Oskar Tümenə getməyəcək, yolda dönüb Ufaya qayıdacaq. Arabaçı-tatar, onun üç at qoşulmuş arabanı məharətlə idarə etməsi, təbiətə şən adam olması, atları tələsdirməsi və gözəl fit çalması. Çelyabinskə saat 23.20-də çatdıq. 125 verst yolu təxminən 9 saata qət etmişdik. Lakin Oskarın qatarı artıq yola düşmüşdü. Yük-sərnişin qatarında getməyə məcbur oldu. Onunla vidalaşdıq və Troitskdə əldə olunmuş razılıq barədə (məbləğlə bağlı, həm də özünün düşündüyü kimi, 1,5 yox, 3 min!) məlumat verməyi xahiş etdik. Əşyalarımın Çelyabinsk vağzalına gətirilməsi. Stansiyada qəlyanaltı. Zakir Bikiyevin²⁰⁷ qardaşı oğlu. Yauşevin xidmətçiləri kömək etdilər. Saat 00.35-də qatar Çelyabinskdən yola düşdü. Möhkəm yuxu – at arabası ilə səfərin labüd nəticəsi kimi. Tümenə, Ufaya, Pyatiqorska və Yekaterinburqa teleqramlar.

10 iyul

Yekaterinburq vağzalına gəliş. Zaynetdin Aqafurovla²⁰⁸ görüş. Onunla işlərimiz haqda söhbət və səfərin Perm hissəsi ilə bağlı müzakirə. Uşaqlara poçt açıqcalarının göndərilməsi. Tümenə yola düşmə. Yol meşələrdən keçir. Kamışlov, Mramorsk, Boqdanoviçdə uzunmüddətli dayanacaqlar. Qatarda adam azdır. İlk Sibir şəhərinə – Tümenə səhərə yaxın saat 3-də çatdıq. İshak Muxtarov, Fəttah Kəmaləddinov və başqaları xanımları ilə birlikdə qarşıladılar. Vağzaldan birbaşa “Ermitaj” hotelinə, Muxtarovun əvvəldən bizə hazırladığı nömrələrə getdik. Xeyli uzun çəkən və yuxu bahasına başa gələn şam yeməyi.

11 iyul

Çox gec oyandıq. Ümumi yorğunluq. Musin²⁰⁹, Murtazin²¹⁰, Zarapov, Saydukov²¹¹, Mirşanov²¹² və b. ilə

görüşdük. Bərbər. Hamam. Çay. Musin və b. ilə birlikdə “Ermitaj”da ilk şam yeməyi. Növbəti günün proqramının müzakirəsi.

12 iyul

Bəzi imam və bəyləri ziyarət. Tabora²¹³, sonra isə Yeni aula²¹⁴, Vəlilulla Aynullinin yanına gediş. Musin, Murtazin, Muxtarov, Saydukov və b. da orada idilər. Nahar, nahardan sonra ümumi mövzularda söhbət. Daha sonra Orenburq qətnaməsinin oxunması, müddələrinin şərhı. Məhdud dairədə söhbət. İsaki İsakiev və başqa qırğızlarla söhbət. Baylardan birinin bizi qəbul etməyə imkanı olmadı. (!) Axşam Tümenə qayıdış. Qəzetlərin nəzərdən keçirilməsi. Bir qolu olmayan məmurun yerli əhalinin Qırğız çöllərinə köçürülməsi haqqında söhbəti. Cıdırə tamaşa, yarışı təşkil edən cəmiyyətin idarə heyətinin tərkibi, habelə Aqafurovların işlər müdiri Feyzullinlə²¹⁵ tanışlıq. “Ermitaj”a qayıdış, bağda şam yeməyi. “Ermitaj”da Aşurbəyovla²¹⁶ görüş.

13 iyul

İmam Elçiqulov²¹⁷, Musin və b. ziyarət. Orenburq qərarı və Tümen müsəlmanları qətnaməsinin üzünün köçürülməsi. Molçin auluna²¹⁸ gediş (14 verst, Tura çayından keçid, Kurbatovun zavodu²¹⁹). Hacı Nemətullanın bacısı oğlu Hacı Qaray Xeybulloviç Saydukovun yanında nahar. İştirak edirdilər: Musin, Muxtarov, Murtazin, Yusuf həzrət²²⁰, cavan Aynullin, Mir Kazım Mirşanov, Elçiqulov, Mursalimov Qarif Hacı²²¹, Hacı Nemətullanın oğulları və digər qohumları, habelə bir neçə molla. Ümumi mövzularda söhbət, Orenburq qərarının oxunması, iştirakçıların ona qoşulması, öz qətnamələrinin yazılması və məclisdəkilər tərəfindən imzalanması. Qarif Hacı Mursalimov, Hacı Nemətullanın kürəkəni, Səfiulla Feyzullin və Kəbir Hacı Murtazindən ibarət komissiyanın yaradılması. Murtazin və Hacı Nemətulla məscidləri ilə tanışlıq, Hacı

Nemətulla Qarumşakoviç Seydukovun məzarı üzərində dua oxunması, onun məscid yanındakı kitabxanasına baxış. Mövzular üzrə bölünmüş kitabların saxlandığı bir neçə şkof. Kitabxana müdirinin dediyinə görə, təxminən 2400 kitab var. Lakin az istifadə edirlər. Demək olar ki, bütün Şərqi dillərində əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Şərqi tarixinə dair kitablar daha çoxdur. Məscidin və kitabxananın saxlanması üçün hələ Hacı Nemətullanın sağlığında ayrılmış xüsusi maliyyə qaynağı mövcuddur. Hacı Nemətulla maarifçi və tərəqqi dostu kimi tanınırdı. Maarifçilik, xeyriyyəçilik işlərinə çoxlu vəsait ayırırdı. Molçin kəndi yanğından sonra bütünlüklə onun vəsaiti hesabına yenidən tikilmişdi. Nüfuzu indi də hiss edilməkdədir. Ailəsinə, adı ilə bağlı hər şeyə böyük ehtiramla yanaşılır. Murtazinin evində çay süfrəsi və Hacı Qarayın yanına qayıdış. Axşam Yeni aula gediş. Burada Veliqay Hacı Elçiqulovun varislərinin evində bizə çay süfrəsi açılmışdı. Elçiqulov özü keçən il beş nəfər rus quldur tərəfindən qarət məqsədi ilə – 15 min rubl pulu əlindən alınaraq öldürülüb. Üç oğlu qalıb. Səfiulla Feyzullinin yanında qonaq olmağımız. “Ermitaj”da qəhvə.

14 iyul

Molla Qabıtovu²²², Musini, Mursalimovu, Murtazini və başqalarını ziyarət. İshak Muxtarovdan böyük qonaqpərvərlik və tam diqqət. Bizim mehmanxana ilə bağlı bütün xərclərimizi boynuna götürdü. Hətta döşəkağın da pulunu ödədi. Üstəlik, yol xərclərimiz üçün əlavə 300 rubl, Fatih Hacı Musin isə 200 rubl verdi. Gündüz saat 4-də Tüməndən ayrılma. 20 nəfər yola salırdı: Muxtarov, Musin, Mursalimov, Murtazin, Feyzullin, Mirşanov, molla Qabıtov, Fəttah Kəmaləddinov, Hacı Qaray Saydukov, Hacı Nemətullanın Semipalatinskədə yaşayan oğlu. Verxneuralska – Ramievə teleqram.

15 iyul

Yekaterinburqa səhər saat 5-də gəliş. “Pale Royal” hoteli (№ 1). Yaxşı və rahat hoteldir. Zaynetdin Aqafurovu ziyarət.

Onunla birlikdə səhər yeməyi. Şəhərdə gəzinti, Aqafurovun mağazaları, anbarları, yeni tikdirdiyi evlə tanışlıq. Mənzilində 14 nəfərin iştirakı ilə toplantı. Söhbət, Orenburq qərarının oxunması, yerli fəalları ona qoşulması, öz qətnamələrinin hazırlanması və imzalanması, habelə Zaynetdin Aqafurovun sədrliyi ilə 5 nəfərdən ibarət komissiyanın seçilməsi. Aqafurovun yay evinə gediş. Xaritonov bağında başa çatan şam yeməyi, "Pale Royal" hotelində qəhvə. Eşitdiyim tatar dili nümunəsi: "Min toje xotel vakzalqa baram, no tolko sojalet bulqan, ne uspel"²²³.

16 iyul

Muxtarova qonaqpərvərlik və diqqətinə görə minnətdarlıq teleqramı. Yekaterinburq müsəlmanlarının kağızının surətini əlavə etməklə Kərimova məktub. Aqafurovu ziyarət. Şəhərdə gəzinti, qranil fabriki ilə tanışlıq. Nahar, alış-veriş, çamadanların qablaşdırılması, gecə saat 1-də Permə yola düşmə. Z.Aqafurovla telefon danışığı. Permlı alverçi qoca.

17 iyul

Monoton meşə yolu. Motovilixa²²⁴. Gündüz saat 3-də Permə gəliş. Aqafurovun kürəkəni, Perm xeyriyyə cəmiyyətinin sədri Cahənşah Qubaydullinlə²²⁵ görüş. Klub nömrələrində şərait (6 və 10). Genişdir, hər cür rahatlıq yaradılıb, koridor enlidir, lakin nəmişlik var. Klub bağında nahar. İngilis çayı. Cahənşah Qubaydullin və onunla planın müzakirəsi. Molla Bayçurini²²⁶ ziyarət. Baş mollanın dəvəti və mənim boyun qaçıрмаğım. Şəhər bağında.

18 iyul

Şəhərdə gəzinti (Aqafurovların mağazaları və s.). Limanda. Klub bağında nahar. Bayçurini, habelə xeyriyyə və iqtisadiyyat cəmiyyətinin sədri Qismətulla Qeynullini²²⁷ ziyarət. Yerli müsəlmanların həyatı barədə söhbət (qocalarla cavanların

maarif məsələsinə münasibətdə qarşıdurması). Cahənşah Qubaydullinin yanında toplantı. İbrahim Hacı Timkinin²²⁸ Dövlət Dumasından narazılığı. Ümumi mövzularda söhbətlər. Orenburq qərarının və digər şəhərlərin qətnamələrinin oxunması, yerli sakinlərin onlara qoşulması, yerli qətnamənin hazırlanması və imzalanması, İbrahim Hacı Timkin (sədr), Cahənşah Qubaydullin (müavin), Murtuza Timkin, Qeynullin, Bayçurin və b. ibarət komissiyanın yaradılması. Üstündən sükutla keçilən məbləğ məsələsi²²⁹. Lakin ümid çox azdır. Tevkelovun Kazandan teleqram alması və şəxsi işlərinə görə getməyinin zəruri olduğunu bildirməsi. Bu məsələnin “Qriqori Kaminski” gəmisində, sonra isə gecə saat 3-ə qədər mehmanxana nömrəsində müzakirəsi. Təcili teleqram göndərilməsi və orada Petropavlovskaya yola düşmək qərarının verildiyinin bildirilməsi. Bu barədə Pyatigorskaya teleqram.

19 iyul

Yola hazırlıq. Murtuza Timkinin yanında səhər çayı. Söhbət. Onun, Qeynullinin və başqalarının vağzala yola salınmaları. Yekaterinburqdan və Çelyabinskə keçərək saat 12-də Petropavlovskaya yola düşmə. İkinci dərəcəli vaqon. Hər şeylə maraqlanan gəvəzə polkovnik.

20 iyul

Əsəblər. Səhərcəği saat 5-də Yekaterinburqda. Gələcəyin Mahmud bəyi – Menzelinskədən²³⁰ olan Nəbiulla. İki yaylığı 20 qəpik əvəzinə 35 qəpiyə satıb! Çelyabinskə gündüz saat 1-də çatdıq. 6 nömrəli Sibir qatarı ilə Petropavlovskaya gediş. Darıxdırıcı yoldur. İkinci dərəcəli vaqon biletlərinin 1-ci dərəcəyə dəyişdirilməsi.

21 iyul

Səhərcəği Petropavlovskaya gəliş. Vağzalda qarşılanma: Devlet-Qildeyev Yusif Hacınin uşaqları ilə birlikdə 15 nəfərə

qədər adam. Çox xoş əhval-ruhiyyə vardı. Həmzə Abduloviç Tümenevin²³¹ şəxsi faytonunda onun evinə gəliş. Qarşılayanların hamısını, üstəlik, Məmmədcan Hacı Devlet-Qildeyevi²³² və b. ziyarət. Hamı ilə birlikdə əvvəlcə çay məclisi, sonra nahar. Arasıkəsilməz ziyarətlər və söhbətlər. Devlet-Qildeyevlə görüş. Bərbər və hamam (özümü qaydaya salmaq). Çay, yuxu, milçəklər.

22 iyul

Mirheydər Devletkildeyevin yanında Devlet-Qildeyev, onun oğulları və kürəkəni (Makzum?) ilə birlikdə səhər çayı. Mədrəsəyə, yaxınlıqdakı vəqf binasına, kitab dükanına baxış. Ziyarətlər davam edir. Tevkelovun təkbaşına cənazəyə gedişi. Məhəmməd bəy Hacı Devlet-Qildeyevin evində nahar. Təxminən 30 nəfərdən ibarət böyük məclis toplanmışdı, ruhanilərin sayı 6 nəfər idi. Ümumi səciyyəli söhbətlər. Müftinin məktubunun, Orenburq qərarının, başqa yerlərdə qəbul olunmuş qətnamələrin oxunması. Öz qətnamələrinin yazılması və imzalanması. Məclis və ruhani xadimlər.

Yusif Osmanovun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət komissiya. Yol xərcləri – 2 min rubl. Axund Yauşevi ziyarət. (İrkutsk yarmarkasında toplanmış 2 min rubl məsələsi.) Məscidlə tanışlıq. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan qəzalarda ianə edilən pullar, ticarət sənədləri və s. ilə bağlı hüquqi məsləhətlər. Petropavlovskdan olan Məhəmmədcan Beqişev²³³ (mübahisə aparan), Hafiz Əbdürrəşidov²³⁴, Yusif İshakoviç Osmanov, Hidayətulla Carullin, Həmzə Abdulloviç Tümenev, Lətif Bayazidov²³⁵, Mustafa Devletkildeyev, Əmin Mustayev. Osmanovu (bank müdiri) ziyarət. Yola çıxmamışdan əvvəl kumis (qımız). Yola salanlar: Mustafa Devletkildeyev, Hafiz Əbdürrəşidov və b. Gecə saat 23.35-də Sibir qatarı ilə yola düşmə. Ağzına qədər dolu vaqon (yataq yerlərimiz yuxarıda).

23 iyul

Çelyabinskə gündüz saat 11.25-də çatdıq. Pyanıy Bor²³⁶ və Pyatiqorska teleqramlar. Nahar. Gündüz saat 13.20-də

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Perm dəmir yolu ilə səfər. Tevkelovla büronun mümkün tərkibi haqda müzakirə. Vəliyevin qardaşı oğlu ilə görüş. Yekaterinburqa gecə saat 00.30-da çatırıq. Vəliyevin bizim kupədə peyda olması. Narahat yuxu.

24 iyul

Perm dəmir yolu ilə səyahət. Vəliyevlə görüş. Kazan tatarından bahalı daşlar alınması. Saat 15.16-da Permə gəliş. Kamenski qardaşlarına²³⁷ məxsus “Vasili” gəmisinin 2 nömrəli kayutu. Bilet Kazana qədər. Gəmidə nahar. Meyvə alınması. Musiqi dinləmək üçün Verxotursk şəhər bağlarına gediş. Gəmiyə qayıtma.

25 iyul

“Vasili” gəmisində Kama çayı ilə səfər. Səhər saat 8-də yola düşmə. Qeynullin və digər permlilərlə görüş. Onlarla ümumi işlərimiz barədə söhbət. Vəliyevlə nahar. İstirahət. Gəmidə Kulcidən (Dunqan) olan Mukbeevin nümayəndəsi ilə görüş. Onunla və qazaxlarla ümumi məsələlər barəsində söhbət. Sonrakı planın müzakirəsi. Yuxu.

26 iyul

“Vasili” gəmisində. Vəliyevlə nahar. Gündüz saat 15.30-da Pyanıy Bora gəliş. Səbətlə bağlı problem. Atlarla Şarşada²³⁸ gediş. 25 verst. Kəndarası yollar. Bəzi yerlərdə yol meşəlik və pöhrəliklərdən keçir. Yerləşmə. Hər cür rahatlıq var. Çay, söhbət, şam yeməyi. Əhmərovun²³⁹ dul qadını və onun ailəsi (bacısı Alkina). Mərhum Əhmərovun fəaliyyəti, əsərləri.

27 iyul

Şarşadda. Gəzinti, oyunlar. Səfər haqqında söhbət. Yerlərdəki komissiyaların tərkibi ilə bağlı məlumatın sahmana salınması. İjim çayı boyunca gəzinti, qrammofon, royal. Suallar və cavablar. Tevkelovla birgə fotosəkil. Qneyts²⁴⁰.

Xan. Şeyx-Əli²⁴¹. Tevkelovun kəndə, qohumlarının yanına yola düşməsi.

28 iyul

Səfərin yekunları ilə bağlı məlumat. Tevkelovun Kazanda, xüsusən də Nijnidə fəaliyyəti barədə əhatəli proqramın tərtibi. Nijnidə mənsiz keçirilməsi nəzərdə tutulmuş iclasda²⁴² müzakirəsi tələb edilən sualların siyahısı. Gedə bilmədiyimiz yerlərin komissiya sədrələrinə və nüfuzlu şəxslərinə Orenburq maliyyə komissiyası adından məktub layihəsinin hazırlanması. Ümumi şəklin kimə verilməsi barədə siyahının tərtibi. Səfərə çəkilən xərclərin yekunu – 917 rubl. Tevkelovla nəticələrin, habelə Nijni üçün hazırladığım proqramın və Kazan müsəlmanlarına münasibət məsələsinin müzakirəsi. Bol nahar və sonra da şam yeməyi. Yenə də suallar və cavablar.

29 iyul

Şarşadda səhər çayı. Yola ərzaq alınması. Tarantasda şəkil. Saat 11-də atlarla Şarşaddan yola düşmə və gündüz saat 2-də Pyanıy Bora çatma. Permdən gələn gəmini gözləməyimiz. Saat 15.30-da Kamenski qardaşlarının “Vasili” gəmisinin bənzəri olan “Nataliya” gəmisinin gəlməsi. Hətta üçüncü dərəcəli kayutlarda da yer tapılmadığından sükançıların yanında yerləşdik. Bunun üçün Kazana qədər biletdən əlavə 2 nəfər üçün 6 rubl ödədik. Gəmidə Fatiq Musin, Pişpekdən olan yəhudi və onu müşayiət edən xanımla görüş. Sükançıların kayutunda nahar və istirahət. Musinlə şam yeməyi (zorla məcbur etdi). Birinci dərəcəli səmişinlər üçün olan yeməkxanada gecələmək niyyəti. Yerimi fransıza güzəştə getməyim. Kazanda hansı işləri görmək və kimlərlə görüşmək barədə Tevkelovla məsləhətləşmə. Sükançıların kayutunda gecələmə.

30 iyul

Nijni və Kazandakı proqramların müzakirəsinin davamı. Kazana qədərki ümumi xərclərin yekununun çıxarılması.

1200 rubldan qalıq – 281 rubl. Həmin məbləğ yarıbayarı iki yerə bölünür. 1909-cu ilin iyun və iyul ayları üçün 1000 rubl alınması barədə qəbz (karandaşla). Birgə səfərin son günü. Sonuncu birgə nahar, səfərdən aldığımız zövq və minnətdarlıq hisslərinin qarşılıqlı ifadəsi. “Feci quod potui meliora potents a cetero” (latın qanadlı ifadəsi; əslində: “Feci quod potui faciant meliora potentes” olmalıdır; mənası: “Mən bacardığımı elədim, qoy başqaları bu işi məndən daha yaxşı görsünlər” – *Tərc.*) mövzusunda nitq. Səfər imkanlarının qarşılıqlı şəkildə qiymətləndirilməsi və çoxcəhətli əhəmiyyətinin vurğulanması. Gündüz saat 3-də Kazana gəliş, tatar qəzetlərinin və deputatlar haqqında kitabın alınması. “Sizin ikinizin də bu kitabda²⁴³ şəkliniz var!” – deyər qışqıran tatar uşağı. Birlikdə keçirdiyimiz axırıncı dəqiqələr, sonrakı yazışmalarla bağlı qarşılıqlı tapşırıqlar. Ünvanların mübadiləsi və s. Qucaqlaşma, öpüşmə. Gəmi saat 17-də yola düşdü. 5 sayılı kayut. Məktublارın yazılması, yol qeydlərinin nəzərdən keçirilməsi, təəssüratların bir daha yada salınması. Tanışlıqlar. Təklidə gecə çayı. Mədə pozğunluğu, narahat yuxu. Əşyalarımın həbs qoyulması. Qubernatorun yanına dəvət.

31 iyul

Nasazlıq, mədə pozğunluğu. Yeməkdən imtina. Çamadanın və digər əl baqajlarının yığışdırılması. Qəzetlərin oxunması. Göyərtədə gəzinti. Qeydlər aparılması, kağızlarımın, etibarnamələrin, qaralamalarımın, дума materiallarının və s. sahmana salınması. Ailə, uşaqların gələcəyi, onların təlim-tərbiyəsi, maddi təminatı ilə bağlı qayğılı fikirlər. Müsəlman fraksiyası, ümumən müsəlmanlar, Qafqaz haqqında düşüncələr. Beynimdə hər şey bir-birinə qarışdı və heç özüm də nə zaman Morfeyin²⁴⁴ ağışına düşdüyümü hiss etmədim. Gündüz yuxusu belə olur. Axşamüstü saat 5-də Nijniyə gəliş. “Moskovskoe podvorye” mehmanxanası. Boş nömrə olmadığından iki saat sonra gəlməyimi istəyirlər. İskəndərovaya²⁴⁵ qonaq olmağım. Mədəmdə problem. “Moskovskoe

podvorye”, 33-cü nömrə, 6 rubl. Vəliyevlə görüş. Ayın 2-də yola düşməyimlə bağlı evə teleqram.

1 avqust

Mədə pozğunluğunun davamı. Əvvəlki kimi yeməkdən imtina. Yalnız çay və bulyon. Yarmarka dükənləri və müsəlmanlarla ünsiyyət. Səfərovun dükənində Abdulla Bubi²⁴⁶, Məmmədcan Kərimov, İsmayılov²⁴⁷, Məmmədov²⁴⁸, Lətifov²⁴⁹, Aqiev²⁵⁰ və başqaları ilə görüş. Kazandan Tevkelovdan teleqram alınması və ona cavab göndərilməsi. Baş Ticarət evindən bazarlıq. Qafqazlılarla görüş. Yarmarka cərgələri ilə gəzinti. Axşam saat 9-dan 11-ə qədər Tevkelovun gəlişindən sonra məclisin²⁵¹ keçirilməsi ilə bağlı Abdulla Bubi və Məmmədcan Kərimovla müzakirə. Saat 11-də mədə ağrıları ilə yerimə uzandım.

А.М.Топчибаши. Документы из личных архивов, 1903–1934. Москва, 2012, с. 117–132.

Nitqlər

Ə.Topçubaşovun Rusiya müsəlmanlarının IV qurultayında²⁵² nitqi

*25 iyun 1914-cü il
Peterburq*

Mərhəmətli cənablar!

Qurultayın rəyasət heyəti tərəfindən mənə həvalə olunmuş vəzifəni – müzakirəyə çıxarılan məsələlərin bəziləri ilə bağlı qətnamənin qəbulunu təklif etməzdən əvvəl, izninizlə, ümumən həmin qətnamənin müddəalarını ən azı özümüzdə aydınlaşdırmaq üçün müsəlmanların, xüsusən də onların ruhani idarələrinin vəziyyəti üzərində dayanmaq istərdim.

Bu mənada sözlərimə indiki qurultayımıza müraciətlə başlamaq yerinə düşərdi. Güman edirəm ki, hamınız – bütün iştirakçılar fikrimə şərik çıxarsınız. Qurultay iclaslarının zahiri işgüzarlığına baxmayaraq, bütövlükdə toplantımızın özünün baş tutması ümumən bir çox şərtlərə bağlanmışdı. Belə şərtlərin mövcudluğu əvvəldən sona qədər bütün iclaslarımızın gedişinə müəyyən rəng qatararaq hər birimizin üzərində ortadakı anlaşılmazlığın ağır izlərini buraxdı. Bu barədə nisbətən açıq danışmaq istəyirəm. Ən çətin məsələ, hətta deyərdim ki, dəhşətli hiss müsəlmanların sanki bilərəkdən, şüurlu surətdə öz dərd-sərlərinə biganə qalmaları, ona arxa çevirmələri, bir sözlə, üzləşdikləri problemlərlə maraqlanmamalarıdır. Bu gün – qurultayın sonuncu günü bir-birimizdən ayrılıb evlərimizə məhz həmin hissənin təzyiqi və ağırlığı altında dönəcəyik. Əlbəttə, qayıdandan sonra hər kəs toplantıdan aldığı təəssüratları yaşadığı bölgənin insanları ilə bölüşəcək. Və təbii ki, hər birimiz bu addımı atmamışdan əvvəl öz-özümüzdə cavabını sona qədər aydınlaşdırma bilmə-

diyimiz suallar verəcəyik: Qurultay niyə qapalı keçirildi? Nəyə görə mətbuat nümayəndələri onun işinə buraxılmadılar? Hökumətin biz müsəlmanlara bu cür fərqli münasibətinin səbəbləri nədədir? Və s.

Əslinə baxanda, müsəlman qurultayının qapalı keçirilməsinin özü bir anlaşılmazlıq deyilmi? Axı həmişə eşidirik ki, bizi, yəni müsəlmanları çox az tanıyırlar. Bunu özümüz də yaxşı bilirik. Çünki yerli hakimiyyət dairələrinin rəsmi hesabatları, missionerlərin məlumatları istisna olunmaqla, haqqımızda müsəlman həyatını daha geniş, hərtərəfli işıqlandırmaq məqsədilə qələmə alınmış hər hansı tədqiqata, mətbu mənbələrə, araşdırmalara təsadüf etmək, belə əsərləri haradasa tapıb oxumaq qeyri-mümkündür. Buradan da, təbii olaraq, nəticə çıxır ki, əgər müvafiq imkan yaranıbsa, müsəlmanlara qulaq asmaq lazımdır. Onları dinləyib həyat şəraitləri, ən azı dini-mənəvi baxımdan nəyə ehtiyac duyduqları ilə maraqlanmaq, bu yolla da ortaya qoyduqları tələbləri öyrənib müşküllərini müəyyən qədər həll etmək mümkündür.

Lakin dərin kədər hissi ilə özümüzdə münasibətdə bunun tam əksini gördüyümüzü deyə bilərik. İndiki qurultayımızın işlədiyi şərait də dediklərimə ən yaxşı sübutdur. Qurultayın gedişi bir daha göstərdi ki, bizi – müsəlmanları dinləmək istəmirlər, ehtiyaclarımızın kökünü və mahiyyətini aşkara çıxarmağa həvəs göstərən bir kimsə yoxdur. Kəsəsi, açıq deyək ki, bizi sayı salmırlar.

Dediyim yanaşma tərzini indiki tədbirimizə münasibətdə də özünü göstərdi. Düzdür, üç min, bəlkə də, daha çox məsafə qət edərək imperiyanın paytaxtında toplaşmağımıza icazə verirlər. Amma çox təəssüf ki, burada müsəlman ruhani müəssisələrinin ehtiyacları haqqında bizi yalnız bir-birimizlə və bir-birimizə danışmağa məcbur edirlər. Elə çıxır ki, ehtiyac və çatışmazlıqlarımız əvvəldən özümüzdə bəlli deyilmiş! Biz bu məsələləri yaxşı bilirik! Çünki onun zərərli təsirlərini daim öz üzərimizdə, öz həyatımızda hiss edirik. Məsələ

bundadır ki, indiki halda həmin ehtiyac və çatışmazlıqlar haqda ilk növbədə hökumətin eşitməsini istəyirdik. Düşdüyümüz vəziyyət barədə bütün rus cəmiyyəti ilə danışmaq istəyirdik. Və həmin fikrimizdən hələ də daşınmamışıq.

Yeri gəlmişkən, müsəlmanların belə sayə salınmamalarını hələ o zaman – bizə, bəlkə də, ilk dəfə ehtiyaclarımız barədə söz açmağa imkan yarananda görmüşdük. Burada son dövrün ən mühüm hadisələrindən birini – çarın imzaladığı 1905-ci il 18 fevral fərmanını²⁵³ xatırlatmaq istərdim. O zaman hakimiyyətin ən uca zirvəsindən – taxt-tac adından bütün xalqlara, cəmiyyətlərə, təbəqələrə, silklərə müraciət olundu. Onlar hamısı Nazirlər Şurasının təmsalında hökumətin yüksək mənəbə sahiblərinə öz ehtiyacları haqda danışmağa dəvət edildilər. Onlara dövlət quruluşunun təkmilləşdirilməsi, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması ilə bağlı fikir və düşüncələrini hökumətlə bölüşmək təklif olundu. Təbii ki, biz müsəlmanlar da yüksək çağırışa səs verdik. Ölkənin iyirmi milyonluq müsəlman əhalisi, müxtəlif əyalətlərin sakinləri rəsmi dairələrə 500-dən artıq petisiya təqdim etdi. Həmin sənədlərdə müsəlmanlar ürəklərinin dərini açdılar, din, maarif, iqtisadiyyat, hüquq baxımından ölkə həyatındakı açıq-aşkar çatışmazlıqları, qüsurlar və nöqsanları ortaya qoyurdular.

Bəs nəticəsi nə oldu? Xatırladığım petisiyalar o zaman mərhum qraf İqnatyevin²⁵⁴ sədrlik etdiyi Xüsusi müşavirə tərəfindən yaxın günlərdə Peterburqda dünyadan köçən, zamanında islam aləminin bilicisi kimi ad çıxarmış Çerevanskiyə²⁵⁵ verildi. Əgər mərhumun ruhunu narahat edirəmsə, Allah günahından keçsin. Lakin açıq deməliyəm ki, müsəlmanların hökumətə ünvanladığı yüzlərlə petisiya Çerevanski tərəfindən sadəcə lağlağı hədəfinə çevrildi, biz onların heç bir nəticəsini görə bilmədik. Çoxsaylı xahiş və iltimaslarına məhəl qoymayaraq, bir müddət sonra müsəlmanları adı çəkilən Xüsusi müşavirəyə, ümumiyyətlə,

yaxın qoymadılar. Müsəlman əhalinin nümayəndəsinə bu yaxınlarda Peterburqda öz işinə başlayan idarələrarası müşavirənin üzvləri arasında da təsadüf olunmur. Burada da haqqımızda özümüzü dinləmədən danışmağı daha üstün tuturlar.

Belə çıxır ki, müsəlmanlarla bağlı söhbət gedir, bizimlə maraqlanırlar, həyatımızı hansısa şəkildə qurmaq istəyirlər. Amma eyni zamanda bütün bu məsələlərlə əlaqədar fikirlərimizi eşitmək istəmirlər, işlərimizin gedişi ilə bağlı nə düşündüyümüzə əhəmiyyət vermirlər. Burada olmuş bir əhvalatı xatırlatmaya bilmirəm: Zaqafqaziya müsəlmanları nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə 1905-ci ildə Nazirlər Şurasının keçmiş sədrinə¹ petisiya verəndə sonuncu çiyinlərini çəkib demişdi: “Müsəlmanların hüquqlarının bu dərəcədə məhdudlaşdırıldığını birinci dəfədir ki, eşidirəm”.

Bizi tək sayə salmamaqla kifayətlənmir, həm də yerli-dibli inanmırlar. Bunun da başlıca səbəbi – müsəlman olmağımızdır. Dini mənsubluğa xüsusi önəm verilməsindən irəli gələn belə yanaşma tərzə hökumətin islam dininin ardıcılalarına münasibətindən qırmızı xətt kimi keçir. Nəticədə belə çıxır ki, biz müsəlmanlar ümumi vətənin oğulları və vətəndaşları deyilik, sadəcə elə adi müsəlmanıq, islam ümmətiyik, ölkənin ögey övladlarıyıq.

Ancaq bizə bəslənən belə münasibət nə dərəcədə ədalətli və düzgündür?

Özünü tərifləmək, əslində, çətin və xoşagəlməz işdir, bu, öz yerində. Qurultayımızda Krım tatarlarının, Volqaboyu tatarlarının, başqırdların, qırğızların və b. məlumatlarını dinlədiniz. Eşitdiklərimizdən də göründüyü kimi, ümumi vətənimizin başı üzərini xarici təhlükə alanda Rusiya müsəlmanları heç vaxt heç bir təsadüfdə ölkə əhalisinin

¹ Həmin dövrdə Rusiya imperiyası Nazirlər Şurasının sədri S.Y.Vitte (1849–1915) idi. (Tərc.)

başqa hissələrindən, digər xalqların təmsilçilərindən geri qalmayıblar: Krım tatarlarından ibarət alay I Aleksandrın²⁵⁶ komandanlığı altında Parisə birincilər sırasında daxil olmuşdu, 1812-ci il müharibəsi zamanı başqırd süvariləri ön atəş xəttindəki əsgərlərin ilk səflərində vuruşurdular.

İcazənizlə, müsəlmanların hakimiyyətə loyallıq təzahürlərinin sırasına III Aleksandra²⁵⁷ qədər bütün rus imperatorlarının konvoyunun²⁵⁸ tərkibində istisnasız şəkildə bizim Zaqafqaziya müsəlmanlarından ibarət xüsusi bölüyün daxil olduğunu da əlavə edim. Bu xüsusi hərbi hissəyə Qafqaz gənclərinin ən parlaq nümayəndələri götürülürdü. Gənc, cəsur və sadıq müsəlmanlar uzun illər ərzində əlahəzrət imperatorun şəxsi konvoyunu təşkil edən seçkin insanlar arasında olmuşlar. Müsəlmanlara inamsız münasibət üçün heç bir əsas olmaması ilə bağlı digər çoxsaylı dəlil-sübutların sadalanmasına lüzum görmürəm.. Görünür, yuxarıda xatırladığım dini motivasiya, yəni bizim müsəlman olduğumuz sağlam ağıla söykənən bütün mülahizələrin fəvqündə dayanır. İstənilən halda mən burada özümü günahkar saymağa əsas verən hər hansı bir səbəb görmürəm. Bəli, biz islam dininə bağlıyıq, müsəlmanıq, müsəlman kimi qalıyıq və bundan sonra da həmişə müsəlman olacağıq! (Sürəkli alqışlar).

Eyni zamanda dinimizi – islamı özündə dövlət əleyhinə heç bir çağırış ehtiva etməyən təlim sayırıq və bu cür düşünməkdə də davam edəcəyik. (Alqışlar.) Amma bu arada bəlli dairələrdə “islam” sözü nədənsə bir qorxu, qorxutma vasitəsinə çevrilib. Onun bünövrəsi əsasında çoxlu “izm”lər (panislamizm, pantürkizm və s.) quraşdırırlar. Burada islama – Yer kürəsinin hər tərəfində yayılan və ardıcılığının sayı 300 milyona çatan dini təlimə açıq-aşkar qərəzli münasibəti görməmək mümkün deyil.

Ancaq mövcud yanlış yanaşma əsasında islam təliminin davamçılıqlarına – müsəlmanlara açıq-aşkar düşmənçəsinə münasibət bəsləmək nə dərəcədə yolveriləndir?

Elə isə, bəs o zaman Rusiyanın Əsas Qanununda (maddə 66, 67; I cild, I hissə) öz əksini tapmış genişmiqyaslı dini dözümlülük necə olsun? Göstərilən maddələrə görə, bütün rus təbəələri din azadlığı hüququna malikdir. Bu azadlıq yalnız pravoslavlara, yəni ümumən xristianlara deyil, eyni dərəcədə müsəlmanlara, yəhudilərə və büt-pərəstlərə də şamil edilir. Dini dözümlülüyə eyni geniş yanaşma tərzini xarici məzhəblərin – xristian sektalarının və başqa dinlərə, o cümlədən islama iman gətirənlərin ruhani məsələlərini tənzimləyən nizamnamədə və dini müəssisələr haqqında külliyyatda da öz əksini tapmışdır (XI cildin 1-ci və 2-ci maddələri, I hissə).

İşin mahiyyətinə varanda isə aydın olur ki, bütün bu gözəl, humanist prinsiplər yalnız kağızda yazılıb, təcrübədə isə həyata tətbiq edilmədən elə kağız üzərində də qalır. Hər bir müsəlman gün ərzində özünün beş rükət namazını qıla bilər. Bu işə heç bir maneçilik yoxdur və ola da bilməz. Çünki kim insanın öz vicdanı ilə bağlı daxili məsələsinə müdaxilə edə bilər?

Lakin din azadlığını və dini ayinlərin yerinə yetirilməsindəki sərbəstliyi yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olarmı? Axı məzhəb azadlığı və dini ayinlərin icrasındakı sərbəstliyi təmin etmək üçün bir sıra daxili və xarici şərtlərin, amillərin, habelə müəssisələrin mövcudluğu zəruridir. Bunlar olmadığı təqdirdə həmin azadlığın səviyyəsi də sıfıra enir. (Yerdən səslər: Doğrudur!)

Məscidlərin inşasının texniki çətinliklərdən daha çox məhz dini-siyasi xarakterli ciddi problemlərlə bağlı olduğu bir şəraitdə hansı din azadlığından və dini ayinlərin icrasındakı sərbəstlikdən söhbət gedə bilər?

Din azadlığının və dini ayinlərin sərbəst icra olunmasının başlıca şərtlərindən biri, möminlərin tələblərinin ödənilməsi baxımından bu və ya digər dərəcədə həmin şərtlərə cavab verən ruhanilərin olmasıdır. Bizim Rusiya müsəlmanlarının

məhz belə ruhaniləri yoxdur. Hələ bu azmış kimi, pis-yaxşı islam ruhanilərini mənəvi, hətta maddi cəhətdən özümüzün də gözündən salmaq üçün mümkün olan hər şey edilir. Üstəlik, ruhani atalarımız yalnız başı çalmalı səviyyəsiz məmurlar deyillər, insanı ən çox incidən, ağrıdan onların əksər hallarda tamamilə cahil adamlar olmasıdır. Krımın və başqa bölgələrin nümayəndələri qurultayda sizinlə – iştirakçılarla yerli dini idarələrin başında tam bisavad adamların dayanmaları haqda dərd-sərlərini, problemlərini bölüşdülər. Qurultayımıza qatılan din adamları qarşısında üzrxahlığımı bildirərək, mən də burada həmin fikrə şərik çıxmaq istərdim – həqiqətən də, nadir istisnalarla ruhanilərimiz çox geridə qalıblar, əksəriyyəti hələ də əsl cəhalət girdabındadır. İndiki islam ruhanilərini göz önündən keçirərkən istə-istəməz belə təəssürat yaranır ki, sanki onları qəsdən elə seçiblər, bizə – müsəlmanlara deyə bilsinlər: “Budur sizin mollalarınız, imamlarınız, qazılarınız, müftiləriniz...” Belələrinə hörmətlə yanaşmaq olarmı, ən başlıcası isə müsəlmanların, ilk növbədə hökumətin nəzərində onların hörməti varmı?

Din adamlarımızın maddi təminatına göstərilən qayğı da onların mənəvi-əxlaqi vəziyyətinə düz mütənasibdir. Yalnız onu demək kifayətdir ki, mövcud qanunvericiliyə görə, Zaqafqaziya müsəlman ruhanilərinin başçısı sayılan Zaqafqaziya şeyxülislamının illik maaşı vur-tut 1600 rubldur. Başqa sözlə desək, o, məhəllə polis pristavından qat-qat az maaş alır.

Artıq xeyli müddətdir ki, müsəlmanlar hökumətdən ruhani başçıları özlərinin seçmələrini və vəqflərin gəlirindən onlara layiqli maaş ayırmalarını xahiş edirlər. Lakin təəssüf ki, qaldırılan məsələ ilə bağlı bütün müraciət və xahişlər cavabsız qalır, onlara əhəmiyyət verilmir.

Ehtimal ki, bundan sonra məsələyə lazımi diqqət yetiriləcəyini gözləmək olar. Çünki artıq hakimiyyət sahiblərinin özləri də müsəlman ruhani idarələrinin fəaliyyətinin

tam anormal şəkildə qurulması həqiqətinə təcrübədə əmin olublar. Bu baxımdan Qafqaz canişini əlahəzrət qraf Vorontsov-Daşkovun²⁵⁹ nüfuzlu rəyi bizə xüsusi ilə qiymətli görünür. Canişin həzrətlərinin fikirləri hazırda əlimin altında olan Qafqazda idarəçilik işlərinin son səkkiz illik dövrü ilə bağlı hesabatda əksini tapıb. O, müsəlman ruhanilərinin vəziyyəti ilə bağlı əlahəzrət imperatorun qarşısında belə bir etirafı məqsədəuyğun saymışdır: “Şeyxülislam, yəni Zaqafqaziya şialərinin ruhani idarəsinin başçısı vəzifəsinə təyinat üçün müsəlmanlar arasında dini nüfuza malik, rus dilini, heç olmazsa, şifahi nitqi anlama səviyyəsində bilmək kimi ən mütəvazi tələblərə cavab verən bir şəxs tapmağa çətinlik çəkdiyimi etiraf etməliyəm. Quberniya məclislərinin sədri və üzvləri vəzifəsinə namizəd axtarışları zamanı başqa çıxış yolu tapa bilmədiyimdən, adətən, həmin yerlərə hətta tatarca da kifayət qədər savadı olmayan adamları təyin etməyə məcbur qalıram”.

Bəs bunun səbəbi nədir, niyə ruhani vəzifələrə təyin etmək üçün ləyaqətli adamlarımız yoxdur?

Bu suala əsas qanunlarda əksini tapan hərtərəfli dini dözümlülüklə əsla bir araya sığmayan şəkildə cavab vermək məcburiyyətində qalacağam.

Sualın cavabı üzərində düşünərkən bizdə dini vəzifələri tutmaq üçün ruhanilər hazırlayan tədris müəssisələrinin olmaması kimi kədarli faktın hər kəsə yaxşı məlum olduğunu xatırlatmalıyam. Bəli, belə bir tədris müəssisəsi yoxdur, çünki onun açılışına hökumət tərəfindən ciddi maneələr törədilir. Ümumən biz müsəlmanların guya heç vaxt öz məktəblərinin olmadığını düşünmək böyük haqsızlıq olardı. Müsəlmanlar göydən düşməyiblər. Onlar zəngin mədəniyyətin varisləridir. Bir zamanlar mədrəsələri və bu mədrəsələrdə yetişən geniş biliyə malik molla və müdərrişləri ilə tanınan məşhur elmi mərkəzləri yaradıblar. Zəmanənin dəyişməsi, işimizə əngəl yaradan bir sıra amillərin meydana çıxması

nəticəsində müsəlman mədəniyyət ocaqları tədricən süquta uğrayıblar, fəaliyyətlərini dayandırmalı olublar. Müsəlman əhalinin dəfələrlə müraciət və xahiş etməsinə baxmayaraq, bağlananların yerinə yeniləri açılmayıb. Digər tərəfdən, rus təbəəsi olan və ruhani təhsili almaq fikrinə düşən müsəlmanlar həmin niyyətlə qonşu dövlətlərə üz tutublarsa, vətənə qayıdandan sonra onların din işlərində çalışmalarına imkan verilməyib və bu gün də verilmir.

Beləliklə, anormal və çıxılmaz vəziyyət yaranıb: bir tərəfdən dini tədris müəssisələrinin açılmasına icazə vermirlər, o biri tərəfdən isə xaricdə dini təhsil alanları ruhani vəzifələri tutmağa qoymurlar.

Belə olan şəraitdə, icazə verin, soruşaq: zəruri tələblərə, az da olsa, cavab verən din xadimləri harada yetişə bilərlər və yetişməlidirlər?

Ona görə də müsəlman dini tədris müəssisələrinin açılması indi müsəlman işlərində ən həyati və təxirəsalınmaz məsələlərdən biri sayılır. Artıq hökumət də bunun zəruriliyini başa düşür. Ən azı əlahəzrət imperatora təqdim etdiyi geniş hesabatda Qafqaz canişini çoxdan vaxtı çatmış məsələyə münasibətdə öz fikrini aşağıdakı şəkildə bildirir:

“İndiyə qədər müsəlman mollalarının təhsili məsələsinə yerli-dibli diqqət yetirilməyib. Həm də bu zaman belə məntiq əsas tutulub ki, hakim din sayılmayan islamın ardıcılığının – müsəlman əhalinin din xadimləri ilə təmin olunması qayğısını hökumət öz üzərinə götürməməlidir”. Məsələnin bu şəkildə qoyulması ilə razılaşmayan canişin həzrətləri hesab edir ki, bilikli mollalar hazırlanmasının “vaxtı çatıb və o, mühüm məsələdir”.

Beləliklə, görürük ki, müsəlmanlara münasibətdə dini dözümlülüğün guya geniş tətbiqi barəsində danışmağa qətiyyətlə əsas yoxdur. Əksinə, yeni məscidlərin tikilməsi zamanı bizə hər cür maneçilik törədilir, dini tədris müəssisələrinin açılmasına imkan verilmir, din xadimləri hər vasitə ilə hörmətdən salınır və alçaldılır, məktəb və mədrəsələrdə çalışan müəllim və müdərrişlər təqib olunur,

onlara süni surətdə məhdudlaşdırıcı qadağalar tətbiq olunur. (Gurultulu alqışlar.)

Bütün bunlar nə üçün edilir?

Bu suala biz “müsəlmanları assimilyasiya etmək, ruslaşdırmaq cəhdi”ndən başqa bir cavab tapa bilmirik. Yerli orqanlar, xüsusən də missioner təşkilatları, habelə ayrı-ayrı missionerlər tərəfindən həyata keçirilən bir sıra təşəbbüslər hər birimizi vurğulanan fikrin həqiqiliyinə daha çox inandırır. Heç kəsə sirr deyil ki, missioner təşkilatları müsəlmanları xristianlaşdırmaqla bağlı məxfi iştahlarını həyata keçirmək niyyətində olduqlarını əsla gizlətmirlər. Bu iş xüsusən Volqaboyunda, qırğız vilayətlərində, qismən də Şimali Qafqazda ardıcıl aparılır.

Qurultay iştirakçılarının bir nəfər kimi fikrimlə razılaşacaqlarına şübhə etmirəm – 20 milyon müsəlmanı assimilyasiya etmək cəhdi boş xəyaldır, heç zaman həyata keçməyəcək xülyadır. Həyat bunu artıq sübuta yetirib. (Alqışlar.)

Həm də axı belə assimilyasiyaya nə ehtiyac var? Nəzərə almaq lazımdır ki, müsəlmanlar dinc və zəhmətsevər xalqdır, üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirir, müəyyən olunmuş vergiləri ödəyir, mükəlləfiyyətlərdən yayınmır, dövlətin qanunlarına əməl edirlər.

Bütün bunların müqabilində onlar öz zəruri ehtiyaclarının, heç olmazsa, mənəvi maarifləndirmə sahəsindəki istəklərinin təmin edilməsini gözləməyə tam haqlıdırlar. Xatırladığım istək və ehtiyaclar sırasına isə ilk növbədə ruhani qurumları, o cümlədən dini tədris müəssisələri haqqında məsələnin düzgün şəkildə qoyulması və həlli daxildir.

İndiki qurultayımız öz iclaslarında artıq neçənci dəfədir ki, dini müəssisə və qurumlarımızın maddi tələbatlarının hansı qaynaqlardan təmin edilməsi məsələsi kimi çətin bir sualla üz-üzə qalır. Hamımıza yaxşı məlumdur ki, müsəlmanların özlərinə məxsus yetərincə əmlakı vardı. Əgər

həmin əmlak indi öz sərəncamımızda olsaydı, dini müəssisələrimizin maddi ehtiyaclarının təmin edilməsi baxımından heç bir çətinliklə qarşılaşmazdıq. Bəs bizim vəqflərə məxsus əmlakımız haradadır? Artıq Türküstan və Kırım nümayəndələrinin çıxışlarından bu bölgələrdə böyük əksəriyyəti müsəlmanların əlindən alınmış vəqf əmlakının taleyi haqqında eşitdiniz. Eyni zamanda onu da eşitdiniz ki, Türküstanda vəqf əmlakının tanınması ilə bağlı ortaya nə kimi süni maneələr çıxarılır. Burada hətta xanların zamanında verilən və xanın şəxsi möhürü ilə təsdiqlənən fərman gətirilməsi tələb olunur. Bunu tələb edənlər anlamırlar ki, vəqf qurulması üçün şəriətə heç bir fərman lazım deyil, heç vaxt heç bir xanın möhürünə ehtiyac olmayıb və bu gün də yoxdur. Türküstan nümayəndəsi haqlı olaraq bu tələbi müsəlmanların heysiyyəti ilə oynamaq kimi dəyərləndirdi. Müsəlmanların dini və milli ləyaqətinə toxunan, onların zəruri ehtiyaclarının təmin edilməsinə qəsdən əngəl yaradan belə hadisəyə, əslində, başqa cür qiymət vermək də mümkün deyil. Əlbəttə, buradan elə nəticə çıxarılmamalıdır ki, müsəlmanlar guya özlərinin vəqflərə sahibliyinin reqlamentləşdirilməsinə qarşıdırlar. Əksinə, biz bunu istəyirik. Şəriət hökmlərinə uyğun qanun hazırlayın, müsəlmanların ictimai əmlakının qəsdinə duranların hamısını qanunun bütün sərtliyi ilə mühakimə edin! Amma vəqfləri də indi dini idarə və dini tədris müəssisələrini saxlamaq üçün vəsaitə böyük ehtiyacı olan müsəlmanlara qaytarın. Bu vəsait məhz burada, Rusiyada islam ardıcıllarının özünə lazımdır. Ona görə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi ilə bağlı mövcud qanunvericilikdə xaricə göndərmək məqsədilə pul toplanmasının qadağan edilməsi haqqındakı maddə, ən azı, anlaşılmaz və qəribədir. İndiyə qədər, heç olmazsa, bircə dəfə də belə pul toplanması halına təsadüf edilibmi? Bizim bundan xəbərimiz yoxdur. Amma hesab edirik ki, bu cür anlaşılmaz qərarlar, bir tərəfdən, Zaqafqaziyanın müsəlman

əhalisini qıcıqlandırır, digər tərəfdən isə hakimiyyətin müsəlmanlara bəslədiyi şübhə əhval-ruhiyyəsini daha da gücləndirir. Buna ehtiyac varmı? Müsəlmanların baxışları, xüsusən də din sahəsindəki təsəvvürləri ilə tam ziddiyyət təşkil edən belə münasibətin nəyə gətirib çıxardığı qırğız əyaləti nümayəndəsinin verdiyi məlumatdan da bir daha aydın olur. Həmin məlumatı iki gün öncə qurultayda dinləmişik. Qanuna görə, qırğız əyalətində hər qəzada bir molla və bir məscid fəaliyyət göstərməli olduğu halda, mövcud mənzərədən də göründüyü kimi, qəzaların hər birində onlarla məscid və yüzlərlə molla var. Onlar hamısı hökumət agentlərindən gizli şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki müsəlman qırğız öz dininin tələblərini yerinə yetirməyə bilməz. Öhdəsinə düşən ayinləri mütləq icra edir, nəyin bahasına olursa-olsun, etməlidir. Hətta bu məsələdə qanunu pozması da onun qarşısını kəsə bilməz. Dininə münasibətdə müsəlmanın vicdanının hökmü belədir. (Alqışlar.)

Qırğız əyalətində din məsələlərinə polisin nəzarət etməsinin doğurduğu nəticələr başqa cür də ola bilməzdi. Bütün bunlardan sonra hələ yenə də müsəlmanlardan hökumətə inam və sevgi tələb edirlər...

Bəlkə, müsəlmanların gizli fəaliyyətə keçmələrini, konspirasiya ilə məşğul olmalarını istəyirlər? Biz solçu deyilik, solçulara rəğbətimiz yoxdur. Çünki onlar istəklərimizə tərəfdar çıxmırlar, arzularımızı ifadə etmirlər. Müsəlmanlar özləri isə xarakterlərinə xas təvazökarlığa, hakimiyyətlə hörmətkarənə davrandıqlarına görə, bir qayda olaraq, susurlar. Nəyə görə? Bu məsələ ilə əlaqədar məşhur latın aforizmi olan "Cum tacent, clamant" (Mark Tulli Siserona aid edilən latın kəlamıdır. "Susqunluğu ilə qışqırmaq" anlamını ifadə edir – *Tərc.*) sözlərini tam şəkildə müsəlmanlara şamil etmək mümkündür. Doğrudur, onlar zahirən sussalar da, öz susqun halları ilə fəryad qoparırlar. (Sürəkli alqışlar.) Baxın, heç

olmazsa, indiki müsəlman qurultayının gündəliyində dayanan məsələlərə diqqət yetirin. Diqqət etsəniz, mahiyyət etibarilə burada müzakirə etdiyimiz problemlərin heç biri yeni deyil. Onlar artıq çoxdan, həm də yalnız müsəlmanlar deyil, hökumət, hətta ali hakimiyyət tərəfindən də gündəliyə çıxarılıb.

İcazə verin, yadınıza salım. Əlahəzrət hökmdarın 12 dekabr 1904-cü il tarixli fərmanına²⁶⁰ əsasən, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətindəki digər ilkin şərtlər sırasında təfriqəçilərin (raskolniklərin) hüquqlarını tənzimləyən qanunlara yenidən baxılması tələbi ilə yanaşı, digər din və təriqətlərə mənsub dindarlarla bağlı da eyni tədbirlərin görülməsi zəruri və təxirəsalınmaz sayılmışdır. Hansı din və məzhəblərə mənsubluğundan asılı olmayaraq, onlara qarşı qanunda birbaşa nəzərdə tutulmayan təzyiqlərin aradan qaldırılması ilə bağlı inzibati qaydada müvafiq tədbir görülməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır (maddə 6). Başqa nümunə göstərim. Dini dözümlülüyün əsaslarının möhkəmləndirilməsi haqda əlahəzrət imperatorun imzaladığı 17 aprel 1905-ci il tarixli fərmanının²⁶¹ 15-ci maddəsində deyilir: “Məhəmməd ümmətinə mənsub təbəələrin dini məişətinin vacib tərəfləri ilə bağlı qanun müddəalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun sayılsın”. Xatırladığım ali məqamlı fərmanlarda nəzərdə tutulan dəyişikliklər ovaxtkı Nazirlər Şurasının iclaslarında müzakirə olunmuş və müzakirələr nəticəsində hazırlanan müddəalar əlahəzrət imperator tərəfindən 22 fevral və 1 mart 1905-ci il tarixli fərmanlarla təsdiq edilmişdir. Nazirlər Şurasının hələ o zaman hazırladığı müddəalarda indiki qurultayımızın məşğul olduğu məsələlərin qəbul edilməsi ardıcılığı gündəliyə çıxarılmışdı. Biz Şimali Qafqaz və Türkünstanda yeni müsəlman ruhani idarələrinin qurulmasının zəruriliyi ilə bağlı dəlil-sübutlar gətirdiyimiz bir vaxtda yuxarıda adını çəkdiyim ali dövlət qurumu da həmin məsələləri ön plana çəkmişdi. Eyni sözləri məscid binalarının tikilməsi,

müsəlman ruhanilərinin seçilmə və təyin edilmə qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, məktəb və mədrəsələrin açılması və s. haqqında da demək mümkündür. Bütün bu məsələlər vaxtı ilə Nazirlər Şurası tərəfindən müsəlmanların dini məişətinin qanunauyğun şəkildə tənzimlənməsi ilə bağlı görüləcək tədbirlər sırasına daxil edilmişdi.

Və bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, müsəlmanlar qayda-qanun sevən təbəələr kimi, üç min verst, bəlkə də, daha çox məsafə qət edərək buraya, sadəcə, hökumətə kifayət qədər aydın ifadə olunmuş yüksək iradənin ortaya qoyulduğunu və onu yerinə yetirməyin zəruriliyini xatırlatmağa gəlirlər.

Əks təqdirdə, başa düşmək olmur ki, nəyə görə bu vaxta qədər əcnəbi dini məzhəblər üçün məsul olan idarə müsəlmanların dini məsələləri ilə bağlı Nazirlər Şurasının bəyəndiyi qanun layihələrinin heç birini Dövlət Dumasına təqdim edə bilməyib? Müsəlmanlar Nazirlər Şurasının atdığı addımı (əgər bu, həqiqətən də, baş veribdirsə!) öz maraqlarına göstərilən diqqət kimi yüksək qiymətləndirmişdilər. İndi də yenidən həmin maraqların sayə salınmaması ilə bağlı şikayətlənmək lazım gəlir. Bəlkə, bu işi həyata keçirmək üçün I və II Dövlət Dumaları yetərincə məqsədəuyğun olmamışdı. Amma axı III Dövlət Duması da vardı. İndi isə IV Dövlət Duması fəaliyyət göstərir. Bir anlığa fərz edək ki, qanun layihəsinin hazırlanması o qədər də asan iş deyil. O zaman bəs yuxarıda xatırladığımız imperator fərmanlarının digər tələbləri niyə yerinə yetirilməmişdi? Həmin tələblərə görə, 1905-ci il aprelin 17-dən etibarən təxirəsalınmaz qaydada və üç aydan gec olmayaraq birbaşa qanunda göstərilməyən məhdudiyyətlərlə bağlı inzibati sərəncamların (hansı rəislər tərəfindən verilməsindən asılı olmayaraq!) aradan qaldırılması nəzərdə tutulsa da, indiyə qədər onlar niyə qüvvədən düşmüş elan edilməyib? Əksər hallarda həmin məhdudiyyətlər yenə də olduğu kimi qalır. (Yerdən səslər: Hətta daha da artıb!) Tamamilə doğrudur, müsəlman məktəb və mədrəsələrinin, müəllim və müdərriələrinin əleyhinə yönələn məhdudiyyətlər daha da artıb.

Gördüyünüz kimi, imperator fərmanlarının və yuxarıda adlarını çəkdiyim digər hökumət aktlarının doğurduğu ümidlərə baxmayaraq, müsəlmanlar üçün, əslində, daha da kədərli vəziyyət yaranmışdır!

İndi bütün nəzərlərimiz Dövlət Dumasına, xüsusən də oradakı nümayəndələrimizə dikilib. Kədər hissi ilə qeyd etmək lazım gəlir ki, 3 iyun qərarı ilk növbədə müsəlmanların maraqlarına ağırlı zərbə vurdu. I Dövlət Dumasındakı 23, II Dövlət Dumasındakı 36 deputat əvəzinə, III Dövlət Dumasında müsəlmanların 10, indi isə daha az – cəmi 7 nümayəndəsi var.

Dövlət Dumasında daha çox deputata malik olmaq sadə bir arzu deyildir. Həyat özü deputat sayının ixtisara salınmasının, müsəlman əhalinin yaşadığı bir sıra əyalətlərin isə Dövlət Dumasında yerli-dibli təmsil olunmamasının müsəlmanlara nə qədər ağır təsir göstərdiyinə şahidlik edir. Misal üçün, indiki qurultayımızda qəbul edilən müsəlman ruhani idarəsinin təsis olunması ilə bağlı layihəni götürək. Hətta bizim çoxlarımız üçün də Türküstan və qırğız vilayətləri nümayəndələrinin burada verdikləri məlumatlar tam yeni idi. Bəs başdan-başa islam dininin davamçılarının məskunlaşdıqları bu əyalətlərin din işləri ilə bağlı məsələ əvvəl komissiyada, sonra isə Dövlət Dumasının iclasında müzakirəyə çıxarılan zaman vəziyyət haqda kim həqiqi və dolğun məlumat verəcək? Bu şərait adı çəkilən vilayətlərin Dövlət Dumasına öz nümayəndələrini seçməsinin zəruriliyini, həm də həyati zəruriliyini bir daha təsdiq edir. Yalnız belə şəraitdə onlar özləri mənsub olduqları bölgə xalqının mənafeyini müdafiə edə bilərdilər. Siyasətə qarışmadan biz bir daha Türküstana və qırğız vilayətinə, habelə Zakaspi əyalətinə dumada öz nümayəndələri ilə təmsil olunma hüququnun verilməsi zəruriliyini ifadə edirik. (Alqışlar.)

İndi isə icazə verin, aşağıdakı məsələlər üzrə qətnamələr hazırlamağı sizə təklif edir:

1) Türküstan və Şimali Qafqazda yeni ruhani idarələrinin yaradılması haqqında;

2) Türküstan, Akmolla, Ural və Semipalatinsk qırğız vilayətlərinin dini işlərin idarəçiliyi baxımından Orenburq dairəsi ruhani məclisinə birləşdirilməsi haqqında;

3) müsəlman əhalinin yaşadığı yerlərdə dini idarələr tərəfindən təsdiq olunmuş proqram üzrə mədrəsələrin – ruhani seminariyalarının (yaxud bu məktəb və mədrəsələrin bölmələrinin, habelə ayrıca qadın və kişi müəllimlər məktəblərinin) və ümumən müəllimlər hazırlanması üzrə müsəlman məktəblərinin açılmasının sürətləndirilməsi haqqında;

4) yerlərdəki müsəlman məktəb və mədrəsələrinin müəllim və müdərrişlərinin təqib olunmasının dayandırılması, habelə müsəlman məktəblərinə münasibətdə 31 mart 1905-ci il, 1 noyabr 1907-ci il və 14 iyun 1913-cü il tarixli əsasnamələrin ləğvi haqqında;

5) məktəb və mədrəsələrdə xaricdə təhsil almış rus təbəəsi olan müsəlmanların tədris işlərinə buraxılmalarına icazə verilməsi haqqında;

6) Zaqafqaziyada müəyyən səbəblərə görə adları metrik kitablara düşməmiş şəxslərə doğum, nikah və ölüm şəhadətnamələrinin verilməsi məsələsinin tezliklə nizama salınması haqqında;

7) qırğızların oturaq həyat keçirdikləri yerlərdə rus köçkünlərinin təmsalında olduğu kimi, qırğız əyaləti müsəlmanlarına da məscidlərin xeyrinə torpaq sahələrinin ayrılması haqqında, habelə bütün quberniyalarda mülkədar torpaqlarında yaşayan qırğızlar üçün məscidlərin, məktəb və mədrəsələrin xeyrinə adambaşına qarşılığının ödənilməsi müqabilində, yaxud vergidən azad şəkildə torpaq sahələrinin ayrılması haqqında;

8) Qafqazdakı idarə və qurumların vəzifəli şəxslərinə müsəlmanların həmin idarə və qurumlara baş geyimi ilə daxil olma hüquqlarının izah edilməsi haqqında;

9) Dövlət Dumasına xüsusi qanunverici aktın təqdim edildiyini nəzərə alaraq, müsəlmanlar üçün heyvanların kəsilmə qaydaları ilə bağlı hər hansı dəyişikliklər edilməsinin yolverilməzliyi haqqında;

10) Türküstanın və qırğız vilayətlərinin müsəlman əhalisinə qanunverici müəssisələrə öz nümayəndələrini seçə bilmələrinə imkan yaratmaq üçün seçki hüququnun verilməsi haqqında.

Kəbin kəsilməsi zamanı kişinin hər hansı yoluxucu xəstəliyin daşıyıcı olmaması barəsində tibbi arayış təqdim etməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında təklif arzu şəklində qəbul olunur. Bu cür arayışların mümkün olan yerlərdən alınması tövsiyə edilir.

(Qətnamə maddələrinin hər biri Ə.Topçubaşov tərəfindən əsaslandırılır. Qurultayda qətnamələrin hamısı alqışlarla qəbul olunur).

A.Топчибашев: “Нас не только игнорируют, но и не доверяют нам вовсе” // “Гасырлар авазы”. Казань, 1997, № 1/2, с. 74–80.

Ə. Topçubaşovun Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayında²⁶² nitqi

*8 may 1917-ci il
Moskva*

Müsəlman qardaşlar!

Burada müsəlmanların böyük əksəriyyətinin müzakirə etdikləri məsələlər, habelə barəsində artıq məlumat aldığınız Qafqaz qurultayının qərarları ilə bağlı danışmadığım üçün üzrxahlığımı qəbul edin. İndi qarşınızda başqa mövzuya toxunmaq istərdim. İştirakçıların hamısının eşitməsi və dediklərimi anlaması üçün rusca danışacağam.

Dünən gecə və bu gün biz, buradakı Qafqaz xalqları nümayəndələri həmyerlilərimizdən həyəcanlı teleqramlar almışıq. Teleqramlar, aydın məsələdir ki, hamımızı xeyli həyəcanlandırıb, qurultayın işində normal iştirakımıza imkan verməyib. Təəssüf ki, indiyə qədər qarşınızda yaşadığımız bölgənin özünəməxsusluqlarını izah etməyə, aydınlaşdırmağa yetərincə imkanımız olmayıb.

Vaxtınızı almaq, sadəcə özümüzdə aid məsələlərlə bağlı ətraflı izahat vermək istəmirdik. Onlar bizdən ötrü son dərəcə mühümdür, sizlərə isə yerli əhəmiyyətə malik işlər kimi görünə bilər. Burada yaxşı bələd olduğumuz daxili problemlər haqda danışarkən ilk növbədə yerli Qafqaz adət-ənənələrini, Qafqaz xalqlarının bir-biriləri ilə münasibətlərini göz önünə gətirirdik. İndi yenə də son günlərin olduqca kədərli hadisələri və yeni meydana çıxan münaqişələr barədə məlumat almışıq. Yəqin ki, 1905–1906-cı illərin Qafqaz faciələri yadınızdadır. Biz onları yaxşı xatırlayırıq.

Hamınız gözəl bilirsiniz ki, Qafqaz müsəlmanları lap əski zamanlardan bəri heç vaxt hakimiyyətin nəzərində etibar

sahibi ola bilməyiblər. Orduda xidmətdən tam uzaqlaşdırılıblar. Biz əsgəri mükəlləfiyyət daşırıq.

Hərbi mükəlləfiyyət yerinə hər il dövlətə milyon manat vergi ödəyirik. Belə vəziyyət nəticə etibarı ilə həmvətənlərimiz üçün son dərəcə acınacaqlı nəticələr doğurur. Bu acınacaqlı şəraiti meydana çıxaran amillərdən ən mühümü cəbhədə əsgərlərimizin olmamasıdır. Əgər əsgərlərimiz orduda deyilsə, deməli, hərbcilərin keçirdikləri qurultaylarda, yaratdıqları təşkilat və qanunverici qurumlarda ərizələrimizi, müraciətlərimizi təqdim edə bilən kimsə yoxdur.

Qafqazdakı silahlı qüvvələrin hərbi şuralarında gürcülər və ermənilər öz nümayəndələri ilə təmsil olunub. Lakin biz orduya alınmadığımızdan həmin təşkilat və qanunverici qurumlara təmsilçilərimizi göndərə bilmirik.

İşlərin belə şəkil alması müvəqqəti xarakter daşısa da, onun mənfi tərəflərini üzərimizdə hiss edirik. Yaranmış vəziyyət nəticəsində yuxarıda xatırladığım təşkilatlara Qafqaz müsəlmanlarının ehtiyac və istəkləri barədə məlumat verə bilmirik. Bizə münasibətdə bəd niyyətləri olan qüvvələr istisnasız şəkildə öz maraqlarından çıxış edib məkrli planlarını həyata keçirirlər.

Onlar haqqımızda çeşidli şübhə toxumları səpməyə çalışaraq deyirlər: “Müsəlmanların hərbi mükəlləfiyyəti yoxdur, amma bununla belə, müxtəlif təşkilatlar yaradırlar”. Müsəlmanların guya xristian xalqlar üçün təhlükə yaratdıqları fikrini ortaya atıb təhrikçilik fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Əslinə baxanda isə, indiyədək Qafqaz müsəlmanları heç bir dini təşkilat, yaxud cəmiyyət təsis etməyiblər. Müsəlmanlarla xristianlar arasında dini zəmində heç bir toqquşma baş verməyib. Lakin bu, heç bir halda müsəlmanların zorla salındıqları sıxıntılı şəraitə həmişə səslərini çıxarmadan dözüb təhəmmül etmələri anlamına gəlməməlidir. Xristian missionerləri Volqaboyu müsəlmanları arasında olduğu kimi, bizim də içərimizdə xaçpərəstliyin yayılması, İsa dininin

özünə kök salması məqsədi ilə müxtəlif cəmiyyətlər yaradıblar. Müsəlmanların yaşadıkları başqa yerlər kimi, məmləkətimizdə də hər vasitə ilə öz dinlərinin intişarına çalışırlar.

Sadaladığım hallara göz yumaraq bir daha təkrar edirəm ki, müsəlmanlar səbirli və dözümlüdürlər. Onlar heç vaxt münaqişə yaratmayıblar, qarşıdurmaların meydana çıxması üçün əsas verməyiblər. Lakin yenə də bizi istəməyənlər ilk fürsət düşən kimi suyu bulandıрмаğa çalışır və dil boğaza qoymadan eyni şeyi təkrarlayırlar: “Müsəlmanlar Rusiyanın düşmənlərinin yanında yer alırlar. Çünki məzhəbləri və məramları eynidir. Qüvvələrini birləşdirib Rusiya üzərinə hücum keçmək istəyirlər”. Belə şeylər nəticəsində artıq bəzi yerlərdə qarşıdurma və toqquşmalar baş verib. Aldığımız teleqramlardan da göründüyü kimi, bir sıra yaşayış məntəqələrində xristian hərbcilər silahsız, dinc müsəlmanlara hücum ediblər. Doğrudur, lazımi tədbirlər görülüb. Bəzi yerlərdə hadisə yerinə hətta Dövlət Dumasının bir neçə deputatı göndərilib. Hadisələrin baş verdiyi məntəqələrə gələn deputatlar belə xəbərlərin hamısının sadəcə təxribat olduğunu aydınlaşdırıblar. Müsəlmanlar heç bir önləyici tədbirə əl atmayıblar. Onlar tərəfdən, ümumiyyətlə, belə hərəkət gözləməyə dəyməz. Hətta özlərinə şamil edilən böhtanların uydurma olması barəsində bəyanat da yayıblar. Bəyanatı dumanın Zaqafqaziya komissarlığının beş nəfər deputatı¹ imzalayıb. Lakin çirkin əməllərini əvvəlcədən bütün incəlikləri ilə planlaşdıran təhrikçilər belə bəyanatlara əhəmiyyət vermədən qara niyyətlərini həyata keçirmək üçün yeni münaqişə ocaqları yaradırlar.

Hərbcilərin hissləri ilə oynamaq məqsədi ilə guya müsəlmanların törətmək istədikləri dəhşətli əməllərlə bağlı

¹ Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (OZAKOM) üzvləri V.A.Xarlamov, M.İ.Papacanov, M.Y.Cəfərov, A.İ.Çxenkeli, K.Q.Abaşidze nəzərdə tutulur. (Tərc.)

müxtəlif nağıllar uydurulur. Son günlər alınan teleqramlar Qars, Bakı, İrəvan və başqa şəhərlərdə yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin müsəlmanlar əleyhinə hazırladıqları təxribatlar haqqında bir-birindən həyəcanlı xəbərlər verir. Müsəlmanların guya dövlətə və xristian əhaliyə qarşı çevrilmiş qəsdləri ilə bağlı şahidlərin olması barədə şayiələr yayırlar.

Planlı həyata keçirilən bu təxribatlar nəticəsində İrəvanda, Qarsda, habelə Türkiyədən alınmış bir sıra şəhər və vilayətlərdə hərbi hissələrin müsəlmanlara qarşı hərəkətə başladıkları da yayılan xəbərlər arasındadır. Onlar artıq Bakının bir hissəsini ələ keçiriblər. Məsələ bundadır ki, baş verən hadisələrdə yalnız müsəlmanlar deyil, Qafqazın bütün xalqları, bölgənin bütün sakinləri zərər görə bilərlər. Bu təxribatlara son qoymaq, onların kökünü birdəfəlik kəsmək və sakitlik yaratmaq üçün ən sərt tədbirlər görmək zəruridir. Məlumatlarımız səhih mənbələrdəndir, müsəlman siyasi və ictimai təşkilatlarının Bakı komitəsindən daxil olub. Həmin komitənin üzvlərindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Əsədullayev²⁶³ burada iştirak edirlər. İşlərimizlə, mövcud vəziyyətlə yaxından maraqlanan komitəmiz də oxşar məlumatlar almaqdadır.

Nuxa şəhərində də dəhşətli hadisələr baş verməkdədir. 80 min əhalisi olan şəhərdə 5–6 min xristian yaşayır. Oradan gələn teleqramda xristianların Nuxaya hücum etmək və qan axıtmaq niyyətində olduqları barədə xəbər verilir.

Eyni zamanda həm utanc, həm də kədər hissi doğuran bu hadisələri təhqiq etməyin, onların həqiqi mahiyyətini rus xalqına çatdırmağın zəruriliyi haqda çox danışılır. Cəsur müsəlmanların bu çirkin oyunlarla heç bir əlaqəsinin olmadığını göstərmək, qana həris təxribatçıların maskalarını qoparıb atmaq tələb edilir.

Biz azad Rusiya vətəndaşlarının həqiqi dostları, qardaşları olmaq istəyirik. Biz azadlıq uğrunda çarpışıraq, eyni zamanda

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırıdıq

onu zəhmətkeş rus xalqı ilə, inqilab əsgərləri ilə birlikdə müdafiə etməyə hazırıq.

Biz teleqramları göndərən regional təşkilatların rəhbərlərinə inanırıq. Bu hadisələrin dəhşətli yanğı kimi hər yərə yayılmasını istəyənlər, müsəlmanların inqilaba və xristian əhaliyə qarşı çıxmasını arzulayan xəbis təxribatçıların mövcudluğu heç bir şübhə doğurmamalıdır. Yəqin, fikrimlə razılaşırsınız ki, xristianlığın özünün də ruhu ilə bir araya sığmayan bu təxribatlar xristian əhaliyə mənfi təsir göstərə bilər.

Elə düşünməyin ki, belə hadisələr yalnız Qafqazda baş verir. Mahiyyət etibarilə onlar bütün Rusiya və bütün müsəlmanların taleyi ilə bağlıdır. Ayrıca vurğulamalıyam ki, xüsusən ağır zülm altında yaşayan Qafqaz müsəlmanlarının azadlığa qovuşmaq yolunda göstərdikləri səy və qətiyyət, yerli hərbi hissələrə bəslədikləri xeyirxah münasibət, eləcə də Qafqazın şəhər və kəndlərindəki mövcud siyasi və ictimai təşkilatlara rəhbərlik edən şəxslərin hərəkətləri ortadakı bütün şayiə və dedi-qodulara rəğmən yerli müsəlmanların heç bir bəd niyyətdə olmadıqlarına dəlalət edir. Onların mövqeyini yalnız ayrı-ayrı şəxslərin və siyasi partiyaların Müvəqqəti hökumətə sədaqət ifadə edən teleqramları deyil, Tiflis, Bakı və Yelizavetpol şəhərlərində keçirilən qurultaylar da sübuta yetirir. Bu qurultayların hamısında Müvəqqəti hökumətə sadıqlıq bildirilir, ona hər cür kömək göstəriləcəyi vəd olunur. Bu da bir daha bütün güc və qüvvəmizlə azadlığı müdafiə edən mübarizlərin sırasında dayandığımızı aydın göstərir.

Heç kəsin hisslərimizə şübhə ilə yanaşmağa haqqı yoxdur. Amma yenə də hər yerdə müsəlmanlar əleyhinə fitnə toxumu səpilir, təxribatlar həyata keçirilir. Bu dəhşətli xəbərlərin təsiri altında biz – Qafqaz nümayəndələri ölkəmizi müdafiə etmək məqsədi ilə əvvəl öz aramızda fikir mübadiləsi apardıq, sonra isə qardaşlarımız olan hərbiçilərlə – könüllülərdən

ibarət Qafqaz diviziyası ilə danışdıq. Az öncə dediyim kimi, biz hərbi mükəlləfiyyət daşımırıq. Ona görə də Qafqazın müdafiəsinə qətiyyətlə, can-başla hazır olan cəsur qəhrəmanlarımıza üz tutduq. Onların cavabı belə oldu:

“Din qardaşlarımız! İndi, hər cür təxribata əl atıldığı bir dövrdə əsla susa bilmərik. Aramızdan seçdiyimiz nümayəndələri Peterburqa yola salırıq. Onlar ümumi maraqlarımız daxilində hərəkət edəcək, hadisələrin əsl səbəbləri ilə bağlı məlumat verəcəklər. Hərbi təmsilçilərimizi də göndərməyə hazırıq. Həm də bu adamları müsəlmanlar deyil, Qafqaz ordusu hissələrində xidmət edən rus hərbiçiləri arasından seçəcəyik. Onlar yerlərdə məsələnin mahiyyətini və baş verənlərin həqiqi səbəblərini aydınlaşdırıb münaqişələrə son qoyacaqlar”.

Biz də başqa cür hərəkət etmək fikrində deyilik. Bu mənada niyyətimiz üst-üstə düşür. Hadisələrə belə əhval-ruhiyyə ilə yanaşan qəhrəmanlarımıza təşəkkür edirik. Aparılan danışıqlar və əldə olunan razılıq nəticəsində fəhlə və əsgər deputatları şurası hərbi nazirlə, habelə digər nazirlərlə görüşmək üçün məni və Əsədullayevi Peterburqa yollamaq qərarına gəlib.

Mən qurultaya hadisələrin gedişi və qəbul olunan qərar haqda məlumat verdim. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq qurultaydan Qafqazdakı din qardaşlarına yardım üçün Müvəqqəti hökumətə müraciət ünvanlamağı xahiş edirəm. Nitqimi başa çatdırarkən vaxtınızı aldığım üçün qarşınızda bir daha üzrxahlığımı bildirmək istərdim. İstərdim ki, diqqət yetirəsiniz və nəzərə alasınız: inanıram, hamınız əminsiniz ki, müsəlmanlar başqa xalqlara pislik istəməzlər. Eyni şəkildə əmin ola bilərsiniz ki, Qafqazdakı din qardaşlarınız da qətiyyətlə kiməsə pislik etmək barədə düşünmürlər.

Sizi bir daha əmin edirəm ki, Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı bütün xalqlara siyasi niyyətlərinin gerçəkləşməsində uğur diləyir və bu sahədə onlarla hər cür əməkdaşlığa

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

hazırdır. Biz mövqeyimizdə qətiyyət nümayiş etdirmək əzmindəyik. Nümayəndələrimizin milli və siyasi istəklərimizə zidd əhval-ruhiyyədə olanların hər birinə zəruri izahat verəcəklərinə və ümumi işimizi dönmədən müdafiə edəcəklərinə əmin ola bilərsiniz.

İhsan İlgar. Birinci Müslüman Konqresi Tutanakları.

Türkiyə Kültür və Turizm Bakanlığı.

İstanbul, 1988, s. 328–334.

(Türk mətni əsasında uyğunlaşdırılmışdır.)

Ə. Topçubaşovun Dövlət müşavirəsində²⁶⁴ nitqi

*14 avqust 1917-ci il
Petroqrada*

Vətəndaşlar!

Mənim bəxtimə indiki ümumrusiya müşavirəsi kürsüsündən onun işində iştirak edən bütün müsəlmanların adından danışmaq şərəfi düşüb. Həmin müsəlmanlar aşağıdakı demokratik təşkilatları təmsil edirlər:

1) Ümumrusiya Müsəlman Şurası; 2) ümumrusiya müsəlmanlarının hərbi şurası; 3) Zaqafqaziya Mərkəzi Komitəsinin funksiyalarını yerinə yetirən Bakı müsəlmanlarının ictimai və siyasi təşkilatları; 4) Şimali Qafqaz və Dağıstanın birləşmiş dağlılarının mərkəzi komitəsi; 5) Türküstan ölkə şurası; 6) Krım ölkə komitəsi; 7) qırğızların və başqırdların əyalət şurası.

İnqilab dövründə yaranan və 30 milyon müsəlman əhalinin yaşadığı ucsuz-bucaqsız Rusiyanın, demək olar ki, bütün bölgələrində fəaliyyət göstərən müsəlman demokratik təşkilatları Müvəqqəti hökumət qarşısında, inqilabi demokratiya və azad Rusiya xalqları qarşısında üzərində düşündükləri, onları həyəcanlandıran məsələlər barədə söz açmağı özlərinin borcu və hüququ sayırlar. Təbii ki, bizim düşüncə və həyəcanlarımız da indiki son dərəcə ciddi, vacib məqamda ümumdövlət həyatında baş verən hadisələrin doğurduğu hisslərlə bağlıdır. Rusiyanın, adətən, sükuta meyilli olan, lakin eyni zamanda sükutu ilə hər zaman fəryad qoparan çoxmilyonlu müsəlman əhalisi də toplaşdığımız uca məclisdə səsini eşidilməsini istəyir. Həm də bunu yalnız ona görə istəmir ki, sadəcə əsrlər boyu həyatını ağuya döndərmiş və bu gün də döndərməkdə davam edən ehtiyacları haqda

danışsın. Bunu yalnız ona görə istəmir ki, sadəcə müsəlmanların ictimai və dövlət həyatındakı rolu ilə bağlı əsrlər boyu hökm sürmüş dəhşətli uyğunsuzluğa, qeyri-bərabərliyə diqqət yetirsin. Vətən qarşısında borclarını bütün məsuliyyəti ilə dərk edən müsəlmanlar səslərini ona görə qaldırırlar ki, cənab nazir-sədrin çağırışı ilə özlərinin də bütün şüurlu vətəndaşlarla bir sırada yer aldıklarını bəyan etsinlər. Onun “haradasınız?” sualının cavabında “biz müsəlmanlar həmişə işimizin başında olmuşuq və bu gün də üzərimizə düşən vəzifəni yerinə yetiririk” deyə bilsinlər. Bəli, onlar çoxmilyonlu əhaliyə malik Rusiya dövlətində bu dövlətin tələblərinə cavab verən və üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməkdən heç zaman boyun qaçırmayan vətəndaşlar olaraq yenə də öz işlərinin başındadırlar. (Alqışlar.)

Rusiya səmasında azadlıq günəşi görünən kimi ölkənin müsəlman xalqları nifrətamiz despotizm zəncirlərini qoparıb ataraq yeni hava ilə dərinləndən nəfəs aldılar, daha yaxşı həyata köklənmiş böyük ümid hissi ilə demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni quruluşun ən qızgın tərəfdarları sırasında öz yerlərini tutdular. Həm də sadəcə rəğbət bildirməklə, tərəfdar olmaqla kifayətlənmədilər, bu quruluşun təcəssümü kimi meydana çıxan Müvəqqəti hökumətin müdafiəsinə qalxdılar. Xalqın ali hakimiyyətinin bütün təşəbbüslərini elliklə dəstəkləmək, inqilabi demokratiya bayrağı altında azadlıq yolu ilə irəliləmək qərarına gəldilər. (Sol tərəfdən sürəkli alqışlar.)

İnqilabın ilk günlərindən başlayaraq müsəlmanlar ümumrusiya və yerli əhəmiyyətə malik qurultaylarının coşqun əhval-ruhiyyə üzərində köklənmiş qətnamələrində inqilabi hökumətə və böyük çevrilişin cəsur qəhrəmanlarına öz istisna münasibətlərini nümayiş etdirdilər. Onlar hər yerdə, hər tərəfdə demokratik əsaslara söykənən ictimai-siyasi təşkilatlar yaradaraq, dövrün ümdə tələblərindən çıxış etdilər, ən mühüm

borc kimi bütün düşüncə və hərəkətlərinin mərkəzinə hökumətə dəstək verilməsi, inqilabın nailiyyətlərinin – azadlığın, bərabərlik və qardaşlığın müdafiə olunması, möhkəmləndirilməsi vəzifəsini qoydular və bu gün də həmin istiqamətdə mübarizələrini davam etdirirlər.

Müsəlmanlar nazir-sədrin çağırışına açıq şəkildə cavab verərək bildirirlər: onlar həqiqi dövlətçilik mahiyyəti daşıyan yolla gedəcəklər, heç bir qüvvə onları tutduqları bu yoldan çəkəndirməyəcək. Müsəlmanların fikrincə, yaşadığımız günlərdə və yaranmış mövcud şəraitdə ümumi vətənimizi xilas etmək üçün başqa yol, başqa vasitə yoxdur. (Alqışlar.)

Müsəlmanlar məhz indi seçilən dəstxətin ölkəni, böyük Rusiyanın bütün xalqlarını inqilabi demokratiyanın təntənəsinə gətirib çıxaracağına, inqilaba məntiqi yekun vuracağına inanırlar. Məhz indiki idarəçiliyin ciddi demokratik əsaslara dayanan dövlət – ictimai quruluşun bərqərar olması və möhkəmlənməsi üçün zəmin yaradacağına ürəkdən əmindirlər. Ona görə də hansı tərəfdən və kimin təşəbbüsü ilə ortaya atılmasından asılı olmayaraq, anarxiyaya və əksinqilabi cəhdlərə qarşı mübarizədə Müvəqqəti hökuməti tam şəkildə dəstəklədiklərini bəyan edirlər. (Gurultulu alqışlar.)

Rusiya müsəlmanlarının nöqtəyi-nəzəri belədir.

Qoy müsəlmanlar hələ az tanınsınlar, qoy onların ümid və tələblərindən hələ çoxları bixəbər qalsın, qoy onlar hələ də hər kəsin nəzərində tam hüquqlu vətəndaşlar sayılmasınlar, qoy hələ bizim günlərdə də bütün Rusiya Semireçye vilayətinin müsəlman əhalisinin məhv edilməsinin – Çindən tarixi vətəninə dönən 83 min nəfər müsəlmanın qətlə yetirilməsinin, aclıqdan, soyuqdan ölməsi dəhşətinin şahidi olsun, qoy ərzağın bölünməsi zamanı Krımın və Türküstanın müsəlman sakinlərinin mənafeyi gözgörəsi pozulsun, qoy Rusiyanın başqa bir ucqar əyalətinin – Qafqazın müsəlman əhalisi heç bir tutarlı əsas göstərilmədən hansısa mürtəcə məqsədlər

güdən toplum kimi qələmə verilsin – bəli, heç kimə sirt deyil ki, indiyə qədər bütün bu hallar baş verib. Başımıza çox bəlalar gəlib. Çox müsibətlərə şahid olmuşuq. Ancaq sadaladığım bütün ağrı-acılara, fəlakətlərə baxmayaraq, müsəlmanlar böyük rus inqilabının təntənəsi naminə daha yaxşı gələcəyə tam ümid və inam hissi ilə seçilmiş yoldan bir addım da kənara çıxmayacaq, məqsədə doğru qətiyyətlə irəliləyəcəklər. (Alqışlar.)

Müsəlmanların yaşadığımız dövrün mühüm məsələlərinə münasibəti də bu əsas müddəadan irəli gəlir.

Dəhşətlərinə görə misli-bərabəri olmayan, canlı insan və maddi-mənəvi itkiləri hesaba gəlməyən, ölkənin təsərrüfat-iqtisadiyyat həyatında külli miqdarda dağıntıya yol açan böyük dünya müharibəsi getdikcə daha qorxunc xarakter alır və bizi baş vermiş inqilabın nailiyyətlərini məhv etməklə hədələyir. İndiki müharibədə iştirakımızla bağlı Qafqaz yerli diviziyasını təşkil edən könüllü müsəlman alaylarından ibarət 1,5 milyon nəfər müsəlman hərbiçisinin müxtəlif cəbhələrdə döyüşməsi ən diqqətəlayiq faktdır. Cəsur rus əsgərlərinin düşmən önündə canlı sipər kimi dayanmış cərgələrində müsəlmanların göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaət haqqında danışmaq bizim deyil, gələcək tarixçilərin işidir. (Alqışlar.)

Məğlubiyyətə uğramaq qorxusundan deyil (dünyanın ən böyük ölkəsini əymək, sındırmaq imkan xaricindədir!), sadəcə süquta uğramış rejimin miras qoyduğu son dərəcə dəhşətli şərtlər ucbatından despotizmin meydana çıxardığı ərzaq qıtlığı, aclıq təhlükəsi, maliyyə hərc-mərcliyi kimi bəlalar biz müsəlmanları da yalnız ümumi vətənin rifahı naminə bütün inqilabi demokratiya ilə birlikdə aşağıdakı tələblərə tərəfdar çıxmağa vadar edir: heç bir ilhaqçılıq siyasəti və təzminatlar olmadan xalqların öz müqəddəratını sərbəst təyin etmək hüququnun tanınması şərti ilə şərəfli sülh! (Alqışlar.)

Müsəlmanlar xalqları öz müqəddəratını təmin etmə hüququnu dövlət quruluşu formasının bünövrəsi sayırlar. Lakin bu məsələnin həllini Müəssislər Məclisi çağırılana qədər təxirə salmağa razıdırlar. Müəssislər Məclisində müsəlmanlar ucqarlar üçün federativ quruluş tələb edəcəklər. İndiki zamanda isə inqilabi dövlətin və inqilabi Rusiyanın maraqları naminə biz milli-mədəni muxtariyyətin həyata keçirilməsi tələbi ilə kifayətlənirik. Bu tələb Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayında bəyan olunub. (Alqışlar.)

Hakimiyyətin təşkili məsələsinə toxunaraq deməliyəm ki, müsəlmanlar yeganə düzgün və təbii üsul kimi koalisiya prinsipini dəstəkləyirlər. Çünki yalnız belə prinsip əsasında qurulan hökumət ölkənin bütün canlı siyasi qüvvələrinin ideya nəzarəti altında ola bilər. Ən başlıcası isə vətəndaş həmrəyliyini təmin edər, xüsusən də dövlətin mövcudluğu üçün başlıca şərt olan qayda-qanun yarada bilər. Bölgələrdə idarəçiliyin təşkili, mərkəzləşdirmədən imtina, yerli idarəçilik prinsiplərinin təcrübədə tətbiqi, müsəlmanlara məhəlli idarəçilikdə ən geniş səlahiyyətlər verilməsi sadalanan bütün işlərin görülməsi baxımından hökumətə daha geniş fəaliyyət meydanı yarada və daha səmərəli addımlar atmağa imkan verə bilər. Yerlərdəki hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və yerli əhalinin mövcud iqtidara münasibəti Müvəqqəti hökumətin bütün təşəbbüsləri, habelə onun elan etdiyi fəaliyyət proqramı ilə sıx şəkildə bağlı olduğundan bu məsələyə mühüm diqqət yetirmək lazımdır.

Müəssislər Məclisinin mütləq qaydada və yeni təxirəsalınmalar olmadan, göstərilən vaxtda (27 noyabr) çağırılması zərurəti ilə əlaqədar deyilənlər yalnız yeni iqtidarın mövqeyini daha da möhkəmləndirməyə xidmət edir. Müvəqqəti hökumətin üzərinə düşən, həqiqətən də, nəhəng işlərin həyata keçirilməsi üçün bu məclisə böyük ehtiyac vardır.

Müəssislər Məclisinin keçirilmə vaxtının yenidən təxirə salınması ilk növbədə ona görə yolverilməzdir ki, hazırkı mərhələdə dövlət ictimai həyatın irəli sürdüyü təxirəsalınmaz vəzifələrin həlli, siyasi quruluşun forması, aqrar və fəhlə məsələsinin zəhmətkeş sinfin maraqları çərçivəsində tənzimlənməsi məhz bu qurumun qəbul edəcəyi qərarlardan asılıdır.

Hələlik isə torpaqdan müvəqqəti istifadə və icarə haqqının ödənilməsi, iş günü, əmək haqqı və əməyin mühafizəsi şərtlərinin müəyyən edilməsi, nəhayət, vergi yükünün daha çox imkanlı təbəqənin üzərinə qoyulması kimi məsələlərdə Müvəqqəti hökumət ölkənin istehsal güclərinin dağılmasına imkan verməmək şərti ilə dönmədən və qətiyyətli şəkildə zəhmətkeş sinfin maraqlarının keşiyində dayanmalıdır. (Alqışlar.)

Milli məsələyə gəldikdə, müsəlmanlar ölkənin bütün xalqlarının bir araya gəlmələrini və qarşılıqlı əlaqə qurmalarını zəruri sayırlar. Eyni zamanda müsəlmanlar bütün xalqların demokratik əsaslar üzərində öz milli-siyasi ideallarını həyata keçirmələri niyyətini dəstəkləyəcəklərini bəyan edirlər. Lakin biz qərarımızı həmin məsələ Müəssislər Məclisində özünün yekun təsdiqini tapandan sonra verəcəyik. (Alqışlar.)

Müsəlmanlar inanırlar ki, azad, demokratik Rusiyanın bütün xalqların, eləcə də müsəlmanların dostluq və qardaşlığına nail olacağı gün o qədər də uzaq deyil. Məhz o zaman bəşər tarixində ilk dəfə olaraq xalqların hüquqlarına hörmət baxımından dünyanın gözü qarşısında indiyədək misli-bərabəri görünməmiş bir mənzərə canlanacaq – Rusiyanın nümunəsi əsasında Avropa da müxtəlif Avropa, Asiya və Afrika ölkələrində müstəmləkə boyunduruğu altında saxladığı xalqlara, o cümlədən də müsəlmanlara əsarətdən qurtulmaq, milli müqəddəratını sərbəst təyin etmək hüququ əsasında azadlıq verəcək.

Və o zaman biz hamımız böyük coşqu hissi ilə bir ağızdan deyə biləcəyik: “Ex Oriente lux” (*latın qanadlı ifadəsi*; “Günəş Şərqdən doğur” anlamını ifadə edir – *Tərc.*).

Государственное совещание.

Стенографический отчет.

М.–Л., 1930, с. 185–188.

*Diplomatik məktublar və
söhbət yazıları*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKİYƏ MƏKTUBU

*5 sentyabr 1918-ci il
Tiflis*

Çox hörmətli Fətəli xan!²⁶⁵

Bu gün Sizdən aldığım məktuba, xüsusən də qeyri-normal münasibətləri açıqlayan məlumatınıza görə çox sağ olun.

Təəssüf ki, məktubun türkçə mətninin surətini əlavə etməmişiniz. Əlbəttə, yazdıqlarınızdan özünü getdikcə daha kəskin şəkildə büruzə verən əsas məsələ²⁶⁶ ilə bağlı danışıqlarda istifadə edəcəyəm. Bəhs etdiyim məsələnin aydınlaşdırılması bütün səfərimizin²⁶⁷ əsas məqsədini təşkil edir. Hər şeyin yaxşı sonluqla nəticələnəcəyinə ümid edək. Lakin bilmək lazımdır ki, indi tək xatırladığım deyil, bir sıra digər məsələlərin də bizim üçün böyük əhəmiyyəti var. Təəssüf ki, bu barədə ətraflı yazmağa imkan yoxdur. Lakin yadınıza salmaq istəyirəm ki, hökumətin ən yaxın iclaslarında onları geniş müzakirə mövzusunda çevirə biləsiniz. Gürcüstanla münasibətlər elə pozulub ki, düzəldilməsi üçün tədbirlər görülməsi zəruridir. Hər şeydən şübhələnmək, inamsızlıq, əvvəlcədən hansısa nəticələrə gəlmək – ən yaxın qonşumuz bütün təsadüflərdə bu prinsiplərə əsaslanıb hərəkət edir. Gürcüstanla Türkiyədən və aydındır ki, həm də bizdən dəyən sədəmələr bu gün də qalır. Gürcülər qəti əmindirlər ki, onları tevtonların²⁶⁸ ağışına atan başqası deyil, bizik.

1. Gürcülərin yanlış münasibətini aradan qaldırmaq üçün burada hələ çox qalmaq lazımdır. Bəlkə də, həmkarlarımızdan birini müşavir kimi Tiflisə təyin etmək zəruridir. Bizdə gürcü nümayəndəsinin tam zamanında təyin olunması üçün də (baxmayaraq ki, gürcülər Bakıda gözləyirlər!) çalışmalıyıq.

2. Dərhal İrəvana nümayəndə göndərmək və Ermənistanın da eyni addımı atmasına nail olmaq lazımdır. Özünüz baxın, Türkiyə artıq İrəvana və Tiflisə göndərəcəyi nümayəndələrin adlarını açıqlayıb. Dünən bura gəliblər.

3. Eyni işi Dağlı Xalqlarının İttifaqı²⁶⁹, Krım hökuməti²⁷⁰ və Ukrayna²⁷¹ ilə də görməyə lüzum var.

4. Fikrimcə, dağlılara xüsusən diqqətli münasibət lazımdır. Vəziyyətləri hər baxımdan ümitsizdir. T.Çermoyevlə²⁷² Kotsev²⁷³ də buradadırlar. Mənimlə söhbət etdilər. Həmişəki kimi yardım üçün (heç olmazsa, maddi!) yalvarırdılar. Onlara heç əvvəl də kömək etməmişik. Düşünürəm ki, indiki şəraitdə qardaşlıq əlimizi uzatmalı və 5–10 milyon bon²⁷⁴ uzunmüddətli borc verməliyik. Təklif etdim ki, Gəncəyə gəlib Sizinlə görüşsünlər. Xahişlərinə ən ciddi şəkildə tərəfdar olduğumu bilmənizi istəyirəm. İndi qarşımıza Abxaziya ilə bağlı təzə məsələ²⁷⁵ də çıxıb. İşin mahiyyəti bundadır ki, bizim kömək göstərmədiyimiz təqdirdə abxazlar özlərini yenə Cənub-Şərq İttifaqının²⁷⁶ ağışuna atacaqlar. Artıq bu istiqamətdə iş gedir, “şirnikləndirici” təkliflər alırlar.

Dediyim məsələlər çox ciddi əhəmiyyətə malikdir, onları həll etmədən özümüzü az-çox güclü saya bilmərik. Bundan başqa, mən İstanbul və Berlində digər xalqların təmsilçiləri ilə həmrəy çıxışlarımızın zəruriliyinə də böyük önəm verirəm. Təəssüf ki, Ermənistan nümayəndəsi ilə danışı bilmədim. Hələ gəlib çıxmayıb. Əvəzində başqaları ilə görüşməyə razılıq aldım. N.Jordaniya²⁷⁷ burada mənim iştirakımla xüsusi müşavirə keçirdi. Bununla əlaqədar İstanbul və Berlindəki gürcü nümayəndəsi ilə bağlı təlimatlar göndərin.

Dünən gürcü və erməni hökumətləri yanında Türkiyə nümayəndələri Əbdül Kərim paşa²⁷⁸ ilə Mehmet Əli paşa²⁷⁹ gəldilər. Birincinin yanında oldum. Birsaatlıq söhbət zamanı mühüm məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi apardıq. Çox

yüksək təsir bağışladı. Döyüş generalı olsa da, ziyalı adamdır, hadisələrə yanaşmada aydın siyasi baxışı var. Bizə münasibəti son dərəcə yaxşıdır, həm də Gürcüstanla Türkiyə arasında normal əlaqələr qurulmasına çox can atır. Cəfərovla²⁸⁰ ətraflı danışaram. Çünki onunla daimi əlaqə saxlamalıdır. Təəssüf ki, Mehmet Əli paşa ilə görüşə bilmədim. Dünən gecə İrəvana yola düşmüşdü. Çoxları onun maarifçi baxışları, Qafqaza dərin bələdliyi (rus dilini bilir) haqda danışirlər. Bu isə qarşımızda İrəvana göndərəcəyimiz nümayəndənin ən yüksək tələblərə cavab verməsi vəzifəsini qoyur. Çünki Ermənistanla çək-çevirlərimiz çox olacaq. Kimi göndərmək olar? Ciddi məsələdir. Nümayəndəmizin tək Ermənistana yaxşı bələd olması kifayət deyil, o həm də mübariz xarakteri ilə seçilməlidir. Qorxuram razılaşmasınlar, amma mən doktor M.Vəkilovu²⁸¹ təklif edərdim. Hərçənd onun burada – arbitraj komissiyasında iştirakı da arzuolunandır. Amma İrəvana nümayəndə göndərilməsi məsələsi də təcildir. Doktor indi burada yoxdur, o, Gəncəyə gələcək. Sonra özünüz onunla danışarsınız.

Bolşevik qasırgasının təsiri altında qapıldığım apatiya¹ artıq çəkilir və bütünlüklə işə nüfuz etməyə başlayıram. Həm də təəssüflənirəm ki, bu qədər çox iş olduğu halda, belə uzaqlara gedirəm. Amma onu da düşünürəm ki, getməyim son dərəcə zəruridir. Bu axşam Batuma yola düşürəm. İndiyə qədər burada boş-bekar oturmuşdum. Gecikməyimin əsas səbəbi Batumdan çıxacaq gəmi haqda xəbər gözləməyimdir. Gəldiyim gün teleqram göndərmişdim. Yalnız dünən cavab aldım ki, gəmi yoxdur. Eyni şeyi Əbdül Kərim paşa da təsdiq etdi. Dedi ki, Batumda 6–15 gün gözləməli olacağam.

¹ Ə.Topçubaşov Bakı Xalq Komissarları Soveti və Sentrokaspi Diktaturası dövründə fiziki məhv təhlükəsi altında bolşevik zindanında keçirdiyi bir neçə aylıq məhbusluq dövrünü nəzərdə tutur. (Tərc.)

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Kədərli perspektivdir, lakin nə etmək olar? İndi hər işi yaşadığımız dövrün şərtlərinə uyğun görməliyik.

Sadəcə onu demək kifayətdir ki, indi Tiflisdən Batuma 3–4 günə gedib çıxmaq olur. Əgər imkan düşsə, Batumdan məlumat göndərməyə çalışacağam. Lakin öncədən xəbərdarlıq edirəm ki, yol çətinlikləri ilə yanaşı, teleqraf da sıradan çıxarılıb. Bir sözlə, hələlik ibtidai icma dövründə yaşayırıq. Bahalıq barədə isə danışmağa dəyməz. Qiymətlər od tutub yanır, mənə ayrılan maliyyə vəsaiti artıq tükənmək üzrədir. Hər şey haqqında yazmıram. Xudadat bəy²⁸² danışacaq.

Hələlik səmimi-qəlbdən uğurlar və işlərin rast gətirməsini arzulayıram.

Hamıya salam deyin. Salamət qalın.

Ə.Торçубашов

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 22–24.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKIYƏ MƏKTUBU

*15 sentyabr 1918-ci il
Batım*

Çox hörmətli Fətəli xan!

Mövcud əlaqə və məlumat vasitələri yalnız son dərəcə yarıtmaqlığı ilə seçilmir, bəzi hallarda onlar Batım kimi yerdə ümumiyyətlə yoxdur. Ona görə özünü dünyadan tam təcrid olunmuş sayırsan. Hər şey təsadüflərin iradəsinə, hökmünə tabe olunub. Bu məktubu da Sizə tam təsadüf nəticəsində, gözlənilmədən yazıram. Düzdür, yazmaq istəyirdim, amma bir neçə gün sonra – Bakı cəbhəsi əsgərləri üçün siqaret və tütün almağa gəlmiş iki nəfər bakılı geri qayıdan zaman. Lakin dünən qəfildən gəmi peyda oldu. Öyrəndim ki, həmin gəmi ilə bizim tələbələr də gəlirlər. Səhər saat 9-da mənə baş çəkməlidirlər (indi səhər saat 6-dır). Daha sonra yenə təsadüfən “Gülzar” gəmisinin limana yan alması... Düzdür, onu gözləyirdilər, amma gəliş vaxtı həttə təxmini də bəlli deyildi. Bu, hələ Tiflisdə bizə deyilən həmin o gəmidir. Bura çatdığımız gündən, yəni sentyabrın 7-dən yolunu gözləyirdik. Heç cür gəlib çıxmırdı. Vəziyyəti belə görüb ilk gəmi ilə getməyə qərar verdim. Amma işin tərsliyindən ümumən İstanbula gəmi yox idi. Dünən isə heç gözləmədiyimiz halda ikisi birdən gəldi. Lakin onlardan hansı və nə zaman İstanbula yola düşəcək – bunu kimsə bilmir və Əsəd paşadan²⁸³ tutmuş, heç kəsə müraciət fayda vermir. Bütün bunları ona görə yazıram ki, İstanbulla əlaqənin nə qədər çətin olduğu barədə təsəvvür yaransın.

Dörd dəfə teleqraf göndərüb cavab istəmişəm, bir xeyri olmayıb. Bizim işimiz bir yana qalsın, Əsəd paşa özü də bir

həftədən çoxdur ki, olduqca vacib teleqramına cavab gözləyir. Tiflislə əlaqə, demək olar ki, yoxdur, ya da çox zəifdir. Sentyabrın 10-dan teleqraf işləmir, Cəfərovla heç cür danışa bilməmişəm. Əlaqə baxımından ya gərək rastına uğurlu təsadüf çıxa, ya da mütəşəkkil kuryer xidməti olmalıdır. Lakin Gürcüstan dəmir yolundakı tam dərəcəyə görə bu işlər çox böyük çətinliklərlə bağlıdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bizim polkovnik Süleyman ağa Əfəndiyev²⁸⁴ heç yerdə dayanmadan Gəncədən Batuma yalnız yeddinci gün gəlib çıxa bilib. Mən Tiflisdən bura gəlməkdən ötrü yola 49 saat vaxt sərf etməli oldum. Amma istənilən halda bizə kuryer xidməti lazım olacaq. Məsələ ilə bağlı hər şeyi ətraflı götür-qoy edəndən sonra Sizə İstanbuldan xəbər verəcəyəm. Hələlik isə təsadüfən Batuma gələn olsa, bütün yazışmaları doktor Mahmud bəy Əfəndiyevin²⁸⁵ adına (Vladıqafqaz küçəsi, 4) göndərmək olar. O, indi baş karantin həkimi vəzifəsində çalışır. Həm də bizim qaçqın təşkilatının nümayəndəsi olub. 12 ildən çoxdur ki, Batumda yaşayır. Şəhərdə böyük hörmət qazanıb. Hazırda Batumda konsul səlahiyyətlərinə malik təmsilçimizin olması son dərəcə vacibdir.

Artıq burada birbaşa iştirakımızı tələb edən məsələlər (xüsusən ticarət xarakterli) var. Həmin işləri, müvəqqəti də olsa, adıçəkilən doktor Əfəndiyevə tapşırmaq mümkündür. Hesab edirəm, həvəslə razılıq verər. Ümumi işə fayda gətirməyə hazırdır. Karantin həkimi kimi fəaliyyəti buna mane olmur. Hələlik ən uyğun namizəd odur, sonra başqasını taparıq.

Lakin almanların sovet respublikası hökuməti ilə “yeni” müqaviləsinin²⁸⁶ fonunda hər şey öz əhəmiyyətini itirir. Bu əlavə razılığın nə zaman və necə əldə olunmasından türklərin xəbəri yoxdur. Teleqraf məlumatı da ildırım çaxması kimi gözlənilməz idi. “Sovet hakimiyyəti Bakı rayonunda neft istehsalının artımını bir şərtlə sürətləndirməyə çalışacaq ki,

məhsulun dördübir hissəsi almanlara verilsin". Mən dərhal Əsəd paşanı ziyarət etdim. Belə uydurmaların mətbuata yol tapmasına qəti etirazımı bildirdim. O da yayılan xəbərin teleqraf agentliklərinin fantaziyası olduğunu düşünürdü. Lakin dünənki İstanbul qəzetləri almanların bizə və Türkiyəyə yeni tələ qurmalarından xəbər verir. Tələt paşanın²⁸⁷ Vyana və Berlin səfəri də bunun sübutudur. Qəzetlər səs-küy qaldırır, söyürlər. Hamı ehtizaza gəlib. Amma bəs bizim işimiz necə olacaq? Mənim planım belədir: Siz dərhal Kresse²⁸⁸ vasitəsilə alman hökumətinə etiraz bildirirsiniz. Həm də əlavə edin ki, mən Berlin və Vyanada bu etirazı şəxsən diqqətə çatdıracağam. İstanbulda isə Tələt paşa ilə danışacaq və məsələnin aydınlaşma dərəcəsinə müvafiq hərəkət edəcəyəm. Əgər lazım gəlsə, dərhal Berlin və Vyanaya yola düşəcəyəm.

Əlbəttə, çox təəssüf ki, mandatımda Almaniya və Avstriya-Macaristan dövlətlərinə səfər edəcəyim xüsusi göstərilməyib. Bu qüsuru eyni tarix və nömrə ilə yeni mandat göndərilməklə aradan qaldırmaq olar. Mandatda Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Rumıniya hökumətlərinin adları qeyd edilməlidir. Onu xüsusi kuryer vasitəsi ilə göndərin. Mən, çox güman ki, gəmilərdən birinin yola düşməsinə gözlədiyimdən hələ burada olacağam. Əgər getmiş olsam, qoy kuryer sənədi dediyim Mahmud bəy Əfəndiyevə versin. O, mənə, İstanbulla yollayar. Başqa məsələ: çox təəssüf edirəm ki, məktubumu Sizə çatdıracaq tələbələrin apardıqları kağızların məzmunu ilə tanışlıq imkanına malik deyiləm. Şübhəsiz, orada mənim missiyamla bağlı məsələlər də var. O zaman, zəhmət olmazsa, kağızların məzmunu barədə mənə göndəriləcək kuryerlə məlumat çatdırın ki, yolboyu (5 gün) onlar üzərində düşünməyə vaxtım olsun. Batuma gəlməyim barədə sentyabrın 8-də Məhəmməd Əminə²⁸⁹ teleqram göndərdim. Yenə də lənətə gəlmiş rabitə və əlaqə məsələsi ortaya çıxır. Mənim nəzərimdə başqa bir lənətlənmiş məsələ də var, ona toxunmadan keçə bilmərəm. Bu da

maliyyə ilə bağlıdır. Yaxşı bilirsiniz ki, mən heç vaxt ictimai işləri ictimai pullar hesabına görməmişəm, həmişə öz vəsaitimi xərcləmişəm. Lakin indi şəxsi vəsaitim yoxdur. Bolşeviklər əlimdə olan hər şeyi alıblar. Xərclər isə son dərəcə böyükdür və qarşıda onların daha da artacağı gözlənilir.

Xudadat bəy Məlik-Aslanov özü gördü ki, bir dəst bayır-bacaq kostyumu üçün 2050 rubl, bir yumşaq köynək üçün 140 rubl ödədim. Qalan şeylərin qiyməti də bu nisbətdədir. Mən sadə yaşamağa öyrənmişəm. Lakin fəvqəladə və səlahiyyətli nazir adı adamı bəzi şeylərə məcbur edir. Bundan əlavə, üstəlik, katibim də var (M.Vəkilov²⁹⁰). Bəs Vyanada və Berlində necə keçinəcəyəm? Axı yalnız hökumət jurnalına baxanda guya təmin olunmağımız təsəvvürü yaranır. Ümumi işimiz xatirinə bu məsələyə ciddi diqqət yetirilməsi və tezliklə həllini tapması vacibdir. Bundan başqa, xahiş edirəm, öhdəmdə böyük ailə olduğumu da unutmayasınız. Ailə üzvlərim indi Yelenendorfdadırlar²⁹¹. Təbii ki, onların da yaşayış üçün müəyyən vəsaiti olmalıdır. Mən 23 avqust sərəncamını²⁹² yaxşı xatırlayıram, inanıram ki, ailəm lazımı qaydada təmin ediləcək. Yeri gəlmişkən, bura kuryer göndərəsi olsanız, lütfən, ailəm barədə də xəbər verin. Çünki mənimlə birbaşa əlaqə imkanından məhrumdurlar. Əlavə etdiyim məktubları şəxsən göndərmək Sizin üçün çətindir, qubernator İbrahim ağa Vəkilov²⁹³ vasitəsi ilə çatdırmağınızı xahiş edirəm.

Sizə və hökumətin bütün tərkibinə salam göndərir, hamını qarşıdan gələn Qurban bayramı münasibəti ilə təbrik edirəm. Dünən İstanbuldan gətirilən təzə qəzetləri göndərirəm.

Sizin Ə.Topçubaşov

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 24–26.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKIYƏ MƏKTUBU

Batum
(sentyabrın 20-dən sonra)

Çox hörmətli Fətəli xan!

Bu gün axşam saat 5-də, nəhayət, məni İstanbula aparacaq türk gəmisi yola düşür. Deyilənlərə inansam, 5–6 gündən sonra orada olacağam. Gəncəni tərk etdiyim vaxtdan artıq bir ay keçdiyinə görə aşağıdakı məlumatları çatdırmağı məqsədəuyğun sayıram. Gəncədən avqustun 23-də çıxdım, avqustun 24-də gündüz saat 3-də Tiflisə çatdım və dərhal Batuma teleqram vurub hər hansı ilk gəmi (hətta yüksərnişin) haqda məlumat göndərilməsini xahiş etdim. Müxtəlif şəxslər vasitəsi ilə (bir nəfər türk zabiti, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Cəfərov və b.) dəfələrlə məlumat almağa cəhd etsəm də, hər dəfə gəminin hələ gəlmədiyini deyirdilər. Nəhayət, sentyabrın 3-də Əbdül Kərim paşa (Gürcüstan hökuməti yanında nümayəndə) mənə teleqram gətirdi. Teleqramda deyilirdi ki, hələ gəmi yoxdur, amma gəlişi barədə mənə dərhal xəbər veriləcək. Bundan sonra da işsiz-gücsüz burada qalmağımın heç bir əhəmiyyəti olmadığını anlayıb, Batumdan alınacaq xəbəri gözləmədən sentyabrın 5-də gecə ilə Tiflisdən çıxdım və sentyabrın 7-də gecə mənzil başına çatdım. Həmin gündən indiyə qədər İstanbula bir gəmi də getməyib. Yalnız sentyabrın 14-də bir-birinin ardınca “Şam” və “Gülzar” gəmiləri limana yan aldılar. Onlardan sonuncusu sərnişin gəmisidir, bu axşam yola düşür. Sentyabr ərzində İstanbula yollanacaq ilk gəmidir və mən də onunla səfərə çıxıram.

Bakının alınması²⁹⁴ münasibəti ilə təbriklərimi çatdırıram. Bu barədə mənə Əsəd paşa sentyabrın 16-da yavəri ilə xəbər

göndərmişdi. Düzünü desəm, sevindirici faktla bağlı ətraflı məlumat alacağıma özümü haqlı sayırdım. Təkcə mən yox, çoxları bunu gözləyirdi. Ona görə də həmin gün azərbaycanlılardan və türklərdən yanıma çox adam gəlirdi. Narazılığımı şəxsiyyətimin əhəmiyyətini şişirtmək üçün deyil, təyin edildiyim geniş səlahiyyətlərə malik nazir mövqeyinə lazımı diqqət yetirilməsi üçün bildirirəm. Yeri gəlmişkən, həmin mövqe haqda. Bu hansı vəzifədir? Nazir? Bəziləri xarici işlər naziri deyə şişirdirlər, bəziləri daxili işlər, hətta maliyyə naziri adlandırırlar, bəziləri isə sadəcə səfir deyirlər. Vəzifələrin belə fərqli şəkildə təsnif edilməsində portfelsiz nazir postunun qeyri-müəyyənliyi də bəlli rol oynayır. Qorxuram ki, rəsmi yazışmalarda da mənimlə bağlı belə fərqliliklər meydana çıxsın. Bu isə sadəcə ayıb deyil. Həm də üzərimə götürdüyüm işin icrasına ziyan dəyməsindən irəli gələn əndişə ilə bağlıdır. Qarışıqlıqdan yaxa qurtarmaq üçün mənə verilən mandatdakı mətni əsas götürməyi xahiş edərdim. Orada deyilir: “Türkiyə, Mərkəzi Avropa, Gürcüstan, Ermənistan hökumətləri yanında fəvqəladə və səlahiyyətli nazir”. Sonra, əgər Mərkəzi Avropa dövlətlərini dəqiq, adbaad göstərmək, yaxud sadalamaq (məsələn, Avstriya-Macaristan, Almaniya, Bolqarıstan və s.) zərurəti yaransa, o zaman, əvvəldə də Sizə yazdığım kimi, kuryer vasitəsi ilə göndəriləcək əlavə mandatı gözləyirəm. Artıq qeyd etdiyim mülahizələrə görə, belə bir mandatı zəruri sayır və onu Sizdən İstanbulda alacağıma böyük ümid bəsləyirəm.

Sizə geniş məlumat göndərdiyim tələbə – kuryer deyirdi ki, İstanbuldan, Rəsulzadədən Məmməd həsən Hacinskiyə²⁹⁵ bəzi məlumatlar, habelə buradakı missiyalarımızın²⁹⁶ fəaliyyəti haqda hesabat aparır. Məktubumda kuryer vasitəsilə ən azı onların məzmunu ilə bağlı məlumatlandırılmağımı xahiş etmişdim. Doğrudur, maraqlandığım məsələləri İstanbulda da öyrənə bilərəm. Lakin yolboyu hər şey üzərində daha ətraflı düşünüb-daşınmaq imkanı olardı. Əslinə baxanda,

indiki əlaqə və məlumat üsullarına yaxşı bələdəm. İstədiyim sənədləri ala bilməməyimi də bununla izah edirəm. Həmin sənəd və məlumatlar ilk növbədə mənə qəbul edəcəyim qərarları, atacağım addımları hökumətin, xüsusən də Xarici İşlər Nazirliyinin mövqeyi ilə uyğunlaşdırmaq üçün lazımdır. Ona görə də yalnız Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan deyil, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazla bağlı bütün sərəncam və tədbirlər barəsində də dərhal məlumat almağım zəruridir. Fikrimcə, xaricdəki bütün missiyalarımızla əlaqə ya mənim vasitəmlə aparılmalı, ya da ən azı onlar barədə məlumatlandırılmalıyam. Allah bizi hərəkətlərimizdəki hansısa razılaşdırılmamış addımlardan qorusun. Azərbaycan Respublikası ilə bağlı bütün məsələlərdə geniş səlahiyyətlərimin mövcudluğu şəraitində isə bu tamamilə mümkündür. Hökumətin və hökumət təmsilçilərinin nüfuzunu qorumaq, can atdığımız nəticələrə nail olmaq üçün tam həmrəylik nümayiş etdirmək və mütləq qarşılıqlı əlaqə saxlamaq olduqca vacibdir. Mən gedəndə Məmməd Həsən Gəncədə deyildi. Çox xahiş edərdim ki, onu həm mandatımın məzmunu, həm də rəsmi yazışma kimi saxlanması vacib olan indiki məktubla tanış edəsiniz.

Batuma konsul təyinatı ilə bağlı çoxdan vaxtı çatmış məsələyə bir də qayıtmağı lazım bilirəm. Əgər münasib namizədiniz yoxdursa, konsul səlahiyyətlərinin müvəqqəti doktor Mahmud bəy Əfəndiyevə (Vladiqafqaz küçəsi, 4) tapşırılmasını xahiş edərdim. Hələlik onun vasitəsi ilə bütün yazışmaları almaq, İstanbula və geri göndərmək mümkündür. Baxın, indi konsulla birbaşa bağlılığı olan məsələ var. Bu, hazırda Türkiyə hökumətinin əlində olan keçmiş Çakvin malikanəsindən²⁹⁷ çay alınması ilə bağlıdır. Axı bizdə çay, demək olar ki, yoxdur, burada isə funtunu 30–40 rubla almaq mümkündür. Türklər məmnuniyyətlə buğdaya da dəyişirlər. Birdəfəyə 5–10 min funt almaq olar. Bunun üçün 3-cü türk ordusunun komandanı Əsəd paşa ilə əlaqə qurmaq

və xatırladığım Əfəndiyevə xəbər göndərmək lazımdır. O, hər şeyi həll edər. Məlumat üçün bildirirəm ki, mənə hər yerdə yüksək səviyyədə qəbul ediblər və edirlər. Bu, eyni dərəcədə Əsəd paşaya, onun sərəncamındakı türk idarəçilərə və yerli əhaliyə aiddir. Onu da deyim ki, bir neçə gün öncə iki paşa ilə yaxından tanış oldum. Biri Şimali Qafqazda orduya komandanlıq etmiş Yusif İzzət paşa²⁹⁸, digəri Ömər Cəmil paşadır²⁹⁹. Ömər Cəmil təcrübəli hərbi təlimatçı kimi Gəncəyə gəlir. Çox savadlı, işlərini bilən adamlardır. İki həftədir burada oturub Azərbaycana getmək üçün nəqliyyat (orijinalda “gəmi” yazılıb, amma fikrimcə, bu, yanlışdır, çünki Batumidən Gəncəyə yalnız quru yolla getmək mümkündür – *Tərc.*) gözləyirlər. Məmur taleyi belədir – gözləmək, sonu görünmədən gözləmək... Hamıya salamlarımı çatdırın. Salamət qalın. Sizinkilərə təzim edirəm. Lütfən, əlavə etdiyim zərfin ailəmə çatdırılmasına göstəriş verin.

**Sizə dərin hörmətlə,
Ə.Topçubaşov**

P.S. İmkan olanda rus və türk (Azərbaycan – *Tərc.*) dillərində bütün təzə qəzetlərin İstanbula gətirilməsini, yaxud göndərilməsini tapşırın.

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 26–28.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKIYƏ MƏKTUBU

22 oktyabr 1918-ci il
İstanbul

Çox hörmətli Fətəli xan!

Yalnız dünən məlum oldu ki, bizim mürəxxəslər (səlahiyyətli şəxslər – *Tərc.*) və missiya üzvləri üçün gəmi kirayə olunub. Bu gün saat 3-də yola düşür. Doğrudur, onların səfəri gözlənilirdi, lakin gəminin nə zaman açıq dənizə çıxacağıının bilinməməsi, ümumən buradakı bütün işlərin və vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi gediş vaxtını birdən-birə ortaya çıxardı. Bir sıra məsələlərlə bağlı geniş sənəd üzərində işləsəm də, qısa məlumatla kifayətlənməli oldum. Dediym sənədi bir həftədən sonra, bizim Xəlil bəy qaydanda göndərməyə çalışaram. Aydın məsələdir ki, növbəti gəminin yola düşməsi ilə bağlı ənənəvi süründürməçilik olmasa!

İndiki məktubla birlikdə sentyabrın 30-da, bura gələndən iki gün sonra yazdığım kiçik bir kağızı da göndərirəm. Məktub onda yazılmışdı, çünki tezliklə azərbaycanlılardan bəzilərinin vətənə qayıdacaqları gözlənilirdi. O vaxtdan bəri gəmi olmayıb, məktub da göndərmək istədiyim digər sənədlərlə birlikdə Rəsulzadənin qovluğunda qalıb. Təəssürlərin ardıcılığı üçün açıb təzədən hansısa düzəlişlər etmək niyyətində deyiləm. Yadımdadır ki, orada bizim nümayəndə heyəti ilə bağlı məsələyə toxunmuşdum. Bu barədə sizə indi də ətraflı yazmaq istəyirdim, amma fikrimi dəyişdim: özü haqda qoy heyət danışsın. İstərdim ki, hərbi və maliyyə heyətlərimiz də eyni cür hərəkət eləsinlər. Onların, xüsusən də Xəlil bəyin deyəcəklərinə əlavə kimi sonra özüm də fikirlərimi Sizinlə bölüşərəm. Hələlik isə işlərin nəticələrinə

toxunmadan deyə bilərəm ki, bu adamların az qala hamısı özlərinə Azərbaycanın bütün səlahiyyətlərə malik nümayəndələri kimi baxır və müvafiq şəkildə siyasi təmsilçilik də daxil, bütün rollarda çıxış etməyə çalışırdılar. Bu isə bir tərəfdən yerli hakimiyyəti çətin vəziyyətdə qoyurdu, digər tərəfdən (və ən pisi!) isə Azərbaycan nümayəndəliyinin qarma-qarışıq, başı-ayağı bilinməyən tərzdə təqdiminə imkan yaradırdı. Bir çox şəxslərin eyni vaxtda söz sahibliyinə iddia etməsi, söylənilən fikirlərin, aşılana mövqelərin çoxunun bir-biri ilə üst-üstə düşməməsi nəticəsində nümayəndə heyətimiz kaleydoskopik, systemsiz, nə istədiyini özü də bilməyən, tamamilə qeyri-müəyyən bir yığnağa çevrilmişdi. Vahid mərkəzin və rəhbərin olmaması konkret fəaliyyətdə qarma-qarışıqlığa gətirib çıxarırdı. Belə vəziyyət isə təbii ki, nümayəndə heyətinin müəyyən nüfuz qazanmasına və onu qoruyub saxlamasına əsla kömək etmirdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, mənim səhnədə görünməyim istəməz yerli hakimiyyət sahiblərini və ictimai xadimləri çətin durumda qoymuşdu. Onların sifətindən açıq-aşkar oxunurdu: “Daha bir Azərbaycan nümayəndəsi... Nə qədər olar?” Doğrudan da, bizim nə qədər nümayəndəmiz var? Və təbii ki, fəvqəladə səlahiyyətlərlə bu ölkəyə göndərilmiş şəxs kimi, məndən təmsilçiliyimizi hər kəsin nəzərində normal görünən məcraya qaytarmaq üçün çox iş görmək tələb olunur və tələb olunacaq. Bacaracağammı? Deyə bilmərəm. Ona görə belə cavab verirəm ki, İstanbula gəlişim işin tərsliyindən ümumən siyasi həyatda və xüsusən də Türkiyə siyasətində ciddi dönüşlə eyni vaxta təsadüf etdi. Sizə açıq deməliyəm ki, indi artıq tam başqa situasiya, önümüzdəki isə tam fərqli Türkiyədir. Düzünü desəm, elə əvvəlki Türkiyədir, amma qorxunc təhlükə qarşısında başını itirib nə edəcəyini bilmir. Gələndən 3–4 gün sonra indi artıq keçmiş sayılan nazirlərlə – sədrəzəm Tələt paşa, xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy, hərbi nazir Ənvər paşa, Xəlil

bəylə³⁰⁰ görüşmüşəm. Hamısı ilə danışıqlarım ətraflı şəkildə yazıya alınıb. Vəziyyətin xoşagəlməz tərzdə dəyişməyə başladığı hələ o vaxt aydın görünürdü. Tələt və Ənvər paşa hökumətlərinin süqutu bunu əyani şəkildə göstərdi. Sonra isə iki həftədən çox sürən hökumət böhranı və köhnə diplomat Təvfik paşanın³⁰¹ yeni kabinet qurmaqdan boyun qaçırması vəziyyətin necə təhlükəli olduğunu ortaya qoydu. Dünən yanında olduğum yeni sədrəzəm İzzət paşa³⁰² da bunu təsdiq etdi. Bir-biri ilə əlaqəli götürüldükdə, təbii ki, baş verən hadisələrdən yaxşı heç bir şey gözləmək mümkün deyil, ona görə hətta geri qayıtmaq söhbəti də ortaya çıxdı. İşlərin fənalığı haqda Ənvər paşaya istinadən Əhməd bəy Ağayev də danışdı. Yeri gəlmişkən, o, indi Fərrux bəy Vəzirovla³⁰³ birlikdə yenə Azərbaycana qayıdır. Lakin Ənvər paşa ilə ikinci görüşdən sonra geri dönmək məsələsini gündəmdən çıxardım. Təxminən eyni vaxtda başqa bir məsələ – neytral dövlətə göndərmək üçün nümayəndə heyəti formalaşdırmaq işi ilə məşğul olmağa başladım. Bu, çox uzun məsələdir və təfərrüatlar barəsində indi Sizə yazmaq imkanında deyiləm. Yalnız onu deyə bilərəm ki, ən müxtəlif kombinasiyalar qurulurdu. Çünki heyət üzvlərinin hamısı başqa ölkəyə getmək təklifindən boyun qaçırdılar, işi mənim təkbaşına görməyimi istədilər. Əvvəlcə getməyə qərar verdim, lakin buradakı kabinet dəyişikliyi və müxtəlif xarakterli siyasi problemlər məni özümün getməyimlə bağlı fikirdən daşındırdı. Həm də etiraf etməliyəm ki, belə təbliğati işlər üçün o qədər də uyğun deyiləm. Bu, səhhətim, ən əsası isə xarici dillərdə mükəmməl biliyimin olmaması ilə bağlıdır. Həm də indiki vaxtda İstanbulu tamamilə təmsilçiliksiz qoymağı düzgün saymırdım və indi də saymıram. Lakin yenə də birbaşa vəzifə borcumun icrası ilə bağlı imkan yaranacağı təqdirdə getməyə qərar vermişəm. Hələlik isə Əli bəy Hüseynzadə³⁰⁴ ilə Səlim bəy Behbudov³⁰⁵ (başqa adam tapa bilmədiyimizdən) gedirlər. Eyni zamanda siyasi iqtisad və beynəlxalq hüquq

professoru Zeyti bəy³⁰⁶ də dəvət olunub. Ənvər paşanın hərbi nazirlik yanında yaratdığı Şərq şöbəsi təbliğat işləri üçün həyata keçirilən bu səfərə böyük əhəmiyyət verir. Hətta adı çəkilən şəxslərə dövlət xəzinəsindən lazımi məsrəflər üçün pul da ayrılıb. Lakin həmin pullar məndə olan 25 min lirədən türk tərəfinə qaytarılacaq.

Nəzərdə tutulan səfərlə bağlı Sizə ətraflı yazaram. Amma mənə elə gəlir ki, qüvvələri səciyyə və xarakterinə görə daha çox fayda gətirə biləcək yerə sərf etmək məqsədəuyğundur. Bu baxımdan təbliğat işi üçün, ümumiyyətlə, xarici təmsilçiliklərimiz üçün (həm də səyyar deyil, daimi) yeni adamlar tapmaq lazımdır. Mən burada, Berlin və Vyanada üzərimə düşən vəzifələri yerinə yetirəcəyəm. Lakin indi qarşımızda sülh konqresinə hazırlıqla bağlı mühüm işlər dayanır. Ora göndərmək üçün adamlar, eyni zamanda çoxlu, həm də əhatəli materiallar lazımdır. İndi əlimin altında heç nə yoxdur. Əgər bolşeviklər kitabxanamı, sandıq dolusu materiallarımı məhv etməsəydilər, onların içində işimizə yarayan çox şey tapmaq olardı. Lazımi sənəd və materialları əldə etmək üçün, az vaxta da olsa, Bakıya qayıtmağıma ehtiyac var. Əlbəttə, buradakı işlərin imkan verdiyi təqdirdə! Təəssüf ki, vaxt yoxdur, yoxsa bəzi mülahizələrimi sizinlə bölüşərdim.

Erməni nümayəndə heyəti sədrinin³⁰⁷ məktubunun surətini göndərirəm. Hələlik ona rəsmi cavab verməmişəm, bildirmişəm ki, ümumiyyətlə, qoşunların dislokasiyası və bunun hansı məqsədlə edilməsi ilə bağlı hökumətimizin mövqeyindən xəbərsizəm. Amma qoşun göndərilibsə, Azərbaycan hökumətinin buna haqqı var. Çünki Qarabağ... (bir söz oxunmur – *Tərc.*) keçmiş Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Cavad, Cəbrayıl, Zəngilan qəzaları Azərbaycanın tərkibinə daxildir. İndi onlara xəbər verəcəyəm ki, məktubları Sizə göndərilib və cavab gözləyirəm. Camalyanın³⁰⁸ teleqramının məzmunu haqda mənə məlumat verin.

Heydər Bammatovun³⁰⁹ notası haqda Rəsulzadə danışacaq. Şəxsən özüm ona konfrans məsələsinə³¹⁰ burada, yerində tərəfimdən baxılacağını deyəcəyəm.

Mənə qədər qərar çıxarılmışdı ki, sizə göndərilən 250 min lirədən 25 minini pulların çapı üçün saxlayım. Həmin məbləği S.Behbudovla Əsəd bəy Rüstəmbəyov³¹¹ mənə çatdırdılar. Üstündən Rüstəmbəyov 150 lirə, general Usubov³¹² 200 lirə, kapitan Kuquşev³¹³ 150 lirə götürdülər. Alınmış qəbzlər surətləri ilə birlikdə əlavə olunur. Əgər həmin pulların verilməsini düzgün saymırsınızsa, o zaman aldıkları məbləği hökumətə qaytarmağa borcludurlar.

Mənimlə göndərilən 50 min rubl və 3 min lirəni Rəsulzadəyə çatdırdım. Onlar Türkiyə hökumətinə olan borclarını verə bilmirdilər. Məndə olan 25 min lirədən ödəyəcəyəm.

Ətraflı maliyyə hesabatı göndərəcəyəm.

Səfərin gözlənilməzliyi bütün işləri sahmana salmağa imkan vermədi. Bir saatdan sonra gəmi yola düşür. Xahiş edirəm, Xəlil bəyin gəlişini gözləyəsiniz və bütün məsələləri onunla müzakirə edəsiniz.

Hamıya, hamıya salam! Salamət qalın.

Sizin Ə.Topçubaşov

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 28–31.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKIYƏ MƏKTUBU

*31 oktyabr 1918-ci il
Konstantinopol, Pera Palas hoteli*

Çox hörmətli Fətəli xan!

Xəlil bəy Xasməmmədovla Əsəd bəy Rüstəmbəyovun getdikləri gəminin sabah yola düşəcəyi qəti məlum oldu. Bura üçün adi mənzərədir: reys haqda bir neçə gün əvvəldən deyil, yalnız gəminin səfərə çıxması ərəfəsində məlumat verirlər. Bu isə təbii ki, lazımi şəkildə hazırlaşmağa imkan yaratmır. Amma indi qeyd etdiyim çatışmazlıq bizim Xəlil bəyin vətənə dönüşü ilə aradan qalxır. Ondan şəxsən xəbər verməyə macal tapmadığım, yazılı göndərməyi məqbul saymadığım bütün təfərrüatlar haqda şifahi məlumatları ilə məktubumu tamamlamağı xahiş etmişəm.

Əlbəttə, ilk növbədə ümumi siyasi vəziyyətdən başlamaq lazımdır. İndi yaranmış şəraitdən doğru-düzgün baş çıxarmaq çox çətinidir. Yəqin ki, ümumi səciyyəli faktlar teleqraf vasitəsi ilə Sizə də çatır. Göndərdiyim bir qəzet komplekti əsasında Vilsonun təkliflərindən³¹⁴ sonra siyasi həyat hadisələrinin son günlərdəki gedişini bu və ya digər şəkildə təsəvvürə gətirmək mümkündür. Əvvəlcə ümumi xarakterli və humanist mahiyyətli təsəvvür bağışlayan həmin təkliflər sonradan, əsasən, Almaniya və Avstriyaya (amma Macarıstana yox), başqa sözlə desək, yalnız almanlara qarşı çevrilən özünəməxsus hücum və qisas səciyyəsi almağa başladı. Tək imperator Vilhelmin³¹⁵ deyil, sülalənin devrilməsi, bütün sualtı gəmilərin və ümumən alman donanmasının, Krupp³¹⁶ zavodlarının məhv edilməsi və s. – hamısı birlikdə Müttəfiq dövlətlərin hökumətlərinə rəğbəti azaltmaqla yanaşı, aydın

məsələdir ki, əks cəbhədə yer alan ölkələrin xalqları arasında da anlaşılacaq əsəbilik yaratdı. Deyilənə görə, almanların Qərb cəbhəsində başlayacaqları yeni qanlı toqquşmalar haqda söhbət dolaşmaqdadır. Onlar artıq 6-cı gündür ki, fransız-İngilis-amerikan qoşunlarının indiyə qədərki müzəffər yürüşünün qarşısını saxlaya biliblər. Başqa bir maraqlı fakt isə Almaniya və Avstriyanın son vaxtdək sərhədlərindən kənardakı qoşunlarını çəkib gətirmələridir. Yeri gəlmişkən, bu son müddət ərzində Konstantinopolda “məskən salmış” 50–80 min nəfərlik alman hərbi qüvvələri də geri qaytarılır. Qarşıda, həqiqətən də, toqquşmalar olacaq, yoxsa amerika-İngilis siyasəti buna imkan verməyəcək – hələlik qəti söz demək çətindir. Amma təbii ki, yaranmış vəziyyət Türkiyəyə də öz təsirini göstərir. İndi onun siyasəti hər zamankından daha anlaşılmaqdır. Həm də məxfilik şəraitində hansısa işlər aparıldığına görə deyil! Hamının və hər şeyin öz açarını tamam itirməsi səbəbindən! Deyəsən, heç yerdə sülh təklifinə buradakı qədər sevinməyiblər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, nəyin bahasına olursa-olsun, sülhə qovuşmaq istəyi nəticəsində kütlələrin sevimlisi olan, bir ay əvvələ qədər qarşısında bütün ölkənin diz çökdüyü Tələt-Ənvər hökuməti də qurban verildi. Lakin necə sülh təklif olunur – bu, hələ qeyri-müəyyəndir. Bir tərəfdən hamının başını itirməsi və instinktiv özünüqoruma hissi, digər tərəfdən isə daha xoşagəlməz sürprizlərin gözlənilməsi elə vəziyyət yaradıb ki, yalnız yeni rəhbərlər deyil, mətbuat, parlament və ictimai fikir də artıq başqa bir ifrat addım atmağa – İngilislərin ağışında yer tapmağa hazırdır. İndi məlum olur ki, “türklər almanları heç vaxt sevməyiblər, frankofil, İngilispərəst olublar və bu gün də belədirlər”. İş o yerə çatıb ki, oktyabrın 25-də İstanbul səmasında paytaxtı (əsasən, şəhərin müsəlman hissəsini) bombalamaq üçün İngilis aeroplanları peyda olanda və təyyarəçi zabit Fazil bəy³¹⁷ iki yerdən ağır yara alanda türk aeroplanları onların qarşısına çıxıb düşmənlə döyüşə

başlamışdı. Hadisədən dərhal sonra türk qəzetlərindən biri canıyananlıqla yazmışdı: “Dostlarımıza – ingilislərə atəş açmağa kim cürət edib?” Onların necə dost olduqlarını gələcək göstərəcək. (Keçmiş ingilis parlamentində türkləri Avropadan qovmağın zəruriliyi fikrini təkidlə ortaya atan, “onlar mədəni erməni xalqına vəhşi münasibətləri ilə özlərini biabır ediblər” deyən ser Qladstonun³¹⁸ milləti isə hər hansı dostluqla bağlı ortaya heç bir örnək qoymur!). Lakin indi Smirna (İzmir) yaxınlığındakı kiçik Saqqız adasında türklərlə danışıq masası arxasında həvəslə oturlar. Artıq dənizçilik naziri Rauf bəyin³¹⁹ (Trabzonda olmuşdu) rəhbərliyi altında türk nümayəndə heyəti ora yola düşüb. İngilislər tərəfdən əsas söz sahibi general Taunsenddir³²⁰. Bu, iki il əvvəl Kut-əl-Amarada türklərə əsir düşən həmin o general Taunsendin özüdür. Hər gün hansısa nəticə gözləyirlər. Amma əbəs yerə! Artıq dünənki qəzetlər də danışıqların uzanma ehtimalına işarə vurur. Türkiyəyə ünvanlanan dəhşətli təkliflərlə bağlı şeyiələrin hətta kiçik bir qismi də doğrudursa, o zaman məsələni başa düşmək çətin deyil. Nələr danışırlar – Konstantinopolun düşməinə verilməsi (hətta satılması), boğazların qeyd-şərtsiz açılması, Türkiyə Ermənistanı, Ərəbistan, Suriya, Mesopotomiya və Frakiyanın tam muxtariyyəti, Türkiyəyə qalan bütün adalardan həmişəlik imtina olunması... Daha nə qaldı ki? Bədbəxt, ac-yalavac, xarabazara çevrilmiş Anadolu. Vilsonun şərtlərindən biri – qoşunların bütün yeni tutulmuş əyalətlərdən dərhal çıxarılmasıdır. Artıq Əsəd paşa qərargahı ilə birlikdə Batumdan qayıdıb. Xəlil paşa da buradadır. Nuru paşanın da qayıdacağı haqda söhbətlər gəzir. Hələ bunlar da hamısı deyil. Danışırlar ki, İngiltərənin tələblərindən biri Bakı və Zaqafqaziya dəmir yolunun almanlarla türklərdən alınmasıdır. Deyirlər ki... Yeri gəlmişkən, bugünkü səhər qəzetləri deyilənlərin çoxunu təsdiq edir. Onları bir az əvvəl (səhər saat 9-da) almışıq.

Burada artıq Türkiyəyə təklif olunan 22 maddədən¹ 14-ü göstərilib. Deməli, “deyirlər ki...” ehtimalı özünü doğruldur. Həm də indi mən mətbuat nümayəndələri və ictimai-siyasi xadimlərlə daha tez-tez görüşürəm. Dünən Parlamentin qapalı iclası idi. Sədrəzəm mövcud vəziyyət barədə çıxış edib. Deyəsən, Parlament öz hərəkətləri üçün “kart-blans” (“carte blanche” – fr.: “ağ kart”; burada qeyri-adi səlahiyyət mənasında işlənilib) alıb. Amma vəziyyət son dərəcə bərbaddır.

İndiki kabinet özü də zəifliyini etiraf edir. Əslində, elə vəziyyət yaranıb ki, burada dahi diplomat da asanlıqla çıxış yolu tapa bilməz. İzzət paşa və Nəbi bəyin³²¹ (xarici işlər naziri) mənimlə söhbətinə diqqət yetirin: “Biz məğlub olmuşuq, indi şərtləri başqaları diktə edir. Sizi əvvəlki kimi sevirik, amma yardımınıza yetişməyə gücümüz yoxdur. Yenə əlimizdən gələni etməyə çalışacağıq. Burada qalın, birlikdə işləyək”. Hakimiyyətdə bütün yerləri yetərinlə bacarıq və nüfuzu olmayan adamlar tutub. Hamısı sülhün və İngiltərənin tərəfdarıdır. Yaxud özlərini belə göstərirlər. Bir nəfər də olsun güclü adam yoxdur. İndi beləsinə hər zaman olduğundan daha çox ehtiyac var.

Parlamentin adına uyğun fəaliyyəti də qeyri-kafidir. Qəribə tərkibə malikdir. Düzdür, orada diqqətəlayiq insanlar da var. Məsələn, Tələt paşa da Parlament üzvüdür. Amma fəaliyyətlərində canlılıq görünmür, təşəbbüs yoxdur. Əsas çatışmazlıq – müxalifətin yoxluğu. Müxalifət rolunda bəzən türk olmayanlardan – ermənilərdən, əksərən də yunanlardan kimsə çıxış etməyə can atır. Onlar isə ümumdövlət məsələlərini deyil, müxtəlif hiyləgər yollarla üstünü malalamağa çalışdıqları milli məsələni gündəliyə gətirməyə çalışırlar. Ümumiyyətlə, Parlament indi bacardığı qədər gözə görünməməyə hazırdır.

¹ Daha sonra digər qəzetləri də aldım. Orada bütün maddələr sadalanmışdı. Bu barədə özünüz oxuyarsınız. Sadəcə, şərtlər o qədər ağırdır ki, adamın danışmağa dili gəlmir. Əgər onlar qəbul edilsə, türk dövləti, onunla birlikdə Azərbaycan dövləti də mövcud olmayacaq. (Müəllifin qeydi.)

Mətbuat da bu məsələdə ondan geri qalmır. Amma 10–12 yaxşı çıxan qəzet ümumi ictimai-siyasi vəziyyəti əks etdirir. Avropadan və Amerikadan məlumat azdır. Bu isə nəqliyyatın işləməməsi, teleqraf əlaqələrinin kəsilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda ədalətli olmağı da bacarmaq lazımdır. Ara-sıra son dərəcə müasir ruh və üslubda qələmə alınmış yazılara da rast gəlinir. Onların bəzi yerləri olduqca güclü və təsirlidir. Amma heyhat... Belə yazılar ümumdövlət xarakterli işlərə həsr edilmir, “Panama şəkər plantasiyası qəhrəmanları”ndan ibarət ayrı-ayrı şəxslərə basqılardan, ya da şəxsi söyüşmələrdən ibarət olur. İndi son hökumət kabinetinə, xüsusən Ənvər paşaya hücumlar daha da çoxalıb. Onu bütün işlərin “mayeyifəsadi” sayırlar. Hətta ailə həyatını da diqqətdən qaçırmırlar: Nə üçün sultan qızına evlənmişdi? Özünə saray almaq üçün pulu haradan tapmışdı? Niyə Azərbaycanı gətirib Türkiyəyə bağlamışdı? Lakin ayrı-ayrı epizodlara baxmayaraq, milli mətbuatın qətiyyətli səsi eşidilmir, cəsur addımları nəzərə çarpmır, o, həqiqətin gözünün içində dik baxmağı və sözü ilə insanların qəlblərini alovlandırmağı bacaran qəhrəman görkəmində cəmiyyətə ayaq basa bilmir.

Ona görə də burada ictimai fikir həttə mövcud olsa da, hərəkətsiz və dumanlı şəkildədir. Bu dağınıqlıq, qətiyyətsizlik içərisində aparıcı əhval-ruhiyyəni sezmək çətindir. Nəinki çətin, deyərdim ki, qeyri-mümkündür. Çünki ölkə əhalisi nəhayətsizliyə varacaq dərəcədə rəngarəng və müxtəlifdir. Amma bununla belə, yenə üç əsas qrup müəyyənləşdirmək olar:

1. Öz vətənlərinin marağı üçün yaşayan xaricilər. Türkiyə onlar üçün sağmal inəkdən başqa bir şey deyil.

2. Yunanlar və ermənilər. Hər ikisi, xüsusən də yunanlar Türkiyənin barışmaz düşmənidir. Hamısı Osmanlı ağalığından tamam azad olmaq arzusu ilə yaşayır, səbirsizliklə ingilislərin,

yaxud hər hansı başqa qüvvənin onları “vəhşi” adlandırdıqları türklərin əlindən qurtaracağı ümidi ilə günləri sayırlar. Özlərini osmanlı kimi qələmə vermək və vətən sevgisi nümayiş etdirməklə yanaşı, səbirsizliklə avropalıların türkləri ölkədən qovacağı saati gözləyirlər. Əslində isə, türkləri hər üzünə yolur və qırırırlar. Buna münasib şərait yaratmaq üçün türklər vuruşmalı və onları qorunmalıdırlar. Ermənilərlə yunanlar isə ticarətlə məşğul olmalı, var-dövlət toplamalıdırlar.

3. Nəhayət, türklərin özləri. Onlar iki qrupa bölünür: 1) dövləti yaratmış həqiqi türklər; 2) vaxtı ilə imperiya tərkibinə daxil edilmiş və bu gün də daxil olan müxtəlif ölkələrin müsəlman xalqları. Müsəlman olsalar da, daim türklərdən narazıdırlar. Belələrinin sırasına, fikrimcə, türk dövlətinin qəbirqazanları simasında çıxış edən ərəblər, suriyalılar, çərkəzlər, arnautlar və “et-tuttu guanti”... (*ital.:* “həftəbecər, hər qəbildən olan”) daxildir. Hər biri yorğanı öz üstünə çəkmək istəyir. Hesab edirlər ki, türk dövləti türklər üçün deyil, ayrılıqda ərəblər, çərkəzlər, arnautlar üçün yaradılıb. Hazırda Ərəbistanda və Suriyada, daha əvvəl isə Albaniyada türklərə göstərilən münasibət bunun əyani sübutudur. Beləliklə, 30 milyon əhalidən yalnız bir ovuc Anadolu türkü (8 milyon nəfərə yaxın!) 600 illik tarixə malik dövlətin bütün yükünü və günahlarını çiyinlərində daşmalı olur. Bu, olan işdirmi, bu, nə qədər ədalətlidir?!

Sadaladığım məsələlərin qısa səciyyəsi ilə bağlı hissəni başa vurarkən etiraf etməliyəm ki, yuxarıda sətirləri kağıza köçürmək üçün özümü çox böyük zora salmalı oldum. Türk xalqının maraqlarının müdafiəsi uğrunda həyatını qurban verməyə hazır olan bir türk kimi İstanbulda keçirdiyim bir ayın yekununda varılan son dərəcə kədərli və ürək ağrından nəticələri Sizinlə bölüşmək mənə olduqca çətindir. Çox istərdim ki, yanlışlığa yol verim və səhvimi düzəltsinlər. Lakin eyni zamanda həqiqətə bütün çılpalıqlığı ilə, qorxmadan,

açıq nəzərlərlə baxmaq istərdim. Burada gördüklərim, aşkara çıxardıqlarım barədə dəqiq təsəvvür əldə etmək və Sizə də düzgün məlumat vermək istərdim. Hələlik idarəetmə sistemi, dövlət müəssisələrinin iş mexanizmi, və onların doğma xalqa münasibətdə artıq ənənəyə çevrilən xidmət üsulları barədə danışmaqdan özümü saxlayıram. Bu məsələyə toxunmuram, çünki qarşıma necə Avgi tövlələrinin³²² çıxacağını özüm də əvvəldən görürəm.

Lakin burada çox qaldıqca 600 ildən bəri belə bir ağırlığa – 600 illik tarixə malik türk dövlətçiliyinin yükünə dözən türk xalqına həqiqi hörmət və məhəbbət hisslərimin get-gedə artdığını hiss edirəm. Cərəyan edən hadisələr türk xalqının 600 illik əzab və iztirab tarixidir. Bu xalqda nə qədər yaşarlıq, nə qədər həyat eşqi var! Fenomenal hadisədir! Gözümüz önündəkilər bizə də heç vaxt ruhdan düşməmək, ah-uf etməmək, belə bir xalqın kiçik qardaşı adlanmağa layiq olmaq üçün güc, qüvvə verməlidir və düşünürəm ki, verir.

Ona görə də hesab edirəm ki, taleyin hazırladığı zərbələrə və şıltaqlıqlara davam gətirə bilməkdən ötrü indi hamımız daha çox işləməliyik. Qarşıda bizi nələrin gözlədiyi ilə bağlı falçılıq eləməyək. Hər halda indiyə qədər başımıza gələnlərdən daha pis olmayacaq. Sadəcə, çalışmaq lazımdır ki, qüvvələr dəqiq və bərabər şəkildə bölünsün, hər kəs gücünə, qabiliyyətinə, işgüzarlıq və biliyinə görə mümkün qədər öz yerində olsun. Söhbət xalqın nicatından gedirsə, şəxsi xarakterli mülahizələrə yer yoxdur və heç bir halda olmamalıdır.

M.Ə.Rəsulzadə ilə göndərdiyim məktubda məsələyə toxunmuşdum və bundan sonra da İstanbulda qalmağımın məqsədəuyğunluğu ilə bağlı düşünməyi təklif etmişdim. Əgər burada qalırsam, hər şeyi elə tənzimləmək vacibdir ki, işlər mənim təsəvvür etdiyim kimi görülsün. İndi mövqeyimi aydınlaşdıraram. Hadisələrin gedişi göstərir ki, Konstantinopol tezliklə beynəlxalq siyasətdə əsl yerini tutacaq. Tezliklə bütün dövlətlərin (İngiltərə, Fransa və b.)

səfirləri geri qayıdacaq, İstanbul yenidən böyük siyasi mərkəzə çevriləcək. Bunları nəzərə alıb ilk növbədə təyini hüquqi şəkildə rəsmiləşdirmək və iki şeydən birini seçmək zəruridir: ya məni Türkiyə hökuməti yanında elçi təyin edin; yaxud da səlahiyyətimi elə genişləndirin ki, Türkiyədən başqa, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Ermənistan və Gürcüstan, habelə ABŞ, İngiltərə, İtaliya, Bolqarıstan, Rumıniya, Ukrayna, Polşa kimi ölkələrdə də təmsilçilik hüququm olsun. Siz, əlbəttə, başa düşürsünüz ki, bu, ilkin tanışlıqdan ötəri zəruridir və heç vəchlə qarşıdan gələn sülh konqresində iştirak və danışıqlar üçün xüsusi mandatı əvəz edə bilməz. Bu barədə aşağıda yazacağam. Fikrimcə, geniş səlahiyyətlər verən mandat məni ayrıca bir ölkəyə elçi təyin etməkdən daha yaxşı və asandır. Beynəlxalq qaydalar baxımından elçi təyin olunması üçün əvvəlcə danışıq aparmaq, başqa dövlətlər tərəfindən tanınmaq, sonra diplomatik nümayəndə göndərmək istədiyiniz dövlətin ilkin razılığını almaq lazımdır. Ona görə də hazırda məsələnin ən yaxşı və asan yolu məni əvvəlki vəzifəmdə saxlamaq, lakin yuxarıda sadaladığım dövlətlərin adını göstərməklə mandatla təmin etməkdir. Belə bir mandat indiki məqamda da son dərəcə vacibdir. Xahiş edirəm, onu göndərməyə tələsin. Eyni zamanda sənədin keyfiyyətli kağızda çap olunub, möhürlənmiş surətini əlavə etməyi də unutmayın.

Bu barədə əsla danışmaq istəməsəm də, yenə nüfuz məsələsinə qayıdıram.

Mən artıq yazmışdım ki, bir sıra amillərə görə nüfuzumuz yüksək deyil. Bu fikri söyləyərkən kimisə tənqid, yaxud mühakimə etmək niyyətindən çox uzağam. Əgər göndərilən şəxslərin siyasi təmsilçilər kimi təqdim edilmələrini istəyirsinizsə, o vaxt onların funksiya, vəzifə və borclarının dəqiq müəyyən olunmamasının doğurduğu təbii nəticələri də görmək lazımdır. Məsələn, Xəlil bəy soruşanda ki, doğrudanmı, Səlim bəy Behbudov xarici işlər nazirinin,

Əsəd bəy Rüstəmbəyov isə maliyyə nazirinin müavini, həqiqətən, çox çətin vəziyyətə düşdüm. Çünki onlar da vizit kartında dağlı xalqların Şimali Qafqaz Respublikasının xarici işlər naziri olduğu göstərilən, bəzilərinin hətta knyaz deyər hörmətə mindirdikləri Heydər Bammətov kimi, adlarının əvvəlinə “Son Excellence” (fr.: “zati-aliləri”) artırılar və bu cür də çağırılırlar. Belə bir şəraitdə, siyasi kursun dəyişdiyi indiki vaxtda mən nə etməliyəm? Nüfuzumuza gəldikdə isə, daşıyıcıları ayrı-ayrı şəxslər olan, bu fərqli adamların fərqli şəkildə anladıkları, fərqli şəkildə istifadə etdikləri həmin o nüfuzun parçalanıb-dağılmış zərrələrini indi necə bir yerə yığım? Əlbəttə, mən heç vaxt xüsusi rəğbət göstərmədiyim, can atmadığım ritual və təntənəli mərasimlər haqda danışmıram. Məni maraqlandıran ilk növbədə dövlətimizi təmsil edən nümayəndələrin vəziyyətidir. Bu baxımdan, xahiş edirəm, tərəfindən qaldırılan və təmsilçiliyin maddi təminatı ilə bağlı məsələyə baxasınız. Hər şeyin son dərəcə baha olduğunu yazmağa ehtiyac varmı? Bahalıq haqda geri qayıdanlar sizə danışarlar. Başqa bir məsələ də var, bu da Pera Palas hotelində Türkiyə hökumətinin hesabına yaşamaq və yeməklə bağlıdır. Belə müftə bəslənmə nə qədər davam edəcək?

Bədbəxtlikdən, mən də yemək, yaşamaq və nəqliyyat xərclərini Türkiyə hökumətinin xarici işlər nazirliyinin ödədiyi müsafirlər sırasındayam. Düzünü desəm, bu hal mənə çox ağır gəlir. Əslində, heç düzgün də deyil. Çünki məndən əvvəlki bütün nümayəndələrimiz bura müvəqqəti gəlmişdilər və müəyyən mənada qonaq sayıla bilərdilər. Mən isə, mandatımda da göstərildiyi kimi, ölkədə uzun müddət qalmaq niyyətindəyəm. Sözün doğrusu, çox narahat olduğum məsələ barədə baş mehmandarla¹ da danışdım, lakin o, hökumətin inciyə biləcəyini dedi. Amma heç nəyə baxmadan bu söhbəti bitirmək istəyirəm və artıq lazımı bina

¹ Burada “protokol xidməti” mənasında işlənmişdir.

axtarmağa başlamışam. Münasib bina və zəruri təchizatdan (masa, işıqlandırma, isitmə, xidmətçi) başqa dəftərxananın olması da zəruridir. Yəni fransız və türk tərcüməçisi, katib, kuryer və s. Bundan başqa, Konstantinopolun siyasi mərkəz kimi dirçəlməsini nəzərə alıb, burada “Azərbaycan mətbuat bürosu” yaratmağı qərara almışam. Yəqin ki, ad və bu adda ifadə olunan məna indilikdə xüsusi izahat tələb etmir. Artıq bəzi adamlarla büro barəsində danışmaq aparıram. Müəyyən görkəmli şəxslərdən əməkdaşlıq vədi almışam. Sonra qoşulmaq istəyənlərin sayı daha da çoxalacaq. Lakin məlum məsələdir ki, bu iş üçün vəsait lazımdır. Hələlik nə mətbuat bürosu, nə də nümayəndəliyin saxlanma xərcləri məsələsinə toxunuram. Çünki məsələ özümə də sona qədər aydın deyil.

Məncə, gələcək sülh konqresi üçün bütün zəruri materialları dediyim büroda cəmləmək olar. Bu, növbəti vəzifəmizdir. Konqresdə iştirak edəcək nümayəndələri indidən müəyyən-ləşdirib seçmək lazımdır ki, hazırlıq işlərinə başlaya bilsinlər. Hazırlıq son dərəcə vacib məsələdir. Elə etmək lazımdır ki, ortalığa neytral ölkələrə göndərmək üçün təşkil olunan təsadüfi nümayəndə heyəti kimi bir heyət çıxmasın. Həmin nümayəndəlik barədə Xəlil bəy Sizə ətraflı məlumat verəcək. Hələlik dediyim heyət iki nəfərdən – Əli bəy Hüseyinzadə və Səlim bəy Behbudovdan ibarətdir. Əslinə baxanda, onları hərbi nazirliyin Şərq şöbəsi göndərir. Dağlıların və türküstanlıların təmsilçiləri kimi, məsrəflərini də oradan alıblar. Əli bəy Hüseyinzadə sabah İsveçrəyə yola düşür. Səlim bəy Behbudov isə xəstələndiyinə görə səfərini təxirə salmalı olub. Səfərdə məqsəd, sözün geniş mənasında, təbliğatdır. Tapa bildiyim materiallarla təchiz etmişəm. Amma bu heyətin hansısa xüsusi nəticələrə nail olacağına ümid bəsləmirəm. Beləliklə, sülh konqresinə hazırlıq növbəti vəzifəmizdir. (Burada bir cümlə yarımçıq qaldığından məna aydın deyil – *Tərc.*)

Yeri gəlmişkən, ermənilərlə gürcülərin Avropada çoxdan təmsilçiləri var. Buradakılar hamısı sabah geri qayıtmağa hazırlaşırlar. Onu da əlavə edim ki, fikrimcə, bizim Xəlil bəy ya nümayəndə heyəti ilə birlikdə geri qayıtmalı, ya da mənim gedəcəyim təqdirdə burada qalmalıdır. Lakin indi yerlərdə görülməli işin çox olduğunu deyərkən ona da haqq qazandırmamaq mümkün deyildir.

İstanbuldakı erməni və gürcü nümayəndələri ilə çox az görüşmüşəm. Həm də bunu müəyyən qədər bilərəkdən etmişəm. Çünki burada vəziyyət dəyişəndən sonra onların, xüsusən də ermənilərin necə böyük iştahaya düşdüklərinin şahidi oldum. Arabir qəzet səhifələrində ən çox da Bakıda və Qarabağda baş verən hadisələrlə bağlı özlərini göstərməyə çalışırlar.

Səlim bəy Behbudov və Əsəd bəy Rüstəmbəyova həvalə edilmiş maliyyə işinin qaydaya salınması məsələsinə gəldikdə isə, vəziyyət mən onları burada görəndən necədirsə, yenə həmin qaydadadır. Azərbaycana göndərilməsi nəzərdə tutulan və görüşünə getdiyim maliyyə müşaviri Həmid bəy gələ bilmir. Başqası isə yoxdur. Bir də, ümumiyyətlə, indi bu işə baş qoşmağa dəyərmə? Hələlik bizim pulları çap etməyə başlamayıblar. Çünki Almaniyadan gələn səkkiz qatar yolda ilişib qalıb. Uzunmüddətli borcun ikinci yarısı (250 min lirə) barədə isə nədənsə susurlar. Lakin qəti söz verilmişdi ki, artıq aldığımız əvvəlki 225 min lirə kimi, o da birbaşa Sizin adınıza göndəriləcək. Təfərrüatlar barədə Əsəd bəy Rüstəmbəyov məlumat verəcək.

Bəzi məsələlərlə bağlı xalq təhsili nazirinin müavini ilə söhbət yazısının surətini göndərirəm. Burada bütün işlər çətinliklə həll olunur. Müəllim və müəllimələrlə bağlı müxtəlif məmurlarla danışdım. Hamısı söz verir, amma əməl eləməirlər. Deyirlər ki, ümumən işin aparılma qaydası belədir. İstanbulda təhsil alan və yanıma şikayətlə gələn bir neçə gəncə söhbətim oldu. Aralarında Əhməd bəy Ağayevlə gəlmiş şuşalı İsfəndiyar

Qəniyev də vardı. Gətirəndə ayrıca diqqət yetiriləcəyinə söz veriblər. Amma indi pulsuz qalıb. Gəncədə aldığı iki min rubl qurtarıb. Ümumiyyətlə, pul məsələsi ilə bağlı tez-tez müraciət edirlər. Bu yaxınlarda artilleriya məktəbində oxuyan iki yunker – bakılılar Zeynalov və Hüseynov yanıma gəlmişdilər, aclıq çəkdiklərini bildirdilər. Müharibədə əsir düşən qafqazlılar, təsadüfən gəlib bura çıxan qaçqınlar və s. də ehtiyac içindədirlər. Hamısı maddi yardım və evlərinə göndərilmələrini istəyir. Bu işlərin öhdəsindən gəlmək isə son dərəcə çətinidir. Rabitə məsələsi də bütün kəskinliyi ilə ortada dayanır. İki aydan çoxdur ki, Sizdən bir sətir də almamışam. Belə olmaz. İndi vəziyyət çox ciddidir və ən azı on gündən bir əlaqə saxlamaq lazımdır. Sizdən çox xahiş edirəm, heç olmazsa, Batuma qədər xüsusi kuryer göndərəsiniz. O, sənəd və materialları gətirib adını çəkdiyim doktor Əfəndiyevə verə bilər. Ən yaxşısı isə birbaşa bura kuryer göndərməkdir. Bir daha və bir daha xahiş edirəm, əlaqəni xüsusi kuryerlər vasitəsilə saxlayaq. İlk gələn kuryerlə aşağıdakıların göndərilməsi vacibdir: 1) Azərbaycan, əsasən də Qafqaz haqqında ələ düşən bütün materiallar (xüsusən də statistik səciyyəli); 2) hökumətin bütün sərəncamları (hərbi çağırış və s. haqqında); 3) Xarici İşlər Nazirliyinin notalarının surətləri; 4) hər yerin (Bakı, Tiflis, Batum) və bütün dillərdə qəzetləri, jurnalları. Bunlar yaratmaq istədiyim büro üçün də lazımdır. Məndə olan pullardan əvvəllər qəbz əsasında verilən və qəbzlərinin surəti Rəsulzadə ilə Sizə göndərilənlərdən başqa, yenə aşağıdakı məbləğlər ödənilib: Əsəd bəy Rüstəmbəyova – 81 lirə; Xəlil bəy Xasməmmədova – 200 lirə. Onların verdiyi qəbzlərin surətini də göndərirəm. Alınması mənə həvalə edilmiş avadanlıq (pul çap edən dəzgah, yazı makinaları, dərman, revolverlər və s.) məsələsini təxirə salmaq lazım gəlir. Hələlik vaxtı deyil, üstəlik də qiymətlər çox bahadır. Xahiş edirəm, istər bu məktubu,

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

istərsə də söhbət yazılarının surətlərini yalnız hökumət üzvlərinə oxuyun və qoruyub saxlayın.

Hamıya atəşin salam. Özümünkülərdən də bir xəbər yoxdur. Narahat oluram. Əlinizi sıxıram.

Sizin Ə.Topçubaşov

P.S. Mövcud şərait vəziyyəti günbəgün deyil, saatbasaat dəyişməyə məcbur edir. Məktubu yazıb başa çatdırmamış elə bir xəbər aldım ki, bundan sonra da İstanbulda qalmaqla həyatımı təhlükəyə atmış olacağım bilindi¹. İndicə Xəlil bəy xəbər gətirdi. Lazımı tədbirlər görürəm. Bu barədə yazı bilmərəm. Xəlil bəy Sizə danışacaq. Əlbəttə, hər şey tək mənimlə bağlı olsaydı, vəziyyətlə barışmaq olardı. Lakin ümidlərimi itirmirəm. Məsələ daha mürəkkəbdir. Şəraitə uyğun hərəkət edəcəyəm. Ah, indi orada, Sizin yanınızda nələr baş verdiyini bilməyi necə də istərdim! Rəştdə, Ənzəlində, bəlkə, artıq elə Bakıda ingilis təmsilçiləri ilə danışıqlara tələsmək lazımdır. Günbəgün gözlənilən xüsusi missiya gələn kimi özüm də eyni işi görəcəyəm. Görək açılan sabah bizə nə vəd edir...

Beləliklə, ilk iş kimi xüsusi kuryerlə mənə Azərbaycanla bağlı meydana çıxan məsələlər barədə ad çəkmədən (belə daha yaxşıdır) bütün dövlətlərlə danışıq aparmaq səlahiyyəti verən mandat göndərin.

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 32–38.*

¹ Söhbət, çox güman ki, ermənilərin həyata keçirə biləcəkləri terror aktından gedir. (Tərc.)

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKIYƏ MƏKTUBU

*14 noyabr 1918-ci il
Konstantinopol*

Çox hörmətli Fətəli xan!

Sabah kayutsuz kiçik bir gəmi buradan yola düşür və həmin gəmi ilə bir neçə gənc azərbaycanlı geri qayıdır. Məktubu onlardan biri ilə göndərirəm. Adı Nadir Absəlimovdur. Mərhum atasını yaxşı tanıyırdım, özünə də burada köməyim dəyib. Onu diqqətinizə təqdim etmək istərdim. Şərt kəsmişik ki, həm bu, həm də ailəmə ünvanlanan məktubu səliqəli şəkildə, salamat çatdırsın.

Əvvəlcə giley-güzardan başlayacağam, çünki indiyə qədər Sizdən heç bir xəbər yoxdur. Yenə də təkrar edirəm: son məktubunuzu sentyabrın əvvəllərində Tiflisdə almışam. Üstündən iki ay keçsə də, vətəndə nə vaş verdiyindən xəbər tuta bilmirəm. Bu müddət ərzində Sizə çoxsaylı təklif və xahişlərlə bir neçə məktub göndərmişəm. Heç birinə cavab verilməyib, xahişlərimin heç biri yerinə yetirilməyib. Belə olan halda gördüyüm iş hansı əsasla təmsilçilik adlana bilər? Rəsulzadə, çox güman, uzun məktubumu çatdırıb. Amma yenə cavab yoxdur. Xəlil bəy, yəqin, ondan da uzun məktubumu diqqətinizə təqdim edib. O, buradan noyabrın 1-də çıxmışdı. Yenə cavab almamışam. Heç olmazsa, bir neçə sətirlik depeşa göndərə bilərdiniz. Bir sözlə, burada hər şeydən xəbərsiz vəziyyətdə oturmuşam.

Bu arada isə hadisələr (həm də necə hadisələr!) günbəgün deyil, hətta saatbasaat bir-birini əvəz edir. Hamısı haqda yazmaq mümkün deyil. Onlar kino lenti kimi fasiləsiz adamın gözləri önündən gəlib-keçirlər.

Mənim burada olduğum iki ay ərzində artıq üçüncü hökumət kabineti dəyişir. Tələt paşadan sonra İzzət paşa kabineti iqtidara gəldi və süqut etdi. Bir neçə gün əvvəl isə köhnə diplomat Təvfik paşanın rəhbərliyi ilə yeni hökumət quruldu. Orada xarici işlər naziri vəzifəsini Mustafa Rəşid paşa tutur. İqtidardakı kabinetlər hər hansı bir xətti müəyyən etməyə imkan tapmamış yenisi gəlir. Sabah yox, biri gün təzə sədrəzəm və xarici işlər nazirinin yanında olacağam. Baxım, görüm nə deyirlər. O biri tərəfdən, türk nazirlərinin indi nə demələri ümumən əhəmiyyətsizdir. Çünki məsələləri onlar deyil, əcnəbilər – antantaçılar həll edirlər. Tədricən hər şeyi əllərinə almağa başlayıblar. Yəqin, siz artıq bilirsiniz ki, Bolqarıstandan sonra Türkiyə də Müttəfiqlərlə son dərəcə ağır şərtlərlə sülh bağladı. Sülh müqaviləsinin 11 və 15-ci bəndləri ilə Türkiyə aşağıdakı öhdəlikləri üzərinə götürüb: 1) Antanta qoşunları (ingilislər) tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamaq; 2) Zaqafqaziya dəmir yollarından istifadə və nəzarət hüququnu onlara vermək; 3) Antantanın tələb etdiyi təqdirdə qoşunlarını Zaqafqaziya hüdudlarından çıxarmaq. Bu şərtləri Trapezunddan tanıdığınız, İzzət paşa hökumətində dənizçilik naziri vəzifəsini tutan Rauf bəy imzalayıb. Müqavilənin şərtləri rəsmən noyabrın 3-də elan edilib. Həmin axşam Rauf bəyin yanında oldum, noyabrın 4-də isə xarici işlər naziri Nəbi bəyə (indi artıq keçmiş!) nota təqdim etdim. Notada göstərilirdi ki, biz müqavilənin 11-ci və 15-ci bəndlərinə etirazımızı bildiririk, çünki türk nümayəndələrinin danışıqlar zamanı Bakı və Zaqafqaziya dəmir yoluna, ümumiyyətlə, Zaqafqaziyaya və Bakıya aid məsələlərə toxunmağa səlahiyyəti yox idi. Antanta nümayəndələri gələn kimi onlara da eyni məzmununda notalar təqdim edəcəyəm. Bu haqda elə həmin vaxt Sizə teleqram hazırladım. Lakin indiyə qədər göndərmək mümkün olmayıb. Səbəb kimi Zaqafqaziya ilə teleqraf əlaqəsinin kəsilməsini göstərilir. Amma ən vacib məsələ burada vəziyyətin ümumən radikal şəkildə (xüsusən də bizə münasibətdə!) dəyişməsidir.

Keçmiş hakimiyyətin milli siyasəti qətiyyətlə rədd edilib. Ənvər paşa və Tələt paşa yalnız paytaxtı tərk etməyə məcbur olunmayıblar. İndi hər ikisi artıq Türkiyənin düşməni, ölkəni məhvə sürükləyən siyasətçilər sayılır. Həm də bu iddianı Qafqaz və Türküstana görə irəli sürürlər. İttihad və Tərəqqi partiyası məhv edilir. Liderlərinin bir hissəsi qaçıb, qalanları gizlənilər. Dünənə qədər Parlament üzvlərinin çoxunun mənsub olduğu bu güclü partiyanın hətta adı da çəkilmir. Onsuz da, heç bir işə yaramayan Parlamentin isə artıq buraxıldığını deyirlər. Hakimiyyətdəkilərin hamısı köhnə ənənələrə bağlı adamlardır. Yenilərdən bir nəfər də yoxdur. Hamı başını itirib, hər şey bir-birinə qarışmış, milli fəlakətin, dövlətin süqutunun ümitsiz və biabırçı şəraiti içərisində vurnuxurlar. Dünən ingilis, fransız, italyan, hətta yunan gəmiləri Bosfora daxil olub. Hərbi missiyalar gəlib. Bu gün ingilis və fransız hərbi hissələri səfirliklərini qorumaq üçün şəhərə varid olub. Küçələrdə millətlərin bütün rənglərdə bayraqları gözə dəyir. Ən çox isə yunan bayraqları diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, yunanlar arasında böyük canlanma var. Antanta nümayəndələrini böyük sevinclə qarşılayırlar. Açıq şəkildə deyirlər ki, Konstantinopol özlərinin şəhəridir və onu heç kimə verməyəcəklər. Əzablı günlərdir, əzablı yaşantılardır... Hiss edirsən, görürsən ki, bir zamanlar qüdrəti ilə dünyanı sarsıdan dövlət necə çökür... Hər şey tənəzzüldədir. Avstriya-Macaristan süquta uğrayıb, Almaniya imperiyası və onun ilhamvericisi Vilhelm yoxdur, hamı kənara çəkilir, hamı taxt-tacdan imtina edir. Bolşevizm isə dərinləşir və genişlənir. Formal inqilabın baş verdiyi Avstriya-Macaristan və Almaniyayı bir kənara qoysaq, bolşevizm artıq Hollandiyada, İsveçrədə, İtaliyada özünə yer eləməyə başlayır. Əlbəttə, daha uzaqlara da gedib çıxacaq. Belə bir şəraitdə artıq Əli bəy Hüseynzadənin yollandığı xarici səfərdə nəyə isə nail olmaq çox çətindir. Səlim bəy Behbudov hələlik buradadır. Düzdür, indi səhhəti düzəlib, amma özündən bir xəbər yoxdur. Deyilənə görə, tezliklə yola çıxacaq. Orada,

Sizdəki vəziyyətdən xəbərsiz nə etmək olar? Bizim hökumət mövcuddurmu, yeni gələnlər³²³ qovmayıblar ki? Bu sonuncularla münasibətlər necədir? Əgər hələlik Bakıda deyilərsə, Rəşt-Ənzəlidə onlarla danışıq aparılırmı? Ermənistan və Gürcüstanla, bolşeviklərlə münasibət necədir? Bir anlıq təsəvvürünüza gətirməyə çalışın: mən burada Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün çalışıram, siz isə orada ingilislərlə tamamilə fərqli kombinasiyalara girmisiniz... Artıq memorandum hazırlamışam, tezliklə Müttəfiq dövlətlər missiyalarının nümayəndələrinə təqdim edəcəyəm. Deyilənə görə, çox güman, yaxın bir ay ərzində, yaxud az sonra diplomatik missiyalar gələcək. Ona görə mən ilk gəmi ilə geri qayıtmaq, orada Sizinlə məsləhətləşib, sonrakı addımlarımızı müzakirə etmək istəyirəm. Sülh müqaviləsinin imzalanmasına çox qalıb. Üstəlik də, indiyə qədər hələ Antanta qüvvələri və lazımı təqdirdə digər dövlətlərlə danışıq üçün yeni mandat almamışam. Həmin mandatın xüsusi kuryerlə göndəriləcəyini gözləyirdim və gözləməkdəyəm. Amma əbəs yerə... Əlində belə mandat olmadığı təqdirdə isə qorxa-qorxa, ehtiyatla hərəkət etməyə məcbursan.

Bizim dəyərimiz indi o qədər də yüksək deyil. Bəzi dairələr (mətbuatın bir hissəsi və "Təcəddüd"³²⁴ adlı yeni partiya) Ənvərə və başqalarına görə bizi günahlandırmağa hazırdırlar. Bu gün qəzetlərdə Ənvər paşanın keçmiş sədrəzəm İzzət paşaya məktubu çap olunub. Bildirir ki, yeni yaranmış şəraitdə (barışıq imzalanandan sonra) o, artıq vətəninə fayda gətirə bilməz. Odur ki, yeni müstəqil müsəlman dövlətinin yaranacağına ümid etdiyi Qafqaza gedir... Məktubla bağlı qəzetlərdən biri (ərəb dilində çıxır) "Zavallı Qafqaz müsəlmanları!" – deyərək heyranətini ifadə edib! Ənvər həqiqətənmi Qafqaza gedib? Bu, heç kəsə məlum deyil. Amma hamı belə fikirdədir ki, Ənvər paşanın gəlişi ancaq işə zərər vura bilər. Çünki ingilislər Batumu tutandan sonra Zaqafqaziya dəmir yolu ilə ora qoşun və silah-sursat göndərə bilərlər. Bəs onda necə olacaq? Bir sözlə, qarşıda hələ başımızın çəkəcəyi o

qədər bələlər var ki... Görəcəyimiz o qədər işlər var ki... Lakin təəssüf ki, yerlərdəki işin vəziyyəti ilə bağlı hər hansı məlumat olmadığından onların miqyas və xarakterini təsəvvürə gətirmək də mümkün deyil. Mövcud şərait ümumi işimizə fayda vermək imkanına yer qoymadığından Sizi hazırkı vəziyyətlə bağlı məlumatlandırmaq, eləcə də özüm işlərin gedişi ilə yerində tanış olmaq üçün Konstantinopolu buraxıb geri qayıtmağa məcburam. Lakin bir şey dəqiq məlumdur ki, sülh konqresinə indidən hazırlaşmaq lazımdır (materiallar, statistik məlumatlar və s.). Bu baxımdan da geri qayıtmağım faydasız olmayacaq. Çünki belə materiallar məndə az deyil. Amma indi elə bil əlsiz-ayaqsız kimiyəm. Müttəfiq dövlətlərin missiyalarının siyasi nümayəndələri üçün memorandum yazanda bunu daha kəskin şəkildə hiss etdim. Öz-özümə sual verirəm ki, buradan nə zaman çıxıb bilərəm? Məlum olduğu kimi, Batumla əlaqə yoxdur. Xəlil bəyin getdiyi gəmi hələ qayıtmayıb. Nə zaman qayıdacağı da bəlli deyil. Başqa gəmilər də yoxdur. Türk tərəfi də növbəti gəminin haçan yola düşəcəyini bilmir. Mövcud çətinliklər azmış kimi, bu günlərdə hər cür yerdəyişmə də Antanta dövlətlərinin hərbi missiyalarının nəzarəti altına keçəcək. O zaman İstanbulu tərk etmək fikrinə düşənlərin vəziyyəti necə olacaq? Bəlli deyil. Eyni zamanda indi Avropa ilə də nə quru, nə dəniz əlaqəsi mövcuddur. Sadaladıqlarımdan başqa, daha bir amil məni geri qayıtmağa məcbur edir. Bu da indiki bahaçılıq şəraitində (xüsusən də Pera Palas hoteli səviyyəsində) özünü daha kəskin büruzə verən maliyyə ilə bağlı vəziyyətimin tam qeyri-müəyyən şəkildə qalmasıdır. Məlumat verirəm ki, noyabrın 1-dən mən də, katibim də artıq Türkiyə hökumətinin xidmətlərindən yararlanmırıq və hər şeyin haqqını özümüz ödəyirik. Düzdür, hələlik pul var. Yazdığım kimi, mənə 25 min lirə veriblər. Lakin hoteldə hər şeyin ifrat bahalıqı əhvalımı əməlli-başlı pozur. Əgər uzun müddətə qalası olsam, mütləq buradan çıxacağam. Üstəlik, şəraiti də ürəkaçan deyil. Bəzən elə hesab gətirirlər ki, dəhşətə gəlirsən, amma

heç nə edə bilmirsən. Fövqəladə və səlahiyyətli nazir, “noblesse oblige” (fr.: “aristokratik görünüş”) və s.

Bütün gözləntilərə rəğmən hər şey öz qiymətində qalır, hələ, bəlkə, bir az da artır. Çünki yeni heç bir şey gətirilmir. Qaloş 10–12 lirə, çətir 14–18 lirə, qış paltosu 180–220 lirəyədir. Faytonla yalnız bir tərəfə gediş 3–4 lirə tutur. Mənim belə xərclərim çoxdur və getdikcə də artır. Şəxsi katibdən əlavə, indi türk nazirliklərinin daxili qayda-qanunlarını və fransız dilini yaxşı bilən mütəxəssis, habelə türkcəyə yazılı tərcüməçi dəvət etmişəm. Mehmandarım isə artıq yoxdur.

Əgər təsəvvür edə bilsəydiniz, nə qədər düşünüb-daşınır, nə qədər götür-qoy edirəm, həyatda nə qədər puça çıxmış arzu və ümidlərin ağırlığını çiynlərimdə daşıyıram. Əgər bütün bunları, bir anlıq da olsa, təsəvvürünüzə gətirə bilsəydiniz, o zaman nə Siz, nə də başqaları indiki vəziyyətimə əsla həsəd aparmazdınız.

Bununla məktubumu bitirirəm. Hamıya salam göndərirəm. Xəlil bəyə və xanımına mənim adımdan təzim edin. Yəqin ki, Siz ondan göndərdiyim məktub və ayrıca zərfdə müxtəlif türk nazirləri ilə söhbətlərimin yazısını almısınız. Bir daha xahiş edirəm, bütün məktublarımı kimi, bu yazıları da saxlayın və imkan olanda özümə qaytarın. İndi heç nə göndərə bilmirəm, çünki surətlərini çıxarmağa imkan yoxdur.

Ən xoş arzularımı çatdırıram. Salamət qalın. Ümidvaram ki, ailəm yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlə təmin edilir.

**Sizə hörmətlə,
Ə.Торçубаşов**

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 38–41.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKIYƏ MƏKTUBU

15 noyabr 1918-ci il
İstanbul

Son günlər baş verən mühüm əhəmiyyətli hadisələr Türkiyənin siyasi vəziyyətini kökündən dəyişdirib. Almaniya istisna olunmaqla, vaxtilə birgə döyüşən və sıradan çıxarılan müttəfiqlərin hamısı Antanta dövlətlərinin diktə etdikləri ağır şərtlərlə razılaşmağa məcbur olub, eyni taleni paylaşdılar.

Barışıq müqaviləsinə əsasən, Türkiyə aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürüb: 1) Zaqafqaziya dəmir yolunu Antantanın ixtiyarına və nəzarətinə vermək; 2) Antantanın tələbinə əsasən bütün türk qoşunlarını buradan çıxarmaq.

Bu iki tələblə bağlı noyabrın 4-də Xarici İşlər Nazirliyinə yazılı etirazımı təqdim etdim. Eyni zamanda yazılı şəkildə Azərbaycana türk diplomatik nümayəndəsi təyin olunması məsələsini sürətləndirməyi xahiş etdim. Antanta dövlətlərinin təmsilçiləri gələndə onlara da eyni məzmununda etiraz bildiriləcək.

Əlaqədar dövlətlərin təmsilçiləri ilə müzakirələrdən ötrü xüsusi kuryer vasitəsi ilə dərhal əvvəlki məzmununda, Azərbaycan Respublikası ilə bağlı bütün məsələlər ətrafında danışıqlar aparmaq üçün təcili mandat göndərin. Noyabrın 12-də Almaniya da Müttəfiq dövlətlərlə barışıq sazişi imzalamışdır.

Fövqəladə və səlahiyyətli nazir
Ə.Topçubaşov

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 101.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN FƏTƏLİ XAN XOYSKIYƏ MƏKTUBU

*16 dekabr 1918-ci il
Konstantinopol*

Sizin adınıza Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (22 oktyabr 1918-ci il) və Xəlil bəy Xasməmmədov (1 noyabr 1918-ci il) vasitəsi ilə göndərdiyim məktublarda həm buradakı mövcud vəziyyət, həm də özümün 1918-ci il noyabrın 1-nə qədər gördüyüm işlər barəsində ətraflı yazmışdım.

Noyabrın 1-dən etibarən baş verən ümumdünya və sırf Türkiyə əhəmiyyətli işlər siyasi həyatın sonrakı gedişini köklü surətdə dəyişib. Həm də elə başgicəlləndirici sürətlə dəyişib ki, onlardan sərbəst şəkildə və obyektiv surətdə baş çıxarmağa hər hansı bir imkan qalmayıb. Heç olmazsa, bu gedişatın aparıcı xətt və istiqamətlərini göz önündə tutmaq üçün mənim bura gəlişimə – yəni noyabrın 1-nə qədər baş verən hadisələri icmal şəkildə nəzərdən keçirmək zəruridir. Konstantinopola 1918-ci il sentyabrın 28-də çatdım. Artıq sentyabrın 30-dan başlayaraq müharibənin gedişinin antantaçıların xeyrinə kəskin şəkildə dəyişməsi ilə bağlı həyəcanlı xəbərlər almağa başladım. Oktyabrın 1-də Bolqarıstanın davranışı qəti şəkildə meydana çıxdı. Bolqarıstan müharibədən çıxdığını bildirdi və bununla da, orta dövlətlərin mövqeyini kəskin şəkildə zəiflətdi, Türkiyəni isə son dərəcə ağır duruma salmış oldu.

Ertəsi gün, oktyabrın 2-də sədrəzəm Tələt paşa və xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəyin yanında oldum. Oktyabrın 3-də isə hərbi nazir Ənvər paşa, habelə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında sərəhd məsələlərini tənzimləmək üçün yaradılmış komissiyanın sədri, ədliyyə naziri Xəlil bəylə görüşdüm.

Həmin günlərdə Türkiyənin taleyi üçün cavabdeh olan yuxarıda adını çəkdiyim şəxslərlə söhbətlərin ümumi ahəngindən dövlətin vəziyyətinin zəifliyinə və beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeyinin qeyri-müəyyənliyinə (hər halda bu qeyri-müəyyənlik özü də Türkiyənin xeyrinə deyildi) vurulan eyhamları anlamamaq qeyri-mümkün idi.

Mənim, adətən, daha geniş məlumata malik erməni nümayəndələrini (Aqaronyan³²⁵, Papacanyan³²⁶ və Xatisyan³²⁷) ziyarətlərim və gürcü nümayəndəsi (Qvazava³²⁸) ilə söhbətim yuxarıda adlarını çəkdiyim Türkiyə nazirləri ilə danışıqlardan gəldiyim nəticələri bir daha təsdiq etdi.

Oktyabrın 3-dən etibarən artıq hökumət kabinetinin qismən dəyişdirilməsi, sonra isə müharibə başlanandan bəri dövlət gəmisinin sükanını öz əlində saxlayan Tələt paşanın nazirliklərinin süqutu haqqında söz-söhbətlər yayıldı. Bütün bunlarla eyni vaxtda qəzet məqalələrində almanların ümumi işə xəyanət etmələri, bolqarlar kimi onların da guya cəbhədən çəkilmələri, daha vuruşmaq istəmədikləri haqqında söz açırlar.

Hökumət kabinetinin mövqeyi daha güclü şəkildə laxladı. Nəticədə yalnız tənqidi münasibət şiddətlənmədi. Artıq açıq hücumlar başlandı və ilk mərhələdə Tələt-Ənvər hökuməti hələlik dolayısıyla Türkiyənin müharibəyə cəlb olunmasının əsas günahkarı sayılmağa başladı. İndi artıq dövlətin mövcudluğunu təhdid edən böyük bir təhlükənin şüurlarda özünə yer eləməsinə heç bir şübhə qala bilməzdi. Sonra məlum oldu ki, məhz haqqında bəhs etdiyimiz günlərdə (4–10 oktyabr) Antanta ilə danışıqlara təşəbbüs göstərilmiş, lakin bu cəhd sonuncular tərəfindən rədd edilmişdi.

Oktyabrın 10-da Türkiyə Parlamentinin təntənəli açılışı və Parlament üzvlərinin qarşısında əlahəzrət yeni sultanın³²⁹ and içməsi artıq mövcud kabinetin qu quşu nəğməsi sayıla bilərdi. Oktyabrın 11-də Təvfik paşa saraya çağırılmış və yeni hökumətin təşkili ona tapşırılmışdı.

Lakin o, əvvəla, bir tərəfdən nazir portfellerini müharibə əleyhdarları arasında bölüşdürməyə, digər tərəfdən isə namizədləri heç bir halda İttihad və Tərəqqi nümayəndələrindən (hazırkı xadimlərin 99 faizi həmin partiyadandır) seçməməyə qərarlı olduğundan, hakim sülaləyə qohumluğu səbəbindən, üstəlik də, ingilis yanlısı kimi ad çıxardığından ertəsi gün, oktyabrın 12-də yeni hökumət qurmaq vəzifəsindən boyun qaçırdı.

Belə bir vəziyyətdə, həqiqətən də, çətin olan yeni hökumət təşkili vəzifəsi əlahəzrət sultanın birinci general-adyutantı, məşhur döyüş generalı (Albaniya, Dobruca və s.) İzzət paşaya həvalə olundu. Oktyabrın 13-də o, siyasi rənginə görə yarıittihadçı sayıla biləcək, lakin bütünlükdə güclü hökumət kabineti qurdu. Yeri gəlmişkən, Trapezundda keçirilmiş konfransın³³⁰ sədri olmuş, sonra isə Antanta ilə Türkiyə arasında barışıq sazişinin imzalanması üzrə komissiyanın fəaliyyətinə rəhbərlik etmiş Rauf bəy də bu hökumətin tərkibindədir. İndiki kabinetdə Rauf bəy dənizçilik naziri vəzifəsini tutur.

Yeni kabinet fasiləsiz olaraq iclas keçirirdi. Qəbul etdiyi qərarlar məxfi saxlanılırdı. Hətta nazirlərin atmaq istədikləri addımlarla bağlı Parlament sorğuları da nəticəsiz qalırdı. İzzət paşa özünün Parlament qarşısındakı proqram nitqində vəziyyətin görünməmiş dərəcədə ağır olduğunu bildirərək hökuməti hər tərəfdən tənqid atəşinə tutmağı deyil, ona dəstək verməyi xahiş etmişdi. Bu sözləri deyərkən qəlbən xeyirxah, vətəninə sadıq bir əsgər kimi tanınan İzzət paşa özünün Parlamentdəki ilk çıxışını göz yaşları ilə bitirmiş və bununla da iştirakçılarda çəkingən, o qədər də böyük fəaliyyət qabiliyyəti olmayan bir sədrəzəm təəssüratı doğurmuşdu.

Lakin sonradan göründüyü kimi, ilk təəssürat aldadıcı idi. Çünki kabinet hətta gücü çatdığından da artıq səylə çalışırdı. Əvvəlcə Smirnada, sonra isə Mudros adasında daim Antanta nümayəndələri ilə əlaqəli şəkildə işləyirdi. Bu

məqsədlə orada Rauf bəy başda olmaqla xüsusi komissiya yaradılmışdı. Son dərəcə hüsn-təvəccöh doğuran və işini yaxşı bilən bir nəfər – əvvəllər xarici işlər nazirinin müavini olmuş və indi də həmin vəzifəni tutan (müstəşar) Rəşad Hikmət bəy də adını çəkdiyim komissiyanın tərkibinə daxil idi.

İzzət paşa kabinetinin yarandığı gün – oktyabrın 13-də Almaniyanın prezident Vilsonun təklifləri ilə (onun 14 maddəsini) razılaşdığı xəbəri yayıldı. O zaman Türkiyə hökuməti dərhal prezident Vilsona teleqram göndərərək Türkiyənin də həmin təklifləri qəbul etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Oktyabrın 14-ü və 15-i teleqrama cavab gözlənilməsi ilə bağlı ağır və gərgin intizar içərisində keçdi. Çünki şayiə (sonradan onun təxribat olduğu aşkara çıxdı) yayılmışdı ki, prezident Vilson və ümumiyyətlə, Antanta “öz əhalisini məhv edən”¹ Türkiyə ilə heç bir barışıq müqaviləsi imzalamaq istəmirlər. Bu ölkənin ərazisini ələ keçirmək, sonra isə Türkiyəni bir dövlət kimi məhv etmək, yer üzündən silmək niyyətindədirlər.

Oktyabrın 16-da prezident Vilsondan cavab gəldi. ABŞ-dan alınan cavabda Rauf bəyin komissiyasının vasitəçiliyi əsasında Türkiyə ilə barışıq anlaşması işlənilib-hazırlanması üçün razılıq bildirildi. Oktyabrın 16-dan noyabrın 3-nə, yəni tərəflər arasında barışıq şərtlərinin razılaşdırıldığı rəsmən elan olunan günə qədər isə vaxt ağır və gərgin gözlənti içərisində keçdi. Ümid çox az idi. Daha pisini gözləyirdilər. Müharibənin dayandırılması ilə bağlı xəbərə münasibətdə isə heç kim məmnunluğunu gizlətmək istəmirdi.

Lakin tezliklə bu məsələdə də ümitsizliyə qapılmağa əsas yarandı. Çünki artıq oktyabrın 18-də müttəfiqlərin aeroplanları Konstantinopol səmasında hücumə keçdilər.

¹ Burada qondarma erməni soyqırımını nəzərdə tutulur. (Tərc.)

Eyni hadisə oktyabrın 25-də də təkrarlandı. Hər iki halda evlər dağıldı, dinc sakinlər öldürüldü. Həm də ikinci hücumda qətlə yetirilənlərin sayı 60 nəfərdən çox idi, əksəriyyəti də türk deyildi.

Oktyabrın 19-da köhnə siyasi xadimlərdən biri ilə görüşüb uzun-uzadı söhbət edə bildim (söhbət yazısının surəti Sizə göndərilib). Həmin ünsiyyətdən sonra məndə dərhal geri qayıtmaqla bağlı fikir yarandı. Yeri gəlmişkən, nümayəndə heyətimizin üzvləri də artıq yola düşməyə hazırlaşdılar. Lakin əvvəlcə ilk növbədə Berlin və Vyanaya baş çəkmək şərti ilə xaricə, neytral ölkələrdən birinə getmək niyyəti də mövcud idi. Digər tərəfdən, Türkiyədəki mövcud vəziyyəti bu və ya digər dərəcədə araşdırmadan, ələlxüsus da yeni təmayülün Azərbaycana münasibətini müəyyənləşdirmədən bu qərarlardan hər hansı birini (xaricə getmək, yaxud geri qayıtmaq) qəbul etmək mümkün deyildi. Üstəlik, hökumətimizdən heç bir xəbər alınmadığından burada ölkəmizin həqiqi vəziyyəti ilə bağlı müxtəlif şayiələr dolaşmaqda idi. Ən mühüm məsələ dəyişən şəraitdə Türkiyənin bizə münasibəti idi. Bu məsələ mənim yeni türk nazirləri ilə söhbətlərimin əsas mövzusunə çevrildi. Oktyabrın 21-də yeni sədrəzəm İzzət paşa, oktyabrın 27-də isə yeni xarici işlər naziri Nəbi bəylə həmin mövzuda söhbət apardım (söhbətlərin yazısının surəti Sizə göndərilib).

Hər iki görüş zamanı yeni kursla əlaqədar məni bir qədər sakitləşdirib inandırdılar ki, əvvəla, Türkiyənin vəziyyəti həqiqətən də ağırdır. İkincisi, belə qeyri-müəyyənlik şəraitində buradan heç yerə getmək olmaz. Həm də bu ərəfədə artıq Avropa yolçuluğu qeyri-mümkün işə çevrilmişdi. Noyabrın 1-də təbliğat üçün İsveçrəyə yola düşən Əli bəy Hüseynzadə, Fuad bəy Köprülüzadə³³¹, Əbdürrəşid İbrahimov³³², Ataula Bəhətdinov³³³ və b. geri qayıtdılar.

Barışıq şərtləri elan olunana qədərki müddət ərzində (16 oktyabr – 3 noyabr) burada bütün nazirliklərdə və mətbuatda

hər kəs yalnız iki sual üzərində baş sındırırdı: 1. Şərtlər necə olacaq? 2. Keçmiş ittihadçı nazirlərdən kim hara qaçıb, kim hakimiyyətdən necə sui-istifadə edib, kim dövlət xəzinəsindən nə qədər çırpışdırıb? Həm də, doğrusu, adamlar bu zaman barışıq şərtlərindən daha çox, sualın ikinci hissəsindəki məsələlərlə maraqlanırdılar. Üstəlik, qəzetlər nə qədər səy göstərsələr də, barışıqla bağlı aparılan danışıqların gedişi haqda heç bir məlumat əldə edə bilmirdilər. İstər türk hakimiyyət təmsilçiləri, istərsə də Antanta nümayəndələri hər şeyi tam məxfi saxlayırdılar. Ona görə də hamı sadəcə müxtəlif ehtimallar yürütməklə kifayətlənirdi. Yalnız oktyabrın 29-da barışıq anlaşmasının çox ağır şərtlər altında imzalanması xəbəri yayıldı. Lakin məhz hansı şərtlərlə – mətləb yenə də kimsəyə məlum deyildi.

Elə bu ərəfədə, yəni oktyabrın 27-də alman qoşunlarının Konstantinopoldan çıxarılması başlandı. Bu isə almanların getməsinin barışıq şərtlərinə daxil olması nəticəsi çıxarmağa və Türkiyə paytaxtını müttəfiq ordularının tutacağı ehtimalını irəli sürməyə əsas yaratdı. Həmin gündən etibarən bir-birindən nəhs xəbərlər yayılmaqdadır və təəssüf ki, onların bir hissəsinin Azərbaycana da aidiyyəti var. Lakin mən həmin xəbərləri nə təsdiq, nə də inkar edə bilirdim. Çünki heç bir məlumata malik deyildim. Hər gün qəzetlər bir-birindən bədbin ehtimallar irəli sürür, bir-birindən ziyanlı layihələr haqda söz açırdılar. Lakin bütün bunlar hamısı çəkingən tərzdə edilirdi. Qorxu və yarınlmaq hissi ilə uzaqdan-uzağa Antanta dövlətlərinə tərəf boylanırdılar.

Amma bunun müqabilində qəzetlər “köhnələr”ə münasibətdə öz ənənələrinə sadıq qalmışdılar, çox cəsarətli və sözə səxavətli idilər. Bir neçə gün ərzində dünənki kumirlərin – həm də yalnız ölkədən qovulanların deyil, burada qalan həmkarlarının, yoldaşlarının, təsadüfi tanışlarının əleyhinə yaramaz fikirlərin, sözlərin, epitetlərin çirkab dolu bütün leksikonundan bol-bol istifadə olundu. Bu ələmli

günlərdə İstanbul “publisistlər”i vətəni təhdid edən təhlükəni yerli-dibli unudaraq xalqa xilas yolu göstərə biləcək birlik əvəzinə, bir-birlərini dəstələrə və parçalara bölməyə, əleyhdarlarının ittihadçılarla bağlılığı haqda fakt və dəlil axtarmağa qurşanmışdılar. Hətta bir çox yüksək mənsəb sahibləri də uca kürsülərdən dilə gələrək “köhnələr” əleyhinə ittihamlar irəli sürməyə başladılar. Ümumi kədərin hər tərəfə öz qanadlarını gərməli olduğu bu günlərdə yalnız özünə, öz keçmişinə tüpürməyə, öz bədbəxt xalqını alçaltmağa, qaysaq bağlamış yaraların közünü qoparıb çirkini axıtmağa, şəxsi incikliklər zəminində köhnə haqq-hesabları çürütməyə qadir olan qüvvələr meydan suladı.

Faciəli vəziyyətin belə anlaşılmaqla qarşılanması uzun müddət davam etdi. Görünür, zahirən artıq ittihadçıların axırına çıxdıqlarını düşündüklərindən indi bir az sakitləşiblər. Yalnız bəzi anlarda insanlar sanki vəziyyəti bütün fəciliyi ilə başa düşürdülər, daldıqları yuxudan oyanmaq üçün beyinlərdə bir işıqlanma, aydınlanma gedirdi. Belə anlardan biri barışıq anlaşması şərtlərinin mətbuata bəlli olduğu 2 noyabr günü idi. Şərtlərin ölkə üçün ağırlığı, sərtliyi ağlagəlməz ölçüdə idi. Və həmin gün qəzetlər sanki öncədən bir-birləri ilə razılığa gəlmiş kimi, hamısı bir səsle doğma xalqın taleyinə ağlayırdılar. “İqdam”³³⁴ qəzetinin yandırıcı göz yaşları içərisindən tapıb sərlövhəyə çıxardığı “Vae victis!” (*lat.:* “Vay məğlubların halına!”) kəlamı günün şüarı sayıla bilərdi.

Noyabrın 1-də Xəlil bəy Xasməmmədov yola düşdü. Həm səfər ərəfəsində, həm də yolqabağı xeyli söhbət etdik. Əhval-ruhiyyəimiz, aydın məsələdir ki, son dərəcə kədərli idi. Mən ondan ya geri çağırılmağımı sürətləndirməyi, ya da sülh konqresinə getməyim üçün zəruri mandat göndərilməsini xahiş etdim.

Nəhayət, noyabrın 3-də Türkiyə ilə Antanta arasında bağlanmış anlaşmanın rəsmi mətni dərc edildi. Anlaşmanın 11–15-ci bəndləri bizimlə əlaqədardır:

- 1) Müttəfiqlərin Bakını tutmasına Türkiyənin maneçilik törətməməsi;
- 2) Zaqafqaziya dəmir yolları üzərində nəzarət;
- 3) Müttəfiqlərin tələbi ilə türk qoşunlarının Zaqafqaziya hüdudlarından çıxarılması.

Siyasi həyat hadisələrinin sonrakı gedişi, eləcə də mənim atdığım addımlar yuxarıda qısaca toxunduğum şəraitin tələbləri ilə izah olunur. Bunlar əlavə etdiyim sənədlərdə öz əksini daha geniş şəkildə tapır.

Ə.Торçубашов

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 161–166.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN SƏDRƏZƏM TƏLƏT PAŞA İLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

Yazı masasının yanında ayaq üstdə, başını aşağı salmış halda qarşıladı. Özümü təqdim edəndən sonra gülümsəməyə çalışaraq adımın sonunda hansısa əlavənin də olduğunu yada saldı. Mən bildirəndə ki, Rusiyada mövcud ənənəyə görə Topçubaşov soyadını daşıyıram, Tələt paşa soyadımı təkrarlayıb: “Evet, evet, Topçubaşov”, – deyə məni qiyabi tanıdığını, müsəlman xadimlərindən biri kimi haqqımda müəyyən məlumata malik olduğunu, adımlı tez-tez, həm də daha çox Rusiyadan gələn siyasilərdən eşitdiyini dedi. “Sizi, deyəsən, Rusiyada çox narahat edirlər. Bu axır vaxtlarda da bolşeviklər. Amma nə etmək olar? Siyasətçi üçün qaçılmaz vəziyyətdir. Mən də 27 ay həbsxanada oturmuşam”.

Batumda gəmi gözləyərkən çox ləngiməyimdən təəssüfləndiyimi və bu vəziyyətin sədrəzəm Berlinə gedənə qədər məni onunla görüşmək imkanından məhrum etdiyinə görə heyifsiləndiyimi bildirdim. Bəlkə də, Berlinə birlikdə getməyimizin ümumi işə faydası ola biləcəyini dedim. Cavabında Tələt paşa bildirdi ki, o, Berlində həm Azərbaycan, həm də Türkiyə adından danışıb və fikrincə, mümkün olan hər şeyi edib.

Tələt paşa. Siz, yəqin ki, iki gün əvvəl səfərimin nəticələri barədə məlumat verdiyim Azərbaycan heyətinin üzvləri ilə görüşmüşünüz. Bir daha təkrar edirəm ki, indiki məqamda nə Avstriya-Macaristan, nə də Almaniya Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini tanımaq istəyirlər. Hazırkı rus hökuməti də eyni fikirdədir. Bu hökumət Berlindəki səfiri İoffe³³⁵ vasitəsilə belə bir iddia irəli sürürdü ki, Qafqazdakı müsəlmanlar yalnız Türkiyənin təzyiqi ilə müstəqil dövlətdə birləşdiklərini elan edirlər. Əgər biz, yəni türklər olmasaydıq, onlar yenə də əvvəlki kimi Rusiyaya meyillənməkdə davam edərdilər. Həm də İoffenin dediyinə görə, belə vəziyyət Qafqazda bəylərin və zəngin təbəqənin kəndliləri daim zülm altında

saxladığına görə yaranıb. Digər tərəfdən, sizin müsəlmanların şiə, bizim sünni olmağımızı yada saldı. Səfirin sonuncu iddiasının müqabilində belə cavab verdim: “Baxın, mən türkəm, həm də şiəyəm.

Mən. Paşa həzrətləri, əla cavab vermisiniz. İcazə verin əlavə edim ki, əgər sizinlə birlikdə cənab İoffenin görüşünə getmək zövqü mənə nəsib olsaydı, öz növbəmdə deyərdim: “Baxın, mən Qafqaz müsəlmanıyam, həm də sünniyəm (baxmayaraq ki, valideynlərim şiə olublar). Bunlar hamısı keçmiş Rusiyanın oyunlarıdır. Rus dövlət adamları ara qarışdırmaq məqsədilə müxtəlif millətlər arasındakı dini və milli ədavəti hər vasitə ilə qızışdırırdılar. Həmin məkrli oyunlardan ən çox zərər çəkən isə biz müsəlmanlar olmuşuq. Rus bolşevizminə müəyyən qədər bələd olduğumdan cəsarət edərək sizi inandırmaq istəyirəm ki, indiki Rusiya hökuməti də müsəlmanlara münasibətdə düşmən mövqedə dayanır. Onlar bir gecənin içində bolşevikə çevrilən erməni daşnakları³³⁶ kimi qatı millətçi-şovinistlərin köməyi sayəsində Bakıda törətdikləri vəhşilikləri ilə də bunu sübuta yetirdilər. Belə qeyri-təbii ittifaq ona gətirib çıxardı ki, bolşeviklər müsəlmanlara qarşı mübarizə apararkən ermənilər də müharibədə uğradıqları milli məğlubiyyətin heyfını Bakıdan çıxmaq üçün fürsətdən yararlandılar.

Tələt paşa. Bəli, indiki müharibə çox bəlalara səbəb oldu, ortaya çoxlu problemlər çıxardı. Biz uğurlu nəticələrə böyük ümid bəsləyirdik, amma indi, xüsusən də son günlərin hadisələrindən də gördüyünüz kimi, ümidlərimizin cüzi hissəsi özünü doğrultdu. Amma heç şübhəsiz, bir arzumuz çin oldu – bu da çar Rusiyasının süqutudur. Rusiyanın çökməsi türklərə, doğrudan da, qazandır. Bu hadisənin həm bizim, həm də sizin – keçmiş Rusiyanın bütün xalqları, xüsusən də Qafqaz üçün yaxşı nəticələri olmalıdır. Bu tarixi qazandıqdan uğurla yararlanmaqdan ötəri siz, həmçinin də gürcülər və ermənilər var qüvvənizi sərf etməlisiniz, bütün ağıl və bacarığınızı dinc yanaşı yaşamaq yolunda qoymalısınız,

sərhədlər və s. məsələlərlə bağlı aranızdakı mübahisələrin həllini özünüz tapmalısınız.

Fikrimcə, dediyim məsələlərin nizama salınması hər üç xalqın buradakı təmsilçilərinin əsas vəzifəsi olmalıdır. Əlbəttə, danışıqlar zamanı 5–6 sərhəd kəndi ilə bağlı mübahisələrdə güzəştə getmək lazım gələcək. Çünki yalnız bu yolla yeni dövlətlərinizi qurmağa nail ola bilərsiniz. Yalnız bu şərtlər daxilində Qafqaz xalqlarının nümayəndələri ilə əl-ələ verib sülh konqresinə³³⁷ birgə gedə bilərik. Qafqazda müstəqil Azərbaycan dövləti görməklə bağlı çoxdankı arzumuzu gerçəyə çevirmək üçün bu məsələdə sizə dəstək verməyə çalışacağıq.

Mən. Paşa həzrətləri! Qafqazda müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunu görmək niyyəti ilə bağlı sizin simanızda böyük müttəfiqimiz və himayəçimiz Tükiyəyə ürəkdən gələn minnətdarlığımı bildirmək üçün söz tapa bilmirəm. Bizim bütün gələcəyimiz müstəqilliyə köklənib. Azərbaycan türklərinin olum, ya ölüm seçimi, həyatda qalıb yaşaması, yaxud dünyadan yox olub getməsi yalnız müstəqillik məsələsinin həllinə bağlıdır.

Türk bahadırların – əsgərlərin dövlətimizin paytaxtı Bakının azad edilməsi uğrunda apardıqları qəhrəmancasına, qalibiyyətlə başa çatan bu mübarizə xalqımıza böyük ümidlər verir və qəti olaraq inandırır ki, Azərbaycan dövlətinin müstəqil mövcudluğunu təmin edəcəyik. Bu mənada artıq kiminsə bizi tanımasına xüsusi ehtiyac duymadan sakit yaşaya bilərik.

Tələt paşa. Siz türkcə gözəl danışırınsınız.

Mən. Axı özüm də türkəm. Azərbaycan müsəlmanları özlərini türk sayırlar. Ümid edirik ki, millətimizin adı ilə bağlı seçimimiz də tam etiraf olunacaq. Siz Azərbaycan türklərini öz qonşuları – gürcülər və ermənilərlə sülh və dinclik şəraitində yaşamağa çağırırsınız. Dövlətimizin yarandığı ilk gündən Türkiyə siyasəti ilə həmahəng addımlamağı özümüzdə borc saymışıq. Dediğiniz məsələdə

də, təbii ki, çağırışınıza əməl edəcəyik. Üstəlik, ermənilər və gürcülərlə qurduğumuz qarşılıqlı münasibətlərdə də həmin prinsiplər əsas götürülür. Lakin xeyirxah niyyətə çatmağın çox böyük çətinliklərlə bağlılığını da açıq etiraf etməliyəm. Çünki gürcülərlə ümumi dil tapmağı bacarsaq da, ermənilərlə eyni işi görmək olduqca çətinidir. Məsələ bundadır ki, insanlarımız erməni qonşuların səmimiyyətinə inamı artıq çoxdan itiriblər. Sözümün həqiqiliyinə bir daha əmin olmaq üçün onların indiki davranışına diqqət yetirmək kifayətdir. İnanın ki, dünyada nə qədər dövlət varsa, ermənilərdə də o qədər təmayül mövcuddur. Onlar İstanbulda sizi məhəbbət və sədaqətlərinə inandırır, Berlində almanları! Ona görə hökumətimiz məni fəvqəladə və səlahiyyətli nazir kimi Avstriya-Macaristan və Almaniya paytaxtlarına göndərməyi də vacib sayıb. Təbii ki, üzərimə qoyulan missiyanın yerinə yetirilməsinə Türkiyə hökumətinin, ilk növbədə isə sədrəzəm kimi sizin razılığınız və xəbəriniz olmadan başlamayacağam.

Tələt paşa. Sizə çox minnətdaram. Lakin istənilən halda qonşularla daxili mübahisələrə son qoymaq arzu ediləndir. Ermənilərə biz də bələdik. Onlarla razılığa gəlmək olar, əlbəttə, hər halda inam hüduduna qədər. Əgər öz aranızda dil tapa bilməsəniz, o zaman bizi və almanları həkəm sifəti ilə dəvət edərsiniz.

Sizin Berlinə səfərinizə gəldikdə isə, indi buna xüsusi ehtiyac olduğunu düşünürəm. İstənilən halda bir də fikirləşmək lazımdır. Təbii, sizinlə yenə görüşəcəyik. Yəqin ki, xarici işlər nazirini də ziyarət etməli olacaqsınız. Çünki gəlişinizdən xəbərdardır. Görüşünə elə bu gün də gedə bilərsiniz.

“Adieu!” (fr.: “Hələlik!”) Xarici işlər nazirinin yanına buradan keçmək olar.

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 8–11.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN XARİCİ İŞLƏR NAZİRİ ƏHMƏD NƏSİMİ BƏYLƏ³³⁸ SÖHBƏTİNİN YAZISI

2 oktyabr 1918-ci il, saat 12.15

Kabinetinin qapısında çox xoş təbəssümlə qarşıladı.

Mən. İcazə verin, özümü təqdim etmək şərəfinə nail olum: Azərbaycan hökumətinin üzvü Əlimərdan bəy Topçubaşov. Hökumətimizin qərarına əsasən, fəvqəladə və səlahiyyətli nazir kimi, Azərbaycanın maraqları ilə bağlı bütün məsələlər ətrafında tam səlahiyyətlə müzakirələr aparmaq üçün İstanbula, Vyanaya, Berlinə, habelə Gürcüstan və Ermənistan paytaxtlarına göndərilmişəm. İndi Azərbaycan hökumətinin müvafiq mandatını Sizə təqdim etmək şərəfinə də nail olacağam. Eyni zamanda mövcud protokol qaydalarını pozduğuma, əvvəldən bəlli bir vaxt təyin edilməsi ilə bağlı razılıq almadan ziyarətinizə gəldiyimə görə üzr istəməyi özümə borc bilirəm. Lakin belə etməyə məcbur idim. Çünki cənab sədrəzəmin tapşırığı idi. Az öncə onunla görüşmək şərəfinə nail oldum, iltifat göstərərək Sizi ziyarət etməyimi buyurdu.

Nazir. Mandatınızı təqdim etməyə tələsməyin. Sizinlə yenə bir araya gələcəyik. Gəlişinizə çox şadam. Özüm də görüşmək istəyirdim. Sədrəzəm haqqınızda danışdı. Ümidvaram, yoldan sonra bir az dincəlmisiniz, səfər zamanı, ələlxüsus da bolşevik əsirliyində keçirdiyiniz çətinliklərdən sonra özünüzlə gəlmisiniz. İndi ümid etmək olar ki, sizdən – azərbaycanlılardan ötrü daha yaxşı günlər yaxınlaşır və dövlətinizin qurulması ilə məşğul ola bilərsiniz. Türkiyə Azərbaycanı sabit və güclü ölkə kimi görmək istərdi. Bildiyimiz qədər, bu işlərin öhdəsindən gəlməyə gücünüz çatır, elə deyilmi?

Mən. İlk öncə xidmətinizə ərz etmək istərdim ki, yaşadığımız indiki çətin zamanda əvvəllər başımıza gələnlər nə qədər ağır olsa da, onlar barədə düşünməyə lüzum qalmır.

İndi bütün ziyalılarımız, ictimai xadimlərimiz xalqın inamını doğrultmaq üçün vətənin mənafeyi naminə gecə-gündüz çalışıb-vuruşmaq şövqü ilə alışıb-yanırlar. Eyni zamanda Türkiyənin etibarını doğrultmaq barədə düşünürük. Çünki şübhə etmirik ki, yalnız Türkiyənin himayəsi altında müstəqil Azərbaycan dövləti qurulub möhkəmlənə bilər. Gücümüzün çatıb-çatmayacağı ilə bağlı sualınıza gəldikdə isə, izninizlə, deyə bilərəm ki, fəaliyyətə qabil gücümüz var – az-çox təcrübəli hüquqşünas, mühəndis, publisist, həkim, ümumiyyətlə, siyasi xadimlərimiz yetişib. Onların arasından Dövlət Dumasına, Zaqafqaziya Seyminə³³⁹ seçilənlər olub. Əlbəttə, dövlət idarəçiliyində təcrübəmiz hələlik azdır. Çünki rus hökuməti müsəlmanları idarəçilik məsələlərinə yaxın buraxmırdı. Tarix boyu Rusiyanın təcrübəsində elə bir nümunə yoxdur ki, müsəlman nazir demirəm, hətta mütəsərrif (burada “qəza rəisi” mənasında – *Tərc.*) vəzifəsinə təyin olunsun. Amma baxın, Türkiyədə nə qədər erməni və başqa xalqların nümayəndələri nazir vəzifəsi tutub.

İstənilən halda, hansısa bir sahədə lazımi adamlarımız çatışmasa, təbii ki, ilk növbədə sizə – böyük Türkiyəyə üz tutacağıq. Artıq hərbi və maliyyə xarakterli məsələlərdə bu təcrübədən yararlanmışıq.

Nazir. Əsla şübhəniz olmasın ki, Türkiyə hökuməti hər zaman yardımınıza hazırdır. İndi ordunuz qurulur, maliyyə təminatının təşkili ilə bağlı tədbirlər görülür. Qarşıda sizi gürcülər və ermənilərlə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi işi gözləyir. Bu baxımdan gərək öz aranızda sərhəd mübahisələrinə son qoyasınız. Bu isə təbii ki, qonşularınızla dostluq münasibətlərinə yol açacaq. Belə münasibətlər bütün Qafqaz xalqlarının dincliyi və rifahı baxımından olduqca vacibdir. Sülh konqresinə hazırlaşmaq üçün dediyim işə mümkün qədər tez başlamanız lazımdır. Azərbaycanlıların, erməni və gürcülərin nümayəndələri ora vahid, ümumi niyyətlə getməlidirlər. Xüsusilə indi, nəzərdə tutulan konfederasiya ilə bağlı ümidlərin doğrulmadığı, vəziyyətin bir qədər başqa səciyyə aldığı zamanda buna böyük ehtiyac var.

Mən. Cənab nazir, qonşularımızla hər cür əlbir, dostcasına fəaliyyətə can atırıq. Bu həm onların, həm də bizim mövcudluğumuzun zəruri şərtidir. Lakin qorxuruq ki, ermənilərlə dil tapmaq mümkün olmasın. Çünki istədiklərini başqalarının – indiki halda bizim hesabımıza təmin etmək baxımından onların iştahası həddən artıq böyükdür. Dünyanın bütün mühüm paytaxtlarında maraqlarımız əleyhinə hərəkətə keçiblər. Bizi dövlət həyatına qabil olmayan, başqa xalqlarla dinc şəraitdə yaşamağı bacarmayan toplum kimi qələmə verirlər. Ona görə mühüm Avropa mərkəzlərində nümayəndələrimizin fəaliyyətə başlaması bizdən ötrü çox vacibdir.

Nazir. Qonşularla bağlı dediklərinizin məğzini başa düşürəm. Lakin dinc yanaşı yaşayış indi həm onlar, həm də sizin üçün mövcudluğun mühüm şərtidir. Berlin və Vyanada nümayəndə kimi təmsilçiliyinizə gəldikdə isə, mənə, bu da gerçəkləşdirilməsi zəruri addımdır. Toxunduğunuz mövzuda İstanbuldakı nümayəndə heyətinizlə də danışdım. Hesab edirəm ki, çox düzgün fikirdir. Çünki xaricdə qaldığınız müddətdə daim Azərbaycanı yada salacaqsınız, bunun işə böyük faydası olar. Mən belə düşünürəm. Amma təbii ki, yenə məsləhətləşmək lazımdır. Yəqin, hələ dəfələrlə görüşəcəyik. İcazə verin, danışdığımız məsələ ilə bağlı sizi bir az sonra yenə narahat edim.

Mən. Nə zaman lazım bilsəniz. Artıq sədrəzəmin də diqqətinə çatdırmaq şərəfinə nail olmuşam ki, Vyana və Berlin səfərimi Türkiyə siyasətinin istiqaməti ilə uzlaşdırmağı özümə borc bilirəm. Bu, eyni zamanda hökumətimin də istəyidir.

*A.M.Топчибашев. Дипломатические
беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг.
Баку, 1994, с. 12–14.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN HƏRBİ NAZİR ƏNVƏR PAŞA³⁴⁰ İLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

3 oktyabr 1918-ci il, saat 12.50

Qapının ağzındakı arakəsmənin yanında görüşmək üçün uzadılmış əli və xoş təbəssümü ilə qarşıladı. Özümü təqdim etmək, ad və soyadımı tam şəkildə demək istədim. Lakin Ənvər paşa: “Bilirəm, bilirəm”, – deyə sözümü kəsdi. Məni kresloda oturtdu, özü də yanımda əyləşdi. Sifətindən əskik olmayan təbəssümlə: “Xoş gəlmisiniz. İstanbul necədir, bəyəndinizmi?” – dedi.

Səmimi qəbuldan təsirlənib təşəkkürümü bildirir və ilk növbədə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı, dərin hörmət bəslədiyimiz Nuru paşanın³⁴¹ salamını çatdırmağa izin istəyirəm. Nuru paşa ilə görüşdüyümüz zaman sağ-salamat olduğunu və iki arzu ilə yaşadığını – özünün qurduğu Azərbaycan hərbi hissələrinin mümkün qədər tez bir zamanda hərbi geyim və silahla təmin edilməsi, habelə Bakını düşmən əsarətindən qurtarması haqda fikirləşdiyini bildirirəm. Ənvər paşaya salam göndərərkən Nuru paşanın Gəncədə lətif su, dadlı üzüm və alma olduğunu dediyini sözlərimə əlavə edir və imkan tapdığı təqdirdə bizim tərəflərə təşrif gətirməsini xahiş edirəm.

Ənvər paşa. Çox təşəkkür edirəm. Dünən atamız Gəncəyə yola düşüb. Məni hər şeydən çox sevindirən isə Azərbaycanın belə böyük sevgi ilə yanaşdığı qardaşımın komandası altındakı ordunuzun uğurlarıdır. Siz onu görmüsünüz. Camaatın münasibəti necədir? Eşitdiyimə görə, əyalətlərə çıxıb.

Mən. Ölkəmizin əhalisi Nuru paşanın Azərbaycanda necə bir ordu qurduğunun canlı şahidi olduğundan ona böyük hörmət və məhəbbət bəsləyir. Mən yola düşməzdən

Əvvəl Şamaxı və Zaqatala bölgələrinə tanışlıq səfərindən qayıtmışdı. Əhali hər yerdə ordusunun baş komandanını çoxsu ilə qarşılıyır, dar məqamda göstərdiyi yardıma görə minnətdarlığını bildirirdi. Çünki hər kəs başa düşür ki, Nuru paşa gəlməsəydi, Qafqazda vəziyyətimiz çox çətin olardı. Əsla şübhəm yoxdur ki, Nuru paşanın komandanlığı altında ordumuzun Bakını azad etməsi bütün müsəlmanlar tərəfindən dərin minnətdarlıqla qarşılanacaq, onun adı ətrafında qəhrəmanlıq haləsi yaradacaqdır. Paşa həzrətləri! Hər şey üçün sizə borclu olduğumuzu çox gözəl anlayırıq. Ona görə də çəkinmədən, heç bir mübaliğəyə yol vermədən hüzzurunuzda ərz etməyə cəsarət edib bildirirəm ki, belə çətin müşkülün həlli üçün qardaşımızın yardımımıza göndərilməsi Qafqaz müsəlmanlarının qəlbində zati-alinizə məhəbbəti qat-qat artırır. Türk dühasının parlaq ulduzu kimi, onlar sizi əvvəl də ilahi dərəcədə sevirdilər. Bu faktı isə azərbaycanlı aqrəbalarımıza böyük qayğı və məhəbbətin nişanəsini görürlər.

Ənvər paşa (füsunkar təbəssümlə, hələ də gözlərindəki parıltı çəkilmədən). Çox təşəkkür edirəm. Mən sadəcə borcumu yerinə yetirmişəm. Adi əməlimin qardaşlarıma belə böyük təsir göstərməsindən çox məmnunam. Əlbəttə, burada sizin – yerli əhalinin, camaat ağsaqqallarının, hökumətin də böyük xidmətləri var və olmalı idi. Bildiyim qədər, ordu təşkilində elə ciddi çətinlikləriniz olmayıb, gənclər ordu sıralarına həvəslə qoşulurlar. Belə də olmalıdır. Qafqaz müsəlmanları indiyə qədər hərbi işə cəlb edilməyib, hərbi qaydalarla tanış deyillər. Lakin görünür, ürəklərində döyüş ruhunu yaşada biliblər. Bu isə çox mühüm şərtidir.

Mən. Tamamilə doğru buyurursunuz. Burada Bakı cəbhəsinin komandanı Mürsəl bəyin³⁴² sözlərinə istinad edə bilərəm. O, başçılıq etdiyi Azərbaycan hərbi hissələrinin Kürdəmir, Şamaxı və Bakı cəbhələrindəki bir sıra döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlıqlardan şövqlə danışırdı. Təcrübəli təlimatçıların köməyi ilə bizim camaatdan da həm say, həm

də bacarıq etibarilə sanballı ordu qurmaq olar. Lakin silah-sursatımız, hərbi geyim, ordu üçün zəruri olan digər müxəlləfatımız çatmır. Sizin diqqətli münasibətiniz sayəsində indi bunlardan bəzilərini əldə edə bilmişik. Hətta ağır artilleriyamız da var. Amma yenə də kifayət deyil. Ona görə ümid edirik ki, bütün hərbi hissələrimiz – həm artıq mövcud olanlar, həm gələcəkdə qurulanlar bizdə çatışmayan hər şeylə təchiz ediləcək. Hərbi sursat hazırlanması üçün çoxlu mütəxəssisə ehtiyacımız var.

Ənvər paşa. İndi, artıq Bakı məsələsi öz həllini tapandan sonra bu işlər asandır. Lakin ordumuzun bəzi hissələri Bakı cəbhəsindən geri qaytarılacaq. İki diviziyadan biri. Yeri gəlmişkən, müsəlmanlar Bakıda çoxmu əziyyətə qatlaşıblar? Deyəsən, siz özünüz də bolşeviklərdən az çəkməmişiniz.

(Mən Bakı haqda məlumat verirəm, bolşeviklərin, xüsusən də heç kəsin gözləmədiyi halda bolşevikə çevrilən ermənilərin törətdikləri əməllərdən danışırım, onların əlindən güclə qaçıb qurtardığımı deyirəm.)

Ənvər paşa (xüsusən şəxsi xarakter daşıyan məlumatlarıma təbəssümlə qulaq asaraq). Deməli, Bakıda zəngin adamlar Rusiyanın həqiqi dəhşət yaşanan başqa şəhərlərində olduğu kimi böyük zərər görməyiblər. Ən əlamətdar hal isə neft mədənlərinin və zavodların salamat qalmasıdır. İndi çoxlarının, xüsusən də qonşularınızın³⁴³ gözü həmin mədən və zavodlara dikilib. Dəmir yollarının işləməməsi yanacaq başqa yerlərə çox yavaş çatdırılmasına səbəb olur. Azərbaycan dəmir yolları nə vəziyyətdədir?

Mən. Yollarımız nisbətən pis işləmir. Mazut ehtiyatımız var, lakin parovoz və vaqonlarımız çox azdır. Düşünmək olar ki, indən sonra Bakıda onların sayı daha da artacaq. Təbii ki, qonşularımızı da yanacaq təmin edəcəyik. Çünki hamı ilə dinc şəraitdə yaşamaq və dövlətimizin qurulması işinə başlamaq istəyirik. Amma təəssüf ki, bizi istəməyən çoxdur, lap çoxdur. Daha dəqiq desəm, qonşularımız da,

qonşu olmayanlar da istəmirlər. Məsələn, Almaniya ölkəmizi hələ də tanımır. Almanıyanın Qafqazdakı nümayəndəsi Kresse bizi inandırır ki, müstəqil Azərbaycan dövləti yaranmasının tərəfdarıdır. Gəncədə (Hacıkənd) Xəlil paşanın³⁴⁴ iştirak etdiyi naharda bu dövlətin paytaxtı Bakı şəhərinin tezliklə işğaldan azad olunması zərurətini səmimi şəkildə dilə gətirir. Amma yenə də onun təsiri altında olan gürcü hökuməti uzun müddət Bakıya göndərilən hərbi sursatın öz dəmiryolları ilə daşınmasına icazə vermirdi.

Berlində və digər Avropa mərkəzlərində qonşumuz ermənilərin nümayəndələri bizi hər vasitə ilə Avropa dövlətlərinin gözündən salmağa çalışırlar. Bu təbliğatın zərərli nəticələrini, az da olsa, dağıtmaq üçün hökumətimiz həmin ölkələrin paytaxtlarında – ilk növbədə Berlin və Vyanada təmsilçilərimizin olmasını vacib sayıb. Ona görə də missiyamı türk dövlət siyasətinin ümumi istiqaməti ilə tənzimləmək üçün Türkiyə hökumətinin rəhbərliyi ilə ilkin və gərəkli məsləhətləşmələrdən sonra mənə ora getmək səlahiyyəti verilib. Bu barədə sədrəzəm və xarici işlər naziri ilə görüşlərimdə də demişəm.

Ənvər paşa. Azərbaycan nümayəndəsinin həmin paytaxtlara getməsinə mən də zəruri sayıram. Həm də düşünürəm ki, tək Berlin və Vyanada deyil, neytral ölkələrdə – İsveçrə və Hollandiyada da təmsil olunmaq lazımdır. Burada həm döyüşən ölkələrin, həm də neytral dövlətlərin səfirləri ilə ünsiyyət saxlamaq, şəxsi ziyarətlər, görüşlər keçirmək, mətbuat vasitəsilə hər imkan düşəndə, tam müstəqil bir dövlət kimi, Azərbaycan haqqında söz açmaq lazımdır. Uzun müddət, hətta deyərdim, ümumi sülh əldə olunana qədər İsveçrədə fəaliyyət göstərmək, tez-tez Berlinə səfər etmək zəruridir. Əgər şəxsən sizin çox qalmağınız mümkün deyilsə, qoy rəhbərlik etdiyiniz heyətdən bir nəfəri ora göndərsinlər. Lozannada, yaxud Cenevrədə bütöv bir Azərbaycan nümayəndəliyinin işləməsi daha yaxşı olardı.

Bu barədə düşünmək lazımdır. Mənə elə gəlir ki, sizinlə yenidən görüşüb müzakirələr aparmağa imkanımız olacaq.

Hələlik, görüşənə qədər! (Bu sözlərlə Ənvər paşa yerindən qalxdı, lütfkar təbəssümlə əlimi sıxıb qarıya qədər ötürdü.)

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 15–18.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN SƏDRƏZƏM İZZƏT PAŞA İLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

21 oktyabr 1918-ci il, saat 14.15

Babi-Ali binası

Görüşə kapitan Kuquşevin müşayiəti ilə gedirəm. Babi-Alinin girişində Şərq şöbəsinin məmuru Sadəddin bəy qarşılayır. Qəbul otağına keçirik. Burada sədrəzəmin yavəri asta səslə soruşur: “Gələn Azərbaycanın naziri və səfiridir?” Sadəddin bəy təsdiqedici ahənglə başını tərpədir. Yavər qapının arxasına keçir və dərhal geri qayıdıb mənə müraciətlə: – “Buyurun”, – deyir.

Mən. İcazə verin, zati-alinizə özümü təqdim etmək şərəfinə nail olum. Azərbaycan hökumətinin üzvü, Dər-Səadətə (Səadət Qapısı; Şərq ölkələrində İstanbulla verilən ad – *Tərc.*), Vyana və Berlinə Azərbaycanla bağlı bütün məsələlər üzrə danışıqlar aparmaq üçün xüsusi səlahiyyət verilmiş fəvqəladə və səlahiyyətli nazir... Mandatım Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim olunub, hərbi nazirliyin Şərq şöbəsində də surəti var. Artıq üç həftəyə yaxındır ki, buradayam. Keçmiş sədrəzəm Tələt paşa, Ənvər paşa və digər nazirlərlə görüşüb danışmaq şərəfinə nail olmuşam. İndiyə qədər özümü sizə də təqdim etmək üçün fürsət gözləyirdim. İcazə verin, ilk növbədə yüksək sədrəzəm vəzifəsinə təyin olunmağınız münasibəti ilə təbriklərimi çatdırım.

İzzət paşa. Çox minnətdaram. Burada özünüzü necə hiss edirsiniz? Əvvəllər heç İstanbulda olmusunuzmu?

Mən. Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm. İstanbulda ilk dəfə 18 il əvvəl olmuşam. Aradan keçən müddət ərzində bütün sahələrdə böyük dəyişikliklər baş verdiyini deyə bilərəm.

İzzət paşa. Bəli, vaxt çox sürətlə keçir, hər şey dəyişir. İndi isə zamanın günlərlə deyil, hətta saatlarla dəyişdiyini görürük. Baxın, dünən vəziyyət necə idi, bu gün nə baş

verir... Dünən elə vəziyyətdə idik ki, özümüzü qismən yaxşı hiss edə bilirdik. Bu gün isə... məğlub durumdayıq. Ümumi maraqlarımızı qorumaq üçün gərək birlikdə çalışaq. Heç kəsə sirr deyil ki, sizin Azərbaycanı sevirik. İndiyə qədər onun uğrunda bacardığımızı eləmişik.

Mən. Zati-aliləri, icazə verin, sizi əmin edim ki, bütün azərbaycanlıların ürəyi ölkəmizə etdiyi yaxşılıqlara görə Türkiyə hökumətinə minnətdarlıq hissləri ilə doludur. Müstəqilliyimizə və rus əsarətindən nicat tapdığımızı görə də bir çox cəhətdən böyük qardaşımıza – Türkiyəyə borclu olduğumuzu əsla unuturuq. İndiyə qədər bir dövlət kimi Azərbaycanın Türkiyədən gördüyü xeyirxah diqqət mənə rəhbərlik etdiyiniz yeni hökumət kabinetinin timsalında həmin münasibətin bundan sonra da dəyişməz qalacağını düşünmək cəsarəti verir. Yəqin ki, əvvəllər olduğu kimi, indi də, gələcəkdə də hökumətimiz müxtəlif sahələrdə bunca ehtiyac duyduğu yardım üçün yenə sizlərə arxalana bilər.

İzzət paşa. Təbii, təbii! Böyük qardaş həmişə əlindəki bütün imkanlarla kiçik qardaşına kömək edəcək, kömək etməlidir... Lakin özünüz yaxşı görürsünüz ki, şərait necə dəyişib. Bizim müttəfiqlərin də vəziyyəti kəskin şəkildə pisləşib. Söz sahibi indi biz yox, prezident Vilson və onun tərəfdarlarıdır. Ona görə də indi bacardığımız qədər maraqlarımızın qorunmasına hazırlaşmaq lazımdır. Və bu işi birlikdə görməliyik. Çox güman ki, tezliklə vəziyyət aydınlaşacaq. Siz burada olun, şərait tələb eləyəndə birlikdə hərəkət edəcəyik.

Mən. Elə mən də sizi narahat etməyə özümdə ona görə cəsarət tapdım ki, həmişə xidmətinizə hazır olduğumu deyim. İmkan yarananda həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün bacardığım qədər faydalı olmaq istədiyimi diqqətinizə çatdırım. Çünki Azərbaycanın gələcəyi Türkiyənin rifah və qüdrətindən asılıdır. Bizim müstəqil Azərbaycan dövləti Türkiyənin sayəsində ərsəyə gəlib və yenə onun sayəsində

mövcudluğunu sürdürmək niyyətindədir. Ona görə də ürəkdən istəyirik ki, bütün məsələlərdə ilk növbədə məhz Türkiyənin – bizim böyük himayədarımızın mənafeyi nəzərə alınsın. Əlbəttə, özümüzün köməyə böyük ehtiyacımız olduğu indiki vaxtda hələlik sizin üçün əhəmiyyətli bir iş görmək qüdrətində deyilik. Üstəlik də, dövlət idarəçiliyi məsələlərində kifayət qədər təcrübəmiz yoxdur. Bu baxımdan səhvlərə yol verməyimiz təbiidir. Eyni zamanda həmin səhvlərin üstündən keçiləcəyinə, islah ediləcəyinə ümid bəsləyirik. Lakin bizi daim basqı altında saxlayan rus hökumətinin ağalığı altında yaşadığımız yüz ildə siyasi məsələlərdə bəzi şeylər öyrənməmişik. Bu isə Azərbaycanı ayaq üstə qaldıra biləcəyimizlə bağlı bizə ümid verir. Hər halda, qonşularımızla müqayisədə üstünlüklərimiz daha çoxdur.

İzzət paşa. Sizə deməliyəm ki, nə siyasətçi, nə də diplomatam. Sadəcə hərbiyəm. Əlbəttə, göstərəcəyiniz hər bir kömək bizə faydalı olacaq. Və inanıram ki, öz dövlət işlərinizin də öhdəsindən gələ biləcəksiniz. Çünki qüvvələriniz var. Və bu məsələdə biz də lazımı yardım göstərəcəyik. Necə ki, indi də göstəririk. Buna tam əmin ola bilərsiniz.

Mən. İlk görüşümüzə çox vaxtınızı almaq cəsarətində olmadığımı sadəcə ifadə etdiyiniz mövqeyi Azərbaycan hökumətinin diqqətinə çatdırmaq üçün izninizi istəyəcəyəm. Yəni xəbər verəcəyəm ki, indiki halda Türkiyənin bizə münasibəti əvvəlki kimi tam dəyişilməz qalır və Azərbaycan əvvəllər olduğu kimi, yenə də Türkiyənin hər cür yardımına ümid bağlaya bilər.

İzzət paşa. Böyük məmnuniyyətlə razılıq verirəm və dediklərimi bir daha təsdiq edirəm. Bu, bütünlükdə indiki hökumət kabinetimizin ümumi rəyidir. Əgər siz hələlik bizim Xarici İşlər Nazirliyinin başçısı ilə görüşə bilməmişsinizsə, o zaman xahiş edəcəyəm ki, dərhal bu işi görəsiniz.

Mən. Təbii ki, bu, birbaşa vəzifə borcumdur. Lakin ilk növbədə özümü sizə təqdim etmək istəyirdim.

İzzət paşa. Mən indi nazirə zəng edərəm (telefonla zəng vurur). Təəssüf ki, yerində yoxdur. Siz onun yanına sabah, ya da istədiyiniz başqa bir vaxtda gedə bilərsiniz.

Mən. İcazə verin, bir məsələ ilə bağlı da sizi narahat edim: doğrudurmu ki... (Əlyazmasında bu sözlərdən sonra mətn qırılır – *Tərc.*)

İzzət paşa lütfkar təbəssümlə qapıya qədər ötürür.

Qəbul otağında məni sədrəzəmin yeni təyin olunmuş yavəri minbaşı Səfvət bəy qarşılayır. Səmimi görüşürük. İnandırır ki, hər bir istəyim Babi-Alidə dərhal yerinə yetiriləcək: “Siz sadəcə telefonla xəbər verin. Dərhal olduğunuz yerə gələ bilərsiniz”. Faytonun yanına qədər ötürür.

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919. Баку, 1994, с. 19–21.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN XARİCİ İŞLƏR NAZİRİ NƏBİ BƏYLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*27 oktyabr 1918-ci il, saat 12.00
Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi*

Kabinetin ortasında ayaq üstə çox səmimi qarşılayır.

Mən. İcazə verin, özümü təqdim etmək şərəfinə nail olum (filankəs). Xidmətinizə ərz etməyi borc bilirəm ki, sizinlə bir neçə dəfə görüşmək istəmişəm, amma həmişə çox məşğul olduğunuzu deyiblər. Sədrəzəmi ziyarət etdiyim zaman çox lütfkar bir tərzdə sizinlə görüşməyimi məsləhət bildi. Hətta özü sizə telefon açdı.

Nəbi bəy. Bəli, sədrəzəm mənə danışdı. Amma bilirsiniz, bu günlər işimiz o qədər çoxdur, o qədər iclas və müşavirələrimiz olur ki, nazirliyə çox nadir hallarda baş çəkə bilirəm. Zəhmət çəkib gəldiyinizə görə minnətdaram.

Mən. Artıq bir aya yaxındır ki, buradayam. Gələn kimi dərhal keçmiş sədrəzəm Tələt paşa ilə, xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəylə, hərbi nazir Ənvər paşa və başqaları ilə görüşmək şərəfinə nail oldum. Amma ardınca təxminən üç həftə çəkən hökumət böhranı başladı. Təbii ki, fəaliyyətimi yeni nazirlər kabinetinin mövqeyi ilə əlaqələndirə bilmək üçün gözləməli idim. Çünki bizim Azərbaycan hökumətinin də səmimi arzusudur ki, atacağım bütün addımlar Türkiyə hökuməti ilə razılaşdırılsın və onun da maraqlarına uyğun gəlsin. Hər iki mandatımdan da gördüyünüz kimi (surətləri ilə birlikdə mandatları nazirə göstərirəm), geniş hüquqlara malik fəvqəladə və səlahiyyətli nazir olaraq Dər-Səadətə, Vyana və Berlinə göndərilirəm. Buradakı kabinet dəyişikliyinə və yaranmış vəziyyətə görə hələlik Avropaya getmək fikrindən daşındım. Və mənə elə gəlir ki, qəbul etdiyim qərar o qədər də ziyanlı deyil.

Nazir. Məhz çox yaxşıdır ki, hələlik getməmişiniz. Çünki indi heç kimə bağlı deyilsiniz. Sərbəst fəaliyyət göstərə bilərsiniz. Sizə daha çox qucaq açan dövlətlə yaxınlaşa bilərsiniz. Bizə gəldikdə isə, sədrəzəmin də əmin etdiyi kimi, Azərbaycana əvvəlki məhəbbətlə yanaşacaq və gücümüz çatan bütün yardımları göstərəcəyik. Çünki gənc dövlətinizin təşkilatlanmasını, möhkəmlənməsini və ayaqda durmasını istəyirik. Əlbəttə, köklü şəkildə dəyişən mövcud vəziyyətimiz, təəssüflər olsun ki, əvvəlki kimi qətiyyətlə hərəkət etməyə imkan vermir. Bir də təkrar edirəm: Türkiyə hökumətinin xüsusi münasibətinə əmin ola bilərsiniz. Lakin yaranmış şərait özünüzdən də indi daha qətiyyətli addımlar, daha böyük səylər tələb edir. Təbii ki, məsələnin bu tərəfini özünüz bizdən yaxşı bilirsiniz.

Mən. Bəli, haqlısınız. Yeni kabinetin heç bir məsələdə Azərbaycana münasibətinin dəyişməməsinin özü bizim üçün böyük təsəllidir. Deməli, yenə əvvəlki kimi buradan istədiyimiz kömək və yardımı ala biləcəyik. Bizdən ötrü ən vacib məsələ hərbi hissələrimizin zəruri silah və geyim təchizatıdır.

Nazir. Hərbi məsələ indi ən yaralı yerimizdir. Çünki heç şübhə yoxdur ki, Müttəfiq dövlətlər qoşunlarımızı Azərbaycandan çıxarmaq məsələsində təkid edəcəklər. Bu tələbi sizə də bəlli olan səbəblərə görə yerinə yetirməli olacağıq. Lakin rütbəsindən asılı olmayaraq, hər bir şəxs istədiyi təqdirdə sizin orduda qalıb xidmətini davam etdirə bilər. Verdiyimiz hər şey sizə qalacaq. Digər işlərdə də lazım olan halda kömək edəcəyik. Necə çətin günlər keçirdiyimizi siz də yaxşı görürsünüz. Bütün güc və diqqətimiz sülh müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar qarşımızda kəskin və qəti şəkildə qoyulan tələblərə yönəlib. Amma ümid etmək istərdim ki, bu olduqca gərgin vəziyyət çox sürməyəcək və sizinlə daha sakit şəraitdə əl-ələ verib işləmək imkanımız yaranacaq.

Mən. Öz növbəmdə mən də ümid etmək istərdim ki, həmin zaman çox da uzaqda deyil. Düzünü desəm, indi

dünyada hər şeydən çox İngiltərə və Fransa nümayəndələri ilə sülh danışıqlarının aparıldığı adada (İstanbul yaxınlığında, Mərmərə dənizindəki Uzun, yaxud Böyük ada (Prinkipo) nəzərdə tutulur – *Tərc.*) olmaq istərdim. Vyana və Berlinə deyil, ora getmək istərdim.

Nazir. Danışıqlar uzun çəkməyəcək, tezliklə hər şey aydınlaşacaq. O vaxt birlikdə fəaliyyət göstərməli olacağıq. İndi isə gözləmək lazımdır.

Mən. Cənab sədrəzəmə də bildirmək şərəfinə nail oldum ki, Azərbaycanın, eləcə də böyük məhəbbətlə sevdiyimiz Türkiyənin ümumi maraqları naminə tərəfimdən hər hansı bir xidmət, yaxud fəaliyyət tələb olunacağı təqdirdə ilk çağırışdan qulluğunuzda hazırım. (Bu zaman növbətçi məmur otağa daxil olur və Avstriya-Macaristan səfirinin gəldiyini xəbər verir. Nazir: “Qoy gözləsin!” – deyir. Məmur otaqdan çıxır.)

Mən. İcazənizlə, daha bir neçə dəqiqə vaxtınızı alım. Məsələ bundadır ki, Türkiyə hökuməti bizə hələ də diplomatik nümayəndə göndərməyib. Belə bir nümayəndənin təyin edilməsi bir çox cəhətlərdən əlamətdar ola bilərdi. Yeri gəlmişkən, dünənki qəzetlərdə artıq Ermənistana diplomatik nümayəndənin təyin olunması haqda yazılmışdı. Hələ onu demirəm ki, bundan əvvəl Ermənistanda da, Gürcüstanda da hərbi nümayəndələr (Mehmet Əli paşa və Əbdül Kərim paşa) vardı. Bu baxımdan bizdə Nuru paşaya gərəkli səlahiyyətlər verilibmi?

Nazir. Biz bu haqda düşünürük. Azərbaycana da diplomatik nümayəndə təyin olunacaq. Nuru paşaya isə yalnız şifahi şəkildə bəzi təlimatlar verilib.

Mən. İcazənizlə, Qarabağ barəsində də iki söz. Keçmiş Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur sancaqlarını (qəzalar) ermənilər Qarabağ adlandırırlar. Bu yerlər hamısı Azərbaycanın tərkib hissəsi sayılır və hökumətimizin öz sərhədləri daxilində qayda-

qanun yaratmaq məqsədilə həmin ərazilərə ordu göndərməyə tam haqqı var. Çünki oradakı sakitlik və dinclik Andranik³⁴⁵ kimi avantüristlərin başçılığı altındakı bandalar tərəfindən pozulur. Amma bu arada sülh konfransına getmək üçün İstanbula gələn erməni nümayəndələri həyəcan təbili çalır və köhnə adətləri üzrə vəziyyəti hər yerdə özlərinə sərf eləyən şəkildə işıqlandırırırlar. Hələlik hökumətimdən bu məsələ ilə əlaqədar heç bir məlumat ala bilməmişəm. Ona görə öz növbəmdə sizdən də xahiş edərdim ki, Azərbaycan hökumətindən mövcud şəraitlə bağlı dəqiq məlumat almayana qədər heç bir addım atmayasınız.

Nazir. Biz məsələ ilə bağlı heç bir addım atmamışıq. Lakin indiki şəraitin tələblərindən çıxış edərək məsləhət görərdim ki, əhali üzərinə ordu göndərmək kimi məsələlərdən uzaq dayanasınız.

Mən. Sizə bildirməliyəm ki, erməni nümayəndələrinin yaydıqları məlumata rəğmən, bu, bizim hərbi hissələrdir və onlar dövlətimizə məxsus olan ərazilərə göndərilib. İstənilən halda görüşümüzdən məmnunam. İcazə verin, təzim edirəm və ümumi maraqlarımız naminə Türkiyə hökumətinin xidmətində dayanmağa hər an hazır olduğumu bir daha diqqətinizə çatdırıram.

Nazir. Gəldiyinizə görə minnətdaram. Əlbəttə, biz hələ dəfələrlə görüşəcəyik. Lazım gələndə isə sizi də narahat edəcəyik. Hələlik! (Qapıya qədər ötürür, ənənəvi vida sözlərini deyərək qapını da özü açır.)

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 22–25.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN XALQ MAARİF NAZİRİNİN MÜAVİNİ İLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*28 oktyabr 1918-ci il, saat 12.15–13.00
Türkiyə Xalq Maarif Nazirliyinin binası*

Köhnə, tutqun bina. Qapıçı və xidmətçilərin əyinlərindəki kostyumlar – qara pencək və smokinlər son dərəcə köhnəlib. Mənə İran konsulluğu agentlərinin geyimini xatırladır. Binanın əsas qapısı birbaşa küçəyə açılır. Burada türk nazirliklərinin çoxu üçün ənənəvi olan həyət gözə dəymir. Pilləkən meydançaları, koridorlar, demək olar ki, bomboşdur. Nazir özü yoxdur. Xəstə olduğundan işə çıxmır. Bunu bizə hansısa xidmətçi deyir. Mustafa bəy Vəkilov ona izah edir ki, Ümuri-Şərqi-dən (Şərq məsələləri idarəsi – *Tərc.*) cənab xalq maarifi nazirinin saat 12-də bizi gözləyəcəyini bildiriblər. “Bəlkə, müstəşarı deyirlər. O buradadır. Məlumat verim?” Vizit kartımı uzadıram. Pilləkənlə yuxarı qalxırıq. Müstəşarın kabinetinin qapısından ağ paltarda xidmətçi ərəb qadını bayıra çıxır. Otağa daxil oluram. Masanın arxasından ucaboylu çox gənc adam ayağa qalxır, mənimlə salamlaşır və divanda əyləşməyimi xahiş edir.

Müstəşar (bir daha salamlaşaraq). Gərək bağışlayasınız. Siz bir neçə dəfə xalq maarifi naziri ilə görüşmək arzusunda olduğunuzu bildirmisiniz. Amma bizim nazir hələ də xəstədir. Bu gün səhər xəbər verdi ki, işə gələcək. Sonra mənzilindən dedilər ki, hələ də evdən çıxma bilmir, yataqda uzanıb. Bəlkə, mən bir işinizə yaraya bilərəm. Xidmətinizdə hazırım.

Mən. Cənab nazirin qəbuluna gəlməyi və yüksək vəzifəyə təyin olunmasından dolayı onu təbrik etməyi özümə borc bildim. Əlbəttə, cənab nazir üçün münasib bir vaxtda yenə gələyəm. Siyasi vəziyyətin xarakterindən asılı olmayaraq,

zənnimcə, maarif işi öz qaydası ilə getməlidir. Çünki bütünlükdə xalqın, daha çox isə onun mədəni qüvvələrinin inkişafı ilk növbədə maarifdən, təhsildən asılıdır. Ona görə yaşadığımız günlərin bütün çətinliyinə, böyük əhəmiyyətə malik siyasi məsələləri tam kəskinliyi ilə gündəliyə çıxarmasına baxmayaraq, xalq təhsili nazirinin diqqətini istisnasız olaraq təhsillə bağlı məsələlərə yönəltmək istərdim.

Belə məsələlər sırasında ilk növbədə aşağıdakını xatırlatmağı özümə borc bilirəm: hələ dörd ay bundan əvvəl Azərbaycan hökuməti tərəfindən ünvanınıza bizim məktəblərə müəllim və müəllimələr göndərilməsi ilə əlaqədar xahiş daxil olub. Bu işlə əlaqədar Azərbaycan nümayəndə heyətinin (M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı altında İstanbulla gələn “Heyəti-mürəxxəsə” nəzərdə tutulur – *Tərc.*) üzvləri, habelə Əhməd bəy Ağaoğlu keçmiş xalq maarif naziri ilə görüşüblər. Səhv etmirəmsə, artıq nazirlikdə ölkəmizə gəlməyə razılıq vermiş müəllim və müəllimələrin siyahısının tutulmasına başlanılıb. Bundan əlavə, son iki həftə ərzində Azərbaycana getmək istəyən belə müəllim və müəllimələrdən bir neçəsi mənim də yanıma gəlib. Onların arasında iki müəllimə də vardı. Həmin xanım pedaqoqlardan biri hətta inspektor dərəcəsinə yüksəlib və İstanbulda özünün müdirə olduğu ali-ibtidai məktəbi idarə edir. Bildiyim qədər, 4–5 günə “Rəşid paşa” gəmisi yola düşür. Bizim nümayəndələrdən bir neçə nəfəri də həmin gəmi ilə Batuma, oradan da Azərbaycana gedəcək. Arzu edən müəllimləri də onlarla birlikdə yola sala bilərik. Mən cənab xalq təhsili nazirindən bunu xahiş etməyə gəlmişdim.

Müstəşar. Düz buyurursunuz. Bizdə artıq bir neçə nəfər adını yazdırıb, amma bu, çox azdır. Hökumətinizin xahişini yaddan çıxarmamışıq. Onu mümkün qədər tez yerinə yetirmək bizim üçün də şərəfdir. İndi siz danışarkən mən burada özümə qeydlər götürdüm və cənab nazirə dərhal məlumat verəcəyəm.

Mən. Sizə çox minnətdar olaram. Əlbəttə, arzu edənlərin bəziləri sərbəst şəkildə də yola çıxıb bilər. Lakin yaxşı olardı ki, məsələdən bizim nümayəndəliyiniz də xəbəri olsun. Yəni kimlərin gələcəyinə əvvəlcədən zəmin düzə bilər.

Müstəşar. Cənab nazirə elə bu cür də məruzə edərəm. Zənnimcə, qarşımıza heç bir maneə çıxmıyacaq. Müəllimlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat toplayacağıq. Düşünürəm ki, artıq getmək qərarı verənlərin, birinci gəmi ilə olmasa da, növbəti gəmi ilə ən azı bəlli bir hissəsini yola sala bilərik. Əlbəttə, artıq müəyyən dərəcədə gecikmişik, dərslər başlanıb. Amma nə edə bilərik? Hər yerdə olduğu kimi, bizim sahədə də ağır vəziyyət yaranıb.

Mən. Müzakirə ediləsi başqa məsələlər də var: bizim gənclərin təhsil almaq, yaxud təhsillərini tamamlamaq üçün bura göndərmələri, hazırda İstanbulda oxuyan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyəti və s. və i.ə.

Müstəşar. Dediğiniz məsələlər barədə, yəqin ki, cənab nazirin özü ilə danışsanız, daha yaxşı olar... (Söhbət burada bitir. Müstəşar məni qapıya qədər ötürür və qapının önündə bir neçə dəfə təzim edir.)

*A.M.Топчибашев. Дипломатические
беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг.
Баку, 1994, с. 25–27.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN DƏNİZÇİLİK NAZİRİ RAUF BƏYLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*3 noyabr 1918-ci il, saat 21.30–22.20
Türkiyə Dənizçilik Nazirliyinin binası*

Rauf bəy dənizçi formasında, başında kepka nazirliyin səliqə ilə döşənmiş, rahat qəbul otağına daxil olur.

Rauf bəy. Salam. Sizinlə görüşməyə yalnız indi vaxt tapa bildiyimə görə çox-çox üzr istəyirəm. Çünki İstanbula yalnız dünən qayıtmışam. Vizit kartınızı gördüm. Sonra özünüz telefonla iki dəfə zəng vurub görüşmək istədiyinizi dediniz. Amma həqiqətən, çox məşğul idim. Elə indi də sədrəzəm yanına çağırılıb, ora getməliyəm. Bir daha xahiş edirəm, üzrlü sayasınız.

Mən. Sizi işlərinizdən ayırdığıma görə, əslində, mən üzrxahlıq etməliyəm. Bilirəm ki, çox məşğulsunuz, həm də yorulmusunuz. Üstəlik, belə gec saatda bir tərəfdən də mən gəlib rahatlığınızı pozuram. Lakin Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi kimi, üzərimə qoyulan mühüm vəzifə bəndənizi bu addımı atmağa vadar edir. Batum və Trabzonda siz Azərbaycana, onun maraqlarına olan sədaqətinizi, ehtiramınızı yetərincə sübut etdiniz. Bu haqda həmin konfranslara qatılan nümayəndələrimiz elə şövqlə, elə ürəkdən danışdılar ki, indiyə qədər sizi cəmisi bir dəfə görməyimə baxmayaraq, mən də şəxsinizə böyük sayğı və məhəbbətlə yanaşıram, ölkəmizin ən yaxın, səmimi dostlarından biri olduğunuza ürəkdən inanıram.

Rauf bəy. Çox təşəkkür edirəm. Azərbaycana münasibətimin əsla dəyişmədiyini və əvvəlki kimi saf, səmimi qaldığına inanmağınızı istəyirəm. Ancaq indi bütün diqqətimiz, təbii olaraq, Türkiyəyə yönəlib. Çünki ölkəni çox ciddi

təhlükənin təhdid etdiyini bilməmiş deyilsiniz. Yaranmış şəraitdə mümkün olan nə iş varsa, hamısını görmüşük. Eyni təhlükə Azərbaycanın da başı üstündən asılıb. Müttəfiqlərin – Antanta dövlətlərinin tələbləri çox sərtidir. Amma nə edə bilərik? Onlar qalibdir. Biz məğlub olmuşuq.

Mən. Sizinlə razıyam. Təbii ki, ilk növbədə Türkiyə haqqında düşünmək lazımdır. Çünki Türkiyənin rifah və səlamətliyindən bizim də rifah və səlamətliyimiz asılıdır. Oğulun ata önündəki borcu kimi, bu da bizim Türkiyə qarşısındakı borcumuzdur. Lakin üzərimə qoyulan vəzifə borcu məndən həm də Azərbaycanın maraqlarını son dərəcə sayıqlıqla qorumağı tələb edir. Sizin imzaladığınız və bu gün qəzetlərdə çap olunan sülh anlaşmasının maddələri məni xeyli pərişan etdi və Azərbaycanın gələcək taleyi ilə bağlı həyəcanlı fikirlərə saldı. Anlaşmanın 11-ci və 15-ci maddələri bizə xüsusən ağır zərbə vurub. Sizin Antanta dövlətləri nümayəndələri ilə danışıqlarınızda iştirak etməmişik. Amma bizdən xəbərsiz Azərbaycanın paytaxtı Bakı və Zaqafqaziya dəmir yolu ingilislərə ərməğan olunub.

Rauf bəy (sözümü kəsərək). Qətiyyən elə deyil! Nə Bakını, nə də Zaqafqaziya dəmir yolunu heç kəsə verməmişik və verə də bilmərik. Çünki buna sadəcə ixtiyarımız çatmır. Həqiqətən də, danışıqlar zamanı Antanta nümayəndələri həmin məsələdə təkid etdilər. Lakin bütün vaxtı onlara başa salmağa çalışırdıq ki, Bakı və Zaqafqaziya dəmir yolu bizim deyil və təbii ki, özümüzdə aid olmayanlar barədə ingilislərlə hər hansı müzakirə aparmağa haqqımız yoxdur. Cavabında bildirdilər ki, Bakı türk qoşunları tərəfindən tutulub, Zaqafqaziya dəmir yolunun Azərbaycan sərhədləri daxilindəki hissəsi isə guya bizim əlimizdədir.

Mən. Onlar yanlış mülahizələrə əsaslanıb belə şeylər deyə bilərlər. Lakin fikrimcə, Antanta nümayəndələri ilə danışıqlarınızda müstəqil Azərbaycan dövlətinin paytaxtı kimi Bakının adı, ümumiyyətlə, çəkilməməli idi və çəkile

bilməzdi. Əgər 15-ci maddənin mənası üzərində ciddi düşünsək, sonluqdan aydın olur ki, nəticə etibarilə ingilislərə Bakını nəzarət altına götürməyə imkan yaradılır. Bir də təkrar edirəm: Türkiyə təmsilçisinin Antanta dövlətlərinin nümayəndələri ilə danışıqlarında Bakı haqqında hər hansı mülahizəyə qətiyyəən yer olmamalı idi. Çünki Bakı sizin, Türkiyənin deyil.

Rauf bəy. Əfəndi, biz xatırladığınız məqama xüsusi diqqət yetirmişik və dəfələrlə aydın şəkildə vurğulamışıq ki, Bakı bizim deyil, Antanta bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlara başlamalıdır. Lakin ingilislər qəti şəkildə bildirdilər ki, onlar nəyin bahasına olur-olsun, Bakıya nəzarəti öz əllərinə alacaqlar. Və üstəlik bildirdilər ki, orada hələ də hərbcilərimiz qaldığı üçün biz türklər Bakının ingilis qüvvələri tərəfindən tutulmasına maneçilik törətməyəcəyimizlə bağlı zəmanət verməliyik. Və tələb irəli sürdülər ki, həmin müddəa barışıq şərtlərinin mətninə daxil edilsin. Faktiki şəkildə indi, deyərsən, sizin sərəncamınızda olan Zaqafqaziya dəmir yolu haqqında da eyni sözləri söyləmək mümkündür.

Mən. Mən barışıq şərtlərinin hər iki maddəsi (11-ci və 15-ci) ilə əlaqədar müvafiq etiraz bildirməliyəm. Hazırladığım notanı günü sabah cənab xarici işlər nazirinə təqdim edəcəyəm. Lakin əvvəlcə məsələ barədə məhz sizinlə danışmaq istərdim. Və eyni zamanda sonrakı addımlarımın xarakter və istiqaməti ilə bağlı sizdən məsləhət almaq istərdim. Çünki indi vəziyyət elə şəkil alır ki, doğrusu, qorxuram, bundan sonra İstanbulda qalmağımın bir faydası olmasın. Ona görə də dərhal Azərbaycana qayıtmağı daha üstün tutardım.

Rauf bəy. Etirazınızı bildirməklə siz, əlbəttə, borcunuzu yerinə yetirirsiniz. Lakin yaranmış şəraitlə yaxşı tanış olduğumdan bunu sizə deməyi özümə borc bilirəm ki, indiki şəraitdə mövcud vəziyyəti dəyişməklə bağlı atılan heç bir addım fayda gətirməyəcək. Başa düşün, biz məğlubiyyətimizi boynumuza almışıq, hamı yorulub, ordu, ümumiyyətlə,

vuruşmaq istəmir. Əgər təklif edilən şərtlərlə razılaşmasaydıq, o zaman müstəqil türk dövlətinin sonrakı mövcudluğu fikri ilə həmişəlik vidalaşmalı olardıq. Belə bir şəraitdə azərbaycanlılar Türkiyəyə kömək göstərmək fikrinə düşsəydi, sizi də yerli-dibli məhv edərdilər.

Sizə məsləhətim belədir: bütün qüvvənizi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin tanınmasına yönəldin. Bundan ötrü isə geri qayıtmağınız deyil, məhz burada qalmağınız lazımdır.

Tezliklə İstanbula Antanta nümayəndələrindən ibarət heyət gələcək. Mütləq onlarla danışıqlara getmək lazımdır. Sizə bu məsələdə əlimdən gələn hər cür kömək göstərməyə indidən boyun oluram.

Mən. Çox minnətdaram. Amma bilmirəm, əgər artıq Bakının tutulması qərarı verilibsə, belə danışıqların nə faydası olacaq? Çünki Bakısız Azərbaycanın mövcudluğu qeyri-mümkündür. Getdikcə vəziyyət elə şəkil alır ki, ondan az itki ilə çıxmaq böyük müşkülə çevrilir. Bütün bu məsələlər necə də gözlənilmədən baş verdi. Axı hələ dünən...

Rauf bəy (sözümü kəsərək). Bəli, dünən güc bizim tərəfimizdə idi. Amma bu gün belə deyil. Əgər dünənə qədər almanlarla əlbir hərəkət edirdiksə, indi vəziyyət tam dəyişib. Həm də bu, təkcə türklərə münasibətdə belə deyil. Bu gün bir dövlət kimi artıq Avstriya mövcud deyil – o, məhv edilib! Növbədə Almaniyadır. Əgər biz birtəhər salamat qalmışıqsa, bu, ilk növbədə verilən qurbanlar bahasına mümkün olub. Antanta qüvvələrinin Bakını tutacağı fikri sizin qanınızı qaraldır. Amma onlar Batuma nəzarəti də əllərinə götürəcəklər. Sonra isə sizin dəmir yolu ilə Batumdan Bakıya silah, qoşun və s. daşıyaçaqlar. Heç bir müqavimət fayda verməyəcək. Sadəcə qüvvələr nisbətini müqayisə etmək lazımdır. Onda hər şey aydın olar. Beləliklə, tezliklə burada Antanta nümayəndələri ilə Azərbaycanın məsələləri barədə müzakirə aparmaq imkanı qazanacaqsınız.

Bu gün xarici işlər naziri Nəbi bəylə görüşəcəyəm. Onunla da danışaram. Bir daha diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm

ki, istənilən vaxtda gücüm çatan bütün məsələlərdə sizə faydalı olmağa hazırım. Xahiş edirəm, çəkinməyin, nə vaxt lazım bilsəniz, mənə zəng edin. Hələlik isə sizə sakitlik, səbir və qüvvət arzulayıram.

Mən. Təşəkkür edirəm. Lütfkar təklifinizdən məmnuniyyətlə yararlanacağam və izninizlə, indiki kimi çətin məqamlarda sizi narahat etmək cəsarətində bulunacağam. (Hər iki əlimdən tutaraq məni qucaqlayır, tez-tez əlimi sıxır. Sonra birlikdə qəbul otağına çıxırıq. Burada onu adyutantı, binanın qarşısında isə hazır avtomobil gözləyir.)

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 33–36.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN SƏDRƏZƏM TEVFİK PAŞA İLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

16 noyabr 1918-ci il, saat 13.30–14.30

Babi-Ali

Sədrəzəmin təyin etdiyi vaxt – saat 14.00 əvəzinə, katibimlə birlikdə saat 13.30-da, yəni yarım saat tez gəldim. Çünki fars elçisinin yanından çıxandan sonra boş qaldığım yarım saatı harada keçirəcəyimi bilmirdim. Qəbul otağının qapısında lal xidmətçi əli ilə içəri keçməyə dəvət etdi.

Qəbul otağında hələ heç kəs yoxdur. Katiblə vizit kartımı göndərirəm. Bir dəqiqə sonra xəbər gətirirlər ki, sədrəzəmin yanında əncümənin (şuranın) iclası var və gözləməyimi xahiş edir. Deyilən vaxtdan tez gəldiyimi bildiyimdən oturub gözləyirəm. Qəbul otağında çox soyuqdur. Odur ki paltolarımızı çıxarmırıq. Qapı açılır, əynində palto, başında fəs olan bir nəfər cavan adam içəri girir. Sonradan onun “Amvralidus” adlı yunan qəzetinin redaktoru Yenaki Subras olduğunu öyrənirik.

Az sonra qapı yenə açılır və bu dəfə qəbul otağına çiyni akselbantlı gənc və bıqsız ingilis dəniz zabiti daxil olur. Məlum olur ki, Babi-Aliyə məndən sonra gələn və sədrəzəm tərəfindən dərhal qəbul edilən ingilis generalının yavəridir. Yavərin ardınca Babi-Aliyə əvvəlki gəlişlərimdən tanıdığım məmur özünü yetirir. İngilis zabitinin yanında oturub hər vasitə ilə ona xidmət göstərməyə çalışır: əvvəl siqaret təklif edir, bununla kifayətlənməyib qəhvə gətirilməsini tapşırır. Sonra mənə yaxınlaşır, salamlayıb bildirir ki, general çıxan kimi qəbul növbəsi mənimdir. Elə bu arada bolqar elçisi içəri girir.

Lal xidmətçi dilə vurulması mümkün olmayan qəhvə gətirir. İngilis generalının görüşü sona çatır, yavəri qılınc qurşamış qəvvasla (polis məmuru – *Tərc.*) birlikdə otaqdan

çıxırlar. Xidmətçi yaxınlaşıb bolqar elçisini dəvət edir. İçəridən çıxan digər məmur isə sədrəzəmin yanına məni çağırır. Lakin kabinetdə məlum olur ki, bolqar elçisini qabağa salan xidmətçi özbaşınalığa yol verib. Xidmətçi payını alır, məmur üzr istəyir, mən isə təzədən qəbul otağına qayıdıram. Burada əvvəlcə yuxarıda xatırladığım yunan qəzetinin redaktoru ilə tanış oluruq, bir-birimizə vizit kartlarımızı veririk.

Elə bu zaman köhnə tanışım, indi xalq maarif naziri vəzifəsində çalışan filosof Rza Təvfik bəy³⁴⁶ qəbul otağına girir. Məni tanıyır, hal-əhval tuturuq. Nə vaxt görüşə biləcəyimizlə bağlı sualımın cavabında iki gün sonra gəlməyimi xahiş edir. Çünki dalbadal iclasları varmış. Sonra sədrəzəmin yanına çağırılacağımı gözləyə-gözləyə vaxt öldürmək üçün iki nəfər ruhaniyə yaxınlaşıram. Məlum olur ki, biri erməni katolik kilsəsinin başçısıdır, yüksək təyinat münasibəti ilə sədrəzəmi təbrik etməyə gəlib. Türkcə bilir. Məndən Azərbaycanda katolik ermənilərin olub-olmadığını soruşur. Təsdiqedici cavab verirəm və erməni katoliklərinin ümumən dinc camaat olduqlarını deyirəm. “Elədir, düz buyurursunuz, – deyə keşiş fikrimlə razılaşır. – Biz heç bir siyasətə qarışmırıq”. Söhbətin bu yerində məni içəri, kabinetə çağırırlar.

İzzət paşanın zamanında indiki sədrəzəmin oturduğu kabinet qəbul otağı idi. Yazı masası ortadadır. Divarboyu yumşaq divanlar düzülüb. Mən otağa girəndə hansısa məmur məruzəsini bitirirdi. Sədrəzəm onu ayaq üstə dinləyirdi. Məmur gedir, sədrəzəm mənə divanda yer göstərir, özü də yanımda əyləşir. Gözlərim önündə yaşlı türkün yaraşlıq, xeyirxah sifəti dayanıb. Mən özümü təqdim edirəm və səlahiyyətimi təsdiqləyən sənədlərin artıq lazımı yerə çatdırıldığını bildirirəm.

Mən. Xidmətinizə gəlməyi və yüksək məqama təyin olunmanız münasibəti ilə sizi təbrik etməyi özümə borc saydım.

Sədrəzəm. Çox təşəkkür edirəm. Siz, deyəsən, xeyli vaxtdır ki, buradasınız.

Mən. Təxminən bir ay yarım olar. Mən gələncə qədər bizim sülh nümayəndə heyətinin üzvləri İstanbulda idilər. Amma onlar geri qayıtdılar. Çünki nəzərdə tutulan konfrans³⁴⁷ baş tutmadı. Heyət üzvləri əlahəzrət sultana təqdim olunanda hökmdar azərbaycanlıları öz sevimli övladları adlandırmaq lütfkarlığı göstərmişdi. Biz bu qəlb oxşayan sözləri yaxşı xatırlayırıq. Ürəyimizdə özümüzdə belə bir şirnikləndirici ümidlə təsəlli veririk ki, bundan sonra da əlahəzrətin, deməli, həm də Türkiyə hökumətinin sevimli övladları kimi qalacağıq. İmkan düşəndə hökumətimə xəbər vermək üçün zati-alilərinin dilindən də belə əminliklə dolu sözlər eşitmək istərdim.

Sədrəzəm. Azərbaycan türklərinə bəslədiyimiz səmimi hisslərə qətiyyən şübhə etməyə bilərsiniz. Sizin həmişəki xeyirxahlarınızıq. Amma təbii, özünüz də yaxşı görürsünüz ki, həm ümumi vəziyyət, həm də Türkiyənin işləri necə dəyişib. Təəssüf ki, bu dəyişikliklər sultan hökumətini sizi, sizin müstəqilliyinizi dəstəkləmək imkanından məhrum edib. İndi bizdən Qafqazdakı qoşunlarımızı çıxarmağı tələb edirlər. Bu istəyə boyun əyməyə məcburuq və tabe olacağıq. Öz aramızda deyə bilərəm ki, qarşımızda belə qəti tələb qoyulmasının səbəbi Qarabağ məsələsidir. Bizə deyirlər ki, qoşunlarımız Qarabağa daxil olub və orada ermənilərlə amansız rəftar edilib. Nə məsələdir? Sizde bir məlumat var?

Mən. İlk öncə, icazə verin, xeyirxahlıq duyğularınızın ifadəsinə görə sizə minnətdarlığımı bildirim. Türk qoşunlarının çıxarılması ilə bağlı mən İzzət paşa kabinetinə ayrıca nota təqdim etmək şərəfinə nail olmuşdum. Notada Antanta nümayəndələri ilə imzalanmış barışıq anlaşmasının 11-ci və 15-ci maddələri ilə bağlı da münasibətimizi bildirmişdim. Qarabağ məsələsinə gəldikdə isə, siz əlahəzrətlərin hansı mənbədən məlumat aldığınızdan xəbərim olmasa da, düşünürəm ki, qoşunlarımız ermənilərin təmsilçiləri öz adətləri üzrə məsələnin əhəmiyyətini həddindən artıq şişirdir və bu yolla da Müttəfiq dövlətlərin diqqətini cəlb etmək

istəyirlər. İstənilən halda, həqiqətən də, bir şey baş veribsə, həmin hadisələr çoxdan, təqribən səkkiz həftə əvvəl olub. Bunu dəqiq xatırlayıram. Çünki İstanbuldakı erməni nümayəndələri bizim guya Qarabağa göndərilən hərbi ekspedisiyanın qarşısının alınması və Qarabağa buraxılmaması ilə bağlı tədbirlər görmək xahişi ilə mənə müraciət etmişdilər. Lakin təəssüflər olsun ki, məsələ barəsində öz hökumətimdən hələ heç bir səhih məlumat ala bilməmişəm. Ümumiyyətlə, Azərbaycanla teleqraf əlaqəsi saxlamaq imkanından tamam məhrumam və yaranmış fürsəti qənimət bilib, zati-alilərinizdən bu məsələdə mənə yardım göstərməyi xahiş etmək istərdim.

Sədrəzəm. Bəli, indi əlaqə məsələləri ümumən çox çətinləşib. İstənilən halda hər cür qarşıdurmadan, süni gərginlikdən çəkinmək lazımdır. İndi harada keçiriləcəyi bilinməsə də, bir ay sonra başlayan sülh konqresinə hazırlaşmaq lazımdır. Lazımdır ki, sizin hökumətin, yaxud Millət Məclisinin bir neçə üzvü konqresə qatılıb orada Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə etsinlər. İndi sizdə parlament tipli bir qurum fəaliyyət göstərir?

Mən. Bizdə Milli Şura vardı. Sonra səlahiyyətlərini indiki Azərbaycan hökumətinə verdi. Hökumət 12 nazirdən ibarətdir. Həqir bəndəniz də onların sırasındadır. Tezliklə seçkilər keçirmək və Müəssislər Məclisi çağırmaq nəzərdə tutulurdu. Güman edirəm ki, seçkilər artıq başa çatıb və sülh konqresinə nümayəndələr göndərmək mümkün olacaq.

Sədrəzəm. Bu, çox vacibdir. Əgər konqresdə təmsilçiniz olsa, orada da sizə bacardığımız qədər kömək göstərə bilərik. Verdiyiniz nota, habelə teleqraf əlaqəsi yaratmaqla bağlı istəyiniz barədə, xahiş edirəm, xarici işlər naziri ilə danışsınız. Deyəsən, bu gün onun yanında olmusunuz. (Məmur əlindəki hansısa kağızlarla içəri girir. Sədrəzəm ona müraciətlə: "Təcildir?" – deyə soruşur. "Bəli, zati-aliləri", – deyə məmur cavab verir.) Gərək bağışlayasınız. Görürsünüz, işim başımdan aşır. (Sifətində əzabkeşlik ifadəsi peyda olur.) Artıq mənə gözləyirlər...

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Mən. Zati-aliləri, daha izafi zamanınızı almayacağam. Amma izin verin, məcbur qaldığım vaxtlarda sizə müraciət edə bilim. Eyni zamanda burada Azərbaycanın yeganə nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərdiyimi, özümün də dövlətimizin maraqları ilə bağlı bütün məsələlərdə geniş səlahiyyətlərə malik olduğumu nəzərə almağınızı xahiş edirəm. Ona görə zati-alinizin yadına salmaq istəyirəm ki, xidmətinizə yaraya biləcəyim bütün hallarda məni hüzurunuza çağırmağa qətiyyən tərəddüd göstərməyəsiz.

Sədrəzəm. Çox gözəl. Lütfən, siz harada qalırsınız?

Mən. Pera Palas hotelində, zati-aliləri.

Sədrəzəm. Sizinlə görüşdən çox məmnun qaldım. Allahın mərhəməti daim üzərinizdə olsun! (Hörmətlə qapıya qədər yola salır.)

*A.M.Топчибашев. Дипломатические
беседы в Стамбуле.1918–1919 гг.
Баку, 1994, с. 56–59.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN XARİCİ İŞLƏR NAZİRİ RƏŞİD BƏYLƏ³⁴⁸ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*18 noyabr 1918-ci il, saat 13.00
Xarici İşlər Nazirliyinin binası*

Saat 13-də qəbul otağına daxil oluram. Oradakı məmur məni dərhal nazirin kabinetinə dəvət edir.

Mən. Zati-aliləri, icazə verin, söhbətə əsas məsələdən başlayım: indiki hökumət kabinetinin, ilk növbədə isə rəhbərlik etdiyiniz nazirliyin Azərbaycana münasibəti necədir? Çünki mövcud hökumət kabinetinin formalaşdırılması zamanı hərbi nazirliyin Şərqi Şöbəsi ləğv edilib. Qafqazla, xüsusən də bizim Azərbaycanla bağlı bütün məsələlər Xarici İşlər Nazirliyinin səlahiyyət dairəsinə salınıb. Ona görə də, təbii ki, bu nazirliyin rəhbəri kimi, fikrinizi bilmək maraqlıdır.

Nazir. Əlahəzrət sədrəzəm kimi, mən də açıq şəkildə söyləyə bilərəm ki, sizə münasibətimiz yenə də tam səmimi olaraq qalır. Və çox istərdik ki, yeni Azərbaycan Respublikası hər vasitə ilə inkişaf edib möhkəmlənsin. Bundan ötrü ölkənizin Avropa dövlətləri, ilk növbədə isə, təbii ki, Antanta təmsilçiləri tərəfindən tanınması son dərəcə zəruridir. Əsla şübhə etməyə bilərsiniz ki, bu məsələdə gücümüz çatan hər şeyi etməyi özümüzə borc sayırıq. Ancaq gördüyünüz kimi, yaranmış şəraitdə bu, çox azdır. Siz özünüz, hökumətiniz indi bu sahədə daha fəal çalışmalısınız.

Mən. Zati-aliləri, ilk növbədə məhz hansı işlərdən başlamağı məsləhət bilirsiniz? Bağışlayın ki, sizi narahat edirəm. Siyasət və diplomatiya sahəsində kifayət qədər təcrübəmiz yoxdur. İndiyə qədər belə işlərlə məşğul olmamışıq. Çünki çar hökuməti bizi bütün mümkün yollarla belə məsələlərdən aralı tuturdu.

Nazir. Cənab səfir, gördüyünüz kimi, indi yalnız yeni yaranan dövlətlərin deyil, ümumiyyətlə, bütün dövlətlərin taleyi sülh konqresinin qərarlarından asılıdır. Konqres, bildiyimə görə, Parisdə keçiriləcək. Amma hələ dəqiq vaxtı məlum deyil. Lakin ora öz nümayəndə heyətinizi məhz indi göndərməlisiniz. Həmin heyət əvvəlcə Parisdə çalışmalı, sonra isə Londona getməlidir. Nümayəndə heyəti sayca böyük olmalı, Avropanı tanıyan, siyasət məsələlərindən başı çıxan, xarici dilləri bilən adamlardan təşkil edilməlidir. Təbii ki, heyət üzvlərinin siyasi tarix və beynəlxalq hüquq sahəsində də lazımı bilgiləri olmalıdır. Avropaya yol açılan kimi belə bir nümayəndə heyəti göndərməyə tələsmək lazımdır.

Mən. İndiki halda, təəssüf ki, hökumətimlə xəbərləşmək imkanından məhrum olduğumu diqqətinizə çatdırmaq istərdim. Çünki teleqramlarımı Batumdan, yaxud hər hansı başqa bir yolla Bakıya çatdırmaq mümkün deyil. Siz böyük nümayəndə heyəti haqqında danışsınız. Amma qulluğunuza ərz edim ki, mən indi burada təkəm və hələlik Parisə ancaq özüm gedə bilərəm. Bundan əlavə, iki həftə əvvəl bir nəfər azərbaycanlı Fransaya yola düşüb, digəri isə imkan yaranan kimi getməyə hazırlaşır. (Əli bəy Hüseynzadə və Səlim bəy Behbudov nəzərdə tutulur – *Tərc.*) Sizdən çox xahiş edərdim ki, Bakı ilə hər hansı şəkildə əlaqə yaratmaqda mənə kömək edəsiniz.

Nazir. Həqiqətən də, hazırda Qafqazla bağlantı qurmaq çox çətin məsələdir. Gəmilər getmir, teleqraf düz-əməlli işləmir. İndi özümüzün də Qafqazdakı adamlarımızdan xəbər yoxdur, heç cür əlaqə yarada bilmirik. Sizə təklif edərdim ki, Bakıya xüsusi kuryer göndərəsiniz. O, Azərbaycanın dərhal Parisə nümayəndə heyəti yollaması ilə bağlı məktubunuzu da əlbəəl çatdıra bilərdi. Özünüzün isə hələlik buradan heç yerə getməyiniz məsləhət deyil. Bakı ilə teleqraf əlaqəsi yaradılması məsələsində mümkün yardımla əlaqədar müstəşarımla danışmağınızı xahiş edirəm.

Mən. Çox güman, bu il noyabrın 4-də nazirliyə nota verdiyim barədə məlumatınız var. Notada Antanta ilə imzalanan barışıq anlaşmasının 11-ci və 15-ci bəndləri ilə bağlı etirazımı ifadə etmişəm. Hələ o zaman keçmiş xarici işlər naziri Nəbi bəyə və Rəşad Hikmət bəyə bildirmək şərəfinə nail olmuşdum ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı xüsusi münasibətləri diqqətə alaraq mövcud anlaşma ilə əlaqədar Türkiyəyə qarşı hər hansı bir ittiham irəli sürmürük. Nota özü də, əslində, belə ittihama qarşı çevrilib. O, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının tam müstəqilliyinin ən gözəl dəlil-sübutu sayıla bilər. Burada Müttəfiq dövlətlərin tələbi ilə Zaqafqaziya hüduqlarından çıxarılması nəzərdə tutulan qoşunların məsələsinə toxunulur.

Əlbəttə, biz türk qoşunlarının çıxarılmasına etiraz edə bilmərik. Amma düşünürəm ki, belə bir tələb hətta tərkibində ayrı-ayrı türk zabitləri olsa da, bizim Azərbaycan hərbi hissələrinə aid edilə bilməz. Çünki dediyim zabitlər də indi Azərbaycan dövlətinin xidmətində sayılırlar.

Nazir. Etirazınızın əhəmiyyəti aydındır. Qoşunların çıxarılmasına gəldikdə, bunu bizdən tələb edirlər. Gərək çıxaraq. Eyni tələb sizin hərbi hissələrdə xidmət keçənlərə də şamil olunur. Lakin onlar artıq təbəəlik mənsubiyyətini dəyişiblərsə, bu, öz işləridir və belələrini çıxarmaq olmaz.

Mən. Əlahəzrət baş nazir mənə Qarabağ haqda danışdı. Həm də, fikrimcə, Qarabağdan yeni bir məsələ kimi bəhs etdi. Amma bildirməliyəm ki, bu, yeni məsələ deyil.

Nazir. Müstəşarımın bu məsələ ilə bağlı daha geniş məlumatı var. Xahiş edirəm, elə günü bu gün onunla danışsınız.

Mən. Baş üstə. Mütləq görüşüb-danışaram. Eyni zamanda, icazənizlə, onunla Antanta nümayəndələri ilə əlaqə yaratmaq məsələsini də müzakirə edərim. Çünki müstəşarınız işlərə yaxşı bələddir, barışıq anlaşmasının imzalanmasında iştirak edib. Bu barədə artıq bir dəfə söhbətimiz olub.

Nazir. Buyurun. Mən də yadına salaram.

Mən. Nəhayət, xahiş edirəm, nümayəndə kimi buradakı fəaliyyətimi rəsmiyyətə salasınız, əlahəzrət sultana təqdim olunmağıma imkan yaradasınız. Hökumət kabinetlərinin tez-tez dəyişməsi ucbatından indiyə qədər bu məsələni qaldırmırdım. Hərçənd müxtəlif yerlərdən mənə eyham vururdular ki, əlahəzrət sultana təqdim olunmaq lazımdır.

Nazir. İcazə verin, məsələ ilə bağlı sizə bildirim... Səfirliklərin biri ilə bağlı verdiyiniz məlumata görə çox minnətdaram... Səmimi-qəlbdən işlərinizdə uğurlar arzulayıram. (Son dərəcə nəzakətli yolasalma.)

*A.M.Топчибашев. Дипломатические
беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг.
Баку, 1994, с. 60–62.*

Ə.TOPÇUBAŞOVUN UKRAYNA ELÇİSİ M.A.SUKOVKİNLƏ³⁴⁹ SÖHBƏTİNİN YAZISI

15 noyabr 1918-ci il, saat 10.30–11.30

Limana yaxın, Yeni Körpüdən bir az aralı “Böyük knyaz Aleksandr Mixayloviç” adlı Ukrayna gəmisi dayanıb. Girişi türk jandarmaları qoruyur. Katib Mustafa Vəkilovla birlikdə gəmiyə qalxırıq, daş kömürdən çirklənmiş göyərtədən keçib salona (yəqin ki, birinci dərəcəlidir) daxil oluruq. Ukrayna elçisi Sukovkin katibi knyaz Tepişevlə³⁵⁰ birlikdə qonaqları burada qəbul edir. Cənab Sukovkin bizimlə fransızca salamlaşib divanda yer göstərir. Mən rus dilində cavab verirəm. Bu, görünür, həm ona, həm də katibinə xoş gəlir.

Sukovkin. A-a, deməli, siz rusca danışsınız. Çox xoşdur. Nə vaxtdan buradasınız?

Mən. Bir aydan çoxdur. Məndən əvvəl də burada Azərbaycan heyəti olub. Gürcü və erməni nümayəndələri ilə birlikdə mübahisəli ərazilər, sərhədlər və s. məsələlərlə bağlı konfransın keçirilməsini gözləyirdilər. Amma konfrans baş tutmadı, nümayəndələrimiz də geri qayıtmalı oldular.

Tepişev (görünür, Sukovkinin yanında böyük rolu var). Siz Türkiyə hökuməti yanında Azərbaycan səfirisiniz? Etimadnamələrinizi təqdim etmisiniz? Sultanla görüşmüşünüz?

Mən (cənab Sukovkinə müraciətlə). Bəli, etimadnamələri təqdim etmişəm, amma hələlik sultanla görüşməmişəm. Həm də indi vəziyyət elə dəyişib ki, heç bilmirsən sabah nə olacaq.

Sukovkin. Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinin yanında olmusunuz? İndi hər şey onlardan asılıdır.

Mən. Yox, hələ olmamışam. Amma mütləq görüşəcəyəm. Məsələ buradadır ki, hamı eyni cavab verir: biz hərbiçiyik, siyasi işlərlə bağlı hər hansı danışığa aparmağa səlahiyyətimiz

yoxdur. Bu məsələlərin müzakirəsi üçün diplomatik nümayəndələr gələcəklər. Amma haçan gələcəklər – heç kəs bilmir.

Sukovkin. Tamamilə düz deyirsiniz, zati-aliləri. Məsələn, mən bu gün fransız hərbi missiyasının rəhbəri general Gironun³⁵¹ yanında olmuşam. O da eyni ilə az öncə sizin dediyiniz kimi, siyasi məsələlərlə bağlı hər hansı səlahiyyətlərinin olmadığını söylədi. Eyni zamanda ingilis admiralı ilə də görüşməyimizi məsləhət bildi. İndi hökumətimizin tapşırığı ilə Ukrayna dövlətinin yaranması haqda arayış hazırlayırıq. Bu sənəddə Velikorusiyaya, Polşaya və hər iki cəbhədən olan dövlətlərə münasibətimizi ifadə edirik. Sənəd, demək olar, lap tezliklə bütün missiya və səfirliklərə göndəriləcək.

Mən. Bu, çox yaxşıdır. Mən də indi Azərbaycanla bağlı eyni xarakterli memorandum üzərində işləyirəm. Ancaq icazənizlə, sizin hazırladığınız arayışla bağlı bir qeydimi bildirmək istərdim: siz orada Ukraynanın Rusiya asılılığından xilas olmuş yeni yaranan dövlətlərə münasibətini də ifadə etsəydiniz, çox yaxşı olardı. Bu, çox mühüm məsələdir. Mənə elə gəlir ki, hamımıza – yeni yaranan dövlətlərə bir-birlərinə qarşılıqlı şəkildə yardım göstərmək məqsədi ilə birləşmək son dərəcə zəruridir.

Sukovkin. Dediğiniz məsələyə münasibət ifadə olunması mənim səlahiyyətlərim dairəsində deyil.

Tepişev. Lakin biz mülahizələrimizdə prezident Vilsonun prinsiplərinə əsaslanırıq. Başqa sözlə desək, ayrı-ayrı xalqların öz müqəddəratını sərbəst şəkildə müəyyən etməsinə tərəfdarıq.

Mən. Fikrimcə, bu kifayət deyil. Axı unutmaq olmaz ki, Fransa, İngiltərə, Amerika kimi dövlətlərin Rusiyanın bütünlüyünün müdafiəsi üçün kifayət qədər əsasları var. Çünki milyardlarını geri almaqdan ötrü onlara bütöv Rusiya daha sərfəlidir. Bizim dövlətlər kimi gənc siyasi qurumlar aydın məsələdir ki, təzyiqlərə davam gətirə bilməyəcək, müxtəlif güzəştlərə getməli olacağıq. Bunlar isə əvvəldən

də bəlli olduğu kimi, çox kədərli şəkildə yekunlaşa bilər. Ona görə bütün yeni siyasi qurumların birləşməsi, ümumi müstəqilliyimizi vahid qüvvə ilə qoruyub saxlaması vacibdir. Əks təqdirdə yenidən Moskvanın hökmü altına qayıtmalı olacağıq. Üstəlik, prezident Vilson özü də bəyan etmişdi ki, sülh konqresinə yalnız Rusiya hökumətinin nümayəndəsi buraxılacaq. Çünki bütün yeni yaranan siyasi vahidlər heç kimə bəlli deyil və təbii ki, tanınmayacaqlar.

Sukovkin. Mən Vilsonun belə bir bəyanatı haqda heç nə eşitməmişəm.

Tepişev. Bu barədə harada yazılıb?

Mən. “Tayms”a³⁵² istinadla türk qəzetlərində (Mustafa Vəkilov da sözlərimi təsdiqləyir).

Mən. Əlbəttə, bu tələbin yerinə yetirilməsi, yəni sülh konfransına yalnız Rusiyanın hansı hökumətinin təmsilçisinin buraxılması hələ sual altındadır. Lakin, zati-aliləri, icazənilə, diqqətinizi belə bir məsələnin vacibliyinə yönəltmək istəyirəm: sülh konqresinə qədər Rusiyadan ayrılan xalqların nümayəndələri toplaşmalı, öz aralarında bəlli bir “modus” (lat.: “üsul”, “vasitə” – *Tərc.*) formalaşdırmalı və konqresə müstəqilliyimizi “bir nəfər hamı üçün, hamı bir nəfər üçün” prinsipi ilə qorumaq kimi kəskin və sarsılmaz iradə ilə getməlidir. Məncə, bu addım indi Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrini faydasız yerə ziyarət etməkdən daha vacibdir. Biz müəyyən bir yerdə, məsələn, Kiyevdə toplaşa bilərdik.

Sukovkin. Bilirsinizmi, zati-aliləri, Ukrayna Rusiyanın müxtəlif yerlərində federal dövlətlərin yaranmasının əleyhinə çıxmayacaq. Bu, məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı federallaşma kimi də ola bilər. Lakin yenidən əvvəlki vahid Rusiya dövlətinin qurulmasına və mövcudluğuna yol vermək olmaz. Bu, mümkün iş deyil. Sizin ideyanıza gəldikdə isə, onu ürəkdən alqışlayıram. Mən Kiyevdən çıxmazdan əvvəl orada zemstvo nümayəndələri (Moskva quberniya zemstvo idarəsi, Petroqrad, baron Meller-Zakomelski³⁵³ və b.) köhnə Rusiyanın müxtəlif xalqlarının nümayəndələrinin fikir

mübadiləsi üçün bir araya gəlmələri ideyasını müzakirə edirdilər. Toplantı yeri kimi Rostov, yaxud Yekaterinodar göstərilirdi. Təşəbbüs nə ilə qurtardı – bilmirəm. Əgər icazə versəniz, təklifinizin həyata keçirilmə yollarını birlikdə araşdırarıq. Həm də hazırlayacağımız sənədin əsasında yazılı mülahizələriniz dayana bilər. Bağışlayın, siz də Pera Palas hotelində yaşayırsınız, elə deyilmi?

Mən. Bəli, orada qalırım. Bu barədə sizinlə ətraflı söhbətə şad olaram. Yeri gəlmişkən, Krım nümayəndəsini də çağıra bilərəm. O, qonşuluqda qalır.

Sukovkin. İstənilən halda, Ukraynanın işləri daha pisdür. Siz yaxşı vəziyyətdəsiniz. Çünki sizdə, Azərbaycanda öz bolşevikləriniz yoxdur. Bundan başqa, yenə, pis-yaxşı, ordunuz var. Ordu lazım gəldiyi təqdirdə ölkə daxilində qayda-qanun yarada, sabitliyi təmin edə bilər. Bizdə vəziyyət başqa cürdür. Ordumuz bolşevizm xəstəliyinə yoluxub. Ona görə də alman hərbi hissələri gedən kimi yerli bolşeviklər təzədən baş qaldırıb ölkədə anarxiya yaradacaqlar. Hər şeydən çox bundan qorxuruq. Lakin bununla belə, indi Müttəfiq dövlətlərin mövqeyi ilə barışmağa məcburuq. Yəqin, onlar artıq hamı üçün xəritələrini hazırlayıb, taleyimizi də istədikləri kimi müəyyən ediblər.

Mən. Bəs onda Vilson prinsipləri harada qaldı?

Sukovkin. Bilirsiniz, bu prinsiplər elə prinsip olaraq da qala bilər.

Mən. Mümkündür. Doğrusu, onlara çox da ümidim yoxdur. Bu şərait birgə addımlar atılmasının zəruriliyini daha kəskin şəkildə ortaya qoyur.

Sukovkin. Sizinlə tanışlığa çox şad oldum. Hazırladığımız materialı çap olunan kimi göndərəcəyəm. Sonra danışarıq.

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 47–50.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN İRAN ELÇİSİ MİRZƏ MAHMUD XANLA³⁵⁴ SÖHBƏTİNİN YAZISI

16 noyabr 1918-ci il, saat 12.30–13.30

Babi-Alinin³⁵⁵, demək olar ki, tam qarşısında yerləşən və mənə 18 ildən bəri tanış olan İran səfirliyinin binası xeyli köhnəlib. Amma yenə təmiz və abırlı saxlanılır. Bu, ümumən farsların, xüsusən də onların təmsilçilərinin səciyyəvi keyfiyyətidir.

Katib Mustafa bəy Vəkilovla alt mərtəbədəki rahat kabinetə daxil olur. Mebellərin üstündə fars gerbi var, hər tərəfə xalça döşənib. Beş dəqiqə sonra İran elçisi də gəlir və fransızca bizə divanda əyləşməyə yer göstərir. Mən özümü təqdim edirəm və bilərəkdən “Qafqaz” sözünü xüsusi vurğulayıram.

Mən. Özümü təqdim etmək şərəfinə nail olum: Qafqaz Azərbaycanının fəvqəladə və səlahiyyətli naziri (filankəs). Bu da mənim katibimdir (filankəs).

Fars elçisi (fransızca). “Excellence”, sizi daha əvvəldən tanımaq şərəfinə nail olmuşam, haqqınızda oxumuşam və eşitmişəm.

Mən (fransızca). “Excellence”, məgər siz türkcə danışmırsınız?

Fars elçisi. Mən türkcə hər şeyi başa düşürəm, ancaq danışa bilmirəm. (Bundan sonra bütün söhbət fransız dilində davam edir.) Gəldiyinizə görə çox şadam. Deməliyəm ki, uzun müddət burada olan nümayəndəniz Rəsulzadə ilə yaxşı tanışam. Onunla əvvəllər Tehrandə də görüşmüşdük.

Mən. Səhv etmirəmsə, siz birinci İran məclisinin sədri olmusunuz?

Fars elçisi. Bəli, “Excellence”. Bəli, Rəsulzadə də burada olub. Təəssüf ki, görüşə bilməmişik. Görüşmək bir yana qalsın, iki dəfə üz-üzə gəlmişik, onda da heç bir-birimizə təzim etməyə də imkan olmayıb. “Excellence”, bağışlayın

ki, başınızı ağrıdıram. Sizi inandırırım ki, bu söhbəti sanki öz yaxın, doğma adamıma danışan kimi danışırım. Axı biz sizinlə qardaşıq. Elə deyilmi, “Excellence”? Amma öz aramızdır, zamanında necə dəhşətli səhvlər buraxılıb. Eyni zamanda əsla şübhə etməməlisiniz ki, biz farslar azadlığınıza ürəkdən sevinirik. Əgər ermənilərlə gürcülər Qafqazda müstəqil dövlətlərini qururlarsa, müsəlmanlar nə üçün eyni addımı atmamalıdırlar? Aydın məsələdir ki, müstəqilliyinizə qarşı ola bilmərik, əksinə, onu alqışlamalıyıq.

Mən. Sizə çox minnətdaram. Belə olduğuna qətiyyən şübhəmiz yoxdur.

Fars elçisi. “Econtez, Excellence” (*fr.*: “bağışlayın, əlahəzrət”). Siz qurduğunuz dövlətə “Azərbaycan” adı vermişiniz. Bunu necə başa düşək? Bu, sizin İran hüduqlarında yerləşən əsl Azərbaycana iddianız kimi anlaşılmalıdır ki?

Mən. Qafqaz azərbaycanlılarının belə iddiası olmayıb və indi də yoxdur. Həm də Azərbaycan coğrafi termindir. Azərbaycanın bir hissəsi Qafqazda, digər hissəsi isə İranda yerləşir.

Fars elçisi. Yox, “Excellence”. Haqqında danışdığımız məsələ coğrafiya hüduqlarından kənara çıxır. Sonra, Siz özünüzü Azərbaycan türkləri sayırırsınız. Amma öz aramızdır, ümumən Qafqazda və İranda türklər yerli-dibli yoxdur. Əhali hamısı farsdır. Sizin ata-babalarınız da fars olub.

Mən. İcazə verin...

Fars elçisi (sözümü həyəcanla kəsərək). Yox, “Excellence”, ardına qulaq asın. Sizin bütün sivilisasiyanız, mədəniyyətiniz, adət-ənənələriniz, geyiminiz – hamısı farslardakı kimidir.

Yeri gəlmişkən, günahı tək sizdə axtarmaq da doğru deyil. Məsləhət həmişə buradan verilib. Urmiya, Soyuqbulaq, Təbriz³⁵⁶ də daxil, Azərbaycan və Zaqafqaziya müsəlmanları – bunlar hamısı türklər olmayan yerdə türk axtarmaq fikrinə düşən istanbullu siyasilərin işləridir.

Mən. Bağışlayın, xalqların mənşəyi ilə məşğul olan elm sahəsi var. Nəhayət, farsların ölkəmizə rəğbətlə yanaşdıqlarını

bilirik. Özünüz də az əvvəl təsdiq etdiniz. Biz dost və qardaş olmuşuq, indən sonra da dost və qardaş kimi qalacağıq. Ümid edirəm, hətta zərurət yaransa, İran bizə yardım da göstərəcək. Eyni zamanda inanıram ki, şəxsən siz özünüz də bunu edərsiniz, “Excellence”!

Fars elçisi. Əlbəttə, edərəm. Amma hisslər bir şeydir, dövlətin maraqları və siyasəti tamamilə başqa şeydir. Heç kim ölkəsinə qəsd olunduğunu görəndə sakit dayana bilməz və dayanmamalıdır. Belə bir qəsd isə buradan qaynaqlanır. Almanlarla birlikdə əleyhimizə planlar qururdular. Aydın məsələdir ki, yerlərdəki insanlarımız heç kəsə rəğbət bəsləmir, heç bir iddianı qəbul etmirdilər. Hamının düşüncəsi yekdil idi. Onlar ölməyə razı olardılar, amma vətənə xəyanət etməzdilər. Bizim bu düşüncəmizə buradakılarla almanlar qan axıtmaqla cavab verirdilər. Az adamımız həlak olmadı. Mən əvvəlcə məsələyə Seyid Hilmi paşanın³⁵⁷, sonra isə Tələt paşanın diqqətini cəlb etdim. Birinci qətiyyəni dövlət adamı deyildi.

Mən. Amma, “Excellence”, mənim bildiyim qədər, siz türk dostusunuz.

Fars elçisi. Bəli, doğrudur. Amma o da doğrudur ki, mənim türk dostu, yaxud firəng dostu olmağım yalnız İran üçündür. Çünki ilk növbədə İranın dostuyam. Öz ölkəmi sevirəm, onun maraqlarını qorumalıyam.

Mən. Doğrudur.

Fars elçisi. “Excellence”, sizə deməliyəm ki, mən mömin müsəlmanam, öz dinimə bağlıyam, Quran oxuyuram. Bu mənada müsəlmanların bütün uğurlarına sevinir, uğursuzluqlarına kədərlənirəm. Bax, indi siz oturduğunuz kürsüdə vaxtı ilə Tələt paşa oturmuşdu. Mən ona Aya Sofyanın³⁵⁸ minarələrinin birinin yıxılması barədə gördüyüm yuxunu danışdım. Bədbəxtlikdən, o yuxu tezliklə çin oldu – Bağdad süqut etdi. Təəssüflər olsun ki, o zaman Qolts paşa³⁵⁹ öldü. Xəlil paşa kimi bonvivanlar (*fr.*: “əyləncə düşkünü”, “öz keyfi üçün yaşayan”) isə aydın məsələdir ki, Bağdadı

müdafiə edə bilməzdilər, onu qoruyub saxlamağa qadir deyildilər. Belə cənablara əyləncə məclisləri, əzilib-büzülən gözəlçələr, şərab lazımdır. Şübhə yox idi ki, artıq Bağdadın süqutu ilə hər şey itirilib.

Mən. Amma bunlar hamısı keçmişdə qalıb, indi isə...

Fars elçisi (sözümü kəsərək). Yox, qulaq asın, “Excellence”. Bu cənablar öz ölkələrini məhv etdilər, indi bizim məmləkəti də o günə salmaq istəyirdilər. Bilirsiniz, onlar nə iş görürdülər? Öz əsgərlərinin çörəyini, paltarını, ayaqqabısını əllərindən alırdılar. Kef məclisləri düzəldir, banklara 100 milyonlarla pul yatırır, avtomobillərdə gəzirdilər, qanlarını axıtmağa, vətəni qorumağa göndərilən zavallı əsgərlər isə aclıqdan, soyuqdan ölürdü, cır-cındır içində, ayaqyalın gəzirdilər. Məgər vətənə xidmət belə olur? Səhv dalınca səhv, hamısı da bir-birindən kobud! Tarixdə misli görünməmiş nümunədir!

Mən. Bəli, haqlısınız. Səhvlər çox olub. Amma kim səhv etmir ki? Yenə deyirəm: bunlar hamısı artıq tarixdir. Daha yaxşı gələcək üçün bu günümüzlə kömək etmək lazımdır. Ürəkdən arzulayıram ki, İran bu yolu tutsun. İran bizim Azərbaycanın böyük qardaşdır. Fars məmləkətinə sevgi və rəğbətımız güclüdür.

Fars elçisi. Buna əminəm. İran da sizə münasibətdə eyni hissləri bölüşür. Öz adımdan əmin edə bilərəm ki, bacardığım hər işdə faydalı olmağa çalışacağam. Təbii ki, mən də ziyarətinizə gələcəyəm. Amma xahiş edirəm, istədiyiniz vaxt çəkinmədən, heç bir rəsmiyyət gözləmədən buyurub gəlin. Məni sevindirərsiniz. Diqqətinizə görə çox minnətdaram. (Otaqdan çıxır, bizi vestibülə qədər ötürür.)

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 52–55.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN P.N.MİLYUKOVLA³⁶⁰ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*7 dekabr 1918-ci il, saat 10.00–10.40
Tokatlyan hoteli*

Qapını döyürəm. Cavab yoxdur. Fransızca danışığ eşidirəm. Qapı aralanır, içəridə Milyukovu və “Vakit”³⁶¹ qəzetinin redaktoru Əhməd Emmini³⁶² görürəm. Əhməd Emin mənimlə tələsik salamlayıb gedir.

Milyukov. A-aa, hörmət və ehtiram! Sizi görməyə çox şadam. Bəs yazmışdılar ki, sizi Bakıda, ya da Tiflisdə – dəqiq yadımda deyil – güllələyiblər. Öz aramızdır, məni də artıq bir neçə dəfə dəfn ediblər. Amma gördüyünüz kimi, sağ-salamatam. Demək, bolşeviklərdən sizin də başınız çəkib.

Mən (18–22 mart tarixlərində Bakıda baş verən hadisələr barədə qısaca danışandan sonra). Maraqlıdır, bəs siz və digər dostlarımız necə xilas olublar? Bəzi həmkarlarımızla bağlı məlumat almaq istədim: məsələn, knyaz Urusov³⁶³, qraf Kotlyarevski³⁶⁴, A.D. Protopopov³⁶⁵ haradadırlar?

Milyukov. Hamısı Moskvadadır. Kişkini³⁶⁶ bolşevik hakimiyyətinin lap başlanğıcında orada tutublar, indi də həbsdədir. Kizvetter³⁶⁷ də öz başısoyuqluğu ucbatından məhbus həyatı keçirir. Çünki kimsədən çəkinmədən evində açıq-aşkar yaşayırdı. O vaxt ziyalıların çoxu gizlənmişdi, heç indi də üzə çıxmırlar. Bəziləri, məsələn, knyaz Lvov³⁶⁸, Quçkov³⁶⁹, Şidlovski³⁷⁰ və b. Sibirdədirlər. Bir qismi özləri gedib, digərləri isə əlaqə yaratmaq üçün göndəriliblər.

Bütün çağırış Dövlət Dumalarının keçmiş üzvlərinin böyük əksəriyyəti indi Kiyevdədir. Orada özümüzü daha təhlükəsiz şəraitdə hiss edirik. Son vaxtlar keçmiş nazirlərimizdən bir neçəsi Yekaterinodara gediblər. General Denikinlə³⁷¹ birlikdə fəaliyyət göstərirlər.

Mən. Deməli, sizin mərkəzi hökumətiniz var. Bəs o hökumət necə və harada yaranıb?

Milyukov. İndi sizə deyərəm. Əslində, belə hökumət yoxdur. Hələlik yalnız mərkəzi təşkilat var. Müəyyən şərait yetişdiyi təqdirdə hökumətin yerini tuta bilər. Dediğim təşkilat indi Yekaterinodardadır. Rəhbəri Denikindir. Yanında tanınmış rus xadimləri, bəlkə, başqa nazirlər də var. Ancaq hələlik vəzifələrinin adı şöbə rəisləri kimi gedir. Məsələn, Sazonov³⁷² xarici işlər şöbəsinə rəhbərlik edir. Beləliklə, Rusiya, necə deyərlər, sizin Qafqazda təşkil olunmağa və bir araya gəlməyə başlayır.

Mən. Yəni Kubanda?

Milyukov. Bəli, Kubanda, Donda. Çünki oraların əhalisi başdan-başa bolşeviklərlə qətiyyətli mübarizə tərəfdarıdır. Hərəkatın rəhbərliyində Denikinə dayanacağı güman edilir. General Krasnov³⁷³ da onunla olacaq. Amma kazaklar Krasnovu o qədər də sevmirlər. Bu iki nəfərə üçüncüsü də qoşulacaq. Kimliyi hələlik bəlli deyil.

Mən. Hərbçilərdəndir?

Milyukov. Bilinmir, bəlkə də... Bütün hakimiyyət hələlik onların, əsasən də general Denikinə əlində toplanacaq. Getman Skoropadski³⁷⁴ də bu hakimiyyətlə hesablaşmağa boyun olur. Onun xalqa müraciətini oxumusunuz?

Mən. Bəli, oxumuşam və belə qənaətə gəlmişəm ki, Ukrayna bundan sonra müstəqil mövcudluq istəmir. Hətta buradakı Ukrayna elçisi Sukovkin getmanın müraciətindən sonra özünün “Aleksandr Mixayloviç” adlı gəmisindəki Ukrayna milli bayrağını endirib, əvəzində Andreyev bayrağı³⁷⁵ qaldırıb.

Milyukov. Biz Ukrayna hökuməti və getmanın razılıq vermələrini istədik. Ukraynanın müstəqilliyi məsələsinə gəldikdə, Kiyevi tərk etdiyim ərəfədə ukraynalılarda, xüsusən də bizə tərəf addım atıb müraciəti imzalayan və əvəzində Müttəfiq dövlətlərdən yardım gözləyən Skoropadskidə

müəyyən tərəddüd hiss olunurdu. Kiyevdən bütöv nümayəndə heyəti ilə getdiyimiz Yassıda Antanta təmsilçiləri belə bir yardım vədi verdilər. Orada Ukrayna nümayəndələrini diqqətlə dinlədilər, bolşevizmlə mübarizə üçün ölkəyə ordu və digər vasitələrlə köməyin zəruriliyi haqda razılığa gəlindi.

Bu, iki ay əvvəl olmuşdu. Elə o zaman Müttəfiqlərin nümayəndələri oradan teleqrafla Parisə müraciət etdilər və müsbət cavab alındı. Lakin indiyə qədər vəd olunan kömək ortada yoxdur. Ukraynanın tərəddüdlü mövqeyinin səbəbi də, təbii ki, bununla bağlıdır. Missiyamızın əsas vəzifəsi vəd olunan köməyin tezliklə alınmasıdır. Bundan ötrü isə, necə deyərlər, Müttəfiqlərin başının üstünü kəsmək və köməyi dərhal göndərmələri üçün tələsdirməkdən ötrü Parisə getmişdik.

Mən. Deməli, siz bolşeviklərlə qarşıdan gələn mübarizədə mümkün qədər böyük qüvvəyə təminat almaq istəyirsiniz. Deyəsən, axı Müttəfiqlər Türkiyə ilə barışıqdan sonra hərbi güclərin bolşeviklərə qarşı mübarizəsinin təşkili ilə məşğul olmağa başlayıblar. Bu məqsədlə baza kimi Sevastopolu, ümumən Krımı seçmək qərarına gəliblər. Hətta admiral Qaltrop³⁷⁶ Krım hökumətinin buradakı nümayəndəsini¹ özü ilə aparıb. Yerli qəzetlər yazmışdılar.

Milyukov. Təbii ki, Müttəfiqlər də tələsməlidirlər.

Mən. Bağışlayın, kim onlara mane olur? Axı indi Müttəfiqlər Türkiyədə yetərinə hərbi gücə malikdir. Bəlkə, bizə bəlli olmayan başqa səbəb var?

Milyukov. Bilmirəm. Lakin sizə deməliyəm ki, bolşeviklərlə mübarizə indi çox çətindir. Onların Qırmızı ordusu çox yaxşı və qüvvətlidir.

Mən. Bu ordunun nə qədər əsgəri var? Əsas özəyini kim təşkil edir? Onun sıralarına kimlər qoşulur?

¹ Həmin dövrdə İstanbulda general Masey Sulkeviçin rəhbərliyi altındakı Krım hökumətini təmsil edən yazıçı və ictimai-siyasi xadim Asan Səbri Ayvazov nəzərdə tutulur.

Milyukov. Təxminən 500 min nəfər.

Mən. Bolşeviklərin 500 min nəfərlik ordusu var?

Milyukov. Bəli. Həm də yenə təkrar edirəm: yaxşı ordudur. Bolşeviklər səfərbərlik keçirib bütün gəncləri hərbi xidmətə çağırıblar. Sonra, keçmiş çar ordusunun bütöv hissələri onların əlinin altındadır. Zabitlərin çoxu, hətta baş qərargah zabitləri orada xidmət edir. Hamısına yaxşı maaş verirlər. Hərbi gücün döyüşə ən yararlı və bacarıqlı hissəsi isə çinlilərlə latışlardan ibarətdir.

Mən. Bəs onlara qarşı dayananlar haqda nə deyə bilərsiniz?

Milyukov. Bizim də qüvvəmiz var. Amma müqayisədə götürsək, azdır. İlk növbədə Sibirdə Omsk hökuməti³⁷⁷ deyilən hökuməti yada salmaq lazımdır. O da səfərbərlik elan edib və texniki cəhətdən tam savadlı, düşünülmüş şəkildə 200 min nəfərlik ordu yaradıb. Son vaxtlara qədər başında general Boldırev³⁷⁸ dayanırdı. Amma deyəsən, indi onu admiral Kolçak³⁷⁹ əvəz edib.

Mən. Bəli, elə dünən buradakı qəzetlər Kolçak haqda yazmışdılar. Amma doğrusu, məlumatdan bir şey anlaya bilmədim. Hansısa D'Osak hökumətindən danışılırdı. Bu, nə Ozak hökumətidir? Yaponiyadadır?

Milyukov. Yox, söhbət məhz indi Kolçakın olduğu Omskdan gedir. Sonra, sizə deməliyəm ki, Ukraynanın da hazır ordusu var.

Mən. Böyükdür? Onlar necə, bolşeviklərə qarşı çıxacaqlarmı? Hazırda, ümumiyyətlə, Ukraynada vəziyyət necədir? Sakitlikdir?

Milyukov. Ukrayna ordusunun sayı haqda məlumatım yoxdur. Ümumən Rusiyanın cənubunda sakitlikdir. Amma həmin ərazilər, xüsusən də indiki Ukrayna bolşeviklərin nəzarəti altındadır mı? Başa düşmək çətindir. Oralarda hansısa xüsusi bir vəziyyət hökm sürür. Yalnız xarici güc mövcud şəraiti dəyişə bilər. Rus mujiki cənubda artıq alman əsgərlərinə öyrəşib, onu məğlubedilməz sayır. Amma əgər indi Müttəfiq

qoşunları ora daxil olsa, rus mujikinın gözündə sonuncuların dəyəri qat-qat artacaq. Bu da öz növbəsində Müttəfiqlərin və bizim ordunun uğur qazanmasına kömək edəcək. Dediymdən başqa, sərəncamımızda Denikinın komandası altında 60 min nəfərlik ordu var. Onlar da bolşeviklərə barışmaz münasibət bəsləyirlər.

Mən. Söhbət kimdən gedir? Kazaklardan?

Milyukov. Çox ehtimal ki, bəli. Eyni zamanda ümid edirik ki, Qırmızı ordudakı əsgərlər, xüsusən də zabitlər (əlbəttə, hamısı yox, bir hissəsi) qarşılarında xarici hərbi güclər görünən kimi bizə tərəf keçəcəklər.

Mən. Bəs Çexoslovakiya qoşunları?³⁸⁰

Milyukov. Onlar cəmi 5260 nəfərdir. İndi Sibirdədirlər və vətənlərinə qayıtmağa can atırlar.

Mən. Baxın, Pavel Nikolayeviç, başqa bir maraqlı məsələ də var. Bolşevik hakimiyyətinin yayıldığı ərazilər hansı ölçüdədir? Böyüyüb, yoxsa kiçilib? Rəhbərləri dəyişib, yoxsa əvvəlkilərdir?

Milyukov. Hesab edin ki, əvvəlki kimi bütün Mərkəzi Rusiya bolşevik hakimiyyəti altındadır. Kiyev, Odessa, ümumiyyətlə, Ukrayna onlardan tamam üz döndərib. Lakin şimal-şərqdə, Volqaboyu və Volqadan o taydakı quberniyalarda, xüsusən də ucqarlarda – Qafqazda, Türkünstanda nə baş verdiyi barədə heç bir məlumatımız yoxdur.

Bolşevizm, deyəsən, artıq dirənib və getdikcə təsirini azaltmalıdır. Çünki narazılıq hərəkətləri səngimir, həmin əhval-ruhiyyə isə əhalini çox güclü şəkildə bolşeviklərə qarşı qaldırır. Nəticədə xalqı itaətdə saxlamaq üçün cəza tədbirlərini daha da gücləndirirlər. Rəhbərləri yenə həmin Leninlə³⁸¹ Trotskidir³⁸². Ən çox Petroqrada heyfim gəlir. Kimin imkanı var, şəhərdən qaçıb. Hər şey sükuta qərq olub, ölüb.

Mən. Ufada meydana çıxan hansısa hökumət³⁸³ haqda da danışirlər. Sizin, yaxud təşkilatınızın onlarla bir əlaqəsi var?

Milyukov. Əlaqə vardı. Hətta Astrovu³⁸⁴ nümayəndə kimi ora göndərdik. Həm də general Denikinə və başqa iki nəfərə geniş səlahiyyətlər vermək şərti ilə onlarla birləşmək istəyirdik. Bu adamlardan birinin sosialist olması ilə bağlı razılığa da gəlmişdik. Ufada isə üç yox, beş nəfər seçdilər. Doğrudur, Denikin başda olmaqla və tərkibə iki nəfər sosialist daxil edilməklə! Amma biz bununla razılaşmadıq, nümayəndəmiz Astrov məktub yazıb Ufa hökumətində iştirakdan imtina etdiyini bildirdi. Bundan başqa, bütün altı Sibir hökumətinin³⁸⁵ hamısı ufalıları tanımadıqlarını bəyan etdilər. Lakin Çernovla³⁸⁶ Boldırev hələ də ruhdan düşməzlər. Onlar hətta Ufada Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin³⁸⁷ çağırıldığı günü də bəyan ediblər. Yanılmıramsa, 1919-cu ilin yanvarında olmalıdır. Həm də əvvəldən yalnız 170 nəfərin yığılacağı təqdirdə Müəssislər Məclisinin işə başlayacağı bildirilib. Aydın məsələdir ki, biz Ufada toplaşanların yığıncağını Müəssislər Məclisi kimi tanıya bilmərik.

Mən. Yassıdakı iclasdan³⁸⁸ sonra sizin Odessada toplantınız, yaxud qurultayınız keçirilib? Kiyev qəzetlərində bu barədə yazılmışdı.

Milyukov. Toplantıdan sonra bəzilərimizin Kiyev və Yekaterinodara getməsi nəzərdə tutulurdu. Ümumi qərar belə idi ki, nümayəndə heyəti yaradıb prezident Vilsonun da gəlişinin gözlənilmədiyi Parisə gedək. Mən artıq əvvəldə demişdim: səfərin əsas məqsədi bolşeviklərə qarşı mübarizəyə başlamaq üçün mümkün qədər az vaxtda hərbi yardım almağa nail olmaq idi. Çox güman ki, sülh konqresi tezliklə baş tutmayacaq. Lakin indidən hazırlaşmaq lazımdır.

Bizim Rusiyanın başqa xalqlarına münasibətlə bağlı deməliyəm ki, məsələ ətrafında təşkilatımızda hələ fikir mübadiləsi aparılmayıb və hər hansı qərar verilməyib. Hər şey aydındır, indiki vaxtda ən vacib vəzifə bolşeviklərdən xilas olmaqdır. Əgər onlar səhnədən çəkilsələr, Rusiya nicatını tapacaq.

Mən. Bəs Rusiyadan ayrılan hissələr? Məsələn, indi bizim Zaqafqaziyada öz hökuməti, ordusu və s. olan üç respublika mövcuddur.

Milyukov. Başa düşürəm ki, xalqlarınız özlərinə xilas yolu aramalı idilər: bu müstəvidən yanaşanda sizdə respublikaların yaranması təbiidir. Məhz belə hərəkət etməli idiniz. Lakin digər tərəfdən, respublikalarınızın meydana gəlməsində almanların əlini və onların son vaxtlar yürütdükləri şərq siyasətinin izlərini görməmək qeyri-mümkündür.

Mən. Almanlarla bağlı fikrinizlə mübahisə etmək olar. Çünki bunun məhz belə olduğu böyük sual altındadır. Lakin bir məsələ aydındır ki, Rusiya özü bizdən uzaqlaşdı. Ordu getdi, hakimiyyət getdi. Yaxşı, bəs sonra? İndi ayrılanlara münasibət necə olacaq?

Milyukov. Sonra? Bir şey demək çətindir. Məsələ mürəkkəb və qarışıqdır. Əlbəttə, ayrılan ərazilərin əhalisinin fikri çox mühümdür. Həm də bizdən ötrü indi ən vacib məsələ Mərkəzi Rusiyadır. Siz necə düşünürsünüz?

Mən. Düşünürəm ki, xalqlar artıq talelərini həll ediblər. Eyni sözlər biz azərbaycanlılara da aiddir.

Milyukov. İndi orada sakitlikdir? Heç bir məlumatımız yoxdur. Tək onu bilirik ki, Xəzər dənizi ingilislərin əlindədir. Yəqin ki, Bakını da tutublar.

Mən. Rəsmi məlumat yoxdur. Lakin ortalıqda şayiələr dolaşır. Təəssüflər olsun ki, mənim də Zaqafqaziya haqda məlumatım azdır. Ancaq bildiyim qədər sakitlikdir. Sizdən bir məsələ ilə bağlı da soruşmaq istəyirdim. Volqaboyu müsəlmanları ilə hər hansı əlaqə mövcuddurmu?

Milyukov. Təəssüf ki, yox. Axı müsəlmanlar hər yerdə həyatlarını özləri qurur və daha çox Türkiyəyə meyil edirlər. Həm də düzünü deyim ki, siz bu son vaxtlarda gördüyüm ilk müsəlmansınız. Amma bu müddət ərzində Kiyevdə ermənilərlə, gürcülərlə çox görüşmüşəm. Odessada da erməni və gürcü tanışlarım vardı. Daha bir yenilik – Kırıda yeni hökumət

yaranıb. Sulkeviç³⁸⁹ getdi, indi iqtidarda Solomon Kırım³⁹⁰, Vinaver³⁹¹, Nabokov³⁹² və başqalarıdır. Müsəlman nümayəndəsi də var. (Bütün bu müddət ərzində qapı döyülür, katib iki dəfə içəri girir.)

Mən. Çox təəssüflənirəm ki, daxili quberniyaların müsəlmanları sayə salınmırlar. Axı onlar da istənilən halda Rusiyada yaşayırlar, Rusiya ilə birlikdədirlər. Türkiyəyə hansı meyildən söhbət gedə bilər? Doğrudanmı, bundan sonra da müsəlmanlara münasibətdə köhnə səhvlər yenə təkrarlanacaq? Axı əgər vaxtında həmin səhvlər buraxılmasaydı, bu gün Rusiyada və Türkiyədə gördüklərimizin çoxu baş verməyə bilərdi. Fikrimlə razısınız mı?

Milyukov. Keçmişdə çox səhv olub. Lakin bundan sonra Türkiyə ilə Rusiya anlaşma şəraitində yaşamalıdır. İndicə “Vakit” qəzetindən Əhməd Emin də mənə bu barədə danışdı. Yəqin, sizinlə yenə görüşüb söhbət edəcəyik.

Mən. Siz hələ burada çox qalacaqsınız?

Milyukov. Bu, admiral Ametin³⁹³ teleqramının cavabından asılıdır. Həmin teleqramla o, bizim Parisə gəlməyimizə icazə istəyir. İndi məlum olub ki, xeyli vaxtdır buradan nə quru, nə də dənuz yolu ilə heç kimi Avropaya buraxmırlar. Biz Saloniki və Pireyə deyil, birbaşa Marselə getməyə qərar vermişik. Oradan isə İtaliyaya keçəcəyik. Axı İtaliya da müttəfiqdir, elə-belə ötüb getmək olmaz. Az da olsa, dayanmaq lazımdır. Amma daha çox Parisə tələsməliyik.

Mən. Deyəsən, sizi gözləyirlər. Ona görə də vidalaşıram.

Milyukov. Hələlik. Əlbəttə, sizinlə mütləq görüşəcəyik.

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 79–85.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN S.D.SAZONOVLA BİRİNCİ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*5 yanvar 1919-cu il, saat 19.00
Pera Palas hoteli*

Sazonov. Salam. Sizin haqqınızda Vladimir İvanoviç³⁹⁴ çox danışılıb. Amma açığını desəm, burada Qafqaz nümayəndəsini görəcəyimi gözləməirdim. Doğrudur, biz uzun müddət Rusiyanın cənubunda, sonra da heç nədən xəbərsiz halda Yekaterinodarda oturub-qalmışdıq. Amma yadımdadır ki, Konstantinopoldan qayıdan bir qafqazlı buradakı Qafqaz nümayəndələrinin artıq çoxdan geri döndüklərini demişdi.

Mən. Doğrudur. Burada mənə qədər çeçen, gürcü, erməni nümayəndələri olub. Oktyabrın sonunda hamısı geri qayıdıb. Çünki keçirilməsi nəzərdə tutulan konfrans baş tutmayıb. Mən də həmin konfransda iştirak etməli idim. İndi burada Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə və səlahiyyətli naziriyəm. Rusiya barədə, demək olar ki, bütün məlumatlara malikəm. Ukraynada, Kubanda, Donda nə baş verdiyini bilirəm. Yenilikləri, əsasən, Odessa və Sevastopol qəzetlərindən öyrənirəm.

Sazonov. Mən o qəzetləri az-az oxuyuram. Heç birinə etibar yoxdur. Ələlxüsus da yeni qəzetlərə. Hamısı ədalətsiz, birtərəfli yazır. Bir də indi hər yerdə də istədiyini kimi yazmağa imkan vermirlər.

Savitski. Sergey Dmitriyeviç, "Petit Parisien"³⁹⁵ qəzetinə baxmısınız? Fransız senzurası lap ağını çıxarıb. Bütöv səhifələri pozurlar.

Sazonov. Bəli, görmüşəm. Bax, buradadır. (Masanın üzərindəki 7 dekabr tarixli "Petit Parisien" qəzetini göstərir.) Onu siz mənə vermişdiniz?

Savitski. Bəli, Əlimərdan bəydən götürmüşdüm. Yeri gəlmişkən, o, mənə deyirdi ki, yerli türk mətbuatı, az qala,

P.N.Milyukovun ağzından çıxan hər sözü yazır. Bu barədə özündə maraqlı məlumatlar var.

Sazonov. Onun (Milyukovun – *Tərc.*) burada nə danışdığını bilmirəm. Ancaq bilirəm ki, həqiqi mənada sözünün yerini bilməyən adamdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, almanların bütün cəbhələrdə məğlubiyyəti artıq heç kimdə şübhə doğurmayan vaxt Milyukov almanpərəst olmağa başladı. Almanlar Marne döyüşündə³⁹⁶ darmadağın ediləndən sonra başa düşdüm ki, artıq müharibəni uduzublar. Milyukov isə belə sadə şeyi anlamadı. Bundan sonra daha nə danışmaq olar?

Mən. Əvvəlcə o, məsuliyyətli bəyanatlar verməkdən yaxasını kənara çəkirdi. Amma hər keçən gün danışmaq baxımından daha səxavətli olurdu. Bəzilərini qəbul edir, bəzilərini isə heç yaxına da buraxmırdı. İş bu yerə çatanda kimi təmsil elədiyini özündən soruşmuşdular. Milyukov da cavab vermişdi ki, o, sadəcə bir rus insanı kimi danışır. Yeri gəlmişkən, mən “Yujniy raboçiy”³⁹⁷ qəzetində oxudum ki, Milyukovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti gedəndən sonra dövlət birliklərinin təmsilçiləri, Milli mərkəz və hansısa üçüncü təşkilatdan olan adamların iştirakı ilə iclas keçirilib. Sol partiyaların (menşeviklərin) nümayəndələrinin də iştirak etdikləri iclasda Yassı müşavirəsini təşkil edən komitənin buraxılması müzakirə olunub. Komitə Rusiyanın cənub ərazilərinin saxtalaşdırılmış təmsilçiliyi adlandırılıb və onun yeni bir orqanla əvəzlənməsi məsələsinə baxılıb. Həm də bu zaman vurğulanıb ki, Avropa, ilk növbədə isə Müttəfiqlər indiyədək Rusiyadakı vəziyyətlə əlaqədar birtərəfli məlumat verən, onları yanlış məcraya yönəldən burjua-kadet ideoloqları deyil, birbaşa rus demokratiyası vasitəsi ilə məlumatlandırılmalıdırlar. Burada Milyukovun Parisə getməsinin arzuolunmazlığına aydın işarə edilirdi, heç kəsin onu vəkil etmədiyi və ona səlahiyyət vermədiyi bildirilirdi.

Sazonov. Bu, həqiqətən də, belədir. Amma indi kim kimə səlahiyyət verə bilər? Ortada olan yeganə qüvvə hələ ki Könüllü Ordudur³⁹⁸. Lakin o da hansısa təşkilat, müəssisə,

hökumət deyil. Əlbəttə, müəyyən zaman ərzində bu ordudan Rusiya hökuməti formalaşa bilər. Hələ çox iş görmək lazımdır. İndilikdə isə ən böyük nailiyyət Rusiyanın almanlardan – bu sırtıq, həyasız barbarlardan xilas olmasıdır. Özlərindən daha kobud xalq tapmaq mümkün deyil. Bolşevizm də onların əməlləridir. Şəxsi maraqları naminə Rusiyanı xarabazara çevirdilər. Allaha şükürlər olsun ki, Rusiya, nəhayət ki, özü üçün hazırlanmış bu tevton əsarətindən xilas oldu.

Mən. Amma belə davam etsə, almanların yerini tutacaq başqa oxşar qüvvənin ortaya çıxmıyacağı ilə bağlı zəmanət haradadır? Axı indiyə qədər hamı istisnasız olaraq öz marağını güdüb və bundan sonra da güdəcək.

Sazonov. Sizin sözlərinizdə həqiqət var. Amma heç bir xalq almanların burada törətdiklərinin kiçik bir hissəsini də eləməyə qadir deyil. Həm də bütün bu oyunları artıq tamam uduzduqlarını, hər şeyin bitdiyini bildikləri zaman çıxarmamışdılar. Elə sizin Qafqazı götürün, orada nələr etməyiblər? Hər yerdə artıq onları tanıyırlar. Ancaq tək sizdə səfeh gürcülər özlərini almanların ağışuna atıblar, həmişə alman təmayüllü olublar, deyəsən, hələ indi də eyni mövqedə qalmaqdadırlar.

Mən. Məncə, elə deyil. Bilirsinizmi, Qafqaz...

Sazonov (sözümü yarımçıq kəsir). Lütfən, özünüz deyin, axı gürcülər necə dövlət qura bilərlər? Axı onlar dilənçidirlər, heç nələri yoxdur.

Mən. Nə üçün? Marqans mədənləri, meşələr və s.

Sazonov. Aydın məsələdir. Olanları tək marqansdır. Bununla da çox uzağa gedə bilməzsən.

Mən. Bilirsinizmi, indi iqtisadi məsələlər nə qədər vacib olsa da, hər şey yalnız iqtisadiyyatdan asılı deyil. Qafqaz, ilk növbədə isə Zaqafqaziya Rusiyadan ayrılıb. Yəqin, eşitmisiniz, orada artıq müstəqilliyini elan etmiş üç respublika – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan var. Xüsusilə də təmsil etmək şərəfinə nail olduğum Azərbaycanın öz hökuməti,

icra strukturları, ordusu yaranıb. Və indi idarəçilik bütünlüklə Azərbaycan hökumətinin əlindədir.

Sazonov. Yaxşı, əgər ingilislər olmasa, özünüz vəziyyəti nəzarətdə saxlamağa, qayda-qanun yaratmağa qadirsinizmi?

Mən. Bəli, bu işin öhdəsindən gəldik. İndi bizim Azərbaycanda sakitlikdir, ölkənin hər tərəfində qayda-qanun hökm sürür. Xalqımızın hər yerdə, xüsusən də Bakıda bolşeviklərdən nələrlə çəkdiklərini və bütün bunların insanlarımızın psixologiyasına necə təsir etdiyini nəzərə alanda burada anlaşılmayacaq bir şey yoxdur.

Bəlkə də, mənim məsələyə münasibətim yanlış yanaşmadır. Lakin xalqın düşüncəsində bolşevizm və onun məhvedici təsirləri sadəcə rus insanının ruhuna uyğun hadisə kimi əks-səda doğurur. Ona görə də azərbaycanlılar, bəlkə də, geridə qalmış, ən azı ifrat sosialist təmayüllərdən uzaq toplum kimi bolşevizm məsələsində rus xalqı ilə bir sırada gedə bilməz, ona ayaq uyuşdura bilməz. Azərbaycanlılar sosial-bolşevizmə əsaslanan həyat tərzini mənimsəmək, qəbul etmək, onun prinsipləri ilə yaşamaq iqtidarında deyillər.

Sazonov. Deməli, Qafqaz tatarları, yəni müsəlmanlar artıq Rusiyanı dəfn ediblər və üzərində də böyük bir xaç qoyublar?

Mən. Qətiyyənlər! Biz azərbaycanlılar öz yolumuzla gedib, öz gücümüzlə və təsəvvürlərimizə uyğun yaşam tərzini seçərək həm də gələcək Rusiyanın təmiz rus əhalidən ibarət rus əyalətlərinin üzvləşməyi çətinlikləri azaldırıq. Nəhayət, biz qonşularımız gürcü və ermənilərlə dostluq şəraitində yaşamaq, gələcəkdə İsveçrə İttifaqı kimi vahid federativ respublikada birləşmək haqqında düşünürük.

Sazonov. Çətin ki, bu mümkün olsun. Qafqaz xalqları arasındakı fərqlər həddən artıq böyükdür. Xüsusən də ermənilər heç vaxt sizinlə bir yerdə olmaq istəməzlər. Qafqazda tatarların, müsəlmanların ermənilərlə nə qədər qanlı toqquşmaları olub! Ayrı-ayrı xalqlar arasındakı müharibələri unutmaq mümkündür, amma qətləmi, hətta

qətliaımları (bilmirəm, deyəsən, sizin Bakıda əvvəlcə ermənilər tatarları qırılmışdılar, sentyabrda isə əksinə oldu) unıtmaq imkan xaricindədir. Hələ əvvəllər də soyqırımları olub.

Mən. Konfederasiyada birləşməyin çətinliyini mən də anlayıram. Lakin əsaslandığım motivlər tamam fərqlidir. Sizin bəhs etdiyiniz toqquşmalar isə bir etnik vahidin ayrı-ayrı hissələri arasında da baş verir.

Sazonov (sözümü kəsərək). Qoyun bunu sizə deyim: dəfələrlə eşitdiyimə görə, Qafqaz müsəlmanları ruslara çox bağlıdır və Rusiyadan ayrılmaq istəmirlər. Əlbəttə, daha yaxşısını siz bilirsiniz, amma oradan qayıdan ruslar gürcülərin Tiflisdə vəzifədən uzaqlaşdırdığı, xidmətdən qovduğu rus məmurlarına tatarların Yelizavetpolda və başqa yerlərdə necə yaxşı münasibət bəsləmələrindən böyük coşqu hissi ilə danışdılar. Sizin müsəlmanlar haqda bu rəyləri eşidərkən biz də ürəyimizdə onların hadisələrə belə sakit, yetkin yanaşma tərzinə həm sevinir, həm də şadlanırdıq. İndi isə siz Rusiyada bu qədər sevilən, yüksək qiymətləndirilən müsəlmanların separatizmindən bəhs edirsiniz.

Mən (onun sözünü kəsərək). Əvvəla, icazənilə deyim ki, biz Rusiyadan ayrılmamışıq, Rusiya özü gedib. Özümüzü elə vəziyyətdə gördük ki... (Qapı döyülür, otağa iki nəfər daxil olur. Cənab Sazonovun yaxın tanışlarıdır, hətta biri, bəlkə də, qohumudur. Çünki ona ümumi qohumlar haqda məlumat verir, söhbətimizə mane olduğu üçün üzr istəyir. V.İ.Savitski deyir ki, artıq saat doqquzun yarısıdır. Şam etmək vaxtıdır.)

Sazonov. Birlikdə şam edəcəksiniz? Onda hələlik. Bəlkə, yenə görüşdük.

Mən. Əgər burada olsanız, mən də məmnuniyyətlə görüşmək istərdim. Hələlik, salamat qalın.

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 92–96.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN S.D.SAZONOVLA İKİNCİ SÖHBƏTİNİN YAZISI

6 yanvar 1919-cu il, saat 21.30–22.30

Pera Palas hoteli

Salonda ayrıca masa arxasında Sazonovla Savitski əyləşiblər. Bütün masalar tutulub. Girişdə sağ tərəfdə küncdə (orkestr üçün pianinonu çoxdan oradan götürüblər), İranın xarici işlər naziri başda olmaqla, bütün fars heyəti oturub. Bu gün saat 3–4 radələrində yanında olduğum Amerika nümayəndəsi cənab Hæck onlara yaxınlaşır. Farslardan bir az aralıda ispan elçisi senyor Severti katibi ilə birlikdədir. Bir az kənarında yunan nümayəndəsi polkovnik Kukakidis (hələ tanış olmamışıq) gözümə dəyir. Masalardan birinin ətrafına çoxlu rus (Bezobrazov³⁹⁹, Sveçkin⁴⁰⁰ və b.) yığışıb. Salonda ingilis və fransız zabidləri, eləcə də dənizçilər var. Orada ingilis zabiti formasında tipik moskvalı olan ucaboylu Sudkovskini görürəm. (Başı və sifəti mənə imperator II Nikolayı xatırladır.) O, əvvəlcə özü Səbri Ayvazovla⁴⁰¹ tanış olur, sonra Səbri Ayvazov məni Sudkovski ilə tanış edir. Ardınca Venesuela nümayəndəsi yaxınlaşır (çoxdan tanışıq, adını xatırlamıram, keçmiş türk hərbiçisi – yüzbaşısıdır), məni Azərbaycan Respublikasının baş naziri seçilməyim münasibəti ilə təbrik edir. Bu xəbəri günorta fransız qəzetində oxuyub. Orkestr çalır. Hamı fars missiyasına baxır. Mən isə bəzən üzərimdə onların baxışlarını hiss edirəm.

Ayvazov, Hidayət bəy, Fuad Paşazadə və b. ilə bir divana əyləşirəm. İndi Sazonov lap yaxınlığımdadır. Məni başı ilə salamlayır, keçib yanında otururam. “Mane olmuram ki?” sualına: “Buyurun, qətiyyən!” – cavabını alıram. Söhbətimiz onun hoteldə isti vanna qəbul etmək imkanının olmaması haqda şikayəti ilə başlayır.

Sazonov. Bilmirəm, hansısa bir hamama getmişdim. Amma elə də təmiz deyildi. Söhbət yaxşı hamamdan gedirsə, beləsini ancaq Tiflisdə tapmaq olar. Ayrı aləmdir! İstənilən temperaturda su var. Özü də təbii!

Mən. Tiflisdə çoxdan olmusunuz?

Sazonov. Eh, bəlkə də, yüz il əvvəl! Lap çoxdan, deyəsən, 1887-ci ildə. Bəli, vaxt sürətlə ötür. İndi 58 yaşım var. Amma özümü gümrah hiss edirəm. Bu gün Vladimir İvanoviçlə piyada xeyli gəzmişik. Ayasofya kilsəsinə getdik. Bilirsiniz, mənə elə gəlir ki, son 10–15 ildə Konstantinopolun zahiri görünüşü xeyli dəyişib. Siz necə fikirləşirsiniz? Baxın, indi hətta başdan-başa türklərin yaşadıkları məhəllələrdə də çadralı qadına rast gəlməzsiniz. Bəlkə, üzünə yüngülcə bir tor örtü salıb. Elə deyilmi?

Mən. Hər halda, yaşlı qadınlar üzlərini bağlayırlar.

Sazonov (sözümü kəsərək). Elə məsələ burasındadır ki, bu gün biz çox da cavan olmayan türk qadınları gördük, hamısı da çadrasız. Hətta bəziləri üzlərinə tor örtü də salmamışdı. Bəs sizdə, Bakıda necədir?

Mən. Bizdə də ziyalı təbəqənin qız-qadınları çadrasız gəzir.

Savitski. Fikrimcə, Azərbaycan müsəlmanları bu məsələdə türklərdən bir baş yuxarı dayanır. Bax, məsələn sizdə, Əlimərdan bəy, tək xanımınız deyil, xanımınızın anası, sizin gözəl “belle mere” (*fr.*: “qayınana”) də çadrasız gəzir. Orta təhsil alıb. Qızlarınız da çadrasızdırlar. Tiflisdə isə ümumiyyətlə, çadra görmədim.

Mən (Sazonova tərəf çevrilərək). İcazənizlə, dünən yarımçıq qalan söhbətimizi davam etdirək.

Sazonov. Buyurun, sizi dinləyirəm.

Mən. Söhbətə dünən Rusiya haqda dediyim fikri bir daha təsdiq etməklə başlamaq istəyirəm. Azərbaycanlılar rusların düşməni deyil. Sizə ölkənizdə ürəyiniz istəyən cür – bolşevik, sosialist, hətta monarxiya quruluşu şəraitində

həyatınızı rifah və firavanlıqla qurmağı arzulayırıq. Amma bəyan edirəm ki, azərbaycanlılar bundan sonra ruslarla bir yerdə yaşamaq istəmirlər. Həm də tək azərbaycanlılar yox, bütün qafqazlılar eyni fikirdədir. Ola bilsin ki, Tersk və Kuban vilayətinin kazakları istisna təşkil etsin. Birincisi, baxın, bizə çatana qədər neçə yeni qurum var: Don, Kuban, Şimali Qafqaz Respublikası, Dağıstan. Deməli, fiziki əlaqə kəsilib. Lakin mənəvi əlaqə, xüsusən də sosial-siyasi dünyagörüşündə üzə çıxan əlaqə daha ciddi əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada aramızda böyük fərq olub və indi də qalır. Hətta ona heyrətamiz bir uyğunsuzluq deyərdim. Keçmiş rejim bu cəhəti nəzərə almırdı. Rusların bizi bədbəxt, geridə qalmış xalqa çevirən ən qorxunc səhvi də burada idi. Amma əslini axtarsanız, Allah azərbaycanlıları nə fitri qabiliyyət, nə də zəhmətə məhəbbət baxımından heç kimdən əskik yaratmayıb. Əgər yenə də Rusiya ilə olmağımızı istəyirsinizsə, deməli, tale bizi əvvəlki kimi bədbəxt görmək istəyir. Çünki xalqımız Rusiya əyalətlərində dərin kök salan, bütün Mərkəzi Rusiyanı bürüyən və sonradan bolşevizmə çevrilən ifrat sosializmdən tamam uzaqdır. Əgər təzədən bir araya gətirilsək belə, ölkədə özümüzü həmişə işlərin gedişinə mane olan durumda görəcəyik. Digər tərəfdən, yenə gerilik və cəhalət girdabına düşəcəyik. Azərbaycanlıların sayı 5–6 milyondur, Vilson prinsiplərinə uyğun şəkildə həyatımızı müstəqil qurmaq üçün tələb olunan hər şeyimiz var. Ona görə də yaxın qonşularımızla birlikdə bundan sonra hər zaman müstəqilliyə can atacağıq.

Sazonov. Deməli, siz güman edirsiniz ki, Rusiya sosialist, hətta bolşevik dövləti kimi qalacaq? Əgər biz bunu istəyiriksə, deməli, özümüzdə məhvə məhkum bir həyat arzulayırıq. Lakin biz ruslar bundan sonra da yaşamaq istəyirik. Rusiya yenidən qurulacaq. Təbii ki, o, əvvəlki Rusiya olmayacaq, dürüst idarəçiliyə, bütün xalqlara sərbəst yaşamağa imkan verən mükəmməl sistemə malik bir ölkəyə çevriləcək. Siz

bolşevizm, ifrat sosializm ideyaları haqda danışırınsınız. Lakin bunlar qətiyyənlə idaya deyillər. Özgəninkini qamarlamağa, dağıtmağa yönəlmiş çapovulçu bir cəhddir. Bir ovuc satqın və ağılsız bütün Rusiyanı ələ keçirə bilməz. Ona görə də sosializmlə bağlı motiviniz əhəmiyyətini itirir. Çünki sosializmdən biz özümüzə imtina edirik.

Mən. Lütfən, bir dəqiqə. Deyək ki, siz imtina edirsiniz, üz çevirirsiniz, amma indiki anda milyonlarla rus bu ideyalardan dördəlli yapışmış. Bəli, bir daha təkrar edirəm: biz sosializmin əleyhdarıyıq. Xalqımız, çətin ki, nə zamansa ifrat sosializm mövqeyində dayansın. Bolşevizm haqda isə ümumiyyətlə, söhbət ola bilməz. Lakin yenə deyirəm: artıq milyonlarla rus insanı bu ideyanın tərəfdarıdır.

Sazonov. Bilmirəm, ifrat sosializm deyəndə siz nəyi nəzərdə tutursunuz? Misal üçün, torpaq məsələsi ilə bağlı düşünürəm ki, kəndlinin torpağı olmalıdır. Amma mən ona belə məsləhət verərdim: "Torpaq istəyirsən, mülkəddardan götür, haqqını ödəmək şərti ilə". İdarəetmə ilə bağlı Müəssislər Məclisi sözünü deyəcək. Hakimiyyət formasını da o müəyyən edəcək. Bilirsiniz, gələcəkdə vəziyyətin necə olacağı barədə təsəvvürlərimiz hələ azdır. Keçmiş vaxtlardan danışarkən rusların xalqımızı bədbəxt günə qoyduqlarını deməkdə haqlı deyilsiniz. Mən isə hesab edirəm ki, Rusiya ucqarlara çox şey verib, mədəniyyət gətirib. Məsələn, elə Finlandiyanın özünü götürün. Əvvəli nə idi? Sadə, yoxsul kəndlər, qayalar, bataqlıqlar. Rus hakimiyyəti dövründə mədəni ölkəyə çevrildi. İndi isə finlər deyir ki, Rusiya ilə bir yerdə olmaq istəmirlər. Bəs Türkünistan? Orada suvarma kanallarını, dəmir yollarını kim çəkib? Təhsil müəssisələrinin əsasını kim qoyub? Axı hər tərəf bomboş düzənlik, səhra idi...

Mən (sözünü kəsərək). Bağışlayın, məsələ dediyiniz şəkildə deyil. Türkünistanın çiçəklənən şəhərləri vardı. Səmərqənd bütün Şərqi mədəniyyət mərkəzi idi.

Sazonov (mənim sözümü kəsərək). Ola bilər. Amma hər şey qumun altında qalmışdı. Götürək sizin Azərbaycanı.

Ora maarifi kim gətirib, yolları kim salıb, ticarəti kim inkişaf etdirib? Axı hətta özünüz də Bakının necə böyük sərvətə malik olduğunu bilmirdiniz! Amma indi nə qədər milyonçunuz var, hamınız zənginsiniz, həm də məhz Rusiyanın sayəsində! Rusiya özündə olan hər şeyi ucqarlara da verib. Hətta deyərdim ki, özündən kəsib sizə verib. Hesab edirsiniz ki, bunlar azdır. Nə etmək olar, daha çoxuna gücümüz çatmayıb. Bu məsələdə haqlısınız.

Mən. Yalnız bu məsələdə?

Sazonov (sözümü kəsərək). Mən Rusiyanın yalnız Polşa qarşısında günahkar olması fikrini qəbul edirəm. Bu ölkə ilə ədalətsiz davranmışıq, səhvin islahı da bizim üzərimizə düşür. Mən həmişə belə mövqe tutmuşam. Buna görə vəzifəmlə də vidalaşmalı olmuşam. Rusiyanın başqa xalqları qarşısında isə alnımız açıq, üzümüz ağdır. Və bolşeviklərdən xilas olan kimi ayrılmaq istəyən xalqlara deyəcəyik ki, hə, indi buyurun, yanımıza qayıdın. (Bu zaman şəhadət barmağı ilə həmin çağırış işarəsini göstərir.)

Mən. Hə, nə etmək olar? Yəqin, yüz il əvvəlki kimi, yenə kazaklarınızı üstümüzə göndərəcəksiniz? Biz belə şeylərə öyrəncəliyik.

Sazonov (sözümü kəsərək). Necə olacağını indidən deyə bilmərik. Lakin Qafqazın Rusiyadan ayrılmasına ilk növbədə Müttəfiq dövlətlər razılıq verməzlər. İnanın ki, onlar bizdən əvvəl bunu sizə, gürcülərə və ermənilərə deyəcəklər. Bu məsələdə onların Rusiyanın və Qafqaz xalqlarının maraqları ilə üst-üstə düşən maraqları dediyim şəkildədir.

Mən. Siz belə düşünürsünüz?

Sazonov. Mən inanıram ki, Qafqaz xalqları müstəqil yaşamağa qadir deyil. Lütfən, zəhmət çəkin, izah edin: axı bu küt qoyunlar – gürcülər öz dövlətlərini necə qura bilərlər? Onların rəhbərləri – cürbəcür Çxeidzelər⁴⁰², Çxenkelilər⁴⁰³, yaxud o alçaq Sereteli⁴⁰⁴ yalnız Rusiyanı dağıtmağa kömək etməyi bacarardılar, yeni bir şey qurmaq isə əllərindən

gəlməz. Ermənilər daha maraqlı xalqdır. Sizin azərbaycanlılar isə Rusiyadan ayrılmaq fikrində deyillər. Düzdür, siz burada tam əksini deyirsiniz. Ukraynaya gəldikdə, onun meydana çıxması çoxdan bəri Rusiyanın cənubunda oyuncaq bir dövlət qurmağa can atan almanlarla avstriyalıların işidir. Guya özünü Ukraynanın müstəqilliyi uğrunda mübariz kimi qələmə verənlərin hamısı qraf Şeptitskilərin⁴⁰⁵ və Rusiyanın digər düşmənlərinin əlaltılarıdır, satılmış adamlardır. Bunu Malorossiyadan olanlar və talelərini bundan sonra da Rusiya ilə bağlamaq istəyənlər yaxşı başa düşürlər. Qruşevski⁴⁰⁶, Vinniçenko⁴⁰⁷ və başqa cənablar isə indiki müstəqillik oyunundan yalnız qazanc götürəcəklər. Siz Qruşevskinin Kiyevdəki nəhəng malikanəsini görmüsünüz? Təbii ki, Avstriya puluna alınıb. Əgər mənim fikrimi bilmək istəyirsinizsə, müstəqil Ukrayna başdan-başa bir anlaşılmazlıqdır. O, Rusiyasız yaşaya bilməz.

Mən. Bəs onda, sizin fikrinizcə, hansı xalqlar müstəqil yaşaya bilər?

Sazonov. Serblər, çexlər. Son müharibədə serblər özlərini necə də ləyaqətli apardılar! Bax, mən bunları başa düşürəm.

Mən. Siz nəyi nəzərdə tutursunuz?

Sazonov (sualıma cavab vermədən). Bəs çexlər? Gördünüz, necə enerji və səbatlılıq göstərdilər? Ümumən, keçmiş Avstriya-Macaristan imperiyasının xalqları... Hələ bir Türkiyəyə baxın. Mənə elə gəlir ki, Türkiyə ölü ölkədir, türk xalqı ölü xalqdır. Bunu türklər özləri də çox yaxşı başa düşürlər.

Mən. Əksinə, məhz indiki vaxtda türklər özlərini ən həyat qabiliyyətli xalq sayırlar. Belə düşünmək üçün əsasları da var. Amma məni daha çox sizin Qafqazla bağlı mülahizələriniz maraqlandırır. Məsələn, gürcülər barəsində çox kəskin danışdınız. İndi Parisə gedirsiniz. Orada gürcülərin, ermənilərin nümayəndələri ilə görüşəcəksiniz.

Sazonov. Onlarla niyə görüşməliyəm? Ümid edirəm ki, bu, mənə qətiyyən lazım olmayacaq. Görüşmək bir yana

qalsın, hətta fikirləşirəm ki, onların heç birini, ümumiyyətlə, sülh konqresinə buraxmayacaqlar.

Mən. Yəni sizin sözlərinizdən belə çıxır ki, Qafqaz xalqlarından heç birinin müstəqilliyini tanımayacaqlar? Bəs onda Vilson prinsipləri?

Sazonov. Vilson prinsipləri ideologiyadan başqa bir şey deyil. Axı həm də orada yeni bir şey yoxdur. O, sadəcə təcrübədə, özəlliklə həyatda tətbiqi çətin baş tuta biləcək ümumi nəzəri mülahizələri bir yerə toplayıb və sistemə salıb. Mənə inanın, Vilson prinsipləri həlledici əhəmiyyət daşımayacaq. Artıq daha gecdir, bu gün çox gəzmişəm, yorulmuşam. Bəlkə, yenə də görüşdük, hələlik isə sağ olun. (Savitski ilə birlikdə gedir.)

Ertəsi gün iki dəfə tək V.İ.Savitski ilə görüşdük. O, Sazonovun və başqalarının Vilson prinsiplərinə münasibətini daha aydın şərh etdi. Doğrudan da, rusların hamısı Vilson bəyannaməsinə elə də ciddi əhəmiyyət vermirlər, onun müddəalarının ümumi nəzəri səciyyə daşması məsələsində fikirləri, demək olar ki, üst-üstə düşür. Həm də məsələnin xüsusilə mühüm tərəfi budur ki, təkcə indi siyasi səhnəyə can atan rus xadimləri belə düşünmürlər, onların burada, Yekaterinodarda, Odessada görüşə bildikləri Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri də eyni cür fikirləşirlər.

V.İ.Savitski güman edir ki, belə yanaşma tərzində sülh konqresində də üstünlük təşkil edəcək. Başqa cür də mümkün deyil. Çünki beynəlxalq həyat Vilson prinsipləri kimi nəzəri müddəalarla tənzimlənmə bilməz. Sazonovun fikrincə, bu prinsiplər (V.İ.Savitskinin dediyinə görə) indiyə qədər ziyandan başqa bir fayda gətirməyib. Sadəcə, müstəqillikləri sülh konqresində mədəni, iqtisadi, coğrafi və bir sıra digər mülahizələrə görə tanınmayacaq kiçik xalqlarda yersiz ümidlər doğurub. Müttəfiqlərin maraqları, çox böyük ehtimalla, sadaladığımız digər bütün maraqlardan üstün tutulacaq. Ən azı Rusiya xalqlarına münasibətdə belə olacaq. Çünki bu

xalqların ayrılması Rusiyaya azı 65–68 milyard borc vermiş Müttəfiqləri qorxutmaya bilməz. Onlar üçün vahid Rusiya ilə, tək borclu ilə iş görmək, kapitalını geri almaq bir-birindən yoxsul vəziyyətdə olan bir düjün yeni dövlətdən borc qoparmaqdan daha asandır. İşin mahiyyəti də, deyəsən, elə buradadır. Aydın məsələdir ki, Müttəfiqləri əks mövqenin mümkünlüyünə inandırmaq olsa, o zaman yeni dövlətlərin tanınması prosesi əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşardı.

Yeri gəlmişkən, Ukrayna məsələsinə gəldikdə, V.İ.Savitski də bir daha təsdiq etdi ki, Ukraynanın müstəqilliyi, həqiqətən də, anlaşılmazlıqdır. Çünki ziyalı malorosslar sırasında səmimi şəkildə Rusiyadan ayrılmaq istəyən bir nəfər də tapılmaz. Bu da özlüyündə aydın məsələdir, çünki ruslarla malorosslar arasında heç bir fərq yoxdur. Üstəlik, bu da azmış kimi, Skoropadski də daxil, bütün Ukrayna nazirləri Rusiya ilə birləşməyin qızğın tərəfdarlarıdır.

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 100–106.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN İRAN XARİCİ İŞLƏR NAZİRİ ƏLİQULU XANLA⁴⁰⁸ BİRİNCİ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*9 yanvar 1919-cu il, saat 11.30–12.00
Pera Palas hoteli*

Fars nümayəndə heyəti, xüsusən də onun başçısı – xarici işlər naziri, Müşavirül-Məmaliklə görüş üçün ağız açmağa bir az tərəddüd edirdim. Onların salonda hamıdan ayrı oturmaları, şəxsi xahişimlə yanlarına gedən M.Mirzəyevə verdikləri cavab (“biz türkcə danışmırıq” – nazirin, sonradan öyrəndiyimiz kimi, hüquq məktəbində oxuyan oğlu rusca belə demişdi), fars hökuməti ilə aramızda olan ümumi narazılıq, xüsusən də buradakı İran elçisi ilə söhbətim mənə xoşagəlməz bir anlaşılmazlığın meydana çıxması qorxusunu təlqin edir və onlarla söhbətdən çəkindirirdi.

Təsadüfən iki gün sonra fars nazirinin yanına getməyə hazırlaşan təbrizli Seyid Aslanı gördüm. Xahiş etdim ki, nazirlə görüşmək istədiyim barədə işarə vursun. Seyid Aslan mənə elə həmin gün cavab gətirməyə söz verdi və sözünün üstündə durdu. Lakin istənilən halda belə münasibəti qeyri-normal saydığımdan, katibim Haşım bəyin⁴⁰⁹ başına Qafqaz papağı qoyub, vizit kartımla birlikdə nazirin yanına göndərdim. Haşım bəy çox tez qayıtdı və Müşavirül-Məmalikin məni görüşə dəvət etdiyini xəbər verdi. Dərhal getdim və onun yanında, deyəsən, fars Azərbaycanından olan şair Daneş bəyi⁴¹⁰ gördüm. Nazir məni çox lütfkarlıqla qəbul edib divanda yanında oturtdu. Özümü təqdim etməyə imkan tapmamış bütün sifətinə yayılan təbəssümlə dedi: “Yəqin, unutmusunuz, sizinlə çoxdan tanışıq. Keçmiş elçi Mirzə Həsən xan Müşirül-Mülklə⁴¹¹ birlikdə Bakıda evinizdə qonaq olmuşduq. İndi də orada toplaşmış müsəlman ziyalıları ilə xoş söhbətləri məmnuniyyətlə xatırlayıram. Cənabınızı sağ-salamat görməkdən çox-çox şadam. İzin verin, sizi Daneş bəylə tanış edim”.

Mən. Çox şadam. Əlbəttə, bizim evdə keçirdiyimiz həmin o xoş axşamı mən də çox yaxşı xatırlayıram. İndi siz də yadıma düşdünüz. Amma təbii ki, o vaxt cavan idiniz.

Nazir. Axı bu, təxminən 18–20 il qabaq olub. Üstündən xeyli vaxt keçib.

Mən. Hə, görünür, yaddaşım məni bir az aldadır. Ona görə də sizi birinci dəfə salonda görəndə tanımadım. Bura hansı yolla gəlmisiniz?

Nazir. Nümayəndə heyətimiz Tehrandan Rəştə, oradan da Bakıya gəlib. Bakıda Nəsim bəy⁴¹², Əbdüləli bəy⁴¹³ və Əhməd Ağayevlə görüşdük. Onlardan sizin Parisə göndərilən nümayəndə heyətinin başçısı seçildiyinizi öyrəndik. Hökumətiniz istefaya gedib. Əvvəlcə sizi baş nazir gətirmək istəyirdilər, sonra Fətəli xan Xoyskini dilə tuta bildilər. Eşitdiyim qədər, ingilislər özlərini mərifətli aparır və hökumətinizin işlərinə qarışmırlar. Yolumuz çox yaxşı və rahat keçdi. Ümumiyyətlə, ölkənizdə sakitlik hökm sürür.

Mən. Bakıda çox qaldınız? Daha kimlərlə görüşdünüz?

Nazir. Bakıda iki gün qaldım. Bir axşamı bizim konsulluqda Əhməd bəy Ağayevlə keçirdik. Xeyli maraqlı söhbətimiz oldu. Əhməd bəy həmişəki adəti üzrə çox qızgın danışır, kəskin şəkildə İranla mümkün birləşmənin əleyhinə çıxırdı. Tarixi faktlar gətirərək bəzi xanlıqların yüzilliklər boyu müstəqil yaşadıqlarını bildirirdi.

Mən. Bu, həqiqətdir.

Nazir. Bəli, amma o da həqiqətdir ki, Azərbaycan bizim şahların hökmünə tabe olub. Bu mənada mən də Əhməd bəyə çox qızgınlıqla etirazımı bildirir, hücumlarını dəf etməyə çalışırdım.

Mən. Yaxşı, sonda hansı nəticəyə gəldiniz?

Nazir. Hərə öz fikrində qaldı. Amma axı siz bilirsiniz, Əhməd bəy çox odlu-alovlu adamdır. Siyasi məsələlərlə bağlı belə müzakirə aparmaq olmaz.

Mən. Orada məsələlərin necə qoyulduğundan xəbərim yoxdur. Amma indi İran hökumətinin bizim Azərbaycan

Respublikasına münasibəti çox da yaxşı deyil. Bu barədə əlimdə, təəssüf ki, o qədər də böyük sayılmayacaq bəzi sübutlar var. Və həmin sübutlar münasibətlərimizin çox da xoş olduğuna dəlalət etmirlər. İzin versəniz, sonra bu barədə sizə danışaram.

Nazir. Əlbəttə, yenə görüşəcəyik. Lakin indi demək istəyirəm ki, siz təkcə Qafqazda deyil, bizim ölkədə də yaxşı tanınan şəxssiniz. Yəqin, İran hökumətinin məhkəmə işlərinin təşkili üçün sizi Tehrana çağırdığı da yadınızdan çıxmayıb. Biz həmişə müsəlmanların ümumi mənafeyini düşünmüşük. Sizi əmin etmək istəyirəm ki, yenə də məhz müsəlmanların birgə mənafeyi naminə biz farslar Azərbaycana xoşbəxtlik arzulayırıq. Onun müstəqilliyinə sizinlə birlikdə sevinəcəyik. Mənim fikrim belədir.

Mən. Doğrusu, başqa münasibət də gözləməirdim. Çünki müstəqilliyimiz tək özümüzə deyil, İrana da faydalı olacaq. Xüsusən indiki vaxtda! Ona görə, güman edirəm ki, sülh konqresində sizin nümayəndə heyəti, ələlxüsus da zati-aliniz Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar çıxacaq.

Nazir. Əsla şübhəniz olmasın. Amma bu haqda yenə danışacağıq.

Mən. Nə zaman istəsəniz, xidmətinizdə hazırım. Məni yadınızda saxladığınıza və xoş sözlərinizə görə, izin verin, bir daha təşəkkürümü bildirim. Tezliklə görüşənədək. Bağışlayın, bir şey soruşacaqdım: siz türk xarici işlər nazirinin yanında olmusunuz?

Nazir. Bəli, rəsmi görüşümüz olub. Bilirsiniz, mən lap tezliklə, gəmi olan kimi, bəlkə də, iki-üç günə Parisə yola düşmək istəyirəm. Ona görə də vaxtım çox azdır. İnşallah, bəlkə, nazirlə yenə görüşə bildik. (Qapıya qədər ötürür.)

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 111–114.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN ƏLİQLULU XANLA İKİNCİ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*12 yanvar 1919-cu il, saat 22.00–22.30
Pera Palas hoteli*

Şam yeməyindən sonra fars nümayəndə heyətinin bütün üzvləri ikinci salonda pəncərənin önündə oturmuşdular. Xarici işlər nazirinə yaxınlaşım. O, mənə heyətin digər üzvləri – Zəkaülmülk⁴¹⁴, İntizamülmülk⁴¹⁵, Mirzə Həsən xan⁴¹⁶ (müavin) və b. ilə tanış edir. Aralarında nazirin Peterburq hüquq məktəbində oxuyan oğlu da var. Rus və fransız dillərində danışır. Ədliyyə nazirinin müşaviri, fransız müsyö Perni də buradadır. Nazirin özündən başqa bizim dili heç kim bilmir. Ya fransızca, ya da farsca danışirlar.

Nazir. Sultanı ziyarət etmişiniz? Qəzetlərdə oxudum.

Mən. Bəli, dünən.

Nazir. Qəbul yaxşı keçdi? Siz rəsmi vəzifəniz olmasa belə, xüsusi diqqət və ehtirama layiqsiniz.

Mən. Qəbul yaxşı keçdi və düşünürəm ki, indiki dövr üçün mümkün olan diqqət göstərildi. Mən sizdən Tiflis barədə soruşmaq istəyirdim. Oranı necə gördünüz? Ermənilərlə gürcülərin münasibətləri necədir?

Nazir. Tiflisdə də iki gün qaldıq. Biz orada olanda ingilislərlə fransızların işə qarışmaları nəticəsində erməni-gürcü qarşıdurması artıq səngimişdi. Amma yenə də hər iki tərəf bir-birindən narazı idi. Ümumən götürəndə milli məsələ Qafqazda çox kəskin şəkildə dayanır və bütün işlərə ziyan vurur.

Mən. Amma ziyanın qarşısını almaq mümkündür. Bu məsələdə İran böyük kömək göstərə bilər. Ümumiyyətlə, hesab edirəm ki, İran Qafqazdakı hadisələrə münasibətdə seyrçi mövqe tutmamalıdır. Çünki sosial-siyasi istiqamətdə

baş verən xoşagəlməz dəyişikliklər ölkənizə də təsirsiz ötüşmür. Baxın, indi bizdə üç, əgər Şimali Qafqazı da saysaq, dörd yeni respublika yaranıb. Onlara münasibətiniz necədir?

Nazir. Bu respublikaları tanıyırdıq. Xüsusilə sizin Azərbaycana rəğbətiniz böyükdür. Əvvəl də dediyim kimi, müstəqilliyinizin əleyhinə deyilik, əksinə, ürəkdən sevinirik. Sizin müstəqil olmanız İran üçün hər cəhətdən sərfəlidir. İlk növbədə isə gələcək Rusiya ilə bağlı məsələdə müəyyən zamanət qazanmış oluruq.

Mən. Zati-alinizin dilindən bu fikirləri eşitmək çox xoşdur. Çünki indiyə qədər hansısa gizli narazılıq qalmaqda idi. Mən bolşevik əsirliyindən qayıdandan sonra Yelizavetpolda bu barədə tez-tez eşidirdim. Sizin elçiniz də fikirlərini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinmirdi. Deyirdi ki, biz Azərbaycan dövlətini fars Azərbaycanını İrandan qoparmaq niyyəti güdən türk siyasi xadimlərinin diktəsi altında qurmuşuq. Doğrusu, bu, məni çox təəccübləndirirdi. Bizim fars Azərbaycanına heç bir iddiamız yoxdur. Sizinlə münasibətlərdə də dostluqdan və qarşılıqlı yardımdan başqa heç bir şey axtarmırıq. Əgər Ermənistan, Gürcüstan respublikalarının mövcudluğuna qarşı hər hansı etirazınız yoxdursa, o zaman nə üçün bizim əleyhimizə olmalısınız?

Nazir. Tamamilə düzgün buyurursunuz. Sizin müstəqil olmağınızı daha çox arzulayırdıq. Eşitdiklərinizin hamısı "Azərbaycan" adının düzgün başa düşülməməsindən irəli gələn anlaşılmazlıqdır. Axı indiyə qədər bizim mərkəzi Təbriz olan ərazilərimiz Azərbaycan adlanırdı. Ancaq məsələ bunda deyil. Bəs müstəqilliyinizi necə qoruyub saxlayacaqsınız? Axı qonşularınız – ermənilərlə gürcülər sizə düşməndirlər. Türkiyəyə görə Antanta dövlətlərinin yardımına bel bağlamağınız da mümkün deyil. Ümumiyyətlə, gərək siz Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrini ölkənizdəki vəziyyətlə yaxından tanış edəsiniz.

Mən. Elə bu barədə danışmaq istəyirdim. Burada Antantanın bəzi nümayəndələri ilə görüşüb onlara Qafqaz

Azərbaycanındakı vəziyyətlə bağlı memorandum təqdim etmişəm. Memorandumda belə bir fikri əsaslandırmağa çalışmışam ki, Qafqazda, xüsusən də Zaqafqaziyada hər xalqın daxili muxtariyyətinin qorunub saxlanması şərti ilə İsveçrə konfederasiyasına bənzəyən və ittifaq hökumətinə malik federasiya formalaşmalıdır. Bildiyim qədər, ermənilər və gürcülər də bu fikirlə razıdırlar. Ən azı onların buradakı nümayəndələri federasiya ideyasına tərəfdar çıxdıqlarını bəyan ediblər.

Nazir. Buna böyük şübhəm var. Zənnimcə, gürcülər, ələlxüsus da ermənilər sizinlə birlikdə olmaq istəməzlər. Ermənilərlə yola getmək xüsusən çox çətin olacaq. İndi onların güclü dəstəyi var və federasiya təklifindən boyun qaçıracaqlar. Öz erməni çarlıqlarını qurmağa çalışacaqlar.

Mən. Mən buna şübhə edirəm. Əlbəttə, çalışacaqlar, amma çətin ki, istədiklərinə nail ola bilsinlər. İnanmıram və belə fikrin mümkünlüyünü yaxına da buraxmaq istəmirəm. Türkiyə Ermənistanının muxtariyyəti – bax, bu, başqa məsələdir. Amma məlum deyil ki, hansı sərhədlər daxilində...

Nazir. İstənilən halda onlarla qarşı-qarşıya gəlmək çətin olacaq. Bəs ermənilərlə gürcülər, doğrudan da, sizinlə bir federasiyada birləşmək istəməsələr, o zaman nə edəcəksiniz? Axı onda tamam tək qalacaqsınız...

Mən. Nə olacaq ki? O zaman indi etdiyimiz kimi ayrıca dövlətimizi quracağıq. Nə ermənilərdən, nə də gürcülərdən heç bir qorxumuz yoxdur. Bundan sonra Rusiyanın tərkibinə qayıtmağı isə qətiyyənlə istəmirik. Ortaya nə cür çətinliklər çıxsın da, ümid edirəm ki, batıb-qırılmarıq, çünki indinin özündə də Vilson prinsipləri əsasında müstəqil siyasi həyat yaşamaq üçün bütün imkanlarımız var. Əgər İran müstəqilliyimizi, həqiqətən də, istəyirsə, bu məsələdə bizə kömək etməlidir.

Nazir. Təəssüf ki, sülh konqresində səsimizin və sözü-müzün elə bir əhəmiyyəti olmayacaq. Türkiyənin rolu bizdən də zəif şəkildə meydana çıxacaq, çünki onu hər tərəfdən

boğurlar. Eyni zamanda Vilson prinsiplərindən başqa, tarix, tarixi haqq məsələsi də var. Bu baxımdan əsrlər boyu İran şahlarının hökmü altında olan Zaqafqaziyanın vəziyyəti sizə də yaxşı məlumdur. Güman edirəm ki, sülh konqresi tarixi haqq məsələsini yerli-dibli inkar edə bilməz.

Mən. Yəni demək istəyirsiniz ki, İran bizim Azərbaycana qarşı iddia qaldıracaq, yaxud qaldırır? Bəlkə, İranın tarixi hüquqlarına qarşı daha qədim xarakterə malik digər hüquqlar ortaya qoyulacaq? Amma az öncə bacardığınız qədər kömək edəcəyinizi demişdiniz. Əgər buna gücünüz çatmasa və tam köməksiz vəziyyətdə qalsaq, onda, bəlkə də, bizim İranla birlikdə olmağımız kombinasiyası baş tuta bilər. Bəs buna necə, gücünüz çatar? Sülh konqresində öz tarixi hüquqlarınızı qorumaq niyyətinizlə bağlı Bakıda danışmışınızmi, ümumiyyətlə, məsələni bizim hökumətlə müzakirə etmişinizmi? Dedikləriniz mənim üçün yenidir, dərinədən fikirləşməyə ehtiyac var. Amma istənilən halda təşəbbüs sizindir.

Nazir (bir qədər fikirləşəndən sonra). Əlbəttə, müzakirə etmək lazımdır. Həm sizin, həm də bizim üçün fəvqəladə əhəmiyyətə malik məsələdir. Ona görə də Parisə mümkün qədər tez gəlməyiniz lazımdır. Təəccüblənirəm, rəhbərliyiniz altında Parisə getməli olan nümayəndə heyəti niyə indiyə qədər burada yoxdur? Düşünürəm ki, tezliklə gələrlər. (Saatına baxır.) Oho, tezliklə saat on bir olacaq.

Mən. Bizim nümayəndələrin adlarını bilirsinizmi? Neçə nəfərdirlər?

Nazir. Doğrusu, yadımda qalmayıb, bilmirəm. Salamət qalın. Yenə görüşərik. Nədənsə bizim gəmi də ləngiyir. (Yerindən qalxır, vidalaşırıq.)

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 116–120.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN ƏLİQULU XANLA ÜÇÜNCÜ SÖHBƏTİNİN YAZISI

*15 yanvar 1919-cu il, saat 18.00–18.30
Pera Palas hoteli*

Müşavirül-Məmaliklə sonuncu görüşdən sonra bir neçə gün ərzində fars nümayəndə heyətinin üzvlərini gündüzlər nadir hallarda görürdüm, axşamlar isə heyət hamıdan ayrılırdı, hansısa fransızlar da onlara qoşulur və vaxtlarını beləcə birlikdə keçirirdilər. Yanvarın 14-də hotelin yeməxanasında həmişəki masa arxasında oturduğum vaxt xarici işlər naziri oğlu ilə birlikdə mənə yaxınlaşdı, salamlaşandan sonra iki günə yola düşəcəklərini, sabah isə yanıma söhbətə gələcəyini bildirdi.

Ertəsi gün (yəni bu gün) təxminən saat 6-da əvvəlcə katibini göndərdi ki, otaqda olub-olmadığımı öyrənsin, sonra özü gəlib 40–45 dəqiqə oturdu. Yataqda uzanmışdım, qızdırmam vardı, möhkəm zökəm olmuşdum. Amma qalxıb geyindim, onu qəbul elədim.

Nazir. Siz də xəstələnmişiniz? Bilirsiniz, gərək özünüzü qoruyasınız. Buranın iqlimi çox pisdir. Çalışın mümkün qədər tez çıxıb gedin. Sizin nümayəndə heyətinin üzvləri nə zaman gələcəklər? Onlar dərhal özlərini çatdırmalı idilər. Yadımdadır ki, hətta xərclər üçün də 54 min lirə ayrılmışdı.

Mən. Hələlik bir məlumat yoxdur. Artıq erməni nümayəndəsi gəlib. Onunla bu gün görüşməli idim. Amma səhhətim imkan vermədi. Bəs siz nə vaxt yola düşürsünüz?

Nazir. Yəqin ki, sabah. İngilis hərbi gəmisidir. Onu bizə ingilislər verib. Yoxsa buradan çıxma bilməzdik.

Mən. Sülh konqresi haqqında fikriniz necədir? Konqresə buraxılanlar iclaslara tezmi başlayacaqlar?

Nazir. Hazırlıq iclaslarının bu günlərdə, lakin yalnız Antanta nümayəndələrinin iştirakı ilə başlayacağı haqda

söhbətlər qulağıma çatıb. Kimin icaslara buraxılacağı hələ bəlli deyil. Hər şey orada – Parisdə aydınlaşacaq. Ona görə də tələsmək lazımdır.

Mən. Bilirsiniz, mən fikirləşirəm ki, əvvəlcə Bakıya qayıdım, əgər Parisə göndəriləcəyəmsə, lazımi adamlarla görüşüb məsləhətləşim. Fikrimcə, sülh konqresinə yollanmazdan əvvəl bir çox məsələləri yerində müzakirə edib ümumi qərara gəlmək lazımdır. Həm də nəzərə alsaq ki, bizə növbə gec, yəni 5–6 aydan sonra çatacaq, o zaman belə hərəkət etməyə daha çox lüzum var.

Nazir. Bəlkə də haqlısınız. Mən də təəssüflənirəm ki, Bakıda Fətəli xan Xoyski ilə, ümumiyyətlə, sizin nazirlərlə görüşməyə imkan olmadı. Xoyski, deyəsən, xəstə idi. Bilmirəm qəti qərarımız necədir, amma mənə elə gəlir ki, Azərbaycanla bağlı məsələnin ən yaxşı həll yolu İranla ittifaq yaratmaq olardı.

Mən. Necə?

Nazir. İcazə verin, izah edim. Bu sözlərimlə sizin Tehrandan asılılığınızı nəzərdə tutmuram. Qətiyyənlər! Təbii ki, ölkəniz daxili muxtariyyətini qoruyub saxlayacaq. Xarici əlaqələrə gəldikdə isə, o, xüsusi aktla tənzimlənəcək. Bütün bunlar, əlbəttə, konqresdə təsdiqini tapmalıdır. Məsələnin mahiyyətinə yaxşı nüfuz edilsə, aydın olar ki, belə yanaşma tərzini Antantanın sanksiyalarını (burada yardım mənasında işlədilmişdir – *Tərc.*) almaq baxımından sizin üçün də sərfəlidir. Mən Bakıda bu barədə Əhməd bəylə danışdım, amma o, dərhal qızıqıb özündən çıxdı. Hətta kimlərdənsə eşitdim ki, guya bu təklifdə Azərbaycanı əsarət altına almaq istəyən fars diplomatiyasının bütün mahiyyəti ifadə olunub. Guya ardınca da ölkəni idarə etmək üçün bizim xanlardan biri Bakıya göndəriləcəkmiş. Deyirdilər ki, əgər məsələ belə qoyulursa, o zaman azərbaycanlılar yenidən rus təbəəsi olmağa hazırdırlar.

Mən. Məsələnin necə anlaşılmasından asılı olmayaraq, onun barəsində məhz yerində – Bakıda, yaxud Tehranda

danışmaq lazım idi. Bizimkilər Tehrana nümayəndələr göndərə bilərdilər. Bir çox səbəblərə görə, düşünürəm ki, irəli sürdüyünüz təklif qəbul olunsun. Lakin istənilən halda bizim hökumətlə danışmaq lazım idi. Məsələnin başqa cür həlli necə ola bilər? Baxın, mənim geniş səlahiyyətim var. Amma Bakı ilə məsləhətləşmədən cavab verməyə çətinlik çəkirəm. Yəqin, siz də eyni vəziyyətdəsiniz. Şərtlərin hazırlanması zamanı elə təkliflər ola bilər ki, mütləq Tehranın rəyini soruşmaq lazım gələr.

Nazir. İndiki şəraitdə Tehrandan Bakıya, yaxud da əksinə heç bir nümayəndə göndərilə bilməz.

Özüm haqda isə deyə bilərəm ki, şah hökuməti hansı məsələ ilə bağlılığından asılı olmayaraq, üzərimizə götürdüyümüz təəhhüdlərdən boyun qaçırmaz. Həm də dediyim təklifləri tələb kimi irəli sürmək niyyətində deyiləm. Bu, sadəcə gümanlarımdır. Təbii ki, hər iki tərəfdən müzakirə olunmalıdır.

Bir daha istərdim ki, şəraitin biz müsəlman xalqları üçün necə ağır olduğunu yaddan çıxarmayasınız. Doğrudanmı, belə vəziyyətdə də lazımı ağıl, idrak nümayiş etdirə bilməyəcəyik və nəticədə yenə taleyin zərbələrinə məruz qalacağıq? Baxın, görün Türkiyənin başına nə oyun açırlar. Çətin ki, bu dövlət bir də qəddini düzəldə bilsin. Deməli, bütün ümidlər itirilib. Əgər indi də həmrəylik nümayiş etdirə bilməsək, onda, deməli, hamımız ölümə, məhvə məhkumuq. Xüsusən də Qafqazda ruslar, dalınca da gürcülərlə ermənilər (öz aralarında nə qədər düşmənçilik eləsələr də, xristian kimi həmrəy olmağı bacarırlar) birləşib sizin, sonra da bizim axırımıza çıxacaqlar. Aramızda qarşılıqlı inam və etibarın yaranması çox mühüm məsələdir. Sizə aydın bir misal gətirim. Bakıda olanda konsulumuz mənə məlumat verdi ki, Fətəli xan Xoyski, həqiqətən, rəsmi məktub yazıb soruşur: doğrudanmı, farsların sülh konfransındakı proqramlarının 8-ci maddəsində İran sərhədlərinin Zaqafqaziyadakı xanlıqları Rusiyaya birləşdirənə qədər, yəni Gülistan sülh müqaviləsinə

qədər mövcud olan şəkildə müəyyənləşdirilməsi tələbi irəli sürülür? Üstəlik də, Fətəli xan yazır ki, əgər həqiqətən belə maddə yoxdursa, qoy o zaman konsul bunu mətbuatdakı çıxışı vasitəsi ilə elan eləsin. Mən dərhal konsula tapşırıdım ki, qəzetlərdə təkzib versin. Çünki İran nümayəndə heyətinin proqramında, həqiqətən, belə tələb yoxdur. Ona görə də indiki zamanda bizə ən çox lazım olan şey inam və birlikdir.

Mən. Əlbəttə. Amma bir şərtlə ki, gərək hər ikisi qarşılıqlı olsun. Özü də birləşməni mən həm İranın, həm də bizim Azərbaycanın müstəqilliyinin və maraqlarının qorunmasına əsaslanan ittifaq yaradılmasında görürəm. Məsələyə belə yanaşsanız, inanın ki, bizim simamızda çox etibarlı müttəfiq taparsınız.

Nazir. Mən də inanıram. Sizə hər şeyi çox açıq söylədim. Allah qoysa, Parisdə də görüşərik və bütün məsələlər barədə daha geniş danışarıq. İndi isə izninizlə, vidalaşım və hazırladığınız memorandumun bir nüsxəsini xahiş edirəm.

Mən. Böyük məmnuniyyətlə. Memorandumu müvafiq müşayiət məktubu ilə hökumətinizə göndərmək istəyən fars elçisinin adına bir nüsxə hazırlamışam. Bir halda ki, cənabınız xarici işlər naziri kimi buradadır, o zaman həmin nüsxəni sizə verər və hökumətinizin diqqətinə çatdırmağı xahiş edirəm.

Nazir. Sizə çox mütəşəkkir olaram.

Mən. Günü sabah çatdıraram¹. Baş çəkdiyinizə görə çox sağ olun. Yaxşı yol arzulayıram.

Nazir. Parisdə görüşənə qədər sizi Allaha əmanət edirəm. (Onu liftə qədər ötürürəm.)

A.M.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 123–126.

¹ Memorandum yanvarın 16-da saat 14.30-da xarici işlər nazirinə təqdim edildi. (Müəllifin qeydi.)

Ə.TOPÇUBAŞOVUN ERMƏNİ MİLLİ ŞURASININ SƏDRİ A.AQARONYANLA SÖHBƏTİNİN YAZISI

*16 yanvar 1919-cu il, saat 12.00–13.30
Pera Palas hoteli*

Ayın 14-də səhər qəzetlərində Parisə gedən A.Aqaronyanın bura gəldiyini oxudum. Nə vaxt görüşə biləcəyimizi öyrənmək üçün dərhal katibim Haşım bəyi Tokatlıyan hotelinə göndərdim. Cənab Aqaronyan ertəsi gün saat 3-də gəlməyimi xahiş etdi. Lakin bərk zökəm olduğumdan soyuğa çıxsam, xəstəliyimin daha da şiddətlənəcəyindən qorxub təyin edilən vaxtda görüşə getmədim. Odur ki, qısa məktub yazıb üzr istədim və xahiş etdim ki, əgər imkanı olsa, o, mənim yanıma gəlsin. Cənab Aqaronyan lütfkarlıq göstərüb katibi (Tiflisdəndir, sifətdən tanıyıram, lakin soyadını unutmuşam) ilə birlikdə qaldığım hotelə gəldi.

Aqaronyan. Salam, Əlimərdan bəy! Sizə nə olub? Görürəm öskürürsünüz. Bu, heç də xoşagələn iş deyil. Amma bütünlükdə oktyabrdakından qat-qat yaxşı görünürsünüz. Gərək özünüzü qoruyasınız, indi burada çox xəstəliklər yayılıb. Tezliklə sağalmağınızı arzu edirəm.

Mən. Çox sağ olun. Narahatlıq yaratdığımıza görə üzr istəyirəm. Gəldiyiniz üçün minnətdaram. Mən, demək olar, hər şeydən təcrid olunmuşam. Heç nədən xəbərim yoxdur. Ona görə də Qafqazdakı yeniliklər barədə sizdən eşitmək istəyirəm.

Aqaronyan. Lütfən, heç bir üzrxahlıq lazım deyil. Onsuz da, sizinlə görüşmədən buradan getmək fikrində deyildim. Olub-keçənlər haqda qısaca danışaram. Amma haradan başlamalı?

Mən. Məsələn, indi gürcülərlə münasibətiniz necədir?

Aqaronyan. Düzünü desəm, çox pisdir. Çünki gürcülər bizə əməlli-başlı savaşı açmışdılar. Hərbi əməliyyatlar son günlərə qədər davam edirdi. Hamısı da Lori ilə Borçalının üstündə...

Bilirsiniz ki, bu ərazilərdə əsasən ermənilər, nisbətən də müsəlmanlar yaşayırlar. Gürcülərin sayı lap azdır. Hələ iki ay əvvəl gürcü hökuməti Borçalı qəzasına ekspedisiya göndərmişdi. Orada almanlar da iştirak edirdi. Həmin vaxt, üstəlik, 5 müsəlman kəndi də dağıdılmışdı. Bu, təbii ki, müsəlmanlarla ermənilər arasında gürcülərə qarşı böyük narazılıq yaratmışdı.

Türklər Axalkələk və Axalsıq əyalətlərindən çəkiləndən sonra gürcülərlə münasibətlərimiz daha da pisləşdi. Təxminən elə bu vaxtda Lorinin erməni kəndlərinin birində bir gürcü zabiti öldürülmüş, yaxud yaralanmışdı. Gürcülər Sulukidzenin⁴¹⁷ komandanlığı altında həmin əraziyə artilleriya və zirehli maşınlar yeritdilər. Ermənilər də qoşun gətirdilər. Onların arasında Andranikin dəstəsi də vardı. Biz gürcüləri darmadağın etdik, 1500 nəfər əsir alındı, çoxlu top, silah və üç zirehli maşın qənimət götürüldü. Ermənilər o maşınların yolunu dağdan yuvarladıqları daşlarla kəsmişdilər. Ardınca gürcülər Şulaveriyə hücum etdilər, oranı tamam yandırdılar. Sonra Müttəfiq qüvvələr işə qarışdı və hərbi əməliyyatlar dayandırıldı.

Mən. Bir sözlə, hər şey haqqımızda beynəlxalq aləmdə yayılmış fikrə uyğundur: çox pis başlamışıq, pis məktəb keçmişik.

Aqaronyan. Doğrudan da, məhz belədir. Tək gürcüləri günahlandırmaq istəmirəm. Gərək bizimkilər də özlərini saxlayaydılar. Bir sözlə, Papacanovla birlikdə bura gələndə Qarakilsəyə döndük. Döyüşlər getdiyindən yolumuza davam edə bilmədik. Dilicana dönməyə məcbur olduq, oradan da Qazaxa adladıq. Qazaxda benzinimiz qurtardı. Amma müsəlmanlar çox böyük yaxşılıq eləyib benzin verdilər.

Özümüzü Ağstafaya çatdırdıq. Sonra da qatara əyləşib rahatca Tiflisə gəldik. Tiflis isə od tutub yanırdı...

Mən (sözünü kəsərək). Necə? Haranısa yandırmışdılar?

Aqaronyan. Yox, ehtirasların alovlanması mənasında deyirəm. Sən demə, orada kütləvi erməni ovu gedirmiş. Əllərinə düşən ermənilərin hamısını həbs edir, məhbəsə atırdılar. Minlərlə erməni tutmuşdular. Gürcü Qırmızı qvardiyası əməlli-başlı meydan sulayırdı. Düşmən saydıqları erməniləri yaxalayır, çox vaxt pullarını alıb buraxırdılar. Həm də az pul almırdılar. Məsələn, Kələntərovdan 30 min, başqa birisindən 15 min və s. götürmüşdülər. Tutulanların çoxunu sonra Kutaisiyə, hansısa işlərdə işləməyə aparırdılar. Axırda da, məsələn, belə bir arayış verirdilər: filan erməni bir də həbs edilə bilməz. Bir sözlə, münasibətlər son həddə qədər gərginləşib.

Mən Jordaniyanın yanında oldum, ondan bütün bu özbaşınalıqları, ilk növbədə isə hərbi əməliyyatları durdurmağı tələb etdim. İngilis və fransızların iştirakı ilə iclas keçirdilər, onlar da silahlı münaqişənin dərhal dayandırılması təklifində israr etdilər. Razılıq əldə olundu. Nəticədə qarışıq komissiya (ingilislər, fransızlar, müsəlmanlar, ermənilər) yaradıldı. Sülh konqresində Lori məsələsinin həllinə qədər komissiya neytral zonanın idarəçiliyini aparacaq.

Ümumiyyətlə, bütün bunlar heç ürəkaçan işlər deyil. Gürcülərin bizə – 12 nəfərdən ibarət erməni nümayəndə heyətinə münasibətində də xoşa gələn bir şey yox idi. Heyətimizə ikinci dərəcəli, çirkli bir vaqonda kupe ayırmışdılar. Həmin vaqonu bizdən əvvəl, deyəsən, ərzaq daşımaq üçün istifadə etmişdilər. 18 nəfərlik gürcü heyətinin bütün üzvləri (Çxeidze, Sereteli, Nakaşidze⁴¹⁸, Nikoladze⁴¹⁹, Qambaşidze⁴²⁰ və b.) isə birinci dərəcəli vaqonla gedirdilər. Başqa fakt: təxminən noyabrın 20-də, hələ İrəvanda olanda gürcü hökumətindən Tiflisdə Azərbaycan və Şimali Qafqazla birlikdə keçirilən konfransa dəvət aldım. Dəvətnamədə

konfransın tarixi və müzakirəyə çıxarılan məsələlər göstərilmişdi. Belə münasibət, başımızın üstündən bu cür iş görülməsi xoşuma gəlmədi. Ona görə də dəvəti qəbul etmədik, konfransda iştirakdan boyun qaçırdıq.

Mən. Bütün bunlar nə qədər də xoşagəlməzdir. Bəs bizimlə necə, hələ də müharibə edirsiniz? Azərbaycanla münasibət necədir?

Aqaronyan. Sizinlə münasibətlərimiz daha yaxşıdır. Düzgün istiqamətdə qurulur. İlk növbədə onu deyim ki, hələlik qarşılıqlı təmsilçilik məsələsi həllini tapmayıb. Nə bizdə, İrəvanda, nə də sizdə, Bakıda hələ diplomatik nümayəndəlik yoxdur. Buna isə ehtiyac var. Səbəb Azərbaycan hökumətinin göndərmək istədiyimiz diplomatik nümayəndə Bekzadyanın⁴²¹ namizədliyini qəbul etməkdən boyun qaçırmasıdır. Hökumət hələ Yelizavetpolda olanda onun təyinatına razılıq verilmişdi. Amma Bakıya köçəndən sonra hansı səbəbdənsə münasib bilinmədi. Bundan əlavə, ermənilər, ələlxüsus tanınmış şəxslər hələ də Bakıda görünməyə, xüsusən Zaqafqaziya dəmir yolunun sizə məxsus hissəsində yola çıxmağa qorxurlar. Çünki burada bəzən ermənilərlə müsəlmanlar arasında toqquşma hallarına təsadüf olunmuşdur.

Azərbaycan hökuməti ermənilərə 3 nazir vəzifəsi, Parlamentdə isə deyəsən, 30-dan çox deputat yeri verib. Lakin onlar təkliflərdən boyun qaçırlar. Bəlkə də, Parlamentdə ermənilər var. Lakin kimdirlər və neçə nəfərdirlər? Doğrusu, xəbərim yoxdur. Nazir vəzifəsindən isə birmənalı imtina ediblər.

Mən. Bəs öz addımlarını nə ilə əsaslandırırlar?

Aqaronyan. Bilirsiniz, hökumət başçısı vəzifəsində Fətəli xan Xoyskinin qaldığı müddət ərzində ermənilərin Azərbaycan hakimiyyətinə münasibətləri formal xarakter daşıyacaq. Çünki onlar Xoyskini sentyabrda Bakının alınması zamanı çoxsaylı ermənilərin öldürülməsinin və güc tətbiq olunmasının əsas günahkarı sayırlar. Bizimkilər fikirləşirlər ki, istəsə, buna yol verməyə də bilərdi.

Mən. Lütfən, axı, deyəsən, şəhərə girən qoşunlar Bakını iki aydan çox mühasirədə saxlamışdılar. Mənim dəqiq məlumatım yoxdur.

Aqaronyan (sözümü kəsərək). Hadisələr məhz sizin burada olduğunuz vaxt baş vermişdi. Çoxlu pis şeylər danışılır... Amma istənilən halda aramızdakı münasibətlər düzəlməlidir.

Mən. Lakin bunu orada, yerində etmək lazımdır.

Aqaronyan. Çox təəssüf ki, alınmadı. İndi bütün ümid getməyimizin mütləq, zəruri olduğu sülh konqresinə qalıb. Sizin də nümayəndə heyəti seçilib. Amma tərkibi çox böyükdür. Deyəsən, 30 nəfər. Heyətin sədri kim olacaq – bax, bunu unutmuşam.

Katib. Əlimərdan bəyin özü. Erməni qəzetləri həmin siyahını çap ediblər. Məndə qəzet var.

Mən. Kimlərin gedəcəyindən tam xəbərsizəm. Özümün sədr olduğumu isə indi təsadüfən sizdən öyrəndim. Bizim nümayəndələrin adlarını desəniz, çox məmnun olaram. Amma nəyə görə bu qədər çoxdurlar?

Aqaronyan. Mən də hesab edirəm ki, çoxdurlar. Məsələn, gürcülər 18 nəfərlə getmək istəyirdilər. Lakin Batumda ingilislər onlara təklif etdilər ki, həmin sayı 12-yə endirsinlər.

Mən. Bəs qəzetlərdə bizim heyətin yola düşmə vaxtı göstərilib?

Aqaronyan. Mən Tiflisdə olanda deyirdilər ki, deputatlarınızın gəlişi gözlənilir. Onlardan ötrü hətta vaqon da hazırlamışdılar. Sonra Batumda yola düşməmişdən əvvəl yenə sizinkilərin tezliklə ora gələcəklərini eşitdim. Gürcülər Batumda onları gözləyirdi. Yəqin, bu günlərdə, bəlkə də, daha tez gəlib çıxarlar.

Mən. Siz hələlik, deyəsən, burada təksiniz? Papacanovu gözləyəcəksiniz? Bəs o haradadır?

Aqaronyan. Siz tərəfə, Bakıya gedib. Çünki ailəsi oradadır. Tezliklə gəlməlidir. General Korqanov⁴²² da biza

qoşulmalıdır. Amma yəqin, onları gözləməyəcəyəm. Gəmidə yer alan kimi yola düşəcəyəm. Parisə tələsmək lazımdır. Konqresə hələ çox qalsa da, siz də tezliklə ora gəlməlisiniz.

Mən. Təbii ki, getmək olar. Amma nə ilə – bax, əsas məsələ budur. Yadınızdadırsa, hələ sentyabrda, sizin gəlişinizdən əvvəl burada bizim xalqların İsveçrə İttifaqı tipli federasiyada birləşməsi ilə bağlı fəaliyyət başlamışdım. O zaman Qafqazın, xüsusən də bizim Zaqafqaziyanın nicat yolunu yalnız bunda görürdüm. Əlbəttə, gürcülər, ermənilər, azərbaycanlılar daxili muxtariyyətlərini qoruyub saxlayacaqlar. Lakin İsveçrədəki kimi ümumi ittifaq təşkilatlarına malik olacaqlar. Müttəfiqlərə və neytral ölkələrə təqdim edilən memorandumda da fikirlərimi təxminən bu istiqamətdə inkişaf etdirmişəm.

Oktyabrda biz də, buradakı erməni və gürcü nümayəndələri də ümumi şəkildə federasiya ideyası ilə razılaşırdıq. Amma indi həmin məsələyə necə yanaşdığınızı bilmirəm. Bəlkə, şərait dəyişilib?

Aqaronyan. Bilirsiniz, bu, çox mürəkkəb məsələdir. Yadımdadır, mən Çxenkeliyə yazmışdım, o isə belə cavab vermişdi ki, hələlik bizim ayrı-ayrı respublikalar möhkəmlənməyə qədər federasiya haqqında düşünmək tezdir.

Mən. Qismən doğru yanaşmadır. Lakin fikrimcə, Zaqafqaziya xalqlarının nümayəndələri sülh konqresində federasiya ilə bağlı bir səsə danışmalıdır. Bunun böyük əhəmiyyəti olacaq. Və doğrusu, güman edirdim ki, siz, eləcə də Zaqafqaziya nümayəndələri bura gəlməmişdən və Parisə yola düşməmişdən əvvəl bu vacib məsələni yerlərdə müzakirə edəcəksiniz.

Aqaronyan. Çox çətin olardı. Gürcülərlə isə ümumiyyətlə, mümkün deyil. Özünüz görürsünüz onlarla münasibətlərimiz necədir. Həm də bütün bunlar hamısı Tiflisə görədir. Guya biz, ermənilər ona iddiaçıyıq. Amma öz aramızda deməliyəm

ki, Tiflisə heç bir iddiamız yoxdur. Onu gürcülər üçün qoyub gedirik, təki Tiflis Gürcüstan üçün Konstantinopolun Türkiyədən ötrü oynadığı kədərli rolu oynamasın.

Bunu Tiflisdə də demişdim: Tiflisi tamam tərək etmək qərarına gəlmişik. Bütün ermənilər oradan çıxıb gedəcəklər. Və o zaman Tiflis adi bir gürcü kəndinə çevrilib məhv olacaq... İnanın mənə, belə də olacaq.

Mən. Xalqlarımızın müstəqil həyata belə qeyri-normal şəraitdə başlaması necə də kədərləndirici haldır! Amma mən münasibətlərin yaxşılaşmasına və son hədəfimiz olan federasiyaya nail olmaq ümidimi heç zaman itirmirəm.

Aqaronyan. Gözəl ideyadır. Görək konqres nə deyəcək. Tez gəlin. Hələlik. Görüşənə qədər!

Mən. Çox güman ki, hələ burada da görüşəcəyik. Səhhətim imkan verən kimi sizə baş çəkməyə çalışaram. Gəldiyiniz üçün çox sağ olun. (Koridora qədər yola salıram.)

A.M. Topçubaşev. Дипломатические беседы в Стамбуле. 1918–1919 гг. Баку, 1994, с. 127–132.

Ə.TOPÇUBAŞOVUN OSMANLI SULTANI VI MEHMETLƏ SÖHBƏTİNİN YAZISI

Ə.Topçubaşov. Allahın mərhəməti sayəsində məqsədimə yetişdim – bütün müsəlmanların xəlifəsini və türklərin padşahını görə bildim.

Əlahəzrət, bir müddət bundan öncə Siz kiçik türk dövləti Azərbaycanın nümayəndələrini qəbul edəndə mərhəmət göstərib belə buyurmuşdunuz: “Azərbaycan türkləri mənim sevimli övladlarımdır”. Biz azərbaycanlılar layiq görüldüyümüz bu böyük şərəfi hər zaman məmnunluq hissi ilə xatırlayırıq. Zati-alilərinizin izni ilə uca hüzurunuzda bildirirəm ki, bir neçə yüz il ərzində rus əsarəti altında yaşayan azərbaycanlılar islam dininə və türk soyuna məhəbbət naminə, millət sevgisi və inamları naminə hər cür fəlakətlərə, ədalətsizlik və həqarətlərə dözmək məcburiyyəti qarşısında qalıblar.

Ey böyük Padşah, biz azərbaycanlıları gözü götürməyənlər həmişə çox olub və bu gün də az deyillər. Lakin azərbaycanlıların heç vaxt bu düşmənlərdən qorxmadıqlarını hüzurunuzda bəyan etməyə özümdə cəsarət tapıram. Çünki bilirdilər ki, Sizin simanızda azərbaycanlıların böyük dostları var.

Sultan. Dostları yox, qardaşları! (Padşah həzrətləri sözümlə düzəliş verdi).

Ə.Topçubaşov. Göstərdiyiniz ali lütfkarlıqla Siz bir daha kiçik Azərbaycanı yüksəklərə qaldırdınız. Biz Azərbaycan türkləri həmişə bütün müsəlmanların xəlifəsinin, Osmanlı padşahının və bizim böyük qardaşımızın himayəsinə sığınaraq yaşamaq istəmişik və bu gün də istəyirik.

Sultan. Təşəkkür edirəm. İnanın ki, mən özüm və bütün türklər azərbaycanlıların qardaşlarıyıq və bu qardaşlıq əbədiyyətə qədər sürməlidir. Biz sizi həmişə ən yaxın, səmimi simsarlarımız saymışıq və bu gün də eyni fikirdəyik.

Gərək siz Azərbaycan nümayəndəsi kimi indiki vəziyyəti bütün gerçəkliyi ilə qiymətləndirməyi bacarasınız. Amma heç vaxt ruhdan düşməməlisiniz. İndi keçid dövrüdür. İnanıram ki, bütün müsəlman dünyası, xüsusən də Osmanlı və Azərbaycan türkləri tezliklə vəziyyətlərinin yaxşıya doğru dəyişməsinin şahidi olacaqlar. Keçmiş vaxtlarda da belə təsadüflər üz verib. Lakin xalq heç vaxt ruhdan düşməməli, daha yaxşı gələcəyə bəslədiyi inamı itirməməlidir. Və itirməyəcək. İnanıram ki, azərbaycanlılar da həmin yaxşı gələcək üçün əllərindən gələnlə qədər çalışacaqlar. Osmanlı türkləri isə sizə yardımçı olmaqdan heç zaman boyun qaçırmayacaqlar. Sizə, eləcə də Azərbaycan nümayəndələrinə bir daha bildirirəm: Azərbaycanın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması mənim ən böyük arzumdur.

*Azərbaycan Respublikası Hökumətinin Fövqəladə
Səfir heyətinin nümayəndəsi*

*Азербайджанская Республика. Внешняя политика.
Документы и материалы. 1918–1920 гг.
Баку, 1998, с. 139.*

**Ə.TOPÇUBAŞOVUN
BÖYÜK BRİTANIYA XARİCİ İŞLƏR
NAZİRİNİN BİRİNCİ MÜAVİNİ
Ç.HARDİNQLƏ⁴²³ SÖHBƏTİNİN YAZISI**

*1 mart 1920-ci il, saat 12.30–13.10
Xarici İşlər Nazirliyinin binası*

Lord Kerzonun⁴²⁴ məktubuna əsasən, müavini lord Hardinq məni martın 1-də, bazar ertəsi saat 12.20-də yanına dəvət etmişdi. Əlimin zədəli olmasına baxmayaraq, professor Broşenin müşayiəti ilə görüşə getdim. Taksi ilə düz məşhur “Foreign Office”-nin (Xarici İşlər Nazirliyi – *Tərc.*), demək olar ki, bomboş həyətinə daxil olduq. Qapının qabağında heç kim yoxdur. Gözdən uzaq pilləkən meydançasında əyinlərində adi paltardan çətinliklə seçilən uniforma geyinmiş bir neçə kuryer dayanmışdı. Özlərini çox tox tutmuşdular. Cənab Broşe⁴²⁵ yaxınlaşıb kiminlə görüşmək üçün gəldiyimizi izah edir. “Yes!” (“Bəli!” – *Tərc.*) deyə cavab verirlər. Sonra aralarından biri bizi koridorun qurtaracağına tərəf aparır. Koridor boyu əlləri əsalı, başı şlyapalı (bəzi hallarda silindrlı) adamlar o başa, bu başa şütüyürlər. Burada müşayiətçimiz olan kuryer bizi başqa bir kuryerə təhvil verir və “pourbuire” (“çay pulu” – *Tərc.*) gözləmədən sakitcə kənara çəkilir. Yeni kuryerlə koridorun sonuna qədər gedirik. O da öz növbəsində əli ilə yaxınlıqda dayanmış üçüncü kuryeri göstərib aralanır. Yeni kuryer vizit kartımı alır və bizi heç bir cəhətdən diqqəti çəkməyən bir pəncərəli, üzlüyünün tiftikləri çıxmış mebel (dörd kreslo) qoyulan otağa gətirir. Özü içəri girir, təxminən beş dəqiqədən sonra qayıdıb lord Hardinqin yanına dəvət edir. Lord bizi qapının ağzına salınmış xalçanın üstündə qarşılayır. Professor Broşe ilə mən otağa paltolarımızı və şərflərimizi çıxarmadan daxil oluruq. Sol əlim sarıqlı

olduğundan, əvvəlcə silindrimi çıxarıb boş kresloya qoyuram, sonra lordla salamlayıram. O, gülürüzlə əlini uzadır və oturmaq üçün mənə yer göstərir. Özü də mənim yanımda əyləşir. Professor Broşe isə üzbəüz oturur. Burada artıq heç nə yoxdur. Adi iş otağıdır. Broşe vasitəsi ilə ona müraciət edirəm.

Mən. Zati-alinizin lütfkar məktubunu aldım, əlim zədəli olsa da, ziyarətinizə gəlməyi özümə borc bildim. Azərbaycan Parlamentinin sədri və Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi, zati-alinizlə görüşməkdən böyük məmnunluq duyuram. Lord Kerzona yazıb randevu istəməyi məqsəduyğun saydım; çünki Parisdə lordun katibi onun həddən artıq məşğul olduğunu bildirmiş, Londonda görüşməyin daha asan olacağını demişdi. İndi nümayəndə heyətimiz buradadır. Ümidvaram ki, hamımız lord Kerzon tərəfindən qəbul ediləcəyik. Zati-alinizdən də bu barədə cənab xarici işlər nazirinə məlumat verməyi xahiş edirəm. Güman edirəm ki, başqa nümayəndə heyətləri kimi, bizə də belə bir imkan yaradılacaq. Görüş zamanı ilk növbədə Böyük Britaniya krallığı Xarici İşlər Nazirliyinin rəhbərinə hörmət və ehtiramımızı ifadə etmək, həm də ona son dərəcə mühüm məsələlər haqda şəxsən məlumat vermək istərdik.

Lord Hardinq. Məni ziyarət etdiyinə görə cənab prezidentə təşəkkürümü bildirirəm. Sizə deməliyəm ki, lord Kerzon indi, həqiqətən də, çox məşğuldur. Odur ki, bütün qonaqları mən qəbul edirəm. O, heç bir nümayəndə heyətini yanına görüşə çağırmaıb. Mənimlə söhbət zamanı toxunduğunuz bütün məsələlər aidiyyəti üzrə çətdırılacaq.

Mən. Müstəqilliyimizin de-fakto tanınmasında Böyük Britaniya nümayəndələrinin göstərdikləri təşəbbüs və yardıma görə onlara minnərdarıq. Çox ümid edirik ki, məsələ yalnız bu səviyyədə qalmayacaq, həm də de-yure tanınacağıq. Lakin indi mövcud şəraitlə əlaqədar qarşımıza çox təcili xarakter daşıyan məsələlər çıxıb. Parisdə "Conseil Supreme"-

nin iclasında, eləcə də Müttəfiqlərin nümayəndələrinin konfransında bizə və Gürcüstana qarşı təhlükələrin mövcudluğu etiraf olundu, təhlükəsizliyimizi təmin etmək üçün nələrə ehtiyac duyduğumuz soruşuldu. Cavab verdik ki, heç kimlə müharibə etmək niyyətində deyilik, yalnız sərhədlərimizi hər cür gözlənilməz hücumlardan qorumaq istəyirik. Bildirdik ki, uzunmüddətli mübarizə aparmaq imkanından məhrumuq, çünki bunun üçün zəruri vasitələrimiz – silah, sursat, ordu üçün geyim və s. yoxumuzdur. Bu məsələlərdə bizə kömək göstəriləcəyi vəd olundu. Yardım vədi feldmarşal Vilson⁴²⁶ və dənizçilik naziri Bitti⁴²⁷ tərəfindən də təsdiq edildi. Ancaq təəssüf ki, indiyə qədər onun həyata keçirilməsi istiqamətində heç bir iş görülməyib.

Lord Hardinq. Zaqafqaziya respublikalarının tanınmasına görə izhar etdiyi minnətdarlıq üçün öz növbəmdə mən də cənab prezidentə təşəkkürümü bildirirəm. Biz həmişə kiçik xalqların tərəfində dayanmışıq. Ancaq de-yure tanınmağınız haqqında indi heç bir şey deyə bilmərəm. Çox güman ki, buna müvafiq zaman və şərait yetişməlidir. Azərbaycana və Gürcüstana kömək məsələsinə gəldikdə isə, cənab Vilsonla cənab Bittinin sizə nə vəd etməsindən xəbərsizəm. Lakin hansısa bir şəkildə kömək göstəriləcəyi barədə eşitmişəm.

Mən. Nədə və nə zaman?

Lord Hardinq. Bu barədə məlumatım yoxdur. Ona görə də sualınıza cavab verə bilməyəcəyəm.

Mən. Yardım məsələsi bizdən ötrü çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki sərhədlərimizi həm sudan, həm də qurudan qorumalıyıq. Bizim ərazidəki sonuncu şəhərimiz olan Astaradan Dərbəndə qədər sərhəd xəttinin uzunluğu təxminən 600 kilometrəndən çoxdur. Gəmilərimiz isə azdır. Çünki onların bir hissəsi zamanında ingilis komandanlığı tərəfindən general Denikinə verilib. Mən bu məsələ ilə əlaqədar sülh konfransına etiraz notası təqdim etmişdim. Admiral Bitti razılaşdı ki, Könüllü Orduya verilən gəmilər bizə qaytarılmalıdır. Amma

indiyə qədər onları ala bilməmişik. Admiral Bitti lap bu yaxınlarda Parisdə gəmilərin qaytarılması ilə bağlı radioteleqram göndəriləcəyini vəd etsə də, yenə heç bir dəyişiklik yoxdur.

Lord Hardinq. Bu məsələ mənim üçün tam aydın deyil. Çünki general Denikin bu qədər ehtiyac duyduğu gəmiləri sizə qaytarmağa heç bir maraq göstərməyəcəyi öz-özlüyündə anlaşılındır.

Mən. Axı həmin gəmilər bizimdir. Denikin isə indi bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmağa təqəti yoxdur.

Lord Hardinq. Bilirsiniz, bu, hələ məlum deyil. Amma mən belə düşünürəm ki, Denikin gəmiləri verməyəcək.

Mən. Hər halda, indiyə qədər bizə nə vəd olunan kömək göstərilib, nə də Denikin Petrovskda saxladığı gəmilər qaytarılıb. Digər tərəfdən, Sovet Rusiyasına münasibətdə siyasətin ümumi gedişi ay yarım ərzində, bizim de-fakto tanınmağımızdan sonra kəskin şəkildə dəyişib. İndi Müttəfiqlər də, elə ingilis hökumətinin özü də Sovet Rusiyası ilə iqtisadi xarakterli danışıqlar aparmağa başlayıblar. Ölkəmizin Rusiya ilə iqtisadi əlaqələri kifayət qədər genişdir. Necə düşünürsünüz, bəlkə, artıq bizim də Sovet Rusiyası ilə danışıqlara başlamamızın yeri və zamanıdır? Lakin öncədən Böyük Britaniya hökumətinin fikrini bilmədən belə bir addım atmaq istəməzdik.

Lord Hardinq. Sovet Rusiyasına münasibətin dəyişilməsi məsələsində haqlısınız. Bizim hökumətin Azərbaycana yanaşma tərzini Finlandiya, Latviya, Litva, Polşa və başqalarına münasibətimizdən fərqli ola bilməz. Mövqeyimizlə maraqlanan hər kəsə bildirmişik ki, istənilən ölkə fərdi maraqlarından çıxış edərək və təbii ki, bütün məsuliyyəti yalnız öz üzərinə götürərək, bolşeviklərlə bu və ya digər anlaşmalar imzalamaq məsələsində sərbəstdir. İndi eyni sözləri sizə də deməliyəm: əgər hesab edirsinizsə ki, bolşeviklərlə hər hansı sahədə əməkdaşlıq etmək Azərbaycana lazımdır, o zaman məsuliyyəti üzərinizə götürüb bu addımı ata bilərsiniz.

Mən. Zati-alinizə məlumat verməliyəm ki, bolşevik hökuməti xarici işlər komissarı Çiçerinin⁴²⁸ şəxsində Könüllü Orduya qarşı ittifaq bağlamaq təklifi ilə bizə müraciət edib. Amma hökumətimiz belə bir ittifaqa qoşulmağımızın Rusiyada bir-birinə qarşı mübarizə aparan qüvvələrin daxili işlərinə müdaxilə etmək olduğunu əsas gətirərək təkliflə razılaşmayıb. Eyni zamanda hökumətimiz bildirib ki, əgər sovet Rusiyası müstəqillik və suverenliyimizi tanımaq şərti ilə dinc, mehriban qonşuluq münasibətləri bərqərar etmək haqqında danışıqlara başlamaq istəyirsə, buna hazırıq.

Lord Hardinq. Çox ağıllı, eyni zamanda ehtiyatlı cavabdır. Belə cavab verməklə düzgün iş görmüsünüz. İndi, təbii ki, özünü sərəfəli hesab etdiyiniz məqamda bolşeviklərlə danışıqlara getmək sizin üçün asan olacaq. (Kiçik pauza.) İndi isə icazə verin, cənab prezidentin diqqətini aşağıdakı məsələyə cəlb edirəm: Azərbaycanın gənc türklərlə, ümumiyyətlə, türklərlə sıx əlaqələri haqqında çox danışır və yazırlar. Deyilənə görə, onlarla birgə hansısa planlarınız var. Ənvər paşa, qardaşı Nuru bəy və başqaları indi sizin ölkənizdədir. Necə düşünürsünüz, bu, xeyrinizə olan bir işdirmi? Bu, sizə başqa xalqların rəğbətini qazandıra bilərmi?

Mən. Haqqımızda ilk növbədə hansı səbəblərdənsə bizə rəğbəti olmayanlar, bizi tanımayanlar, yaxud da yalnız başqalarının fikri əsasında tanıyanlar pis danışır və yazırlar. Bizi panislamizm, panturanizm və bolşevizmdə günahlandırırırlar. Lakin zati-alilərini qəti şəkildə inandırırım ki, həm coğrafi şəraitimizə, həm də həyat şərtlərimizə görə biz yalnız Qafqaz istiqamətinə üstünlük veririk. Bu səbəbdən də ümumi siyasi və iqtisadi həyatımızı Türküstan, yaxud İranla deyil, qonşularımız olan Qafqaz xalqları ilə – gürcülər və ermənilərlə konfederativ başlanğıc əsasında qurmaq istəyirik. Mədəniyyət baxımından daha yüksək inkişaf etmiş xalqlarla ünsiyyət imkanı əldə etmək istəyirik. Həm də bu zaman dini zəminə deyil, daha real və müasir xarakterli maraqlara əsaslanmağa böyük əhəmiyyət

veririk. Xalqımızın yalnız dini hisslərlə yaşadığını düşünmək yanlışlıq olardı. Bizim xristian Gürcüstanla sıx əməkdaşlığımız, onlarla, habelə qonşu ermənilərlə konfederasiyada birləşmək niyyətimiz ortaya atılan iddiaların tam əksini göstərir. (Lord Hardinq başını tərpətməklə fikirlərimlə razılaştığını bildirir.) Birinci olaraq, biz Qafqaz xalqlarının konfederativ əsasda birləşmələrini təklif etmişik. Mən Azərbaycan nümayəndəsi kimi, Konstantinopolda bu məsələ ilə bağlı bütün Müttəfiq dövlətlərin yüksək komissarlarına xüsusi memorandum ünvanlamışdım. Bu yaxınlarda keçirilən erməni-Azərbaycan konfransında bütün nümayəndələrimiz konfederasiya ideyasına tərəfdar çıxdıqlarını bir daha bəyan ediblər. Türklərə gəldikdə isə, onlarla hər hansı anlaşmamız yoxdur. Mən bu günlərdə həmin məsələ ilə bağlı rəhbərlik etdiyim nümayəndə heyəti adından verdiyim təkzibdə də bunu bir daha vurğulamışam. Eləcə də guya gənc türklərin görkəmli xadimlərinin ölkəmizdə olması ilə bağlı şayiəni də təkzib edirəm.

Lord Hardinq (sözümü kəsərək). Deməli, Nuru bəy də sizdə deyil?

Mən. Bu haqda heç bir məlumatım yoxdur. Əgər Nuru bəy, həqiqətən də, bizdə olsaydı, cənab Vordrop⁴²⁹ bundan xəbər tutar və lazımı yerə məlumat verərdi. Digər tərəfdən, mən məsələ ilə bağlı ortalıqda dolaşan şayiələr barədə eşidən kimi bunu hökumətimin diqqətinə çatdırmışam. İlk imkan yaranan kimi eyni işi bir də görürəm. İstənilən halda, "Excellence", xahiş edirəm Qafqaz birliyinə meyilli olduğumuzu diqqətdən qaçırmayasınız. Biz istiqlaliyyətimizi elan edən gündən bu istiqaməti əldə rəhbər tuturuq.

Lord Hardinq. Mən cənab prezidenti diqqətlə dinlədim və əmin edə bilərəm ki, onun dediklərinin hamısı lazımı şəxsin diqqətinə çatdırılacaqdır. (Vidalaşmaq üçün ayağa qalxmaq istəyir.)

Mən (cəld onu qabaqlayıram). Zati-aliləri, Sizi belə narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm. Xahiş edirəm, çox

mühüm bir məsələ ilə bağlı bəyanatımı dinləyəsiniz. Müxtəsər danışacağam. Zati-alilərinizin diqqətini Şimali Qafqaz məsələsinə cəlb etmək istəyirəm. Məlum olduğu kimi, Dağlılar Respublikası, onun hökuməti və Parlamenti Denikin qoşunları tərəfindən qovulmuşdur. Bu vəziyyət Azərbaycanda böyük narahatlıq doğurub. Çünki Şimali Qafqaz ərazisində xaotik vəziyyət yaranıb. Bölgə xalqları daim əndişə içərisindədirlər. İndi Denikin qüvvəsinin get-gedə tükəndiyi, onun əvvəlki kimi hakimiyyəti əlində saxlamağa qüdrəti çatmadığı bir zamanda ölkədə sakitliyin təmin edilməsi baxımından yeganə çıxış yolu Şimali Qafqaz Respublikasının müstəqilliyinin tanınması ola bilərdi. Bu barədə biz də, gürcülər də həm “Conseil Supreme”-nin, həm də sülh konfransının iclaslarında dəfələrlə məsələ qaldırmışıq. Mənə gəlib çatan məlumatlara görə, Şimali Qafqazda indi də kaos hökm sürməkdədir. Bizi xüsusi ilə narahat edən ölkəmizin Quba əyaləti ilə sərhəddə yerləşən Dağıstanda vəziyyətin nəzarətdən çıxmasıdır. Dağıstandakı ciddi narahatlıq doğuran şərait hökumətimizi sərhədlərimizin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədi ilə ora, kiçik də olsa, hərbi dəstə göndərməyə məcbur edir. Bu, həm də Dağıstan əhalisinin özünün arzusudur. Məsələ cənab Uordropa da məlumdur.

Lord Hardinq. Dağlılar Respublikasının tanınması sülh konfransının səlahiyyətinə daxildir. Konfransın iclaslarında bu barədə artıq məsələ qaldırmısınız. Hökumətinizin Dağıstana qoşun göndərmək niyyətinə gəldikdə isə, düşünürəm ki, belə addımdan çəkinmək lazımdır. Əgər Dağıstanda əmin-amanlıq yoxdursa, o zaman siz oranı işğal etmək yox, öz sərhədlərinizi möhkəmləndirmək qayğısına qalmalısınız. Belə fikrə düşməyiniz general Denikin tərəfindən də müvafiq addım atılmasına gətirib çıxarar. O, Dağıstanı Rusiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi saydığından, dərhal sizə qarşı hərəkətə keçəcək.

Mən. General Denikin təkcə Dağıstanı deyil, Azərbaycanı, Gürcüstanı, ümumən bütün Zaqafqaziyanı Rusiyanın bir

hissəsi sayır. Onun mövqeyi sizə məlumdur. Ancaq təbii ki, indiki halda biz general Denikin deyil, Böyük Britaniya hökumətinin mövqeyi ilə hesablaşmaq istərdik.

Lord Hardinq. Mən öz hökumətimə Dağıstana hərbi birliklər göndərmək baxımından hər hansı bir addım atmağı məsləhət görə bilmərəm. Sizə gəldikdə isə, bir daha təkrar edirəm: bu, Könüllü Ordu ilə münasibətlərinizi daha da korlayar. Sizin ilk növbədə öz sərhədlərinizi mühafizə etməyiniz lazımdır. (Ayağa qalxır.)

Mən. İcazə verin, diqqətli münasibətinizə görə zati-
alinizə təşəkkürümü bildirim və belə bir inamımı dilə gətirim ki, respublikamızın mühüm, təxirəsalınmaz maraqlarının məcbur etdiyi vaxtlarda ziyarətinizə gəlməyə izin verəcəksiniz.

Lord Hardinq. Böyük məmnuniyyətlə! Bir daha əmin ola bilərsiniz ki, söhbətinizin məzmunu məni razı saldı və bu barədə lazımı şəxsə məlumat çatdırılacaq. (Vidalaşırıq.)

A.M.Топчибаши. Парижский архив. В 4-х книгах, книга I. Москва, 2016, с. 369–376.

*Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris sülh
konfransındakı nümayəndə heyətinin sədri
Ə.Topçubaşovun Azərbaycan hökumətinə
göndərdiyi məlumatlar*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Vaxt azlığı və yaşadığımız dövrün fəvqəladə şəraiti, fikrimizcə, Parisə, Xalqlar konfransına⁴³⁰ yola düşmək üçün buraya göndərilmiş Azərbaycan sülh nümayəndə heyətinin⁴³¹ təşkili zamanı buraxılan səhvlər üzərində ətraflı dayanmağa imkan vermir.

Ona görə də müxtəsər olacağam, yalnız üzləşdiyimiz və indinin özündə də çıxış yolu tapa bilmədiyimiz şəraitə toxunacağam.

Nümayəndə heyətimiz Konstantinopola yanvarın 20-də, Şimali Qafqazın və Gürcüstanın heyətləri ilə eyni vaxtda gəlib. Tərkibini tam müəyyənləşdirəndən, bir neçə yeni əməkdaş, tərcüməçi və texniki işçi dəvət edəndən, iş bölgüsü aparandan və təşkilatdaxili vəzifələri aydınlaşdırandan (bax: əlavə № 14) sonra buradan Parisə yola düşmək üçün imkanlar axtarmaq məqsədilə fəaliyyət başlanıb. Əvvəlcə bu, bizə çox asan gəlirdi, ortaya çıxan çətinliklərin yalnız texniki xarakter daşıyacağı güman olunurdu. Başqa sözlə desəm, işin bizə müşkül görünən tərəfi buradan son dərəcə qeyri-ardıcıl şəkildə, Marseldən keçməklə Parisə yollanan azsaylı gəmilərin birində yer almaq sayılırdı.

Lakin mənim ingilis və fransız nümayəndələrinin hər biri ilə iki görüşümdən, heyətimizin bəzi üzvlərinin ingilislərin Baş qərargahında olmasından, tərcüməçilərimizin ora göndərilməsindən, nəhayət, özümün Baş qərargaha şəxsən gedişimdən sonra aydın oldu ki, Parisə yola düşmək məsələsi texniki çətinliklərdən daha çox digər səbəblərlə əlaqədardır – səfərimizə istisnasız olaraq siyasi xarakterli mülahizələrə görə maneçilik törədilir.

Digər nümayəndə heyətləri də eyni qənaətə gəliblər. Bütün xahişlərimizə, müraciətlərimizə, xatırlatmalarımıza, dəlillərimizə, bir qayda olaraq, bənzər cavab verilirdi: “Sizin xatirinizə özümüzdən asılı olan hər şeyi etməyə hazırıq. Səfəriniz barədə Parisə və Londona teleqramla məlumat çatdırmışıq. İndi cavab gözləyirik. Ümid edirik ki, üç gündən sonra müsbət cavab gələcək, nəhayət, yola düşəcəksiniz. Aldığımız cavabla bağlı Sizə məlumat verəcəyik”.

Ancaq bizə heç bir məlumat göndərilmədi. Bu günə qədər də göndərilməyib. Mənə elə gəlir ki, ingilis və fransız nümayəndəliklərini tələblərimizin haqlı olduğuna inandırmaq, Parisə mümkün qədər tez getməyin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün gətirdiyimiz bütün dəlil və sübutlar artıq çoxdan tükənib... Ancaq təşəbbüslərimiz heç bir səmərə verməyib.

Onlar (ingilislər və fransızlar – *Tərc.*) da öz tərəflərindən fəaliyyətimizdə qüsurları bu və ya digər məqamları dərhal diqqətimizə çatdırmaq fürsətini əldən vermirlər.

Belə yanlış məqamlardan biri kimi, ingilislərlə fransızlar heyətimizin tərkibində Əhməd bəy Ağayevin olmasını irad tuturlar. Məsələn buradadır ki, az qala nümayəndələrimizin gəlişinin ertəsi günü yerli mətbuatın, əsasən, fransız dilində çıxan bir qismi, xüsusən də “Renaissance”⁴³² adlı fransızdilli erməni qəzeti Əhməd bəy Ağayevin əleyhinə amansız kampaniya aparmağa başladı. Qəzet Əhməd bəyi ittihadçılardan⁴³³ öndə gələnlərindən biri, Türkiyə Parlamentində və mətbuatında onların atəşin təmsilçisi və fəal nümayəndəsi, Müttəfiq dövlətlərin əleyhdarı kimi qələmə verir. İttihad və Tərəqqi partiyasının, xüsusən də Tələt-Ənvər kabinetinin bütün günahları Əhməd bəyin ayağına yazılır.

Onun haqqında təhqiqat başlanıb. İki dəfə məni də sorğusuala tutdular. Nəhayət, elan etdilər ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti Əhməd bəy Ağayevi özü ilə apara bilməz. “Bu, bizim məsləhətimizdir. O, türk jurnalisti və Türkiyə Parlamentinin üzvü kimi, əleyhimizə danışan və yazan bir adam kimi arzuolunmaz şəxsdir”. Əhməd bəyin əslən Qarabağdan

olması, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilməsi, nümayəndə heyəti üçün son dərəcə zəruri adam sayılması ilə bağlı bəyanatların şübhələri dağıda bilmədi. General Tomson⁴³⁴ tərəfindən Əhməd bəy Ağayevə verilən zəmanət məktubu da heç bir rol oynamadı¹.

“Renaissance” bizim nümayəndə heyətini “İndesirable” (fr.: “arzuolunmaz” – *Tərc.*) adlandırır. Yeri gəlmişkən, gürcü heyətinin də adı belə arzuolunmazların arasında çəkilib. “Renaissance”nin fikrincə, onun əsas təmsilçiləri Çxeidze və Sereteli indi də “Soviet”in (Petroqraddakı Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Soveti – *Tərc.*) başçıları kimi, Parisə bolşevizm ruhlu sosializmi təbliğ etmək məqsədi ilə yollanırlar.

Əlbəttə, bunlar hamısı yersiz iradlardır, çünki siyasi xarakterli ən mühüm mülahizə (bunun belə olduğuna əsla şübhə yoxdur) Müttəfiqlərin konfransda yalnız ümumi bir Rusiya məsələsini gündəliyə çıxarıb həll etmək arzusudur. Onlar yeni yaranmış hökumətlərin təmsilçilərini konfransa buraxmaq istəmir, ümumrus məsələsinin həlli üçün artıq çoxdan Parisdə məskunlaşan Sazonov, Lvov, Maklakov⁴³⁵ və başqalarının əl altında olmalarını daha üstün tuturlar.

Heç şübhəsiz ki, bu arzunun həqiqətə çevrilməsi niyyəti ilə yanvarın sonunda Prinkipo adasında⁴³⁶ bolşeviklərin də kənarında qalmaması şərti ilə keçmiş Rusiyanın müxtəlif hissələrində meydana çıxan yeni dövlətlərin təmsilçilərindən ibarət ayrıca bir konfrans çağırılması məsələsi gündəliyə daxil edilib.

Hamımız qeyri-müəyyən vəziyyətdə qalmışdıq. Lakin Parisdən nəzərdə tutulan konfrans haqda teleqrafla bir-birinin ardınca yeni xəbərlər gəlməkdə davam edirdi. İngilis zabıtləri isə “Rusiya” konfransının keçirilməsi üçün münasib bina axtarmaq məqsədilə buradan Prinkipo adasına yola düşmüşdülər.

¹ Bura gələndən sonra Əhməd bəy Ağayev çox ağır xəstələndi. O zamandan bəri heç yerə çıxmır. Biz onunla bəzən evində görüşürük. (Ə. Topçubaşovun qeydi.)

Bütün bu hadisələrin baş verdiyi müddət ərzində ingilis və fransız nümayəndələri bizi Prinkipo adasında keçiriləcək konfransın nəticəsini gözləməyin zəruri olduğuna inandıрмаğa çalışırdılar.

Məcburi və xoşagəlməz qeyri-müəyyənlik zamanı, fevralın 13-də heç gözlənilmədən Çxeidze və Sereteliyə Parisə getmək üçün icazə verilməsi xəbərini aldım.

Bu hadisə müxtəlif şəkildə izah edilir: 1. Çxeidze və Sereteliyə “rus ictimai xadimləri” kimi icazə veriblər. 2. Fransız sosialist qruplarının təzyiqi altında sosialist kimi icazə alıblar. 3. “Sherches la femme” (“qadın amili” – *Tərc.*) – səfəri onlar üçün Seretelinin bacısının yaxın tanışlarından olan bir fransız “colonel”-i (“polkovnik” – *Tərc.*) təşkil edib. Yeri gəlmişkən, Seretelinin bacısı onunla birlikdədir və bir fransızda ərdədir.

Gürcü nümayəndə heyətinin qalan hissəsi buradadır. Çxeidze və Sereteli hələ Parisə çatmayıblar, 3–4 gün əvvəl onların həbs edilmələri barəsində sayıa yayıldı. Necə və harada həbs olunmaları məlum deyil.

Bu hadisədən sonra mən fransız nümayəndəsinin yanında olanda və belə ədalətsiz münasibətin bizə necə pis təsir etdiyini danışanda o, cavabında bildirdi ki, Parisdən gürcü heyətinin iki təmsilçisini göndərmək barəsində əmr alınıb, gürcülər isə Çxeidze və Seretelini seçiblər.

“Bəs bizim nümayəndə heyətindən heç kim getməyəcək?”
“Gedəcək, yalnız iki nəfər. İki nəfər də dağlılardan”.

Lakin həmin vaxtdan (fevralın 14-dən) sonra bu iki nəfər məsələsi də yerli-dibli unudulub. Prinkipo adasındakı konfransla bağlı təşəbbüs də eyni şəkildə yaddan çıxıb. Yalnız iki gün əvvəl (martın 2-də) teleqram aldım ki, Prinkipo konfransı gündəlikdən birdəfəlik çıxarılıb. Buna da səbəb bolşeviklərin orada iştirakla bağlı dəvətə qeyri-qənaətbəxş cavab vermələri olub.

Beləliklə, yenə də əvvəlki siyasi xarakterli mülahizələr qüvvədə qalır.

Yuxarıda adlarını çəkdiyim heyətlərdən başqa, indi Don və Kuban nümayəndələri, habelə Ukrayna təmsilçisi də buradadır. Biz Don (G.İ.Karaev⁴³⁷) və Kuban (L.L.Bıç⁴³⁸ – keçmiş Bakı şəhər başçısı) nümayəndələrinin birgə nahar dəvətini qəbul etdik. Gürcülərlə dağlıların da iştirak etdikləri nahar zamanı Parisə getməyə icazə alınması məsələsində birgə fəaliyyət barədə qərar qəbul olundu. Nümayəndə heyətlərinin təmsilçilərindən ibarət Məsləhət Şurası yaradıldı. Lakin gürcü heyətinin hazırda Çxeidzeni əvəz edən müvəqqəti sədri Rtsxiladze⁴³⁹ Məsləhət Şurasının tərkibindən çıxdığını bildirdi. Bu addımı sədrin səfərə yollanarkən özünün iştirakı olmadan siyasi xarakterli heç bir qərar qəbul etməmək barəsindəki müvafiq təlimatı ilə əsaslandırdı.

Mən də belə xarakterli birgə addımlar atılmasının əleyhinə olduğumu bildirdim. Ona görə kubanlıların hələ Odessada ikən yazdıqları memorandumu rədd etdik. Hazırladığım memorandum layihəsini təklif etdim. Həmin sənəd də öz növbəsində digərləri tərəfindən qəbul olunmadı. Səbəb memorandumda Rusiya tərkibindən çıxmaq məsələsinin çox kəskin qoyulması idi. Belə olduqda təzə memorandum hazırladıq (düzəlişlərim əsasında redaktə edildi). Həmin sənəddən yeni hökumətlərin təşkili və onların xarakteri məsələsi çıxarılmışdı.

Gürcülər bu dəfə də təklifə qoşulmaqdan imtina etdilər. Ukraynanın nümayəndə heyəti deyil, yalnız bir təmsilçisi olduğundan bizim, habelə Don, Kuban və Dağlı nümayəndə heyətləri (yalnız sədrilər) memorandumu imzaladılar və dünən ingilis ali komissarına (admiral Vebb⁴⁴⁰) təqdim etdik. O, fransız komissarı ilə (admiral Amet) danışacağına söz verdi. Bu gün, yaxud da sabah fransız komissarının yanında olacağıq, habelə İtaliya və Amerika komissarları ilə də görüşəcəyik. Təqdim etdiyimiz memorandumun surətini fransız dilinə tərcüməsi ilə birlikdə (əlavə № 7), habelə qəbul olunmamış digər iki memorandum layihələrini (əlavə № 5, 6) eləcə də “rus siyasi xadimlərinin” Parisdəki nümayəndə

heyətinin hazırladığı sənədin tərcüməsini (əlavə № 8) göndərirəm.

Güman edirəm ki, əvvəl-axır icazə alınacaq. Lakin hətta Parisdə də Müttəfiq dövlətləri⁴⁴¹ inandırmaq, çətin ki, mümkün olsun. Çünki onlar hələ də vahid Rusiya mövqeyində möhkəm dayanır, Finlandiya və Polşanı çıxmaq şərti ilə, yeni yaranmış hökumətlərin müstəqilliyini tanımamaq siyasəti yürüdürlər.

Deyilənlərlə yanaşı, mənə, artıq zəif də olsa, işıqucu görünür: Paris konfransı bütün Cənubi Rusiyanın siyasi, sosial və iqtisadi vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün xüsusi missiya göndərir. Missiya 30 nəfərdən ibarətdir.

Onun əksər üzvləri amerikalılardır. Missiya üç hissəyə ayrılıb. Bir hissə məxsusi Qafqaz üçün nəzərdə tutulur. Dünən Qafqaz bölməsinin şefi, amerikan “colonel” Benjamin Burqes Moore⁴⁴² yanımda oldu. Rusca yaxşı danışır. Mən və Məmməd həsən Hacinski onunla söhbət etdik. Aşağıdakı suallarına cavab verdik: 1. Azərbaycan siyasi və iqtisadi baxımdan müstəqil yaşaya bilərmə? 2. Buna maddi və mənəvi gücünüz çatarmı? 3. Qafqazda, yaxud Zaqafqaziyada federasiya, yaxud konfederasiya yarana bilərmə? 4. Əgər Rusiya Federativ Respublikası qurularsa, Azərbaycan onun tərkibinə daxil olmaq istəyərmi? 5. Hər hansı başqa bir dövlətin sizi öz təsiri altına almasının mümkünlüyü barəsində düşünürsünüzmü?

Yazdığım memoranduma uyğun birinci və ikinci suallara müsbət cavab verəndən sonra məhz indi, Müttəfiq dövlətlərin, görünür, ermənilərin artıq həddini aşan tələblərini qəbul etməyə hazır görüdükləri, onların isə vəziyyətdən yararlanıb bizim Federasiyaya qoşulmaq istəmədikləri bir yana qalsın, hələ bütün bunlar azmış kimi, Türkiyə və Azərbaycanın hesabına Böyük Ermənistan yaratmağa can atdıqları bir şəraitdə Qafqaz federasiyası təşkili ideyasına şübhə ilə yanaşdığımı bildirdim. Dördüncü suala da mənfi cavab verdim. Beşinci sualın cavabında ölkəmizlə bağlı heç bir maddi marağı olmayan, lakin bizə himayə göstərmək

məsələsində əxlaqi və ümumbəşəri xarakterli Vilson prinsiplərinə əsaslanan Amerikanın adını Azərbaycana təsir göstərmə imkanı olan dövlət kimi çəkdim.

Görünür, cənab Moore söhbətimizdən ümumən razı qaldı. Yazdığım memorandumun bir nüsxəsini məmnuniyyətlə qəbul etdi. Vidalaşarkən ölkəmizdə görüşüb fikir mübadiləsi apara biləcəyi bir neçə şəxsi nişan verməyimizi xahiş etdi. İstəyini yerinə yetirəcəyimizə söz verdik. Bu gün Batuma yola düşür. Tiflisdə qalacaq, lakin Bakıya da mütləq gələcək. Qafqazda üç aydan çox olacaq. Bizə ünvanladığı sualları müzakirə üçün əvvəlcədən nümayəndə heyətimizin üzvlərinə təqdim etmişdim (bax: əlavə № 9).

Diqqəti bir daha ümumi şəraitin və öz vəziyyətimizin tam qeyri-müəyyənliyinə yönəltməklə məlumatı bitirirəm. Sizinlə, teleqraf bir yana qalsın, adi yolla, ən azı kuryer vasitəsilə də əlaqə saxlamaq imkanının olmamasına son dərəcə təəssüflənirəm. Siz ki həftədə bir dəfə kuryer göndərməyə söz vermişdiniz? Özümə qalsa, hər həftə həmin vasitədən istifadə etmək istərdim. Lakin, heyhat... yaşadığımız günlərin ağır şəraiti nəticəsində bu, tamamilə imkan xaricindədir. Ancaq yenə də mümkün vasitələrlə əlaqə yaratmaq yollarını sınaqdan keçirdim və yanvarın 19-da heyətimizin hələ də Parisə yola düşə bilməməsi, icazə gözləməsi barədə ingilislərin baş qərargahına, Sizin adınıza teleqraf göndərdim.

Teleqramı qəbul etdilər. Ancaq Siz onu almısınız mı? Məlum deyil.

Bu qeyri-müəyyənlik, sabah nə baş verəcəyindən xəbərsizlik məni maddi vəsaitlə bağlı məsələyə də toxunmağa vadar edir. Söz yoxdur ki, nümayəndə heyəti böyük məbləğdə pulla təmin olunub və üzvlərimiz, fikrimcə, hətta lazım olandan da artıq məvacib alırlar. Lakin burada qalacağımız vaxtın qeyri-müəyyənliyi, habelə Parisə gedəcəyimiz təqdirdə ortaya çıxacaq məsrəflər heyətin zəruri xərclərinin və digər ehtiyacların ödənilməsi üçün lazımı anda vəsait ala bilməsi ilə bağlı

indidən müvafiq tədbirlər görülməsini tələb edir. Məsələ müzakirə edilib, üzvlər məni bu barədə Sizə məlumat verməyə vəkil ediblər. Heyət yola düşərkən ayrılan məbləğ miqdarında yeni vəsaitin etibarlı adamla birbaşa Konstantinopola göndərilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Yaxud general Tomsonun yardımından istifadə edərək həmin vəsaiti ingilislərin baş qərargahı vasitəsilə bura köçürmək mümkündür.

Bir də təkrar edirəm: bütün bunları pul tələbi kimi başa düşməyin, indiki şəraitin rabitə çətinliklərindən doğan ehtiyatlılıq kimi qəbul edin. Yeri gəlmişkən, bahaçılığı və qaldığımız oteldəki xalis soyğunçuluğu da nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Burada rus rublu hər gün dəyərini itirir. Məsələn, beş gün bundan əvvəl 10000 Nikolay rubluna 909 türk lirəsi və 1060 ingilis funt-sterlinqi almaq mümkün idi. Dünən isə eyni miqdarda rus rubluna artıq 882 türk lirəsi və 1041 funt-sterlinq verilirdi. Konstantinopol birjası rus pulları ilə doludur. Bu pullar içərisində kerenkaları⁴⁴³, demək olar ki, qəbul etmirlər, yaxud da 1000 kerenkaya yalnız 300 rubl verirlər.

Bütün bu mülahizələri nəzərə alanda yuxarıda bəhs etdiyim ehtiyatlılığın səbəbi aydınlaşır. Yoxsa yad yerdə xoşagəlməz vəziyyətə düşə bilərik.

Nə etmək olar? Xaosun hökm sürdüyü şəraitdə qənaətcilliklə bağlı bütün arzulara baxmayaraq, xərclər də bu xaosun xarakterinə uyğunlaşır.

Fikrimcə, bəd ayaqda xaosla da barışmaq mümkündür. Bir şərtlə ki, ondan arzuladığımız dünya yaransın. Elə dünya ki, uğrunda mübarizədə adam itirdiyi qüvvə və vəsaitə nəinki heyifsilənir, hətta özünü tamam qurban vermək istəyir.

*Раевский А. Мусаватское правительство на
Версальской конференции. Доклад председателя
азербайджанской мусаватской делегации.
Баку, 1930, с. 25–31.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Sabah səhər Tuqanov təsadüfən buradan yola düşür. Onunla nümayəndə heyətinin Paris səfəri ilə bağlı indiki qısa məlumatı diqqətinizə çatdırıram.

Axırncı məktubu göndərəndən (cənab Əliyev vasitəsilə) sonra ingilis komandanlığından fransızların razılıq verəcəkləri təqdirdə nümayəndə heyətimizin yola düşməyinə onlar tərəfdən hər hansı maneə törədilməyəcəyi barədə məlumat (əlavə № 1) aldım.

Nümayəndə heyətinin qərarı ilə hər iki komandanlığa əsaslandırılmış məktub yazdım. Nəticədə dörd nəfərin getməyinə razılıq əldə edildi. Lakin heyətin bütün tərkibinin, dəftərxananın isə heç olmazsa, bir hissəsinin səfərinə nail olmağı daha məqsədəuyğun saydığımdan hamı üçün icazə almaq istiqamətində söylərimi davam etdirir, eyni zamanda Marselə gedən gəminin nə zaman yola düşəcəyini gözləyirdim. Elə həmin ərəfədə işlərin gedişinə öz təsirini göstərən hadisə baş verdi: bir neçə gün əvvəl, əgər belə demək mümkündürsə, xarici hakimiyyət dairələrinin göstərişi ilə Əhməd bəy Ağayev həbs edildi. Bu, İttihad və Tərəqqi hərəkatına mənsubluğu, Antanta əleyhinə mətbuat səhifələrindən, Parlament kürsüsündən çıxışlarına görə ona yönələn hücum və ittihamların məntiqi nəticəsi idi.

Eyni zamanda buradan teleqrafla göndərilmiş sorğuya Parisdən cavab gələndə qədər səfərlə bağlı mənə daha əvvəldən verilmiş icazənin dayandırıldığı haqda məlumat aldım. Bu məlumatı bizə fransız komandanlığı çatdırmışdı. Bir həftə

ərzində Parisdən cavab gələcəyinə ümid bəsləyirik. İstənilən halda, nümayəndə heyəti öz tərkibindən üç nəfəri (M.Hacinski, Ə.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli) göndərməyi qərara alıb. Onlar İstanbuldan bu ayın 24-də çıxan ilk gəmi ilə yola düşəcəklər.

Təfərrüatlar barədə yazmağa ehtiyac görmürəm. Bizə münasibətdən isə ümumən danışmağa dəyməz. Əvvəlki məktubumda da qeyd etdiyim kimi, buradakı digər heyətlərlə müqayisədə bu, daha aydın nəzərə çarpır. Mövcud münasibət və üstəlik də Ə.Ağayevin həbsi hər şeyə aydınlıq gətirir.

*Dərin hörmətlə,
Əlimərdan bəy Topçubaşov*

P.S. Gürcü nümayəndə heyətinin burada aldığı Tiflis qəzetlərindən Azərbaycan hökumətinin tərkibində baş verən dəyişikliklər¹ haqda öyrəndik. Qəzetdə sadəcə qısa məlumat vardı. Yenə də Sizdən bir xəbər ala bilmirik. Heç olmazsa, Bakı və Tiflis qəzetlərini göndərin.

29 mart 1919-cu il

Təəssüf ki, yuxarıdakı qısa məktubu 17–18 mart tarixlərində ingilis gəmisi ilə Batuma, oradan da Bakıya getmək istəyən Tuqanovla göndərmək mümkün olmadı. Gəmi səmtini dəyişdi. Tuqanovdan ötrü isə yalnız sabah Batuma getmək və yolunu davam etdirmək imkanı yaranır.

Nümayəndə heyətinin Parisə səfəri ilə bağlı hələ də öz həllini tapmayan məsələ haqqında əlaqədar məktubumu martın 18-dən 29-na qədərki dövrü əhatə edən məlumatlarla tamamlayıram.

¹ 1919-cu il fevralın 25-də baş nazir Fətəli xan Xoyski səhhəti ilə bağlı istefaya getmək barəsində Parlamenta müraciət etmişdi. İstefa qəbul olunmuş, yeni hökumətin formalaşdırılması Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırılmışdı. Eyni zamanda yeni hökumət qurulana qədər F.Xoyskinin öz səlahiyyətlərini icra etməsi razılaşdırılmışdı. (Tərc.)

Gözləntilərimizin əksinə olaraq, fransız hakimiyyəti üç nümayəndəmizin ölkəyə buraxılmasından da imtina etdi. Bildirildi ki, Parisə göndərilən sorğu tək mənim deyil, nümayəndə heyətinin bütün üzvləri haqdadır. Üzvlərimizdən bəziləri xüsusi olaraq ingilislərə üz tutdular, xahiş etdilər ki, onlara Londona getməyə icazə verilsin. İngilislər əvvəlcə sanki icazə verməyə razı oldular. Amma bildirdilər ki, London səfərinə bir aydan tez çıxmaq mümkün deyil.

Amerika və İtaliya rəsmiləri ilə görüşməli oldum. Vəziyyətimizə anlayışla yanaşdılar. Nümayəndə heyətimizin Parisə getməsinə, hətta sülh konfransında iştirakına öz tərəflərindən heç bir maneə görmədiklərini dedilər. Bu məsələ ilə əlaqədar Amerika ali komissarı mənə ayrıca məktub da göndərib (əlavə № 2). İtalyanlardan da belə bir məktub gözləyirəm¹ (əlavə № 3). Lakin hələ Amerika ali komissarının məktubu gələnə qədər martın 25-də fransız ali komissarından məlumat almışdım ki, Fransanın xarici işlər naziri nümayəndə heyətinin heç bir üzvünün Parisə gəlməsinə icazə vermir. İmtinanın səbəbləri göstərilməmişdi.

Mən xəstələndiyimdən, M.Hacınski, C.Hacıbəyli və M.Məhərrəmov Parisə yola düşməyimizə kömək göstərməsi, əgər bu mümkün deyilsə, Londona getməyə şərait yaratması xahişi ilə ingilis nümayəndəsinin yanında olublar. İngilis nümayəndəsi (cənab Holer) fransız təmsilçisi (cənab Düpare) ilə danışacağına, eyni zamanda fransızlardan razılıq ala bilməsə, bizi Londona göndərəcəyinə söz verib.

Dünən, martın 28-də əvvəlcədən görüşə razılıq alandan sonra boğazımın bərk ağrısına baxmayaraq, Şərqdəki bütün Müttəfiq qoşunlarının mənzil-qərargahı burada yerləşən ali baş komandanı general Franşe d'Esperenin⁴⁴⁴ yanına getdim. General Franşe d'Espere məni çox diqqətlə dinlədi. Surətlərini gətirdiyim sənədləri özündə saxlayıb yardım

¹ Bu gün axşamdan xeyli keçmiş italyan ali komissarından belə bir məktub aldım. (Ə.Topçubaşovun qeydi.)

göstərməyə çalışacağına və nəticə barədə söhbətdə iştirak edən zabıt vasitəsilə məlumat çatdıracağına söz verdi.

Və doğrudan da, bu gün (martın 29-da) saat 12-də həmin zabıt general Franşe d'Esperenin apardığı danışıqlar nəticəsində iki nəfərin getməyinə icazə alınması haqda xəbər gətirdi. Bir saatdan sonra generaldan fransız təmsilçisi cənab Düpareyə ünvanlanan zərf aldım. Zərfi şəxsən təqdim etmək və danışmaq üçün cənab Düparenin yanına getdim. Lakin təəssüf ki, o, çox məşğul idi, məndən sabah yox, birisigün səhər saat 10-da gəlməyi xahiş etdi. Təbii ki, gedəcəyəm, sonra isə ingilis nümayəndəsinə baş çəkəcəyəm.

Beləliklə, indi Parisə neçə nəfərin – iki, yoxsa üç təmsilçinin gedəcəyini müəyyən edirik. Özümə gəldikdə, görünür, məni hələlik burada saxlamaq haqda qərar var. Sadəcə motivlərinə varmadan faktları sadalamaqla kifayətləndim. Yenidən hansısa dəyişikliklər olacaqmı – bilmirəm... Kimin hara gedəcəyi barəsində sizə teleqramla xəbər çatdırmağa çalışaram. Əsas səbəb haqqında hələ martın əvvəllərində göndərdiyim məktubda məlumat vermişdim. “İnde ira” (latın ifadəsidir, təxminən “qəzəbin səbəbi budur” anlamını verir. İngilislərin Əhməd bəy Ağayevi qaralamaları və həbsə atmalarına işarə edilir – *Tərc.*).

***Dərin hörmətlə,
Əlimərdan bəy Topçubaşov***

***Məktubun üzərindəki dərkənar: Katibin diqqətinə!
Paris konfransı ilə bağlı kağızları dərhal göndərin və
mənə xüsusi məruzə layihəsi təqdim edin. F.Xoyski.***

20 aprel 1919-cu il

Али Мардан бек Топчибашев. Избранное. В 4-х томах, т. 3. Государственная деятельность. Баку, 2015, с. 241–243.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Sabah Ələkbər bəy Topçubaşov⁴⁴⁵ buradan ingilis gəmisində yola düşür. O, hökumətin və Azərbaycan Respublikasının sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin kuryeri kimi Bakıya qayıdır. Heyətin bura – Konstantinopola gəlişindən bəri sayca üçüncü rəsmi məlumatı onunla göndərirəm.

Birinci məlumat bu il martın 4–5-də Əlibala Əliyev vasitəsilə həm nümayəndə heyətinin gördüyü işlərə, həm də xüsusən Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə və səlahiyyətli naziri kimi şəxsi fəaliyyətimə dair çoxsaylı sənəd və aktların surətləri ilə birlikdə yola salınmışdı. Məlumatla fransız və türk dillərində kitablar, broşürlər, habelə həmin dillərdə qəzet komplektləri də əlavə edilmişdi. Göndərilən bütün sənədlərin bölmələr üzrə təsviri hazırlanmış və bunlar da cənab Əliyevlə yola salınmışdır.

Nümayəndə heyətinin Parisə getməsi ilə bağlı məsələlər haqda martın 6-dan 29-na qədərki dövrü əhatə edən ikinci məlumat isə 17–29 mart tarixli məktub və müvafiq əlavələrlə birlikdə Tuqanov vasitəsilə göndərilmişdir.

Təəssüf ki, indiyə qədər hər iki məlumatın əlavələri ilə birlikdə Sizin tərəfinizdən alınması barəsində heç bir xəbər yoxdur. Xüsusən də cənab Əliyevlə göndərilən məlumatın çatıb-çatmaması narahatlıq doğurur. Çünki yaxın günlərdə buraya gələn R.Hadızadə Batumda cənab Əliyevin xoşagəlməz hadisələrlə üzləşdiyini, nəticədə məlumatları tam şəkildə və ağzıbağlı halda Sizə çatdırmaq imkanından məhrum olduğunu söyləmişdi.

Son dərəcə narahatlıq yaradan bu məsələ, təəssüf ki, indiyə qədər aydınlaşdırılmayıb və bizə heç bir xəbər bildirilməyib.

Aradan keçən müddət ərzində Bakıdan bir sıra başqa şəxslər (R.Hadıızadə, L.Əmircanov, draqomanlar Dubrovski və Bosyaqanski, Xalq Təminatı Nazirliyinin kontragentləri Valter Zelenski və Dyakonov) gəlirlər, lakin onların heç biri cənab Əliyevin və cənab Tuqanovun sağ-salamat qayıtmaları barəsində hər hansı məlumata malik deyillər. Yalnız R.Hadıızadə özü ilə bir neçə şəxsi məktub və bəzi qəzetlər gətirmişdi.

Yenə həmin R.Hadıızadə Batumdan, Mahmud bəy Əfəndiyevdən mənim adıma bir neçə zərf çatdırıb. Onların içərisində Sizin 18 fevral tarixli şifrəli məktubunuz da vardır. Nəhayət, Adil xan Ziyadxanovun göndərdiyi 27 fevral tarixli şifrələnmiş başqa bir məktubu, habelə onun məruzəsinin fransız və rus dillərindəki mətnini Əbdüləli bəy Əmircanov təqdim edib.

Onların kabinetin süqutu (yaxud tərkibinə qismən dəyişikliklər edilməsi) barəsində verdikləri xəbərlər dolayısı ilə son günlərin Batum qəzetlərində də müəyyən qədər təsdiq olunmaqdadır. Lakin həqiqətən də, yeni kabinet formalaşıbsa, təəssüf ki, onun tərkibi indiyə qədər bizə naməlum qalmaqdadır.

Beləliklə, fevralın sonundan etibarən yenə də Azərbaycandakı vəziyyətdən tam xəbərsizik. Eyni zamanda Fətəli xan Xoyskinin məktubunda vəd olunan vəsait və əlavə köməkçi qüvvələrdən də heç bir səs-soraq yoxdur. Yalnız aprelin 6-da ingilis komandanlığı vasitəsilə Fətəli xan Xoyskinin 30 mart tarixli teleqramını almışam. Həmin teleqramda o, işlərin gedişi ilə maraqlanır və nümayəndə heyətinin Parisə yola düşmə vaxtını soruşurdu. Ertəsi gün (aprelin 7-də) heyət üzvləri ilə məsləhətləşdikdən sonra mən eyni komandanlıq vasitəsilə aşağıdakı məzmununda cavab teleqramı göndərdim:

“Bakı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə. Nümayəndə heyəti yola düşə bilmir.

Parisə getmək üçün Hacınskiyə, Ceyhun bəyə⁴⁴⁶ və Məhərrəmov⁴⁴⁷ icazə verilir. Mən burada qalmağa məcburam. Digər üzvlər Londona getməyə çalışırlar. Yeni adamlar göndərsəniz, onların Parisə səfər icazələrinin yerində – Bakıda alınmasına nail olun. Nümayəndə heyətinin sədri Topçubaşov”.

Bu teleqram indiki vaxtla bağlı vəziyyəti əks etdirirdi. Artıq cənab Tuqanov vasitəsilə göndərilən məlumatdan fransız ali komissarının mənim səfərimi dayandırdığını bilirsiniz (əlavə № 1). Yenə də həmin komissar 29 mart tarixli məktubu ilə bizə xəbər çatdırıb ki, Fransa Xarici İşlər Nazirliyi nümayəndə heyəti üzvlərindən heç kimin Parisə getməsinə icazə vermir. Lakin hələ bu xəbər gəlib çatmamışdan əvvəl Parisə, sülh konfransı sədrinin ünvanına, habelə Fransa, İngiltərə, Amerika və İtaliya dövlət başçılarından adınə yaranmış vəziyyətlə əlaqədar qısa məlumat göndərməyi qərara almışdıq. Bu məktub martın 21-də hazırlanıb və artıq yola salınıb (əlavə № 2).

General Franşe d'Esperenin 29 mart tarixli göstərişinə əsasən, martın 31-də onun məktubu ilə Fransa diplomatik təmsilçisi Düparenin yanında oldum.

Aşkara çıxdı ki, Parisə getməyə üç nəfərə icazə veriləcək. Fransız nümayəndəsinin tələbi ilə bizim heyətin siyahısı istədiyi tərkibdə üçüncü dəfə ona təqdim olundu. Bir neçə gündən sonra adı çəkilən fransız nümayəndəsinin dəftərxanasından şifahi şəkildə bildirdilər ki, Məmmədhasən Hacınski, Məmməd Məhərrəmov və Ceyhun bəy Hacıbəyli Parisə gedə bilərlər.

Bununla əlaqədar Parisə göndəriləcək üzvlərin tərkibinin öz tərəfimizdən seçilib müəyyən edilməməsinin qətiyyəən məqsədəuyğun olmadığını Fransa təmsilçisinin nəzərinə çatdırmağı zəruri saydıq. Müvafiq məzmunlu məktub mənim imzamlə aprelin 8-də göndərildi (əlavə № 4).

Eyni zamanda Parisə, sülh konfransı sədrinə, habelə Fransa, İngiltərə, Amerika və İtaliya hökumətlərinin baş

nazirlərinə teleqram vurulması qərara alındı və həmin qərar aprelin 8–9-da icra edildi (əlavə № 5).

8 aprel tarixli məktubumuzla əlaqədar (əlavə № 4) aprelin 12-də fransız nümayəndəsinin məlumatı alınıb. Məlumatda yuxarıda adları sadalanan üç nəfərin Parisə gedə biləcəkləri göstərilir (əlavə № 6), lakin bütövlükdə, mahiyyət etibarilə məktubumuz cavabsız buraxılıb.

İngilis nümayəndəsi qarşısında da müvafiq tələblər qaldırılıb. O da mənim Londona getməyimin mümkün olmadığını bildirib. Şeyxülislamov⁴⁴⁸ və Mirmehdiyevlə⁴⁴⁹ əlaqədar isə Londona xəbər verəcəyini vəd edərək 3–5 günə cavab çatdıracağını bildirmişdi. Lakin indiyə qədər heç bir məlumat almamışıq.

Bizim cavab kimi göndərdiyimiz 7 aprel tarixli teleqramımızın (bax: yuxarıda) məzmunu da hadisələrin, üzərində qısa şəkildə dayandığım inkişafını əks etdirirdi. Sonra necə oldusa, adlarını çəkdiyim nümayəndələrlə bütün danışıqlar öz-özünə kəsildi. Heyətimiz yaranmış vəziyyəti müzakirə edib, məcburiyyət qarşısında bir neçə yerə ayrılmaq qərarı verdi. Üç nəfərdən – Hacınski, Məhərrəmov, Hacıbəylidən ibarət birinci qrup Parisə, iki nəfərdən – Şeyxülislamov və Mirmehdiyevdən ibarət ikinci qrup Londona gedəcək, mən isə Konstantinopolda qalıb fəaliyyət göstərəcədim. Qüvvələrin bu şəkildə bölündüyü şəraitdə, aydın məsələdir ki, artıq bütöv nümayəndə heyətindən danışmağa lüzum qalmır. Ona görə də qərara alındı ki, adı çəkilənlər daha heyət kimi və heyət adından deyil, onun ayrı-ayrı üzvləri kimi danışıqlar və hərəkət etsinlər. Belə bir qərar da çıxardıq ki, Parisə gedənlər var qüvvələri ilə nümayəndə heyətinin qalan üzvlərinin də Fransa paytaxtına gəlmələri üçün icazə almağa çalışmalıdırlar.

Lakin sonra vəziyyət dəyişildi və indi hamımızın pasportunda, əvvəla, Romaya yola düşməyə imkan verən italyan vizası vardır, bundan əlavə, Mirmehdiyevlə Şeyxülis-

lamov Marsel və Parisdən keçmək, həmin şəhərlərin hər ikisində də dayanmaq hüququ ilə Londona getmək üçün ingilis vizası alıblar.

İndi Parisə gedirik, sonra necə hərəkət edəcəyimiz isə orada aydınlaşacaq. Aprelin 21-də, bazar ertəsi Marselə üzən ingilis gəmisində artıq bizə yer vəd edilib. Güman edirəm ki, bu dəfə, doğrudan da, yola çıxacaq və aprelin sonunda Parisdə olacağıq. Əgər mümkün olsa, buradan ayrıldığımız günün dəqiq tarixi barədə Sizə teleqram göndərəcəyəm. İşlərin gedişini gözləmədiyimiz halda dəyişən şərait haqda indidən yazmağa ehtiyac yoxdur.

Məlumatı nümayəndə heyətinin maliyyə tələbatının qaydaya salınması məqsədilə mümkün qədər tez və qəti tədbirlər görülməsinin vacibliyini bir daha xatırlatmaqla başa çatdırıram. Sərəncamımızdakı maddi vəsait tükənmək üzrədir və o, Paris səfərimizi maliyyələşdirməyə, çətin ki, çatsın. Doğrudur, Parisdə hələ yanvar ayında göndərilmiş pul köçürməsi var. Lakin orada qalmaq müddətinin tam qeyri-müəyyənliyi, heyət üzvlərinin hissə-hissə müxtəlif yerlərə getmək zərurəti, görünməmiş bahalıq və pulların, xüsusən də rus rublunun dəyərinin (Konstantinopolda bu pulun tədavüldə işlənməsinə, ümumiyyətlə, icazə verilmir) hədsiz dərəcədə aşağı düşməsi və s. kimi səbəblər dərhal müvafiq maddi vəsait ayrılmasını tələb edir. Həmin vəsait, artıq Parisə göndərilmiş pul köçürülməsi də daxil olmaqla, heyətə Bakıda ayrılan məbləğdən az olmamalıdır.

Vəsaitin necə göndərilməsinə gəldikdə isə, Siz yenə də Bakıdakı ingilis komandanlığının yardımından istifadə etməli olacaqsınız. Aydın məsələdir ki, əgər pulu xüsusi adamın gətirməsi imkan xaricindədirsə, bu yolu seçməlisiniz.

Ümumiyyətlə, yaxşı olardı ki, nümayəndə heyətinin Paris səfərinə icazə alınması ilə bağlı bütün məsələlər barədə ingilis komandanlığına məlumat verilsin. Kiminsə Parisə göndərilməsi zərurəti ortaya çıxanda onun gəlişinin də həmin komandanlıq vasitəsilə təmin edilməsi yerinə düşərdi.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Sonda bir daha bildirmək istəyirəm ki, mən yalnız işin faktiki tərəfi haqda yazmağa məcburam. Məruz qaldığımız hər şeyi meydana çıxaran və izah edən mülahizələrə, səbəblərə və motivlərə toxunmaq istəmirəm...

*Раевский А. Мусаватское правительство на
Версальской конференции. Доклад председателя
азербайджанской мусаватской делегации.
Баку, 1930, с. 31–35.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Tam təsadüfən sabah buradan Konstantinopola yola düşəcək bir nəfərlə məktub göndərmək imkanı yarandı. Bu fürsətdən istifadə edib səfərimizlə bağlı qısa məlumatı diqqətinizə çatdırıram.

Aprilin 22-də nümayəndə heyəti, nəhayət ki, təsadüfi italyan gəmisində Konstantinopoldan yola düşə bildi. Yolumuz Konstantinopol–Saloniki–Pirey–Messina–Neapol marşrutu üzrə idi. Aprilin 30-da Neapola yetişdik, mayın 2-də isə Romaya gəldik. İndi burada həftədə iki dəfə Parisə gedən sürət qatarını gözləyirik. Sabah yox, birisigün biz də həmin qatarla Parisə çıxırıq.

Dəniz səyahətimiz zamanı dünya siyasətində sülh konfransının işlərinin gedişinə ciddi təsir göstərə biləcək bəzi hadisələr baş verib.

Amma hələlik hər cür məlumat və şərhlərə münasibətdə bitərəf mövqe tutmaq lazım gəlir. Burada bəzi adamlarla görüşməyə çalışırıq.

Parisdən əhatəli məlumat göndərəcəyəm. Belə bir məlumatı Sizdən də gözləyirəm. Xüsusən də qonşularımızın vəziyyəti barəsində məlumatlandırılmağımız çox vacibdir.

Bizdə (Bakıda – *Tərc.*) olan şəxsləri Parisdəki təmsilçilər vasitəsilə nümayəndə heyətimizə dəstək vermələri üçün təşviq edin. Eyni işi qonşu dövlətlərlə də görün. Heyətin maliyyə baxımından təminatı qayğısına qalın.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Bütün bu məsələlər barəsində əvvəlki məktublarımda yazmışam. Eyni sözlər Parisə (və geriyə!) kuryer göndərilməsinə də aiddir.

Əgər mümkün olsa, Parisdəki ünvanımızı teleqraf vasitəsi ilə bildirəcəyəm.

Nümayəndə heyətinin bütün tərkibi Sizə salam göndərir.

Hamı sağ-salamatdır və bunu ailələrinə xəbər verməyi xahiş edirlər.

*Dərin hörmətlə,
Ə. Topçubaşov*

*Архив Политических Документов при Управлении
Президента Азербайджанской Республики.
Ф. 277, д. 2, лл. 79–80. Рукопись.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Romadan mayın 4-də, Parisdən mayın 15-də¹ göndərdiyim məktublarda artıq Sizə xəbər vermək şərəfinə nail olduğum kimi, rəhbərlik etdiyim nümayəndə heyəti uzunmüddətli gözlənti və əziyyətdən sonra Konstantinopoldan yalnız aprelin 22-də çıxıb. Həm də tam tərkibdə gələ bilməmişik. Əvvəlki məlumatda haqlarında yazdığım əməkdaşları və texniki işçiləri orada qoyub gəlmək məcburiyyətində qalmışıq.

Nümayəndə heyəti üzvlərindən isə yalnız Əhməd bəy Ağayev gələ bilmədi. Xəbər verdiyim kimi, o, hələ martın əvvəllərində İttihadçılar partiyasına mənsubluqda ittiham olunaraq Türkiyə hökumətinin sərəncamı ilə həbs edilmişdi. Bütün istəyimizə rəğmən ona əhəmiyyətli kömək göstərə bilmədik.

Həm bu, həm də digər məsələlər barədə mən Ələkbər bəy Topçubaşovla göndərdiyim 18–21 aprel tarixli məlumatda daha ətraflı yazmışdım. Üstəlik, həmin məlumatı şifahi məruzə ilə tamamlamağı da ona tapşırırdım.

Artıq hökumət Azərbaycan nümayəndə heyətinin Konstantinopoldan yola düşdüyü tarixə qədər cərəyan edən bütün hadisələrdən xəbərdardır.

Lakin təəssüf ki, biz Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə bağlı heç bir məlumat almamışıq. Bu isə öz növbəsində nümayəndə heyəti üzvlərini əsəbiləşdirməyə, onların fəaliyyətinə müəyyən mənfi təsir göstərməyə bilməz.

¹ Nümayəndə heyətinin Parisdən göndərdiyi 15 may 1919-cu il tarixli 5 sayılı məktubun mətni əldə yoxdur. (Tərc.)

Doğrudur, indiki şəraitdə mütəmadi məktublaşma yolu ilə ünsiyyət tələb etmək çətindir. Amma yenə də, heç olmasa, ayda bir dəfə qısa məlumatlar göndərməklə ümumən ölkənin vəziyyəti, xüsusən də hökumətin əsas addımları, habelə Müttəfiq qüvvələrin komandanlığı və qonşu respublikalarla münasibətlər sahəsindəki təşəbbüslər barəsində nümayəndə heyətini hadisələrin məcrasında saxlamaq son dərəcə zəruridir. Bunun üçün yeganə yol ardıcıl şəkildə kuryerlərin göndərilməsi, habelə arabir Müttəfiq qüvvələr komandanlığının sərəncamındakı radiodan istifadə edilməsidir.

Başqa nümayəndə heyətləri də bu vasitələrdən yararlanırlar. Həm də kuryer kimi öz adamlarını deyil, xariciləri (fransız, yəhudi və s.) göndərirlər.

Bizim hökumətin də həmin üsullardan faydalanması yerinə düşərdi. Eyni zamanda Müttəfiq qüvvələr komandanlığının və Tiflisdə artıq öz radiosuna malik olan gürcü hökumətinin də köməyindən istifadə etmək olar.

Öz növbəsində nümayəndə heyəti də Bakıya kuryer göndərməyi nəzərdə tutur. Əgər indiyə qədər həmin vasitəyə əl atmamışıqsa, bu, ilk növbədə istər bizim, istər ümumən keçmiş Rusiya imperiyasının, istərsə də artıq Müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınan və müstəqil mövcudluq haqqına qovuşan Polşanı çıxmaq şərti ilə imperiyadan ayrılmış bütün yeni dövlətlərin vəziyyətinin sona qədər aydınlaşmaması ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən isə, əslinə qalanda, hələ biz özümüz də burada cərəyan edən hadisələrdən kifayət qədər baş çıxarmağa imkan tapmamışıq. Bütünlükdə məsələlər lazımi dərəcədə aydınlaşmayıb. Konfrans ümumi mülahizələrdən Müttəfiqlərin digər dövlətlər, ilk növbədə isə, təbii ki, müharibədən məğlub çıxmış Almaniya, Avstriya, Türkiyə və Bolqarıstanla gələcək qarşılıqlı münasibətlərin konkret müddəalarına keçdikcə şərait daha da mürəkkəbləşir. İndiyə qədər hələ də Almaniya ilə sülhün ilkin şərtləri müəyyən edilməyib. Şərtlərin

Almaniyaya təqdim olunmasından isə artıq bir ay keçir. Avstriya nümayəndə heyəti eyni məzmunlu notanı yeni alıb. Türkiyə heyəti isə bugünkü teleqramdan da göründüyü kimi, yalnız iyunun 6-da Konstantinopoldan çıxıb. Eyni sözləri Bolqarıstan təmsilçiləri haqda da demək olar.

Təklif edilən şərtlərin hamısı son dərəcə ağırdır. Buna görə də onların nisbətən ağırsız qəbul ediləcəyi böyük narahatlıq doğurur. Burada, konfransda hökm sürən şəraiti tənqid eləyən, hətta İngiltərənin həddindən artıq sərt tələblərinə etiraz bildirən səslər indi daha ucadan eşidilməkdədir.

Sosialist qrupları lap çox narazıdırlar. Onların mətbu orqanları Antantanın həddən ziyadə sərt tələblərinə, bütünlükdə isə konfransın gedişinə açıq etirazlarını bildirirlər. Fransada, hətta İngiltərədə də artıq 20–25 gün olar ki, fəhlələrin, müxtəlif peşələrdən olan işçilərin, habelə ticarət, sənaye və nəqliyyatın (omnibus, tramvay, metropoliten) müxtəlif sahələrində çalışanların tətili başlanıb. Dəmiryolçuların ümumi tətlinin gözlənilmədiyi də deyilir. Etiraz hərəkətində hələlik iqtisadi xarakterli tələblər irəli sürülür. Onları doğuran isə ilk növbədə zəruri istehlak mallarının görünməmiş bahalıdır. Bəzi gündəlik tələbat mallarının qiyməti az qala hər gün artır, bir qismi isə (şəkər və s.) bazarlarda ümumiyyətlə yoxdur. Lakin iqtisadi etirazlarla yanaşı, ehtimal ki, sırf siyasi xarakterli aksiyalar da yetişməkdədir. Bəzi qəzetlər isə hətta inqilabi hərəkət başlanacağını yazırlar. Bəlkə də, vəziyyət fəlakət həddinə gəlib çatmayacaq. Lakin son dərəcə həyəcanlı şərait yaranıb. Bu isə öz növbəsində konfransın və komissiyaların işinə təsir göstərir. Deməyə ehtiyac varmı ki, belə vəziyyətdə hər cür görüşlər, danışıqlar, ümumiyyətlə, yeni dövlətlərin mənafeyi, xüsusən də bizim kimi hər hansı himayədən məhrum nümayəndə heyətinin tələbləri Antanta təmsilçilərinin nəzərində qətiyyətlə birinci yerdə dayanmır?

Baş verənlər azmış kimi, belə bir ilkin şərt də irəli sürülüb ki, əvvəlcə ümumi rus məsələsi həll olunmalı, yalnız

bundan sonra keçmiş Rusiyadan ayrılan yeni dövlətlərin tələblərinə baxılmalıdır. Sonuncuların isə tələb, qarşılıqlı iddia və mübahisələrinin sayı-hesabı yoxdur.

Əlbəttə, mövcud şərait Parisdəki xalis rus ünsürlərinə hər cəhətdən sərf edir. Statistik məlumatlara görə, müxtəlif yollarla bolşeviklərin əlindən qaçıb Parisə gələn belə adamların sayı indi altmış min nəfərdən çoxdur.

Aralarında elə qruplar, hətta elə ayrı-ayrı şəxslər var ki, özlərini hansı Rusiyanın, hansı dövlətin təmsilçisi saydıqları və kimdən səlahiyyət aldıkları heç kəsə bəlli deyil. Elə qruplar da var ki, xalis slavyan xarakterlərini nümayiş etdirərək bir-birlərinə qarşı çıxırlar. Kolçak və Denikin hökumətlərinin siluətləri sanki daha aydın nəzərə çarpır. “Keçmiş rus səfirləri və rus siyasi xadimlərinin Məclisi” adlanan qurum da onları müdafiə edir. “Məclis”in başında Lvov, Maklakov və b. dayanırlar. Tərkibində bir neçə general, admiral, habelə Rusiya yəhudilərinin təmsilçilərindən Marquies⁴⁵⁰, Minor⁴⁵¹ və başqaları var. Kerenski⁴⁵², Avksentyev⁴⁵³ və onların daha solçu ünsürlərdən ibarət partizanları haqqında bəhs etdiyim “Məclis”lə yola getmirlər. Lakin bununla belə, hamısı birlikdə, bir dam altında – Parisdəki keçmiş rus səfərətinin binasında yaşayırlar.

Siyasi baxış və təmayülləri kökündən fərqlənsə də, bütün ruslar “vahid və bölünməz Rusiya”nın tərəfdarıdırlar. Bu şüarı Demokratik Federativ Respublika və Müəssislər Məclisi ideyaları ilə pərdələmək istəyirlər. Guya həmin Müəssislər Məclisi ölkənin ayrı-ayrı hissələrinin taleyini və onların gələcək Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirəcək. Gələcək Rusiya isə dünyada özünə layiq yer tutmağa qadir dövlətlərdən biri kimi təsəvvür olunur. Rusiyanın buradakı həqiqi oğulları və hər cür digər övladları köhnə duz-çörəyi itirən “yadellilər”in acığına ölkəni məhz bu şəkildə yenidən qurmaq istəyirlər.

Artıq özlərini müstəqil dövlətlərin nümayəndələri elan edən “yadellilər” isə daha “vahid və bölünməz Rusiya” haqda eşitmək istəmirlər. Məhz bu baxımdan on gün əvvəl Paris mətbuatı Kolçak hökumətinin keçmiş Rusiyanın bütün əraziləri üzərində hakimiyyətinin tanınmasının mümkünlüyü barəsində yazanda Rusiya imperiyasından ayrılan dövlətlərin hamısı, eləcə də Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyəti öz etirazını bildirdi.

Antanta dövlətləri arasında “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasının nisbətən qızgın tərəfdarı onun keçmiş müttəfiqi Fransadır. Müttəfiq dövlətlərin digər təmsilçiləri, ehtimal ki, belə bir Rusiyanın yenidən tarix səhnəsinə gəlməsinə o qədər də maraq göstərmirlər. İngiltərə isə üzdə özünü “vahid və bölünməz Rusiya” əleyhinə olmayan dövlət kimi qələmə verir. Əlbəttə, bunlar hələlik qəti qənaətlər deyil. Qarşılıqlı münasibətlərin bir qismində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməkdədir və baş verə bilər. Həmin mümkün dəyişikliklər haqda indidən fəalılıq etmək yersizdir. Amma belə təşəbbüslər var. Məsələn, sosialist qəzetlərindən biri hazırda və gələcəkdə birgə fəaliyyət barəsində bir tərəfdən Yaponiya və Almaniya, digər tərəfdən bolşeviklər arasında bağlanmış sazişlə bağlı məlumat yayıb. Bunların hamısı isə öz növbəsində yuxarıda haqqında söz açdığım ümumi qeyri-müəyyənlikdən irəli gəlir.

Burada olduğu təxminən bir aya yaxın müddət ərzində nümayəndə heyəti mövcud çətinliklərə baxmayaraq, hər halda müəyyən işlər görə bilmişdir.

Onların qısa siyahısını təqdim edirəm:

I

Başqa nümayəndə heyətləri ilə fikir mübadiləsi

İndiyə qədər Polşa, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası, Ermənistan və İran nümayəndə heyətlərinin üzvləri ilə görüşmüşük.

Gürcülər və dağlılarla birlikdə Qafqaz respublikalarının siyasi-iqtisadi ittifaqda (konfederasiya və s. şəkildə) birləşmələrinin mümkünlüyünü araşdırmaq məqsədi ilə qarışıq komissiya yaratmışıq. Ermənilərə də dəvət göndərdik, lakin hələlik təşəbbüsümüzə qoşulmurlar. Komissiyanın işi isə davam edir. Gömrük ittifaqı, ümumiyyətlə, iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı təkliflər tərəflərin heç birində narazılıq doğurmur. Siyasi ittifaqın hansısa formasının işlənilib hazırlanması ehtimalı da istisna olunmur. Gürcülər və dağlılarla münasibətlərimiz yaxşıdır. Sonuncularla hətta dostluq əlaqələrimiz var. Təqdim etdiyimiz memorandumlarda biz və dağlılar Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasına razılığımızı, habelə sərhəd və ərazi mübahisələrinin meydana çıxdığı təqdirdə onların həllinə hazır olduğumuzu bildiririk.

Bütövlükdə sosialist təmayüllü nümayəndələr bizimlə münasibətdə ehtiyatlıdırlar. Amma eyni zamanda əlaqə də saxlamaq istəyirlər. Erməni təmsilçilər yalnız Türkiyə və Qafqaz Ermənistanından təşəkkül tapacaq vahid Ermənistan barədə danışıqlara meyil göstəririlər. Dediklərinə görə, Ümumqafqaz Konfederasiyasının işində yalnız bütöv Ermənistanın quruma daxil olacağı təqdirdə iştirak edə bilirlər. Hər halda, gündəlikdə duran Qafqaz Konfederasiyası ilə bağlı onlar da öz hökumətlərinə müraciət ediblər.

Fars nümayəndə heyəti özünü daha ehtiyatlı aparır. Konfransa verdikləri memorandumda, demək olar ki, bizim bütün Azərbaycan ərazisi ilə bağlı iddia irəli sürürlər. Amma onlarla yenə də görüşüb danışacağıq.

II

Müttəfiq dövlətlərin nümayəndə heyətləri ilə görüşlər

İngilis nümayəndə heyətinin təmsilçisi Malletlə⁴⁵⁴ (23 may) görüşümüz.

Amerika nümayəndə heyətinin təmsilçisi Morqentau⁴⁵⁵ ilə (28 may) görüşümüz.

Keyli sürən danışıqlar zamanı hər iki təmsilçi izahatlarımıza (izahatlar Azərbaycanın siyasi, hərbi, ələlxüsus da iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar suallara cavablar şəklində idi) diqqətlə qulaq asdılar və yardım vəd etdilər.

III

Nümayəndə heyətinin prezident Vilson⁴⁵⁶ tərəfindən qəbulu

Ən diqqətəlayiq hadisə prezident Vilsonun nümayəndə heyətimizi qəbul etməsi sayılmalıdır. Çünki adətən, həm o, həm də Antantanın digər dövlət başçıları nümayəndə heyətləri ilə şəxsən görüşürlər. Prezident Vilson müxtəsər danışdı və cavab olaraq bizə aşağıdakıları bildirdi:

Onlar dünyanın kiçik hissələrə bölünməsinə istəmirlər.

Qafqazda federasiya yaradılması ideyasına tərəfdar çıxmağımız bizim üçün daha yaxşı olardı.

Yaranmış Konfederasiya Millətlər Liqasının⁴⁵⁷ tapşırığı ilə hər hansı bir dövlətin himayəsi altında ola bilərdi.

Bizim məsələmiz rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz.

Sonda prezident Vilson konfransın adına memorandum verməyimizi təklif etdi. Bizimlə görüşməyindən, ölkəmiz haqda məlumatlar almağından məmnun qaldığını bildirdi və hər zaman ünsiyyətə hazır olduğunu dedi.

Qəbul mənim kiçik yazılı məruzə (memorandum – xatırlatma) təqdim etməyimlə başa çatdı. Həmin məruzədə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, nümayəndə heyətimizin sülh konfransının işində iştirakına icazə verilməsi və Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyəti⁴⁵⁸ üzvlüyünə qəbul olunması ilə bağlı tələblərimiz əksini tapmışdı. Biz həmçinin Azərbaycan Respublikasının keçmiş çar Rusiyasının borclarından öz payına düşən hissəni ödəməyə hazır olduğunu bəyan etdik. Eyni zamanda bildirdik ki, Azərbaycan ərazisində

Kolçak hakimiyyətinin tanınması qeyri-mümkündür, burada yalnız Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin hakimiyyəti legitimdir.

Görüş hamıda xoş təəssürat yaratdı. Qəbul günü təsadüfən Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin elan olunmasının ildönümünə təsadüf etmişdi (28 may). Biz həmin günü Dağlılar Respublikası nümayəndə heyətinin üzvləri ilə birlikdə ümumi naharla başa çatdırdıq.

IV

Nümayəndə heyətimizin digər ali təmsilçilər tərəfindən qəbul olunması ilə bağlı binagüzarlıqlarımız

İndiyə qədər atduğumuz bir sıra addımlar nümayəndə heyətimizin sülh konfransının sədri, habelə İngiltərə, İtaliya və Yaponiyanın baş nazirləri tərəfindən qəbul olunacağına ümid verir. Hazırda məndə Balfur⁴⁵⁹ və Orlandonun⁴⁶⁰ bizi qəbul edəcəkləri barəsində məlumat vardır.

V

Etiraz notası

Keçmiş Rusiyanın bütün ərazisində Kolçak hakimiyyətinin tanınması haqda Müttəfiq dövlətlərin ehtimal olunan qərarı ilə əlaqədar iyunun 5-də nümayəndə heyətimiz adından sülh konfransının sədrinə və Müttəfiq dövlətlərin baş nazirlərinə etiraz notası göndərilib. Həmin notada bildirilir ki, Rusiyada hansı qüvvənin hakimiyyətinin tanınmasından asılı olmayaraq, yalnız öz Parlamentinin, öz hökumətinin hakimiyyətini tanıyan və qəbul edən Azərbaycanın ərazisi yenidən Rusiya tərkibinə daxil edilə bilməz.

VI

Sülh konfransı üçün memorandum

Bütün bunlardan başqa, nümayəndə heyəti Parisə gəldiyini bildirmək, eləcə də amerikan, ingilis (buradakı ingilis səfirinin də yanında olmuşam) təmsilçiləri və mətbuat xadimləri, habelə Asiya Cəmiyyəti üzvləri ilə tanışlıq yaratmaq üçün bir sıra rəsmi və qeyri-rəsmi addımlar atıb. Müvafiq binanın axtarılıb-tapılması da xeyli vaxtımızı alıb.

Daha az əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə tanışlıq, habelə konfransda təmsil olunan dövlət və nümayəndə heyətlərinin üzvləri ilə görüşlər müvəqqəti olaraq dayandırılıb. Bu qərarı sülh konfransına təqdim edəcəyimiz memorandumun hazırlanması ilə əlaqədar vermişik.

İndi nümayəndə heyətinin bütün üzvləri həmin məsələ ilə məşğuldurlar. Ümidvarıq ki, memorandumu tezliklə başa çatdırıb lazımı yerlərə və şəxslərə təqdim edəcəyik. Sonra isə onun daha geniş yayılması məqsədilə nəşrinə nail olmaq fikrindəyik. Lakin təəssüf ki, artıq indidən çap məsələsi ilə bağlı texniki çətinliklər ortaya çıxır: mətbəə fəhlələrinin çatışmaması, yaxşı kağızın, yaxud rəngin ya ümumən tapılmaması, ya da həddən artıq bahalığı və s. bu qəbildəndir. Memorandumdan başqa, hələ xəritə, diaqram və müxtəlif statistik məlumatlar da çap etməliyik.

Parisdə olduğu ilk ay ərzində nümayəndə heyətinin fəaliyyətinin müxtəsər mənzərəsi belədir.

Doğrudur, bura başqalarından gec gəlmişik. Lakin ən maraqlı dövrdə, hadisələrlə zəngin vaxtda özümüzü yetirmişik. Bizim növbəmiz tez, yoxsa gec çatacaq – bilinmir, ancaq ümid edirik ki, gücümüzün və qüvvələrimizin imkan verdiyi qədər doğma Azərbaycanın mənafeələrini qoruyacağıq.

Hökumətə göndərilən və say etibarını yeddinci olan məlumatı bitirərkən aşağıdakıları xahiş etməyi özümə şəraf bilərəm:

1

Nümayəndə heyətinin xərclərini ödəmək üçün hesabımıza ləngimədən pul köçürülməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Məbləğ barəsində əvvəllər yazmışdım – heyət Bakıdan çıxarkən ayrılan vəsait həcmində məbləğin göndərilməsi məqsədəuyğundur. Əvvəlcədən Parisə köçürülmüş 25 min funt-sterlinqi də göndəriləcək vəsaitin üstünə gəlmək lazımdır.

İndi xərclərimizin həddən artıq çoxalması, demək olar ki, bütün qiymətlərin qeyri-adi dərəcədə artması və fransız frankının kursunun sürətlə düşməsi ilə əlaqədar ayrılacaq məbləğin üç dəfə artırılmasını xahiş edirəm.

Üç dəfə artırılmış məbləği ingilis funt-sterlinqi ilə Parisdəki ingilis səfirliyinin hərbi attaşesinin adına köçürməyi və bu barədə radio ilə attaşeyə – general Nepsleqrə məlumat verməyinizi də xahiş edirəm (Bakıdan daha əvvəl alınan 25 min funt-sterlinq də onun adına göndərilmişdi).

2

Vaxt itirmədən xüsusi kuryerin yola salınması və onun aşağıdakı məsələlərlə bağlı məlumat çatdırması təmin edilsin: Azərbaycanda və qonşu dövlətlərdəki vəziyyət (İran istisna olunmamaq şərti ilə), Müttəfiq komandanlığının ölkəmizdəki rolu, Könüllü Ordunun Şimali Qafqazdakı əməliyyatları, Parlamentimizin və hökumətimizin fəaliyyəti, ümumdövlət həyatının diqqətəlayiq hadisələri.

3

Kuryer vasitəsilə vacib akt və müqavilələrin surətləri, habelə Azərbaycan və rus dillərində Bakı, Tiflis və Batum qəzetlərinin komplektləri göndərilsin.

4

Kuryer üçün Müttəfiq komandanlığından icazə, habelə Parisə və Londona gəlmək və geriyyə – Bakıya qayıtmaq üçün viza alınsın.

5

Əgər bura birbaşa kuryer göndərmək imkan xaricindədirsə, onda heç olmasa, Konstantinopol üzərindən, əvvəldə xəbər verdiyim kimi, müvəqqəti orada qoyub gəldiyim Səfvət bəy Məlikov⁴⁶¹ vasitəsilə əlaqə yaradılsın.

Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1930, с. 35–42.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Düz bir ay əvvəl rəhbərlik etdiyim nümayəndə heyətinin Parisdəki fəaliyyətinin ilk ayı ilə əlaqədar Sizin adınıza hazırladığım məlumatı (№ 7), təəssüf ki, vaxtında göndərə bilmədim. Çünki Dağlılar Respublikası nümayəndə heyətinin Qafqaza getməyə hazırlaşan kuryeri səfərini təxirə saldı. O iyulun 1-də yola düşdü. İyulun 3-də isə cənab Vahabov getməlidir. Daha etibarlı adam kimi, bütün yazışmalarımızı onunla göndərmək qərarına gəldim. Doğrudur, cənab Vahabov buradan yalnız iyulun 10-da çıxacaq, lakin buna baxmayaraq, Bakıya Dağlılar Respublikasının kuryerindən tez çatmalıdır. Eyni zamanda cənab Vahabov tezliklə geri qayıtmaq niyyətindədir və göndəriləcək bütün məsul yazışmaları, qəzetləri və s. gətirməyə hazırdır.

I

Əvvəlki (№ 7) və indiki sənədləri eyni vaxtda yola saldığım üçün 7 №-li məlumatın sonunda bəhs etdiyim ikinci memorandumla bağlı məsələdən başlayacağam.

Memorandum iyunun 12-də, əsasən, yazılıb başa çatdırıldı və onu heyət üzvlərinə oxudum. Verilmiş təkliflər, əlavə və düzəlişlər əsasında sənəd yenidən təshih olunub fransızcaya tərcümə edildi. İndi isə ingilis tərcüməsi üzərində iş gedir. Mətbəə tapılıb, bu günlərdə çapa başlanılacaq. Xəritələrin bir hissəsi çap olunub. Onları məlumata əlavə edəcəyəm.

Hazır xəritələrin nüsxələri Sizə göndərilir. Yalnız bir neçə cədvəl və diaqram, habelə əlavə şəkildə “İqtisadi qüvvələr və maliyyə” bölməsi qalır. Bu bölmə də hazırdır, indi tərcümə edilir.

Əgər texniki xarakterli maneələr ortaya çıxmasa, ilk nüsxələr tezliklə nəzərdə tutulmuş yerlərə çatdırılacaqdır.

Əslində, texniki çətinliklərdən başqa (mətbəə və s.), yaranacaq yeni şəraitlə bağlı digər dəyişikliklər də mümkündür. Sülh konfransının işinin gedişinə və Müttəfiq dövlətlərin keçmiş Rusiyadan ayrılmış ərazilərə münasibətinə gəldikdə isə (bu barədə 7 №-li məlumatda geniş bəhs olunub), burada hamıdan gec fəaliyyətə başlamağımız hələ gecikməyimiz sayıla bilməz.

II

Digər tərəfdən, unutmamaq lazım deyil ki, mövcud həyat şərtləri aradan keçən müddət ərzində, habelə indinin özündə də diqqəti bütünlüklə bir iş üzərində cəmləməyə imkan vermir.

Bu bir ay ərzində ortaya çıxan belə şərtlərdən ikisi üzərində dayanmaq lazımdır: birincisi, Könüllü Ordunun təcavüzkar hərəkətləri barəsində, nəhayət, bizə gəlib çatan xəbərlər; ikincisi, Qafqazda ingilislərin italyanlarla əvəz edilməsi ilə bağlı yeni qarşılıqlı münasibətlərin təzahür etməsi.

İyunun 13-də Vilson, Lloyd Corc⁴⁶², Klemanso⁴⁶³, Orlando, Makinonun⁴⁶⁴ imzaları ilə yayılan və admiral Kolçak hökumətinin yarı tanınması təsiri bağışlayan məktubla əlaqədar öyrəndiyimiz şərtlər, təbii ki, bizi həddən artıq əsəbiləşdirir, memorandumu tezliklə başa çatdırmaq istəyimizin qarşısını alır.

Həmin tarixdən iyunun 23-nə qədər və sonra da bir tərəfdən nümayəndə heyətinin yığıncaqlarını keçirmişik, digər tərəfdən isə ayrılıqda dağlılarla, daha sonra isə gürcülər

və dağlılarla birlikdə üçtərəfli ümumi iclaslara toplaşmışıq. Nəhayət, keçmiş Rusiyadan ayrılan və öz respublikalarını yaradan bütün yeni dövlətlərin – Estoniya, Gürcüstan, Latviya, Şimali Qafqaz, Belarusiya, Ukraynanın və bizim birgə iclasımız olub.

Nəticədə nümayəndə heyəti iyulun 5-də Kolçak hakimiyyətinin bütün keçmiş Rusiya ərazisində tanınma ehtimalı ilə bağlı etiraz notasından başqa (bax: məlumat № 7, səhifə 10, paraqraf 5), iyunun 17-də yuxarıda sadalanan bütün respublikalar, iyunun 23-də isə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları adından da konfransa etiraz notaları təqdim edib. Onların surətləri əlavə olunur.

Qafqaz respublikaları adından iyunun 23-də verilən notada Kolçak və Denikin əleyhinə etirazımız bildirilir.

Nəhayət, Denikin Şimali Qafqaz Respublikasının ərazisini işğal etməsi, Dağlılar hökumətini və Parlamentini qovması, habelə Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının mövcudluğuna təhlükə yaratması barədə tanınmış sosial-demokrat, “Keçmiş Rusiya millətlərinin hüquqlarını müdafiə cəmiyyəti”nin sədri Albert Tomasın⁴⁶⁵ təşəbbüsü ilə sayca dördüncü etiraz notası hazırlanıb. Bu notanı bizim heyətin üzvlərindən Ə.Şeyxülislamov və Məhərrəmov da imzalayıblar. Həmin sənəd bu günlərdə Müttəfiq dövlətlərin (“Allies”) xarici işlər nazirlərinə təşəbbüskarın özü tərəfindən təqdim ediləcək. Notanın surəti əlavə olunur.

III

Yuxarıda xatırladılan ümumi yığıncaq və birgə çıxışlar, heç şübhəsiz, həm Qafqaz respublikalarının, həm də keçmiş Rusiya ərazisində yaranan digər respublikaların nümayəndə heyətlərinin daha da yaxınlaşmasına kömək edir.

Biz hamı üçün məqbul sayılan addımlar atmağa özümüzü borclu bilirik. Qonşu respublikalarla yaxın münasibətlərin yaranması isə daha sevindiricidir.

Yeddi saylı məlumatda Qafqaz respublikalarının siyasi-iqtisadi ittifaqda birləşməsi ilə əlaqədar Dağlı–Gürcü–Azərbaycanlı Ümumi Komissiyasının yaradılması haqda xəbər vermişdim. İqtisadi ittifaqın zəruriliyini dərk edən gürcü nümayəndələri konfederasiya kimi düşünülmən siyasi ittifaqa münasibətdə axır vaxta qədər tərəddüdlü, bitərəf mövqedə dayanmaqdadırlar.

Biz və Dağlılar Respublikasının nümayəndələri memorandumlarımızda birləşmə tərəfdarı olduğumuzu bəyan edərək gürcüləri də öz tərəfimizə çəkmək məqsədilə birgə müzakirə keçirdik. Konfederasiya ilə bağlı müzakirələr zamanı hər bir respublikanın öz muxtariyyətini saxlamasını da zəruri sayırıq.

Dağlılarla iyunun 26-da baş tutan birgə iclasda onların hazırladıqları layihə oxundu. Layihədə Azərbaycan və Dağlılar Respublikası hökumətləri adından dərhal bütün hərbi ehtiyatların, xarici siyasət xəttinin, habelə iki dövlətin hərbi və xarici işlər nazirliklərinin büdcələrinin birləşdirilməsi təklif olunur. Xarakterinə görə bu sənəd iki dövlət arasında ittifaq müqaviləsidir. İttifaq formasının hökumətlər tərəfindən işlənib-hazırlanmış variantı Nazirlər Şurası tərəfindən təsdiq olunur.

İyunun 29-da əvvəlcə öz nümayəndə heyətimizin ayrılıqda, sonra isə hər iki heyətin birgə iclasında həmin sənəd müzakirəyə çıxarıldı. Bizimkilər hökumətə hazır layihənin təqdim edilməsini məqbul saymırlar. Ona görə də öz tərəfimizdən siyasi ittifaqa prinsipə tərəfdar olduğumuzu bildirərək, bu barədə hökumətimizə lazımi məlumat verməyi təklif edirik. Müvafiq layihənin işlənib-hazırlanması isə artıq hökumətin öz işidir. Həmin layihə Nazirlər Şurasında deyil, Parlamentdə təsdiq olunmalıdır.

Nümayəndə heyətimizin qərarı ilə bağlı məlumata onu da əlavə etməliyəm ki, dağlıların təmsilçiləri nəinki fikrimizlə razılaşırdılar, hətta əksinə, artıq hökumət və parlamentlərinin

mövcud olmadığı bir şəraitdə qərarımızı təklif etdikləri ittifaq ideyasından boyun qaçırmaq kimi qiymətləndirildilər.

Onların bu cür incik əhval-ruhiyyəsinin Denikinin təcavüzkar hücumu nəticəsində dağlı xalqları nümayəndələrinin düşdükləri acınacaqlı vəziyyətin əks-sədası kimi ortaya çıxdığını söyləməyə ehtiyac varmı?

Bizim, zənnimcə, həm də bütün azərbaycanlıların dağlılara, xüsusən də Dağıstana münasibətimiz taleyin dönüklüklərinə baxmayaraq, hər zaman sevgi və qardaşlıq olub, bundan sonra da belə olaraq qalacaq.

Sonda onu da deməliyəm ki, nümayəndə heyəti xalqlarımızın ümumi mənafeləri naminə indiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da həm dağlılar, həm də gürcü təmsilçiləri ilə əlaqələrini davam etdirəcəkdir.

İtaliyanın ölkəmizə gəlmə ehtimalları haqda polkovnik Qabbanın⁴⁶⁶ hərbi missiyasının tərkibində olmuş Valeri bizə ətraflı şəkildə məlumat verdi. O, iyunun 13-də mənimlə görüşdü. Zaqafqaziyanın iqtisadi durumunu çox tünd boyalarla təsvir edən, xüsusən də maliyyə vəziyyətinin artıq fəlakət həddinə çatdığını söyləyən Valeri yerli əhəlinin ingilislərə münasibəti məsələsinə də toxundu və bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti özü mümkün qədər çox italyan əsgərinin göndərilməsinə razılıq verib. Sonra isə əlavə etdi ki, “əgər ölkənizə ordu göndəririksə, bu heç də işğalçılıq siyasəti, yaxud jandarm rolu oynamaq məqsədi daşımır, yalnız mədəni və iqtisadi niyyətlərə xidmət edir. Lakin məsələ bundadır ki, indiki mərhələdə kifayət qədər ağır olan bu yükü üzərimizə götürməyə çətinlik çəkirik. Mən bura Sizin fikrinizi öyrənməyə gəlmişəm. Qabaqcadan nəzərinizə çatdırıram ki, indiki halda məsələnin siyasi tərəfinə toxuna bilməyəcəyəm”.

Söhbətin gedişindən məlum oldu ki, italyanlar ümumən onları dəvət etməyimizi və gəlişlərinə razılığımızı hansısa yolla bildirməyimizi istəyirlər.

Vəziyyətin belə qeyri-müəyyənliyi nümayəndə heyətindən ilk növbədə burada işlərin ümumi gedişi ilə ətraflı tanış

olmağı, digər heyətlərlə görüşməyi, habelə Müttəfiqlərin təmsilçiləri, nüfuzlu ictimai təşkilatlar, mətbuat və s. ilə əlaqə saxlamağı və yalnız bundan sonra rəsmi çıxışlar etməyi, konfransa memorandum verməyi, broşürlər və s. buraxmağı tələb edir.

Lakin bizdən asılı olmayan şəraitin tələbi ilə planımızı dəyişməli və memorandumu sona çatdırmağa tələsməli olduq. İndi mən bu işlə məşğulam.

Görünür, xatırladığım söhbət İtaliya hökumətinə öz xalqı və Parlamenti qarşısında atdığı addıma bəraət qazandırmaq üçün lazımdır. Lakin ən mühüm olanı budur ki, İtaliya bizim istiqlaliyyətimizin taleyi ilə bağlı üzərinə heç bir öhdəlik götürmür, hətta Denikinın müstəqilliyimizə qarşı ehtimal olunan çıxışlarının qarşısını almaq üçün də hansısa addım atmaq istəmir. Əlbəttə, belə vəziyyətdə Valeri özü də qəti cavaba ümid bəsləməirdi. Digər tərəfdən, biz birbaşa ingilislərlə danışıb öyrənməliyik ki, onlar doğrudanmı Qafqazı tərk edirlər.

Mən bu mülahizələrlə ingilis sülh nümayəndə heyətinin təmsilçisi Ser Malletin yanında oldum. O, Qafqazı tərk etmək qərarına gəldiklərini, lakin yerlərini italyanların tutacaqlarını bildirdi. Dəyişikliyin səbəbləri barədə isə heç nə demədi. Mallet əlavə etdi ki, hazırda Qafqazda saxladıqları hərbi qüvvələr onlara başqa yerdə lazımdır. Bildirdi ki, italyanların gəlişi ilə heç bir şey dəyişməyəcək, çünki onlar ingilislərin başladıqları və gördükləri işləri davam etdirəcəklər. Denikinın təcavüzkar hərəkətləri ilə bağlı əndişəmin müqabilində Mallet dedi ki, Denikin Azərbaycana və Gürcüstana hücum etməyəcək, bu barədə İngiltərənin səlahiyyətli nümayəndəsi Vordrop tərəfindən müvafiq xəbərdarlıq alıb, Vordrop isə bu günlərdə Qafqaza yola düşür.

Deyilənləri İngiltərənin digər nümayəndəsi, professor Simpson⁴⁶⁷ da təsdiq etdi. Keçmiş Rusiya ilə bağlı bütün məsələlər indi ona həvalə olunub. Cənab Simpson özü mənə söhbətə çağırmışdı. Denikin barəsində bildirdi ki, o artıq

səlahiyyət həddini aşıb, bu məsələdə, təəssüf ki, xaricdəki bəzi silah yoldaşları ona müəyyən mülayimliklə yanaşırlar. Müstəqil Dağlılar dövləti qurulmasının mümkünlüyü ehtimalları ilə bağlı isə cənab Simpson məsələnin reallığına şübhə etdiyini söylədi.

İngiltərə təmsilçilərinin Britaniya silahlı qüvvələrinin Qafqazdan çıxmaları ilə bağlı yuxarıda xatırladığım bəyanatları, aydın məsələdir ki, diqqətimizi italyanlarla yaxınlaşma yolları axtarmağa yönəltdi.

Digər oxşar təsadüflərdə olduğu kimi, bu məsələdə də qarşımızı kəsən əsas maneə Sizdən heç bir xəbər almamağımız idi. Mən yalnız qəzetlərdən bəzi yarımçıq məlumatlarla tanış ola bilmişdim.

IV

Tahirovun⁴⁶⁸ gəlişini gözləyirdik. O, hələ ayın 7-də Konstantinopoldan çıxacağını bildirmişdi. Lakin indiyə qədər bir xəbər yoxdur. Əvəzinə Xoven¹ gəlib. Özü ilə məktub və qəzetləri gətirib.

¹ Burada adı çəkilən Nikolay Nikolayeviç Xoven Pribaltikadan olan alman əsilli baron Xovenlərin nəslindən idi. Gənclik illərində Bakı qubernatorluğunda çalışmış, Azərbaycan türklərinə rəğbətli münasibətini heç zaman gizlətməmişdi. Mühacirlik həyatı dövründə də Əlimərdan bəylə əlaqələrini kəsməmişdi. Parisdə bir müddət onun mənzilində yaşamış general Sadıq bəy Ağabəyzadə qohumu Əli bəy Hüseynzadəyə 31 mart 1922-ci il tarixli məktubunda onu daha geniş təqdim edərək yazırdı: "Bir neçə kəlmə də baron Xoven haqqında demək istərdim. O, rus ordusunun polkovnikidir. Deyir ki, sən Bakıdan onu tanıya bilərsən. Çünki 1900-cü ildə qubernatorluqda çalışıb. Rus, fransız, ingilis, alman və fars dillərini mükəmməl bilir. Bakıda yaşayarkən 1897-ci ildə islamı qəbul edib və 35 yaşında sünnət olunub. Həm də bu addımı elə vaxtda atıb ki, rus hökuməti belə hərəkət edənləri katorqaya göndərirdi. Onun islam dinini qəbul etməsi haqqında rəhbərliyə məlumat verildə əvvəl ciddiyyə alıb inanmayıblar. Uzun müddət sadəcə sayıya sayıblar. Müsəlman adı Mənsurdur. Atası Nikolay Yerusəlimdə doğulduğu üçün özünü Mənsur Muğdusi (Müqəddəs Nikolay) oğlu adlandırır. Kōrpə qızına Ayişə adı qoyub. Müsəlman türkləri, o cümlədən Azərbaycana dəhşətli dərəcədə sevir". (Tərc.)

Yuxarıda qeyd etdiklərimdən başqa, italyanlarla münasibətlərin qurulmasına İtaliyada hökumət kabinetinin süqutu və sülh konfransına yeni italyan heyətinin göndərilməsi də mane oldu. İyunun 28-də yanımda olan Valeri də İtaliya hökumətinin Qafqaza qüvvələr göndərməsi ilə bağlı tərəddüdlərindən danışarkən fikirlərini şəraitin qeyri-müəyyənliyi ilə əsaslandırır.

Əgər belə bir gəliş baş tutsa, əsas motiv, heç şübhəsiz, güdülən iqtisadi maraqlardır. Bu güzəşt İtaliyaya, çox güman ki, bir şey ala bilmədiyi Fium⁴⁶⁹ və digər yerlərin kompensasiyası kimi edilir. Bütün bunlar hələlik ehtimallardır. Lakin indiki halda həmin məsələlərdə iqtisadi maraqların birinci yerdə durduğuna iyulun 7-də dağlıların təşkil etdikləri naharda bir daha inandıq. İtaliyanın Parisdəki səfirliyinin attaşesi qraf Sadino və gürcü nümayəndələri də nahara dəvət olunmuşdular. Fikir mübadiləsindən aşağıdakılar aşkara çıxdı:

İtaliya Qafqazda siyasi deyil, yalnız iqtisadi maraqlar güdür.

İtaliya Millətlər Cəmiyyətindən Qafqazın idarə olunması üçün mandat alacaq, lakin o, həmin hüquqdan yalnız region əhalisinin razılığı ilə istifadə etmək istəyir.

İtaliya Qafqazda üç-beş ildən çox qalmayacaq.

Bu müddət ərzində Qafqaz respublikaları konfederasiyada birləşərlər, daha da güclənər və o zaman talelərini də özləri həll edərlər.

Həm də əgər bu müddət ərzində Rusiya Federativ Respublikaları yaranarsa, Qafqaz Konfederasiyası Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil ola bilər və o zaman italyanlar da Qafqazdan gedər.

İtaliya nə Denikinlə, nə başqa heç kəslə vuruşacaq.

Qafqaz ordu saxlaya bilər. Bu işdə İtaliya da öz tərəfindən ona yardım göstərə bilər.

Bizim nümayəndə heyəti üzvlərinin apardıqları ümumi söhbətlərdən bu və buna bənzər nəticələrə gəlmək mümkündür.

Şübhəsiz, həmin söhbətlər şəxsi xarakter daşıyırdı. Lakin İtaliya diplomatlarından birinin fikri maraqlıdır. İngilis təmsilçisinin cavabı ilə əlaqədar qraf Sadinonun (mətnə səhvən “Sabina” kimi getmişdir – *Tərc.*) və Valerinin fikirləri arasındakı yaxınlığı qeyd etməliyəm. İndi italyanlara doğru addım atmalıyıq. Həmin addımları üç nümayəndə heyəti – gürcülər, dağlılar və biz, həmişə birlikdə olmasaq da, hər halda ümumi razılıq əsasında atacağıq.

V

Beləliklə, istəməsək də, şərait yeni istiqamət götürməyə məcbur edirik. Buna görə də ardıcıl əlaqə saxlamaq və bir-birimizi məlumatlandırmaq son dərəcə vacibdir. Əvvəllər də bu mühüm şərtin zəruriliyini dənə-dənə vurğulamağı özümə borc bilirdim – “sine qua non” (*lat.*: “qaçılmaz addım” – *Tərc.*) – bu, ilk növbədə atmalı olduğumuz qaçılmaz addımların qətiliyində və yerlərdəki həqiqi şəraitə uyğunluğunda təzahür etməlidir. İndi həmin zərurət daha kəskin şəkildə hiss olunur. Güman edirəm ki, bundan ötrü vəsaitə qızırqalanmaq lazım deyil.

Əlinizin altında adamlar var. Onlardan iki həftədə bir dəfə kuryer göndərmək olardı. Həmin kuryerə gəliş-dönüş üçün Müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərindən müvafiq icazə almaq mümkündür. Parisdə bizim münasib adamlarımız yoxdur. Ona görə də indiki vəziyyətdə olduğu kimi, təsadüfən ələ düşən fürsətdən istifadə edirik. Burada ölkədən çıxış icazəsi almaq həddən artıq çətinlikdir. Bizim millətdən olanlar üçün isə həmin çətinlik qat-qat çoxdur.

Başqalarına etibar etmək də təhlükəlidir. Yeganə münasib adam, yəqin ki, baron Xovendir. Bəlkə də, onun xidmətindən istifadə edəcəyik (lakin bunun da öz “amma”sı var...).

VI

Biz, təbii ki, iyunun 27-də baron Xoven tərəfindən gətirilən materiallarla tanış olduq. Aralarında M.Y.Cəfərovun

“məxfi” qریفi ilə M.Hacınskinin adına göndərdiyi üç zərf də vardır. Hər üç zərfdə, sonradan da aydın olduğu kimi, yalnız nümayəndə heyəti ilə bağlı məktublar və sənədlər toplanmışdı. Biz onları nümayəndəliyin sənədlərinə əlavə etdik.

Şifrəli teleqramın məzmunu, eləcə də Şimali Qafqaz, Dağıstan, Qarabağ, İrəvan quberniyası, Qars vilayəti və Axalsix qəzasında baş verənlərlə bağlı hökumətin rəsmi sənədləri, həmin hadisələr haqda əvvəllər qəzetlərdən bəzi məlumatlar əldə etməyimizə baxmayaraq, bizi çox həyəcanlandırdı.

Əlbəttə, müvafiq şəraitdə bütün məlumatlardan yararlanacağıq. Lakin yeni kursun şərtlərinin meydana çıxdığı indiki vaxtda ingilislərin Qarsın və digər əyalətlərin daxili işlərinə və maliyyə məsələlərinə qarışmaları ilə əlaqədar çıxışlar etmək son dərəcə riskli addım olardı.

Belə çıxışlara hər dəfə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və əlbəttə, yenə də mümkün olan hər işi görmək borcumuzdur.

VII

Böyük təəssüf hissi ilə deməliyəm ki, göndərilən materiallar arasında Qafqaz Konfederasiyası ilə bağlı məlumata təsadüf etdik. Doğrudur, Azərbaycan nümayəndələrinin konfransla⁴⁷⁰ bağlı protokollarını böyük maraqla oxuduq. Lakin heyətimizin təklifinə münasibət, konfransın hansı işlər gördüyü bizə məlum olmadı. O artıq başa çatıb və s. və i.a. Qarşılıqlı münasibətlər baxımından bütün məlumatlar burada bizə çox lazımdır. Çünki indi yaxşı məlumat hər şey deməkdir. Misal üçün, ermənilər ardıcıl şəkildə belə məlumat alır və baş verən hadisələrdən həmişə zamanında xəbər tuturlar.

Əgər bizə bunca inamsızlıqla yanaşmasaydılar, onların bilgilərindən istifadə etmək olardı.

Məsələn, dörd gün əvvəl (6 iyul) Kaçaznuni⁴⁷¹ və Papacanov yanımızda idilər. Sonuncu iyunun 17-də Şuşada bizimkilərlə ermənilər arasında qanlı toqquşmalar olduğunu

dedi. Həqiqətən də belədirmi – bilmirəm. Ümumiyyətlə, Qarabağ barədə heç bir məlumatımız yoxdur. Həmin məsələni isə burada erməni nümayəndələri çox kəskin qoyublar. Müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərinin də vəziyyətdən xəbərləri var. Bu gün öyrəndik ki, amerikalıların binagüzarlığı ilə bütün Ermənistana ali komissar təyin olunur. Yeri gəlmişkən, indicə Bammatov yanımda idi. Onunla sülh konfransı qarşısında bütün Qafqaza vahid ali komissiya göndərilməsi məsələsini qaldırmaq barəsində fikir mübadiləsi etdik. Məsələ əvvəl öz aramızda, sonra isə qalan üç heyətlə birlikdə də müzakirə olunacaq.

VIII

Siyasi xarakterli işlərdən başqa, iyunun 19-da biz Azərbaycan üçün, əsasən, amerikalardan və ola bilsin, həm də fransızlardan müxtəlif malların alınması ilə bağlı praktik istiqamətli ciddi addımlar da atmışıq. Bu məsələdə bizə kömək edən şəxslər vardır. İndiyə qədər danışıqları nümayəndə heyəti adından M.Hacımski aparıb. Onun xahişi ilə iqtisadi məsələlərlə məşğul olmaq üçün komissiya ayrılıb. Ümid edirik ki, bütün zəruri malları (manufaktura, ayaqqabı və s.) çox ucuz qiymətə alıb Sizə göndərə biləcəyik.

Bununla əlaqədar Azərbaycana iqtisadi, çox güman ki, həm də siyasi vəziyyətlə maraqlanan xüsusi komissiya gələcək.

Amerika yəhudiləri ilə müəyyən əlaqələr qurulub. Onlar ermənilərin səs-küylü təbliğatının qarşısını almaq, ilk növbədə isə guya sentyabr ayında törədilmiş kütləvi erməni qırğınları ilə bağlı əleyhimizə söylənən ittihamların doğurduğu xoşagəlməz təəssüratı dağıtmaq üçün Amerikaya bir neçə adam göndərməyimizi təkidlə məsləhət görürlər. Ümid edirəm ki, tezliklə Amerika mətbuatında haqqımızda daha səhih məlumatlar yayılacaq.

IX

1. Bir neçə birgə iclas keçirdiyimiz gürcü və dağlı nümayəndə heyətləri ilə yanaşı, fars heyəti ilə də iki dəfə görüşmüşük. Yeddi sayılı məlumatda da xəbər verdim kimi, bu heyət öz memorandumunda bütün keçmiş Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı ərazi iddiası irəli sürüb. Onlar iddialarını tarixi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışırlar. Lakin motivasiyaları çox zəifdir. Görünür, özləri də tələblərinin yerinə yetiriləcəyinə inanmırlar. Əlbəttə, burada başqa bir motiv də var. O da Qafqaz Konfederasiyası yaradılmasının qeyri-mümkünlüyüdür. Farslar deyirlər ki, əgər həmin variant alınmasa, iranlılarla birləşməyimiz münasib olardı. Onlar bunu çox istəyirlər. Xüsusilə də özlərində bizdəki kimi ziyalıların olmadığını etiraf edirlər.

2. Estoniya, Latviya, Belarusiya və Ukrayna nümayəndələri ilə də münasibətlər qurmuşuq.

3. Polşa nümayəndə heyətinin başçısı cənab Dmovski⁴⁷² bizi səhər yeməyinə dəvət etmişdi. Səhər yeməyində Polşa Nazirlər Şurasının sədri cənab Paderevski⁴⁷³ də iştirak edirdi. Onunla da qarşılıqlı görüşlərimiz oldu.

4. İyunun 18-də Fransa Xarici İşlər Nazirliyi Şərq şöbəsinin işçisi Qu ilə görüşdük.

5. Nümayəndə heyətimizin İngiltərə və İtaliyanın baş nazirləri ilə görüşü hələ baş tutmayıb. Çünki bütün iyun ayı ərzində Beşlər Şurası⁴⁷⁴ Almaniya ilə sülh müqaviləsi məsələləriylə məşğul olub.

X

Nümayəndə heyətinin iqtisadi addımlarına (məlumatın VIII paragrafi) qayıdaraq bizim Ticarət və Sənaye Nazirliyinin bu və ya digər malların alınması üçün müxtəlif adamlara çox asanlıqla, hətta deyərdim ki, məsələnin mahiyyətinə varmayacaq dərəcədə yüngülbeyinliklə icazə verməsinə diqqəti cəlb etmək istərdim. Bu işlərlə bağlı ən azı nümayəndə heyətinə xəbər vermək lazım idi.

Məsələn, indi cənab Tahirov haqda danışirlar. O, bura hansı səlahiyyətlə gəlir? Heç nədən xəbərimiz yoxdur. Özü Konstantinopoldan yazmışdı ki, hökumətimizin ticarət məsələləri ilə əlaqədar Romaya gedir. Eyni məsələ ilə əlaqədar müxtəlif tərəflərdən addımlar atılması çox ciddi narahatlıq doğurur. Çünki belə addımlar anlaşılmazlıq yaradır, lüzumsuz və artıq hərəkətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

XI

Bizim Konstantinopoldakı təmsilçiliyimizlə bağlı yaxınlarda Səfvət bəy Məlikovdan məktub almışam. Bildirir ki, onun sorğularına cavab verilmir. Əgər Səfvət bəyə ehtiyac yoxdursa, bu barədə özünə bildirmək lazımdır. Onun yerinə başqasının təyin olunması nəzərdə tutulubsa, həmin şəxsi dərhal göndərmək lazımdır. Mən Konstantinopoldan çıxarkən Səfvət bəyi təmsilçiliyə müvəqqəti təyin etmiş və yalnız üç aylıq vəsait vermişdim. İyulun 22-də həmin vaxt başa çatır. O, maddi cəhətdən çox ehtiyac içində olduğunu yazır, ən əsası isə Bakıdan – Sizdən hər hansı xəbər alacağına ümid bəsləmir. Məsələnin aydınlaşdırılması hər cəhətdən faydalı olardı. Bu işlə maraqlanmağınızı xahiş edirəm.

XII

Eyni zamanda imkan daxilində nümayəndə heyəti üzvlərinin ailələri ilə əlaqə saxlaması məsələsinə daha çox qayğı və diqqətlə yanaşmağınızı istərdim.

Bizə nadir hallarda rəsmi poçt göndərilən vaxtlarda da, çox güman, heyət üzvlərinin ailələrinə xəbər verilmir. Ona görə də hətta gecikmiş məktubları da hamı ala bilmir. Bu isə öz növbəsində haqlı narazılıq və giley-güzar doğurur.

Zənnimcə, rəsmi poçtun göndərilmə tarixi barədə ailələrə xəbər vermək elə də çətin deyildir. Mövcud vəziyyətdə əlaqə saxlamaq baxımından çıxılmaz vəziyyətdə qalan və

yaxınlarımdan heç bir xəbər tuta bilməyən ailələrin gətirdikləri məktubları da rəsmi sənədlərə əlavə etmək olardı.

Yeddi saylı məlumatda şərh etdiyim beş maddədən ibarət xahişlərin hamısı yenə də qüvvəsini saxlayır.

İngilis, yaxud hər hansı Müttəfiq ölkə komandanlığı vasitəsilə 75 min funt-sterlinqdən az olmayan məbləğin dərhal göndərilməsi.

Lazımi məlumatlarla təmin edilmiş kuryerin təxirəsalınmaz surətdə yola salınması.

Mühüm akt və müqavilələrin (tranzit və s. haqqında) surətlərinin, habelə qəzetlərin göndərilməsi.

Gediş-gəliş üçün icazə və pasport vizalarının alınması.
Bakıdan və Parisdən Konstantinopolla əlaqə yaradılması.

Tiflisdəki konfransın qətnamə və protokollarının bizə çatdırılması.

Lazımi malların siyahısı, qiymətlər, ümumən ölkəmiz və qonşularımızın iqtisadi vəziyyəti haqqında təfərrüatlı məlumatın göndərilməsi.

Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1930, с. 42–51.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Sizə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm ki, cənab Berlin vasitəsilə bu il sentyabrın 14-də Qafqaz, xüsusən də Azərbaycanın daxili və xarici həyatı ilə bağlı məlumatları əks etdirən, Xarici İşlər Nazirliyinin blankında yazılmış 21 avqust tarixli 2896 sayılı məktubu almışıq.

Göndərilən məlumatların mühüm qisminin artıq müxtəlif qaynaqlardan bizə bəlli olmasına baxmayaraq, bu, nümayəndə heyətinin ölkədə baş verən hadisələrlə bağlı öz hökumətindən aldığı ilk, ətraflı bilgidir; ən başlıcası isə göndərilən suallara aldığımız ilk cavabdır. Lakin çox təəssüf ki, istədiyimiz sənəd və qəzetlər əlavə edilməyib. Cənab Sübhanverdixanov⁴⁷⁵ onları cənab Atamalıbəyovun⁴⁷⁶ şəxsən gətirəcəyini yazır¹.

Sənədlər və qəzetlər göndərilseydi, artıq haqqında məlumat verdiyimiz bir sıra faktların təsdiqi kimi onları burada yaymaq imkanı əldə edərdik. Həm də məlumat Xarici İşlər

¹ Cənab Berlinlə Parlamentin Sosialist fraksiyasından deputatı cənab Atamalıbəyovun Qərbi Avropaya gəlişləri eyni vaxta təsadüf etdiyindən cənab xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov vacib hökumət məlumatlarının yalnız sonuncu vasitəsilə göndərilməsini və həmin sənədlərin yalnız ona etibar edilməsini məqsədəuyğun saymışdır. Buna əsaslanaraq, cənab Berlinin nümayəndə heyətinin kuryeri kimi tam əliboş gəlməməsi üçün cənab xarici işlər naziri Atamalıbəyovun gətirdiyi məlumatların yalnız surətlərini, həm də məxfi xarakter daşıyan faktlarla bağlı hissələrini (məsələn, Zəngəzur, Dağlı Respublikasının Denikinlə demarkasiya xətti haqqında və s.), ağ buraxılması şərti ilə, onunla göndərilməsinə qərar vermişdir. (Müəllifin qeydi.)

Nazirliyinin blankında olsa da, təəssüf ki, möhürlənməyib və imzalanmayıb. Yalnız sondakı qeydin altında Sübhanver-dixanovun imzası var. Bu baxımdan göndərilən bütün məktublara, məlumatlara, həqiqətən də, dövlət sənədlərinə və vəsiqələrinə çevrilmələri üçün onların lazımi şəkildə tərtib edilmələri arzu olunan, hətta deyərdim ki, zəruri xarakter daşmalıdır.

Məlumatların məzmunu ilə bağlı bildirməliyəm ki, Müttəfiqlər, Könüllü Ordu və qonşularımız ermənilər tərəfindən indiyə qədər bizə bəslənilən və bəslənməkdə olan münasibət burada gördüyümüz və şahidi olduğumuz münasibətlə üst-üstə düşür.

Müttəfiqlər müstəqilliyimizlə bağlı məsələni nəinki müzakirəyə çıxarmaq, hər şeydən göründüyü kimi, heç bu haqda düşünmək də istəmirlər. Doğrudur, təmsilçiləri ilə görüş və söhbətlər zamanı ayrı-ayrılıqda hər biri xeyirxah münasibət göstərir, müstəqillik yolunda atdığımız addımları təqdir edir, rəğbətlərini bildirirlər. Eyni sözləri daha artıq dərəcədə həm də mətbuat nümayəndələrindən, deputatlardan, ictimai, iqtisadi və digər təşkilatların əməkdaşlarından eşitmək mümkündür. Lakin problemimizin uğurlu həlli istiqamətində ən kiçik irəliləyiş baxımından vəziyyət iyunda və iyulda Sizə göndərdiyim məlumatlarda (№ 7, 8) təsvir olunan şəkildə qalmaqda davam edir.

Dəqiq desəm, leytmotiv yenə əvvəlkidir, yəni ümumrusiya məsələsi həll edilənə qədər! Bu sözləri çox adamdan, həm də çox tez-tez eşitməli oluruq. Heç şübhə yoxdur ki, cavablarda Müttəfiqlərin fikir, arzu, plan və qarşıya qoyduqları məqsədlər və s. öz əksini tapıb. Onların bir qismi (İtaliya, Fransa), həqiqətən də, vahid Rusiyanın bərpasını istəyir, digər qismi isə (İngiltərə, Amerika) özlərini sanki bunu istəyirmiş kimi göstərir. Omskda hökumət quran Kolçakın Rusiyanın Ali hakimiyyəti kimi tanınması ilə bağlı beş dövlət başçısının iyunun 30-da imzaladıqları və artıq Sizə də məlum olan

sənəddən sonra mövqeyimiz daha da zəifləyib, məsələnin həlli isə xeyli geriyə atılıb. Səkkiz saylı məlumatda da Sizə yazdığım kimi, nümayəndə heyətimiz əvvəlcə ayrılıqda, sonra isə keçmiş Rusiya ərazisində yaranan digər yeni dövlətlərin təmsilçiləri ilə birlikdə Kolçakın tanınmasına etirazını bildirib. (Həmin məlumatla əlavə edilən nota surətləri artıq Sizə göndərilib.)

Konfrans rəhbərliyinin və Müttəfiqlərin nümayəndələrindən heç biri etirazlarımıza cavab vermədi. Həm də bunlarla eyni vaxtda istər Kolçak hökumətinin, istərsə də Könüllü Ordunun bütün forma və vasitələrlə güclü müdafiəsi davam etdirilirdi. Bolşeviklər üzərində növbəti “qələbələr” qazanıldıqca Müttəfiqlər arasında Rusiyanın bərpaasına bəslənən inam da artırdı. Artıq bu zaman qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq yolunda kiçik xalqların azadlıq və istiqlaliyyətinin qurban verilməsinə əsla diqqət yetirilmirdi. Həmin xalqların hüquq və mənafeələrini qorumağı isə, güman edirəm ki, böyük dövlətlər öz öhdələrinə götürüblər. Müttəfiqlərin Dağlılar Respublikasının süqutuna necə laqeydliklə yanaşdıqlarını göstərmək kifayətdir. Yaranmış vəziyyət ürəyimizi dərin kədər hissi ilə doldurdu, eyni zamanda gələcəyimizlə bağlı həyəcanlı düşüncələrə yol açdı. Mən məsələ ilə əlaqədar ingilis nümayəndə heyətinin başçısı ser Malletin yanında olanda və Könüllü Ordunun Müttəfiqlərdən aldığı silahlarla bolşeviklərlə vuruşmaq əvəzinə, həmin silahı bizə – dinc əhaliyə qarşı çevirdiyini deyəndə, Şimali Qafqaz Respublikasının ərazisinin işğalından sonra Könüllü Ordunun Azərbaycana hücumu hazırlaşdığını bildirəndə o cavab verdi ki, Denikin Müttəfiqlərin müəyyən etdiyi demarkasiya xəttini keçə bilməz. Yəni bizim və Gürcüstanın təhlükəsizliyinə təminat verilir. Dağlılar Respublikasının məhvi ilə bağlı məsələyə gəldikdə isə, o gülümsündü və mənə Şərq, xüsusən də Qafqaz üzrə mütəxəssis kimi ingilis heyətinin tərkibinə daxil olan professor Simpsonla görüşməyi təklif etdi. Elə

həmin gün o professorun ziyarətinə getdim. Bütün ingilislər kimi, professor Simpsonun da çox gülürüz adam olduğu, həm də Qafqaza müəyyən bələdliyi aşkara çıxdı. O, mənə ərazimiz, əhalimiz, hökumətimizin və Parlamentimizin tərkibi, habelə qonşulara, ilk növbədə isə ruslara və ermənilərə münasibətimiz barədə ümumi xarakterli bir neçə sual verdi. Cavablarımın hamısını özü üçün qeyd edirdi. Məsələn, suallarından biri belə idi: “Sizin Şimali Qafqaz və Dağıstan əhalisi haqda fikriniz nədir? Dağlılar dövlət qura bilərlərmi?” Cavab verməyə macal tapmamış Simpson özü dedi: “Məncə, onlar (yəni dağlılar) dövlət qura bilməzlər, çünki hamısı eyni millətdən deyillər, çoxsaylı tayfalara bölünüblər”. Öz növbəmdə mən də: “Bəs İsveçrə?” – deyə soruşdum. “Doğrudur, lakin oradakı mədəniyyət dağlılarda yoxdur”, – deyə Simpson cavab verdi. Sonra isə əlavə etdi: “Əslinə baxanda, heç dağlılar özləri müstəqil dövlət olmaq istəmirlər, ona görə də ərazilərinin Könüllü Ordu tərəfindən tutulmasına kömək ediblər”. Lakin “Dağıstan sizindir və Denikin sizin ölkəyə girməyəcək. Bu məqsədlə də Vordrop ora göndərilir. O, Könüllü Ordu və təmsilçilərimiz üçün müvafiq təlimat aparır”. Bu zaman sözə qarışıb dedim: “Yeri gəlmişkən, əldə olan məlumatlara görə, sizinkilər də Könüllü Orduya kömək edirlər...” “Bilirsinizmi, hərbiçilər həmişə öz həmkarlarına xüsusi rəğbətlə yanaşırlar, həqiqətən də, indiyə qədər bizimkilər Könüllü Ordunun hərəkətlərinə bir az uyublar. Ancaq bundan sonra belə olmayacaq”.

Səkkiz saylı məlumatda bu tipli söhbətlər barəsində ümumi şəkildə xəbər vermişdim. İndi isə qeydlərimdən ayırayrı məqamları daha təfərrüatlı təqdim etməklə Müttəfiqlərin bizim üçün böyük həyati əhəmiyyətə malik məsələlərə necə yüngül yanaşdıqlarını əyani göstərmək istəyirəm. Onlarla söhbətlərdən, bir qayda olaraq, qeyri-müəyyən təəssüratla ayrılırdıq: ümumi problemlərin müzakirəsindən kənara çıxmırlar, konkret suallara isə (məsələn, Miryaqub Mehdiyevin

iştirakı ilə Amerika nümayəndə heyətinin təmsilçisi Morqentaudan Müttəfiqlərin bizi tanıyıb-tanımayacaqlarını soruşdum) ya yaygın cavablar verir, ya da qərarlarını açıq şəkildə demirlər. Ancaq düşünürəm ki, məsələ təkcə nəzakətlilikdə deyil, çünki siyasi vəziyyət elə mürəkkəb və qarma-qarışıq şəkil alıb ki, indiki vaxtda Müttəfiqlərin Rusiyanın və ondan qopub ayrılmış ərazilərin gələcəyi ilə bağlı hansısa qərarının mövcudluq ehtimalı mənə də şübhəli görünür. Çox güman ki, hər şey Kolçak, Denikin və Yudenic⁴⁷⁷ ordularının uğurlarından asılı olacaqdır.

Digər tərəfdən, Müttəfiqlərin özlərinin də kifayət qədər işləri var. Versalda Almaniya ilə imzalanan müqavilə artıq, necə deyərlər, çat verməkdədir, çünki “nifrət” obyektı olan bu dövlətin yenidən güclənəcəyi fikri hər yerdə təlqin olunur.

Beləliklə, Versal müqaviləsi yeni (alman) Avstriya ilə Almaniyanın tezliklə birləşməsi imkanının mövcudluğu ehtimalını diqqətdən yayındırıb. Almaniya isə öz növbəsində bundan istifadə etdi və Konstitusiyasının yuxarıda xatırladığım 62-ci maddəsi ləğv olundu. Tanınmış mətbuat orqanları bir ağızdan və yorulmadan təkrar edirlər ki, Almaniya öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməyəcək, almanlar bolşeviklərlə, İtaliya və Yaponiya ilə sirli siyasət aparırlar. Həqiqətən də, “İl Tempo”⁴⁷⁸ adlı italyan qəzetində Almaniya ilə Yaponiya arasında bağlanmış gizli müqavilənin mətni çap olunub. Yaponiya nümayəndələri hələlik belə bir sənədin mövcudluğu faktını inkar edirlər. Daha sonra diqqətinizə çatdırmalıyam ki, Amerikada Versal müqaviləsinin⁴⁷⁹ əleyhinə böyük kampaniya başlanılıb. Burada əvvəllər Almaniya müstəmləkələri olmuş Şan-Tuanq və Kia-Çaunun⁴⁸⁰ indiki müqavilənin şərtlərinə əsasən Yaponiyaya verilməsinə kəskin etiraz bildirilir. Amerika Senatı göstərilən şərtlərlə razı deyil, həmin ərazilər Çinə qaytarılmalıdır. Senatda Vilson layihəsi ilə bağlı Millətlər Cəmiyyətinə qarşı güclü qruplaşma da fəaliyyət göstərməkdədir. Ola bilsin ki, yalnız Vilsonun

nüfuzu sayəsində həmin layihə qəbul edilsin. Lakin bu zaman sənədin bəzi dəyişikliklərə uğrayacağı da istisna olunmur. Bütün hallarda kiçik xalqlar üçün yeni olan Müəssisə – Millətlər Cəmiyyəti hələlik ölü doğulmuş uşağa oxşayır. Ona kimin və nə zaman nəfəs verəcəyi isə bəlli deyil, Fransa, İtaliya və Almaniyada elə bil hətta belə bir Cəmiyyətin mövcudluğunu da unudublar. Bu ölkələrin hər birinin daxili xarakterli ağırlı problemləri var – get-gedə artan bahalıq, pulun dəyərdən düşməsi, artıq böhran deyil, həqiqi yanacaq aclığı səviyyəsinə çatmış kömür qıtlığı və s. bu qəbildəndir. Bir çox yerlərdə nəinki fabrik və zavodlar işini dayandırır, hətta hələlik hərəkətdə olan marşrutlardakı qatarların parovoz və vaqonlarının sayı azaldılır.

Fransa və İngiltərə seçkilər ərəfəsindədir. Hər cür ümumi, daha çox isə partiya mövqeyinə əsaslanan və şəxsi xarakterli mülahizələr hökumət idarəçilərini bir sıra hallarda mövcud kursu dəyişməyə, həm də daha çox tamamilə əks istiqamət götürməyə məcbur edir.

Məsələn, bu mülahizələrin təsiri və ictimai fikrin təzyiqi altında ingilis hökuməti qəti şəkildə Rusiyadakı antibolşevik qüvvələrə yardım göstərməyin əleyhinə çıxdı və indi hərbi güclərini hər yerdən geri çağırır. Başqa sözlə desək, sülh konfransının bəyəndiyi hərəkət planı ilə kökündən fərqlənən bir addım atır. Konfransın özünə gəldikdə isə, o, Müttəfiqlərə deyil, yalnız “məğlublar”a münasibətdə güclüdür. Macarıstan üzərinə hücum keçmiş⁴⁸¹ “müttəfiq” Rumıniyanın nümunəsi dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Müttəfiq dövlətlərin konfransa münasibətini, şair Qabriel D’Annunzio⁴⁸² başda olmaqla, italyan əsgərlərinin Fium şəhərini zorla ələ keçirmələri əyani şəkildə göstərir. Sülh konfransı bu şəhəri Yuqoslaviyaya verməyi nəzərdə tuturdu. Zahirən hadisə D’Annunzionun “macərəsi” təsiri bağışlayır, lakin hamı bir nəfər kimi şübhəyə əsla yer qoymadan bildirir ki, D’Annunzionun bu “macərəsi” italyan xalqı və İtaliya hökuməti tərəfindən bəyənilir. Hər

halda şair-fatehin partizanlarının sayı günbəgün artır, onların sırasında artıq krala qohumluğu çatan prins də var. Yeri gəlmişkən, həmin prins indi polkovnik Qabbanın hərbi missiyası ilə birlikdə Bakıya gəlib. Bu da Sizə xalqların sülh konfransı! Qeyd edim ki, get-gedə konfrans özü də tədricən arxa plana keçməyə başlayır. Yanvarda onun açılışı zamanı fəaliyyət göstərən yüksək səviyyəli hökumət başçılarından hələlik yalnız Klemanso yerində möhkəm oturub. Digər Müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri (Lloyd Corc, Tittoni⁴⁸³, Lansinq⁴⁸⁴ və Makino) artıq çıxıb getmiş və ikinci dərəcəli adamlarla əvəz olunmuşlar. Bütün bunlar azmış kimi, bu günlərdə qəzetlərdə konfransın əsas orqanı sayılan Beşlər Şurasının tərkibinin dəyişilməsi, hətta ləğv olunması ehtimalı barəsində yazmışdılar. Qeyd edilir ki, Beşlər Şurası daha iki həftə, yəni oktyabrın ortalarına qədər iclaslarını keçirəcək. Sonra isə Şuranın Müttəfiq dövlətlərin Parisdəki səfirlərinin Məclisi ilə əvəz olunacağı gözlənilir. Həmin Məclis “ad hoc” (*lat.*: “bunun üçün”; zərurət yarananda konkret bir məsələnin müzakirəsi üçün – *Tərc.*), yəni qeyri-müntəzəm toplaşacaq. Məclisin toplaşma yeri kimi London göstərilir.

Bütün bunlar, ola bilsin ki, yalnız layihədir. Lakin Avropanın xarici siyasətinin istiqamətində dönüş baş verəcəyi şübhəsizdir. Kabinet dəyişiklikləri, çox ehtimal ki, özünü uzun müddət gözləməyə məcbur etməyəcəkdir. İngiltərənin hökumət kabineti ilə bağlı artıq göstərilən istiqamətdə müəyyən rəy mövcuddur. Həm də Balfurun yerinə lord Kerzonun xarici işlər naziri olacağı söylənilir.

Əlbəttə, düşünmək olar ki, yeni şəxslərin gəlişi ilə bizim üçün başqa, bəlkə, indikindən daha münasib şərait yaranacaq. Lakin hələlik vəziyyətimiz o qədər də ürəkaçan deyil. İngilis komandanlığının nümayəndələri İrəvan quberniyası və Qars vilayətində yerli müsəlman əhaliyə qarşı ədalətsiz hərəkətlərə göz yumurlarsa, tədbir görmək bir yana qalsın, açıq-aşkar şəkildə yanlış mövqe tutub hər şeydə yalnız müsəlmanları

günahlandırılırsa, burada da kiçik xalqlara münasibətdə eyni ehtiyatlı, gözləmə münasibəti, eyni cahillik və xəbərsizlik şəraiti hökm sürməkdədir.

Ölkəmizlə bağlı siyasət nəinki bizim iştirakımızla həyata keçirilir, əksinə, bir sıra hallarda həmin siyasətin təzahürləri çox çətin anlaşılan şəkildə meydana çıxır. Məsələn, Azərbaycanda ingilis hərbi qüvvələrinin italyanlarla əvəz olunması barədə xəbər həmin qəbildən idi. Bu haqda Sizə səkkiz saylı məlumatda yazmışdım. Göstərmişdim ki, italyanları belə addıma sövq edən səbəb qətiyyəni bizi Könüllü Ordunun, yaxud bolşeviklərin təcavüzündən qorumaq deyil, ilk növbədə ölkəmizdən gözlədikləri iqtisadi mənfəətdir. Bu, tamamilə aydın məsələ idi və iyunun 18-də səhər yeməyinə çağırduğumuz cənab Valeri bir daha təsdiq etdi ki, italyanların niyyəti uğursuzluqla nəticələnib, çünki onlar Qafqazda hərbi qüvvə saxlamaq iqtidarında deyillər. Baş verən hadisələrdən sonra, ehtimal ki, italyanlara Azərbaycana gəlməyi təklif edən ingilislərin hansı məqsəd güddükləri bizim üçün də qaranlıq qalmaqdadır.

Bütün bunlara baxmayaraq, bizdə belə fikir yaranmışdı ki, ingilis hərbi qüvvələri ölkəmizdəki missiyalarını davam etdirəcəklər. Lakin sonradan məlum olduğu kimi, həmin qənaətdə yanlış olduğumuz bilindi. Təkcə biz yox, digər Zaqafqaziya respublikalarının – Gürcüstan və Ermənistanın təmsilçiləri də gümanlarında aldanmışdılar. İngilis nümayəndə heyətinin üzvləri ilə şəxsi görüşlərimizdə də heç bir şey aydınlaşdırma bilmədik. Yalnız bir məsələni öyrənə bildik ki, hərbi qüvvələrin geri çağırılması barədə artıq ingilis hökuməti öz qərarını verib. Onda biz, gürcülər və ermənilər bir yerə toplasdıq, müzakirə apardıq, sülh konfransına və Müttəfiq dövlətlərin hər birinə ayrılıqda müraciət etmək və respublikalarımızın taleyi həll olunana qədər konfransın qərarı ilə Müttəfiq hərbi qüvvələrin ölkələrimizdə saxlanması ilə bağlı məsələ qaldırmaq qərarına gəldik. Hər üç nümayəndə heyəti sədrinin

imzası ilə belə bir müxtəsər xahiş ərizəsi hazırlanaraq avqustun 28-də təqdim edildi. Lakin indiyə qədər heç bir cavab almamışıq.

Hazırkı məlumatın bu hissəsini başa çatdırmaq üçün Fransa xarici işlər naziri Pişonun⁴⁸⁵ Parlamentin deputatı cənab Monzinin⁴⁸⁶ sorğusuna verdiyi cavaba əsaslanmaq və onu da yazdıqlarıma əlavə etmək istəyirəm. Cənab Monzi xarici işlər nazirinə sorğusunda ölkəsinin Qafqaz respublikalarına, xüsusən də Azərbaycana və Gürcüstana münasibəti ilə maraqlanıb. Pişon deputatın sorğusunun bütün bəndlərinə çox tezliklə cavab verib. Yeri gəlmişkən, deputat Monzi Fransa Dəniz Liqasının (Ligue Navale Française) tərkibindəki xüsusi Fransa-Qafqaz Komitəsinə⁴⁸⁷ rəhbərlik edir. Komitənin fəaliyyətində bizim (cənab Məhərrəmov, cənab Mirmehdiyev və cənab Hacıbəyli) və gürcülərin (cənab Qobeçia⁴⁸⁸, knyaz Sumbatov və knyaz Avalov⁴⁸⁹) nümayəndələri iştirak edir. Hazırda həmin şəxslərin iştirakı ilə Fransa-Qafqaz Komitəsində nazir Pişonun cavabı (cavab "Le Temps" qəzetindən götürülərək çap edilib və məlumata əlavə (əlavə № 2) olunur) münasibəti ilə Parlamentdəki çıxışının proqramı üzərində iş gedir. Artıq faktiki mövcudluğumuza baxmayaraq, Fransa hökuməti bizi nə faktiki, nə də hüquqi cəhətdən tanıyır. Həm də baxmayaraq ki, bizə rəğbət bəsləyirlər, ticari münasibətlər yaratmaq, ümumən, iqtisadi əlaqələr qurmaq istəyirlər...

Başqaları da bizə eyni cür yanaşırlar. Lakin fikirlərini bildirmirlər. Daha dəqiq desəm, onların cənab Pişon kimi rəylərini ifadə etmək imkanı olmayıb. Düşünməyə əsas var ki, belə münasibət Rusiyada vəziyyət aydınlaşana, daha doğrusu, bolşeviklərin müqaviməti qırılana qədər riayət olunması nəzərdə tutulan hərəkət planının (onu ümumi qərar adlandırmağa çətinlik çəkirəm) nəticəsi kimi meydana çıxıb. Odur ki, yeni respublikalardan yalnız bolşeviklərə qarşı ciddi mübarizə apararı, yaxud bu işə ümumən fəal yardım

göstərəni rəğbət görə bilər. İndi Estoniya belə əlverişli vəziyyətdədir. Onun təmsilçiləri bir vaxtlar adı çəkilən Pişonun etimadını qazanmışdılar və nazir onlara başa salmışdı ki, mübarizədəki fəallıqlarına görə Estoniya Respublikası istiqlalının tanınacağına ümid edə bilər. Yeri gəlmişkən, cənab Pişon, deyəsən, yalnız adamları nə iləse ümidləndirməkdə səxavətlidir. Məsələn, hələ biz gələndə qədər o, N.S.Çxeidzeyə demişdi ki, Gürcüstanın məsələsi çox aydın və sadədir. Amma onun Gürcüstana və bizə münasibətini əks etdirən fikirlərini oxuyun (əlavə № 2). Müttəfiq dövlətlərin xatırladığım ümumi planı onların əsas nümayəndələrinin hələlik bizimlə birbaşa ünsiyyətdən çəkinmələrinin əsas səbəbidir. Bu cür görüşlər keçirməklə bağlı fikirlərimi ayrıca məktublarla cənab Pişona, Klemansoya, Balfura və b. çatdırmışam. Digər şəxslər də eyni məsələ ilə bağlı bir neçə dəfə müraciət ediblər. Hətta Balfurdan (katibi vasitəsilə) məktub almışam ki, o, həddən artıq məşğul olduğuna görə hələlik məni qəbul edə bilmir və buna görə üzrxahlığını bildirir. Yenə həmin Balfur hər dəfə nümayəndə heyətindən aldığı məktublara, sülh konfransına müraciətlərimizin surətlərinə, habelə konfransa təqdim etdiyimiz memorandum mətnlərinin nüsxələrinə görə yazılı minnətdarlığını yetirir. Sülh konfransının baş katibliyi də eyni ilə bu cür hərəkət edir. Bir sözlə, hamı nəyi isə gözləyir və hələlik müstəqillikləri tanınmayan kiçik xalqların təmsilçilərinin burada olmalarına dözürlər.

Biz də dözüür və gözləyirik. Görünür, keçmiş Rusiya ərazisində meydana çıxan yeni respublikaların nümayəndə heyətlərinin hamısının təxminən eyni vəziyyətdə olması müəyyən təskinlik əhval-ruhiyyəsi yaradır. Belə vəziyyətdə çıxış yolu, kömək və yardım aramaq olduqca təbiidir. Lakin harada və kimin təmsalında? Xalqımızın müstəqil mövcudluq haqqı şübhəsizdir! Bu barədə mümkün olan hər yerdə danışır və yazırıq. Lakin tək bizim dediklərimiz azdır. Çünki görürük

ki, bizdən də çox tanınan, daha mütəşəkkil qüvvə kimi çıxış edən, hətta müstəqil mövcudluq təcrübəsinə malik olan xalqlar da özlərinə yalnız müttəfiqlər deyil, himayədarlar, protektorlar, mandat sahibləri axtarır və həmin mövqedən istiqamət götürərək bu və ya digər güclü dövlətə arxalanmağa çalışırlar.

Arxalanmaq məsələsi növbəti vacib, həyati əhəmiyyətli addım kimi həmişə əhəmiyyət və zəruriliyini saxlayır. Nümayəndə heyətimiz hələ Konstantinopolda olarkən onu döənə-döənə müzakirə edib. Eyni işi burada da ardıcıl surətdə görürük.

Kimə arxalanmalı, kimə doğru istiqamət götürməli?

Bir neçə iclasda aparılan müzakirələr zamanı İngiltərə və gələcək Rusiya ilə hələlik yalnız ehtimal kimi düşünülmən yaxınlaşma məsələsini nəzərdən keçirdik. Buraxıla biləcək mənhus səhvin necə saysız-hesabsız fəlakətlərə yol açacağını nəzərə alan nümayəndə heyəti belə qənaətə gəldi ki, biz Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etməliyik və mandat alacaq ölkəni həmin təşkilat özü müəyyənləşdirməlidir. Həm də bu zaman məsələnin müzakirəsini bizim və gürcü heyətinin birgə məclisinə çıxarmaq təklifini zəruri saydıq. Gürcülər qərarımızla razılaşdıqlarını bildirdilər.

Lakin müəyyən vaxtdan sonra nümayəndə heyəti Məmməd həsən Hacınskinin təklifi ilə yenidən eyni məsələyə¹ qayıtdı. Bu dəfə artıq İngiltərəyə müraciət etmək və məlum dövr ərzində Azərbaycanın idarəçilik mandatını öz üzərinə götürməsini istəmək təklifi irəli sürüldü. Həm də təklifi səsəndirərkən Hacınski dərhal Londona getmək, orada qəti qərarımızı ingilis hökumətinə bildirmək, İngiltərənin razılığını

¹ Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov tərəfindən məktub mətninin bu hissəsi ilə bağlı rus dilində belə bir qeyd yazılmışdır: "Göstəriş vermədən! M.Hacınskini tanımaq mümkündür. Hələlik bu məsələnin qaldırılmasını vaxtından əvvəl atılmış addım hesab edirəm. O, hadisələrin təbii gedişi nəticəsində öz həllini tapacaq. M.Y.Cəfərov". (Tərc.)

alandan sonra isə Millətlər Cəmiyyətinə üz tutmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Belə olan təqdirdə Cəmiyyətin də öz növbəsində mandatı İngiltərəyə verəcəyi təbii sayılır. Təklifi prinsipial şəkildə qəbul etməklə bərabər, məsələ ilə bağlı əvvəlcə buradakı ingilis təmsilçiləri ilə danışıqlar aparmaq zəruri sayıldı. Yalnız bundan sonra nümayəndə heyəti üzvlərindən biri Londona ezam edilə bilər. Zərurət yaransa, sonra nümayəndəmiz də ora gedəcəkdir.

Təklif olunan qətnamə gürcü heyəti ilə birgə iclasda nəzərdən keçirildi. Mandatla əlaqədar İngiltərəyə müraciətdən imtina edən gürcü nümayəndələri bu ölkə ilə sıx əlaqə saxlamaq və onun təmsilçiləri ilə tez-tez görüşmək məsələsində bizimlə razılaşdıqlarını bildirdilər. Nümayəndələrin Londona göndərilməsinin hələ vaxtı çatmamış məsələ olduğu qənaətinə gəlini. Konfransdakı ingilis heyətinin tərkibində baş verən dəyişikliklər, habelə cənab Balfur və ser Malletin hələlik burada olmamaları onlarla müəyyən qədər yaxınlaşmağa imkan vermir. Yeri gəlmişkən, Lloyd Corc kabinetinin ehtimal edilən süqutu da yeni sürprizlər doğura bilər.

Bu günlərdə Gürcüstan heyətinin üzvü Qvarcaladze⁴⁹⁰ Londondan qayıdacaq. Onun gətirdiyi məlumatlara əsaslanaraq İngiltərə paytaxtına səfərin nə dərəcədə zəruri olduğunu bir daha müzakirə edəcəyik.

İngilislərin ölkəmizə və mandat məsələsinə necə yanaşacaqları hələlik qaranlıq qalsa da, özlərinin gələcək Rusiyanın adından danışmaq və hərəkət etmək səlahiyyətinə malik olduqlarını düşüncələrin baxış və münasibətləri bizdə heç bir şübhə doğurmur.

İndiyə qədər bu adamlar öz-özünə peyda olmuş “Rus məclisi”ndə “birləşmişdilər”. “Məclis”in tərkibi keçmiş nazir və səfirlərdən ibarətdir. Lakin Müttəfiqlər Kolçakı tanıyandan sonra burada “rus nümayəndəliyi” meydana çıxdı.

“Nümayəndəliyin” tərkibinə Kolçakın təyinatı əsasında Lvov, Sazonov, Çaykovski⁴⁹¹, Maklakov və Savinkov⁴⁹²

daxildirlər. Hələlik fəaliyyətlərini heç nə ilə bürüzə vermirlər. Lakin demək olar ki, bütün üzvlər birmənalı şəkildə Sazonovun əleyhdarıdır. Məsələ barədə Kolçaka da məlumat verilib. Biz onlardan heç kəsə, ümumiyyətlə, Parisdə yaşayan ruslarla ünsiyyət saxlamırıq. Ancaq yenə də həmin adamların heç biri müstəqillik istəyimizlə bağlı hiddət və narazılıqlarını gizlətmirlər. Hər kəs öz payını alır, gürcülərə isə hamıdan çox düşür. Yeri gəlmişkən, ünvanımıza belə sözlər deyilir ki, müstəqil Azərbaycan şüarını yalnız biz ziyalılar irəli sürürük. Sadə azərbaycanlılar isə guya Rusiyadan ayrılmaq istəmirlər. Çünki onlar Rusiyanı sevirlər. Hər halda bu “nümayəndələr” özlərinin “vahid və bölünməz Rusiya” atlarının belində çox möhkəm oturublar və utanmadan bildirirlər ki, həqiqi Rusiya torpaqlarının bir qarışını da heç kəsə güzəştə getməyəcəklər! Polşa üçün istisnaya yol verilir, müstəqilliklərini elan etmiş digər respublikalar isə təkrar Rusiyanın tərkibinə qayıtmalıdır. Əslində, Polşa da tam şəkildə, bütün əraziləri ilə Rusiyaya daxil edilir. Böyük dövlətlərin Finlandiyanın müstəqilliyini fakt kimi qəbul etmələrinə və artıq ora diplomatik nümayəndə göndərmələrinə baxmayaraq, hətta Finlandiya da tanınmır. Cənab Denikin isə müstəqillik fikirlərinə etirazını bildirir. Yeri gəlmişkən, noyabrın 23-də yeni respublikaların nümayəndə heyətləri təmsilçilərinin görüşündə ortaya çıxan təzə xəbər: deyilənə görə, Denikin Ukraynanı ələ keçirmək və özünü Skoropadski sayacağı getman elan etmək istəyir. Elə həmin yığıncaqda da belə bir fakt təsdiq olundu ki, Finlandiya, Estlandiya (Estoniya – *Tərc.*) və Latviya respublikaları konfederasiya yaradırlar, artıq bolşeviklərlə barışıq imzalanması, yəni hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında danışıqlara başlayıblar.

Daha hansı imkanlar ortaya çıxa bilər? Bunları ehtimal etmək belə çətinidir. Lakin ötən hər gün ərzində vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməsi və qəlizləşməsi faktıdır. Ən çətin və qaranlıq məsələlərdən biri kimi rus məsələsinin müzakirəsini

hər vasitə ilə uzatmağa çalışan Antanta da bu faktı nəzərə alır. Amma çətin ki, indiki konfrans həmin məsələ ilə məşğul olsun! Qəzetlərin də yazdığı kimi, daha çox ehtimal edilən variant konfransın rus və türk məsələsini Millətlər Cəmiyyətinin müzakirəsinə ötürməsidir. Cəmiyyətin iki aydan sonra fəaliyyətə başlayacağı ehtimal olunur. Konfrans özü isə necə deyərlər, ya yerli-dibli buxarlanacaq, ya da uzun müddətə buraxılacaq. İndi onu tam cəsarətlə “sülh konfransı” adlandırmamaq olar. Çünki Almaniya və Avstriya ilə “sülh” müqavilələrinin bağlanmasına, əvvəl Bolqarıstanın, sonra isə Macarıstanın növbədə dayanmasına baxmayaraq, hələlik sülhdən heç bir əsər-əlamət yoxdur.

Türkiyə ilə sülh də hələlik üfüqdə görünmür. Amma Türkiyənin bölünməsi ilə çox can-dildən məşğul olurlar. Anadoluda başlanan milli hərəkət hamını bir qədər qayğılandırır. Yerli mətbuatın türklərə münasibətdə ənənəvi sərt tonu sanki get-gedə zəifləyir, hətta müəyyən qədər daha rəğbətli yanaşma ilə əvəz olunur. Məlum səbəblərə görə təfərrüatlara varmıram. Onlar barədə Sizə Məmməd həsən Hacinski məlumat verəcək.

Məsələnin ermənilərlə bağlı tərəfi üzərində dayanmalıyam. Artıq Türkiyə erməniləri ilə (Poqos Nubar⁴⁹³) Qafqaz ermənilərinin birləşib əlbir fəaliyyət göstərdiklərini yazmışam. Bu, qonşularımız üçün çox vacib şərtidir. Onların Paris təmsilçiləri Qafqaz hüduqlarını aşan ümumerməni mövqeyindən çıxış edirlər. Qafqaz və Türkiyə ermənilərinin taleyini bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqələndirərək bizimlə və gürcülərlə hər hansı iş birliyində olmalarını az qala lüzumsuz hərəkət sayırlar. Yol geniş, ideallar nəcibdir! Axır ki, əyə bildikləri Türkiyə onlar üçün indi “gücsüz nəhəng”dir. “Sizi məhdud Qafqaz maraqları məşğul edir, bizimsə bütün erməni xalqının, birləşmiş Ermənistanın mənafeyi ilə bağlı qayğılarımız var”, – deyə Aqaronyan bildirir. O əmindir ki, bu cür bəyanatları ilə “Avropada və Amerikada”, habelə Müttəfiq

dövlətlərin təmsilçiləri arasında özlərinə rəğbət doğuracaq. Əslində, çox da yanılmır, çünki Müttəfiqlərin tək-tük nümayəndəsi bizdən ermənilər barədə soruşmur. Hamısı da bir nəfər kimi onlarla sülh şəraitində yaşamağı məsləhət görür. Erməni ziyalılarının Avropa mərkəzlərində yarım əsrdən çox davam edən fəaliyyəti, hər yerdə malik olduqları böyük sərvət, bütün cəbhələrdə iş görmək bacarığı, nüfuzlu şəxsləri öz tərəflərinə çəkmək məharəti, Amerikadakı varlı həmtayfaları – bütün bunlar erməni həyatının, xüsusən də bu həyatın son dövrdəki (üzərində dayanmıram) faktları ilə əlaqəli şəkildə onları daha çox tanıdıb, onlara rəğbətli münasibət formalaşdırıb. Bu, qonşularımızın böyük plyusudur və hələlik həmin plyus erməniləri özlərinə xas və hamıya da bəlli olan minuslardan qoruyur. Azərbaycan və Gürcüstan xalqlarının (ola bilsin ki, hətta erməni xalqının) mənafeləri naminə biz hələlik bütün bunlarla hesablaşmalı oluruq, erməni təmsilçiləri ilə əlaqələrimizi nəinki kəsirik, əksinə, hətta yardım göstərir və bir sıra hallarda əlbir hərəkət edirik. Biz yalnız onların (Qafqaz ermənilərinin) bütün nümayəndələri ilə görüşməklə kifayətlənməmişik, gürcülər və dağlılarla birgə atduğumuz addımlarla bağlı bəzən mənfi cavab alacağımızı əvvəldən bildiyimiz halda, yenə qonşuları da dəvət etməyi özümüzdə borc saymışıq. Məsələn, iyun ayında bizim təşəbbüsümüzlə konfrans qarşısında Qafqaza xüsusi nümayəndə heyəti göndərmək məsələsinin qaldırılması (Dağlılar Respublikasının süqutundan sonra) ilə əlaqədar müraziət müzakirə olunurdu. Yığıncağa erməniləri də çağırmışdıq. Qarışıq komissiyanın (Hacınski, Mehdiyev, Avalov, Qvarcaladze, Bammətov və Xəzralov⁴⁹⁴) məsələyə mənfi münasibəti üzündən müzakirə nəticəsiz başa çatdı. Yeri gəlmişkən, ermənilər komissiyanın işində iştirak etməkdən qətiyyətlə boyun qaçırdılar.

Daha sonra gürcü, dağlı və erməni nümayəndə heyətləri sədrlərinə göndərdiyim xüsusi məktubla onlara konfrans

tərkibində Qafqaz işləri üzrə ayrıca komissiya yaradılması vaxtının çatdığını və bu məsələ ilə bağlı müraciətimizin zəruri olduğunu bildirdim. Əvvəlcədən fikir mübadiləsi aparmaq üçün cənab sədrləri avqustun 4-də yanıma dəvət etdim. Aqaronyandan başqa, qalan sədrlər gəldilər. O, yerinə doktor Oqancanovu⁴⁹⁵ göndərmişdi. Sonuncu isə öz növbəsində bildirdi ki, indiyə qədər bizim gürcülər və dağlılarla bir sıra müştərək iclaslarımız keçirildiyindən, sadəcə məlumat almaq məqsədi ilə buradadır. Yəni müvafiq səlahiyyəti olmadığından heç bir şey danışmayacaq, yalnız dediklərimizi qeyd edəcək. Yığınaq irəli sürdüyüm təklifin yekdilliklə qəbul olunması ilə başa çatdı. Ermənilərə mövqelərini bildirmək üçün vaxt verdik. Avqustun 13-də Aqaronyandan məsələ ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmaq üçün onun yanında toplaşmaq təklifi aldım. Eyni gündə biz gürcülər və dağlılarla birlikdə cənab Vordropu çaya dəvət etmişdik. Sən demə, həmin səhər ermənilər Vordropun yanında olub müştərək çay süfrəmizə çağırılmadıqlarını ona deyibmişlər. Vordropun katibi Vayt mənə telefon açıb ermənilərin də çaya çağırılmalarını xahiş etdi ki, birgə söhbət imkanı yaransın. Təyin olunmuş vaxta təxminən 1 saat qalmışdı. Lakin buna baxmayaraq, dərhal erməniləri dəvət etdim. Amma müxtəlif bəhanələrlə boyun qaçırdılar. Nəticədə Vordropla çay məclisi baş tutmadı. Razılaşdığımız vaxtda Çxeidze gəldi. Biz heç nə olmamış kimi bir yerdə ermənilərin (Aqaronyan, Papacanov, Kaçaznuni) yanına, toplantıya getdik. Burada mənim qaldırdığım Qafqaz işləri üzrə komissiya məsələsi müzakirə olunarkən fikir mübadiləsi zamanı ermənilər aşağıdakı üç sualı verdilər: 1. Qafqaz və Türkiyə Ermənistanından ibarət birləşmiş Ermənistana münasibətiniz necədir? 2. Sərhəd və ərazi xarakterli bütün mübahisəli məsələlərin burada – sülh konfransında birdəfəlik həll olunması zərurətini etiraf edirsinizmi? 3. İngilis qoşunlarının Qafqazdan çıxarılmaması ilə bağlı konfransa müraciət etməyi zəruri sayırsınızmi?

“Bunlar bizim üçün son dərəcə vacib məsələlərdir və bu barədə sizinlə razılığa gəlməyincə komissiya yaradılması haqda konfransa birgə təklif vermək dəvətinə qoşulmağımız çox çətindir. Həm də bir məqamı dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır: “Komissiya nə iş görəcək, yəni hansı məsələlərlə məşğul olacaq?” (Kaçaznuni). “Biz tək deyilik, özümüzün Türkiyədəki qan qardaşlarımızla həyati tellərlə bağlanmışıq. Birləşmə məsələmizə necə münasibət bəslədiyinizi bilmək olduqca zəruridir. Biz müstəqil Azərbaycanın və müstəqil Gürcüstanın mövcudluğunu etiraf edirik. Siz də vahid Ermənistanın mövcudluğunu etiraf edin. Bizdən və Türkiyədəki qan qardaşlarımızdan ötrü bu, mənəvi baxımdan çox əhəmiyyətlidir” (Papacanov). “Əgər dediyimiz məsələlərdə razılığa gəlməsək, onda nəinki sizinlə birlikdə belə bir komissiyanın təşkili üçün konfransa müraciət edəcək, əksinə, onun yaradılmasına imkan verməmək üçün çalışacağıq” (Kaçaznuni).

Cənab Aqaronyan yoldaşlarının fikrini təsdiq etdi. Çxeidze ilə mən bildirdik ki, ingilis qoşunlarının Qafqazda qalmasına razıyıq, lakin digər məsələlərlə bağlı öz nümayəndə heyətlərimizlə danışmalıyıq. Beləcə ayrıldığımız qərara gəldik ki, müəyyən vaxtdan sonra həmkarlarımızın daha çoxunun iştirakı ilə bir də toplaşaq. Avqustun 15-də bizim nümayəndə heyətinin binasında mənim sədrliyim altında ümumi iclas keçirildi. İclasa dörd Qafqaz heyətinin hamısının təmsilçiləri qatılmışdılar. Mən toplantını açıb onları salamladım və Qafqazın bütün nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə keçən ilk yığıncaqdan duyduğum məmnunluğu dilə gətirdim. Sonra baxmalı olduğumuz məsələlərin şərhinə keçdim və yuxarıdakı üç sualı iştirakçıların diqqətinə çatdırdım. Onlar əvvəldən ayrı-ayrı nümayəndəliklərdə müzakirə olunmuşdu. Təəccübümə rəğmən, həm cənab Çxeidze (ikimizin iştirak etdiyimiz görüşdə sualları ermənilər bizə vermişdilər), həm də cənab Aqaronyan, daha sonra isə cənab Papacanov (cənab Kaçaznuni

gəlməmişdi, onu Ohancanyan əvəz edirdi) bildirdilər ki, bu suallar müzakirə üçün onlara təqdim olunmayıb). Guya suallar bizimlə avqustun 13-də olan söhbətdən sonrakı fikirlərin nəticəsi kimi meydana çıxıb. Ona görə də təxirəsalınmaz məsələ kimi Müttəfiqlərin hərbi qüvvələrinin Qafqazda saxlanması barəsində konfransa müraciətin müzakirəsi daha yerinə düşərdi. Qərribə mənzərə alınmışdı. Lakin münasibətləri korlamamaq xatirinə ermənilərin təklifləri ilə razılaşdıq. Dağlılar Respublikasının nümayəndələri istisna olmaqla həmin təkliflər hamı tərəfindən qəbul edildi. Digər məsələlərin müzakirəsi üçün də belə bir iclas çağırmaq qərara alındı. Hərbi qüvvələrin saxlanması ilə əlaqədar xahişin konfransa mümkün qədər tez çatdırılması lazım bilindi. Bunu hamıdan çox ermənilər istəyirdilər. Lakin təəssüf ki, müraciət mətninin hazırlanması və redaktəsi xeyli vaxt apardı. Heyətlərin başçıları daha üç dəfə toplaşmalı oldular. Nəhayət, heç bir motivin əsas gətirilmədiyi mətn üzərində dayandıq. Çünki ermənilər hərbi qüvvələrin çıxarılmamasının əsas motivi kimi daxili təhlükəni (yəni bizi), biz və gürcülər isə xarici təhlükəni (Könüllü Ordu) nəzərdə tuturduq. Mətn dörd dəfə dəyişdirildi. Sonda müraciətin qol-qanadı sındırılmış variantı ilə kifayətlənməli olduq. Sənəd hər uç sədrin imzası ilə avqustun 28-də təqdim edildi (əlavə № 1). Həmin vaxtdan bəri görüşməmişik. Lakin mövcud faktlar öz-özlüyündə çox şey deyir.

Digər təfərrüatları M.Hacınski Sizə çatdırar. Diqqətinizi ictimai rəyin saxta və çıxırğan teleqramlarla daha da qızıxdırılması kimi ənənəvi üsuluna cəlb etməklə məlumatımı bitirmək istəyirəm. Teleqramlarda ermənilərə qarşı zorakılıqlardan yorulmadan danışılır. Əyani nümunə kimi Erməni Məlumat Bürosunun iki gün əvvəl yaydığı teleqramı əlavə edirəm. Teleqramda ermənilərə basqın edənlərin pul və silah ələ keçirdikləri yer kimi Bakı göstərilir (əlavə № 3). Xoşbəxtlikdən, xəbər ciddi qəzetlərdə çap olunmayıb.

Başqa nümayəndəliklərdən: 1. Gürcü heyəti ilə siyasi-iqtisadi məsələlərlə bağlı hərtərəfli əlaqələrə maliklik. Bu məsələləri birgə iclaslarda müzakirə edirik. 2. Dağlı heyəti müvəqqəti olaraq öz-özünə dağılıb. İndi burada yalnız cənab Çermoyev və Əziz bəy Meker⁴⁹⁶ qalıblar. Ölkələrində yaranmış mövcud şərait üzündən, təəssüf ki, fəaliyyət göstərə bilmirlər. İstər heyət, istərsə də əlaqələrimiz haqqında cənab Hacinski Sizə daha ətraflı məlumat verəcək.

İngilis-fars müqaviləsi bağlanandan sonra fars heyəti buradakı işlərdən tam uzaqlaşdırılıb. Üzvlər dağılıb gediblər. Qalanlar isə hazırda Londonda olan yeni xarici işlər naziri Nüsrətüddövlənin⁴⁹⁷ gəlişini gözləyirlər. Londonda nazirin şərəfinə verilən ziyafətdə lord Kerzon ölkənin ünvanına bir sıra xoş sözlər deyib. Digər nümayəndə heyətləri ilə də əlaqələrimiz var. Yeri gəlmişkən, sentyabrın 24-də Polşa heyətinin sədri cənab Dmovski və onu müşayiət edən şəxslərin şərəfinə səhər yeməyi verdik. Tədbirdə gürcülər də iştirak edirdilər.

Estoniya, Litva, Ukrayna, Latviya, Belarusiya nümayəndə heyətləri ilə, zəif də olsa, əlaqələrimiz mövcuddur.

Qafqaza yola düşən xarici missiyalarla burada görüşdük. Görüş barəsində qabaqcadan xəbərdar edilmişdilər. Məsələn, Vordropun səfəri ilə bağlı nazir Balfur məlumat vermişdi, general Harbordun⁴⁹⁸ missiyası ilə əlaqədar isə Amerika nümayəndə heyətinin birinci təmsilçisi cənab Polk⁴⁹⁹ xəbər çatdırmışdı. Eyni zamanda qabaqcadan xəbərdarlıq edərək bildirdilər ki, missiyaların göndərilməsi hələ Azərbaycan Respublikasının İngiltərə və Amerika tərəfindən tanınması demək deyildir (bax: əlavə № 4, 5).

Cənab Vordrop katibləri ilə birlikdə görüşümüzlə gəldi. Katiblərdən cənab Vayt Təbrizdə və Odessada ingilis konsulu olub. Rusca, habelə bizim dili yaxşı bilir. Cənab Vordrop da yaxşı təsir bağışlayır. O, ölkələrimizə xeyirxah münasibəti barədə danışdı, bizdən bütün Qafqaz xalqlarının sülh şəraitində

yaşamasına imkanımız çatan qədər təsir göstərməyimizi xahiş etdi. Gürcülər (gürcü dilini bilir) və ermənilərlə də görüşdü. Eyni gündə də Qafqaza yola düşdü, general Harbord da çox tələsirdi. Ona görə də məni qəbul etməyə vaxtı çatmadığını bildirmək üçün zabitlərindən birini yanıma üzrxahlığa göndərmişdi. Əvəzində isə polkovnik Rey⁵⁰⁰ bir neçə dəfə görüşdüm. Çox ürəyəyatan adamdır. Azərbaycana gəlməli olan missiyanın başçısıdır. Polkovniki bütün zəruri materiallarla təmin etdim, lazımı məlumat çatdırdım. Aydın oldu ki, konfrans, xüsusən də Şimali Amerika Birləşmiş Ştatları bizə və ümumən Qafqaz məsələsinə münasibətini missiya işini başa çatdırandan sonra bildirəcək. Missiyanın Qafqazdakı fəaliyyəti üç ay çəkəcək. Polkovnik Rey⁵⁰⁰ birlikdə mən və Hacinski bütün Amerika missiyalarının rəhbəri polkovnik Loqenin yanında olduq. O, lazımı yardım göstərəcəyini bildirdi. Eyni zamanda bir təmsilçimizin missiyanın tərkibinə salınması ilə bağlı müvafiq sərəncam verəcəyini də vəd etdi. Bu fürsətdən yararlanmaq lazımdır.

Üstəlik, cənab Rey çox xeyirxah adamdır: Kanada Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin hədiyyəsi olan 200 yeşik xəstəxana camaşırını özü ilə aparmağa söz verdi. Yeşikləri polkovnikin Parisdən Brestə getdiyi qatarla göndərdik. Lakin işin tərsliyindən, yolda vaqonu ayırıblar və bizim yük də amerikalılar hərbi gəmi ilə yola düşənə qədər missiyanın digər müxəlləfatı ilə birlikdə Brestə gəlib çatmayıb. İndi həmin yükü Toronto–Batumi xətti ilə yola salmaq qayğısı öz üzərimizə düşür. Hesablamamıza görə, bu iş təxminən 5–6 min frank xərcimiz çıxacaq. Onu necə yoluna qoyacağımız da əlavə qayğıya çevrilib. Əlbəttə, yükləri göndərəcəyik. Konstantinopoldan, polkovnik Reydən məktub almışıq. Yükün ləngiməsi ilə bağlı təəssüfünü bildirir. Eyni zamanda bizi sakitləşdirərək özündə olan dərmanların bir hissəsini hökumətimizə verəcəyini vəd edir. Əgər birdən həmin vəd yadından çıxmış olsa, müvafiq təsadüf yarananda xatırlatmağımız yerinə düşər.

Fransız hökuməti də Qafqaza öz nümayəndəsini göndərib. Bu şəxs qraf Loris-Melikovun⁵⁰¹ qardaşı oğlu, doktor İvan Loris-Melikovdur. Biz onunla bir yerdə oxumuşuq. Yeddinci sinifdə gimnaziyadan xaric edilmişdi. Həmin vaxtdan etibarən, demək olar ki, həmişə Fransada yaşayıb. Burada tamamilə fransızlaşıb və indi özünü Fransa vətəndaşı sayır. İnkilab illərində (1905–1906) Peterburqda olub, mərhum Maksim Kovalevski⁵⁰² ilə birlikdə “Strana”⁵⁰³ qəzetində çalışıb. Klemansonun dostudur. İki dəfə mənə baş çəkib. Sonra biz Məmmədhəsən Hacınski ilə birlikdə onun görüşünə getmişik. Loris-Melikovun dediyinə görə, başçılıq etdiyi missiyanın əsas vəzifəsi gələcəkdə bütün Qafqaz xalqlarından ibarət federasiya qurulması imkanları ilə əlaqədar regionun siyasi vəziyyətini öyrənməkdir. Hər şeyə münasibətdə özünü əsl fransız kimi aparır. Amma qəlbən “vahid və bölünməz Rusiya” tərəfdarıdır. Dediynə görə, millətçi deyil, bu mənada da erməni heyətinin Parisdəki hərəkətlərini bəyənir. Sözüünə inansaq, hətta onlarla görüşür. Bütövlükdə işgüzar siyasət adamı təsiri bağışlamır. Lakin uğur qazanacağına əmindir. Qafqaz respublikalarının müstəqil mövcudluq imkanlarına şübhə ilə yanaşır. Daha dəqiq desəm, bunun tərəfdarı deyil. Düşünür ki, yenidən böyük Rusiya yaratmaq daha yaxşı olardı. Səfər marşrutunu müəyyən etməyə çətinlik çəkirdi. O, bir həftə əvvəl Konstantinopola yola düşüb. Türkiyə paytaxtında 10–12 gün qalmağı nəzərdə tutur. Oradan ya Batumi–Tiflis–Bakı marşrutunu seçəcək, sonra Şimali Qafqaza gedəcək, ya da əvvəl Novorossiyskə baş çəkib, sonra Zaqafqaziyaya dönəcək. Birinci marşrutla gedəcəyi ehtimalı daha böyükdür. İrəvanda da olacaq. Çox diqqətçil idi.

Burada, təəssüf ki, məlumatın tərtibi üçün əvvəldən hazırladığım planı pozmalı və sənədi tamamlamağa tələsməliyəm. Çünki Hacınskinin yola düşməyinə çox az qalır. Həmin müddət ərzində başqa işlərin də öhdəsindən gəlməyə vaxt tapmalıyam.

Qısa şəkildə nümayəndə heyətinin hazırlayıb konfransa təqdim etdiyi aktların (fransız və qismən də rus dilində surətlərinin əlavəsi ilə) adlarını sadalamaqla məlumatı tamamlamaq istəyirəm:

Azərbaycanın siyasi vəziyyəti və tələblərimiz (“revendications”) haqda memorandum. Fransız dilində 2000 nüsxə çap edilib. Onlardan 300 nüsxə yüksəkkeyfiyyətli kağızda və üzərində xüsusi yazı olmaqla hazırlanıb, cildlidir. 1700 nüsxəsi isə nisbətən sadə kağızdadır. Memoranduma Azərbaycanın sərhədlərinin müfəssəl təsviri, habelə Azərbaycan Respublikasının nəzarəti altındakı ərazilərin və iddiaçı olduğumuz ərazilərin xəritələri əlavə edilib.

Bu sənəd konfransa və Müttəfiq dövlətlərin bütün nümayəndələrinə, hər birinə 10 nüsxə olmaqla, avqustun 21-də göndərilib. Ünvana çatması barədə qəbz alınmışdır. Sizə 75 nüsxə göndəririk. (Rəqəm dəqiq deyil, 140 nüsxə olmalıdır. Bu, növbəti cümlədən də aydın olur – *Tərc.*) Onların 130 nüsxəsində xəritələr və sərhədlər də göstərilib, 10-da isə göstərilməyib.

Eyni memorandum ingiliscə 1500 nüsxədir. 300 ədədi xüsusi qovluqdadır. Əlavə olaraq, Amerika və ingilis heyətlərinə də təqdim edilib.

1000 ədədi Amerikaya yola salınır. 50 ədəd də Sizə göndəririk.

Azərbaycanın iqtisadi və maliyyə vəziyyəti haqda broşür. Məmməd həsən Hacinski yazıb. 2000 nüsxə fransızca, 15000 nüsxə isə ingiliscə çap edilib.

Konfransa və bütün Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə verilib.

İngiliscə nüsxələri Amerikaya yola salınır. Hər iki dildə hərəsindən 50 nüsxə olmaqla Sizə də göndəririk.

Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqqında broşür. Əkbər ağa Şeyxülislamov tərtib edib. Fransız dilində etnoqrafik xəritə və iki diaqramla birlikdə 2000 nüsxə çap olunub.

Konfransa və Müttəfiq dövlətlərin bütün nümayəndələrinə təqdim edilib.

Tiraj Amerikaya yola salınır. 50 nüsxə də Sizə göndəririk.

Konfransa və Müttəfiq dövlətlərin bütün nümayəndələrinə fransızca memorandumun təqdim olunması haqqında məktubun surəti (bax: əlavə № 6).

Qars vilayətinin Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi, habelə Naxçıvan, Şərur–Dərələyəz, Sürməli qəzalarının və İrəvan quberniyasının bir hissəsinin həmin respublikanın idarəçiliyinə verilməsi ilə əlaqədar avqustun 16-da konfransa və Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim edilmiş etiraz notası (bax: əlavə № 7).

Azərbaycan və Gürcüstan arasında ittifaq müqaviləsinin surətinin konfransa və Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə iyunun 28-də təqdim olunması barəsindəki məktubun surəti (bax: əlavə № 8).

Xarici işlər naziri Cəfərovun 25 avqust tarixli teleqramının surətinin sentyabrın 1-də konfransa və Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə verilməsi barəsində məktubun surəti (bax: əlavə № 9).

Sentyabrın 9-da Cəfərovun 26 avqust tarixli teleqramının surəti ilə birlikdə Könüllü Ordunun təcavüzkar hərəkətləri barəsində konfransa və bütün Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim olunmuş etiraz notası (bax: əlavə № 10).

Sentyabrın 10-da İngiltərənin xarici işlər naziri Balfura göndərdiyim (ingiliscə) məktubun surəti (bax: əlavə № 11).

Konfransın tərkibində Qafqaz işləri üzrə xüsusi komissiyanın yaradılması barəsində sentyabrın 17-də gürcülərlə birlikdə konfransa və bütün Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim edilmiş ərizə (bax: əlavə № 12).

İngiltərənin “Kosmos” kompaniyası ilə ilkin müqavilə layihəsi və məktub (bax: əlavə № 13).

Amerikalı Maks Robinovla⁵⁰⁴ bağlanmış müqavilənin surəti (bax: əlavə № 14).

Amerikalı vəkil Çandlerlə⁵⁰⁵ bağlanmış müqavilənin surəti (bax: əlavə № 15).

İqtisadi xarakterli müqavilələr barəsində Məmməd həsən Hacinski Sizə daha ətraflı məlumat verəcək.

Amerikalı vəkil Çandlerlə bağlı məsələyə gəldikdə isə bildirməliyəm ki, müqavilənin hazırlanması məlumatın yazıldığı dövrlə eyni vaxtda başa çatdırıldığından mətnin rus dilinə tərcüməsini göndərmək mümkün olmadı. Bu vəkil Estlandiya, Litva, Letoniya (Latviya – *Tərc.*), habelə Azərbaycan və Gürcüstanın mənafeələrinin müdafiəsini üzərinə götürür. Gürcülər artıq müqavilə imzalayıb pullarını ödəyiblər. Mən onunla işlərimi sabah qurtaracağam. Əlaqələr yaradılması üçün bizim Amerikada hansısa adamımızın olması zəruridir. Siz 2 saylı müqaviləni təsdiq etməlisiniz. Cənab Çandler Amerikadakı fəaliyyəti barəsində hesabatlar göndərəcək. O, bizim və gürcülərin nümayəndə heyətlərinin hərəsindən bir və ya iki nəfərin Amerikaya getməsi məsələsində təkid edir.

Mətbu təbliğat baxımından da artıq bəzi işlər görülüb. Yaxın gələcəklə bağlı geniş layihəmiz var. İcrası da eyni dərəcədə böyük maddi vəsait tələb edən layihə barəsində Məmməd həsən Hacinski Sizə məlumat verəcək.

“Azərbaycan haqqında məlumat bülleteni” buraxmağa başlamışıq. Artıq birinci sayı çapdan çıxıb. Həmin saydan Sizə 200 nüsxə göndəririk.

“L'Europe orientale”⁵⁰⁶ adlı yeni jurnalın işində iştirak edirik. Sizə də bir komplekt göndərəcəyəm.

Nümayəndə heyətinə maddi vəsait ayrılması məsələsi hələ də tərəfinizdən həll edilməmiş qalır. Göndərdiyiniz məlumatda sözün hərfi mənasında belə deyilir: “İstədiyiniz pullarla bağlı sərəncam verilib”. Kim verib? Hansı sərəncam? Kimə? Kimin vasitəsilə? Heç biri məlum deyil. Sadəcə, “Safonov” imzası ilə qeyri-müəyyən depeşa alınıb. Depeşada pul üçün bizim ingilis nümayəndə heyətinə, onun da öz növbəsində London hökumətinə müraciət etməsi və Britaniya

komandanlığının dövlətimizə olan borcları hesabına avans verməsi barədə məsələ qaldırmaq tövsiyə olunur. İki həftə əvvəl bu işlə məşğul olmuşuq. Hələlik nəticə yoxdur. Burada çox şey aydın deyil. Hansı avansdan söhbət gedir? Miqdarı nə qədər olacaq? İngilis komandanlığının bizə borclu olduğunu Britaniya hökuməti bilirmi? Borc nə qədərdir? Bir sözlə, belə son dərəcə ciddi məsələdə hansısa kağız yollamaqla adamı birtəhər başdan eləmək olmaz. Bu, nümayəndə heyətini çətin vəziyyətdə qoymaq deməkdir... Çox təəssüf edirəm ki, Hacinski yola düşənə qədər məsələyə aydınlıq gətirilmədi. Zənnimcə, öz növbəsində ingilislərdən də nəzakətlə yazılmış qeyri-müəyyən, lakin mənfi cavab alacağıq. Londona gedərkən istinad etmək üçün də əlimizdə heç bir sənəd yoxdur.

Sonra bildirim ki, dünən Ernst Nobel⁵⁰⁷ yanımda idi. Sözarası dedi ki, mənə 300 000 frank verilməsi barədə Azov-Don bankından⁵⁰⁸ teleqram alıblar. Pulların mənşəyi haqda sualımın cavabında bildirdi ki, onların haradan gəlməsi və kimin göndərməsindən xəbərsizdir. Hələlik həmin pulları da almamışıq.

Əlimizdəki vəsait isə qurtarmaq üzrədir. Digər tərəfdən, hələ burada nə qədər qalacağımız bəlli deyil. Daha uzaqlara gedib-getməyəcəyimiz də eyni dərəcədə naməlumdur. Hər halda qarşıda bizi böyük xərclər gözləyir. Yaşayışın bahalaşması və frankın kursunun son dərəcə sürətlə aşağı düşməsi bir yana qalsın, mətbuat və təbliğatla bağlı böyük xərclərimiz də ortaya çıxıb. Ona görə də maliyyə məsələlərinə daha ciddi yanaşmağımızı xahiş edərdim. Ehtiyaclarımızın ödənilməsi haqda məlumat almayana qədər yaddan çıxarmayın ki, nümayəndə heyəti, demək olar ki, tam təminatlı qalıb, rəhbərin mövcud səviyyəsində isə, çox güman, indikindən də ağır vəziyyətə düşə bilərik.

Məmməd həsən Hacinskiyə geri göndərilməsi nümayəndə heyəti üçün ümumən məcburi addım idi. Məsələnin hərtərəfli müzakirəsindən sonra onun Bakıya müvəqqəti ezam olunması

qərara alındı. Ondan ötrü ki, əvvəla, hökuməti iqtisadi müqavilələrlə tanış etsin (müqavilələrlə bağlı nümayəndə heyətinin adından kontragentlərlə danışıqları özü apardığından sənədlərin mahiyyətinə daha yaxşı bələddir), ikincisi, son dövrün hadisələri barədə daha məhrəmanə şəraitdə məlumat versin və nəhayət, üçüncüsü, həm daxili, həm də təbii ki, daha artıq dərəcədə xarici vəziyyət haqda məlumat alsın. Xarici vəziyyət deyəndə, əlbəttə, ilk növbədə və əsas etibarilə qonşularımız – Ermənistanla, Dağlılarla, İran, Kuban və Donla, Türküstan və Zakaspi ilə, eləcə də Gürcüstanla münasibətləri nəzərdə tuturuq. Gürcüstanla maliyyə xarakterli qarşılıqlı münasibətlərin aydınlaşdırılması çox mühümdür. Çünki hökumətimizin sonuncu bon buraxılışında iştirakdan imtina etməsi buradakı dostlarımızı – gürcüləri çox pərt vəziyyətə salmışdı. Həmin vəziyyət Gegeçkorinin⁵⁰⁹ məktubu alınandan sonra daha aydın nəzərə çarpırdı. Nəhayət, Hacınski Parlament və hökumətin fəaliyyəti ilə tanış olandan sonra daxili və xarici siyasətlə bağlı mühüm sənəd və qanunların surətlərini (yalnız hökumət tərəfindən təsdiqlənmiş şəkildə) gətirməlidir. Təbii ki, maliyyə, dəmiryolları, neft sənayesi, ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadiyyatı ilə bağlı geniş və əhatəli məlumatlar da sənədlərin içərisində olmalıdır. Heç şübhəsiz, ordu yaddan çıxmamalıdır. (Bütün qoşun növlərindən olan əsgər və zabitlərin fotosəkillərinin göndərilməsi də zəruridir.)

Cənab Hacınskinin ezam olunmasının əsas şərti kimi onun mütləq geri qayıtması nəzərdə tutulub. Ona görə də nümayəndə heyəti adından hökumətdən bu mühüm amili nəzərə almağı, cənab Məmməd həsən Hacınskinin üzərinə müəyyən edilmiş vaxtdan, yəni iki aydan artıq Bakıda ləngiməsinə səbəb olacaq hər hansı vəzifə və funksiya qoymamağı xahiş edirəm. Cənab Hacınskinin ezamiyyətinə yalnız bu şərt və müddət daxilində icazə verilib. Onun iki aylıq maaşı da tam şəkildə əvvəldən ödənilib.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Eyni zamanda heyətimizin başqa bir üzvünün ezamiyyətinə də razılıq verilib. Növbəti ezam olunan şəxs, hər halda, bir aydan tez yola çıxma bilməyəcək. Ehtimal ki, cənab Məhərrəmov gələcək.

*Раевский А. Мусаватское правительство на
Версальской конференции. Доклад председателя
азербайджанской мусаватской делегации.
Баку, 1930, с. 51–70.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab Sədr!

Bu məlumat iki həftə əvvəl, cənab Berlin yola düşməyə hazırlaşan zaman göndərməli idi. Lakin aydınlaşdırılması ciddi əhəmiyyət kəsb edən vacib məsələyə görə cənab Berlini ləngitmək lazım gəldi və nəticədə o, yalnız indi, noyabrın 10-da buradan çıxmaq imkanı əldə etdi.

Onunla hazırkı məlumatı, əlavə sənədləri, habelə fransız və ingilis dillərində broşürlərimizi, jurnal, kitab və qəzetləri Sizə göndərməyi özümə şərəf bilirəm. Göndərilən materialların siyahısı əlavə edilir.

Bildirmək istəyirəm ki, cənab Berlin, gediş-gəliş də daxil olmaqla, səfərini 25 günə başa vurmaq niyyətindədir. Başqa sözlə desəm, Bakıda yalnız bir neçə gün qala biləcək. Bu müddətdə məlumatla bağlı ətraflı cavab yazmaq, habelə istədiyimiz bütün sənəd və materialları hazırlayıb göndərmək vacibdir.

Nəhayət, bundan sonra da nümayəndə heyəti diplomatik kuryer kimi cənab Berlinin xidmətindən istifadə etmək niyyətindədir. Ona görə də hökumət bu və ya digər mülahizələrə görə bir maneə görmürsə, Bakıdan yola düşərkən cənab Berlini lazım olan viza və sənədlərlə mütləq təmin etməlidir.

I

Oktyabrın 19-da (Mirzə Rza xan vasitəsilə) Sizə göndərilən məktubda oktyabrın 8-də səkkiz respublika tərəfindən sülh konfransına təqdim olunmuş nota haqqında yazmışdım. Notanın layihəsi Estoniya, Latviya, Litva, Belarusiya, Ukrayna, Kuban, Şimali Qafqaz, Gürcüstan, Azərbaycan və

Ermənistan nümayəndə heyətlərinin keçirdiyi yığıncaqlarda müzakirə olunmuşdur.

Nəticədə Ermənistan və Belarusiya sənədi imzalamaqdan boyun qaçırdılar. Həm də Belarusiya qonşuları ilə birlikdə belə bir tədbirdə iştirakının mümkün olmadığını əvvəlcədən bəyan etmişdi.

Ermənistan nümayəndəsi doktor Ohancanyan isə iclaslarda iştirak etdi, amma sonra bildirdi ki, erməni heyəti respublikaların tanınmasından söhbət gedən bir notanı imzalaya bilməz. Çünki onlar, yəni ermənilər belə fikirdədirlər ki, Versal müqaviləsi ilə artıq tanınıblar. Daha sonra Ohancanyan əlavə etdi ki, əgər onlar, yəni ermənilər türklər və Denikin arasında seçim məcburiyyəti qarşısında qalsalar, təbii ki, sonuncunu üstün tutacaqlar.

Notanın surətləri Antanta dövlətləri nümayəndələrinə təqdim edilib, habelə qəzetlərdə ("Le Temps", 12 oktyabr, № 21279 və b.) çap olunub. Lakin əvvəllər istər kollektiv şəkildə, istərsə də ayrılıqda verilən eyniməzmunlu, yəni müstəqilliyin tanınması ilə bağlı notaların hamısı kimi, hazırkı nota da sülh konfransı, daha dəqiq desəm, Müttəfiqlərin Ali Şurası ("Le Conseil Supreme inter Alliees") tərəfindən cavabsız buraxıldı. Fransa xarici işlər naziri Pişonun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Şuranın tərkibinə artıq Antanta dövlətlərinin baş nazirləri deyil, ikinci dərəcəli şəxslər daxildir. Notanın fransız və ingilis dillərindəki surətlərini də məlumata əlavə edirəm (əlavə № 1, 2).

II

Məmməd həsən Hacınski Parisdən yola düşəndən bir gün sonra gürcülərlə birgə dəvət etdiyimiz V.Çandler də Amerikaya döndü. Getməzdən əvvəl mən və Avalov onunla xeyli söhbət etdik, geniş məlumat və lazımı təlimatlar verdik.

Çandler burada qaldığı müddətdə artıq Azərbaycan və Gürcüstanın vəziyyətini öyrənib. Mən ona çap etdiyimiz

broşürlərdən, əsasən, ingilis, qismən də fransız dilində 2500 ədəd verdim. Habelə ən vacib sənədlərimizin surətlərini, etiraz notalarını və s. də təqdim etdim. Artıq daha öncə bildirdiyim kimi, gürcülər də, biz də onunla müqavilə bağlayıb avans ödəmişik. Əsas müqaviləni Hacinski ilə göndərmişəm. Xahiş etmişəm ki, təfərrüatları Sizə çatdırsın. Həm də müqavilə Bakıda təsdiq olunub bura qaytarılmalıdır. Yeri gəlmişkən, Çandler bizi mütəmadi məlumatlandırmağı öhdəsinə götürüb. Bu günlərdə ondan ilk xəbər almışam. Həmin sənədi fransızcaya tərcüməsi ilə birlikdə əlavə edirəm (əlavə № 3). O, Azərbaycan və Gürcüstan kimi ölkələrin təbliğatı ilə bağlı ortaya çıxan çətinliklər barədə fikirlərini bölüşür. Bu ölkələr Amerikada tanınmır. Estoniya, Ukrayna, Latviya, Ermənistan kimi özünün amerikan icmasına malik deyil. Buna görə də təbii şəkildə həm cənab Çandlerin, həm də bizim müştərək şəkildə arzuladığımız məsələ – Amerikada (heç olmazsa, Nyu-Yorkda və Vaşinqtonda) nümayəndələrimizin fəaliyyət göstərməsi zərurəti meydana çıxır. Bu barədə cənab Robinov da hələ Parisdə olarkən mənə danışmışdı. Çandler öz məlumatında nümayəndələrimizdən bir və ya iki nəfərin Amerikaya getməsi lüzumu və buna icazə alınması haqda danışır. Lakin təəssüf ki, bu işi görmək bizdən ötrü çox mürəkkəb məsələdir: nə müvafiq adamlarımız, nə də maddi vəsait var. Cənab Çandlerin diqqətimizi cəlb etdiyi başqa bir problem prezident Vilsonun xəstəliyidir. Çünki o, prezidentlə görüşməli və mənim kiçik məktubumu, habelə ayrıca qovluqda göndərdiyimiz broşürləri ona təqdim etməli idi. Həmin məktubun surətini yollayıram (əlavə № 4). Bununla belə, Çandler bir neçə senator və deputatla görüşüb, broşürlərimizi onlara paylayıb. Başladığı işin uğur qazanacağına ümid edir.

Hələ Amerikadan bu məktubu almamışdan əvvəl mən cənab Çandlerə konfransla əlaqədar məlumatları, bizə mövcud münasibəti, habelə Denikin məsələsi ilə bağlı yenilikləri özündə əks etdirən məktub göndərmişdim.

Həmin məktubu iqtisadi məsələlər üzrə inanılmış şəxsimiz cənab Robinov vasitəsilə yola salmışdım. O, buradan oktyabrın 8-də çıxmışdı.

Razılığın şərtləri də cənab Hacinski vasitəsilə Sizə göndərilib. Hacinski bizim və gürcü nümayəndə heyətlərinin cənab Robinovu hansı ampuada dəvət etdiyimizi Sizə aydınlaşdıracaq. Cənab Robinov Vaşinqtona çatması barəsində teleqrafla məlumat vermişdi. Bu günlərdə daha iki teleqramını almışam. Həmin teleqramlarda Robinov müxtəlif məlumatlar istəyir, eyni zamanda cənab Məhərrəmovun Amerikaya ezam olunmasının məqsəduyğunluğunu xatırladır. Lakin təəssüf ki, gürcülər də, biz də kimisə göndərə bilməmişik. İkinci teleqramında cənab Robinov Bakıda "Standart Oil Company"⁵¹⁰ nümayəndələri ilə aparılan danışıqlara toxunur. Həmin məsələdən biz nazir Məlikaslanovun, yaxud Behbud xan Cavanşirin⁵¹¹ (dəqiq yadımda deyil) Məmməd həsən Hacinskiyə məktubundan xəbər tutmuş və danışıqların nəticəsiz başa çatdığını öyrənmişdik. Amma əlimizdə nəinki bu məktub, ümumiyyətlə, heç bir sənəd və məlumat yoxdur. Eyni sözləri cənab Məlikaslanovun Hacinskiyə şəxsi məktubunda xahiş etdiyi dəmiryol materiallarının siyahısı barədə də demək mümkündür. Bu siyahı cənab Hacinskinin özündə qalıb. Cənab Robinovun hər iki teleqramına yalnız bizdəki məlumat əsasında cavab vermişəm. Lakin teleqramların ikisinin də surətini Sizə göndərirəm ki, istədiyi məlumatı toplayasınız. Mən onu Sizdən alan kimi cənab Robinova çatdıracağam.

Bizim müqavilənin və cənab Robinovun Amerikaya səfərinin məqsədini ehtiva edən əsas məsələ barəsində isə o, hələlik heç bir xəbər verməyib. Mən öz teleqramımda bu barədə də soruşmuşam.

III

Doqquz sayılı məlumatda Sizə Fransa-Qafqaz Komitəsinin yaranması haqda xəbər vermişdim. Komitənin məqsədi Fransa ilə Qafqaz respublikaları (Azərbaycan və Gürcüstan)

arasında iqtisadi əlaqələrin asanlaşmasına yardım göstərməkdir. Hər iki respublikanın nümayəndələri komitənin işində iştirak ediblər və indi də edirlər. Oktyabrın 4-də Fransa-Qafqaz Komitəsi konfrans keçirdi. Mövzu “Zaqafqaziya respublikaları və Fransa” idi. Bizimkilərdən cənab Məhərrəmov və cənab Hacıbəyli çıxış etdilər. Bütünlükdə konfrans yaxşı keçdi. Bəzi qəzetlər Fransanın Zaqafqaziyadakı maraqları barəsində yazmağa başlayıb. Komitə işini ehtiyatlı tutub bizimlə gürcülərin hazırladığımız aşağıdakı qətnaməni əvvəldən qəbul etmişdi (bax: əlavə № 7; fransız dilində mətn də həmin əlavəyə daxildir).

Konfrans və işgüzar görüşlər keçirmək, mətbuat vasitəsilə təbliğat aparmaq baxımından komitənin bəzi planları var. Əgər onun fəxri sədri – keçmiş ticarət naziri cənab de Monzi yenidən deputatlar palatasına seçilsə (seçkilər noyabrın 16-na təyin edilib), onda komitə faydalı fəaliyyətini daha da genişləndirmək imkanı qazanacaq. Bu günlərdə komitənin sədri cənab Liean yanımızda idi. Onunla xeyli söhbət etdik. Cənab Liean rəhbərliyini öz üzərinə götürdüyü qurumu hər cür material və məlumatla təmin etməyimizi istəyir. Parlament seçkilərindən sonra böyük bir konfransın təşkili nəzərdə tutulur. Hər halda, bizdən ötrü konfransın məqsəd və məramlarını yaymaq, ələlxüsus da ticarət və sənaye dairələrində təbliğ etmək faydasız olmaz. Çünki bu yolla komitəyə Azərbaycandan yeni üzvlər cəlb edə bilərik. Onların siyahısını üzvlük haqları ilə birlikdə (20, 200 və 1000 frank) göndərmək lazımdır. Tanışlıq üçün komitənin Nizamnaməsini, habelə oktyabrın 4-də keçirilən konfransın giriş biletlərini Sizə göndəririk (əlavə № 6). Komitə bizə və gürcülərə, teatr, vokal, musiqi və rəqs bölmələri də daxil olmaqla, milli Azərbaycan gecəsi keçirməyi təklif edib.

Bu, özünü təbliğ formalarından biri kimi çox əhəmiyyətli olardı. Hazırda Parisdəki Ukrayna truppası təbliğat baxımından böyük təəssürat yaradır. Lakin belə tədbir keçirmək üçün əlimizin altında, demək olar ki, heç nə yoxdur. Odur ki,

indiki məqamda, özümüzü tanıtmağa həmişəkindən çox ehtiyac duyduğumuz bir vaxtda bu cür imkanlardan boyun qaçırmalı oluruq. Yeri gəlmişkən, biz həmin gecəni istənilən halda fevral ayında təşkil etmək istəyirik. Yəqin ki, göstərməyə bir şey taparıq. Əlbəttə, o vaxta qədər salamat qalsaq, gücümüz və imkanımız çatsa, nəhayət, ən başlıcası, Siz kömək etsəniz, niyyətimizi həyata keçirəcəyik.

IV

Lakin bu istiqamətdə atmalı olduğumuz başqa addım daha vacibdir. Söhbət Azərbaycanda diqqəti cəlb edən nə varsa, hamısının əksini tapdığı illüstrasiyalı nəşrin buraxılmasından gedir. Gürcülər artıq belə bir iş görüblər (əlavə № 8). Biz də ayda bir dəfə çıxan “L’Image”⁵¹² jurnalının nəşiri ilə razılıq əldə etmişik. Nəşrin noyabr nömrəsinin Azərbaycana həsr olunmasını istəyirdik. Lakin əlimizdəki fotosəkil, açıqca və s. materialları gözdən keçirəndə jurnalın illüstrasiya baxımından çox solğun görünəcəyi qənaətinə gəldik. Xüsusilə ordumuza dair fotosəkillərin yoxluğu özünü daha kəskin büruzə verir. Bizdə general Mehmandarovun⁵¹³ bir dənə də şəkli yoxdur. Adını çəkdiyim jurnalın bütün sayları isə, demək olar ki, hərbi xarakterli illüstrasiyalarla dolu olur. Bu, bir tərəfdən yaşanan dövrün səciyyəsi ilə bağlıdır, digər tərəfdən ölkənin müdafiə qüdrətinin, hərbi gücünün göstəricisidir. Belə mülahizələr bizi jurnalın noyabr nömrəsi ilə bağlı fikirdən daşıdırdı. İndi noyabr əvəzinə, dekabr, ya da növbəti ilin yanvar sayını götürmək istəyirik. Ümid edirəm ki, o zamana qədər siyahısını göndərdiyimiz fotosəkilləri və digər zəruri illüstrasiya materiallarını Sizdən alacağıq (əlavə № 9).

Söz yox ki, siyahı minimum tələbləri əhatə edir. Əgər istədiklərimizdən əlavə şəkil və açıqcalar göndərə bilsəniz, bizi yalnız sevindirərsiniz. Ancaq xahiş edirəm, bu məsələdə tələsin ki, cənab Berlin həmin materialları özü ilə gətirə

bilsin. Biz və “L’Image” jurnalının naşiri səbirsizliklə gözləyəcəyik.

V

Mətbuat vasitəsilə təbliğat barəsində artıq Sizə yazmışdım. Bu baxımdan bura yeni gəldiyimiz vaxtla müqayisədə mətbuatın indi Azərbaycan haqda daha tez-tez söz açmasını və ölkəmizin adını tez-tez çəkməsini qeyd etmək zəruridir. Doğrudur, haqqında Hacınskinin Sizə ətraflı məlumat verəcəyi planını həyata keçirə bilmədik. Bu da əsas etibarilə dəfələrlə Sizə yazdığım maddi vəsait çatışmazlığı üzündən baş verdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, indi heç olmazsa, bizə rəğbət bəsləyən çap orqanları var.

İlk növbədə bülletenimizin nəşrini davam etdiririk. Artıq üç sayı çıxıb, dördüncü isə çapa hazırlanır və bu günlərdə işıq üzü görəcək. Biz bülletenləri məlumat orqanı kimi həm burada, həm də İngiltərə və Amerikada hər yerə göndəririk. Eyni zamanda ingilis və fransız dillərindəki memorandumlarımız da xəritələr və əhali diaqramları əlavə olunmaqla, iqtisadi broşürlərlə birlikdə müxtəlif yerlərə yayılır.

Bundan başqa, fransızca və ingiliscə iki həftədə bir dəfə çıxan “L’Europe Orientale” jurnalından istifadə edirik. Haqqımızdakı məlumatlar “Revue du Monde Musulman”⁵¹⁴, “La Revue Contemporaine”⁵¹⁵ jurnallarında, habelə “Le Temps”, “L’Humanite”⁵¹⁶, “La Depeche”⁵¹⁷ qəzetlərində də çıxır. Son vaxtlar isə özünün açıq-aşkar antirus xarakteri ilə seçilən və keçmiş Rusiyanın “yadellilər” adlandırılan əhalisinə rəğbətlə yanaşan “Le dernieres Nouvelles du Monde” qəzeti də bizimlə yaxından maraqlanır.

Adını çəkdiyim mətbu orqanlardan bəzilərinin nüsxələri digər qəzetlərlə birlikdə ayrıca zərfdə Sizə göndərilir.

Əvvəldə xatırladığım plana gəldikdə isə, onu heç vaxt diqqətdən yayındırmırıq. Hökumətdən zəruri maddi vəsait alan kimi həyata keçirəcəyik.

Yeri gəlmişkən, indi buradakı bütün mətbuat orqanları mütəşəkkil surətdə Parlament seçkiləri ilə məşğuldur (seçki noyabrın 16-da keçiriləcək).

Son anda yenə sözün geniş mənasında mətbuat məsələsi ilə bağlı təzə bir sual ortaya çıxdı. Məsələ bundadır ki, "L'Europe Orientale" jurnalının rəhbərləri lap başlanğıcdan onu İsveçrədə çap etmək istəyirdilər. Yanvar ayından etibarən niyyətlərini həyata keçirmək fikrindədirlər, yəni jurnalın nəşri Cenevrəyə köçürüləcək. Məsələ yalnız jurnalda deyil. Söhbət Cenevrədə keçmiş Rusiyada meydana çıxan respublikaların hamısının müdafiəsini öz üzərinə götürən bir mərkəzin yaradılmasından gedir. Elə dünən qeyd etdiyim məsələ ilə bağlı Ukraynanın tanınmış xadimi, keçmiş gimnaziya yoldaşım professor Qruşevski ilə ətraflı söhbətimiz oldu. Onun fikrincə, Cenevrədə hər respublikanın öz mərkəzi yaradılmalıdır, çünki Millətlər Cəmiyyəti fəaliyyətini burada davam etdirəcək. Az tanınan xalqlar üçün belə mərkəzlər daha zəruridir. Ukraynalılar, estonlar, gürcülər artıq İsveçrədə əməlli-başlı məskunlaşıblar. Əlbəttə, bu işlər böyük vəsait tələb edir. Yeni yaranan respublikaların hamısı isə təəssüf ki, bu cür vəsaitə malik deyil. Qruşevskinin sözlərindən belə çıxdı ki, hamının yeganə ümidi Ukrayna ilə Azərbaycanadır. Bizdən ciddi yardım gözləyirlər. Həm öz mənafeyimizi, həm də ümumi mənafeyi nəzərə alaraq, hesab edirəm ki, bu işdə əlimizdən gələn yardımı göstərməliyik. Ən başlıcası isə Cenevrədə özümüza yer eləməyə tələsməliyik.

Bu təşəbbüsə sadəcə partiya məsələsi kimi deyil, ümumi işimiz kimi böyük əhəmiyyət verirəm. Lakin hələ məsələ sona qədər aydınlaşdırılmayıb. Ona görə də ideyanı həyata keçirmək üçün zəruri planın şərhindən özümü saxlayıram. İndi bir məsələ aydındır ki, biz "L'Europe Orientale" jurnalına maliyyə yardımı göstərməliyik. Nümayəndə heyətimiz bu məqsədlə 10 min frank ayırıb. Həmin məbləğdən 5 mini artıq jurnalın hesabına köçürülüb, qalanı isə bu günlərdə

ödəniləcək. Digər tərəfdən, qarşıdan gələn 1920-ci il üçün ya 20 min frank pul ödəməli, ya da 20 min nüsxəyə abunə yazılmalıyıq. Şübhə etmirəm ki, nümayəndə heyəti hökumətdən istədiyi vəsaiti alacaq və 1920-ci ildə jurnala lazımi miqdarda maddi yardım göstərmək imkanını əldən verməyəcək.

Təkrar edirəm: jurnal sonrakı mərhələdə də bizim üçün çox faydalı bir mətbu orqan olacaq. Gələcəkdə Cenevrədə, Millətlər Cəmiyyətinin gözü qarşısında öz mərkəzimizi yaradanda isə o, artıq bizdən ötrü zərurətə çevriləcək. Nəzərə almaq lazımdır ki, İsveçrənin mətbuat orqanlarının səsində həmişə diqqətlə qulaq asırlar. Yeri gəlmişkən, nümayəndə heyətimizlə əlaqə saxlayan professor Broşe “Journal de Geneve”də⁵¹⁸ Azərbaycan haqqında iki məqalə çap etdirib. Özünün Lozannada buraxdığı “Les peuples Libres”⁵¹⁹ jurnalında da 6 və 7-ci saylarda Azərbaycan haqda iki yazı verilib. Həmin materiallar hərəsindən bir neçə nüsxə olmaqla, ayrıca qovluqda Sizə göndərilir. Nəhayət, professor Broşe haqqımızda ingilis və amerikan qəzetlərinə də məqalələr yazıb. Təəssüf ki, hələlik onların nüsxələrini almamışıq.

VI

Amerika nümayəndə heyətinin keçmiş tərkibindən burada yalnız cənab Morqentau qalmışdı. Üç həftə əvvəl o da gəldi. (Mətnə belə yazılıb, əslində, “getdi” olmalıdır – *Tərc.*) Yola düşməmişdən əvvəl cənab Morqentaunun yanında oldum, Amerikadakı müvəkkilimiz cənab Çandlerə imkanı daxilində yardım göstərməsini xahiş etdim. O, Çandleri yaxşı tanıyır. Cənab Morqentau bacardığını edəcəyinə söz verdi, ancaq bildirdi ki, Amerikaya öz təmsilçimizin göndərilməsi daha məqsədəuyğun olardı: “Biz bütün kiçik xalqların dostu yuq, sizə kömək etməyə ürəkdən can atsaq da, beynəlxalq siyasətdə hər şeyi təkbaşına həll etmirik. Artıq Sizin memorandumla tanış olmuşam və görürəm ki, Azərbaycan zəngin ölkədir, müstəqil yaşaya bilər. Sizi

Amerikada yaxşı qarşılayarlar, yəqin ki, sərvətlərinizin üzə çıxarılması üçün kapital da tapılar”. Vidalaşmamışdan əvvəl o, ərazi məsələləri ilə məşğul olan bölmənin başçısı cənab Bukleri yanına çağırdı, məni onunla tanış etdi və bildirdi ki, cənab Bukler hər zaman işimizə yaraya bilər.

Bir gün sonra onun yanında oldum. Həmkarı ilə (adını xatırlamıram) birlikdə məni, ümumiyyətlə, Qafqaz və xüsusən də Qafqaz xalqlarının qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı uzun-uzadı sorğu-suala tutdu. Verdiyim məlumatların çoxu, xüsusən də ermənilər haqda söylədiklərim onlar üçün yenilik idi. Söhbətin sonunda cənab Bukler məlumatlara görə minnətdarlığını bildirdi, ölkəmizin siyasi və iqtisadi xəritələrini göndərməyi xahiş etdi. Vidalaşarkən dedi: “Sizi inandırmaq istəyirəm ki, qonşularınızı müəyyən dərəcədə tanıyır və onları qətiyyən mələk hesab etmirik. İndi ölkənizdə olan missiyamızdan xəbər gözləyirik”.

Bir həftə əvvəl Qafqazdakı amerikan missiyasının başçısı general Harbord Parisdən keçib Amerikaya getdi. Burada yalnız iki gün qaldı. Görüş üçün vaxt ayırması məqsədilə kuryerimizi iki dəfə yanına göndərdim. Adyutantı bildirdi ki, general özü bizimlə ünsiyyətə məmnun olacaq, təyin edilmiş saat barəsində isə telefonla xəbər çatdırılacaq. Lakin təəssüf ki, bu dəfə onunla görüşmək mümkün olmadı. General Harbordun gəlişi münasibətilə qəzetlərdə (“Le Temps”) bildirilirdi ki, o, məruzəsini birbaşa prezident Vilsonun özünə təqdim edəcək. Eyni zamanda Amerikanın Ermənistan üzərində mandat almasının əleyhinədir, ölkəsinin yalnız Türkiyəyə mandat sahibi olmasına tərəfdardır və çox məşğul olduğundan heç kəsi qəbul etmir.

Əlavə edim ki, onun səfəri ilə bağlı birbaşa Amerikadan müəyyən məlumatlar əldə edəcəyimizə ümidimi itirmirəm.

Polkovnik Haskel⁵²⁰ də bir neçə günlüyə bura gəlib. Mən dünən ondan məktub aldım. Hörmətkarənə bir tərzdə görüşmək istəyini bildirirdi. Bu gün cənab Məhərrəmovla

birlikdə yanında olduq. İlk növbədə polkovnik Reyin Tiflisdən salamını və Kanada Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin verdiyi 200 qutu müxtəlif xəstəxana ləvazimatının (bu haqda Sizə daha əvvəl məlumat çatdırılıb) Amerika gəmisində Batuma göndərilməsi ilə əlaqədar xəbərini mənə yetirdi. Sonra cənab Haskel ölkəmizdə müşahidə etdiyi qayda-qanun barədə tərifli sözlər dedi. Bakıda ehtiramla qəbul olunmasından çox razıdır. Bizim sadə camaat xoşuna gəlib, deyir ki: “Xalqınız sülhsevərdir və qətiyyətlə ermənilərin düşməni deyil. Əgər siyasət adamları (“Hommes Politiciens”) olmasaydı, ermənilər də sakit yaşayardılar”. Naxçıvan və Şərur bölgələrində indi sakitlikdir. Amerikalı qubernatorun idarə etdiyi neytral zona yaradılıb.

Mən Naxçıvan və Şərur bölgələrində Ermənistanla bizim əhali arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizama salınmasında onun göstərdiyi mühüm xidmətlə bağlı hökumətimizin artıq nümayəndə heyətinə xəbər verdiyini polkovnikə dedim və öz adımdan da minnətdarlığımızı bildirdim. Sonra hökumətimizdən xoş bir xəbər aldığımı xatırlatdım. Bu da Naxçıvan və Şərurda baş verən hadisələrdə günahın guya müsəlmanlarda olması barədə ermənilərin burada yaydıqları əsassız şayiələrlə əlaqədar idi. Ermənilər həmin məsələ ilə bağlı guya polkovnik Haskelin Ermənistan parlamentindəki çıxışında məlumat verdiyini iddia edirlər. Əslində isə hökumətimizin də bildirdiyinə görə, həmin yalan xəbəri polkovnik özü təkzib edib. Haskel dediklərimlə razılaşdı.

Suallarımıza cavab verərkən polkovnik əmin olduğunu bildirdi ki, Zaqafqaziya xalqlarının, hətta bütün Qafqaz xalqlarının birlikdə yaşaması mümkündür. Çünki hər şeydən öncə iqtisadi cəhətdən bir-birləri ilə möhkəm bağlıdırlar. Lakin başlanğıc mərhələdə hər hansı güclü dövlətin himayəsi zəruridir. Həmin dövlət ilk növbədə bütün regionda maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına yardım göstərməlidir. Bir neçə ildən sonra hər bir xalq mandat sahibi olan dövlətin

himayəsindən tədricən qurtulub müstəqil həyatını təmin edə bilər. “Qəyyumluqdan ilk növbədə sizin Azərbaycan özünü qurtarmalıdır!” – deyər polkovnik Haskel xəritədə Azərbaycanı göstərərək bildirdi. Görünür, ölkəmiz onda çox yaxşı təəssürat yaradıb. Əlbəttə, bütün bunları eşitmək bizə xoş idi.

Denikin tərəfdən gözlənilən təhdidlərlə bağlı həyəcanımızın müqabilində polkovnik bildirdi ki, onun fikrincə, Denikin ordusu nəinki bizə, heç Dağıstana və Şimali Qafqaza da təhlükə törədə bilməz. “Əlbəttə, onun qoşunları həmin rayonları, o cümlədən də Dərbəndi tutacaq, lakin bu, müvəqqəti xarakter daşıyacaq. Mərkəzi Rusiyada Denikin kifayət qədər çox işi var. Sizi inandıra bilərəm ki, sülh konfransı artıq Şimali Qafqazda Denikin üçün demarkasiya xətti müəyyənləşdirib və o, həmin xətdən cənuba doğru hərəkət edə bilməz”.

Ermənilərlə bağlı məsələyə qayıdaraq polkovnik Haskel izah etdi ki, amerikalılar indiyədək “erməni” deyəndə yalnız onların Amerikada yaşayan təmsilçilərini göz önünə gətirirdilər. Hamı bu ermənilərdən danışırsa, hamı onları əzabkeş sayırdı. “Missiyalarımızın Türkiyə və Qafqaza göndərilməsi və bu işdə çoxlu amerikalının iştirakı hər cəhətdən faydalı olub. İndi artıq inanırıq ki, “nə bütün ermənilər yaxşıdırlar, nə də bütün türklər eyni dərəcədə pisdir”. Daha sonra o, xəritədə Türkiyə və Qafqazı göstərərək əlavə etdi: “Bax bu ölkələri ümumi bir mandat altında birləşdirmək olardı. Lakin Amerika həmin mandata sahib çıxmaq niyyətində deyil”.

Vidalaşmazdan əvvəl polkovnik dedi ki, gələcək həftənin çərşənbə, ya da cümə axşamı Tiflisə qayıdacaq, əgər poçtumuz olsa, onu məmnuniyyətlə götürə bilər. Cavabında polkovnik Reyə məktub göndərəcəyimi dedim. Daha sonra ona minnətdarlığımı ifadə etdim və ümid etdiyimi bildirdim ki, yola düşənə qədər görüşmək və yaşadığımız oteldə duz-çörək kəsmək imkanımız olacaq.

Gördüyünüz kimi, bütün müddət ərzində (sentyabrın 26-dan başlayaraq) əsas etibarilə amerikalılarla ünsiyyətdə olmuşuq. Tanınmış ingilislərlə, təbii ki, danışmaq imkanı tapa bilməmişik. Amma bunun öz səbəbləri var və həmin səbəblərdən aşağıda bəhs edəcəyəm.

Digərlərinə gəldikdə, ötəri şəkildə Milyukovu görmüşəm. Lakin həmin ötərilinin müqabilində məşhur rus sosialisti Çaykovski ilə yaxından tanış olmuşam. Onun əvvəlki fəaliyyəti və rus sosializminin rəhbərlərindən biri kimi cəmiyyətdəki diqqətəlayiq mövqeyi ən azı Rusiyanın keçmiş oğey oğullarına münasibətdə fikirlərini bilməyə vadar edirdi. Lakin təəssüf ki, Şimali Arxangelsk hökumətinin⁵²¹ sədri adlanan Çaykovski bütün keçmiş çar səfirləri və elçiləri kimi (onların barəsində artıq Sizə yazmışam) “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasının qızgın tərəfdarlarından, hətta deyərdim ki, apologetlərindən biridir. Tez-tez həqiqi demokratiya və rus sosializminə istinad edən cənab Çaykovski Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün Kolçak və Denikin “qələbə”lərini gözləyir. Bu Məclisi o, Rusiyanın nicat tapmasının, habelə ölkədən ayrılmış hissələrin yenidən “ana vətən”in ağışuna qaytarılmasının alfa və omeqası sayır. “Siz bolşeviklərlə bu cür çılğınlıqla döyüşən generallarımıza inanmırsınız, lakin bolşeviklər məğlub ediləndən sonra generallar çəkilib gedəcəklər, Rusiyanı isə demokratiya idarə edəcək”.

Hadisələrə bu şəkildə yanaşan cənab Çaykovski Xəzər donanmasının Denikinə verilməsini daha doğru sayır: “Axı bu, Azərbaycan donanması deyil, rus donanmasıdır”. O, mənə səhər yeməyinə dəvət etmişdi. Burada, bilirsinizmi, kimə rast gəldim? Rostovdan Dövlət Dumasının keçmiş üzvü, naxçıvanlı erməni Acemova!⁵²² Həmin Acemov bütün cəbhələrə işləyir (özü etiraf etdi). O, ermənilərə öz “məsləhətləri” ilə kömək edir, lakin eynü zamanda həm də rus dövlətçiliyinin xilaskarları arasında özünə yer tutub...

Ruslar ona minnətdardılar. Hər halda, səhər yeməyində iştirak edən cənab Minorski⁵²³ (əvvəllər Tehrandakı rus səfirliyinin katibi idi, kürdlər haqda tədqiqat əsərinin müəllifidir, çoxdan tanıyıram) bildirdi ki, ruslar indiki şəraitdə Rusiyaya göstərdikləri mənəvi yardıma görə ermənilərə minnətdardılar. Çünki onlar Rusiya əleyhinə hər hansı etiraz tədbirində iştirak etmirlər. Denikinə və Kolçaka düşmən kimi yanaşırlar. Bax əsl rus adamı olan Acemovun “məsləhət”lərinin dəyəri budur! Adını çəkdiyim Minorski yaxınlarda Tehrandan qayıdarkən Bakıda olub. “Metropol”da qalıb. Şəhərdə qayda-qanunun hökm sürdüyünü deyir, amma onu da əlavə edir ki, Bakıda, demək olar, heç bir şey dəyişməyib, şəhər əvvəlki kimi rus ruhundan xəbər verir! Buradan da o, lap yaxın keçmişə qədər Rusiya müsəlmanları adlandırılan indiki azərbaycanlıların Rusiyaya məhəbbəti və sədaqəti qənaətinə gəlir.

“Bu, yaxşı əlamətdir”, – deyə cənab Minorski qılıqlı səsi ilə çoxmənalı şəkildə söhbətinə yekun vurdu. Bir neçə gündən sonra mənə baş çəkməyə gəldi. Özü ilə yeni (əlbəttə, bizim üçün yeni!) Bakı, Tiflis və Batumi qəzetləri gətirmişdi. Sonra bir daha görüşmədik. O, qayınatası Şebuninin⁵²⁴ yanında yaşayır. Həmin Şebunin isə burada Çaykovski, Lvov, Maklakov, Savinski və Sazonovdan ibarət Rus Məclisinin, yaxud Rusiya nümayəndə heyətinin baş katibidir. Maklakovla Sazonov hələ də rus səfirliyinin binasında yaşasalar da, işdən, demək olar ki, uzaqlaşdırılıblar. Maklakov on gün əvvəl bir fransız generalı ilə (Mangin⁵²⁵) Denikinin yanına gedib. Burada onun daha geri qayıtmayacağını söyləyirlər. Bir sözlə, bu qrup hələ öz xilaskarları saydığı generalların qəti qələbəsini gözləyir. Bir tərəfdən Antantanın hərəkətlərini tənqid edir, o biri tərəfdən “duz-çörək itirən” “yadellilər”in ünvanına bəzən tənələr, bəzən isə hətta hədələr yağdıraraq siyasi həyatdakı mövcudluqlarını başqa heç bir şeylə büruzə vermir.

Bu qrupla Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Sədri Maqsudov görüşür. O, çoxdan buradadır. Kazandan bolşeviklərin əlindən qaçıb canını qurtarıb. Volqaboyu müsəlmanlarının milli-mədəni muxtariyyətinin təmsilçisi kimi fəaliyyət göstərir. Belə təmsilçi qismində sülh konfransına müvafiq memorandum təqdim edib. Memorandumun bir nüsxəsini də bizə çatdırmağa söz verib. Azərbaycan və Türkiyənin müstəqilliyinin qızgın tərəfdarıdır. Bizim ölkələrin müstəqillik qazanmasının Volqaboyu və Mərkəzi Rusiya müsəlmanları üçün də faydalı olacağını yaxşı başa düşür. Hətta Kolçakın adına iki dəfə teleqram göndərməsinə baxmayaraq, vətəni ilə hər hansı şəkildə əlaqə saxlamaq imkanından məhrumdur. Maddi yardım təklifi müqabilində minnətdarlığını bildirdi. Hələlik vəsaitinin olduğunu dedi.

Bu yaxınlarda “Le Temps” qəzetinin müxbirlərindən biri, məşhur “Nadot”⁵²⁶ yanında oldu. O, tanınmış fransız jurnalistidir, rusca yaxşı danışır və Rusiyaya bələddir. Uzun müddət rus paytaxtlarında yaşayıb, rus-yapon müharibəsi və sonuncu müharibə (Birinci Dünya müharibəsi – *Tərc.*) zamanı Rusiya Baş Qərargahında hərbi müxbir olub. Oktyabr inqilabı zamanı Moskvada imiş. Burada bolşeviklər onu həbs ediblər. Dörd ay yarım zindanda qalıb. İndi, ümumiyyətlə, rusların əleyhinədir, yeni yaranmış respublikalarla maraqlanır. Haqqımızda yazmağı vəd etdi. Ancaq bu işi seçki kampaniyası qurtarandan sonra görəcəyini bildirdi. Rusiyanın yenidən bərpası məsələsinə inamsızlıqla yanaşır. “Hayastan” qəzetinin redaktoru Arşak Safrastyan⁵²⁷ da görüşmə gəlmişdi. O, Londonda yaşayır. 1918-ci ilin sentyabrında Bakı azad edilərkən ingilis zabiti kimi orada olub. Bakıda, Tiflisdə, Yelizavetpolda bizimkilərin çoxu ilə görüşüb, İrəvana gedib. Müsəlmanlarla ermənilərin düşmənçiliyinə heç bir əsas olmadığı qənaətinədir. Çünki həmişə mehriban qonşu kimi yaşayıblar. Onun fikrincə, “bu vaxta qədər ermənilərə çox ziyan vuran və yenə ziyan vurmaqda davam edən” daşnaklar

olmasaydı, mehriban qonşuluq bundan sonra da davam edərdi. İndiki daşnaksutyun hökumətindən çox narazıdır. Hakimiyyət ehtirası naminə özünü daşnak elan edən və bu yolla da liderliyi ələ keçirən Xatisyanın hərəkətlərini bəyənmir. Cənab Safrastyanın fikrincə, ermənilərin böyük əksəriyyəti artıq daşnaksutyundan məmnun deyillər, Amerikada, Hindistanda və s. yerlərdəki ermənilər daha daşnaklara inanmır, hakimiyyətə tezliklə milli-demokratik partiyanın gələcəyinə ümid bəsləyirlər. Safrastyan özü də həmin partiyanın üzvləri sırasındadır. O, ermənilərin Qafqazda və Türkiyədə müsəlmanlarla sülh şəraitində, mehriban qonşular kimi yaşayacaqlarına inandığını bildirdi.

VII

Oktyabrın 9-da kuryer sifətində Abbas bəy Atamalibəyov xanımı ilə gəldi. Yola düz əlli gün vaxt sərf ediblər. Uzun müddət Romada ləngiməli olmuşdular. Çünki fransızlar ölkəyə giriş vizası vermirdilər. Oktyabrın 5-də kömək üçün bizə müraciət etmişdi. Təbii ki, dərhal lazımı yardım göstərildi. Gətirilən bütün qəzetləri, qovluq və zərfləri aldım. Əlbəttə, materialların böyük qismi artıq köhnəlib, lakin yenə də nümayəndə heyətinin ilk dəfə sistemli şəkildə qəzetləri, xüsusən də xarici siyasətlə bağlı məlumatları alması çox sevindirici hal idi. Göndərilən sənədləri, eləcə də Xarici İşlər Nazirliyimizin Yekaterinodar, Temirxan-Şura və İrəvan nümayəndələri ilə yazışmalarını böyük diqqətlə oxuduq. Bunların içərisində çox maraqlı materiallar vardır. Lakin təəssüf ki, rəsmi akt və sənədlərdən çıxarılmış surətlər təsdiq edilmədən göndərilib. Ona görə də bu sənədlərə istinad zamanı fikirlərimizi rəsmən təsdiqini tapmış aktlara əsaslanıb irəli sürdüyümüzü söyləmək imkanından məhrum olacağıq. Bu barədə artıq bir dəfə yazıb xahiş etmişdim. Yenə xahiş edirəm, rəsmi aktlardan çıxarılan bütün surətləri müvafiq şəkildə təsdiq etmək, hətta möhür vurmaq lazımdır. Hökumətin

avqustun 21-də Xarici İşlər Nazirliyinin blankında imzasız göndərilmiş məlumatı ilə əlaqədar da bu barədə yazmışdım. Həmin məlumatı cənab Atamalibəyov vasitəsilə də almışdıq. Lakin artıq burada xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun imzası var. Sonuncu varianta şifrlənmiş mətn də əlavə edilib. Həmin əlavədən bəzi təsəlliverici məlumatlar aldım. Çox təəssüf ki, haqqında söhbət gedən qəzet kəsikləri tapılmadı. Atamalibəyovun dediyinə görə, içərisində həmin materiallar olan zərf Tiflisdə geri götürülüb və Bakıya qaytarılıb. Bir daha təəssüf, çünki bu qəzet kəsiklərində yerli mətbuata vermək üçün çoxlu mövzu tapmaq olardı. Mühəndis Pekarskinin “ötəri iqtisadi oçerk”inə toxunmadan keçə bilmirəm. Oçerk, həqiqətən də, “ötəri”dir və bəzi qiymətli məlumatları çıxmaq şərti ilə ondan istifadəyə heç bir lüzum yoxdur. İqtisadi məsələlərin işıqlandırılmasına isə daha çox ehtiyac duyuruq. Cənab Pekarski məhz bu işi başqasına saxlamışdır. Təəssüf! Amma əvəzində “Azərbaycan rəqəmlərdə” xəritəsi çox yerinə düşdü (11 ədəd). Biz ondan istifadə edəcəyik və artıq mətbuata vermək üçün (iqtisadi albom formasında) şəkillərini çəkmişik. İqtisadi məsələlərə dair indiyə qədər əlimizdə olanlardan daha ciddi materiallar göndərmək lazımdır.

Məktub və məlumatlardakı bütün tapşırıqlar gücümüz və imkanlarımız daxilində yerinə yetiriləcək.

Əlbəttə, ali təhsil məqsədi ilə bura gəlmək istəyən gənclərin səfəri ilə bağlı məsələlərin həllinin tezləşdirilməsindən ötrü əlimdən gələni etməyi özümə borc sayıram. Təəssüf ki, Xalq Təhsili Nazirliyi də Poçt və Teleqraf Nazirliyi kimi, məsələ ilə bağlı nümayəndə heyətinə rəsmi müraciət etməyi ağına gətirməyib. Lakin buna baxmayaraq, Fransanın xalq təhsili nazirinə xüsusi məktub göndərdim. Vəziyyəti tam aydınlaşdırmaq üçün bu günlərdə qəbulunda da olacağam. Təəssüf ki, Parlament seçkiləri burada hələlik hər şeyi arxa plana sıxışdırıb. Yeni Parlament seçiləndən sonra iş başına yeni hökumət və təbii ki, yeni təhsil naziri gələcək.

Siyahısını cənab Bıkovun gətirdiyi dərman maddələrinə gəldikdə isə, biz əvvəllər də bu dərmanların pulsuz (Amerika Qırmızı Xaç Cəmiyyətindən), yaxud ən ucuz qiymətə alınması ilə bağlı müəyyən tədbirlər görmüşük. Yeni siyahını lazımı yerə çatdırdıq və bu günlərdə hansı yolla olursa-olsun, onları almağa və bəlkə də, artıq Brestdən Marselə yola salınmış 200 qutu xəstəxana camaşırı ilə birlikdə göndərməyə ümid edirik.

Lakin ümumən nəqliyyatla bağlı çətinliklər olduğuna görə həmin ləvazimatın nə zaman göndəriləcəyini dəqiq söyləmək çətinidir.

Bu fəslə cənab Atamalıbəyovla bağlı yaranmış vəziyyəti qeyd etməklə başa çatdırmaq istəyirəm. O, başqa sənədlərlə birlikdə xarici işlər naziri cənab Cəfərovun imzaladığı məktubu da gətirib. Məktubda bildirilir ki, Parlamentdəki Sosialistlər fraksiyası Məhərrəmovu Atamalıbəyovla əvəz etmək barədə qərar çıxarıb. Daha sonra göstərilir ki, əgər Məhərrəmovla mənim hər hansı etirazımız yoxdursa, fraksiyanın qərarı hökumət tərəfindən də etirazla qarşılanmır. Deyərdim ki, qarşımıza çox çətin, hətta müəyyən şərtlər daxilində həlledilməz məsələ qoyulub – təsəvvür edin ki, cənab Məhərrəmov tərəfdən heç bir maneə yoxdur, lakin mənim tərəfimdən var, yaxud əksinə. Bəs onda necə olsun?

Hər şeydən öncə diqqətinizə çatdırmalıyam ki, indiki şəraitdə əvəz edənin əvəzlənən şəxsin işini görəcəyini və ya görə bilməyəcəyini öncədən nəzərə almadan mexaniki şəkildə bir adamın digəri ilə dəyişdirilməsi, çətin ki, məqbul sayıla bilər. Əlbəttə, nümayəndə heyətinin tərkibini yeni şəxslərlə tamamlamaq niyyəti başa düşüləndir. Lakin bu və ya digər situasiyaların nəzərə alınmasını tələb edən mülahizələr göz önünə gətirilmədən aparılan belə əvəzetmənin işə faydalı olacağını düşünürəm. Sonra Parlamentin qərarına istinad edilir. Əlbəttə, bunun əleyhinə deyiləm. Lakin nümayəndə heyəti ayrı-ayrı partiyalara mənsub şəxslərdən təşkil olunsaydı...

da, onun indiyə qədərki fəaliyyətində sadəcə partiya maraqlarına deyil, Azərbaycanın mənafeələrini əsas tutan ümumi mülahizələrə əsaslandığını bildirməyi özümə borc sayıram.

Məncə, bu vəziyyət nümayəndə heyətimiz üçün müsbət haldır və onun üzvlərinə şərəf gətirir.

Əgər rəsmi məktubun məzmunu ilə bağlı irəli sürdüyüm mülahizələri nəzərə alsaq, onda mənim, Məhərrəmovun və Atamalibəyovun düşdüyü xoşagəlməz vəziyyət aydınlaşar... Məsələyə şəxsi xarakter və istiqamət vermək fikrindən uzaq olduğundan heyət üzvləri ilə söhbətdən sonra Şeyxülislamov, Məhərrəmov və Atamalibəyova təklif etdim ki, Sosialist partiyasının üzvləri kimi, məsələni birlikdə araşdırsınlar. Yenidən hər biri ilə ayrılıqda söhbət etdim. Deyəsən, burada biz hamımız belə bir nəticəyə gəlmişik: nümayəndə heyətinin sentyabr qərarına əsasən, Məmməd həsən Hacınskinin ardınca (bu barədə doqquz sayılı məlumatda yazmışdım) Məhərrəmov sentyabr ayında Bakıya ezam olunur. Abbas bəy Atamalibəyov isə məsələ aydınlaşana qədər heyətin katibi vəzifəsini icra edəcəkdir.

VIII

Lakin qarşımızda daha həssas məsələ dayanır – nümayəndəliyin maddi vəsaitlə təmin olunması! Bu barədə yenidən danışmaq, təkrarən eyni mövzuya qayıtmaq mənə çətinlikdir. Axı hələ Konstantinopoldan göndərdiyim 4–5 mart tarixli ilk məlumatımdan başlayaraq bütün sonrakı müraciətlərdə vəsait məsələsindən bəhs etmişdim. Lakin ilkin məlumatlarda xahişim yalnız indiki şəraitdə pulun köçürülməsi ilə bağlı çətinliklərdən doğan xəbərdarlıq xarakteri daşıyırdı. Çətinlikləri qabaqcadan görürdüm, ona görə də hər dəfə maddi təminat məsələsini yada salırdım, maliyyə problemlərinə diqqət yetirilməsini xahiş edirdim. Nümayəndə heyətinin indiki vəziyyəti pul vəsaiti ilə əlaqədar

hökuməti qabaqcadan xəbərdar edib həyəcan təbili çalarkən necə düzgün yol tutduğumu aydın göstərir. Nə qədər ağır olsa da, bir daha və yenə eyni məsələni qaldırmalı oluram və bir ay sonra tamamilə qara qəpiksiz qalacağımızı hökumətin diqqətinə çatdırmağı özümə borc bilirəm. İndi əlimizdə olan pul ən çoxu dekabrın sonuna qədər çata bilər. Həm də söhbət yalnız dolanışıq xərclərindən gedir. Əslində isə mövcud mərhələdə təbliğati işlərin təşkili baxımından pula daha çox ehtiyacımız var. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, mətbuatla hərtərəfli əlaqə yaratmaq niyyəti ilə həyata keçirmək istədiyimiz geniş planın icrasını yalnız maliyyə çatışmazlığı ucbatından dayandırmalı olduq. Məsələ ilə əlaqədar Məmməd həsən Hacınski Sizə ətraflı izahat verməli və hökuməti heyətin hesabına böyük məbləğdə pul köçürməsi üçün tələsdirməli idi.

Məxsusi olaraq bu vacib məsələ haqda Nazirlər Şurasının sədri kimi Sizə ayrıca məktub yazdım və ünvanə çatdırılması üçün oktyabrın 19-da Mirzə Rza xan Ərfəuddövləyə verdim. Həmin məktubda ingilis nümayəndə heyəti vasitəsilə Britaniya hökumətinə müraciət etmək və ingilis komandanlığının hökumətimizə borcu hesabına onlardan avans almaq təşəbbüslərinin səmərəsizliyi barədə məlumatı diqqətinizə çatdırmışdım. Əminəm ki, məktubu almısınız. Ona görə də sənəddə gətirdiyim dəlilləri burada yenidən təkrarlamaq istəmirəm. Lakin bununla belə, avans məsələsi ilə bağlı ingilislərlə yazışmaların surətlərini Sizə təqdim edirəm. (əlavə № 10). Avans barədə avqustun sonlarında xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun imzası ilə teleqram göndərilmişdi. Mətn bizə böyük yanlışlıqlarla çatdırıldığından teleqramı geri qaytarıb müvafiq düzəlişlər aparılmasını xahiş etdim. Düzəldilmiş variantı sentyabrın 16-da aldım. Lakin məzmunu yenə də ingilis komandanlığının bizim hökumətə borcluluğu məsələsini, borcun həcmi, problemin ingilis heyətinə məlum olub-olmadığını aydınlaşdırmağa imkan vermədiyindən,

onlara müraciət üçün tutarlı əsas görmürdüm. Müsbət nəticəyə nail ola bilmədik. Amma yenə də məsələdən hali olması üçün ingilis nümayəndə heyətinin təmsilçisinə məktub yazdım və bizə yardım göstərməsini xahiş etdim (yazışmanın 3-cü və 4-cü səhifələri). Oktyabrın 30-na qədər həmin məktubu göndərmədim. Çünki bu arada ingilis heyətinin maliyyə şöbəsinin müdiri mayor Monfrislə tanış olmuşdum və o, bizə kömək edəcəyinə söz vermişdi.

Ancaq işin tərsliyindən mayor xəstələndi, yenə gözləməli oldum. Cənab Monfris sağalandan sonra Londonla əlaqə saxlayıb xəbər verdi ki, ingilis hökuməti borc barədə heç bir şey bilmir, çünki həmin pullar Bakıdakı Müttəfiq qoşunların hesabına keçirilib, onu qaytarmaq da Müttəfiqlərin müştərək borcudur. Məsələyə sülh konfransının maliyyə komissiyasında baxılmalıdır. Sonra onun məsləhəti ilə oktyabrda ingilis nümayəndə heyətinin hərbi bölməsinin şefinə məktub yazdım (yazışmanın 6-cı və 7-ci səhifələri). Həmin məktubda ingiliscə teleqramın Sizə göndərilməsini xahiş edirdim (yazışmanın 7-ci və 8-ci səhifələri). Məhərrəmovun apardığı araşdırmaya görə, teleqram oktyabrın 21-də göndərilib. Nəhayət, oktyabrın 7-də (qeyri-dəqiqliyə yol verilib, hər halda noyabrın 7-si olmalıdır – *Tərc.*) qaldırdığım məsələ barədə birbaşa Londondan məlumat almalı olduğumla bağlı ingilis nümayəndə heyəti başçısının məktubu mənə təqdim edildi (yazışmanın 10-cu səhifəsi, əlavə № 10). Bununla da yazışmamız başa çatdı və indiyə qədər Londondan heç bir xəbər almamışam. Yaranmış şərait Sizə ünvanladığım məktubdakı belə bir fikri bir daha təsdiq edir ki, ləyaqətimizi qorumaq xatirinə lap əvvəldən ingilislərin bizə borcu ilə əlaqədar Cəfərovun göndərdiyi qeyri-müəyyən teleqram əsasında xahişkar pozasında dayanmaq lazım deyildi.

Lakin şəxsən Siz, xarici işlər naziri Cəfərov və ümumiyyətlə, hökumət ingilislərdən nə isə almağın mümkün olduğunu düşünürsünüzsə, onda özünüz teleqramımda göstərilənləri

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

(bax: səh. 6, ingilis dilində; səh. 7, rus dilində) yerinə yetirin. Açığını desəm, mən hələlik işə ümitsiz yanaşıram. Əgər borcun mənsəyini və həcmi müəyyən etmək mümkün olsa, bu, artıq başqa məsələdir. Onu aydınlaşdırmaq isə çoxlu vaxt tələb edir və nümayəndə heyətinin təminatını belə mürəkkəb şərtlərə bağlamaq olmaz. Mənim məsləhətim: dərhal Azov-Don bankı ilə əlaqə yaradın, əməkdaşlıq etdiyiniz həmin bank vasitəsilə hesabımıza bir milyon frankdan az olmayan məbləğ keçirin. Artıq burada olan Nobel qardaşları vasitəsilə bir dəfə belə bir köçürmə əməliyyatı aparmısınız. Biz həmin bankdan 300 min frank almışıq.

Bütün bunlar barədə xəbər verərək və borcumu yerinə yetirərək təkrarən bir daha diqqətinizə çatdırır və xəbərdarlıq edirəm ki, maliyyə baxımından nümayəndə heyəti olduqca acınacaqlı vəziyyətdədir. Bu isə öz növbəsində bizi son dərəcə zəruri və faydalı addımlar atmaqdan çəkindirir. Mövcud şəraiti nəzərə almağınızı və vəsaitlə mümkün qədər tez təmin olunmağımız üçün ən qəti və təcili tədbirlər görməyinizi xahiş edirəm. Eyni zamanda həmin tədbirlər barədə bizə dərhal xəbər verməyinizi də xahiş edirəm.

Buraya qədər yazdıqlarımla başçısı olduğum heyətin sentyabrın 25-dən, yəni Məmməd həsən Hacınski vasitəsilə Sizə səkkiz saylı məlumat göndəriləndən indiyə qədər gördüyü işlər və yaranmış vəziyyətlə bağlı hesabatımı başa çatdırıram. Lakin aradan keçən vaxt ərzində son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik hadisə baş vermişdir ki, məlumatı yazıb bitirdikdən sonra onun barəsində ayrıca söz açmaq istəyirəm.

Göstərilən müddət ərzində nümayəndə heyətinin həyatındakı mühüm hadisə Hindistan müsəlmanlarının rəhbərləri, xüsusən də indiki İran təmsilçiləri ilə yaxınlaşmağımız olub. Bu hadisələrin tarixi oktyabrın 30-dan (mətnə səhv gedib, sentyabrın 30-u olmalıdır – *Tərc.*) başlanır. Həmin gün Hindistan müsəlmanlarının tanınmış

xadimi Ağa xanın⁵²⁸ Londondan bura gəlməsindən istifadə edib ziyarətinə getdik. Fərsətdən yararlanıb Ağa xanı tələblərimizlə tanış elədik. Memorandumu bütün əlavələrlə birlikdə ona verdik. Tanışlıq səhər yeməkləri və çay mərasimlərinə qarşılıqlı gediş-gəliş üçün imkan yaratdı. Bu isə bizi bir-birimizə daha da yaxınlaşdırdı. Ağa xan yenidən Londona qayıtdı. Təxminən eyni vaxtda fərs nümayəndə heyətinin yeni tərkibindən ayrı-ayrı adamlar yanımıza gəlməyə başladılar. İndiki tərkib Şahı⁵²⁹ müşayiət edən yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzənin gəlişindən sonra formalaşdı. Tezliklə Londondan, Mərkəzi Müsəlman Cəmiyyətindən məktub aldım. Cəmiyyət 1886-cı ildə yaradılıb. Demək olar, bütün islam ölkələrində təmsilçiləri var. Məktubda nümayəndə heyətimizə qardaş Azərbaycan xalqının istiqlaliyyətinin təmin olunması yolunda uğurlar arzulanırdı. Bir neçə gündən sonra Cəmiyyətin baş katibi Mirzə Haşım İsfahani Parisə gəldi. Yenə də qarşılıqlı vizitlər başlandı. Oktyabrın 22-də İran xarici işlər nazirinin görüşündə oldum. Londondan qayıtmış Ağa xanın yanında səhər yeməyində iştirak etdim. Oktyabrın 25-də isə bizim, habelə İran və Hindistan müsəlmanları təmsilçilərinin ümumi iclası keçirildi. Bu iclasda Azərbaycana yardım göstərmək, habelə İran heyəti ilə əlbir fəaliyyətimiz haqda yekdil qərar qəbul edildi. İran xarici işlər naziri həmin gün cavab görüşünə gəldi və bizim heyət üzvləri qarşısında verilən qərarı bir daha təsdiq etdi. Digər İran təmsilçiləri kimi, Firuz Mirzə də Qafqazda müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunun zəruriliyini vurğuladı, İranın Qafqaz Azərbaycanına hər hansı şəkildə mane olmayacağı haqda ölkəsinin nümayəndə heyətinin bəyanatını bir daha və qəti şəkildə təsdiq etdi. Bildirdi ki, onlar, yəni iranlılar ümumi mənafeələrimiz naminə bizə hər vasitə ilə kömək etməyə hazırdırlar. "Nümayəndə heyətlərimiz əlbir fəaliyyət göstərməlidirlər. İngilis rəhbərlərinin diqqətini Sizin məsələyə yönəltmək üçün imkanlarım var. Birgə çıxışlarımız Sizə də

kömək edə bilər. Yalnız həmin birliyin formasını müzakirə etmək və bundan ötrü hər iki nümayəndə heyətinin üzvlərindən ibarət bərabərhüquqlu qarışıq komissiya yaratmaq lazımdır”, – deyərək İran naziri çıxışının sonunda bildirdi. Biz razılaşdıq və oktyabrın 28-də təklifi müzakirə edərək Mehdiyevlə Hacıbəyliyi müştərək komissiyanın tərkibinə seçdik. Farslar isə Zəkaülmülkü və Müstansərus-Səltənəni⁵³⁰ göndərmişdilər. Oktyabrın 29-da komissiyanın ilk iclası keçirildi, ümumi fikir mübadiləsi aparıldı. Müzakirələr zamanı heyətimizin üzvləri Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsində son dərəcə qətiyyətli mövqe tutduğumuzu bir daha bəyan etdilər. Fars nümayəndələri isə bizim dövlət müstəqilliyimizə qarşı heç bir bəd niyyətlərinin olmadığını yenidən nəzərimizə çatdırdılar.

İclas oktyabrın 30–31-də, habelə noyabrın 1-də davam etdi. Sonra nəticələrin müzakirəsinə başlandı. Sonuncu iclasda təmsilçilərimiz nümayəndə heyətinin ümumi razılığı ilə aşağıdakı dörd maddəni təklif etdilər:

I

Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən sülh konfransına verilən tələblərdə və xəritələrdə göstərilmiş sərhədlər daxilində Qafqaz Azərbaycanı Rusiyada hər hansı siyasi quruluş və dövlət idarəçiliyi formasının mövcudluğundan asılı olmayaraq, bu ölkədən birdəfəlik, qəti və həmişəlik ayrılır.

II

Qafqaz Azərbaycanının göstərilən sərhədləri daxilində 1918-ci il mayın 28-dən paytaxtı Bakı şəhəri olmaqla qurulan Azərbaycan Respublikası seçkili Prezidentə və Parlamenta malik azad, müstəqil və demokratik Respublika kimi tanınır. Prezident və Parlament ümumi seçki hüququ əsasında Azərbaycan hökuməti tərəfindən çağırılan Azərbaycan Müəssislər Məclisinin qəbul etdiyi qərarlar əsasında fəaliyyət göstərirlər.

III

Azərbaycan Demokratik Respublikası qonşu fars dövləti ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaradır. Əlaqələrin əsasları və formaları, habelə onların icra yolları Azərbaycan və İran hökumətlərinin qarşılıqlı razılığı əsasında hər iki ölkənin parlamentlərinin bəyənib təsdiq etməsi şərti ilə işlənilib-hazırlanır və müəyyənləşdirilir. Həm də bu zaman fars və Azərbaycan hökumətlərinin xarici işlər sahəsində əlaqələrinin birləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılır.

IV

Yuxarıdakı 1-ci və 2-ci maddələrdə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin tanınması baxımından İngiltərənin fəal köməyinə ehtiyac duyur. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş hər hansı qəsdədən qorunması, siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi inkişafına nail olunması baxımından bu dövlətə də İrana göstərilən formada yardım göstərilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Qeyd olunan dörd maddə bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır və lazımı yerə Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin özü tərəfindən çatdırılıb. İran nümayəndələri həmin maddələri qəbul edib və artıq Şahla birlikdə İngiltərədə olan xarici işlər naziri Firuz Mirzəyə göndərib.

Göstərilən maddələrlə əlaqədar bir-iki qeyd-şərtimizi də bildirdik: 1. "Hər şey bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. 2. Maddələrlə əlaqədar özümüz ingilis hökumətinin nümayəndələri ilə görüşməli və onlara müvafiq izahatlar verməliyik". Hələlik qarşı tərəfdən cavab yoxdur. Biz də, fars nümayəndə heyəti də Firuz Mirzənin qayıtmasını gözləyirik.

Biz, əlbəttə, İranın indiki vəziyyətini və avqustun 9-da bu ölkə ilə İngiltərə arasında bağlanmış və diqqətlə təhlil

edib öyrəndiyimiz müqaviləni⁵³¹ nəzərə aldıq. Fikrimizcə, atduğumuz addım baş tutarsa, çox ciddi məsələlərə təkən verən nəticə alına bilər. Maddələrin məzmunundan da görüldüyü kimi, müstəqilliyimizin qorunub saxlanması prinsipi qətiyyətlə müdafiə edilir. Siyasi-iqtisadi ittifaqın formasına gəldikdə, məsələnin həlli bütünlüklə iki ölkənin parlament və hökumətlərinin öhdəsinə buraxılır. Birgə xarici əlaqələrə meyil ilk növbədə dövrün şərtləri nəticəsində meydana çıxmışdır. İngiltərənin bizə göstərəcəyi köməyin formaları haqqında dördüncü maddədə bəhs edilmişdir.

Bu məsələ ilə bağlı atacağımız addımları indidən açıqlamağa lüzum görmürük. Hətta gürcülər də hələlik bu barədə heç bir şey bilmirlər.

Lakin müsbət cavab alınan kimi biz, təbii ki, onları xəbərdar edəcəyik. Hətta istəsələr, ola bilsin ki, gürcüləri də cəlb edə bilərik.

Noyabrın 6-da, Londona yola düşməmişdən əvvəl Ağa xan yanımızda oldu. O, yüksək vəzifəli şəxslərlə (Lloyd Corc) görüşüb, nəticə barədə bizə xəbər verəcək. Məlumat alındıqdan sonra özümüz bir yolla Londona gedəcəyik.

Atdığımız addıma çox mühüm əhəmiyyət verməklə yanaşı, aydın məsələdir ki, bütün ümidlərimizi yalnız ona bağlamırıq. Üstəlik, hansı nəticənin əldə ediləcəyi də bəlli deyil. Hazırkı vəziyyətimizdə müəyyən fayda gətirə biləcək hər bir imkandan yararlanmağı bacarmalıyıq. Həm də siyasi şərait məhz indi elə başgicəlləndirici sürətlə dəyişir ki, hər hansı variant üzərində dayanıb gözləmək olduqca çətinidir. Son üç gündə mətbuat, xüsusən də ingilis qəzetləri Antantanın Rusiya Sovet hökumətinə münasibətində baş verən və ehtimal ki, radikal xarakter daşıyan dəyişikliklər haqqında xəbərlərlə doludur. Əvvəlcə İngiltərə Parlamentində, sonra isə London və Paris mətbuatında artıq (hər yerdə seçki kampaniyasının aparılmasına baxmayaraq) bolşeviklərin irəli sürdükleri sülh (yaxud barışıq) şərtləri müzakirə olunur. Göndərdiyimiz

fransız qəzetlərindən bolşeviklərə münasibətdə necə bir dönüş yarandığının şahidi olacaqsınız. Hətta “Le Temps” də ruslar arasındakı antibolşevik ünsürlərə rəğbətini bildirməklə təşəxxüs satmaq kimi ənənəvi mərəzindən əl çəkib və artıq bolşeviklərlə barışıq haqqında danışır, Antantanın keçmiş Rusiya ərazisində yaranmış dövlətlərə diqqət yetirməsindən, kiçik xalqların taleyi ilə maraqlanmasından yazır. Məsələn, bu gün (noyabrın 9-da) bütün qəzetlər başdan-ayağa bolşeviklərin Rusiyadan ayrılan ərazilərin nümayəndələri ilə xüsusi konfrans keçirmək (keçən ilki Prinkipo məsələsinə bənzər bir şey) təklifi haqqında mülahizələrlə doludur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, qəzetlər keçmiş Rusiyanın borclarının ödənilməsində məsuliyyət payını üzərlərinə götürmək şərti ilə yeni yaranmış dövlətlərin saxlanmasını təklif edirlər. Bu şərtlər barəsində İngiltərə Parlamentinin aşağı palatasında deputat polkovnik Malope, üç gün əvvəl Londondakı bir ziyafətdə isə Lloyd Corc danışılar. Belə bir imkan da istisna olunmur ki, konfrans, yaxud onun orqanı Ali Şura (“Le Conseil Supreme”) bolşeviklərin təklifini qəbul edəcək və onlarla razılığa gələcək. Ehtimal olunan razılığın şərtlərindən biri isə yeni dövlətlərin tanınması olmalıdır.

Qeyd etdiyim dönüş nöqtəsi bizim günlərdə bütün mülahizələrin əsas predmetidir. Onun barəsində indi bütün nümayəndə heyətlərində danışirlar. Arabir görüşməli olduğumuz siyasilərin hamısı bu məsələdən bəhs edir. Əlbəttə, dünyada siyasətdən daha dəyişkən və sürüşkən bir şey yoxdur, ona görə də siyasət sularının qabarma və çəkilmələri həmişə gözlənilməzdir. Lakin hiss olunur ki, bizim də azad, müstəqil yaşamağa bəslənən ümidlərimizin möhkəmləndiyi, gerçək şəkil almağa başladığı dövr artıq gəlib. Biz keçmiş Rusiyanın bütün xalqları üçün son dərəcə əlverişsiz olan vaxtlarda da, hətta çəkdiyimiz bütün əziyyətlərin səmərəsiz qalacağı üzümüzə deyildiyi anlarda da ümidlərimizi itirmirdik. Ona görə belə hərəkət edirdik ki, *xalqımızın müstəqil*

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

yaşayacağına inanırdıq, onun nəticə etibarilə nəyin bahasına olur-olsun, azadlığını qazanacağına əmin idik. Həm də bu zaman biz azadlıq yolunda yarım il, bir il deyil, illər uzunluğunda onilliklər boyu mübarizə aparan, hürriyyətə uğruna çarpışan, onu böyük şəxsi və maddi qurbanlar bahasına əldə edən digər xalqların heyrətamiz təcrübəsini unutmurduq.

Elə buna görə də bütün ağırlığına baxmayaraq, Antantanın münasibəti bizi haldan çıxarmırdı, qarşıya qoyduğumuz məqsədə – Azərbaycanın müstəqilliyinə çatmaq yolunda zəruri saydığımız, özümüzü borclu bildiyimiz addımları atmaqdan çəkindirmirdi. Biz misilsiz nemət saydığımız böyük sərvətə – müstəqilliyə nail olmaq yolunda heç nədən çəkinməmişik və çəkinmirik. Əvvəllər də Sizə yazmışdım, indi elə yolla gedirik ki, verəcəyimiz heç bir qurban bizi bu yoldan sapdırmayacaqdır.

Ona görə də Azərbaycandan gələn və düşüncələrimizi təsdiqləyən hər bir xəbər bizi ürəyimizin dərinliklərinə qədər sevindirir, ruhlandırır, inam yaradır ki, burada biz, orada, vətəndə isə yoldaşlarımız eyni hisslər, eyni fikirlər, eyni məqsədlərlə yaşayır və çalışırıq. Məhz bu baxımdan bütün nümayəndə heyəti xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun Kuban hökuməti yanındakı diplomatik nümayəndəmizə⁵³² bu il iyunun 26-da göndərdiyi 1846 sayılı məktubdan aşağıdakı sətirləri dərin məmnunluq hissi ilə qarşıladı: “Möhkəm yadınızda saxlayın ki, Azərbaycan xalqı yalnız özünün Müəssislər Məclisinə, yaxud digər oxşar xarakterli Məclisinə gələcək. Başqa heç bir yerə getməyəcək. Bizim hökumətin nöqtəyi-nəzəri belədir ki, kimliyindən – bolşevik, menşevik, denikinçi və s. mövqeyində dayanmasından asılı olmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə qəsd edən hər kəs onun düşmənidir. Könüllü Orduya münasibətimiz belədir: möhkəm və qəti şəkildə qərara alınıb ki, o, Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinə buraxılmasın, Dağıstandakı Könüllü Ordu hissələrinin oradan çıxarılmasına təkid edilsin,

Dağıstan demarkasiya xəttinə qədərki ərazi Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulsun”.

Biz lazım gəldiyi təqdirdə, həmişə və hər yerdə belə möhkəm, qətiyyətli, vətənpərvər siyasətin həyata keçirilməsini arzulayırıq. Və inanırıq ki, hökumətimiz həmişə belə siyasi xəttin tərəfdarı olacaq, indi də onun tərəfdarıdır. Çünki keçmiş Rusiyaya, xüsusən də Könüllü Orduya münasibət məsələsində orta mövqe ola bilməz və olmamalıdır. Əgər qarşımıza məhz Dağıstanın, hətta ondan da şimala doğru uzanan ərazilərin təmizlənməsi vəzifəsini qoymuşuqsa, bu qətiyyətli addımdan başqa heç bir cəlbədicə təklif, vəd və yarımçıq danışıqlar bizə kömək etməyəcək.

Əlbəttə, hökumətimizin yuxarıda qeyd etdiyim tipli qəti qərarlarının şahidi olanda sevinirik, mənfi xarakterli məlumatlar alanda isə ürəyimiz ağrıyır. Təbiidir ki, burada xaricdəki nümayəndəliklərimizlə bağlı belə məlumatlarla rastlaşırıq. Bu münasibətlə artıq keçmiş Sənaye və Ticarət nazirinin verdiyi vəsiqələrə məsuliyyətsiz yanaşması¹ barəsində Sizə yazmışdım. Xarici işlər naziri Cəfərovun məlumatında qeydlərimin nəzərə alındığı bildirilir. Sadəcə borcumu yerinə yetirmişəm. Həmin borc isə məndən var qüvvəmlə hökumətimin nüfuzunu qorumağı tələb edir. Şübhə yoxdur ki, nümayəndə heyəti üzvlərindən hər biri hökumətə qətiyyənlə daxil olmayan adamın özünü Azərbaycan Respublikasının təmsilçisi kimi qələmə verməsini, hətta müvafiq sertifikat göstərməsini eşidəndə çox pis vəziyyətə düşməlidir. Romada belə bir hadisə olub. Bu ölkənin hökuməti Azərbaycanla

¹ Söhbət Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi üçüncü hökumət kabinetində sənaye və ticarət naziri vəzifəsini tutan Mirzə Əsədullayevdən gedir. Məşhur milyonçu Şəmsi Əsədullayevin ailəsində böyüyən, zəngin həyat keçirən, milli ideallardan uzaq olan Mirzə bəy nazir olduğu dövrdə ölkəyə şəkər idxalı ilə bağlı əliəyriilik hallarının qarşısını almamış, eyni zamanda Yazıkova soyadlı rus məşuqəsinə qiymətli ticarət sənədi verərək onun dövlət hesabına külli miqdarda qazanc götürməsinə imkan yaratmışdı. Bu faktlar ortaya çıxdıqdan sonra hökumət üzvləri yarıtmaq nazirin istefaya göndərilməsini tələb etmiş və buna nail olmuşdular. (Tərc.)

daha yaxın münasibətlər qurmaq arzusunda olduğundan bizim nümayəndə heyətinə (söhbət ticari əməkdaşlıqla bağlı Romaya gəlmiş heyətdən gedir – *Tərc.*) çox diqqətlə yanaşıb, heyət üzvü isə bunun müqabilində müxtəlif sertifikatlar, hətta Azərbaycan dəmiryolları ilə pulsuz gediş hüququ verən sənədlər paylamağa başlayıb. O biri tərəfdən, guya hökumət işləri üçün göndərilən, əslində isə şəxsi məsələlərini həll etmək istəyən ayrı-ayrı kommersantlara dövlət sənədlərinin verilməsi, təəssüf ki, hələ də davam edir. Belə rollarda Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmayan şəxslər görünəndə isə insan özünü alçaldılmış sayır. Əgər kiməsə varlanmaq imkanı yaradılırsa, heç olmazsa, bunu ölkənin öz sakinləri üçün edin. Bütünlükdə belə məsələlərə xüsusi diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Çünki bu, hökumətin nüfuzu ilə sıx bağlıdır. Həmin nüfuzu isə, nəyin bahasına olur-olsun, qorumaq lazımdır. Göndərilən adamların seçilməsi xüsusi diqqətlilik tələb edir. Kommersiya ilə məşğul olan şəxslər bizə hər yerdə – burada da, Romada da, başqa ölkələrdə də lazımdır. Onları təşviq etmək zəruridir. Lakin kommersiya fəaliyyəti həmin şəxslərə heç bir halda təmsilçilik hüququ verməməlidir. Heç bir kommersiya xarakterli təmsilçilik hüququndan da söhbət gedə bilməz. Bir sözlə, belə işlərə son dərəcə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Yeri gəlmişkən, iki nəfər gənc bakılıni – Məmmədhəsən Dadaşovu və Nəcəfqulu Qasimovu diqqətinizə təqdim etmək istərdim. Onlar Londonda olublar, dünən bura qayıdıblar və tezliklə Bakıya yola düşəcəklər. Dediklərinə görə, kommersiya xarakterli çoxlu məlumatla malikdirlər. Əgər mümkün olsa, həmin məlumatdan istifadə etmək lazımdır. Kommersant kimi həmin şəxslərlə ilk dəfə burada tanış olmuşam. Pis təəssürat bağışlamırlar. Lakin haqlarında Bakıda müvafiq bilgi toplamaq mümkündür.

Bu misalları gətirməkdə məqsədim ölkəmizdəki işlərin vəziyyəti ilə nümayəndə heyətindən gözlənilən nəticələrin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsini bir daha diqqətinizə çatdırmaqdır. Heç bir şübhə olmamalıdır ki, Azərbaycanın

həyatındakı bütün müsbət yeniliklər, mədəni təşəbbüslər, qanuni sərəncamlar, dövlətçiliyin bütün təzahürləri, ölkənin mənafeyinə xidmət edən hər cür şəxsi binagüzarlıqlar – bunlar hamısı buradakı fəaliyyətimiz üçün müsbət hallardır və bizə Azərbaycanın müstəqilliyini daha cəsarətlə müdafiə etmək haqqı verir.

Doğrudur, bizi hələ dövlət kimi tanımırlar. Lakin getdiyimiz hər yerdə hamıya artıq il yarımından bəri dövlət kimi faktiki mövcud olduğumuzu bildirir, öz parlamenti, hökuməti, inzibatçılığı, məhkəməsi, məktəbləri, ordusu olan Azərbaycanın müstəqil yaşadığını göstəririk. Azərbaycan bolşeviklərlə amansız mübarizəyə tab gətirib. Deməli, azərbaycanlılar həyat qabiliyyətinə malik xalqdır və müstəqil dövlət qura bilirlər. Gücümüz çatdığı qədər, hətta çatmasa belə, mövcud vəziyyəti qoruyub saxlamaq, bu özünü təsdiqi mühafizə etmək lazımdır. Biz istərdik ki, hamı, hər bir şəxs, bütün xalqımız indi müstəqil ictimai-siyasi və iqtisadi mövcudluq qabiliyyətimizi sübut etmək üçün imtahan verdiyimizi yaxşı başa düşsün.

İnanıram ki, buna gücümüz çatacaq. Çünki xalqımız, doğrudan da, qabiliyyətlidir, ölkəmiz təbii sərvətlərlə zəngindir. İndiyə qədər əxlaqi başlanğıca əsaslanan siyasi məktəbimiz olmadığından geniş xalq kütlələrinin öz gənc dövlətinin müəssisə və qurumlarından nümunə götürməsi, yaşadığımız sınaq anının tam ciddiyyətini dərk etməsi çox zəruridir. Paytaxt və rəhbər xadimlər – bax, Azərbaycana bütün varlığı ilə xidmət etməyin nümunəsini geniş xalq kütlələrinə onlar göstərməlidir. Ümumi borc xalqı səfərbər etmək, onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında sıx birləşdirməkdir. Çünki artıq şüurlarda geriyyə dönmüş üçün yer olmadığına, ola da bilməyəcəyinə əminik. Qarşımızda yalnız bir yol var, o da Azərbaycanın müstəqilliyinə aparan yoldur!

Bu yolu təhlükəsiz keçmək üçün ilk növbədə ölkənin daxili vəziyyətini sahmana salmaq və möhkəmləndirmək zəruridir. Ölkənin özündə, onun inzibati qurum və

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

məhkəmələrində qayda-qanun yaratmaq, ümumən qanunçuluğa hörmət zəruridir. Ümumi mənafeələrə qayğı və sevgi hissi ilə yanaşmaq zəruridir. Dövlət mənafeələrini qorumaq yolunda xalqın mütəşəkkilliyi və birliyi zəruridir.

Azərbaycan yalnız öz daxili həyatını bu şəkildə nizamlayacağı təqdirdə dövlət ola bilər. Həm də elə bir dövlət ola bilər ki, artıq heç kəsin onu tanımasına möhtac qalmaz. Çünki daxilən güclü, sabit Azərbaycan artıq özlüyündə real və inkaredilməz fakt kimi tanınmış olacaqdır. Daxildə dövlətçilik baxımından möhkəmləndikdə o, xaricdən gələn hər cür təhdidə layiqli cavab vermək üçün fiziki və mənəvi qüvvə əldə edəcəkdir.

Əminik ki, hökumət özünün mövcud qüvvələrini dövlət quruculuğunun bütün sahələrində Azərbaycanın daxili vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinə sərf edəcək. Biz hökumətimizdən ilk növbədə ölkənin daxili həyatını nizama salmaq yolunda atdığı hər yeni addım, verdiyi hər yeni sərəncamla bağlı xəbərlər almaq arzusu ilə yaşayırıq. İndiki vaxtda hökumət yalnız bu yolla xalqın rəğbətini qazanmaq, bizim də müstəqil dövlətçilik şəraitində yaşamağa qabil olduğumuzu nümayiş etdirmək iqtidarına malikdir.

Yalnız daxildən güclü Azərbaycanın mövcudluğu şəraitində nümayəndə heyətinin buradakı fəaliyyətinin səmərə verəcəyinə ümid bəsləmək mümkündür. Nümayəndə heyəti isə öz növbəsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq yolunda hər cür fədakarlığa hazırdır.

Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1930, с. 70–93.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab sədr!

Böyük təəssüf hissi ilə bildirməliyəm ki, kuryer cənab Berlinin noyabrın 10-da nəzərdə tutulan səfəri nümayəndə heyətinin verdiyi diplomatik pasporta Fransa Xarici İşlər Nazirliyində viza açılmaması nəticəsində baş tutmayıb. Aydın oldu ki, nazirlik hələ tanınmayan dövlətlərin təmsilçiləri ilə əlaqədar yeni qaydalar müəyyənləşdirib. Sərəncamın tələblərinə görə, nümayəndə heyətləri əvvəllər olduğu və diplomatik pasportlar üçün nəzərdə tutulduğu kimi, Xarici İşlər Nazirliyində deyil, adi qaydada, yəni prefekturalarda viza almalıdırlar.

Gələcək üçün əhəmiyyətini düşünüb qərara gəldik ki, diplomatik viza alınmasına nail olmaq lazımdır. Lakin təəssüf ki, indiyə qədər bu istiqamətdə atduğumuz addımlar heç bir nəticə verməyib. Bütün nümayəndə heyətlərinin ümumi iclasının çağırılması da məhz həmin məsələ ilə əlaqədar baş tutmamışdı. Ancaq işin müsbət həllini tapacağına ümidimizi itirməmişik, ona görə də heç nəyə baxmadan cənab Berlini göndərmək qərarına gəldik. O, çərşənbə axşamı, dekabrın 1-də buradan yola düşür.

Cənab Berlinlə həm də 10 sayılı məlumatı bütün əlavələr, broşürlər, jurnallar, qəzetlər və s. ilə birlikdə göndərirəm. Həmin məlumatda bir çox məsələlər barədə ətraflı yazdığımdan bu dəfə lakonik olmağa çalışacağam və son üç həftə ərzində baş vermiş hadisələrin qısa xronikasını təqdim edəcəyəm.

I

Ötən dövrdə siyasi həyatın ən mühüm hadisəsi, heç şübhəsiz, Parlament seçkiləri sayılmalıdır. Seçkilər formal olaraq hələ başa çatmayıb. Boş qalmış 24 deputat yeri üçün təkrar səsvermə keçiriləcək. Lakin bütövlükdə indiki seçkilər artıq yeni Fransa Parlamentinin həqiqi simasını müəyyənləşdirib. Sosialistlərin bütün cidd-cəhd və çığırbağırına baxmayaraq, 1914–1919-cu illərlə müqayisədə fransız xalqı yeni Parlamenta əvvəlki illərdəkindən daha çox sağ təmayüllü deputat göndərib. Sonuncu Parlamentdə ciddi socialist mövqeli (“socialistes unifies”, “republicains socialistes”, “radicaux socialistes”) deputatlar 602 mandatdan 398-ni almışdılar, yəni Parlamentin üçdəiki hissəsi socialistlərdən təşkil olunub. Yalnız 205 deputat (onların içərisində: respublikaçılar (“republicains de gauche”) – 77; tərəqqipərvərlər (“progressistes”) – 59; liberallar (“liberaux”) – 42; mühafizəkarlar (“conservateurs”) – 27) sağ təmayüllü idi.

Yeni Parlamentdə yuxarıdakı qüvvələr nisbəti tamamilə əks xarakter alıb. İndiyə qədər seçilmiş 546 deputatdan 336 nəfəri sağ təmayüllü, 210 nəfəri isə socialistlərdir. Başqa sözlə desək, sonuncular artıq 187 deputat yeri itiriblər. “Socialistes unifies”-in sıraları xüsusilə seyrəlib. Onların əvvəlki Parlamentdə 104 mandatu var idi, indi isə yalnız 56 yer qazana biliblər. “Radicaux socialistes” də eyni vəziyyətdədir – əvvəlki 257 nəfərin əvəzinə bu dəfə yalnız 129 deputatları var. Beləliklə, hazırda Fransada hakimiyyətdə olan Klemanso kabinetinin siyasəti qalib gəlib. Bu kabinet isə kiçik xalqların müstəqillik arzularının üzərindən xətt çəkərək “vahid və bölünməz Rusiyanın” yenidən dirçəldilməsi ideyasına tərəfdar çıxır. Yeri gəlmişkən, bizə rəğbətlə yanaşan deputatlardan bəziləri (Monzi də onların sırasındadır) yeni Parlamenta düşməyiblər. Digər tərəfdən, hətta socialistlərin üstünlük təşkil etdiyi Fransa Parlamenti bizə ciddi kömək göstərə bilərdimi? Demək çətindir. Çünki Fransada bir vaxtlar öz

kapitallarını rus istiqrazları və rus müəssisələrinə qoymuş burjua ünsürlərinin təsiri kifayət qədər güclüdür. Amma istənilən halda sosialistlərin simasında biz keçmiş Rusiyanın daxili işlərinə qarışmamaq siyasətinin ardıcıl tərəfdarlarına malik idik. Onlar din, dil və irq baxımından ruslardan fərqlənən xalqların keçmiş Rusiyadan ayrılması ideyasına rəğbətlə yanaşırdılar. Tezliklə ölkədə prezident seçkiləri keçiriləcək və Fransa Respublikasının prezidenti postuna Klemansonun sahib çıxacağı güman edilir.

Doğrudur, Fransada sosialistlər məğlub oldular, lakin qonşu İtaliya və Belçikada onların nümayəndələri qələbə çalıblar. Bu ölkələrdə seçkilər Fransa ilə eyni vaxtda keçirilirdi. Hər iki ölkə Parlamentində sosialistlər xeyli deputat yeri qazanıblar.

II

Hər halda mətbuat və ictimai fikirdə baş verən dönüş (bu haqda 10 sayılı məlumatda yazmışdım) getdikcə daha da genişlənir. Əgər həтта bu gün (noyabrın 29-da) Parisin ən sağ təmayüllü qəzetlərindən olan "L'Action Française"⁵³³ ingilis hökumətinin Leninlə danışıqlar apardığını qeyd edərək indiki Rusiyanı öz ixtiyarına (yəni bolşeviklərə) buraxan və çar Rusiyası ərazisində meydana çıxmış dövlətlərə himayədarlıq göstərən ingilis siyasətinin təhlükəli xarakter daşdığını bildirirsə, bir neçə gün əvvəl başqa bir sağ təmayüllü klerikal qəzet – "La Croix"⁵³⁴ Ermənistan Respublikası haqda danışarkən Azərbaycan barəsində də müstəqil mövcudluq qabiliyyətinə malik ölkə kimi bir çox xoş sözlər demişdi.

Lakin yuxarıdakı qəbildən olan faktlar içərisində İngiltərənin baş naziri Lloyd Corcun noyabrın 17-də İcmalar Palatasında söylədiyi nitq xüsusilə diqqətəlayiq hadisə sayılmalıdır. Britaniya hökumətinin başçısı öz nitqində yenidən Rusiyanın tərkibinə daxil olmaq istəməyən ölkələr kimi iki dəfə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın adını

çəkib. Bu nitq böyük əks-səda doğurub. İndi onu hər üzünə şərh edirlər. Əgər mətbəə işçilərinin noyabrın 12-də başlanan tətili nəticəsində qəzetlərin çapı dayanmasaydı, yəqin ki, onunla bağlı xeyli ədəbiyyat meydana çıxardı. Nitqin fransızcaya tərcüməsini əlavə edirəm (əlavə № 1). Rus ünsürləri çox narazıdır. Onların sol qanadı (İ.Minor, V.Zenzinov⁵³⁵, E.Stalinski⁵³⁶) burada fransız dilində həftəlik "Pour la Russie"⁵³⁷ qəzetinin nəşrinə başlayıblar. Lloyd Corcun nitqi ilə əlaqədar bu qəzətdəki materialın mətni əlavə olunur (bax: əlavə № 2).

Habelə Fransız Müstəmləkələri Liqası⁵³⁸ siyasət və xarici əlaqələr bölməsi sədrinin mənə ünvanlanan 17 noyabr 1919-cu il tarixli məktubunun surətini də göndərirəm.

Məktubda adı çəkilən bölmənin çıxardığı qətnamə haqda məlumat verilir. Yeri gəlmişkən, qətnamədə Gürcüstanla Azərbaycanın "de-fakto və de-yure tanınması" ilə bağlı arzu ifadə olunmuşdur (bax: əlavə № Z).

III

Bu müddət ərzində on sayılı məlumatımda bəhs etdiyim məktublardan başqa, Nyu-York və Vaşinqtondan, cənab Çendlerdən daha iki məktub, yenə oradan, cənab Robinovdan məktubla birlikdə teleqram alınıb.

Birinci məktubda (ümumi say baxımından o, ikincidir və noyabrın 1-də yazılıb) cənab Çendler Amerikadakı erməni nümayəndələrinin bizim və gürcülərin əleyhinə çevrilmiş hərəkətləri barədə məlumat verib. Bu, əlbəttə, bizdən ötrü yenilik deyil! Üstəlik, buradan Kaçaznuni, Enfiacyan⁵³⁹ və Piralovun⁵⁴⁰ Amerikaya getmələrini də nəzərə alsaq, təəccüb doğuracaq heç bir şey yoxdur. Cənab Çendler eyni ilə belə bir məktubu da N.S.Çxeidzeyə göndərib. Nümayəndə heyətlərimizin məsələ ilə bağlı qənaətləri ümumi idi. Ona görə də cənab Çendlərə cavab məktubunda Amerikadakı ermənilərlə polemikaya girmədən xeyrimizə təbliğat aparan

xüsusi bir komitə yaratmasını tövsiyə etdik. Həm də bu zaman gürcü hökumətinin artıq cənab Maçabelini⁵⁴¹ Amerikaya ezam etmək barədə qərar çıxardığını öyrəndik. Cənab Çendlerin məktubunda başqa məsələlərə də toxunulur. Onun fransız dilinə tərcüməsini məlumata əlavə edirəm (əlavə № 4).

Noyabrın 10-da Vaşinqtondan göndərdiyi ikinci məktubda (ümumi sayca üçüncü) cənab Çendler Amerikanın müstəqilliyimizə münasibəti məsələsinə toxunub. Məktubdan görəcəksiniz ki, Birləşmiş Ştatlar da Kolçak və digər generalların savaşıнын necə başa çatacağını gözləyir. Şübhə yoxdur ki, indi, onların vəziyyətlərinin o qədər də yaxşı olmadığı dövrdə Birləşmiş Ştatların Dövlət Departamenti bizim xeyrimizə sözünü daha qəti şəkildə deyə bilərdi. Həm də xüsusilə Lloyd Corcun nitqindən sonra! Bu məktubun da fransız dilinə tərcümədə tam mətni məlumata əlavə edilir (əlavə № 5).

Cənab Robinovun noyabrın 3-də Vaşinqtondan göndərdiyi məktub. O, bizdən ötrü Amerika bazalarından 108 müxtəlif mallar şəklində alınan kredit barədədir. Məktubda həmçinin “Standart Oil Company” təmsilçiləri ilə danışıqlardan, ermənilərlə bağlı vəziyyət və cənab Çendlərlə əlaqələrindən də bəhs edir. Bizim və gürcülərin cənab Robinovu əməkdaşlıq üçün dəvət etdiyimiz əsas vəzifəyə – kredit məsələsinə gəldikdə isə, yalnız bir iş görülüb. Amerika hökumətinin ayırdığı 15 milyon dollar kreditin Omsk hökumətinin⁵⁴² zəmanəti əsasında verilməsinə etiraz bildirilib. Etirazın nəticəsi haqda hələlik heç nə məlum deyil. Daha sonra cənab Robinov şəxsi təşəbbüsü ilə neftlə bağlı məsələlərlə məşğul olmağa başlayıb. Bəlkə, bu istiqamətdə o, həqiqətən də, nəyəsə nail ola bilər. Lakin biz cənab Robinova belə bir vəzifə həvalə etməmişik. Odur ki, mən dərhal teleqram göndərib istisnasız şəkildə yalnız kredit məsələsi ilə maraqlanmasını xahiş etdim. Təəssüf ki, cənab Robinov özü artıq bura qayıtmağı qərara alıb və yazdığına görə, dekabrın

5-də Parisə gəlir. Daha təfərrüatlı tanışlıq üçün aşağıdakı sənədlərin surətlərini əlavə edirəm: cənab Robinovun ingilis dilində məktubunun surəti (əlavə № 6), həmin məktubun fransızca nüsxəsinin surəti (əlavə № 7), sonuncu məktubla birlikdə ingilis və fransız dillərində göndərdiyi teleqramın surəti (əlavə № 8) və mənim cavab məktubumun surəti (əlavə № 9).

IV

İqtisadiyyat sahəsində biz çox tez-tez tranzit məsələsi ilə üzləşməli oluruq. İstər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi şəxslər dəfələrlə mənə tranzit şərtləri, malların ixracı və idxalı haqqında çoxsaylı suallar verib, xahişlər ediblər. Lakin bütün belə məsələlərdən, eləcə də neft sənayesi ilə bağlı hökumətin sərəncamlarından tam xəbərsizik. Bu yaxınlarda böyük Nobel⁵⁴³ yanımda idi. Hökumətimizi məzəmmət etdi ki, nefti 5 manat 80 qəpiyə təhvil vermək tələbi, uzunmüddətli borclarla bağlı maneələr və s. kimi lüzumsuz sərəncamlarla neft sənayesini müflis hala salır. Bizə isə bu barədə heç nə bəlli deyil. Adətən, belə hallarda əlaqə yaratmağın çətinliyini bəhanə gətiririk, ümumiyyətlə, məsələ ilə bağlı məlumatımızın olmadığını deməklə canımızı qurtarıyıq. Əslində isə çox ağır vəziyyət yaranıb. İndiyə qədər bizə tranzit ticarət haqqında qaydalar çatdırılmayıb. Həmin qaydalardan bixəbərliyimizə görə İrana mal göndərənlərin qarşısında utanıb-qızarmalı oluruq.

Cənab Nazirlər Şurasının sədri, müvafiq nazirliklərə tranzit, idxal, ixraca, ümumən, ticarətə və sənayeyə, eləcə də maliyyə məsələlərinə dair öz qanun, qayda və sərəncamlarının nüsxələrini bizə göndərmələri barəsində göstəriş verməyinizi Sizdən çox xahiş edirəm.

Ümumiyyətlə, Sizdən xahiş etməyi şərəf bilirəm ki, dəftərxananız yanında ayrıca büro yaradasınız və bütün qəbul edilmiş, yaxud layihə şəklində olan qanunların, qərarların, sərəncamların, qeydlərin, idarələr üzrə əmrlərin

və s. surətlərinin hazırlanıb nümayəndə heyətinə göndərilməsini həmin büroya həvalə edəsiniz. Bunun işimizə hər cəhətdən çox böyük köməyi olardı. Belə bir addım hər şeydən əvvəl ölkəmizdə də lazımi yerdə və lazımi məqamda hamının əməl etməyə borclu olduğu müvafiq qanunların və nizam-intizamın mövcudluğunu göstərməyə imkan yaradardı. Belə sənəd və məlumatların əlimizin altında olmamasının ümumi işimizə və nüfuzumuza necə xələl gətirdiyini aşağıdakı təsadüfdən də görmək mümkündür

Böyük fransız şirkətlərindən birinin nümayəndəsi yanıma gəlib İrana çoxlu miqdarda mal göndərdiyini, Bakıda isə bu mallar üçün yüksək gömrük haqqı tələb edildiyini, həmin məbləği ödəmək iqtidarında olmadığını bildirdi və hökumətimizə gömrük rüsumlarını azaltmaq barədə məktub yazmağı xahiş etdi. Hansı qaydalar əsasında və hansı miqdarda gömrük haqqı alındığından xəbərim olmadığından hökumətə özünün müraciət etməli olduğunu bildirdim. Çünki qaydalar artıq müəyyənləşdirilib və onları dəyişdirmək heç kimin səlahiyyətində deyil. Şirkət nümayəndəsi, təbii ki, narazı getdi və Fransa hökumətinə şikayət edəcəyini bildirdi. Bir neçə gündən sonra, həqiqətən də, Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin blankında məktub aldım. Məktubda bildirilirdi ki, hələlik Qafqazın beynəlxalq vəziyyəti tənzimlənmədiyindən bütün kommersiya münasibətləri Fransa-Rusiya ticarət müqaviləsi əsasında həll olunmalıdır. Doğrudur, məktub Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin blankında yazılsa da, nömrə və imza yox idi (yalnız "V" hərfinə bənzər işarə var idi), kimə ünvanlandığı göstərilməmişdi. Eyni məzmununda və eyni şəkildə tərtib edilmiş sənəd gürcü nümayəndə heyətinə də gəlib. Birgə iclasımızda məktuba cavab verməməyi və ümumiyyətlə, bu məsələyə diqqət yetirməməyi qərara aldım. Lakin bir tərəfdən bilginiz üçün, o biri tərəfdən də yuxarıda dediklərimin təsdiqi kimi xatırladığım məktubu da məlumatla birlikdə Sizə göndərirəm (əlavə № 10).

V

Yəqin, noyabrın 24-də London-Tehran-Rəşt üzərindən vurduğum teleqramı almısınız və artıq bilirsiniz ki, bizə verilmiş xəstəxana ləvazimatından ibarət qutular, nəhayət ki, “Anatoliya” gəmisində Marseldən Batuma yola salınıb. 200 qutudan hələlik 165-i göndərilib. Qalan 35 qutu isə yaxşı qablaşdırılmadığından limanda saxlanılıb və sonra göndəriləcək. Yükün dəmir yolu ilə Brestdən Marselə və gəmi ilə Marseldən Batuma aparılması bizə 6575 franka başa gəldi. Həmin məbləğ artıq ödənilib. Qutular Batum konsulumuz doktor Mahmud bəy Əfəndiyevin adına göndərilib. Bu barədə mən teleqrafla İstanbulda Yusif bəy Vəzirova⁵⁴⁴ xəbər vermişəm. Üstəlik, cənab Əfəndiyevə də məktub yazmışam. Əgər cənab Əfəndiyev Batumda yoxdursa, onda sərəncam vermək lazımdır ki, başqa bir nəfər ləvazimatı alıb Bakıya göndərsin. Hər halda yükün sənədlərini cənab Berlin aparır. Batumda lazımi işləri özü görəcək, sonra Bakıda Sizə məlumat verəcək.

Dərmanlarla bağlı müəyyən dolaşıqlıq yaranıb. Çünki güman edirdik ki, xəstəxana ləvazimatı kimi onları da pulsuz alacağıq. İndi isə minimal qiymətlə də olsa, pul ödəməyimizi istəyirlər. Hələlik məzənnəni öyrənirik. Təəssüf ki, cənab Bıkov yalnız bircə dəfə yanımda olub, Bakıdan gətirdiyi dərman siyahısını verib, sonra yoxa çıxıb. Eşitdiyimə görə, başqa malların alınması ilə məşğuldur. Həmin malları da Bakıya aparacaq. Göndərdiyiniz doktor Finkelşteyn hələ də gəlib çıxmayıb. O, Romadan bizə teleqraf göndərib, Parisə gəlməsi üçün icazə alınmasında köməyimizi xahiş edib. Əlimizdən gələni etdik.

Digər tərəfdən, dərmanların alınması bizdən asılı olmayan səbəblərə görə ləngiyəcək. Çünki pulunu qabaqcadan istəyirlər. Heyətin isə vəsaiti yoxdur.

Ümumiyyətlə, müxtəlif idarələrin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün də nağd pul tələb edilir. Həmin pullar isə

nümayəndə heyətində yoxdur, yoxdur... Bu səbəbdən də bütün işlərdə ləngliyə yol verməli oluruq.

Məsələn, poçt və teleqraf nazirliyinin tapşırığı ilə bağlı deməliyəm ki, əgər indi pul olsaydı, teleqraf və telefon aparatlarının, avtomobil hissələrinin bir qismini almaq olardı. Məsələ ilə əlaqədar buradakı baş teleqraf və telefon şirkətinin iki məktubunun surətini göndərirəm. Tapşırığıma əsasən, əməkdaşımız cənab Derezinski şirkətlə danışıqlar aparıb (əlavə № 11, 12). Cəmiyyət (məndə belə gedib, əslində, şirkət olmalıdır – *Tərc.*) mühəndisini hətta öz hesabına göndərməyə hazırdır, bir şərtlə ki, verilən sifarişin həcmi 500 000 frankdan az olmasın və mühəndisin yola sərf etdiyi vaxtla birlikdə gedib-gəlməsi iki aydan çox çəkməsin. Başqa bir şərt – sifarişin qiymətinin yarısı əvvəldən ödənilməlidir. Ödəmə mütləq frankla olmalıdır.

Ümumiyyətlə, müəyyən istiqamətdə irəliyə hərəkət edə bilməyimiz üçün bu məsələlər barədə ətraflı yazmaq, hər şeyi sonadək aydınlaşdırmaq lazımdır. Ən başlıcası isə vaxt amilini qiymətləndirmək lazımdır, çünki malın qiyməti, göndərilməsi və s. bu amildən çox asılıdır. Respublikamızın Ümumdünya Poçt İttifaqının⁵⁴⁵ üzvlüyünə daxil olması üçün lazımi məlumatların bir hissəsi artıq toplanıb. Bu günlərdə Bernə məktubla müraciət edəcəyəm. Məktubun layihəsini göndərirəm (əlavə № 13).

Eyni şəkildə Fransa xarici işlər nazirinin adına ayrıca məktub yazıram. Həmin məktubda Gəncədə radiostansiya tam qurulub başa çatdırıldıqdan sonra radioteleqramlarımızın qəbul olunması məsələsini Fransanın hərbi naziri ilə birlikdə razılaşdırmağı xahiş edirəm (əlavə № 14). Buradan Sizə göndərəcəyim ilk sınaq radioteleqramının mətni də əlavə olunur, həmin teleqram Gəncə radiosunun işə düşməsi xəbəri alındıqdan sonra yola salınacaq (əlavə № 15).

Bu günlərdə Romadan İvan Volkov⁵⁴⁶ adlı birisindən aldığım məktubun surətini də göndərirəm. Həmin şəxsi,

sənəddən də göründüyü kimi, Əziz bəy Tahirov Azərbaycan Respublikası missiyasının katibi, yaxud işlər müdiri vəzifəsinə dəvət edib (əlavə № 16). Cənab Volkovun sözlərinə görə missiya avqustun 15-də gəlməlidir. O, Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi cənab Tahirovun tapşırığına əsasən, həmin müddətə qədər missiya üçün müvafiq bina tutub. Əslində isə nə missiya, nə də nümayəndə cənab Tahirov haqqında bizə heç bir şey bəlli deyil. Cənab Volkov ona avqustun 15-dən başlayaraq ayda 2500 italyan lirəsi miqdarında məvacib verilməsini xahiş edir. Nümayəndə heyətinin vəsaitindən bu məbləği verməyi mümkün saymadığımdan, ən başlıcası isə cənab Volkovun iddiasında nə dərəcədə haqlı olduğunu bilmədiyimdən, ərizəsinin əslini əlavələr qismində Sizə göndərirəm. Bu barədə cənab Volkovun özünə ayrıca məlumat verəcəyəm.

VI

Nümayəndə heyətinin maddi vəsaitlə təmin edilməsi yenə də gündəlikdə birinci və təcili məsələ kimi qalmaqdadır. İndi o, üç həftə əvvəllə müqayisədə daha kəskin şəkildə dayanır. Fəlakətin başımız üzərindən asıldığını – tamamilə vəsaitsiz qalacağımız günü göstərən vaxt get-gedə yaxınlaşır. Bu kədərli aqibətdən çıxış yolu tapmaq üçün hətta Nobelə (qoca) müraciət etdim. Lakin dediyinə görə, indi nə kredit, nə də nağd pul vermək imkanları yoxdur. Doğrudur, tamamilə boyun qaçırmadı. Amma fikirləşmək üçün vaxt istədi ki, işə kömək etsin. Onun kiçik qardaşı artıq gedib, özü də İsveçə yola düşməyə hazırlaşır. Ümumiyyətlə, özünü bizə borclu saydığını etiraf etməsinə baxmayaraq, indi bir çox səbəblərdən Nobelə o qədər də ümid bağlamağa əsas yoxdur. Bir sözlə, bu işlə ciddi məşğul olun, bankla (məsələn, Azov-Don bankı ilə), yaxud lazım bildiyiniz hər hansı bir şəxslə danışın, nümayəndə heyətinin hesabına ən azı bir milyon frank pul köçürün, göndərin, kredit açın... Yenə də bu məsələ ilə

əlaqədar noyabrın 24-də London–Tehran–Rəşt vasitəsilə Sizə teleqram vurmuşam və surətini əlavə edirəm (əlavə № 171).

VII

Yudeniç və Kolçakın məğlubiyyəti, Denikinin kədərli vəziyyəti, Müttəfiqlərin ona pul, ərzaq və sursat yardımından imtina etmələri, Almanıyanın Rusiya ilə yaxınlaşmaq planları, Pribaltika dövlətlərinin bolşeviklərlə sülh müqaviləsi bağlamaq cəhdləri, Amerika Senatı üzvlərinin böyük əksəriyyətinin sülh konfransına, xüsusən də Versal müqaviləsinə mənfi münasibəti – bütün bunlar ümumilikdə kiçik xalqlar üçün çox müsbət haldır, onları ruhlandırır, ümid verən mühüm amildir. Məhz belə bir şəraitdə Lloyd Corcun çıxışı da təsadüfi sayılmamalıdır. Heç şübhəsiz, yuxarıda bəhs etdiyim müsbət səciyyəli dönüş də (söhbət mətbuat və ictimai fikirdə meydana çıxan dəyişiklikdən gedir) onun adı ilə bağlıdır. Belə bir şəraitdə biz də bütün digər nümayəndə heyətləri kimi səbirlə tanınacağımız günü gözləyirik. Biz həm də ümidlə gözləyirik və sonun uğurlu olacağına inanırıq. Siyasi cəhətdən vəziyyətimizin yaxşılaşması, heç şübhəsiz, tanınma faktı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bununla əlaqədar Londondan, həm də iki mənbədən müsbət məlumat almışıq. Onlardan biri İran nümayəndə heyəti ilə yaxınlaşmağımız, o biri isə ümumən bütün yeni respublikaların vəziyyəti ilə bağlıdır. Doğrudur, İran heyəti ilə yaxınlaşma məsələsində son üç həftə ərzində elə bir nəzərəcarpacaq irəliləyiş yoxdur. Xarici işlər naziri Firuz Mirzə hələ Londondan qayıtmayıb. Lakin Britaniya paytaxtında haqqımızda çox müsbət fikir söyləndiyindən xəbərdarıq. Aldığımız məlumat başqa mənbədən də təsdiq olunur.

Müstəqil siyasi həyata qabil xalq kimi ingilislərin diqqətini cəlb etdiyimizi eşitmək bizə xoşdur. Ona görə də indi Londona getməyin zəruriliyini daha aydın dərk edirik və yəqin ki, çox tezliklə ora yola düşəcəyik.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Həm də söhbət yalnız adi səfərdən getmir. Görünür, Londona köçməli olacağıq. Çünki ehtimal ki, rus məsələsi ilə əlaqədar konfrans məhz Londonda keçiriləcək. Bütünlükdə şəraitin xeyrimizə dəyişməsinə baxmayaraq həm burada, həm də Londonda lazımı adamlarla əlaqələri itirmirik. Vəziyyətin yaxşılaşacağına bəslənən ümidlər yeni respublikaların təmsilçilərini o qədər ruhlandırır ki, artıq İsveçrədə tez bir zamanda onların nümayəndələrindən ibarət ayrıca (xüsusi) konfransın çağırılması fikri ortaya atılıb. Konfransda bizim də nümayəndələrimiz iştirak edəcək. Vəziyyətimizin yaxşıya doğru dəyişdiyinə inamı yenidən ifadə edərək məlumatımı Azərbaycanın daxili işlərinə diqqəti daha da artırmaq, ilk növbədə isə ən vacib və təcili məsələ kimi Müəssislər Məclisini tezliklə toplamaq çağırışı ilə başa çatdırıram.

Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1930, с. 93–101.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab sədr!

Rəhbərlik etdiyim sülh nümayəndə heyətinin 1919-cu ilin dekabr ayından 1920-ci ilin may ayına qədər Paris, London və San Remodakı fəaliyyəti haqqında Sizə ətraflı məlumat vermək əvəzinə, qısa məktubla kifayətlənməyə məcburam. Məktubun bütün mahiyyəti bu il aprelin sonlarında Bakıda baş vermiş hadisələrin mahiyyətini izah etməyinizlə bağlı sual, xahiş və tələbdən ibarətdir. Mümkünsə, bildirin, Azərbaycanda indi iş başında hansı hökumətdir, bu hökumət, ümumiyyətlə, kimlərdən ibarətdir? Ölkəmizin mövcud daxili və xarici vəziyyəti necədir?

Nümayəndə heyəti sülh konfransının Ali Şurasının (“Conseil Supreme”) iclaslarının keçirildiyi San Remodan aprelin 30-da qayıdıb. Elə həmin gün Reyter teleqraf agentliyi⁵⁴⁷ Bakıda inqilab baş verməsi və hökumətin istefaya getməsi barəsində Londondan məlumat yaymışdı.

Bütün cəhdlərimizə baxmayaraq, nə həmin gün, nə də sonrakı iki gün (1 və 2 may) ərzində bu xəbərlə əlaqədar heç bir başqa məlumat, yaxud hər hansı aydınlaşdırıcı təfərrüat öyrənə bilmədik (1 May nümayişi və Fransada ümumxalq nümayişinə hazırlıq buna imkan vermədi). Paris qəzetlərinin Londondan aldıkları xəbərlər isə bir-birini təkzib edən elə məlumatlarla dolu idi ki, onlara əsaslanıb hansısa qənaətə gəlmək mümkün deyildi.

Belə bir vəziyyətdə nümayəndə heyəti bu il may ayının 3-də Fransa Xarici İşlər Nazirliyi vasitəsi ilə Bakıya Nazirlər

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Şurası sədrinin adına Azərbaycanda işlərin vəziyyəti və ingilis qəzetlərinin haqqında xəbər yaydığı hadisələrlə bağlı səhih məlumat göndərmək xahişi ilə radio-teleqram yola saldı.

Eyni gündə və eyni məsələ ilə əlaqədar Azərbaycanın Konstantinopoldakı nümayəndəsinin adına təcili teleqram vuruldu.

Sonuncudan mayın 5-də təcili teleqramla cavab alındı. Orada deyilirdi ki, Azərbaycanda Məmməd həsən Hacımskinin rəhbərliyi altında yeni hökumət yaradılıb. Başqa məlumat yoxdur.

Bu arada qəzetlər başdan-başa ziddiyyətlərlə dolu xəbərlər yaymaqda davam edirdilər. Əlində etibarlı mənbələrdən alınmış heç bir səhih məlumat olmadığından nümayəndə heyəti həmin ziddiyyətlərə aydınlıq gətirməyə qadir deyildi.

Təbii ki, böyük narahatlıq içində olan, baş vermiş hadisə barəsində kiçik də olsa, bir məlumat əldə etmək istəyən heyət bu dəfə artıq Parisdəki ingilis təmsilçiliyi vasitəsi ilə Bakıya ikinci dəfə teleqram vurdu.

Bu gün artıq mayın 11-i olmasına baxmayaraq, göndərdiyimiz teleqramların heç birinə cavab ala bilməmişik.

Qəzetlər isə ən müxtəlif şəkildə, ziddiyyətlərlə dolu və bir-birini təkzib edən tərzdə bizdə, Gürcüstanda, Ermənistanda, hətta İranda bolşevik hakimiyyətinin bərqərar olduğunu xəbər verirlər. Bu məsələdə bir tərəfdən bolşeviklər, o biri tərəfdən isə türk milliyyətçiləri və Azərbaycan arasında qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan münasibətlər və s. və i.a. haqqında yazırlar.

Nümayəndə heyəti bütün bu tipli xəbərlərə necə yanaşacağını bilmir, onları nə qəbul, nə də təkzib etmək imkanına malik deyil. Çünki indiyə qədər Bakıda və ümumiyyətlə, Azərbaycanda (ələlxüsus da Zəngəzurda və Qarabağda) baş vermiş (əgər doğrudan da bir şey olubsa!) hadisələr haqqında etibarlı mənbədən heç bir məlumat əldə edə bilməyib və bu gün də əldə edə bilmir...

Cənab sədr! Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin qərarına əsasən, yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq lazımi tədbirlər görməyi və bizə radio, adi teleqram, yaxud xüsusi kuryer vasitəsi ilə bu ilin mart–may aylarında ölkəmizdə baş verən bütün hadisələr barədə ətraflı məlumat göndərməyi xahiş edirik. Nümayəndə heyəti bu il mayın 3-də Xarici İşlər Nazirliyinin cənab Nikoladze vasitəsi ilə ayrıca zərfdə göndərdiyi məlumat sayəsində yanvar-fevral aylarında ölkənin vəziyyəti ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişdir.

Azərbaycan sülh nümayəndə heyətinin sədri
Ə.Topçubaşov

Nümayəndə heyətinin katibi
A.Atamalibəyov

A.М.Топчибаши. Парижский архив.
В 4-х книгах, книга I. Москва, 2016, с. 432–434.

№ 13
22 iyun 1920-ci il
Paris

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ SƏDRİNƏ

Cənab sədr!

Bu il mayın 12-də rəhbərlik etdiyim nümayəndə heyəti adından Parisdən Sizə 13 sayılı məlumat göndərmişdim. Həmin məktubda heyətin Azərbaycanda, xüsusən də Bakıda aprelin sonlarında (daha dəqiq desəm, 28-dən sonra) cərəyan edən proseslərdən tamamilə bixəbər qaldığını diqqətinizə çatdıraraq bizi göstərilən müddət ərzində baş vermiş bütün hadisələr haqda məlumatlandırmaq üçün ən ciddi, təsirli və təcili tədbirlər görülməsini xahiş etmək şərəfinə nail olmuşdum.

12 may tarixli məlumatı buradan bakılı Həsən Dadaşov aparıb. O, Şeyxəli Dadaşovun⁵⁴⁸ nəvəsidir. Həsən Dadaşov buradakı tələbələrımızdən Cabbarov⁵⁴⁹ və Daqerovla⁵⁵⁰ birlikdə mayın 12-də Parisdən çıxıb. Onlar Bakıya çatıblarmı, göndərilən məlumatı Sizə, yaxud hökumət üzvlərindən hər hansı bir şəxsə təqdim ediblərimi – təəssüf ki, bu barədə heç bir şey məlum deyil! Nəticədə nümayəndə heyəti belə kədərli və biabırçı vəziyyətə baxmayaraq, istər aprelin sonlarında baş vermiş hadisələrlə, istərsə də bütünlükdə Azərbaycanda işlərin gedişi, ölkənin daxili şəraiti, hökumətin xarakteri və tərkibi, ordunun vəziyyəti, qonşu dövlətlərlə – Gürcüstan, İran, Ermənistan, Şimali Qafqaz (ələlxüsus Dağıstan), Sovet Rusiyası ilə əlaqələrdən xəbərsiz qalmaqda davam edir.

Nümayəndə heyəti əvvəlki kimi yenə də yalan, uydurma, əksəriyyəti bir-birini inkar edən məlumatlarla kifayətlənməli olur. Bütün bu məlumatlar isə Avropa mətbuatı və teleqraf agentlikləri tərəfindən əsla etimad doğurmayan mənbələrə (erməni, yunan və s.) istinadən verilir. Ümumiyyətlə, belə çətin vəziyyətə düşən, hətta ən həyati əhəmiyyətli məsələlərdən

də xəbər tuta bilməyən, ölkə ilə bütün əlaqələrini itirən, ən azı elementar mövcudluğunu təmin etmək baxımından maddi yardım və mənəvi dəstəkdən yerli-dibli məhrum olan, üstəlik, fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olmayan ağır yükün altına girərək 78 nəfər azərbaycanlı tələbənin (onların da keçinmək üçün heç bir vəsaitləri qalmayıb) qayğılarını da öz üzərinə götürən nümayəndə heyətinin normal və səmərəli işləyə bilməyəcəyini deməyə ehtiyac varmı? Həm də elə bir dövrdə ki, beynəlxalq həyatda, həqiqətən də, mühüm bir mərhələ başlayıb – artıq gündəliyə türk və rus məsələləri çıxarılıb. Deməyə ehtiyac varmı ki, bütün Qafqaz respublikalarının, ilk növbədə Azərbaycanın, eləcə də İran, Türküstan, hətta ola bilsin ki, Yaxın Şərqi və bütün Asiyanın taleyi bu məsələlərin necə həll ediləcəyi ilə sıx bağlıdır.

Öz-özülüyündə aydındır ki, belə şəraitdə nümayəndə heyətimiz bütün istiqamətlərdə xüsusi intensivliklə işləməlidir. Amma bədbəxtlikdən, məhz indi – ən lazımlı vaxtda hadisələrdən tam uzaq düşməsi, ölkənin vəziyyətindən tam xəbərsiz qalması nəticəsində onun fəaliyyəti iflic olmuşdur. Biz hətta Azərbaycanda hakimiyyətin kimlərin əlinə keçdiyini, ordunun başına nə iş gəldiyini, ölkənin müstəqilliyinin qorunması və xilasının, hətta ola bilsin ki, sadəcə fiziki mövcudluğunun təmin edilməsinin nə vəziyyətdə olduğunu da bilmirik.

Martda Londonda, apreldə isə San Remoda keçirilmiş konfranslara bənzər yeni konfransın iyul ayında Spada təşkili nəzərdə tutulur. Bizim nümayəndə heyəti əvvəlki iki konfransın işində iştirak etmişdi. Lakin indi Spaya getməyə lüzum varmı? Mövcud vəziyyətdə orada nə etmək olar? Əgər konfransın təşkilinin planlaşdırıldığı vaxta qədər (12–15 iyul) Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin xarakterinə müəyyən aydınlıq gətirilməsə, nümayəndə heyəti üçün hər hansı münasibət bildirmək, yaxud qərar qəbul etmək son dərəcə çətin olacaq.

Bir daha təkrar edirəm, nümayəndə heyəti son dərəcə ağır, kədərli günlər yaşayır. Yaranmış vəziyyət, heç bir xəbər

tuta bilmədiyimiz ailələrimizin, yaxınlarımız və doğmalarımızın dərdi bir yana qalsın, ölkənin və ordunun, parlamentin və hökumətin taleyindən tam məlumatsız olmağımız səbəbindən bizi səbatlılıqla sınağa çəkir, hər an səbir və dözümlü nümayiş etdirməyə, gərginlik içində gözləməyə və yenə də gözləməyə məcbur edir.

Lakin belə ümitsiz vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq, nümayəndə heyəti hazırkı son dərəcə çətin şəraitdə yenə də işini davam etdirmək, üzərinə düşən vəzifələri bacardığı qədər yerinə yetirmək üçün özündə qüvvə tapır. İyunun əvvəlində heyət sülh konfransının Ali Şurasına nota ilə (surəti əlavə olunur) müraciət etmək məcburiyyətində qalmışdır. Sonra nümayəndə heyətinin iki üzvü – cənab Mehdiyevlə cənab Şeyxülislamov hələ də bir tərəfdən ingilis hökuməti, digər tərəfdən isə Krasin⁵⁵¹ başda olmaqla, Sovet Rusiyasının müvəkkilləri arasında iqtisadi və hətta ola bilsin ki, siyasi xarakterli danışıqların aparıldığı Londondadırlar. Nəhayət, Avropada Azərbaycanla bağlı olduqca qanqaraldıcı təəssüratı, azacıq da olsa, yumşaltmaq, dəyişdirmək üçün nümayəndə heyəti mətbuatda (əsas etibarilə Parisdə çıxan “Le Temps” qəzetinin səhifələrində) təbliğatla məşğuldur.

Lakin təəssüf ki, əvvəllər olduğu kimi, işin bu tərəfi yenə də böyük maddi imkan tələb edir. Nümayəndə heyətinin sərəncamında olan pullar isə artıq tükənmək üzrədir və onun saxlanması üçün maliyyə vəsaiti ilə təmin olunması məsələsi yenə də bütün kəskinliyi ilə gündəliyə çıxır. Hazırda Avropada (Almaniya, İtaliya, Fransa) 78 nəfər azərbaycanlı tələbənin olması qarşıda duran problemin ciddiyyətini daha da artırır. Onların yaşamaları və təhsillərini davam etdirmələri üçün Bakıdan göndərilən vəsait artıq tükənmişdir və bizə təqdim etdikləri hesabatdan, eləcə də tələbələrin özlərinin verdikləri məlumatdan da görüldüyü kimi, əllərindəki məbləğ çətin ki, avqustun 1-nə qədər çatsın.

Bu şərait təhsil almaq üçün gələn tələbə gəncləri üzləşdikləri, həqiqətən də, faciəli və ümitsiz vəziyyəti bütün detalları ilə

şəxsən izah etmək üçün öz aralarından seçdikləri yoldaşlarından bir nəfəri – Mirqasımovu⁵⁵² Bakıya Sizin yanınıza göndərməyə məcbur edib. Təəssüf ki, artıq nümayəndə heyəti də tələbələrə yardım göstərmək üçün heç bir imkana malik deyil və lazımı vəsaitlə təmin olunmasa, tezliklə o özü tələbələrdən də pis vəziyyətə düşəcək.

Nümayəndə heyəti Mirqasımovun Bakıya göndərilməsinə həmin tələbənin Sizin yanınıza düşmək üçün bütün imkanlarını səfərbər edəcəyi, sonra isə yaxşı xəbərlə – birlikdə təhsil aldığı gənclər üçün pulla geri dönəcəyi ümidi ilə razılıq verib...

Eyni zamanda nümayəndə heyəti tək bununla kifayətlənməyərək öz tərkibindən cənab Məhəmməd Məhərrəmovu da Bakıya ezam etmək qərarına gəlib. O, artıq iyunun sonunda, yaxud iyulun əvvəllərində yola çıxmağa hazırlaşır və bu məqsədlə lazımı mandatla təmin ediləcəkdir.

Nümayəndə heyətinin yuxarıda göstərilən cətin vəziyyətdə olduğunu bir daha diqqətinizə çatdıraraq indiki məlumatı da əvvəl göndərdiyim müraciət kimi xahiş, qanuni tələb, nəhayət, yalvarışla başa çatdırıram: 1) baş verən hadisələr və Azərbaycanın indiki gerçək vəziyyəti ilə əlaqədar dərhal ətraflı məlumatla birlikdə kuryer göndərilməsi; 2) nümayəndə heyətinin və 78 nəfər tələbənin saxlanması üçün əvvəlki miqdarda pul vəsaitinin köçürülməsi.

Nümayəndə heyəti üzvlərinin ailələri, yaxınları və doğmaları barədə hər hansı məlumat burada olanların ürəklərini minnətdarlıq hissi ilə dolduracaqdır.

Fürsətdən istifadə edib bir daha səmimi hörmət və ehtiram hisslərimi çatdırmağı özümə borc bilirəm.

*Azərbaycan Respublikası sülh nümayəndə
heyətinin başçısı Ə.Topçubaşov*

*A.М.Топчибаши. Парижский архив. В 4-х книгах,
кн. I. Москва, 2016, с. 440–444.*

*Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının
Paris sülh konfransından tələbləri
(Paris, 1919)*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SƏRHƏDLƏRİ

I. Şimal sərhədi

Azərbaycanın şimal sərhədləri Solak çayının Qara dənizə töküldüyü nöqtədən (Gürcüstan sərhədindən) başlanır. Sərhəd xətti çay boyunca Acar dağlarına qədər uzanır.

Bu dağların ən uca nöqtəsi ilə irəliləyən sərhəd xətti Kino (8522 fut), Toşnaur (8735 fut), Qotimeriya (8769 fut), Sallardağ (8162 fut) zirvələrinə, Zekar keçidinə, Naqueva dağlarına və Sağalotlobaçi zirvəsinə çatır.

Buradan sərhəd xətti cənub-şərqə yönəlir, Kürün qolu olan Keyda-su boyunca gedir. Çayı keçdikdən sonra o, Tusselbaya tərəf, Çitis-Kibey (8554 fut) zirvəsinə doğru irəliləyir, Kür çayının qollara ayrıldığı istiqamətdə uzanır. Sonra Axaşen kəndinin yanında Kürün axını istiqamətində cənuba dönür, daha sonra Kür boyunca üzüaşağı, Kurtanakev kəndinə qədər düz cənuba gedir.

Sonra sərhəd xətti keçmiş Rusiya imperiyasının inzibati bölgüləri əsasında mövcud olan sərhəd boyunca şərqə dönür (Axalkələk vilayəti, Qars ərazisi, Aleksandropol rayonu, İrəvan quberniyası) və Göy dağın (9152 fut), Üçtəpələrin (9783 fut), Örtülü dağın (8030 fut), Öküz dağın (8018 fut) və Ağçalanın (10500 fut) zirvələrindən keçir.

Bu nöqtədən sərhəd xətti Axalkələk və Borçalı vilayətləri arasındakı keçmiş inzibati bölgü əsasında cənuba burulur, sonra Yemlikli (10017 fut), Ağrıkar (9765 fut) dağ zirvələrindən, Davakran dağ silsiləsindən keçir və Dəlidağın (8624 fut) zirvəsinə qədər gəlib çatır.

Bu nöqtədən sərhəd xətti şərqə istiqamət götürür, İnək dağın (6636 fut), Bulaq dağın (6317 fut) zirvələrindən keçir və Aleksanderhiff kəndinə qədər uzanır.

Bu kəndin arxasından sərhəd xətti Xramçayın axını boyunca şimal-şərq istiqamətində Arıxlı kəndinə və Böyük

Tkiatam tərəsinə tərəf yönəlir, Aleksandropol-Tiflis dəmiryol xəttinə paralel olaraq qərb istiqamətində üç verst irəliləyir, Naftuluq dəmiryol stansiyasının 6 kilometrliyində Yelizavetpol-Tiflis dəmiryol xəttini bir qədər keçir.

Buradan sərhəd xətti yenidən şərqə tərəf dönür, Qara dərə, Sarıyer, Karvan tərə, Naomeri (3185 fut) dağ zirvələrindən, Muğanlı və Tullar kəndlərindən, Ləmbəlinin (2537 fut) üstündən, Katari aşırımından, Milatis, nəhayət, Bilenta (3052 fut) zirvəsindən və Nikoracixa (3290) zirvələrindən aşır. Sonra yenidən şimal səmtinə dönərək Qarağac kəndini arxada qoyduqdan sonra Taran-Qobu çaylarının qovuşduğu yerə çatır. Sərhəd xətti eyni istiqamətdə Taran-Qobu, Abcit, Məzəmçay çaylarının yatağı boyunca Tinov-Rosso (11104 fut) dağ zirvəsi istiqamətində irəliləyir.

Sonra sərhəd xətti yenidən Şərqə dönür (Şimali Qafqaz Respublikasının sərhəddi) və Qafqaz sıra dağları boyunca Quton (12500 fut) zirvəsinə qədər uzanır. Daha sonra sərhəd xətti dağ yüksəkliklərindən şimal-şərq istiqamətində aşağı enir, bir tərəfdən Avar-Koysu, Qara-Koysu, Qazıqumuq-Koysu, o biri tərəfdən isə Samur, Çirançay və Uluçay çaylarının suayrıcını formalaşdıran ikinci sıra dağları boyunca gedir və Kalanker-Katz (11488 fut), Kaşkarva (13083), Lakazani (11961 fut) dağlarından, Dolti dağ aşırımından keçərək Viralqu (12611 fut), Nusadağ (12270 fut), Alahundağ (12629 fut) istiqamətində uzanır.

Sonda sərhəd xətti İtsari kəndinin 2 kilometrliyində Taran-Qobu çayını keçir və yuxarıda adları çəkilən çayların ayrıldığı yerdə 2108 nömrəli zirvəyə doğru gedir, burada şərqə dönür və Bakı-Petrovsk dəmir yolunun Buynaksk stansiyasından 20 km cənubda Xəzər dənizinə çatır.

II. Şərq sərhədi

Buynaksk stansiyasının 20 kilometrliyindən başlayan sərhəd xətti Xəzər dənizi boyunca keçmiş Rusiya-İran

sərhəddi yaxınlığında Astara (Qafqaz Astarası) şəhərinə qədər uzanır.

III. Cənub sərhədi

Astaradan başlanan sərhəd xətti Rusiya, İran və Türkiyə arasındakı keçmiş sərhədlərin kəsişmə nöqtəsinə qədər davam edir, sonra keçmiş Rusiya-Türkiyə sərhədinə uyğun şəkildə Qara dənizdəki Kop-Mur burnuna qədər gedir.

IV. Qərb sərhədi

Azərbaycanın qərb sərhədi Kop-Murdan Solok çayının mənsəbinə qədər Qara dəniz sahilləri boyu müəyyənləşir.

V. Qafqaz Ermənistanı ilə sərhəd

Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd qərbə doğru Ağlağan dağının (6833 fut) zirvəsindən başlanır, Aleksandropol-Axalkələk şose yolunu Qızıl Qoç stansiyasından (Güllübulaq kəndi) 18 km cənubda kəsib keçir və Dağ Körpü kəndindən Arpaçay istiqamətinə gedir.

Sonra sərhəd xətti cənuba, Arpa-Fihui boyunca Qarakollu adlı kiçik stansiyadan 2 km şimalda yerləşən Qiyas-Kürdaşı kəndinə doğru gedir, daha sonra isə şərqə, Qara Köynək dağının (9917 fut) zirvəsinə tərəf uzanır.

Buradan sərhəd xətti Aparan çayının qolu istiqamətində şimal-şərqə, Tiflis-İrəvan dəmir yolunun 5 kilometrliyində yerləşən Zeynə kəndinə doğru gedir, sonra şərq istiqamətinə dönür, dəmiryol xəttinə paralel şəkildə bu xətdən 7 km şimalda yerləşən Ağbaş kəndinə tərəf uzanır.

Qarni çayından keçən sərhəd xətti şimal-şərqdə Ağdağ (10906 fut), Qaraqaya (11178 fut), Gözəldərə dağlarına qalxır, buradan qərb istiqamətinə burulur və Göyçə gölünün şərq sahilində Zağalı kəndinə çatır.

Qafqaz Ermənistanının sərhədi Semyonovka kəndi istiqamətində gölün səthini düz xətlə keçir, Yelizavetpol və

İrəvan quberniyalarının keçmiş inzibati ərazi bölgüsü üzrə Beçəkeçməz dağlarının (Yelizavetpol, İrəvan və Tiflis quberniyalarının sərhədlərinin ortaq kəsişmə nöqtəsi) zirvəsinə qalxır, buradan Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarının inzibati sərhədi boyunca şimala dönür və Çimal dağının (2465 fut) zirvəsinə qalxır.

Son olaraq sərhəd xətti bir-birinin ardınca Şahəlhəm, Şahtaxtı, Lialvar, Lecan dağlarından enir və iki ölkə arasındakı sərhəd olan Ağlağan dağının zirvəsinə çatır¹.

QAFQAZ AZƏRBAYCANI RESPUBLİKASI

I

AZƏRBAYCANIN MƏNŞƏYİ – MÜSTƏQİL XANLIQLAR VƏ ONLARIN TƏNƏZZÜLÜ

Mənşə

Qafqazın, daha dəqiq desək, Transqafqazın cənub-şərq bölgəsində ən qədim zamanlardan bəri, əsasən, türk, qismən də tatar tayfalarından ibarət xalqlar yaşayıblar. Bu tayfalar, habelə bəzi İran ünsürləri zaman keçdikcə daha çoxsaylı, güclü və enerjili türklərlə qaynayıb-qovuşublar. Həmin qarışma nəticəsində meydana gələn və Qafqazın bu hissəsində yaşayan yerli əhali ölkənin adı ilə “Azərbaycan türkləri”, yaxud daha çox “azərbaycanlılar” adlandırılıblar.

Köçəri tayfaların hərəkət yolu üzərində yerləşən və onların işğalçı müharibələrində hədəfə çevrilən Azərbaycan Qafqaz dağlarından Xəzər dənizinə və Xəzər dənizi arxasındakı Urmiya gölünə qədər geniş bir ərazini əhatə edir. Ölkəyə adı

¹ Coğrafi adlar hər yerdə orijinal mətndəkinə uyğun şəkildə verilmişdir.
(Tərc.)

verilən mərkəz Xəzər dənizi sahilindəki hissədir. İndi bu ərazi məşhur neft yataqlarına malik şəhərin adı ilə Bakı bölgəsi kimi tanınır.

Dərinliklərində təbii neft və qaz sərvətləri gizlənmiş bölgə ən qədim zamanlardan “əbədi odlar yurdu” kimi məşhurlaşmış. Kökü qədim fars sözü “Azərpataqan”dan yaranmış “Azərbaycan”, yaxud da “Azəristan” adı da ilk növbədə həmin zəngin təbii sərvətlə bağlıdır. Tarixə qədərki dövrdən məlum olan bu ad yalnız rəvayətlərə əsaslanmır. Bakı regionundakı məhsuldar neft yataqları Azərbaycanın mənşəyini hər hansı yazılı mənbədən daha yaxşı ifadə edir. Sönməyən alov dilləri kimi Azərbaycan da taleyin oyunlarına, siyasi və sosial çevrilişlərə, iqtisadi dəyişikliklərə baxmayaraq, öz yoluna davam edib. Azərbaycan torpaqları Makedoniyalı İskəndərdən⁵⁵³ tutmuş Teymurləngə⁵⁵⁴ qədər bir çox məşhur fəthlər görüb. Onun sakinləri ərəblər, farslar, Osmanlı türkləri və başqaları ilə üz-üzə gəlirlər. Bu çağırılmamış qonaqlar, təbii ki, Azərbaycanın ərazi və etnik tərkibinin əsaslı surətdə dəyişilməsinə təsirsiz qalmayıblar. Ölkənin bir hissəsi hərbi güc tətbiq edilməklə İrana birləşdirilib, digər hissəsi isə Qafqazın coğrafi sərhədləri daxilində qalıb. Məhz bu şərait Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rol oynayıb.

Müstəqil xanlıqlar

Qafqazdakı Azərbaycan regionu uzun müddət özünün tam siyasi müstəqilliyini qoruyub. XVII əsrdə ölkə müstəqil xanlıqlardan ibarət idi. Mövcud şəraitin təsiri altında onlardan bəziləri İrandakı şah hakimiyyətini tanımağa məcbur olurdular. Lakin bu da həmin müstəqil xanlıqların tez-tez İran, eləcə də Türkiyə, Gürcüstan, nəhayət, Rusiya ilə silahlı münaqişələrə cəlb edilmələrinin qarşısını ala bilmirdi. Müharibələrin çoxu müdafiə xarakteri daşıyırdı və aydındır ki, xanlıqlar

müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda vuruşurdular. Təhlükə Rusiyadan gələndə mübarizə daha kəskin və sərt xarakter alırdı. Rusiya imperiyası ardı-arası kəsilməyən müharibələrlə Türkiyə və İranın sərhəd bütövlüyünü zəiflədəndən sonra Gürcüstanı Moskvaya birləşdirdi. Gürcülər bu yolla təhlükəsizliklərini təmin edəcəklərini düşünürdülər. Rusiya isə Zaqafqaziyanı ələ keçirmək və onun xalqlarını əsarət altına almaq niyyətində idi.

Xanlıqların süqutu

Azərbaycanın tarixi qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngindir. Bu tarixin səhifələrini çevirdikcə biz kiçik xanlıqların silaha sarılaraq azadlıq, müstəqillik və ləyaqətlərini qorumaq üçün rus qoşunları ilə necə cəsarətlə, qorxu bilmədən vuruşduqlarının şahidi oluruq. Onlar azadlıq uğrunda doğma torpaqlarını vətən oğullarının qanı ilə suvarmışdılar. Xanlıqlardan bəziləri müstəqilliyini XIX əsrin başlanğıcı, hətta həmin əsrin birinci rübünün sonuna qədər mərdlik və bacarıqla qoruyub saxlaya bilmişdilər. Bu dövrdə qüvvələri tədricən zəiflədiyindən daha güclü Rusiya ordusunun hücumlarına davam gətirə bilmirdilər. 1813-cü ildə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı, Talış, 1828-ci ildə isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ruslar tərəfindən işğal olundu.

Müstəqillik itirildikdən, bölgədə rus hakimiyyəti gücləndikdən və işğal altındakı ərazilərdə ruslaşdırma siyasəti geniş vüsət aldıqdan sonra tədricən xanlıqları “Odlar yurdu”nun başqa hissələri ilə bağlayan tellər qırılmağa başladı. Həmin dövrdən etibarən artıq Rusiya hakimiyyəti altındakı torpaqlarımız deyil, mərkəzi Təbriz olmaqla İrandakı ərazilərimiz “Azərbaycan” adlanmağa başladı.

İşğala uğramış ərazilər özbaşınalıqla bölünüb-parçalanır, şəhərlərin, mahalların adları dəyişdirilirdi (nümunə kimi Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən biri olan Gəncəyə

Rusiya imperatriçəsinin şərəfinə “Yelizavetpol” adı verilməsini göstərmək olar). Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazisini istədiyi şəkildə qayçılایır, işğala qədərki siyasi azadlığın ən kiçik təzahürlərini də məhv edirdi. Rus dövləti silah gücünə ələ keçirdiyi xanlıqların əhalisinin adını dəyişdirməkdən də çəkinmirdi. Etnoqrafiyanı, xalqın dilini və ədəbiyyatını nəzərə almadan Azərbaycan əhalisinə “Qafqaz tatarları”, “Qafqaz müsəlmanları”, yaxud sadəcə olaraq, “müsəlman” adı qoyulmuşdu.

Etnoqrafiya

Əlbəttə, haqqında danışdığımız əhali bu günə qədər də türk mənşəli bir xalq kimi qalmaqdadır. Qafqazın, xüsusən də Azərbaycanın etnoqrafiya və tarixinə dair ədəbiyyatın azlığı, hətta deyərdik ki, yoxluğunun, eləcə də mövcud materialların elm aləminə naməlumluğunun labüd nəticəsi olaraq bu millətin etnik təşəkkülü və mənşəyi haqda Rusiya imperiyasının uydurduğu yalanlar rəsmi nöqtəyi-nəzər kimi qəbul edilib. Qədim türk-müsəlman xanlıqlarının əhalisi əsl mənşələri nəzərə alınmadan Qafqaz tatarları kimi tanınır. Əsl həqiqətdə etnik köklərinin eyniliyi ilə yanaşı, azərbaycanlıların və tatarların¹ dilləri, adətləri, ənənələri, inamları arasında da müəyyən yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq həm fransız tarixçisi Leon Kohan⁵⁵⁵, həm də məşhur macar alimi A.Vamberi⁵⁵⁶ tərəfindən sübuta yetirilib.

Asiyalı fəteh Teymurləngin (Teymurləng Avropada “Topal Teymur” mənasını verən “Tamerlan” adının qarşılığıdır) Azərbaycana yürüşündən söz açan fransız alimi yazır: “Əsrlər boyu türklərin yaşadığı bir ölkə olan Azərbaycan könüllü şəkildə Teymurləngin hakimiyyətini qəbul etdi”.

¹ Burada “tatar” adı altında artıq azərbaycanlılar deyil, Volqaboyunda, Rusiyanın daxili quberniyalarında və Kırmda yaşayan və Azərbaycan türkləri ilə eyni kökdən olan türk əsilli əhali nəzərdə tutulurdu. (Tərc.)

A.Vamberi Azərbaycan xalqının etnik mənşəyindən danışarkən göstərir ki, İran ünsürlərinin Azərbaycandan hansı dövrdə sıxışdırılıb çıxarıldığını söyləmək çətinidir. Bu sual hələlik öz elmi həllini tapmayıb. Amma buna baxmayaraq, biz bir neçə fakta müraciət edəcəyik.

Azərbaycanın istər İrana aid hissəsində, istərsə də Qafqaz, yaxud Zaqafqaziyada əhali Azərbaycan dilində danışan türklərdən ibarətdir. Onların öz ədəbiyyatı, milli poeziyası, adət-ənənələri və mifləri mövcuddur. İslamın iki təriqəti (şiəlik və sünnilik – *Tərc.*) Azərbaycanda geniş yayılıb.

İntellektual mədəniyyət baxımından Azərbaycan, xüsusən də onun İran hissəsi qədim İran ədəbiyyatından əsaslı şəkildə təsirlənib. Bu ədəbiyyatın əsas nümayəndələri olan Firdovsi⁵⁵⁷, Hafiz⁵⁵⁸ və Sədi⁵⁵⁹ azərbaycanlılar arasında indi də kifayət qədər məşhurdur, onların əsərlərinə tez-tez istinad edilir. Bir tərəfdən İranın qüdrətinin azalması və sosial mədəniyyətinin daha geniş ərazidə yayılması, digər tərəfdən və ən əsası, ümumilikdə milli şüurun yüksəlişi nəticəsində Azərbaycanı İranla bağlayan tellərin qırılmaqda olduğu aşkara çıxdı.

İndi isə gəlin Azərbaycanın “Qafqaz Azərbaycanı” adlandırılan hissəsinə nəzər salaq. İran Azərbaycana toxunmaq niyyətində deyilik. Biz qafqazlılar onun sakinlərinə ən yaxşı istəklərimizi yetirir, qüdrətli və mədəni İran dövlətinin himayəsi altında siyasi və fərdi azadlığa nail olmalarını, böyük inkişafa, sosial və siyasi tərəqqiyə qovuşmalarını arzu edirik.

II

**AZƏRBAYCANIN YERLİ ƏHALİSİ, ONLARIN
KEÇMİŞ RUS İMPERİYASINA MÜNASİBƏTİ**

Rusiya hakimiyyəti

Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyəti dövründə azərbaycanlılar regionun digər xalqlarına nisbətən daha çox sıxıntı və təqiblərə məruz qalmışdılar. Qonşuların – gürcü və ermənilərin milli məktəbləri, kilsələri, mülkiyyətləri, anadilli mətbuatları, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri və s. olduğu halda, bütün bunlar Azərbaycan xalqına yasaq edilmişdi. Xüsusən mətbuat və xeyriyyə cəmiyyətləri kimi milli-mədəni qurumların fəaliyyətinə icazə isə nadir hallarda və elə ürəkbulandırıcı tərzdə verilirdi ki, əxlaqi əsasdan məhrum olduğuna görə nəticədə öz əhəmiyyətini itirirdi.

Məktəblərdə ana dilimizin, əslində, yasaq edilməsini, müsəlman din xadimlərinin amansızcasına təqib olunmalarını yada salmaq kifayətdir. Rus kilsəsinə, xristian ruhanilərə yüksək etimad və hörmət göstərən rus dövləti müsəlman din adamlarına münasibətdə nifrət və amansızlığını gizlətmirdi. Yüksək rütbəli din xadimləri – müfti, yaxud şeyxülislamı cahil, əksərən savadsız adamlar arasından seçilir, onlara son dərəcə cüzi maaş ödənilirdi. Məscidlərin əmlakı sözün tam mənasında rus məmurlarının ixtiyarına verilmişdi. Ortodoks xristian ruhanilərinin razılığı olmadığı təqdirdə hər hansı məscid tikmək qəti qadağan idi. Sözün qıyası, Məhəmməd ümmətinə fanatik damğası vuran ruslar dinlə bağlı məsələlərdə özlərinin müsəlmanlardan daha fanatik olduqlarını göstərirdilər. İctimai təşkilatlara gəldikdə isə yalnız onu deyə bilərik ki, 1906-cı ildən əvvəl belə təşkilatların yaradılması qeyri-mümkün idi. Yalnız 1906-cı ildə rus dövləti Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin qurulmasına icazə verdi. Dövri mətbuat, kitab nəşri, teatr tamaşaları və s. ardıcıl surətdə və məqsədyönlü şəkildə təqiblərə məruz qalır və rus idarəçilərin düşmən fəaliyyəti ilə üzləşməli olurdu.

İntellektual yüksəliş

Bütün maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlılar kökü Qərbi Avropadan gələn və XIX yüzilliyin başlanğıcından etibarən Rusiyada sürətlə yayılmağa başlayan ictimai, siyasi, vətəndaşlıq və dini hüquqlarla bağlı ideyalara hakimliyyətin gözlədiyi şəkildə laqeyd yanaşmadılar. 1860-cı ildən sonra həmin ideyalar Rusiyanın qabaqcıl mədəni təbəqələrinin şüuruna hakim kəsildi. İmperiyanın digər xalqları da bu yeniliklərə can atmağa başladılar.

Aydındır ki, mütərəqqi ideyalara qovuşmaq, intellektual əlaqələr yaratmaq üçün ilk növbədə özünü öyrənmək, öz millətini, onun tarixini, müasir vəziyyətini, ehtiyaclarını, amal və ideallarını dərinlən araşdırıb, müəyyən nəticələrə gəlmək lazımdır. Qarşıda dayanan vəzifənin dərki xalqın bütün güc və intellektual imkanlarının səfərbərliyə alınmasını tələb edir. Rusiyanın hədə-qorxu və təqibləri bu sahədə çalışanları öz yolundan çəkəndirməmişdi. O da həqiqətdir ki, 50 il ərzində azərbaycanlılar arasında ədəbiyyat adamları – şairlər, dramaturqlar, jurnalistlər, habelə siyasi xadimlər yetişmişdilər, onların çoxu Rusiyada və xaricdə universitet təhsili almışdı. Etnoqrafiya (burada, çox güman ki, daha şox etnogenez nəzərdə tutulur – *Tərc.*), xalqın etnik mənşəyi ilə bağlı məsələlər günün başlıca mövzusunə çevrilmişdi. Milli məktəblərin yaradılması planlaşdırılırdı, ana dilinin, milli ədəbiyyat və tarixin öyrənilməsi ciddi vəzifə kimi qarşıya qoyulur, bu məsələlərlə bağlı müvafiq proqramlar tutulurdu. Əcnəbi müəlliflərin ən yaxşı əsərləri tərcümə olunur, dərslik və müntəxəbatlar tərtib edilirdi. Xarici ölkə ədəbiyyatlarının tarixi ilə bir sırada elmi-tədqiqatlar və sosioloji əsərlər çap olunurdu. Dövri mətbuat – jurnallar, qəzetlər meydana çıxırdı. Həmin mətbu orqanlar azərbaycanlıları mədəni millətlərin gördüyü işlərlə tanış etməkdə böyük rol oynayırdı.

III
ZAQAFQAZIYA SEYMI⁵⁶⁰ VƏ HÖKUMƏT –
ONLARIN ZƏİFLİYİ VƏ SÜQUTU

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ELAN EDİLMƏSİ

Zaqafqaziya hökuməti

Öz zehni və maddi qüdrətini hiss edən Milli Şura⁵⁶¹ 1918-ci il mayın 28-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaradıldığını elan etdi...

Qafqaz Azərbaycanı üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bu proseslərin baş verməsində Rusiyanın ictimai və siyasi tənəzzülü, habelə bolşeviklərin hakimiyyəti zorla ələ keçirməsi mühüm rol oynadı. Digər tərəfdən, bütün bu proseslər Qafqazın, xüsusən də Zaqafqaziyanın düşdüyü vəziyyətin nəticəsi idi. Həmin vaxta qədər regionda hakimiyyəti əlində saxlayan rus dövlətinin gözlənilmədən Zaqafqaziyaçıdan çıxarılması da öz rolunu oynadı.

1917-ci il Fevral inqilabının birinci günündən ali hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçdiyi 25–27 oktyabra qədər bu region Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi⁵⁶² tərəfindən idarə olunurdu. Həmin komitənin üzvlərini Lvov və Kerenskinin Müvəqqəti hökuməti təyin etmişdi. Onlardan hərəsi bir milləti təmsil edirdi (rus, Azərbaycan, gürcü və erməni). Hamısı IV Dövlət Dumasının üzvləri idilər. Oktyabrda bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Onların fəaliyyəti Rusiyadakı qanunsuzluqları daha da artırdı. Bolşevik hakimiyyətinin mövcudluğu bütün ölkə üçün məşum nəticələr verdi. Qeyd etdiyimiz nəticələr özünü ilk növbədə Rusiyanın mərkəzi ilə ucqarları arasında hər cür əlaqələrin kəsilməsində göstərdi. Qafqaz və Zaqafqaziya nəinki Petroqrada və Moskvadan, hətta bütün Rusiyadan təcrid olundu.

Taleyin ümidinə buraxılmış Zaqafqaziya millətləri seçkili nümayəndələri vasitəsi ilə bütün regionda vahid dövlət halında birləşdilər. Bu dövlətin tam qanunvericilik, hüquqi, inzibati və maliyyə qüdrəti var idi.

Həmin dövrdə Tiflisdə təşəkkül tapan hökumət kabinetində Zaqafqaziya xalqlarının nümayəndələri (gürcülər, azərbaycanlılar, ermənilər) hakimiyyəti öz aralarında bölüşdürdülər.

Seym və Zaqafqaziya

Dövlət 132 üzvdən ibarət Müəssislər Məclisinin (Zaqafqaziya Seyminin) çağırılmasını zəruri saydı. Üzvlər arasında azərbaycanlı nümayəndələr üstünlük təşkil edirdi, çünki həmin xalq özü də regionda sayca hamıdan çox idi.

Seymin üzvləri aşağıdakı təmsilçilərdən təşkil olunmuşdu:

1. Adları çəkilən millətlərin mövcud seçki qanununa əsasən ikinci səsvermə yolu ilə Rusiya Müəssislər Məclisinin seçilmiş nümayəndələrindən;

2. Hər bir xalqın milli təşkilat və siyasi partiyaları tərəfindən seçilən və seym üzvlərinin üçdəbir hissəsini təşkil etməli olan nümayəndələrdən.

Seymin 3 nəfərlik (hər millətdən bir təmsilçi) rəhbərliyi yaradıldı. 1918-ci il aprelin 9-da seym Qafqazın istiqlaliyyətini elan edib Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Federal Respublikalarını yaratdı. Bütün Zaqafqaziya xalqları konfederasiyanın təşəkkülünü rəğbətlə qarşıladılar. Onlar ümid edirdilər ki, təbii müttəfiq olduqlarına, bir çox istiqamətlərdə, xüsusən də iqtisadi sahədə mənafeləri üst-üstə düşdüynə görə Zaqafqaziya birliyi çərçivəsində öz siyasi problemlərini uğurla həll edə biləcəklər.

Seymin gücsüzlüyü

Lakin yeni dövlət ölkənin inzibati idarəçiliyində özünü doğrulda bilmədi, Zaqafqaziyanın hər yerində millətlərin

mənafeyi və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində kifayət qədər ədalətli münasibət nümayiş etdirə bilmədi. Seymin nümayəndələri milli maraqları və siyasi partiyaların mövqelərini regionun ümumi mənafeyinə tabe etdirməkdə bacarıqsız və naşı olduqlarını göstərdilər. Bu da hökumətə, hətta bütünlükdə Respublikanın özünə inamı sarsıtdı.

Azərbaycanlılar etiraz səslerini daha ucadan bildirdilər, çünki Zaqafqaziya Federal Respublikasının təşkili ilə onların başına açılan müsibətlər daha da artmışdı. İrəvan vilayətinin bəzi hissələrində tarixən məskunlaşmış azərbaycanlılar erməni ordusunun girovuna çevrilmişdilər. Bu ordu müsəlmanlar yaşayan bütöv bir ərazidə insanları kütləvi surətdə qırır, qocalara, qadınlara, hətta uşaqlara belə amansızcasına divan tutur, yüzlərlə Azərbaycan kəndlərini yandırır, yaxud soyub-talayır, yerlə yeksan edirdi.

Hökumət seymin azərbaycanlı deputatlarının etiraz səsini qulaqardına vuraraq vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün heç bir ciddi ölçü götürmürdü. Bolşeviklərin Bakını işğal etdiyi və böyük ərazini əldə saxladığı bir şəraitdə seym üzvlərinin mövqeyi regiondakı ümumi vəziyyətlə bir araya sığmırdı.

Seymin azərbaycanlı deputatları Bakı və kəndlərinə kömək üçün dönə-dönə, təkidli müraciətlər edirdilər. Lakin hökumət üzvlərinin əksəriyyəti özlərini ya eşitməzliyə vurur, ya da təmtəraqlı çıxışlarla kifayətlənirdi.

Belə şəraitdə hökumətin zəifliyi onun istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq Zaqafqaziya Federal Respublikasının sonrakı mövcudluğunu qeyri-mümkün edirdi. Respublika hüdudlarından kənar da baş verən gözlənilməz hadisələr də ciddi təsir göstərirdi. Beləliklə, Respublika parçalandı. Gürcüstan birinci olaraq federasiyanın tərkibindən çıxdı və elə həmin gün – 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan Respublikasının yarandığını elan etdi. Bundan sonra Zaqafqaziya sərhədləri daxilində Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları təşəkkül tapdı.

IV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HÖKUMƏTİ VƏ ONUN PAYTAXTI BAKI ŞƏHƏRİ

Azərbaycan hökuməti

Azərbaycan respublikasının müstəqilliyi elan edilən kimi Milli Şura 12 nazirdən ibarət hökumət yaratdı. Milliyyətə azərbaycanlı olan həmin dövlət xadimlərinin çoxu Rusiyada və xaricdə universitet və texniki institutlar bitirmiş ziyalılar idilər. Özünə müvəqqəti iqamət yeri kimi Yelizavetpol (Gəncə) şəhərini seçən Azərbaycan hökumətinin ilk addımı Bakını və onun civarlarını hələ 1918-ci ilin martında şəhəri zəbt etmiş bolşevik işğalçılarından təmizləmək oldu.

Bakı – Azərbaycanın paytaxtı

Bütün dünyada neft mədənləri ilə şöhrət tapan Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır. Bu şəhər hətta Rusiya hakimiyyəti dövründə də Qafqazın müsəlman əhalisinin yalnız iqtisadi deyil, həm də intellektual, dini və siyasi mərkəzi idi.

Müəyyən əhəmiyyətə malik bütün təşkilatlar, o cümlədən xeyriyyə cəmiyyətləri, sosial və siyasi qurumlar, bir sıra ictimai institutlar, mətbuat orqanları məhz Bakıda yaradılmışdı və indi də burada fəaliyyət göstərməkdədir. Diqqətəlayiq haldır ki, ən qabaqcıl intellektual qüvvələr – müəllimlər, həkimlər, hüquqşünaslar, jurnalistlər və s. bu şəhərdə toplaşmışdılar.

Mənşə etibarilə Bakı qədim müsəlman şəhəridir və taleyin bütün dəyişkənliklərinə, keşməkeşlərinə baxmayaraq, indi də müsəlman şəhəri kimi qalmaqdadır. Onun qədim tarixi hissəsində Xan Sarayı, xanların məzarı və əfsanəvi Qız qalası (mətnə “Qız qülləsi” kimi verilib – *Tərc.*) yerləşir. Bütün bu abidələr xalqın keçdiyi tarixi yolun, şəhərin qədimliyinin canlı şahidləridir.

Torpaq sahələri və iri mülklər regionun yerli sakinlərinə məxsusdur və bu vəziyyət dəyişməz şəkildə qalmaqdadır.

Bakı ətrafındakı neft mədənlərinin sahibləri, habelə burada çalışan insanlar arasında da yerlilər üstünlük təşkil edir.

Yerli əhalini birləşdirən tək-cə maddi maraqlar deyil, daha çox ənənə ümumiliyi, onları ölkə ilə bağlayan mədəni və tarixi köklərin vəhdətidir. Bakının yaxınlığında müsəlmanların ziyarətgahına çevrilən müqəddəs məzarlar var. Bunların sırasında həm də zəngin neft yataqları rayonu kimi tanınan Bibiheybət⁵⁶³ adını çəkmək olar. Əhalinin Bakını iqtisadi, zehni, dini və siyasi mərkəz, bir sözlə, paytaxt seçmələri heç də təsadüfi deyil. Yeni Azərbaycan dövlətinin gələcəyi Bakı ilə o qədər sıx bağlıdır ki, Cümhuriyyətin mövcudluğunu bu şəhərsiz təsəvvürə gətirmək imkansızdır. Bakısız Azərbaycan başsız bədənə bənzəyir. Bütün bunlardan sonra İstanbulda bir araya gələn Azərbaycan nümayəndələrinin 1918-ci il sentyabrın 12-də Avropa səfirliklərinə göndərdikləri qəti etirazı başa düşmək çətin deyil. Bu etiraz 1918-ci il sentyabrın 9-da Almaniya ilə bolşeviklər arasında imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə maddələrə cavab səcyyəsi daşıyırdı. Müqavilənin üçüncü maddəsində deyilirdi: “Rusiya hökuməti öz üzərinə Bakı neft mədənlərinin fəaliyyətini intensivləşdirmək və əldə olunan məhsulun dörd-dəbir hissəsini Almaniya göndərmək barədə öhdəlik götürür”.

Bu akt hüquqi nöqtəyi-nəzərdən çox əsassız, qeyri-qanuni idi, heç bir siyasi-əxlaqi bünövrəyə söykənmirdi və təbii ki, Brest-Litovsk müqaviləsinin⁵⁶⁴ özü kimi əlavə maddələri də ləğv olunmalıdır. İstənilən halda Azərbaycan dövləti heç vaxt və heç vəchlə göstərilən ədalətsiz aktı qəbul etməyəcək. Neft istehsalının yerli tələbatı üstələməsinə və Azərbaycan dövlətinin həmin artıq məhsulu hazırkı dövrdə yanacaq ciddi ehtiyac duyan ölkələrə müvafiq müqavilələr bağlamaq yolu ilə satmağı öhdəsinə götürməsinə baxmayaraq, Respublika Bakı mədənlərindəki neftin açıq müdaxilə yolu ilə istismar olunmasına heç vəchlə yol verə bilməz. Xaricilərin Bakı neftinə yiyələnmələri Respublika üçün intihar demək olardı.

V

**AZƏRBAYCANIN BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI
MÜBARİZƏSİ.
BOLŞEVİK VƏ ERMƏNİ HÜCUMLARI**

Bolşeviklərə qarşı mübarizə

Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyətini əsaslandırandan sonra Respublikanın öz paytaxtını bolşeviklərdən xilas etmək üçün əl atdığı ciddi və təxirəsalınmaz tədbirlərə keçək.

Bakıda meydana çıxan bolşevik hərəkatı Rusiya bolşevizminin bir qolu idi. Buradakı bolşeviklər öz sıralarında əsas etibarilə rus fəhlələrini, qulluqçularını, əsgərləri və dənizçiləri birləşdirirdi. Lakin ruslardan təşkil olunmuş bütün bu qüvvələrə gürcü və ermənilər rəhbərlik edirdi.

Oktyabr hadisələrinə qədər hərəkatın elə bir təsir gücü yox idi, ancaq Lenin və silahdaşları Rusiya paytaxtının sahibi olduqdan sonra Bakı bolşevikləri də onların təmsalında özlərinə arxa tapdılar. Yeni ağalar hamını, xüsusən də ordudan qayıdan əsgərləri sıralarına cəlb etməyə çalışırdılar. Bu, rus ordusunda tam nizamsızlıq və anarxiyanın başladığı dövrə təsadüf edir. Tiflis və Bakının bolşevik təşkilatları Qafqaz, habelə İran cəbhəsindən tərxis olunan əsgər kütlələrindən qüvvələrini artırmaq üçün hər vasitə ilə istifadə edirdilər.

Onlar silahları ələ keçirir, yerli sakinləri soyub-talayır, gücləri çatan hər şeyi daşıyıb aparırdılar. Beləliklə, qısa müddət ərzində Bakı bolşevikləri çoxlu silah, patron, pulemyot, zirehli maşın, minik avtomobili, təyyarə, hərbi gəmi ələ keçirdilər. O dövrdə Rusiyada olduğu kimi, Zaqafqaziyada da tam özbaşnalıq, anarxiya hökm sürürdü. Cəbhədən dönən əsgərlər heç bir hakimiyyət tanımır, yalnız bolşevik təbliğatına işləyirdilər. Bir çox bölgələrdə yerli əhali ilə əsgərlər arasında qanlı toqquşmalar baş vermişdi. Dəmir yolları fəaliyyətsiz dayanmışdı. Ərzaq qıtlığı günü-gündən daha kəskin şəkildə hiss olunmağa başlayırdı.

Kiçik bir qrup təşkil edən müsəlman əsgərlər bir neçə düjün tüfəngi Bakıdan Lənkərana aparmaq istədikdə bolşeviklər həmin silahları müsadirə etmək əmri verdilər. Müsəlmanlar əmrə tabe olmadıqda bolşeviklər yalnız tüfənglə kifayətlənməyib onları həm də pulemyot atəşinə tutdular. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu.

Bu hadisədən sonra müsəlmanlar bolşeviklərin simasında necə dəhşətli bir düşmənlə üzləşdiklərini daha aydın başa düşdülər. Onlar həyəcanlanmağa, narahat olmağa başladılar. Təzəpir məscidinin həyətində keçirilən mitinqin qətnaməsində bolşeviklərin zorla müsadirə etdikləri silahların geri qaytarılması tələb olundu. Bolşeviklər silahları qaytarmağa söz versələr də, artıq bütün şəhərin ayağa qalxdığını başa düşürdülər. Ona görə də 1918-ci il martın 17-də (yeni təqvimlə martın 29-da – *Tərc.*) axşama yaxın hər iki tərəfdən atışma başlandı. Ertəsi gün (martın 18-də) səhər tezdən hərbiçilərin topları lülələrini şəhərin müsəlman məhəllələrinə tuşladı. Onlar hətta məscidlərə də fərq qoymurdular. Bakıda dəhşətli vətəndaş müharibəsi başlandı. Müharibə dörd gün (18–22 mart) davam etdi. Həmin müddət ərzində şəhərin müsəlman əhalisi bombardman edilir, güllələnir, diri-diri yandırılırdı.

Ermənilər və bolşeviklər

Müsəlmanlar üçün məşum nəticələri olan qanlı hadisələrin baş verməsində, hər yerdə olduğu kimi, Bakıda da öz millətçi partiyalarının (daşnaksutyun) ətrafında birləşən ermənilər fəal iştirak edirdilər.

Daşnaksutyunun və digər erməni siyasi partiyalarının nümayəndələri Erməni Milli Şurası yaradaraq 18–22 mart hadisələrindən az əvvəl Zaqafqaziya müsəlmanlarının mərkəzi komitəsinin təmsilçiləri ilə danışıqlar aparmağa başladılar. Danışıqlar nəticəsində iki qonşu xalq arasında siyasi və milli münasibətləri nizama salmaq nəzərdə tutulurdu. Lakin

sözdə belə vədlər verilməsinə baxmayaraq, nəinki daşnaksutyun, hətta mühafizəkar Milli Demokratik Partiya⁵⁶⁵ da artıq bolşeviklərin tərəfində idi. Daşnaklar bu partiya ilə sıx əməkdaşlıq edir, hətta çox güman ki, ona yol göstərirdilər. Təxminən 7000 nəfər erməni əsgər Qərb cəbhəsindən qayıtdıqdan sonra Zaqafqaziya dəmir yolunun işləməməsi bəhanəsi ilə Bakıda saxlanılmışdı.

Sonralar sübuta yetirildiyi kimi, bu erməni əsgərlər Bakıdakı qanlı vətəndaş müharibəsində fəal iştirak etmişdilər. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirmək üçün qızışdırdıqları qarşıdurmadan Bakının erməni liderləri yerli azərbaycanlı əhaliyə amansızcasına divan tutmaq üçün yararlandılar.

Qanlı cinayətlərə səbəb nə idi? Bolşeviklərin hakimiyyəti bölüşdürmək planları, yoxsa milli intiqam hissi? Məlumatsızlıq nəticəsində meydana çıxan nifaq duyğuları, yoxsa ərzaq qıtlığı? Yeganə həqiqət budur ki, ermənilər bolşevik himayəsi altında müsəlmanlar üzərinə kütləvi hücum keçdilər və həmin dəhşətli günlərdə 12000-dən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. Öldürülənlərin çoxu qocalar, qadınlar və uşaqlar idi. Yəqin ki, gələcək tarixçilər bu hadisələr üzərindən sükutla ötüb keçməyəcəklər. İndiki şəraitdə isə ümidvar olduğumuzu bildiririk ki, digər regionlarda yaşayan ermənilər öz soydaşlarının törətdikləri qanlı cinayətlərə haqq qazandırmayacaqlar.

Ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri

Ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı ən təcavüzkar hərəkətləri Şamaxı bölgəsində baş vermişdi. Müsəlmanların kütləvi surətdə məhv edilməsi, bələkdəki körpələrə qədər güllələnməsi, yüzlərlə azərbaycanlı kəndinə və qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxıya od vurulub yandırılması aydın göstərir ki, bütün bunlar yalnız erməni fitnəkarlarının işi idi. Burada bolşevik barmağı yox idi.

O da həqiqətdir ki, həqiqi bolşeviklər ermənilərin arxasında gizlənmir, əksinə, müsəlmanlara nifrəti var qüvvələri ilə

körükləyən erməni “bolşevik”lərin qəddarlığına qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

Bakı komissarları sovetinin sədri erməni Şaumyanın⁵⁶⁶ rəhbərliyi altında bolşevik təşkilatları millətçi-şovinst daşnakların hesabına daha da qüvvətləndirilirdi. Bu sonuncular isə bolşevizm adı altında artıq yerli azərbaycanlılarla milli haqq-hesablarını çürütməyə başladılar.

İstisnasız olaraq yalnız müsəlmanlara münasibətdə təzahür edən nifrət və qəddarlıq əhalinin qeyri-müsəlman təbəqələri və həqiqi bolşeviklər tərəfindən ədalətli tənqidlə, sərt etirazlarla qarşılanırdı. Misal üçün, Bakı təyyarəçilik məktəbinin başdan-başa rusa rusa ibarət şəxsi heyəti erməni “bolşevik”lərin vəhşiliklərindən dəhşətə gəldiklərini gizlətməmişdilər.

Keçmiş Rusiya ordusunun tərkibindəki Türkünstan piyada alayı baş verən dəhşətli hadisələrə laqeyd qala bilməmişdi. Mart qırğını zamanı alayın Bakıda yerləşən əsgər və zabidləri bir polkovnikin rəhbərliyi altında yerli müsəlmanlara qarşı çevrilən millətçi xarakterli təcavüzkarlıq hərəkətlərinin dərhal dayandırılmasını tələb etmişdilər. Müraciətlərinə əməl edilməyəcəyi təqdirdə onlar silahlarını cinayətkarlara qarşı çevirəcəklərini bildirmişdilər. “Bolşevik” erməni təşkilatları adı çəkilən alayı şəhərdən çıxarmağa tələsmiş, türkünstanlı əsgərləri dərhal gəmiyə doldurub vətənlərinə göndərmək üçün tədbirlər görmüşdü.

Bir çox digər ictimai-siyasi qurumlar kimi, bütün bolşevik mətbuatı da ermənilərin əlində cəmləşmişdi. “Bakı fəhləsi”⁵⁶⁷, “Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin xəbərləri”⁵⁶⁸ bu sıraya daxildir. Nəticədə yalnız orta təbəqə nümayəndələri deyil, müsəlman ziyalıları da hər gün təqiblərə məruz qalırdılar, onlara qarşı əks-inqilabi partiyalara mənsubluqları ilə bağlı ittihamlar irəli sürülürdü. Müsəlman əhalinin əmlakı müsadirə edilirdi, bütün mümkün yollarla qarət olunurdular. Ona görə də bir çox azərbaycanlılar Bakını və şəhərin neft mədənlərini tərk edərək qaçıb dağılıbmışdılar. Erməni

millətçilərinin (bolşeviklərin) qəddarlıqlarından, dəhşətli əməllərindən xilas olmağın başqa yolu yox idi.

Heç şübhəsiz ki, azərbaycanlıları – Bakının həqiqi sahiblərini öz doğma şəhərlərindən didərgin salmaq, ölkənin bütün təbii sərvətlərini ələ keçirmək və bu yerlərdə ağalığ etmək ideyası ermənilərin millətçi planlarının əsas hissəsini təşkil edirdi.

Bütün sərəməliyinə baxmayaraq, həqiqətən də, belə bir plan mövcud idi və onun həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərilmişdi.

Müsəlmanlara qarşı vəhşiliklər törədilməsində Erməni Milli Şurası (Bakı bölməsi) tərəfindən idarə olunan erməni hərbi birləşmələri də iştirak etmişdilər.

Bu qoşunlar bədnam ad çıxarmış Amazasp⁵⁶⁹, Stepan Lalayan⁵⁷⁰ və b. rəhbərliyi altında vuruşurdu. Onlar şəraitin tələblərindən yararlanıb özlərini Qırmızı orduya məxsus bolşeviklər kimi qələmə verirdilər.

Lakin bununla belə, erməni alayları da daxil olmaqla, bütün milli hərbi birləşmələrin Qırmızı ordunun sıralarına daxil edilməsi, habelə onların hamısının Bakını və ətraf rayonları tərk etməsi əmri veriləndə erməni əsgərləri artıq torpağın ayaqları altından qaçmaqda olduğunu başa düşüb həyəcanlandılar. Həmin vaxtdan sonra biz ermənilər arasında Bakının həqiqi bolşeviklərinə necə vəhşi bir nifrət bəsləndiyinin şahidi olduq. Sonuncular tezliklə Bakıda bütün hakimiyyəti zorla ələ keçirən ermənilər tərəfindən devrildilər. Azərbaycan ordusu Bakını azad edənə qədər vəziyyət bu şəkildə davam etdi.

VI
**BOLŞEVİKLƏRİN AZƏRBAYCANDAKI
QURBANLARI.
BOLŞEVİKLƏR HAKİMİYYƏTİ ZORLA
ƏLƏ KEÇİRİRLƏR**

Qanlı fitnəkarlıqların davamı

12 mindən çox müsəlman martın 18–22-də ermənilərin törətdiyi qanlı cinayətlərin qurbanı olmuşdu. Yanğın nəticəsində xalqın mədəni-mənəvi həyatında mühüm yer tutan bir sıra siyasi və zehni mərkəzlər yer üzündən silinmiş və dağıdılmışdı. Bunların sırasında Xalq Evini, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasını, siyasi partiyaların iqamətgahlarını, müsəlman qəzetlərinin redaksiyalarını (rusca çıxan “Kaspi”, azərbaycanca çıxan “Açıq söz”⁵⁷¹) göstərmək olar. Məşhur müsəlman siyasi xadimləri həbs edilir və zindana atılırdı.

Lakin ən dəhşətli nəticə Bakıda və onun ətraf rayonlarında bolşevik hakimiyyətinin güclənməsi idi.

Bolşeviklərin hakimiyyəti altında

Bolşevik hakimiyyəti sivilizasiyanın bütün mövcud təzahürlərini məhv etməyə başladı. Bir-birinin ardınca yeraltı sərvətlərin, daşınmaz əmlakın, malikanələrin, bağların, əkin yerlərinin və s. ictimailəşdirildiyi elan olunurdu.

Bakı banklarındakı nağd vəsaitlərin hamısı və bütün cari hesablar sovet respublikasının mülkiyyəti elan edildi.

Bütün əmlakın, yaşayış evlərinin, atların, iribuynuzlu heyvanların, avtomobillərin müsadirəsi ilə kifayətlənməyən bolşeviklər daha uzağa getdilər – əslində, adamların özünü müsadirə etməyə başladılar: əhalinin bir hissəsi zorla ordu sıralarına, qalanları isə sovet respublikasının xeyrinə icbari əməyə cəlb olundu. Bir sözlə, kommunist prinsipləri bütün amansızlığı və ən şiddətli cəza üsulları ilə əhaliyə tətbiq edildi. Bu prinsiplərə uyğunlaşmaq müsəlmanlar üçün xüsusən

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

çətin, ağırlı proses idi; çünki şəriət qanunlarına görə, onlar başqalarının hüquqlarına hörmət etməli, əmlakına toxunmamalı idilər. Müsəlman əhalini zorla yaramaz bolşevik prinsiplərinə boyun əyməyə, dəhşətli əzab-əziyyətə qatlaşıb dilənçiliyə və ehtiyaca tablaşmağa vadar edirdilər.

Orta təbəqə və ziyalılar mövcud fəlakətlərə qatlaşanlar sırasında tək deyildilər. Mənafeləri guya bolşeviklər tərəfindən qorunan fəhlə sinfi də eyni əzab-əziyyəti çəkirdi. Ərzaq bölüşdürülməsi zamanı bolşeviklər “özlərininki” ilə azərbaycanlı fəhlələr arasında ayrı-seçkilik qoyurdular. İkincilər, bir qayda olaraq, ya “burjuaziya”nın əlaltıları, ya da əks-inqilabçılar sayılırdı.

VII BAKINI BOLŞEVİKLƏRDƏN XİLAS ETMƏK ÜÇÜN GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

Bakı azad edilir

Gəncədə bərqərar olan Azərbaycan hökuməti Bakı və çevrəsindəki müsəlmanların dəhşətli vəziyyətindən xəbərsiz deyildi. Bakını tezliklə azad etmək hökuməti ən çox düşündürən məsələ idi. Bu məqsədlə hərbi hissələr təşkil edildi, yardım üçün Gürcüstana müraciət olundu. Lakin başı öz daxili problemlərinə qarışan, ölkədəki bolşeviklərlə mübarizə aparmaq məcburiyyəti qarşısında qalan gürcülər lazımı yardım göstərə bilmədilər. Elə bu ərzədə bolşevik qoşunları Bakı yaxınlığında və Göyçayda dəmir yolunu ələ keçirib tezliklə Gəncəni tutmaq məqsədilə Kürdəmirə doğru irəliləməyə başladı.

Türkiyədən kömək

Digər müsəlman ölkələrindən heç bir yardım almağa ümid qalmadığı, Bakı faciəsinin təkrarlanmaq təhlükəsinin meydana çıxdığı çətin vəziyyətdə Azərbaycan hökuməti asayişini təmin etməyə borclu olduğu xalqı qırğına verməməkdən ötrü türkləri köməyə çağırmaqdan başqa yol görmədi. Onların hərbi yardımını sayəsində Azərbaycan hökumətinin qurduğu ordu ilk növbədə dəmir yolunu azad etdi. Sonra Şamaxını bolşeviklərdən təmizləyib Bakını mühasirəyə aldı. İki ay sonra şəhər Azərbaycan qoşunları tərəfindən azad edildi.

VIII
AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİ BOLŞEVİKLƏRİN
BƏRBAD HALA SALDIQLARI ÖLKƏDƏ QAYDA-
QANUNU BƏRPA EDİR.

AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ

Bərpa

Bakının azad olunması Azərbaycan hökumətinə ölkədə qayda-qanunu daha məqsədyönlü və asan şəkildə bərpa etmək imkanı verdi. Ən vacib problem qanunvericilik orqanlarının işini yenidən qurmaq idi. Çünki siyasi və hərbi özbaşınalıqlar nəticəsində Azərbaycan Milli Şurasının iclaslarının keçirilməsi dayandırılmışdı. Təbii ki, bu da öz növbəsində Müəssislər Məclisi çağırmağa imkan vermirdi.

Bu arada barışıqın əldə edilməsi Azərbaycan hökumətinə özünün bütün qüvvələrini dinc quruculuq işlərinə yönəltməyə şərait yaradırdı.

Müttəfiq qoşunlar Bakıda

Qarşıda duran ilk vəzifə İranın Ənzəli şəhərinə rəsmi nümayəndə heyəti göndərib, Müttəfiq qoşunların baş komandanı, ingilis generalı Tomsonla danışıqlara başlamaq və bu hərbi qüvvələrin Bakıya gəlməsini xahiş etmək idi. Həmin iş 1918-ci il noyabrın 17-də həyata keçirildi. Müttəfiq qoşunlarını təmsil edən generalın şərəfinə təntənəli rəsmi keçid düzəldildi. O, hökumət nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi. Aradan az keçməmiş general Tomsonun bəyanatı yayıldı. Bəyanatda Müttəfiq qoşunların gəlişindən söz açılır və bildirilirdi ki, onların yalnız bir məqsədi var, bu da Azərbaycan ərazisinin və cəmiyyətinin müxtəlif hissələri arasında sülhü bərpa etməkdir. General Tomson həmin gündən etibarən bütün sakinlərə Azərbaycan hökumətinə tabe olmağın zəruriliyini bildirdi.

Parlament

Bundan əvvəl (yanlıqdır, əslində “sonra” olmalıdır. Müttəfiq qoşunları Bakıya 1918-ci il noyabrın 17-də daxil olmuş, Parlamentin təntənəli açılışı isə dekabrın 7-də keçirilmişdi – *Tərc.*) Müəssislər Məclisini əvəz edən Azərbaycan Parlamenti çağırıldı. O, milli azlıqların nümayəndələri də daxil olmaqla, ümumi səsvermə yolu ilə seçilmişdi.

Parlamentdə əksəriyyət təşkil edən müsəlmanlardan başqa, 21 erməni, 10 rus deputat, habelə polyak, yəhudi və ölkədəki digər azlıqların nümayəndələri də təmsil olunmuşdu. Azərbaycan Parlamenti 120 üzvdən ibarət idi. Parlamentin qanunvericilik sahəsində, habelə idarəçilik fəaliyyəti baxımından çox geniş hüquqları vardı. Bu hüquqlar sırasına hökumətə sorğular vermək və nazirlərdən hesabat tələb etmək də daxil idi. Parlament həmçinin dövlətin əsas qanunlarını qəbul etməli olan Müəssislər Məclisini çağırma bilərdi.

Parlamentin Müəssislər Məclisi çağırılana qədər Baş nazir seçmək və ona hökumətin təşkilini tapşırmaq səlahiyyəti də vardı. Parlamentin deputatları arasında digər millətlərin təmsilçiləri də olduğundan erməni və rusların nümayəndələrinin də Nazirlər Şurasına daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Xarici İşlər Nazirliyi də daxil olmaqla, bütün nazirliklərin, habelə inzibati, hüquqi, maliyyə, maarif, rabitə və s. sahələrindəki dövlət institutlarının hamısının fəaliyyəti Parlamentin nəzarəti altında həyata keçirilməli idi. Əksəriyyəti yerli azərbaycanlılardan ibarət olan və hərbi xidmətin bütün sahələrini əhatə edən 50 min nəfərlik son dərəcə mütəşəkkil nizami orduya malik hərbi nazirlik də Parlamentin nəzarətinə verilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının hazırda fəaliyyət göstərən sülh nümayəndə heyətinin yaradılması və onun ölkənin mənafelərini qorumaq, xüsusən də Azərbaycanın digər dövlətlər tərəfindən tanınmasını təmin etmək üçün Parisə göndərilməsi haqqındakı qərarı da Parlament tərəfindən qəbul olunmuşdu.

IX AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİSİ

Müxtəlif inzibati bölgülər

Qafqaz Azərbaycanı öz müstəqilliklərini 1813–1828-ci ilə qədər qoruyub saxlamış yuxarıda adları çəkdiyimiz xanlıqların ərazisini əhatə edir. Rus hakimiyyəti dövründə Qafqazın digər yerləri kimi, Azərbaycan da hökumətin mənafeyinə uyğun şəkildə quberniyalara, vilayətlərə (oblast), sonuncular isə öz növbəsində qəzalara (uyezd) bölünmüşdü.

Qafqaz Azərbaycanını formalaşdıran inzibati bölgü aşağıdakı şəkildədir:

1. Bakı quberniyası. Bura bütün Bakı şəhəri, habelə Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları daxildir.

2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası. Bura Gəncə, Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları daxildir. Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsi Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisə obyektinə olaraq qalır.

3. İrəvan quberniyası. Bura Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxildir.

4. Tiflis quberniyasında Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının müəyyən hissəsi də Azərbaycan ərazisidir.

5. Zaqatala qəzası.

6. Dağıstan regionunda Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla, Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi.

7. Yuxarıda adı çəkilən İrəvan və Tiflis quberniyalarında, habelə Zaqatala qəzasında mənsubluğu Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları arasında iddialar doğuran sahəcə çox kiçik ərazilər də mövcuddur.

Dağıstan quberniyasının azərbaycanlı əhalisi həmişə Azərbaycana birləşmək meylinə olub. Həmin regionun iqtisadi mənafeləri Quba və Bakı şəhərləri ilə eyni şəkildə bağlıdır ki, Dağıstanı həmin siyasi və iqtisadi əlaqələrdən kənarında təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Yerli əhali Azərbaycan dövlətinə çoxsaylı vətəndaşların imzaladığı petisiyalar göndərir və Sulak çayı boyunca Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsini tələb edir.

Əlbəttə, Azərbaycan hökuməti taleyi onun öz taleyi ilə sıx bağlı olan və bir-birinə qaynayıb-qovuşan qan qardaşlarının haqlı tələblərini eşitməzliyə vura bilməz. Azərbaycan hökuməti iki ölkəni birləşdirən qardaşlıq hisslərinin siyasi və iqtisadi təşkilatlanma baxımından xüsusi diqqət tələb edən məsələ olduğunu nəzərə alaraq, Dağıstanın iradəsinə hörmətlə yanaşmağı özünə borc bilir.

Beləliklə, gündəliyə çıxarılan bütün ərazi və sərhəd məsələləri, habelə Dağıstanın siyasi taleyi ilə bağlı problemlər Şimali Qafqaz Respublikası ilə ümumi razılıq nəticəsində həll edilə bilər.

Respublikanın Batum və Qars əyalətləri

Adları çəkilən qəza və əyalətlərdən başqa, Azərbaycan Respublikası Tiflis quberniyasındakı Axalsıx qəzasını, Batum, xüsusən də Qars əyalətlərini öz ərazisinə daxil etməyə haqqı olduğuna inanır. Bu ərazilərin, xüsusən də Qars ətrafındakı bölgələrin sakinləri azərbaycanlılarla eyni etnik qrupa daxildirlər, onların dini, adət-ənənələri, xüsusiyyətləri, yaşayış tərzləri və məişətləri Azərbaycanın qalan hissələri ilə tam eyniyyət təşkil edir. Bütün bunlardan sonra həmin ərazidə yaşayan müsəlmanların dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə Qars ətrafının Respublikanın tərkibinə qatılması təklifi ilə təkidli müraciətlərini başa düşmək asandır. Türk hərbi qüvvələri ölkəmizdən çıxdıqdan, həmin bölgələrin yerli hökumət və parlamentləri Müttəfiq qoşunlar komandanlığının

nümayəndələri tərəfindən buraxıldıqdan, ərazi qonşu respublikalar – Ermənistan (Qars) və Gürcüstan (Ərdəhan) arasında bölüşdürüldükdən sonra yerli müsəlman əhali tərəfindən edilən bu tipli müraciətlər xüsusilə güclənmişdir.

Bu bölgünü özbaşınalıq sayan Azərbaycan hökuməti yerli əhalinin milli və dini hisslərini tapdalayan ədalətsizliyə qətiyyətlə etiraz edir və bildirir ki, adıçəkilən ərazilərin əhalisi qonşu respublikaların hakimiyyətini tanımaqdan birmənalı şəkildə boyun qaçırıb. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onlar ərazinin Azərbaycan Respublikasının tərkibinə qatılmasını israrla xahiş edir.

Bu faktlar bizim Respublikanı belə bir bəyanat səsləndirməyə vadar edir ki, Batum və Qars əyalətlərinin, habelə Axalsıx qəzasının əhalisi gələcək müqəddəratını özü istədiyi şəkildə müəyyən etməlidirlər. Bizim nöqtəy-nəzərimizə gəldikdə isə həmin ərazilərdə yeni bir müstəqil Respublikanın yaradılması məsələnin ən yaxşı çözümləri olar, regionun maraq və mənafeləri ilə bağlı problemləri yoluna qoyardı.

İstərdik ki, məsələnin müsbət həllini tapmayacağı təqdirdə Azərbaycanın öz tələblərini dənizə çıxışı olan dövlətlərə daha təkidlə çatdırmağa xüsusi hüququ olduğu təsbit edilsin. Biz bu barədə “Azərbaycanın iqtisadi və maliyyə vəziyyəti” adlı əlavədə geniş söz açacağıq.

Yerli əhalisinin istəklərinin müdafiəçisi olan Azərbaycan Respublikası öz qonşusuna – Gürcüstan Respublikasına dostluq duyğularını bildirməklə iki dövlət arasındakı sərhəd və ərazi məsələsinin referendum yolu ilə müzakirəsi və həlli təklifini irəli sürmək istərdi.

X
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZISI VƏ
ƏHALİSİNİN SAYI

Ərazi

Təqdim olunmuş memorandumla əlavədə ərazinin sahəsi, Respublikanın sərhədləri və əhalisi haqqında dəqiq statistik məlumatlar verilib.

Memorandumla əlavə edilən xəritədən də göründüyü kimi, indi Respublika hökumətinin tabeliyindəki ərazi şərqdə Xəzər dənizi, şimalda Dağıstan, Şimali Qafqaz və Gürcüstan, qərbdə Gürcüstan və Ermənistan, cənubda İranla həmsərhəddir.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altındakı ərazi 83278,66 kv. verst, yaxud 94137,38 kv. km-dir. Bu, bütün Zaqafqaziyanın 217408 kv. verst, yaxud 247376,15 kv. km olan ümumi ərazisinin 39 faizini təşkil edir.

Əgər hələlik Azərbaycanın hakimiyyətinin yayılmadığı əraziləri də bura əlavə etsək, onda Respublikanın ümumi ərazisi 132003,25 kv. verst, yaxud 150184,88 kv. km olar ki, bu da bütün Zaqafqaziyanın ərazisinin 60 faizini təşkil edir.

Əhali

Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı yuxarıda göstərilən ərazilərə müvafiqdir. Əhalinin sayı haqqındakı məlumatlar Rusiya imperiyasının rəsmi statistikasından götürülüb. Bu məlumatlar, bir qayda olaraq, qeyri-dəqiqliyi ilə seçilir və bütünlükdə çox əvvəllər çap olunub.

Rusiyada əhalinin axırıncı siyahıya alınması 1897-ci ildə keçirilib. Təəssüf ki, biz də həmin siyahıyaalmanın nəticələrindən istifadə etməli oluruq, lakin daha dəqiq nəticələr əldə etmək üçün aradan keçən iyirmi il müddətində Azərbaycan əhalisinin sayını 25% artırırıq. Əgər bütün Zaqafqaziya ərazisində hər iki cinsdən ibarət əhalinin sayını

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

götürsək, burada 8081668 nəfərin yaşadığını görürük. Onların yarısından çoxu Azərbaycanın payına düşür ki, bu da əhalimizin ümumi sayının 4617671 nəfərə çatdığını göstərir.

Həmin əhalinin 3481889 nəfəri azərbaycanlı-müsəlman, 795312 nəfəri erməni, 26585 nəfəri gürcü, 310885 nəfəri başqa millətlərin (ruslar, almanlar, yəhudilər və b.) nümayəndələridir. Təfərrüatlı izahlarla müşayiət olunan statistik cədvəllər və xəritələr Zaqafqaziyanın, xüsusən də Azərbaycanın əhalisinin etnik baxımdan yerləşməsi və sayı haqqında aydın təsəvvür yaradacaqdır.

Lakin bu cədvəllərdə Rusiyanın rəsmi statistikasına üçün səciyyəvi olan bir sıra qüsurlar da yox deyildir.

XI AZƏRBAYCANIN TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİ

Azərbaycanın ərazisi təbii sərvətlərlə o dərəcədə zəngindir ki, əmin-amanlıq şəraitində gənc Respublika dövlətini qurmağa və əhalisini öz məhsulları ilə tam şəkildə təmin etməyə qadirdir.

Neft

Dövlətin illik gəlirini təşkil edən sahələr içərisində Bakının neft istehsalı ilk yeri tutur. Azərbaycan paytaxtı öz nefti ilə bütün dünyada şöhrət qazanıb.

Neftli torpaqlarımızın ümumi sahəsi 1500 desyatindən çoxdur. İndiki neft sənayesi sadəcə mövcud mədənlərin istismarı nəticəsində hər il 550 milyon puddan 600 milyon puda qədər neft verir. Bu da Pensilvaniya və Limada çıxarılan neftin ümumi miqdarından 50 faiz çoxdur.

Həmin neftin mühüm hissəsi Azərbaycan dövlətinin ixtiyarında olan ərazilərdən hasil edilir. Neftli torpaqlar Bakı regionundan başqa, Şamaxı, Cavad bölgələrində də mövcuddur. Lakin burada neft istismarı müəyyən çətinliklərlə bağlı olduğundan həmin ərazilər hələlik dövlət ehtiyatı kimi toxunulmaz saxlanılmaqdadır. İstehsal olunan neftin 76 faizi dövlət torpaqlarından çıxarılır. Bakının yüzdən çox zavodunda 230 milyon puddan çox neft emal olunurdu. Hazır məhsulun 70 milyon pudu Mərkəzi Rusiyaya, qalan 160 milyon pudu isə Avropaya ixrac edilirdi. Avropaya ixrac olunan bütün neft məhsullarının üçdəbir hissəsi Bakının payına düşür.

Əgər biz bura neftdən alınan və əsas ixrac məhsullarını təşkil edən yüz milyon pudlarla digər məhsulları, habelə on milyonlarla pud alışqan mayeləri (benzin, benzolin, ağır neft, sürtkü yağları və s.) əlavə etsək, bu sahənin dövlət büdcəsi üçün nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğu aydınlaşar. Azərbaycan hökuməti tərəfindən neftdən alınan qeyri-

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

müstəqim vergi 1919-cu ilin büdcəsində 125 milyon manat təşkil etmişdir.

Pambıq

Ölkə büdcəsindəki ikinci gəlir sahəsi Muğanda və başqa bölgələrdə becərilən, ümumi sahəsi 130000 desyatinə çatan pambıq plantasiyalarıdır. Bu sahələrdən hər il 5 milyon pudan çox xam pambıq məhsulu toplanır.

İpəkçilik

Azərbaycanda qədim vaxtlardan geniş yayılmış ipək istehsalı indi 200000 pud barama bəsləməyə imkan verir. Yüzdən çox ipəkçilik müəssisəsi həmin baramadan hər il 5–6 milyon rubl dəyərində ipək sap istehsal edir.

Balıqçılıq

Balıqçılıq Xəzər dənizində, Samurdan tutmuş Astaraya qədər 600 verstlik bir sahədə geniş yayılıb. Bundan əlavə, Kür və Araz hövzələrində müxtəlif növlərdən olan 10 milyonlarla pud balıq ovlanır. Həmin balıq məhsulundan 100900 pud bahalı kürü istehsal olunur. Balıqçılıq sənayesinin məhsulları sırasına qurudulmuş və duzlanmış balıq, balıq yağı və s. də daxildir.

Üzümçülük və tərəvəzçilik

Üzümlüklər və tərəvəz məhsulları Yelizavetpol, Şamaxı, Nuxa, Bakı, Quba ərazilərində geniş yayılıb və ümumilikdə 50000 desyatin sahəni əhatə edir. Hər il bu sahələrdəki plantasiyalardan 8 milyon puda qədər üzüm istehsal olunur və həmin məhsuldan da 7 milyon vedrəyə qədər şərab çəkilir.

Taxılçılıq

Bütün əyalətlərdə – Bakıda, Gəncədə, habelə Azərbaycanın digər bölgələrində 1,5 milyon desyatin əkinəyararlı torpaq

müxtəlif növ dənli bitkilər üçün ayrılıb. Bu torpaqlardan toplanan taxıl məhsulları Azərbaycan əhalisinin çörəyə olan tələbatını tam şəkildə ödəyir.

Bıyan

Azərbaycanın yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bir sıra ərazilərində hər il çoxlu bıyan kökü çıxarılır. Bu məhsulun yarısından çoxu Qərbi Avropaya və Amerikaya ixrac edilir, qalan hissəsi isə Rusiyaya aparılırdı.

Cins heyvandarlıq

Əvvəlki dövrlərdə milli təsərrüfatın mühüm sahələrindən olan heyvandarlığın məhsuldarlığı indi Rusiyada yaranmış əlverişsiz şərait nəticəsində aşağı düşüb. Hətta bu əlverişsiz şəraitə baxmayaraq, Rusiya statistikasının məlumatına görə, Azərbaycanda iribuynuzlu mal-qaranın sayı 1000000, atların sayı 150000, camışların sayı 300000, dəvələrin sayı 12000, qoyunların və keçilərin sayı 1600000-ə çatırdı.

Neft yataqları ilə yanaşı, Azərbaycanın ərazisi bir sıra digər təbii sərvətlərlə də zəngindir. Lakin təəssüf ki, indiyə qədər yalnız az sayda faydalı qazıntı yataqları istifadəyə verilib. Bir neçə metaləritmə zavodunda hər il 300 000 puda qədər mis istehsal edilir.

Azərbaycan ərazisində həmçinin dəmir, sulfat, əhəng, gümüş, maqnezium, kobalt və s. yataqları mövcuddur. Ölkə mineral su, xüsusən də sulfatlı və kobaltlı sularla zəngindir. Azərbaycanda həmçinin geniş meşələr də var.

Yalnız kəndlərdə deyil, şəhərlərdə də daşınmaz əmlak, əsasən, azərbaycanlılara məxsusdur və demək olar ki, bütün sənaye və istehsal sahələri onların əlində cəmləşib. Bakı şəhəri ən mühüm mərkəz – İran və Mərkəzi Asiya ilə tranzitin əsas nöqtəsidir. Şübhəsiz, bütün yuxarıda sadalanan sahələrdən əldə olunan qazanc da dövlətin illik gəlirinin əsasını təşkil edir. Əgər biz qazanc mənbələrinə gəlir vergisi

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

verməyə qadir olan 4 milyon nəfərdən çox ölkə vətəndaşını da əlavə etsək, aydın olar ki, Azərbaycan Respublikasının illik gəliri onun bütün zəruri məsrəflərini ödəmək üçün tələb edildiyindən də artıqdır.

1919-cu il büdcəsinin bəzi rəqəmləri

Müharibənin və bolşeviklərin milli iqtisadi həyatda və Azərbaycanın maliyyə təsərrüfatında törətdikləri qarmaqarışıqlığa baxmayaraq, 1919-cu ildə dövlətin illik büdcəsi 665 milyon manata çatmışdı. Smetada nəzərdə tutulan bəzi büdcə xərcləri aşağıdakı şəkildə idi: şəhərlərin, kəndlərin və dağıdılmış təsərrüfatların bərpası üçün – 130 milyon manat, ümumi təhsil üçün müvəqqəti dotasiya – 30 milyon manat, ordunun təchizi üçün – 80 milyon manat.

“Azərbaycan Respublikasının maliyyə və iqtisadi vəziyyəti” adlı əlavədə dövlət büdcəsinin təsnifatı ilə bağlı daha təfərrüatlı məlumat verilmişdir.

QAFQAZ AZƏRBAYCANI RESPUBLİKASI

BÜDCƏ

**1919-cu il üçün illik gəlirin və
büdcə xərclərinin smetası**

İllik gəlir

Gəlir mənbəyi. Məbləğ (manatla)

Müstəqim vergilər:

1. Torpaq vergisi, mənzil kirayəsi – 115000000.
2. Hərbi mükəlləfiyyət vergisi, notarial vergilər – 30000000.

II. Qeyri-müstəqim vergilər:

Ağ neft, benzin, sürtkü yağları, kerosin, digər neft məhsullarından alınan vergi – 120000000.

III. Gömrük haqqı – 100000000.

IV. Möhür haqqı, azad ticarətdən, yük daşımalardan; tranzit sərnişin və mallardan, malların sığortasından və s. alınan vergilər – 15000000.

V. Dövlət inhisarları – 7000000.

VI. Neft mədənlərinin istismarından, meşələrdən, pambıq tarlalarından, balıq vətəgələrindən alınan vergilər – 228000000.

VII. Dövlət dəmir yolunun xalis gəliri – 50000000.

Cəmi: 665000000.

Xərclər

Xərclərin adı. Məbləğ (manatla)

Adi xərclər

Ali dövlət idarələri:

Parlament – 7000000.

Daxili İşlər Nazirliyi – 20000000.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Xəzinədarlıq – 30000000.
Ədliyyə Nazirliyi – 13000000.
Xarici İşlər Nazirliyi – 10000000.
Təhsil Nazirliyi – 45000000.
Hərbi Nazirlik və Dəniz Donanması – 60000000.
Yerli hökumət – 75000000.
Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyi – 45000000.
Təchizat Nazirliyi – 17000000.
Əmək Nazirliyi – 10000000.
Poçt və Teleqraf Nazirliyi – 15000000.
Ticarət və Sənaye Nazirliyi – 32000000.
İctimai Təminat Nazirliyi – 15000000.
Dövlət nəzarəti – 6000000.
Gözlənilməz xərclər – 15000000.

Adi xərclərin ümumi məbləği: 415000000.

Fövqəladə xərclər

1. Bərpa işləri, kənd təsərrüfatı üçün xərclər – 130000000.
2. Epidemiyalara qarşı mübarizə – 10000000.
3. Ordunun illik təchizatı – 80000000.
4. Təhsil üçün müvəqqəti xərclər – 30000000.

Fövqəladə xərclərin məbləği: 250000000.

Smetanın ümumi məbləği: 665000000.

XII
AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL SİYASİ
MÖVCUDLUQ HÜQUQU.
QAFQAZ RESPUBLİKALARI İLƏ
MÜNASİBƏTLƏR

İctimai və siyasi muxtariyyət hüququ

Azərbaycanın maddi sərvətləri və intellektual qüvvələri, ölkənin iqtisadi baxımdan əlverişli mövqeyi, onun Avropa bazarlarını Qafqaz, Türküstan, Xivə, Buxara, İran, Əfqanıstan, Mərkəzi Asiya və Hindistanla birləşdirən tranzit yolunun üzərində yerləşməsi, əhalisinin zəhmətsevərliyi, müxtəlif peşə və sənətlərdə qabiliyyəti, sivilizasiya və ictimai tərəqqiyə məhəbbəti nəticəsində öz xalqının milli və siyasi azadlıqlarına nail olması və bütün bunların məntiqi yekunu kimi bir il ərzində möhkəm dövlət qurması – yuxarıda sadalananlar, şübhəsiz, millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun şərtlərinə və prezident Vilsonun tələblərinə tam uyğun gəlir. Və bu nailiyyətlərimiz bizə Qafqaz azərbaycanlılarının da digər azsaylı xalqlar kimi, Antanta dövlətləri tərəfindən sülh konfransında elan olunmuş azadlıq və milli müstəqillik hüquqlarına ixtiyarlarının çatdığını düşünməyə əsas verir. Deyilənləri daha aydın şərh etmək üçün, təbii olaraq, iki suala da cavab tapmaq zərurəti yaranır:

1. Son vaxtlara qədər Rusiya imperiyasının bir hissəsi olmuş Azərbaycan Rusiyanın keçmiş və indiki təəhhüdlərinə necə münasibət bəsləyir?

2. Azərbaycanın öz qonşuları – digər Qafqaz respublikaları ilə münasibəti necə qurulmalıdır?

Köhnə Rusiya ilə münasibətlər

Biz çar hökumətinin Azərbaycan əhalisinə münasibətdə rəftarı barədə yuxarıda söz açmışdıq. Hökumətin ruslaşdırma siyasəti azərbaycanlılara inamsızlığın nəticəsi kimi meydana

çıxmışdı. Şübhə və inamsızlıq özünü hərbi sahədə xüsusilə kəskin büruzə verirdi. Müsəlmanlar hərbi qulluğa çağırılmır, əvəzində xüsusi vergi ödəyirdilər. Amma bununla yanaşı, dövlət öz rəsmi sənədlərində həm də müsəlmanların sülhsevər, etibarlı, zişansız vətəndaşlar olduğunu bəyan edirdi. Aydınır ki, çar hökuməti burnundan uzağı görməsə də, dövlət hər dəfə təhlükə ilə üzləşən məqamlarda azərbaycanlıların müxtəlif könüllü şəkildə aksiyalarda iştirakını tamamilə dana bilməzdi.

Burada rus-yapon savağını və digər hərbi əməliyyatları xatırlatmaq yerinə düşərdi. Şübhə və inamsızlığa görə rus ordusuna yaxın buraxılmayan azərbaycanlılar həmin müharibələr zamanı xüsusi könüllü hissələr yaratmış və döyüşlərdə yaxından iştirak etmişdilər. Onların bir hissəsi əbədi olaraq Mancuriya çöllərində uyuyurlar. Azərbaycanın Rusiyaya yardımını bu son hərbdə də (Birinci Dünya müharibəsi – *Tərc.*) kifayət qədər əhəmiyyətli idi. Müharibə başlayan kimi istisnasız olaraq azərbaycanlılardan ibarət iki könüllülər alayı yaradıldı. Məşhur “Vəhşi diviziyanın”⁵⁷² tərkibində vuruşan həmin alaylar Qalitsiyada qeyri-adi qəhrəmanlıqlar göstərmişdilər. Bundan əlavə, inqilaba qədərki rus ordusunda bir sıra çox mühüm və məsuliyyətli vəzifələri böyük şücaətləri ilə tanınmış azərbaycanlı generallar tuturdular. Onların sırasında Şərqi Prussiyanı ələ keçirmiş süvari qoşunlarının komandanı general Xan Naxçıvanskiyin⁵⁷³ adını çəkmək olar. Azərbaycan ordusunun indiki baş komandanı general Mehmandarov Rıqaya, almanlar üzərinə göndərilən ordu korpusuna rəhbərlik edirdi. General Şıxlinski Rusiya ordusunun Ali Baş Qərargah rəisinin sərəncamına ezam olunmuş, sonra isə Müvəqqəti hökumət tərəfindən 9-cu ordunun komandanı təyin edilmişdi. Üstəlik, briqada generalı Usubovun və müxtəlif rütbəli 200-dən artıq zabitin adını çəkmək olar. Onlardan bəziləri döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak olmuş, bir çoxları göstərdikləri sədaqət və şücaətə görə Georgi xaçı⁵⁷⁴ və fəxri silahla təltif edilmişdilər.

Azərbaycan əhalisi öz növbəsində yaralı və xəstə əsgərlər üçün maddi vəsait toplamış, səhra qospitalları təşkil etmiş, xüsusi ilə Bakıda və Gəncədə müharibənin sahibsiz qoyduğu uşaqlar üçün çoxlu yetimxanalar açmışdı.

Bunların hamısı könüllü şəkildə edilirdi və azərbaycanlılar böyük azadlıq uğrunda birgə mübarizəyə göstərilən yardımını özlərinin borcu sayırdılar.

Keçmiş Rusiyanın bütün xalqlarını azadlıq coşqusu və yeni həyatını öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında qurmaq ümidlərinin çulğaladığı bir dövrdə azərbaycanlılar bu mübarizədən kənardə qala bilməzdilər. Az qala yadelli sayılmalarına, milli hiss, dini mənsubiyyət və mədəni ehtiyaclarının nəzərə alınmamasına, vergi ödəmələri və qayda-qanunlara tam əməl etmələri müqabilində heç bir hüquqa malik olmamalarına baxmayaraq, son müharibədə onlar Rusiya dövlətinə etimadlarını qoruyub saxlamışdılar.

Milli varlığı tapdanan, yalnız milli mənsubiyyətinə görə nifrətlə yad olunan, sıxışdırılan, gündəlik və zəruri ehtiyacları nəzərə alınmayan bir xalq nə qədər dözümlü olsa da, özünə qarşı yönələn təhqirləri heç vaxt unutmayacaq.

Nifrətlə xatırlanan Rusiya hakimiyyəti və onun bədnam dövləti artıq devrilib. İndi azərbaycanlılar hər şeydən çox öz ictimai və siyasi muxtariyyətləri haqda düşünürlər. Belə şəraitdə milli hisslərin yenidən dirçəlməsi Azərbaycan xalqının milli özünəməxsusluğunun, mövcudluq haqqının tamamilə aradan qaldırılmasının qarşısını almaq üçün kütlələrin nəzərində yeganə yoldur. Yüz ilə yaxın Rusiya əsarəti altında qalmış Azərbaycanda hakim rus şovinistlərinin xalqın düşüncə tərzini, siyasi və mədəni ideallarını, ruhunu dəyişmək, onu slavyan irqinin təsiri altına salmaq cəhdləri azərbaycanlı əhali tərəfindən hər zaman barışmazlıqla qarşılanıb, həmişə ciddi müqavimətlə üzləşib. Mənşə müxtəlifliyi xalqlarımız arasındakı anlaşılmazlıq və qarşılıqlı məlumatsızlığın əsas mənbəyinə çevrilmişdi. Onlar bir-birini başa düşmürdülər

və təkcə elə bu faktın özü iki millətin yolunun tamamilə fərqli olduğunu aydın göstərir.

Azərbaycanlılar ümumbəşəri tərəqqiyə mövcud bazisin sıçrayışsız təkamülü prosesi, siyasi və ictimai həyatla, əxlaq normaları ilə ziddiyyət təşkil edən amillərin rol oynamadığı məntiqi inkişafı kimi baxırlar. Ruslarla azərbaycanlıların fikirləri, yaşayış tərzləri, milli mənşələri arasındakı əsaslı fərqlər də iqlim şəraitinin, coğrafi, etnik və tarixi amillərin, davranış və din müxtəlifliyinin zəruri yekunu kimi bu baxış müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Azərbaycan və gələcək Rusiya

Deyilənlər gələcək Rusiya dövləti ilə münasibətləri hansı müstəvidə qurmaq niyyətimizi də müəyyən edir. Vahid ölkə daxilindəki yüzillik birgə həyatın ağrı-acıları üzərində dayanmadan biz rus millətinə öz ərazilərində, yeni dövlətlərində səadət arzulayırıq. Azərbaycana gəldikdə isə, o, daha Rusiyanın bir hissəsi olmaq istəmir, yalnız öz parlamentini və hökumətini tanıyır.

Lakin eyni zamanda onu da bildirməliyik ki, azərbaycanlılar bütövlükdə rus xalqı adlanan topluma səmimi duyğularını yetirir, Zaqafqaziyada rus hakimiyyəti dövründə, dövlət məmurları da daxil olmaqla, bütün rus sakinlərin Azərbaycanda necə hörmətlə, diqqətlə qarşılandığını, hətta ortodoks rus kilsəsinin də bu ümumi diqqətdən kənar qalmadığını bir daha yada salır.

Keçmiş Rusiyanın ümumi borclarında

Azərbaycanın payı

Mayın 28-də sülh konfransındakı Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti prezident Vilson tərəfindən qəbul olunan zaman verdiyimiz bəyanatda da bildirildiyi kimi, gənc Azərbaycan Respublikası keçmiş Rusiyanın borclarının bir hissəsini ödəməyi öz üzərinə götürür. Həmin borclar köhnə

imperianın digər hissələri arasında ədalətli şəkildə bölündükdən sonra sülh konfransının maliyyə komissiyasının müəyyənləşdirdiyi şərtlərə uyğun şəkildə ödəniləcəkdir.

Qonşu respublikalarla münasibətlər

Azərbaycanın qonşu Qafqaz respublikaları ilə əlaqələri məsələsinə gəldikdə, biz öz münasibətimizi hələ 1918-ci ilin noyabrında, Azərbaycan diplomatik heyətinin İstanbulda Antantanın səlahiyyətli komissarlığına verdiyimiz xüsusi memorandumunda ifadə etmişik.

Digər məsələlərlə yanaşı, memorandumda Azərbaycan Respublikasının belə bir istəyi də ifadə olunmuşdu ki, Azərbaycan “öz dövlət müstəqilliyini elan etmiş digər qədim qonşuları – ermənilər, gürcülər və Şimali Qafqaz dağlıları ilə vahid prinsiplərə əsaslanan dostluq əlaqələri qurmağa hazırdır. Azərbaycanın sülh konfransındakı nümayəndə heyəti digər yerli Qafqaz xalqlarının bir-biri ilə müxtəlif sahələrlə, ilk növbədə isə iqtisadiyyatla bağlı ümumi maraqlarının birləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirir”.

İqtisadi və siyasi birlik vacibdir

Bu maraq ümumiliyi o qədər güclü amildir ki, irq, din və dillərin fərqliliyi onun qarşısını ala bilmir. Tam təcrid vəziyyətində yaşayan bir millətin həyatı qüvvələrinin normal mövcudluq və inkişafını təsəvvürə gətirmək çox çətindir.

Bu, Qafqazın timsalında da aydın görünür. Qara dəniz, Xəzər dənizi və Qafqaz dağları ilə hüdudlanan, coğrafi baxımdan bütünlük təşkil edən Qafqaz ərazisində istənilən iqtisadi və siyasi ittifaqın yaradılması məqsədəuyğun olardı. Biz həmin ittifaqı necə görmək istərdik? Fikrimizcə, Qafqaz millətləri nümayəndələrinin ali məclisi sülh konfransının və Millətlər Liqasının nəzarəti altında həmin məsələni həll edə bilər.

Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti belə qənaətdədir ki, ittifaqın ən yaxşı forması Qafqaz dövlətlərinin – Azərbaycan,

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Ermənistan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının konfederasiyası ola bilər.

Qafqaz konfederativ ittifaqının tərəfdarı olan azərbaycanlılar və Şimali Qafqaz dağlıları həmin ittifaqı milli və ərazi nifaqlarına son qoymaq baxımından ən münasib forma hesab edirlər. Biz tam əminik ki, belə bir ittifaq şəraitində əvvəlki münaqişələr öz kəskinliyini itirəcək, ümumi mənafeələrə doğru istiqamət götürən, Qafqaz xalqlarının hamısının rifahını nəzərə alan düşüncə və hərəkət tərzini bütün mövcud qarşıdurmalara birdəfəlik son qoyacaq.

Əgər qafqazlıların özləri üçün həlli çətin məsələlər ortaya çıxarsa, Millətlər Liqasının beynəlxalq arbitrajı köməyə gələr və öz nüfuzlu sözü, səyləri ilə yerli Qafqaz millətlərinin birlik və həmrəyliyinin daha da möhkəmlənməsinə kömək edə bilər.

XIII
MİLLƏTLƏR LİQASI. AZƏRBAYCANLILARIN
MÖVQEYİ, BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏ
ÜÇÜN TÜRKLƏRƏ MÜRACİƏT

Biz millətlərin belə yüksək tribunasından söz deməyin əhəmiyyətini tam ciddiliyi ilə dərk edərək bütün azərbaycanlılar adından Millətlər Liqasının ideya və təşəbbüslərini səmimiyyətlə salamlayırıq. Əsla şübhə etmirik ki, başqa millətlərlə yanaşı, azərbaycanlılar da Liqanın fəaliyyətinə yaxından qoşulacaq, millətlərin sülhün bərqərar olunmasına yönəlmiş səylərini tam şəkildə bölüşdürəcək və öz imkanları daxilində bu mühüm təşkilatın bəşəriyyətin rifahına xidmət göstərən nəcib işində iştirak edəcəkdir.

Biz əminik ki, azərbaycanlılar bu beynəlxalq orqanda yüksək ədalət və əxlaq nümunəsi ilə qarşılaşacaq, Millətlər Liqasının simasında, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, müstəqil siyasi mövcudluq üçün maddi və mənəvi sərvətlərə malik olan bir xalqın hüquqlarının müdafiəçisini görəcək.

Azərbaycanlıların vəziyyəti
və onların gələcəyinin səciyyəsi

Bu, bir həqiqətdir ki, milyonlarla azərbaycanlı indiyə qədər az tanınır, onların etnoqrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, həyat tərzini bu günədək ciddi araşdırma mövzusu olmayıb. Bu da həqiqətdir ki, həmin vəziyyətin əsl günahkarı Azərbaycanda yüz il ağalığ etmiş rus rejimidir. Bu rejim hər vasitə ilə xalqımızı ruslaşdırmağa, onu milli xarakterdən məhrum etməyə çalışırdı.

Digər tərəfdən, azərbaycanlıların səciyyəvi xüsusiyyəti olan hədsiz təvazökarlıq millətimizi həmişə özünüreklama doğru atla biləcək hər bir addımdan saxlayıb. Azərbaycanlılar özlərini gözə soxmağa, başqaları ilə müqayisədə paylarına daha çox düşən dərd və fəlakətlər haqda uca səslə danışmağa,

müsiabətlərini dünyaya çatdırmağa öyrəşməyiblər. Bütün bu dərd və fəlakətləri onlar səslərini çıxarmadan, mətbuat vasitəsilə aləmə car çəkmədən, millətlərə və dövlətlərə müraciətlə ağlayıb-sıtqamadan öz içlərində çəkirlər.

Bu vəziyyət bir neçə baxımdan qüsur sayılmalıdır: məhz azərbaycanlıların təbiətindəki həmin xüsusiyyət onların bir sıra fəlakətlərinin mənbəyinə çevrilib və bu xalqa öz milli simasını bütün dolğunluğu ilə göstərməyə imkan verməyib. Azərbaycanlılar haqda Avropa və Amerika mətbuatında bir sıra yalan məlumatların geniş intişar etməsinə də həmin şərait səbəb olub. Azərbaycanla bağlı ortaya atılan yanlış fikirlərin müəllifləri bir sıra hallarda fantaziyalarına güc verib, bəzi təsadüflərdə ictimaiyyət arasında yaymaq iddiasında olduqları məsələyə nabelədliklərini nümayiş etdirib, əksər vaxt isə belə materialları xalqımıza düşmənçilik məqsədi ilə, onu bilərəkdən nüfuzdan salmaq niyyəti ilə ictimailəşdiriblər. Belə yazıların müəllifləri siyasi korluqları və düşmən mövqeləri ucbatından Azərbaycan xalqına bacardıqları qədər ziyan vurmaq istəyiblər və bu yolla öz millətlərinə fayda gətirəcəklərini düşünüblər.

Bolşeviklərə qarşı türklərin köməyə çağırılması

Əvvəlki bölmələrdə azərbaycanlıların Rusiyanın apardığı keçmiş müharibələrdə iştiraklarından, habelə yaxınlarda başa çatan müharibəyə könüllü alaylar göndərmələrindən bəhs etmişdik.

Bolşeviklərə qarşı mübarizədə Türkiyə hərbi qüvvələrini köməyə çağırdıqlarına görə azərbaycanlıları günahlandırmaq doğru olmazdı.

Bu addımın zəruriliyini başa düşmək üçün həmin dövrdə Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda yaranmış vəziyyət üzərində düşünmək lazımdır.

Bu, elə bir dövr idi ki, Zaqafqaziya hökuməti tam tənəzzülə uğramışdı. Rus orduları Qafqaz cəbhəsini tərk etmişdi,

xarici qoşunlar Zaqafqaziya dolmuşdu. Paytaxt Bakı və ölkənin bir sıra əraziləri bolşevik hakimiyyəti altında idi. Onlar da ağillarına gələn cürbəcür kommunist eksperimentləri keçirib Azərbaycanın təbii sərvətlərini talan edir, əllərinə düşən hər şeyi daşayıb aparırdılar. Dərəbəylik şəraitində ən çox əziyyət çəkən azərbaycanlı əhali idi. Onları zorla Qırmızı ordu sıralarına səfərbərliyə alırdılar.

Bolşevik qoşunları artıq Kürdəmir və Ucar dəmiryol stansiyalarına çatmışdı. Şamaxı, Lənkəran, Salyan və Göyçay şəhərləri tutulmuşdu, qırmızılar yenidən təşəkkül tapan Azərbaycan hökumətinin müvəqqəti iqamətgahının yerləşdiyi Gəncəni (Yelizavetpol) təhdid edirdi.

Yaxın qonşulardan – erməni, gürcü və Şimali Qafqaz xalqlarından kömək gözləmək olmazdı, hamısının başı öz problemlərinə qarışmışdı.

Belə vəziyyətdə azərbaycanlılar həm də dəniz səmtindən – Həştərxan və Zakaspi bolşevikləri tərəfindən hədələnirdi. Hələlik mütəşəkkil ordusu olmayan ölkə rus hərbi birləşmələrinin Qafqazı tərk etməsindən sonra tamam silahsız qalmışdı. Ermənilərlə gürcülər bütün silah ehtiyatlarını əllərinə keçirib öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Hər hansı dövlətlər qrupuna daxil olmayan Azərbaycan türk qoşunlarını çağırmaq məcburiyyətində qaldı. Türk hərbi birliklərinin gəlişi azərbaycanlıların tez bir zamanda qüvvələrini səfərbər edərək Bakı şəhərini işğaldan qurtarmalarına imkan yaratdı. Bakının bolşeviklərdən təmizlənməsi zəngin neft və balıq sərvətləri olan çoxsaylı əhalini və məhsuldar əraziləri Azərbaycan Respublikasının hakimiyyəti altına qaytardı.

Bakı uğrunda savaş hər iki tərəf üçün ölüm-dirim məsələsi idi. Azərbaycanlılar Türkiyənin yardımına yalnız müdafiə məqsədi ilə müraciət etmişdilər. Türkiyə də öz növbəsində Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmırdı. O, Qafqaz millətlərinin konfederasiyasının yaradılması ideyasına xeyirxahlıqla yanaşırdı. Antanta dövlətləri ilə sülh müqaviləsi imzalanan kimi türk qoşunları Azərbaycanı tərk etdilər.

XIV

AZƏRBAYCANIN SÜLH NÜMAYƏNDƏLİYİNİN SİYASİ MÜSTƏQİLLİK MEYİLLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANLILARIN ÜMİDLƏRİ

Toxunduğumuz məsələlərin hamısı ilə bağlı fikirlərimizi səmimi şəkildə açıqlayaraq bütün azərbaycanlıların düşüncələrini ifadə edirik.

Bizi hər şeydən çox bir məsələ maraqlandırır və Azərbaycan nümayəndə heyəti həmin məsələni sülh konfransında aydınlaşdırmağı özünə borc sayır. Biz Parisə gəlib sülh konfransının işində iştirak edəne qədər nümayəndə heyətimizin başına açılan olmazın oyunlar haqda danışmaq istəyirik.

Azərbaycan nümayəndə heyəti bu il yanvarın 20-də İstanbula gəlmişdi. Fransaya isə yalnız aprelin 22-də yetişə bildik. Bu üç ay ərzində biz Parisə viza almaq üçün əbəs yerə əlləşib-vuruşurduq. Yanvardan aprelə kimi Müttəfiq dövlətlərin siyasi və texniki təmsilçilərinə pasport və vizalar haqda dəfələrlə müraciət etsək də, heç vaxt qaneedicə cavab almamışdıq. Bunu sadəcə indiki memorandumun sülh konfransına nə üçün gec təqdim olunduğunu aydınlaşdırmaq üçün yazırıq. Lakin gecikməyə baxmayaraq, ümid edirik ki, böyük Antanta dövlətləri, ilk növbədə də sülh konfransı – prezident Vilsonun nəcib prinsipləri sayəsində siyasi mövcudluq hüququ qazanmış kiçik millətlərin bu yeganə himayəçiləri Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının gətirdiyi bütün dəlil-sübutları diqqətlə öyrənəcəklər.

İnanırıq ki, sülh konfransı və onun yaratdığı Millətlər Liqası diqqətini bu memorandumdan əsirgəməyəcək, azərbaycanlıların tələblərini yetərincə öyrənib onları təmin edəcək. İnanırıq ki, azərbaycanlıların sülhsevər xalq olması, neytrallığa tam zəmanət verməsi, Qafqazdakı qonşuları ilə uzunmüddətli və dinc əməkdaşlıq şəraitindəki mövcudluğa can atması nəzərə alınacaqdır.

Bu, bizdən ötrü ideal ictimai-siyasi yaşam tərzi olardı. Uzunmüddətli narahatlıq və həyəcanlardan sonra həyatın demokratik prinsiplər əsasında məcrasına düşdüyü indiki şəraitdə özünün respublika tipli dövlətini quran Azərbaycana hədsiz məhəbbət və sədaqət bütün azərbaycanlıların şüarlarına və qəlblərinə hakim kəsilmiş ən munis duyğudur.

Bu duyğular o qədər güclüdür ki, azərbaycanlılar xarakter etibarilə nə qədər sülhsevər olsalar da, yenə əldə silah ölkələrinin müstəqilliyini qorumağa, Azərbaycanı yeni Rusiya dövlətinin tərkibinə qatmağa çalışan sovet qüvvələrinə, yaxud Rusiyanı “vahid və bölünməz” imperiya kimi bərpa etməyə səy göstərən dairələrə hər cür müqavimət göstərməyə hazırdırlar.

Federativ Respublika, yaxud Müəssislər Məclisi (burada ruslar mütləq əksəriyyət təşkil edəcəklər) bayrağı altında meydana çıxmasından asılı olmayaraq, adı çəkilən hökumətlərin ikisi də öz xüsusiyyət və süni quruluşları baxımından bizim üçün qəbul edilməzdir. Onlarla hər hansı şəkildə əlaqəli olmaq bizi sadəcə özümüdə yad siyasi həyatda yanlış yola salar, anlaşılmazlıqlar yaradar, ölkənin Rusiya hissəsi üçün səciyyəvi olan keçmiş və indiki anarxiyaya, sağçılığa və solçuluğa rəvac verir, bir sözlə, aradan qaldırılması hələ uzun illər tələb edən məşum nəticələrə gətirib çıxarardı.

AZƏRBAYCANLILARIN TƏLƏBİ

Biz öz müqəddəs işimizdə sülh konfransının və Antanta dövlətlərinin mənəvi yardımına güvənirik.

Qafqazın, xüsusən də Azərbaycanın fiziki, iqtisadi və siyasi inkişaf yolu Rusiyanın bizə yad olan və yuxarıda haqqında söz açdığımız anarxiya ilə səciyyələnən sosial və siyasi həyatından tamamilə ayrılıb. Biz bu mövqeyimizin müdafiə olunmasını istəyirik.

Biz Qafqazda artıq de-fakto mövcud olan dövlətlərin tanınmasını müdafiə edirik. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır.

Memoranduma belə bir inamla yekun vururuq ki, xalqımızın maddi qüdrəti və mənəvi keyfiyyətləri, əxlaqi sərvətləri, əməyə və təhsilə məhəbbəti, qayda-qanuna və dövlət prinsiplərinə hörməti, Azərbaycanın müstəqil Respublika kimi bundan sonrakı suveren mövcudluğuna ən yaxşı zəmanətdir.

Buna görə də Azərbaycan Respublikasının sülh nümayəndə heyəti sülh konfransının qarşısında aşağıdakı tələblərin qoyulmasını təvəqqe edir:

I

Sülh konfransı Qafqaz Azərbaycanının keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılmasını bəyənsin. Azərbaycan sərhədləri memoranduma əlavə olunan xəritədə göstərilən və Azərbaycan Xalq Respublikası adlanan tam müstəqil dövlət kimi tanınsın.

II

Azərbaycan Respublikası sülh nümayəndə heyətinin üzvləri sülh konfransının və onun komissiyalarının işinə cəlb edilsin.

III

Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlər kimi, yüksək himayəsi altında olmaq istədiyi Millətlər Liqasının üzvləri sırasına qəbul edilsin.

*Claims of the Delegation of the Caucasian Azerbaijan.
Paris, 1919, s. 1–21.*

Publisistika

AZƏRBAYCANIN YOLGÖSTƏRƏNİ

*(Sevimli övladının – “Əkinçi” qəzetinin ilk sayının 50 illiyi
münasibəti ilə Həsən bəy Zərdəbiyə ithaf edilir)*

XIX əsrin ikinci yarısı çar Rusiyası tarixinin ən qaranlıq dövrlərindən sayıla bilər. Bir sıra “böyük islahatlar”ın (torpaq, zemstvo, məhkəmə, şəhər idarəçiliyi) həyata keçirilməsinə baxmayaraq, əslində, qanunçuluq və vətəndaş hüquqlarının yayılmasına təminat verməli olan həmin islahatlar sayəsində istər ucqarlarda, istər mərkəzdə hakimiyyət daha da sərtləşir, hər şeyə şübhə ilə yanaşır, hökumətin “məhkəm əli” daha aydın şəkildə hiss edilirdi.

Hakimiyyətin ayıq-sayıqlığı, cəza tədbirlərinin gücləndirilməsi, onsuz da, son dərəcə məhdud hüquqlara malik azsaylı ictimai təşkilatlar, habelə mətbuat və intellektual həyat üzərində sərt basqılar milli ucqarlarda, xüsusən də Qafqazda daha aydın nəzərə çarpırdı. Hökumət agentlərinin fikrincə, burada da mərkəzdə olduğu kimi, paytaxt şəhərləri ilə nisbətən sıx əlaqələrə malik ermənilər və gürcülər arasında “cinayət” özünə məhkəm yuva qurmuşdu.

Qafqaz əhalisinin sayca daha böyük üstünlük təşkil edən və özlərini ümumi şəkildə “Qafqaz müsəlmanları” adlandıran hissəsi ilk baxışdan sanki yeni, Avropa tipli “cinayətkarlar” sırasına daxil deyildi. Lakin onlar imperiyanın tərkibindəki bütün digər xalqlarla müqayisədə daha əvvəl, həm də məxsusən özləri üçün düşünülmüş “cinayət”də suçlu bilinərək artıq çoxdan nəzarət altına alınmışdılar. Bu “cinayət”in adı “panislamizm” və “pantürkizm” idi. Həm də birincilərin – yəni erməni və gürcülərin günahlarını boyunlarına qoymaq, onları konkret “cinayət” başında yaxalamaq, faktları aşkara çıxarmaq və məhkəmə qurmaq tələb olunurdusa, hakim dairələrin nəzərində müsəlmanların günahları, necə deyərlər, elə yaranışdan üstlərində idi. Onlar mövcudluqlarına zorla dözülmən yad ünsür kimi hər vasitə ilə sıxışdırılırdı.

Müsəlmanların başqa xalqlardan təcrid olunmuş vəziyyətdə saxlanmaları dövlətin maraqları və mənafeələrinə cavab verən məqbul addım sayılırdı.

Hökumət “yad ünsürlər”lə bağlı özünü heç bir əziyyətə salmır, üzərinə hər hansı təəhhüd və yük götürmək istəmirdi. Hökumətin nəzərində müsəlmanlar sadəcə buna layiq deyildilər. Çünki rəsmi dairələrin fikrincə, “hamısı gözlərini Türkiyəyə zilləmişdilər və Məhəmmədin ətəyindən bərk-bərk yapışmışdılar”.

Həqiqətən də, polis qamçısından, nəm və soyuq zindanlardan, dilini anlamadıqları, ruh və mahiyyət etibarilə yad məhkəmələrin hökmü ilə göndərildikləri Sibirin ucsuz-bucaqsız çöllərindən başqa, müsəlman əhaliyə göstərilən hər hansı qayğıdan danışmaq mümkün deyildi.

İmperiyanın “sadiq təbəələr”ə belə ögey münasibəti nəticəsində müsəlmanlar özlərinə daha çox qapılır, ətraf dünyadan təcrid olunurdular. Onlar başqa xalqlara, ilk növbədə sıyırma qılıncı üstlərinə gələn və həmişə başlarının üstündə silahlı dayanan fəthlərin yardımına ehtiyac duyurdular.

Şərqi Zaqafqaziyanın müsəlman xalqının vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi. Bu torpaqların sakinləri ölkələrini əsl adı ilə “Azərbaycan”, özlərini isə “türk-azəri”, yaxud “azərbaycanlı” adlandıra bilmirdilər. Açıq şəkildə türk əsilli xalq olduqlarını dilə gətirmələrinə imkan verilmirdi. Başqa xalqlar kimi yalnız dini deyil, həm də intellektual inkişaf, elm, təhsil, iqtisadiyyat sahələrində maraqları və mənafeələrinin mövcudluğu tələbi ilə çıxış etmək imkanından məhrum idilər.

Mədəni özünəməxsusluq və inkişafı ilə bağlı tələblərini, ictimai həyatın, kənd təsərrüfatının, müasir texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə zənginləşmək və təkmilləşmək istəklərini ödəmə bilmirdilər. Son dövrlərə qədər müstəqil yaşadıklarını, milli qayə və ideallara tələbat duyduqlarını, öz dil, ədəbiyyat və tarixlərini öyrənmək haqqına malik olduqlarını uca səslə söyləmək də bu insanlara həmişəlik yasaq edilmişdi.

Qafqaz müsəlmanları nümayəndələrinin 1905-ci ildə Nazirlər Kabinetinə təqdim etdikləri “Qafqaz müsəlmanlarının petisiyası”nda yaranmış acınacaqlı vəziyyətdən bəhs edilərək deyilirdi: “...Xalq təhsili sahəsində indiyə qədər Qafqaz müsəlmanları üçün heç bir iş görülməyib. Müsəlman əhalisi arasındakı mövcud xalq məktəbləri şagirdlərin savad və bilik almağa olan-qalan maraqlarını da öldürür. Çünki təhsildə tətbiq edilən metod – Levitskinin lal üsulu⁵⁷⁵ öz mahiyyəti və əhatə dairəsi etibarilə Qafqaz tatarının və dağlının təbiətinə tamamilə yaddır. Ana dili bütün tədris müəssisələrindən o dərəcədə sıxışdırılıb çıxarılıb ki, hətta doğma dildə kitab oxumaq da cinayət sayılır. Ana dilinin, milli ədəbiyyat və tarixin tədrisi haqqında isə ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməz. Müsəlman cəmiyyətinin nümayəndələri təlim-tərbiyə və tədris məsələlərindən tamam uzaqlaşdırılıblar. Mədəniyyət və maarifin mühüm vasitələri olan qəzet, jurnal və kitabların yoxluğu xüsusilə kəskin şəkildə hiss edilir. İstər orijinal, istərsə də tərcümə kitablarının nəşrinə qoyulmuş qarşısıalınmaz qadağalar, əslində, bu gün həmin sahənin müsəlmanlar arasında, ümumiyyətlə, mövcud olmadığını söyləməyə əsas verir. Aydın məsələdir ki, belə şəraitdə qiraətxanalar, müxtəlif xalq təhsili kursları və maarifçi səciyyəsi ilə seçilən digər müəssisələr də fəaliyyət göstərmir. Bütün bunlar azmış kimi, Qafqaz müsəlmanları uzun illərdən bəri hətta xeyriyyə cəmiyyəti təsis etmək hüququ da qazana bilmirlər”.

Moskva Universitetinin təbiət elmləri fakültəsini bitirib ictimai fəaliyyət meydanına atılan Həsən bəy Məlik-Zərdabi (1837–1907) öz xalqını belə fərəhsiz və kədərli vəziyyətdə görmüşdü. Bu, 1865-ci ildə, həyatının 28-ci ilində baş vermişdi. Həsən bəy orta təhsilini böyük uğurla başa vurmuşdu. Tiflis gimnaziyasını qızıl medalla bitirmiş, adı o zaman gimnaziyadakı mərmər lövhəyə həkk edilmişdi. Onun tələbəlik illəri rus ictimai fikrinin və mətbuatının qüdrətli yüksəlişi ilə eyni vaxta düşmüşdü. 60-cı illərdəki islahatların təsiri altında cəmiyyətdə eşidilən cəsarətli azadlıq çağırışları

da prosesə ciddi təkan vermişdi. Həmin dövrdə gündəlikdə dayanan, cəmiyyətdə və mətbuatda qızğın müzakirə olunan xalq təhsili, xalqın zehni və iqtisadi tələblərinin daha dolğun ödənilməsi, bütünlükdə milli şüurun dirçəldilməsi kimi məsələlər təbiətən böyük istedadla və həssas qəlbə malik Həsən bəyə son dərəcə ciddi təsir etmişdi. Hələ gimnaziyanın son siniflərində oxuyarkən o, Kür üzərindəki doğma Zərdab kəndində yaşayış və məişətləri ilə yaxından tanış olmağa imkan tapdığı kəndlilərin güzəranına ciddi maraq göstərməyə başlamışdı. Tələbəlik illərində kəndli məsələsi ilə bağlı maraq və diqqəti daha da artmışdı. Azadlıq ideyalarının təsiri altında Həsən bəy xalqın hüquqlarının qorunmasının, xalq mənafeyi uğrunda mübarizənin coşqun tərəfdarlarından birinə çevrilmişdi.

O, böyük qüvvə və ümidlərlə geri qayıtmışdı. Özünü bütün varlığı ilə doğma vətəninə xidmətə, geridə qalmış xalqın tərəqqi və rifahı uğrunda mübarizəyə həsr etmək istəyi ilə alışıb-yanırdı. Bu yolda Həsən bəyi dayandıra biləcək heç bir maneə, özünün əsirgəyəcəyi heç bir qurban yox idi.

Əlbəttə, hələ mövcud şəraitin mahiyyətinə dərinlənə varmadığı, lakin xalq üçün faydalı olmağı qəti qərara aldığı ilk vaxtlarda Həsən bəy hər şeydən öncə Qafqaz idarəçiliyində hökm sürən özbaşnalıq və dərəbəyliklə, məhkəmələrdəki qanunsuzluq və rüşvətxorluqla, əhalinin üzərinə qoyulan hədsiz vergilərlə, kəndlilərin torpaq mülkiyyəti ilə bağlı məsələlərdəki hərc-mərclik və nizamsızlıqla, nəhayət, bütün bunların mənbəyi olan cahillik və hüquqsuzluqla, kütlələrin mədəni və iqtisadi səfaləti ilə tanış olmalı idi.

Eyni zamanda xalq mənafeyinə atəşin bağlılıq, ədalətin təntənəsinə dərin inam hissi 60-cı illərdə geniş vüsət alan azadlıq hərəkatının məqsəd və ideyaları ilə üzvi şəkildə birləşərək ona böyük qüvvə verir, müəyyənləşdirdiyi fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsində iradə və inamını daha da artırır.

Budur, artıq biz gənc Həsən bəy Məlik-Zərdabini ağ üzlə, açıq alınla müxtəlif sahələrdə doğma xalqına təmənnəsiz xidmətin daşlı-kəsəkli, lakin nəcib yolları ilə irəliləyən görürük.

Bu yolda o, təbii ki, dəf edilməsi qeyri-mümkün görünən, tək bir nəfərin gücü, qüvvəsi xaricində olan çətinliklərlə, maneələrlə qarşılaşmalı idi və qarşılaşırdı. Tez-tez özünü xalqına açıq-aşkar düşmən kəsilmiş canavar təbiətli adamların əhatəsində tənha, köməksiz görürdü. Lakin üzleşdiyi vəziyyət Həsən bəyi qorxutmurdu. Əksinə, seçdiyi yolun düzgünlüyünə inamını artırırdı. Xalqının tapdalanmış hüquqları uğrunda çar hökuməti və onun məmurları ilə mübarizə yolunun ilk yolçusu olmaq hissi Həsən bəyi bir an da tərk etmirdi.

Xalqın tərəfində dayanmaqla Həsən bəy özünü həmişəlik şəxsi, maddi səciyyəli maraq və faydalardan məhrum etmişdi. Bu, onun sadə, səmimi, təvazökar təbiətinə də tamamilə uyğun gəlirdi. O, ali təhsil almış ilk Qafqaz müsəlmanlarından idi, deməli, istədiyi təqdirdə xidmət pillələri ilə sürətlə irəliləmək, yaxşı mənsəb qazanmaq imkanı vardı. Lakin Həsən bəy həyatının sonuna qədər özü və ailəsi üçün cazibədar görünən şəxsi maraqlardan yüksəkdə dayandı. Xalqının həyati əhəmiyyətli mənafeələrinin qorunması, onun maarifləndirilməsi yolunun dönməz, təmənnəsiz yolçusu oldu və Azərbaycanın yolgöstərəninə, mayakına çevrildi.

Həsən bəy qarşısına qoyduğu proqramı həyata keçirmək üçün işıqucu gördüyü hər yerə baş vurdu.

1865-ci ildən 1907-ci ilə, yəni ömrünün sonuna qədərki bütün fəaliyyəti dövründə Həsən bəy məhz həmin prinsiplə hərəkət etmişdi.

Həsən bəy Məlik-Zərdabinin doğma xalqına xidmətinin bütün mərhələləri söz açılan proqramda öz əksini tapmışdı.

Fəaliyyətinin ilk mərhələsində biz onu Zaqafqaziyada torpaqların məzhlənməsi və kəndlilərin torpaq mülkiyyəti ilə bağlı meydana çıxan mübahisələrin həlli məqsədilə yaradılmış Tiflis Torpaq Palatasında görürük. Hələ universitetdə

təhsil aldığı dövrdən kənd əhalisinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması xeyalları ilə yaşayan Həsən bəy belə bir qurumda çalışmaqla daha çox fayda gətirəcəyini düşünürdü. Lakin o, Torpaq Palatasının əkin sahələrini müsəlman kəndlilərin əlindən alıb Rusiyanın daxili quberniyalarından Qafqaza köçürülən gəlmələrə verdiyini görəndə belə məsələlərdən biri (Borçalı qəzasının müsəlman əhalisinin torpaqlarının zorakı yolla tutulması) ilə əlaqədar rəislərin göstərişini yerinə yetirmək əvəzinə, sərəncamla bağlı xüsusi fikrini yazdı və nəticədə dərhal vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı.

Zaqafqaziyada məhkəmə islahatının tətbiqi (20 noyabr 1864-cü il tarixli tamamilə təhrif edilmiş Məhkəmə Nizamnaməsi əsasında) Həsən bəyi fəaliyyətini həmin istiqamətə yönəltməyə, məhkəmələr vasitəsi ilə xalqın tapdanan hüquqlarını qorumağa şövqləndirdi. Artıq Quba şəhərindəki Barışıq məhkəməsinin katibidir. Bu vəzifə Həsən bəyə kütlələrlə birbaşa ünsiyyətə girməyə, onlara doğma ana dilində yeni məhkəmə quruluşunu, ədliyyə sistemində aparılan dəyişikliklərlə əlaqədar əldə etdikləri hüquq və vəzifələri aydınlaşdırmağa imkan yaradırdı. O, bütün qüvvə və söylərini yeni məhkəmə qaydaları haqqında heç bir təsəvvürü olmayan xalq kütlələrini, xüsusən də avam kəndliləri ara vəkilliyinə qurşanan, insanların son tikəsini “uf” demədən boğazlarından çəkib çıxaran çirkin niyyətli, yaramaz şəxslərin asılılığından qurtarmağa sərf edirdi. Ara vəkilləri təhlükənin haradan gəldiyini dərhal anladılar, qara əməllərinə qorxu törədən düşməndən xilas olmağa qərar verdilər. Onlar Qubada Həsən bəyin həyatına sui-qəsd təşkil etdilər. Xoşbəxtlikdən, hər şey salamatlıqla başa çatdı.

Bundan sonra biz Həsən bəyi Bakıda, real məktəbin təbiət tarixi müəllimi simasında gördük. O vaxt real məktəb əvvəlcə bütün keçmiş Şamaxı, sonra isə Bakı quberniyasında yeganə orta təhsil müəssisəsi idi. Güman etmək olardı ki, nəhayət, Həsən bəy bilik və bacarığını üzə çıxara bildiyi əsl fəaliyyət sahəsini tapıb. Bu həm də onun “pium desiderium”-

una (*lat.*: “xeyirxah niyyətinə” – *Tərc.*) tam uyğun gəlir, maarifçilik niyyətlərini həyata keçirməyə imkan verirdi. Tezliklə Həsən bəyin, həqiqətən də, gözəl pedaqoq olduğu üzə çıxdı. O yalnız şagirdlərdən tədris proqramına yiyələnməyi tələb etmirdi, həm də öz dərsləri, mühazirələri ilə onlarda maraq oyatmağı bacarırdı. Digər tərəfdən isə səmimi münasibəti ilə şəxsiyyətinə hörmət və ehtiram doğururdu. Bakı real məktəbində müsəlman, erməni və digər millətlərdən olan yüzlərlə şagird təhsil alırdı. Həsən bəy onların hamısının ümumi məhəbbətini qazanmışdı. O, müxtəlif xalqları təmsil edən gənclərin bütöv bir dəstəsinin yetişməsində mühüm rol oynamışdı. Sonralar həmin gənclər Rusiyanın və xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsillərini davam etdirmişdilər. Onların, demək olar ki, hamısı müəllim və tərbiyəçiləri saydıqları Həsən bəyi həmişə yad edir, mənəvi ünsiyyət saxlayırdılar. Bu dəstənin üzvləri sırasında müsəlman gənclərin olması xüsusilə diqqətəlayiq və sevindirici hadisə idi. Həmin gənclər özlərinə mənəvi rəhbər saydıqları Həsən bəydən xalq mənafeələrinə sadiqlik və xalqın xidmətində dayanmaq kimi yüksək insani keyfiyyətlər əxz etmişdilər. Bu gənclərin arasından sonralar müxtəlif sahələrdə uğurla fəaliyyət göstərən müəllim, hüquqşünas, mühəndis və ictimai xadimlər yetişmişdi. Onların içərisində bir neçə türk yazıçısı (dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov, Gəncənin keçmiş şəhər başçısı yazıçı Əsgər Ağa Adıgözəlov və başqaları) da var idi.

* * *

Bu dövrdə Həsən bəyin adı artıq yetərinə məşhurlaşmışdı. Onu keçmiş Bakı quberniyasının hüdudlarından kənar da yaxşı tanıyırdılar. Haqqında yalnız Zaqafqaziyanın deyil, Şimalı Qafqazın müxtəlif yerlərində də danışırıdılar. Təbii ki, çağdaş cəmiyyətdə baş verən hadisələri diqqətlə izləyənlərin əksəriyyəti Həsən bəyin tərəfində dayanırdı, apardığı mübarizədə onunla birlikdə idi. Lakin cahillik də hələlik mövqelərini əldən verməmişdi. Bisavad mollaların, tamahkar

qolçomaqların, satqın və qudurğan hakimiyyətin ayrılmaz yol yoldaşı olan digər şübhəli ünsürlərin təsir dairəsi hələ kifayət qədər qüvvətli idi. Cəmiyyətə həqiqət və işıq gətirmək qayəsindən uzaq olan belə ünsürlər, aydın məsələdir ki, qarşısına xalq həyatını sağlam və ağıllı təməl üzərində qurmaq üçün yeganə vasitə olan milli şüuru hərəkətə gətirmək məqsədi qoymuş ilk müsəlman öncülünün – Həsən bəyin fəaliyyətini hər vasitə ilə əngəlləyirdilər. Həsən bəy əleyhdarlarının rütbə və vəzifələri ilə əsla hesablaşmırdı, qorxub-çəkinmədən, cəsarətlə onların üstünə gedirdi. Sonuncuların isə Həsən bəylə mübarizədə əsaslandıkları və tez-tez istifadə etdikləri yalnız bir dəlil vardı: onu dinsizlikdə suçlayırdılar. Əlbəttə, bu yanlış qənaət hər şeydən öncə sərbəst fikir adamı kimi tanınan Həsən bəyin məqsəd və ideyalarını anlamamaqdan irəli gəlirdi. Həsən bəy ömrünün sonuna qədər daxilən azad insan kimi qalmışdı. Hər dəfə müvafiq imkan yarananda o, dini əqidənin insanın daxili inam və etiqadı ilə bağlılığını izah edirdi. Bunu zahiri vasitələrlə nəzərə çarpdırmağın ikiüzlülükdən başqa bir şey olmadığını anladır. Onun fikrincə, səmimiyyət dərəcəsiindən asılı olmayaraq, heç bir halda yalnız dini inanc üzərində həyat qurmaq qeyri-mümkün idi. Həyatda öz yerini tapmaqdan ötrü çalışmaq, öyrənmək, bilik qazanmaq, başqa xalqların təcrübəsini əxz etmək tələb olunurdu. Bütün sahələrdə, bütün istiqamətlərdə həyat şərtlərini yaxşılaşdırmaq üçün daim təkmilləşməyə ehtiyac vardı. Amma gözləri və qulaqları cahillik pərdəsi ilə örtülmüş ünsürlər normal insan həyatı ilə səsleşən bu adi çağırışlarda da şəriət əhkamlarının pozulmasını görür, qəzəbli gücsüzlük içərisində həmin fikirlərin müəllifini “sünni Həsən bəy” adlandırmaqdan başqa bir şey fikirləşə bilmirdilər. Bu sözlərdə isə əslində, Həsən bəyin ləyaqətini alçaldacaq heç nə yox idi. Həqiqətən də, onun atası “sünni” anası isə “şiə” idi. Avam xalq kütlələrini zərərli təsirləri altında saxlayan cahil mollalara, dərvişlərə, seyid və mərsiyəxanlara qarşı haqlı çıxışları istisna olmaqla, Həsən

bəyin insanların dini hisslərinə münasibətində heç vaxt, azacıq da olsun, təhqir səviyyəsinə çatacaq bir təsadüfə rast gəlinməmişdir.

* * *

Həyatının mühüm bir faktı Həsən bəyə hücumları daha da gücləndirmişdir. Bu da ailə qurması ilə bağlı idi. Tale onun qarşısına gənc və yaxşı təhsil görmüş dağlı qızı Hənifə Abayevanı çıxarmışdı. Hənifə xanım mənşəcə qarlı Elbrusun ətəklərində yaşayan türk əsilli kiçik balkar xalqının təmsilçisi idi. Abayev familiyası bu xalq arasında geniş yayılmışdı. Abayevlər məşhur kabardin, çərkəz və osetin ailələri ilə də qohum idilər. Hənifə xanım 8–9 yaşlarında kiçik qız ikən Tiflisdəki Müqəddəs Nina məktəbinin⁵⁷⁶ pansionatına göndərilmiş, təhsil kursunu böyük uğurla başa vurmuşdu. Lakin gənc xanım Abayeva məktəbin kandarından kənara ayaq basmağa macal tapmamış Həsən bəyin elçisi qapını kəsmişdi. Mövcud adət-ənənələrin ziddinə olaraq elçiliyə gələn elə Həsən bəyin özü idi. O, özü ilə birlikdə məktəbə molla gətirmiş, kəbini də elə burada kəsdirmişdi. Və beləcə Hənifə xanım Məlik-Zərdabi sevimli Balkariya və onun ecazkar dağları əvəzinə, Xəzər sahillərinə gəlib çıxmışdı. Burada isə gənc qadını gərgin fəaliyyət və taleyini bağladığı insanın böyük şöhrəti gözləyirdi.

Belə qeyri-adi nikah müsəlmanlar arasında söz-söhbətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Uşaqlarının müəllimi Həsən bəyin cavan xanımını cəmiyyət arasına çadrasız çıxardığını görənlər müsəlmanların necə hiddətləndiklərini təsəvvürə gətirmək çətin deyildir. Haqqında söhbət gedən dövrdə Bakının Zaqafqaziyanın müsəlman mərkəzləri içərisində dədə-baba qaydalarına daha çox əməl edən yer kimi şöhrət qazandığını da yaddan çıxarmaq olmazdı. Şəhər sakinlərinin fikrincə, müsəlman qadınının hətta çadra altında da küçədə təkbaşına görünməsi yalnız onun yaxınları və doğmaları deyil, az qala bütün həmdinləri üçün təhqiramiz və alçaldıcı

hərəkət sayılırdı. Şəriət qanunlarının cahil şərhçiləri belə sərbəstliyi islamın tələblərinin açıq-aşkar pozulması kimi dəyərləndirirdilər. Nəticədə Həsən bəyin əleyhdarları hücumlarını kəskinləşdirir, onun ünvanına təhqir yağdırmaqdan, hətta özünə və xanımına daş-kəsək atmaqdan da çəkinmirdilər.

Lakin Həsən bəy kimlərlə üzləşdiyini yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, bugünkü əleyhdarları qadını qapalı vəziyyətdə, əsarət altında saxlamağın faydasızlığını anlayandan, onun kişinin ən yaxın dostu olduğunun fərqi varandan, birgə həyatın çətinlik və məhrumiyyətlərini bölüşmək üçün xanımına lazımı imkan yaradılmasının zəruriliyini başa düşəndən sonra ən yaxın dost və müttəfiqlərinə çevriləcəklər. Odur ki, heç nəyə baxmadan seçdiyi yolla irəliləyirdi. İlk növbədə ailəsinin nümunəsi ilə müsəlman qadınının vəziyyətini yüngülləşdirmək və yaxşılaşdırmaq üçün mümkün olan hər şeyi etməyə çalışırdı. Həm də xoşbəxtlikdən, o, gənc, enerjili Hənifə xanımın simasında cəmiyyətdə qadının rolu məsələsində yaxın tərəfdarını, fikirlərinin ən yaxşı tərcümanını tapmışdı. Hənifə xanım Məlik-Zərdabi Həsən bəyin sağlığında öz üzərinə götürdüyü çətin vəzifənin öhdəsindən yüksək bacarıq və ləyaqətlə gəlmişdi.

* * *

Bir sözlə, indi Həsən bəy tək deyildi. Tale Hənifə xanımın simasında ona sevinc və kədərini bölə bildiyi səmimi dost, fəal yardımçı, qiymətli əqidə yoldaşı göndərmişdi. Xalq mənafeyi uğrunda birgə fəaliyyət zəminində qazanacaqları uğur və başarıların cəlbədicə mənzərələrini göz önündə canlandırmaqca ürəkləri yaşamaq və qurub-yaratmaq eşqi ilə dolu olan gənc insanların mənəvi ittifaqı onların qarşısında yeni perspektivlər açır, məqsədə çatmaq üçün yeni yollar və vasitələr axtarmalarına təkan verirdi.

Pedaqoji fəaliyyətə böyük məhəbbətinə və xalq üçün təhsilin faydasına bəslədiyi inama baxmayaraq, dövlət tədris müəssisəsinin məhdud çərçivəsi Həsən bəyi daha təmin

etmirdi. Rəsmi qulluq onun kütlələrlə yaxın ünsiyyət saxlamaq, geniş auditoriya ilə təmas qurmaq, fikir və düşüncələrini çox sayda insanla bölüşmək istəyinin qarşısında maneəyə çevrilirdi.

Həsən bəy artıq ana dilində mətbuat yaratmaq arzusu ilə yaşayırdı. Dövrün senzura tələblərinin çətinliyinə baxmayaraq, o, mətbuatın timsalında xalqın gələcək rifahının, mədəni və iqtisadi inkişafının, milli şüurunun hərəkətə gətirilməsinin ən mühüm vasitəsini görürdü.

Həyatının mənasına çevrilən bu xoşbəxt fikri gerçəkləşdirmək üçün inzibati və texniki xarakterli çoxlu maneələri aradan qaldırmalı olmuşdu. İlk növbədə hökumətin nəzərində siyasi etibarlılığını sübuta yetirmək məqsədi ilə müxtəlif dəftərxanalara baş vurub müvafiq sənədlər əldə etmə zərurəti yaranmışdı. Həmin müraciətlərlə əlaqədar keçmiş Bakı quberniyas yazırdı, Tiflisdən Qafqaz canişinliyi isə cavab verirdi.

Nəhayət, günlərin birində arzu həqiqətə çevrildi. Olduqca sevindirici bir gün idi. Həsən bəy Məlik-Zərdəbiyə Bakıda doğma ana dilində "Əkinçi" qəzetini nəşr etməyə icazə vermişdilər.

"Əkinçi"! Bu, 1875-ci ildə olmuşdur.

* * *

"Əkinçi"!

Bu sözü qəlb çırpıntısı duymadan, ürək həyəcanı keçirmədən söyləmək çətinidir. Bu sözdə hər bir azərbaycanlı kişi və qadın üçün ən müqəddəs sayılan duyğular öz əksini tapmışdı. "Əkinçi" azad əməyin layiqli mükafat simvolu sayıla bilərdi. "Əkinçi" yeni Azərbaycanın, onun dilinin, şəiriyyətinin, xalq nəğmələrinin, ədəbiyyatının, tarixinin həyəcan doğuran rəmzinə çevrilmişdi.

"Əkinçi" və Həsən bəy Məlik-Zərdəbi! Həsən bəy Məlik-Zərdəbi və "Əkinçi"! Bu adlar mədəniyyət tarixi, xalqın yaddaşı ilə sıx bağlı olduğundan onları bir-birindən ayırmaq

əsla mümkün deyil. Azərbaycandan danışarkən, Azərbaycanı göz önünə gətirərkən bu adların yalnız həmin ölkənin deyil, bütün Qafqazın maarif və mədəniyyət tarixində, siyasi və iqtisadi inkişaf salnaməsində son dərəcə şərəfli yer tutmağa layiq olduğu etiraf edilməlidir.

“Əkinçi”nin ərsəyə gəlməsi Həsən bəyin bir sıra sahələrdə birinci olmaq şərti ilə doğma xalqına xidmətinin ən yüksək zirvəsi idi. Bu mühüm işi görməklə Həsən bəy heç zaman xalq yaddaşından silinməyən, öz milləti üçün qaranlıqda yol göstərən mayak ucaltmış oldu. Həmin mayakı zəkasının nuru ilə işıqlandırdı. Artıq aradan yarım əsr keçməsinə baxmayaraq, o işıq sönməyib, yenə də xalqın yolunu nura, aydınlığa qərq edir.

İnsanlara yol göstərən bu maarif mayakını, işıq mənbəyini ehtiramla salamlamaq indi kişi və qadınlarından asılı olmayaraq, hər bir Azərbaycan vətəndaşının mənəvi vəzifəsi, vətənpərvərlik borcudur.

Əgər bizim günlərdə də xalq mənafeyinə sədaqətlə xidmət edən, onun hüquqlarını qoruyan ciddi, obyektiv, həqiqi qəzet nəşri böyük çətinliklərlə bağlıdırsa, “Əkinçi”nin meydana gəldiyi dövrdə heç bir mübaliğəyə yol vermədən bunun qəhrəmanlıq olduğunu söyləmək mümkündür. Məhz belə bir dəyanət və qəhrəmanlıq sayəsində daxili və xarici, maddi və texniki səciyyəli saysız-hesabsız maneələri dəf etmək mümkün idi. Məhz Həsən bəyin ideyalara sonsuz sədaqəti, güclü iradəsi, başladığı işin mütləq zəfər çalacağına qəti inamı, eləcə də bütün çətinlikləri əri ilə bölüşən, gələcəyə eyni səmimiyyətlə inanan, mübarizə yolundan çəkinməyən, bu işdə qüvvə və bacarığını əsirgəməyən Hənifə xanımın dəyanəti, bir sözlə, cəsur ailə ittifaqının səyi nəticəsində “Əkinçi”nin nəşri ilə bağlı ortaya çıxan əngəlləri dəf etmək mümkün oldu.

Həsən bəy yalnız naşir və redaktor deyildi. O həm də qəzetin yeganə əməkdaşı, müxbiri, xronikaçısı idi. Qəzetin hər növbəti sayında səhifələrin doldurulması yalnız onun

zəhmətinə, fəaliyyətinə bağlı idi. Həsən bəy eyni zamanda mətbəə məsələləri ilə məşğul olur, müəlliflər və rəsmi dairələrlə yazışmalar aparırdı. Nəşrlə bağlı inzibati və texniki məsələlərin həlli isə Hənifə xanımın üzərinə düşürdü. O, hər bir nüsxəni büküb banderol kimi bağlayır, üzərinə ünvanları yazır, yerlərə çatdırmaq üçün poçta təhvil verirdi.

Beləliklə, bütün işlər ancaq Həsən bəy və Hənifə xanımın məsuliyyətinə bağlı idi. “Əkinçi”nin yeganə maliyyə mənbəyini isə Həsən bəyin o qədər də böyük olmayan müəllim maaşı təşkil edirdi.

* * *

“Əkinçi”nin meydana gəlməsi görünməmiş hadisə idi. Qəzet bütün Qafqaz müsəlmanlarına, ilk növbədə isə Bakı, Şamaxı, Gəncə və s. şəhərlərin oxuyub-yazmaq bacaran əhəlisinə böyük təsir bağışladı. Təəssüratın yaranmasında cari nəşrin zahiri görünüşü və məzmunu mühüm rol oynamışdı.

İlk vaxtlar kiçik formatda çıxmasına baxmayaraq, ana dilində gözəl və aydın şriftlə nəşr edilən “Əkinçi”ni əldə tutmaq həm qeyri-adi dərəcədə ürəyəyatan, həm də çox xoş idi. Ölkə daxilində, habelə onun hüdudlarından kənarında (əsasən İranda) məktəb və mədrəsələrdə təhsil alanlar üçün ərəb və fars sözlərinin bol-bol işlənmədiyi açıq ana dilində türk-azərbaycan dilində nəşr olunan qəzeti oxumaq müəyyən mənada hətta gözlənilməz təsir bağışlayırdı. Çünki həmin dövrdə yerli müsəlmanların savadlı hissəsi – imtiyazlı təbəqələr, ruhanilər, tacirlər və s. müxtəlif məqsədlərlə üç şərq dilindən yararlanırdılar. Onlar ərəbcə dua edir, farsca oxuyub-yazır, evdə isə türk-azərbaycan dilində danışdırlar. Amma bu zaman iki əvvəlki dilin söz və ifadələrindən də bol-bol istifadə edirdilər. Həsən bəy özünəməxsus qətiyyət və enerji ilə ana dilinin müdafiəsinə qalxdı. O, mövcud lüğət ehtiyatının, terminologiyanın imkan verdiyi ölçüdə “Əkinçi”də fars və ərəb sözlərindən imkan dairəsində qaçmağa, istisnasız şəkildə türk-azərbaycan dilində yazmağa çalışırdı. Bu zaman xalqın

daha yaxşı anladığı adi danışiq dilinə, gündəlik həyat və məişətdən götürülən, hamının eyni dərəcədə yaxşı başa düşdüyü söz və ifadələrə üstünlük verirdi. Yuxarıda xatırladığım savadlı müsəlmanların dilin sadələşdirilməsi ilə bağlı məsələdəki fərqli mövqeyi Həsən bəyi tutduğu yoldan qətiyyənlə çəkirdimirdi. Həmin adamlar “Əkinçi”nin nəşirini məsxərəyə qoyurdular, ərəb və fars dillərini bilmədiyindən “tərəkəmə ləhcəsində” yazdığını iddia edirdilər. Lakin müəyyən müddət sonra həmin “tənqidçilərin” özləri, xüsusən də onların övladları milli şüurun əsas qaynaqlarından, qida mənbələrindən biri kimi, ana dilinin dirçəldilməsində Həsən bəyin xidmətlərinin əhəmiyyətini başa düşüb, minnətdarlıq hissi ilə qeyd etməyə bilməzdilər.

“Əkinçi”nin yalnız zahiri forması və dili deyil, hər şeydən öncə məzmunu diqqət çəkirdi. Qəzet öz məqalə və müxbir məktublarında keçmiş Rusiyanın, Qafqazın, habelə bir sıra əcnəbi ölkələrin daxili və xarici həyatı ilə bağlı məsələlərə toxunur, söz açdığı mətləbləri sadə və anlaşılıq tərzdə oxucularına çatdırmağa çalışırdı. Həm də bu zaman “qazları ayıq salmamaq”, hakimiyyət dairələrini qəzəbləndirməmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atılırdı. Həsən bəyin geniş auditoriyaya müraciətinin əsas mövzusu isə bütünlükdə həmin dövrdə, xüsusən də Qafqaz müsəlmanları mühitində daha çox diqqəti çəkən məsələ kimi mövcud həyat şərtlərinin yarıtılmazlığı idi. Bu barədə qəzet özünün, demək olar ki, hər sayında yorulmadan söz açırdı. Zavallı xalqın hiylə və riyatoruna salınmasına səy göstərən qara qüvvələr “Əkinçi” nəşirini daha çox maraqlandırır. Cahil mollalar, qolçomaqlar, yerlərdəki satqın hakimiyyət nümayəndələri, acgöz mülkədarlar, qudurğan bəylər, ara vəkilləri bir-birinin ardınca “Əkinçi” səhifələrinə çıxarılıb sorğu-suala tutulurdu. Ehtiyatlı ifadələrlə də olsa, məhkəmə və idarəçilik orqanlarının fəaliyyətindəki naqis cəhətlər tənqid olunurdu. Qəzet redaksiyası oxuculara üz tutub belə faktlar, ümumən maraqlı, düşündürücü hadisələr barədə xəbər verməyi xahiş edirdi.

Müsbət, təqdiredici yazılarda isə Həsən bəy maarifə, torpaq hüququna və ondan istifadə qaydalarına, yolların və suvarma kanallarının çəkilməsinə, bəndlərin tikilməsinə, alqı-satqı işinin təşkilinə və s. məsələlərə diqqət yetirirdi. Həmvətənlərinin ümumi həyat şərtləri, yaşam tərzi ilə bağlı məsələlərdə Həsən bəy, adətən, yol göstərir, təsərrüfat xarakterli, yaxud təcrübi əhəmiyyətli məsləhətlər verirdi. Bu mənada kənd sakinlərinə əkinçilik, torpağa qulluq və gigiyena qaydaları ilə bağlı verilən məsləhət və nəsihətlər daha qiymətli, daha yararlı sayıla bilərdi. Yüksək təhsilə malik təbiətşünas-alim nüfuzu ona torpağın becərilməsi, əkinçilik alətlərindən səmərəli istifadə, bitkilərə qulluq və s. barədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış faydalı fikir və mülahizələr söyləməyə imkan yaradırdı. Həsən bəy şəhər və kəndlərdə hökm sürən antisanitariyaya, şəxsi gigiyena qaydalarının vacibliyinə daha çox diqqət yetirir, yaşayış məskənlərini, həyətləri, küçələri, xüsusən su mənbələrini təmiz saxlamağın vacibliyini göstərirdi. O, kəndlilərə süddən necə yağ çəkməyi, müxtəlif ağartı məhsullarından istifadə qaydalarını, ərzaq məhsullarını uzun müddət saxlamaq yollarını öyrətməyi də yaddan çıxarmırdı.

* * *

Sırf təsərrüfat səciyyəli məsləhət və təlimatlarla yanaşı, Həsən bəyin xalqı əsrlik qəflət yuxusundan ayılmağa, cəhalət pəncəsindən xilas olmağa, sağlam və sivil həyata, milli şüurun inkişafına səsləyən çağırışları “Əkinçi”yə xüsusi mənə verirdi. Lakin bütün ehtiyat tədbirlərinə, hətta “siyasət” və “siyasi” kimi istilahlardan hər vasitə ilə uzaq qaçılmasına baxmayaraq, “Əkinçi”yə göstərilən senzura təzyiqləri durmadan şiddətlənirdi. Əvəzində isə qəzet kütlə içərisində getdikcə daha çox rəğbət qazanırdı. Xalqla “Əkinçi” arasında mənəvi əlaqələr genişlənir, möhkəmlənirdi. Qəzetin yerlərdəki oxucuları artıq müxtəlif məsələlərlə bağlı Həsən bəyə birbaşa müraciət edirdilər, ondan məsləhət istəyirdilər. İndi artıq

“Əkinçi”nin hər növbəti sayını səbirsizliklə gözləyirdilər. Qəzetlə tanışlıq, onun mütaliəsi çox vaxt kollektiv səciyyə daşıyırdı. Adamlar dəstə ilə karvansaralarda, küçə və meydanlarda toplaşırdılar. Bir nəfər oxuyur, qalanları isə qulaq kəsilirdilər. Qiraət, bir qayda olaraq, materialın məzmunu və təbii ki, dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsi ilə bağlı müxtəlif şərhələrlə müşayiət edilirdi. Dinləyicilər müzakirə edir, mübahisəyə girir, tərifləyir və ... söyürdülər. Çox vaxt elə yerindəcə az öncə eşitdiklərinə münasibət bildirmək, cavab göndərmək qərara alınır.

Redaksiya qəzetə oxucu diqqətinin təzahürü, yazılanların hədəfə çatmasının göstəricisi kimi, bu “cavablar”a böyük əhəmiyyət verirdi. Həsən bəy qəzetə gələn bütün məktublara, etiraz və şərhələrə son dərəcə diqqətlə yanaşırdı, “Əkinçi”nin səhifələrində onlara vicdanla və səxavətlə yer ayırırdı. Həm də redaksiya yalnız öz xeyrinə olan mülahizə və etirazları çap etmirdi. Kəskin, bədniyyət tənqidlə dolu, “Əkinçi”nin yürütdüyü maarifçilik siyasətinə, xalqı qəflət yuxusundan ayılmaq mübarizəsinə mənfi münasibət bildirən materiallara da yer ayırırdı. Üstəlik, “Əkinçi” Həsən bəyin şəxsiyyəti əleyhinə yönəlmiş, hətta bəzən ləyaqət çərçivəsini aşan satirik xarakterli hərbə-zorbaları çap etməkdən də çəkinmirdi. Belə müəlliflərin sırasında o zaman Azərbaycanda tanınan satirik şairlərdən Hacı Seyid Əzim Şirvani⁵⁷⁷ də vardı.

Həsən bəy heç zaman əleyhdarlarının qabağından qaçmırdı. Mənasız cizma-qaralarını qəzetdə yerləşdirməklə bərabər, bu yazıların heç birini reaksiyasız da qoymurdu. Onlara dostlarını və pərəstişkarlarını şövqə gətirən kəskin cavablar verirdi. Getdikcə abunəçilərin sayı artırdı və “Əkinçi” artıq nəşrinin ikinci ilində (1876-cı ildə) müxtəlif zümrələri təmsil edən ayrı-ayrı şəxslərin “əməkdaşlığından” yararlanmaq imkanı qazanmışdı. Əlbəttə, həmin şəxslərin qəzetdə iştirakı, sözün həqiqi mənasında, ciddi və ardıcıl işbirliyi sayıla bilməzdi. Çünki əksər hallarda iştirak faktları ötəri və təsadüfi xarakter daşıyırdı. Lakin redaksiya hətta belə təsadüfi

müəlliflərə də yüksək dəyər verirdi. Yazarların sırasında bir neçə keçmiş şagirdinin olması isə Həsən bəy üçün mənəvi qələbə kimi xüsusilə əhəmiyyətli idi. Çox ehtimal ki, valideynləri tam təqdir etməsələr də, bu gənclər ilk dəfə doğma türk-azərbaycan dilində “Əkinçi” səhifələrində çıxış etmək üçün özlərində istək və cəsarət tapmışdılar. Milli ruhlu əsilzadələr, bəzi ruhanilər arasında da “Əkinçi” ilə əməkdaşlıq edənlər vardı. Həsən bəy hətta ötəri, təsadüfi səciyyə daşısı da, xalq içərisindən çıxmış savadlı adamların qəzetlə işbirliyinə cəlb olunmalarına böyük dəyər verirdi. Çünki onlarda daha böyük səmimiyyət və inam görürdü. Təbii ki, belə adamlar hələ sayca çox deyildi. Lakin təbiət etibarilə xalqçı olan Həsən bəy həmin azsaylı adamlarla işləmək, onları təşviq edib həvəsləndirmək üçün bütün qüvvə və imkanlarını ortaya qoyurdu. Yerlərdəki müxbirlərin məktub və məlumatlarına dil, imla qüsurlarına baxmayaraq, dərhal qəzətdə yer verirdi. Üstəlik, redaksiya onlara minnətdarlığını bildirir, əməkdaşlığı davam etdirməyə çağırırdı.

* * *

Xalq içərisindən çıxmış müəllifləri “Əkinçi”də çap olunmağa həvəsləndirməklə Həsən bəy kütlə arasında daha etibarlı mövqe qazanmaq, cəmiyyəti qəzətdə toxunduğu mətləblərlə daha yaxından maraqlandırmaq istəyirdi. O, “Əkinçi”ni Azərbaycan xalqının yalnız nüvəsini deyil, həm də əsas istiqamətverici gücünü təşkil edən kəndli sinfinin maraq və mənafeələrinin müdafiəsinə yönəlmiş tam xalqi mahiyyətli həqiqi kəndli tribunasına çevirməklə bağlı niyyətlərini heç zaman gizlətmirdi.

İkiillik mövcudluğu ərzində “Əkinçi”, həqiqətən də, doğma xalqın salnaməsi özəlliyini qazanmışdı. Qəzet təmiz, ləkəsiz güzgü kimi təmsil etdiyi milləti bütün təbii keyfiyyət və çatışmazlıqları, zəngin mədəni keçmişi, Şərqin böyük tarixi yolundakı bütün qəhrəmanlıq və faciələri, yad qüvvələrin

hakimiyyəti altında üzləşdiyi məhrumiyyət və sarsıntıları ilə göstərirdi. Həsən bəy əziz vətəni Azərbaycanın – bu əbədi və tarixi odlar yurdunun yenidən öz müstəqilliyinə qovuşması ilə bağlı ürəklərdə ümid, inam qığılcımlarını alovlandırmağa çalışırdı... Belə mühüm, müqəddəs işdə hansısa ayrı-seçkiliklər salmaq, xüsusən maraqlı və diqqətəlayiq səhifələr axtarmaq doğru olmazdı. Çünki yaradılan salnamənin hər səhifəsi bütün qələbə və məğlubiyyətləri, sevinc və kədərləri ilə Azərbaycan xalqının müxtəlif tarixi mərhələlərdə keçdiyi mürəkkəb yoldan bəhs edirdi. Gələcəyin hər bir tədqiqatçısı, hər bir tarixçisi “Əkinçi” səhifələrində xalq həyatının heç bir əlavə bəzək-düzəyin, heç bir artırıb-əskiltmənin yer almadığı həqiqi və parlaq təsviri ilə üzləşəcəkdir.

Tədqiqatçı və tarixçi üçün 1875–1876-cı illərin “Əkinçi”si xalqımızın yarım əsr əvvəlki mədəni inkişafı və intellektual tərəqqisi ilə bağlı məsələlərdə ən etibarlı masaüstü kitab rolunu oynamalıdır. Türk-Azərbaycan mətbu sözünün əsası “Əkinçi” ilə qoyulmuşdur. “Əkinçi” yalnız Azərbaycanda və Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanları arasında ana dilində mətbuatın ilk nümunəsi, banisidir. Müxtəlif vaxtlarda Tiflisdə Ünsizadə qardaşları tərəfindən çap olunan “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərinin materialları ərəb və fars sözlərinin böyük üstünlük təşkil etdiyi dillə yazılırdı, ideya baxımından isə Azərbaycandakı xalq kütlələrinin həyatının gerçək inikasından çox uzaq idilər. İndi haqq dərgahına qovuşmuş məşhur kırımlı ictimai xadim⁵⁷⁸, 1885-ci ildən (mətnə belə getmişdir, əslində, 1883-cü il olmalıdır – *Tərc.*) bəri Bağçasarayda çıxan “Tərcüman” qəzetinin nəşiri və redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralı isə həmişə Rusiyadakı türk mətbuatının tarixinin “Əkinçi”dən başladığını etiraf edir, Həsən bəyi bu sahənin patriarxı, özünün müəllimi adlandırır.

* * *

“Əkinçi”nin nəşrinin ikinci ili – 1876-cı il Rusiya-Türkiyə müharibəsinin alovlandığı vaxta təsadüf etdi. Çar

hökuməti tərəfindən üzərlərinə silinməz “pantürkizm” damğası vurulan Qafqaz müsəlmanları yeni rus-türk müharibəsinin araya düşməsi ilə özlərinə bəslənən şübhəli münasibətin ağrı-acısını daha kəskin şəkildə hiss etməyə başladılar. Təzyiqlər gücləndi, həbslər və inzibati sürgünlər çoxaldı, hətta edam halları özünə yer aldı. Gizli polis və jandarmeriya tam fəaliyyətə keçmişdi. Aramsız axtarışlar aparılır, şübhəli sayılan şəxslər dərhal inzibati dairələrə və hərbi məhkəmələrə təslim edilirdi. Sonuncular isə əhalidə qorxu yaratmaq məqsədi ilə kiçicik bir şübhəyə görə adamları Sibir sürgününə, bəzən isə hətta edam kürsüsünə göndərirdilər. Xüsusilə canfəşanlıq edən Qafqaz canişinliyi özünü mərkəzi hakimiyyətə göstərmək üçün “lənətə gəlmiş tatarlar”ın başına istədikləri oyunları açmaqdan çəkinmirdi. Onları ağla gələn və gəlməyən hər şeydə günahlandırır. Müsəlman olmaları, türk millətinə mənsubluqları, Osmanlı sultanını xəlifə kimi qəbul etmələri bu adamların suçu sayılırdı. Qəzəbdən başlarını itirmiş hakim dairələr unudurdu ki, müxtəlif cinayətlərdə ittiham etdikləri Qafqaz müsəlmanları hərbi mükəlləfiyyət daşınmasalar da, cəbhədə döyüşmək üçün xüsusi hissələr formalaşdırırlar, onların arasında orduda zabit kimi xidmət edən, hətta general rütbəsinə yüksələn hərbiçilər var, müharibənin çətinlik və məhrumiyyətləri müsəlman əhalidən də yan keçmir. Digər tərəfdən, cəbhədə baş verən hər bir hadisə arxada da öz təsirini göstərirdi.

Həddini aşmış hakimiyyətin təqib, basqı və haqsızlıqlarına dözmək, bütün bunları cavabsız buraxmaq üçün xalqdan böyük soyuqqanlılıq, səbir və dözümlülük tələb olunurdu. Hakim dairələrin vəhşi, yırtıcı təbiətini yaxşı bilən Həsən bəy üçün doğma xalqının taleyi ilə bağlı çətin mənəvi əzablar dövrü başlanmışdı.

Müharibə ilə bağlı meydana çıxan bir hadisə onu daha çox narahat edirdi. Sonradan elə həmin hadisə də qəzetin üzləşdiyi fəlakətin əsas səbəblərindən birinə çevrildi. Dağıstanda iğtişaş başlandı. Xeyli adam həbsxanaya salındı.

Təşkilatçılar dar ağacından asıldı. Lakin hakim dairələr yenə sakitləşmək bilmirdilər. Onlar hər yerdə xalq narazılığının yeni-yeni iştirakçılarını axtarırdılar. Belələri sırasına Həsən bəyin bəzi dostları və keçmiş şagirdləri də daxil edilmişdi. Haqlı olaraq hiddətlənən Həsən bəy yaxından tanıdığı adamları müdafiə etmək qərarına gəldi. Hakimiyyətin bu təşəbbüsdən necə qəzəbləndiyini təsəvvürə gətirmək çətin deyil. Tezliklə Həsən bəy özü də az qala iğtişaslarda iştirakda və “cinayət törədən” şəxsləri gizlətməkdə ittiham olundu.

Məhkəməni və veriləcək cəzanı çox gözləmək lazım gəlmədi. Qafqaz canişinliyinin göstərişi ilə Həsən bəy Məlik-Zərdabi Bakı real məktəbinin müəllimi vəzifəsindən azad edilib, beş illiyinə Stavropol şəhərinə sürgün olundu. Sevimli övladı “Əkinçi” isə həmişəlik qapadıldı. Beləliklə, “Əkinçi”nin mövcudluğuna məcburi şəkildə son qoyuldu.

* * *

Həsən bəyin həyatının təqiblərlə dolu dövrü başladı. Ailəsi ilə birlikdə inzibati qaydada Bakıdan Stavropola köçürülməsi onun maddi cəhətdən tamam müflisləşməsinə səbəb oldu. Yeganə gəlir mənbəyini – müəllim maaşını itirdi. Lakin maddiyyat məsələlərinə həmişə laqeyd yanaşdığından şəxsi problemlərini bir tərəfə buraxıb, daha çox xalqla ünsiyyət vasitəsi və kütlələri qəflət yuxusundan oyatmaq üçün əsas silahı saydığı “Əkinçi”nin bağlanması təəssüflənirdi. Həsən bəy Qafqaz hakim dairələrinin nəzərində etibarını itirərək siyasi cəhətdən şübhəli şəxs sayılması nəticəsində “Əkinçi”nin nəşrini yeniləmək, yaxud təzə mətbu orqan təsis etmək imkanından həmişəlik məhrum olduğunu çox yaxşı başa düşürdü. Üzləşdiyi acı həqiqət onu hədsiz əsəbiləşdirirdi. Bəzən bədbinliyə qapılır, gələcəklə bağlı bütün ümidlərdən əlini üzürdü. Ona elə gəlirdi ki, “Əkinçi”nin bağlanması ilə artıq hər şey həmişəlik itirilib, bütün həyatını həsr etdiyi ideya və ideallar iflasa uğrayıb.

Stavropolda üzləşdiyi yad mühit və şərait, normal yaşayış imkanlarından məhrum edilib qürbətə göndərilməsi, ən əsası isə pedaqoji fəaliyyətdən, sevimli qəzetçilik işindən ayrılması, haqsız təzyiqlərə, təqiblərə məruz qalması – bütün bunlar Həsən bəyin fiziki və psixi vəziyyətində əks olunmaya bilməzdi.

Doğrudur, Stavropolda ziyalı dairəsinin əhatəsinə düşmüşdü. Yeni tanışları onu qiymətləndirir və sevirdilər. Müəllimliyi burada da davam etdirirdi. Bilik və təcrübəsinə əsaslanaraq, dağlıların (çərkəzlər və b.) müasir təhsilə yiyələnmələrinə yardım göstərirdi. Maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilinə töhfə verməyə çalışırdı. Əlbəttə, bütün bu fəaliyyət sahələri diqqətini müəyyən dərəcədə məşğul edirdi, lakin doğma xalqı üçün çalışmaq imkanından zorla məhrum edilən Həsən bəy kimi enerjili və cəsarətli insana heç bir yolla qəlb rahatlığı və sakitlik gətirmirdi.

Daim fikir çəkmək və mənəvi əzablar Stavropolun soyuq iqlimi ilə birləşib tezliklə Həsən bəyin sağlamlığına mənfi təsirini göstərdi. Bu, ilk növbədə özünü onun sinir sisteminin vəziyyətində büruzə verirdi. Həsən bəy get-gedə daha əsəbi olurdu, hər xırda şey onu haldan çıxarırdı. Təzyiqi yüksəlir, orqanizminin xəstəliklərə müqavimət qabiliyyəti azalırdı. Zahirî görünüşü ilə də artıq əvvəlki sağlam, qədd-qamətli, enlikürəkli, sıx qarasaqqallı, azacıq qıyılmış gözləri parıltılı işıq saçan adam deyildi.

Bütün bunları sədaqətli ömür-gün yoldaşı Hənifə xanım yaxşı görürdü. O, daxilən sarsılır, qəzəblənirdi, lakin Həsən bəyi daimi qayğı ilə əhatə etməkdən, ona mənəvi yardım göstərməkdən bir an da olsa, geri çəkilmirdi.

* * *

Nəhayət, sıxıntılarla dolu mərhələnin sonu çatdı. 1881-ci ildə Həsən bəy ailəsi ilə birlikdə Göyçay qəzasındakı doğma Zərdab kəndinə köçdü. Əkinçilik və bağbanlıqla məşğul olmaq qərarına gəlib özünə kiçik təsərrüfat düzəltdi. İlk

vaxtlar kənd işlərinə, həqiqətən də, ciddi maraq göstərirdi. Zərdab kəndliləri və ortabab torpaq mülkiyyətçiləri Həsən bəyin öz aralarında olmasından çox razı idilər. Həsən bəy onlara təsərrüfatın düzgün idarə edilməsi ilə bağlı nəzəri, xüsusən də təcrübi cəhətdən əsaslandırılmış faydalı, gərəkli məsləhətlər verirdi. Əgər Zərdabdakı fəaliyyəti göstərilən istiqamətlə məhdudlaşsaydı, yəqin ki, hələ uzun illər sakit, qayğısız yaşaya bilərdi. Həm ailəsini yaxşı dolandırmaq üçün yetərinə vəsait əldə edərdi, həm də başqaları üçün nümunə sayılacaq gözəl təsərrüfat qurardı. Lakin Həsən bəy təbiəti etibarilə bu cür sakit və durğun həyat üçün yaradılmamışdı. Doğrudur, kənd təsərrüfatında da təbiətlə, onun gözlənilməz fəsadları ilə mübarizə mövcuddur. Həsən bəy isə təbiətlə mübarizədən daha çox, insanlara münasibətdə yol verilən ədalətsizliklərə qarşı savaşa, güclünün zəif üzərindəki ağalığına, yalan və riyakarlığa, qanunsuzluqların at oynatmasına, zora və xəyanətə qarşı mücadiləyə can atırdı.

Həmin dövrdə bütün Şərqi Zaqafqaziyada, xüsusən də kənd və qəzalarda yuxarıda sadaladığımız mənfi hallar geniş yayılmışdı. Hakimiyyətin sərhəd tanımayan özbaşınalıqları, hüdud bilməyən saxtakarlıq və riyakarlıqları vəziyyətin belə şəkil almasına daha böyük rəvac verirdi. Camaatın içində yaşayan Həsən bəy hər gün qəza hakimiyyəti təmsilçilərinin, məmurların, polis kəndliləri incitdiklərini, özbaşınalığa yol verdiklərini, rüşvət aldıklarını, xalqın hesabına yaşadıkları halda ona fiziki və maddi ziyan yetirdiklərini, mənəvi zərbə vurduqlarını görməyə bilməzdi.

Belə şəraitdə kəndlilərin, bütünlükdə yerli idarəçilərdən incik düşən yerli sakinlərin əsilzadələr içərisində ruhən özlərinə yaxın saydıqları, sözünün kəsərinə və nüfuzuna hələ "Əkinçi"nin timsalında yaxşı bələd olduqları Həsən bəyə üz tutmaları tamamilə təbii idi. O, haqqı tapdanan hər kəsin yanında olmağa çalışırdı. Kəndlilər üçün ərizə və izahatlar yazırdı. Şikayətçilərin əksəriyyətinin savadsızlığı

ucbatından bəzən bu sənədləri özü də imzalamalı olurdu. Tez-tez yerli hakimiyyət dairələri qarşısında hər addımda incidilən həmyerlilərinin pozulmuş hüquqlarını müdafiə edirdi.

* * *

Sahə pristavlarının dəftərxanasına, balıq vətəgələrinin nəzarətçilərinə, dövlət əmlakı agentlərinə, vergi müfəttişliyi və məhkəmə məmurlarına ünvanlanan müraciət və şikayət ərizələrinin sayı artmağa başladı. Bu şikayətlər hamısı Həsən bəy Məlik-Zərdabının sərrast, aydın oxunan səliqəli xətti ilə yazılırdı. Əməllərinin üzə çıxmasından qorxub-çəkinən, ən başlıcası isə rahatlıqları pozulduğuna görə qəzəblənən məmurlar özündə hakimiyyət əleyhinə çıxmağa cəsarət tapdığına, xalqın vəkili rolunu könüllü şəkildə üzərinə götürdüyünə görə sadə insanların tərəfinə keçmiş fəal və cəsarətli Zərdab bəyinə qarşı mübarizədə birləşdilər.

Həsən bəy döyüş çağırışını qəbul etdi. O, ailəsini Zərdabda qoydu, təsərrüfatını başlı-başına buraxdı, səliqə ilə becərilən bağ-bağçasını unuttu. Qəza mərkəzinə, habelə Bakı və Tiflisə daha yaxın olmaq üçün dəmiryol xətti üzərindəki Ucar stansiyasına köçdü. Hətta müraciət edən şəxslərin məsələləri ilə məşğul olmaqdan ötrü lazımı şəhadətnamə də aldı. Bu yolla fərdi vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyirdi. Əslində, yeni məşğuliyyət sahəsi ona həm də yaxşı qazanc gətirə bilərdi. Lakin həmişə belə hallarda olduğu kimi, Həsən bəy üçün əsas məsələ qazanmaq yox, haqsızlıqlara qarşı mübarizəsini yeni üsul və vasitələrlə davam etdirmək idi. Hətta məhkəmələrdəki çıxışları da qanunun, Senatın kassasiya qərarlarının müvafiq bəndlərinə əsaslanan müdafiə nitqi kimi səslənmirdi. Onlar, bir qayda olaraq, hakimiyyət nümayəndələrinin əleyhinə çevrilmiş kəskin, ifşaedici pamfletlər idi.

Bu arada Həsən bəy ərizələr, xüsusən də ayrı-ayrı kəndli qrupları, bəzən bütöv kənd icmaları adından şikayət dolu

müraciətlər yazmaq işinin miqyasını daha da genişləndirmişdi. Hamıdan çox hədəfə gələn qəza polis idarəsi idi. Həsən bəy yalnız polislərin özbaşınalığı, yaxud rüşvət almaları haqda deyil, onların soyğunçu quldur dəstələri yaratmaları, belə dəstələrin başçıları ilə birləşib xalqı soyub-talamaları barədə də faktlar ortaya qoyurdu.

Yerli məmurlar bu şikayətləri quberniya rəisləri qarşısında yalana çıxarmaq üçün müxtəlif vasitə və yollar axtarıb tapırdılar. Özlərinə “haqq qazandırma” təşəbbüsləri əksər hallarda Həsən bəyin guya bilərəkdən məmurları gözdən salan hadisələr uydurması, əhalini qanuni hakimiyyət nümayəndələrinə qarşı ayağa qaldırması haqqındakı uydurma iddialarla məhdudlaşır. Polis məmurları üçün Həsən bəyin müxtəlif şikayətçilərin dilindən yazdığı ərizələri yalana çıxarmaq o qədər də çətin iş deyildi. Əlləri hər yerə çatan bu adamlar hakimiyyət və güclərinə arxalanıb ərizələrdəki məlumatların uydurma olduğunu ortaya çıxaran dəlil-sübutlar toplaya bilərdilər, yaxud şikayət sahiblərini öz sözlərindən imtinaya vadar edə bilərdilər. Müxtəlif vasitələrlə ələ aldıkları adamları yeni ərizələr yazmağa, əvvəlki şikayətləri geri götürməyə, hər şeydən boyun qaçırmağa məcbur edir, onların öz dillərindən yazılanların Həsən bəyin uydurması olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Belə hallarda Həsən bəy sadəcə Yan Qusun⁵⁷⁹ ardınca onun məşhur “O sancta simplicitas!” sözlərini təkrarlamağa bilərdi. Amma əslinə qalanda, yerli hakimiyyət dairələrinin özləri “tövbə” ərizələrinə o qədər də ciddi əhəmiyyət vermirdilər. Onların hansı yolla, hansı məqsədlə yazdırıldığını yaxşı bildiklərindən bəzən heç qeydiyyata almır, sadəcə əməllərini ört-basdır etmək üçün həmin “sənədlər”dən imkan daxilində yararlanmaqla kifayətlənirdilər.

Lakin bu, öz çirkin, yaramaz oyunlarını gizlətməyə çalışan, vicdanları ləkəli olduğu üçün aşkarlıq və işıqdan qorxan adamların düşüncəsi idi. Həsən bəy isə əksinə, yerli hakimiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı hər bir məsələyə aydınlıq

gətirməyə çalışırdı. Qanunsuzluqla üzləşdiyi məqamlarda polisın özbaşınalıqları ilə əlaqədar, necə deyərlər, aləmə car çəkmək məsələsində onun qarşısını heç bir qüvvə ala bilməzdi. O, adətən, belə təsadüflərlə bağlı dərhal Tiflis qəzetlərinə sərt, kəskin məqalələr yazır, yeni təhqiqatlar aparılmasını tələb edirdi.

* * *

Həsən bəyin Tiflis mətbuatındakı fəaliyyəti ayrıca qeyd edilməlidir. Bu əməkdaşlıq onun yuxarıda haqqında danışdığımız yerli hakimiyyətlə mübarizə çağları ilə üst-üstə düşür və 1881–1895-ci illəri, təxminən 15 illik dövrü əhatə edirdi. Əslində, həmin fəaliyyət Şərqi Zaqafqaziyada – indiki Azərbaycanda yaşayan milyonlarla müsəlmanın mənafeyini qorumaq, pozulmuş haqlarını bərpa etmək istiqamətində aparılan işlərin davamı, yaxud mahiyyət etibarilə yeni üsullarla həyata keçirilməsi idi. “Əkinçi”nin bağlanmasıdan sonra Həsən bəyin on minlərlə həmvətəninin həyatı, intellektual və iqtisadi maraqları tamam kölgədə qalmış, mətbuatın diqqətindən yayınmışdı. Bir tərəfdən Zaqafqaziyanın şərq hissəsinin mərkəzi sayılan Bakıda rus dilində ilk qeyri-hökumət qəzeti 80-ci illərin başlanğıcında (əvvəlcə cənab Kuzminin⁵⁸⁰, sonra isə cənab Sokolinskiyin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Kaspi” qəzeti) meydana çıxmışdı. Digər tərəfdən isə hətta ictimai və zemstvo məsələləri barədə geniş təsəvvürə malik olanlar bir yana qalsın, ümumiyyətlə, həmin qəzetə məqalə göndərən, onunla əməkdaşlıq etmək istəyən adamlar tapılmırdı. Sevimli övladının – “Əkinçi”nin sıradan çıxarılmasının ağrı-acısını bir an da unutmayan Həsən bəy mövcud reallıqları diqqətdən qaçıra bilməzdi. Aydın nəzərə çarpan boşluğu doldurmaq, ara-sıra da olsa, doğma xalqının həyatı ilə bağlı mətbuatda məlumat vermək, onun sonsuz əzablarını və təxirəsalınmaz ehtiyaclarını hakim dairələrə xatırlatmaq üçün yazmaq son dərəcə zəruri idi. O illərdə böyük qızı və oğlunun təhsil

aldıqları Tiflisə mütəmadi səfərləri zamanı Həsən bəy məşhur gürcü ictimai xadimi, gürcü ziyalılarının əsas mətbu orqanı sayılan “Obzor”⁵⁸¹ qəzetinin naşiri və redaktoru N.Y.Nikoladze ilə yaxından tanış olmuşdu. Tezliklə Həsən bəy həmin qəzetdə Qafqaz müsəlmanlarının həyatı ilə bağlı müxtəlif mövzularda ardıcıl çıxış etməyə başlamışdı. Əslində, bu, Həsən bəyin vaxtilə “Əkinçi” səhifələrində başladığı, xalq maarifə, mədəni və iqtisadi tərəqqiyə, milli şüurun inkişafına çağıran ehtiraslı çıxışlarının davamı idi. Həm də müəllif bir tərəfdən rusdilli oxucuların rəğbətini qazanmaq, digər tərəfdən isə Tiflisdəki yüksək inzibati dairələrin diqqətini çəkmək üçün çağırışların hansı formada səsləndirilməsini də kifayət qədər yaxşı bilirdi.

* * *

Müsəlman həyatının təxirəsalınmaz məsələləri ilə yanaşı, Həsən bəy dövrün diqqətəlayiq hadisələri və çevrəsindəki fərəhsiz həyat lövhələri haqda da geniş söz açırdı. Zaqafqaziyada kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərin mərzlənməsi ilə əlaqədar kəndlilərə torpaq paylarının ayrılması onu daha çox maraqlandıran məsələlərdən idi. Həsən bəy hökumət məmurlarının qanundankənar, saxtakar hərəkətlərinin heç birini diqqətdən qaçırmır, hər belə təsadüf haqda “Obzor” qəzetini lazımi materiallarla təmin edirdi. Öz xəbər və məqalələrində o, yerli hakimiyyət dairələrinin özbaşınalıqları, məhkəmələrin tərəfkeşliyi, dövlət əmlakı məmurlarının qanunsuzluqları haqqında yaddaqalan lövhələr cızırdı. 80-ci illərin ikinci yarısında Qafqazda quldurluq və soyğunçuluq halları genişləndə isə Həsən bəy diqqətini bu fəlakətli vəziyyətə yönəltdi. Onun fikrincə, yeni ictimai bəlanın əsas səbəbkarları qanunu saya salmayan, pul xatirinə hər cür yaramazlığa hazır olan hakimiyyət nümayəndələrinin özləri idi.

Həsən bəyin məqalələri və yerlərdən göndərdiyi xəbərlər “Obzor” üçün bir sıra problem və narahatlıqlar yaradırdı.

Qəzet tez-tez senzura komitəsi, habelə yazılardakı fakt və məlumatların həqiqətə uyğunluğunu yoxlamaq məcburiyyətində qalan Qafqaz hakimiyyət dairələri qarşısında izahat verməli olurdu. Lakin hər bir belə yoxlama müəllifin xeyrinə çıxarılan qərarla nəticələnir, onun həqiqəti söylədiyi bir daha sübuta yetirilirdi.

Həsən bəyin qələminin gücü və Qafqazın inzibati dairələri qarşısında sözünün kəsərliliyi də məhz belə məqamlarda özünü aydın göstərirdi. Əgər müəllifin həqiqətə sadıqlığı və toxunduğu məsələlərin doğruluğuna dərin inamı olmasaydı, o, yenidən əlləri çox asanlıqla hər yerə çatan Qafqaz idarəçilərinin hədəfinə çevrilə bilərdi. Cənişinlik nümayəndələri hələ “Əkinçi”nin yaratdığı baş ağrıları, eləcə də onun naşir-redaktorunun Stavropola sürgün edilməsi tarixçəsini yaddan çıxarmamışdılar. Cəmiyyətdəki sakitliyi pozan, hökumətə problemlər yaradan təhlükəli ünsür kimi Həsən bəyin yenidən Qafqaz hüdudlarından çıxarılması üçün bəhanə axtarırdı.

Lakin özünün haqlı olduğuna inanan, ürəyinin hökmü ilə seçdiyi xalqa sədaqətlə xidmət etmək yolundan çəkilməyi, bir an da olsun, ağına da gətirməyən Həsən bəy fəaliyyətini əvvəlki kimi əzmlə davam etdirirdi. Amma bir müddət sonra “Obzor”un sahiblik hüququ Tumanov qardaşlarına⁵⁸² verildi və qəzet artıq “Novoe obozrenie”⁵⁸³ adı ilə Qafqazdakı erməni ziyalılarının mətbuat orqanı kimi nəşr olunmağa başladı. Həsən bəy yenilənmiş nəşrdə iştirakla bağlı dəvət aldı. “Novoe obozrenie” də öz sələfi kimi səhifələrində azərbaycanlı müəllifin Şərqi Zaqafqaziya həyatı ilə bağlı məqalə və oçerklərinə həvəslə yer ayırırdı.

Lakin bu yazılar, əgər belə demək mümkünsə, artıq Həsən bəyin həyatının məhsuldar dövrünün, əli hər yerə çatan hakimiyyətlə təkbaşına, cəsur və qeyri-bərabər mübarizəsinin son akkordları idi. Əleyhdarlarına qarşı açıq çıxışları, habelə Tiflis mətbuatındaki publisist fəaliyyəti ilə “Əkinçi”nin yaradıcısı tutduğu yoldan çəkinmədiyini bariz

şəkildə ortaya qoymuşdu. Təbii ki, apardığı qeyri-bərabər mübarizə Həsən bəyə də asan başa gəlməmişdi. O, bir vaxtlar kifayət qədər möhkəm olan orqanizmini üzüb əldən salmış, əsəblərini tamam korlamışdı. Əsəb sarsıntıları sifətinin bir tərəfinin əyilməsi və bir gözünün çəpləşməsi ilə nəticələnən apoplektik şoka gətirib çıxarmışdı. Həsən bəy indi milli paltar-çuxa geyir, quzu dərisindən papaq qoyurdu. Zahir görünüşündən xeyli yaşlı adama bənzəyirdi. Başında, demək olar ki, tük qalmamışdı, bığ-saqqalı tamam ağarmışdı. Zahirən belə göründüyü 1895-ci ildə onun cəmi-cümlətani 58 yaşı vardı.

* * *

Nəhayət, biz Həsən bəy Məlik-Zərdabinin həyatının son dövrünün təsvirinə keçirik. On iki illik bu dövr yaşam tarixinin qürub çağını – 1896-cı ildən 1907-ci ilə qədərki vaxtı əhatə edir.

Həsən bəy yenə Bakıdadır. Bura sonuncu dəfə və artıq həmişəlik gəlib. Sürgündən qayıdandan sonra o, müxtəlif məsələlərlə bağlı dəfələrlə Bakıda olmuşdu. Sonuncu dəfə isə namizədliyini Şəhər Duması üzvlüyünə irəli sürmək istəyən bir qrup Bakı sakininin dəvəti ilə gəlmişdi. Lakin həmin vaxt müxtəlif qruplar arasındakı fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər nəticəsində düşünülmə planı həyata keçirmək mümkün olmamışdı. O vaxtdan Həsən bəy bir də Bakıya ayaq basmamışdı.

Onun 1896-cı ildə Bakıya gəlib yerləşməsi eyni ildə kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşovun da Tiflisdən Azərbaycanın mərkəzi şəhərinə köçməsi ilə bağlı idi. Həmin il Əlimərdan bəy andlı iclasçı vəzifəsinə yüksəlmiş və Bakı Dairə məhkəməsinin vəkilləri sırasında qeyd olunmuşdu. Amma onu vəkillik fəaliyyətindən daha çox ictimai işlər, ilk növbədə isə doğma xalqına xidmət maraqlandırır. Həmin vaxta qədər Əlimərdan bəy Tiflis qəzetlərində, habelə hüquq jurnallarında ictimai məsələlərlə bağlı yazılar yazmış,

məhkəmə sistemində xidmət etmiş, Tiflis kənd təsərrüfatı məktəbində mülki hüquq və mərzçəkmə dərslərini aparmış, Tiflis müsəlmanlarının ictimai işləri ilə məşğul olmuş, nəhayət, Qafqaz Hüquq Cəmiyyətinin kitabxanaçısı və katibi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bakıya köçəndən sonra həm Həsən bəy, həm də Əlimərdan bəy Bakı Şəhər Dumasının üzvü seçilmişdilər. Təxminən elə həmin vaxtda Ə.Topçubaşov “Kaspi” qəzetini Hacı Zeynalabdin Tağıyevdən mətbəəsi ilə birlikdə icarəyə götürmüşdü. 1897-ci ildən onların “Kaspi”də və Bakı müsəlmanlarının ictimai həyatında birgə fəaliyyətləri başlanmışdı.

Biz burada həyatının son dövrü ilə əlaqəli şəkildə yalnız Həsən bəyin gördüyü işlər barəsində danışacağıq.

* * *

1897-ci ildən ömrünün axır günlərinə qədər Həsən bəy Ə.Topçubaşovun nəşir-redaktoru olduğu “Kaspi” qəzetində əməkdaşlıq etmişdi. Nəticədə böyük təcrübəyə malik jurnalist və publisist kimi, Həsən bəy Şərqi Zaqafqaziyanın, hətta demək olar ki, bütün Qafqazın mövcud həyatı və ümumi mənzərəsini tənqidi şəkildə nəzərdən keçirib dəyərləndirmək üçün geniş imkan qazanmışdı. O, yenidən sevimli qəzetçilik işi ilə məşğul olmaq fürsəti əldə etmişdi. Aydın məsələdir ki, bu dövrün iş və həyat şərtləri “Əkinçi”nin vaxtında olduğundan bir qədər fərqlənirdi. Bu baxımdan ilk növbədə “Kaspi”nin türk-azərbaycan dilində deyil, rus dilində nəşri ayrıca qeyd edilməlidir. Təbii ki, ana dilindən imtina çıxılmaz vəziyyət nəticəsində əl atılan xoşagəlməz cəhət kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Qafqaz rəhbərliyi həmin dövrdə müsəlmanlara öz doğma dilində qəzet çap etməyə, ümumiyyətlə, hər hansı nəşriyyat fəaliyyətinə icazə vermirdi. Hətta rusca nəşrlərin sayı da o qədər çox deyildi. “Kaspi” uzun müddət bütün Zaqafqaziya miqyasında yeganə gündəlik qəzet sayılırdı. Yalnız 1905-ci ildə Əlimərdan bəy Topçubaşov Peterburqdan Bakıda “Həyat”⁵⁸⁴ adlı qəzet çıxarmaq üçün icazə ala bilmişdi.

Əslində, bütün Qafqazın, eləcə də onun müsəlman əhalisinin ümumi maraqları baxımından rus dilində qəzet nəşrinin böyük əhəmiyyəti vardı. Belə nəşrlər vasitəsi ilə digər xalqların dövrü mətbuatı izləmək imkanına malik nümayəndələri mədəni inkişaf baxımından nisbətən geri qalmış qonşularının həyatı ilə tanış olmaq fürsəti qazanır, ümumqafqaz işinin tərəqqisinə onların da töhfə vermələrinə müəyyən qədər səy göstərirdilər. Xüsusən Qafqazda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatlar baxımından belə qarşılıqlı əlaqənin yaranması son dərəcə əhəmiyyətli idi və gələcək üçün ümidlər vəd edirdi.

Bölgə xalqlarının yaxınlaşması, ümumi maraqların əlbir söylərlə qorunması, habelə zemstvolər, kəndli məsələsi, vergi və məhkəmə sistemi, şəhər həyatı, xalq təhsili sahələrində islahatların hazırlanması və həyata keçirilməsi baxımından “Kaspi” qəzeti uzun müddət ictimai fikrin dəqiq, obyektiv ifadəçisi kimi mühüm rol oynamışdı.

Həsən bəy böyük həyat təcrübəsinə əsaslanaraq məqalələrində sadalanan məsələlərdən söz açırdı. Həm də bu zaman təkcə şəxsi intuisiyasına deyil, redaksiyanın sərəncamındakı materiallara da əsaslanırdı. “Kaspi”nin Şərqi Zaqafqaziyanın, demək olar ki, bütün mərkəzlərində fəaliyyət göstərən müxbirləri ilə yanaşı, Həsən bəy qəzaların əksəriyyətində vaxtilə qurduğu əlaqələr sayəsində geniş şəbəkə təşkil edən tanış və dostlarının xidmətindən də yararlanırdı. Belə “xüsusi müxbirlər” cari həyatın diqqətəlayiq yenilikləri ilə bağlı dərhal Həsən bəyə məlumat ötürürdülər. Nəticədə yerlərdəki hadisələrlə əlaqədar “Kaspi”də hökumət məmurlarının mövqeyini sərt şəkildə qınayan yazılar çap olunurdu. Həmin kəskin və cəsarətli fikirlər əvvəlki illərin heç nədən qorxub-çəkinməyən gənc, odlulu Həsən bəyini xatırladırdı. Təbii ki, indi köhnə vaxtlardakı kimi yalnız deyildi. Çünki artıq “Kaspi”nin işində müsəlman həyatı ilə yaxından tanış olan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Firidun bəy Köçərli, Haşım bəy

Vəzirov⁵⁸⁵, Rza bəy Xəlilov⁵⁸⁶ kimi bacarıqlı türk-azərbaycanlı müəlliflər yaxından iştirak edirdilər. “Kaspi” bir müddət yalnız Azərbaycanın deyil, Qafqazın, hətta deyərdik ki, bütün Rusiya müsəlmanlarının əsas tribunası və ətrafında sıx birləşdikləri mədəni-ictimai mərkəz rolunu oynayırdı. Qəzet Volqaboyunda, xüsusən də Nijni-Novqorod, Kazan, Ufa, Orenburq kimi şəhərlərdə, habelə Krımda yaşayan müsəlmanlarla sıx mənəvi təmasda idi. Digər müsəlman ölkələrində də “Kaspi”nin oxucu və abunəçiləri vardı. Qəzetin daxili və xarici məsələlərlə bağlı ümumi xarakterli baş məqalələri, müsəlman həyatı ilə əlaqədar Əhməd bəy Ağayevin qələmindən çıxan cümə felyetonları, Həsən bəyin ictimai problemlərə, habelə zemstvo və şəhər təsərrüfatına dair yazıları, Firidun bəy Köçərlinin ədəbi oçerkləri və s. oxucularda böyük təəssürat yaradır, müsəlman xalqların dil, məişət, mədəniyyət və tarixlərinin öyrənilməsinə marağı artırır. Eyni zamanda onların dövrün ictimai prosesləri ilə daha sıx təmas qurmalarına təkan verirdi. Bu baxımdan “Kaspi” 1906-cı ilə qədərki fəaliyyəti ilə bütün bölgənin, ilk növbədə isə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və mənəvi həyatında silinməz izlər buraxmışdı. Əminəm ki, ölkənin gələcək tarixçisi “Kaspi” redaksiyasının və onun əməkdaşlarının həyata keçirdikləri maarifçilik fəaliyyətinə mütləq lazımi diqqət yetirəcəkdir. Həmin əməkdaşların arasında Həsən bəy Məlik-Zərdabının böyük işinə və çəkdiyi zəhmətlərə layiqli yer veriləcəkdir.

“Kaspi” ilə yanaşı, Həsən bəy 1905-ci ildən başlayaraq Bakıda Əhməd bəy Ağayev və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Həyat” qəzeti üçün də məqalələr yazırdı. Maraqlandığı və “Kaspi” səhifələrində ardıcıl işıqlandırdığı məsələləri xalq üçün daha aydın, anlaşılıq şəkildə “Həyat” qəzetində də əks etdirirdi. Həm də bu yazılar Həsən bəyin sadələşdirilməsi, ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi uğrunda uzun illər inadla mübarizə apardığı türk-azərbaycan dilində qələmə alınır.

Həsən bəy yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarındakı olduqca faydalı və səmərəli publisist fəaliyyəti ilə bərabər, Bakı şəhərinin idarəçilik məsələlərində də yaxından iştirak edirdi. O, iki dəfə dalbadal dördillik müddətə Şəhər Dumasına üzv seçilmişdi. Jurnalistlik fəaliyyətindən də uzaqlaşmadığı həmin səkkiz ili yorulmaq bilmədən, təmənna güdmədən ictimai işlərə sərf etmişdi. “Kaspi” redaksiyası və dumanın binası Həsən bəyi hər zaman görmək və tapmaq mümkün olan əsas yerlər idi. O, evə yalnız yatmağa gəlirdi. Uşaqlarının üzünü bəzən həftələrlə görmürdü. Mənzilinə, adətən, gecədən xeyli keçmiş, дума və onun çoxsaylı komissiyalarının iclasları başa çatandan sonra qayıdırdı. Həsən bəy iclasların, demək olar ki, hamısının işində iştirak edirdi.

Bakı şəhərinin ictimai həyatında elə məsələ yox idi ki, Həsən bəy onunla yaxından maraqlanmasın, diqqətlə öyrənməsin, müxtəlif komissiya iclaslarında və dumada müzakirəyə çıxarmağa səy göstərməsin. Həsən bəy dumada müzakirə olunan məsələlərlə bağlı yazılı mənbələr, geniş faktiki material əsasında əvvəlcədən və çox diqqətli hazırlaşan nadir, bəlkə də, yeganə üzv idi. O, senzli dumada fəaliyyət göstərdiyini, burada üstünlüyü şəhərin bütün işlərini öz əllərində saxlayan varlıların təşkil etdiyini yaxşı başa düşürdü. Odur ki, həmişə haqqında danışmaq istədiyi bütün məsələlər barəsində ətraflı məlumatla malik olmağı, hər an döyüşə hazır vəziyyətdə dayanmağı zəruri sayırdı.

Aydın məsələdir ki, Həsən bəy, hətta istəməsə belə, dumanın öz sərvətlərinin, mal və mülklərinin keşiyində möhkəm dayanmış zəngin təbəqəni təmsil edən üzvləri ilə mütləq qarşı-qarşıya gəlməli idi. Maddi xarakterli maraqlar Həsən bəyin özünə tamamilə yad idi. O da kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi dumaya bir nəfər bakılının yetim uşaqlarının himayəçisi olaraq keçmişdi. Özünü yoxsul təbəqənin, hüquqları hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən ən çox tapdanan və şəhər başçılarından ən az qayğı görən əhalinin təmsilçisi sayırdı. Həsən bəy əvvəldən-axıra kimi

dumada məhz fikir və rəyləri ilə heç kəsin hesablaşmadığı belə insanların müdafiəçisi olaraq qaldı.

Həsən bəy iclaslarda əlindəki rəqəm və faktlara əsaslanaraq şəhər idarəsini, onun tabeliyindəki orqanların fəaliyyətini haqlı və kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Şəhər rəhbərliyini yalnız varlıların istək və iradəsinə uyğun hərəkət etməkdə, yalnız imkanlı adamların yaşadıkları mərkəzi hissəni abadlaşdırmaqda, başqa məhəllələrə, xüsusən də yoxsul daxmalarının yerləşdiyi ucqarlara əsla diqqət yetirməməkdə, burada yol çəkilməsinə, məktəb və xəstəxanalar tikilməsinə, abadlıq və işıqlandırma işlərinə, nəqliyyat təminatına əhəmiyyət verməməkdə günahlandırır. O yalnız memarların, mühəndislərin irəli sürdükləri gərəkli, faydalı təklif və layihələri tərifləməklə vəzifəsini bitmiş saymırdı. Şəhərin diqqətdən kənarda qalan kasıb, ucqar məhəllələrində təxirəsalınmaz abadlıq işləri aparılmasını tələb edirdi. Dumanın nadir iclasları Həsən bəyin kəskin çıxışları olmadan keçirdi. Bu çıxışlar əsas etibarilə torpaq sahələrinin çox ucuz qiymətlərlə Bakı zənginlərinə satılması ilə əlaqədar şəhər idarəsinin qəbul etdiyi qərarlara qarşı çevrilirdi. Dumanın belə ədalətsiz addımlarına etirazını bildirən, qanunverici hakimiyyət təmsilçilərini xalqla vicdanlı və insafli rəftara çağıran Həsən bəy fikirlərini dəlil-sübutlarla əsaslandıraraq göstərirdi ki, torpaqları varlılara su qiymətinə satan şəhər idarəsi kasıblara münasibətdə tamamilə fərqli mövqe tutur, şəhərin baş planına uyğun gəlmədiyini bəhanə gətirib daxmalarını başlarına uçurur. Əgər bir tərəfdən "Kaspi" qəzeti, o biri tərəfdən isə Həsən bəy və dumanın yoxsulların maraqlarının müdafiəsində dayanan Ə.Topçubaşov, A.M.Benkendorf⁵⁸⁷ və b. kimi bir neçə nəfər üzvü olmasaydı, Bakının yüzlərlə, bəlkə də, minlərlə yerli sakinini dışdınmaqları ilə qurduqları kasıb evlərini həmişəlik itirmək kimi əzablı tale gözləyirdi. Bakının müxtəlif millətlərdən ibarət yoxsul, əməkçi sinfi Həsən bəyin xidmətlərini unutmur, dumadakı çıxışlarını yüksək qiymətləndirir, onu özlərinin

həqiqi müdafiəçisi sayırdılar. Yaşadıqları küçə və məhəllələrin abadlaşdırılması, bazarlarda qayda-qanun yaradılması, vergilərin toplanmasında düzgünlük və ədalətin gözlənilməsi və s. məsələlərlə əlaqədar xahişləri nəzərə alınmayanda onlar ya ayrı-ayrılıqda, ya da kollektiv şəkildə Həsən bəyə şikayət məktubları ünvanlayırdılar. Bu adamlar yaxşı bilirdilər ki, xahişləri cavabsız qalmayacaq, Həsən bəy dumanın ən yaxın iclaslarının birində idarələrə sorğu göndərəcək, çəkinmədən günahkarın adını söyləyəcək və tezliklə qayda-qanun yaradılmasına nail olacaq.

Və onlar gümanlarında yanılmırdılar. Həqiqətən də, Həsən bəyə ünvanlanan müraciətlərin heç biri diqqətdən kənar qalmır, hamısına cavab verilirdi. Nəticədə, şəhər idarəsi daha çox inanmağa başladı ki, Həsən bəyin – bu “xırdaçı” qlasının idarəçilik orqanlarının fəaliyyətinə tənqidi münasibəti hikkə və əsəbilyindən deyil, vəziyyəti, az da olsa, yaxşılığa doğru dəyişməklə bağlı səmimi istəyindən irəli gəlir. Şəhər idarəsi və ümumən hakimiyyətdə təmsil olunanlar əhalinin əksər hissəsinin Həsən bəyin arxasında dayandığını, onun ictimai fikirdə özünə çoxlu tərəfdarlar topladığını, tənqid və sərt ittihamlarının da buradan qaynaqlandığını görməyə bilməzdilər.

Dumaya seçildiyi dövrdən etibarən şəhər həyatı ilə bağlı əksər daxili və xarici səciyyəli təşəbbüslər Həsən bəyin adı və yorulmaz fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdu. Belə təşəbbüslər sırasına şəhərdəki bağçaların sahmana salınması, Dənizkənarı Bulvarın yenidən qurulması və s. daxil edilə bilər. Ən çox diqqət çəkən cəhət isə Həsən bəyin Bakı əhalisinin maariflənməsi yolunda gördüyü uğurlu işlər idi. Yalnız fəaliyyətinin tək bu sahəsi onun xatirəsinin həmişə böyük ehtiramla yad edilməsinə kifayətdir. Həm də Həsən bəy sadəcə xalq maarifi sahəsində çalışmaq kifayətlənmirdi. O, könüllü şəkildə həm oğlan, həm qız uşaqlarının təlim-tərbiyəsi işinə mənəvi rəhbərlik kimi çətin və məsuliyyətli bir işi də öz öhdəsinə götürmüşdü.

Bu iş onun daha əvvəlki dövrdən başlanan maarifçilik fəaliyyətinin uğurlu davamı idi. Başlanğıc mərhələ ilə müqayisədə indi Həsən bəy parlaq nəticələrə çatmaq üçün daha məqbul şərait və daha böyük maddi vəsait əldə edə bilirdi. Həsən bəy bütün Bakı əhalisi arasında maarifin yayılmasına özünəməxsus düzgünlük və fəallıqla iqdam etsə də, əsas diqqəti, təbii ki, maarif işığından uzaq düşmüş insanlara yönəlirdi. Həmin insanlar isə şəhərin müsəlman sakinləri idi. Dumanın təhsil komissiyasının dəyişilməz üzvü kimi, Həsən bəy ibtidai məktəblərin, xüsusən də rus-müsəlman məktəblərinin sayının artırılması, onların maddi bazasının yaxşılaşdırılması, tədrisin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Onun səyi nəticəsində 1906-cı ildə rus-müsəlman məktəblərinin sayı 3-dən 16-ya çatdırılmışdı. Ən başlıcası, qızlar üçün də belə məktəblərin yaradılması işinə başlamışdı. Həmin məktəbin müəllimləri Həsən bəyin ən yaxın dostları sırasına daxil idilər. O, təhsil komissiyası və şəhər idarəsi vasitəsilə istər tədris, istərsə də təchizat baxımından məktəblərin ehtiyacının aradan qaldırılmasına bacardığı qədər çalışırdı. Tez-tez həmin məktəblərə baş çəkməsi, mövcud çətinlik və çatışmazlıqlarla bağlı müəllimlərlə söhbət etməsi büdcədən təhsilə ayrılan vəsaitin artırılması uğrunda mübarizədə Həsən bəyə böyük ümid və enerji verirdi. Ümumiyyətlə, xalq maarifi ilə bağlı məsələlərdə o, heç vaxt güzəştə getmir, mövqeyindən bir addım da geri çəkilmirdi. Həmişə mübarizəni başa çatdırmaq üçün özündə güc və qüvvə tapırdı. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, təhsillə bağlı məsələlərdə şəhər idarəsi də əksər hallarda Həsən bəyin təkliflərini müdafiə edir, lazımlı məqamlarda kifayət qədər səxavət və əliaçıqlıq göstərirdi.

Həsən bəyin maarifçilik fəaliyyətinin ən parlaq nəticələrindən biri Bakıda müsəlman qızlar üçün ilk qız məktəbinin açılması (5 oktyabr 1901-ci il) idi. Bu məktəbin əsası indi həyatda olmayan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şəxsi vəsaiti hesabına qoyulmuşdu. Əminliklə demək olar

ki, belə seçimlə mərhum öz sərmayəsinə ən sərfəli və zəruri tətbiq sahəsi tapmışdı. Qız məktəbinin təşkili ideyasını isə Tağıyevə Həsən bəy vermişdi. Bu zəruri təşəbbüsü həyata keçirmək məqsədilə o, Əlimərdan bəy Topçubaşovla birlikdə Tiflisə getmişdi. Qafqaz canişinliyinin və Qafqaz Təhsil Dairəsinin bir çox yüksək rütbəli məmurlarının kabinetlərini dolaşdıqdan sonra, nəhayət, məktəbin açılmasına icazə ala bilmişdilər. Diqqətəlayiq mədəni uğur münasibəti ilə “Kaspi” redaksiyası ətrafında toplaşan müsəlman ziyalıları böyük sadyanalıq düzəltmişdi. Məktəbin açılış günü onun xeyrixahı və banisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə onların adından müraciət ünvanlanmışdı. Müraciətə ilk imzanı müsəlman ziyalılarından ağsaqqalı Həsən bəy atmışdı. O, böyük sevinc hissəsinin təsiri ilə imzasının altında “Yaşasın Hacı Zeynalabdin Tağıyev!” sözlərini də əlavə etmişdi.

Həsən bəy Zərdabi və Əlimərdan bəy Topçubaşov birinci qız məktəbi Himayəçilər Şurasının ilk fəxri üzvləri seçilmişdilər.

Məktəbin müdirəsi vəzifəsinə isə Hənifə xanım Məlik-Zərdabi dəvət olunmuşdu. Həmin vaxtdan etibarən Həsən bəyin sədaqətli ömür-gün yoldaşı maarif sahəsində müstəqil fəaliyyətə başlamışdı. Əslində, Həsən bəylə birlikdə keçdiyi həyat yolunun özü ondan ötrü ən yaxşı məktəb idi. O yalnız maarifin xilasedici gücünə inanmaqla kifayətlənməmişdi. Hənifə xanım yalnız bilik və təcrübəsini xalq kütlələrinin maariflənməsi işinə yönəltməklə fəaliyyətini bitmiş saymırdı. O həm də xalqın tələbat və ehtiyaclarını diqqətlə öyrənmiş, arasında yaşadığı insanların adət-ənənələrinə dərinlən yiyələnmişdi. Müsəlman qadınlarının fərəhsiz həyatı, onların heç bir şəkildə ödənilməyən əqli tələbatları həmişə Hənifə xanımın diqqət mərkəzində dayanmışdı. Hər yerdə – ürəkdən sevdiyi “Əkinçi”nin nəşri dövründə Bakıda yaşayanda da, Zərdaba köçmək məcburiyyəti qarşısında qalanda da Hənifə xanım müsəlman qadınları üçün münasib yaşam şərtlərinin yaradılması, onlarda həyata daha ayıq münasibət tərbiyə

edilməsi ilə bağlı təbliğat aparmaqdan yorulmurdu. O, lazımı məsləhətlər verir, digər ölkələrdə müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən qadınların həyatından nümunələr gətirirdi. Bakıya qayıdandan sonra isə Hənifə xanım şəhərdə mövcud olan, lakin məlum səbəblərdən hələ müsəlman qızların ayağı dəyməyən qadın təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti, orada tədrisin təşkili ilə yaxından maraqlanırdı. Digər tərəfdən, Həsən bəyin qızlardan ötrü rus-müsəlman məktəbinin qurulması sahəsində gördüyü işlər də Hənifə xanımın gözləri önündə cərəyan edirdi.

Nəticədə o, müstəqil şəkildə maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan ötrü lazımı hazırlıq keçmişdi. İlk dövrlərdə təbii görünən çətinliklər istisna edilməklə, qadın təhsil müəssisəsinin rəhbəri vəzifəsinin öhdəsindən uğurla gələ bilirdi. İstər məktəbin müdirəsi, istərsə də müəllim kimi Hənifə xanım çox böyük müvəffəqiyyətə imza atmışdı, yetirmələrinin və bütün müsəlman cəmiyyətinin, ilk növbədə isə qadın və qızların dərin sevgisini qazanmışdı. Birinci rus-müsəlman qız məktəbinin açılmasına həmin dövrdə mövqeləri hələ yetərinə güclü olan mollaların, qismən tacirlərin və digər imkanlı şəxslərin maneçilik törətdiklərini göz önünə gətirsək, onun başladığı işdə uğur qazanana qədər üzləşdiyi çətinliklərin miqyası daha da aydın olar.

İstər adıçəkilən qız məktəbində, istərsə də müdirəsi olduğu eyni tipli şəhər təhsil müəssisəsində müsəlman qızları arasında yaxşı savad almış kadrların hazırlanmasında birincilik şərəfi Hənifə xanıma məxsusdur. O, özünün nəcib fəaliyyətini indi (bu sətirlərin yazıldığı 1925-ci il nəzərdə tutulur – *Tərc.*) də davam etdirir. Azərbaycanlılar, heç şübhəsiz, maarif sahəsində əldə etdikləri bir sıra uğurlara görə Hənifə xanıma minnətdar olmalıdır.

O, dağlı qızı olsa da, bütün qəlbi ilə Azərbaycan xalqını sevdi, mənəvi cəhətdən bu xalqla doğmalaşmış bütünleşdi. Yaşının ahıl çağına qədəm qoymasına baxmayaraq, Hənifə xanım indi də özünəməxsus enerji, bilik və təcrübə ilə xalq

təhsili sahəsində əvvəlki kimi fəaliyyət göstərməyə hazırdır. Onun fədakar xidmətləri unudulmamalıdır. Həsən bəy Məlik-Zərdabinin ən yaxın silahdaşı və sədaqətli ömür-gün yoldaşı Hənifə xanımın son dərəcə qiymətli maarifçilik işinin xüsusi qeyd edilməsinə ehtiyac vardır.

* * *

Azərbaycan türklərinin intellektual və mədəni inkişafında Həsən bəyin adı ilə bağlı bir sıra mühüm təşəbbüslər mövcuddur. İlk teatr tamaşası, xalq nəğmələrinin ilk nəşri, ilk xeyriyyə cəmiyyəti, atalar sözlərinin ilk dəfə toplanması bu təşəbbüslər sırasına daxil edilə bilər.

Daha böyük fayda gətirmək, kütlələr arasında maarif işığını daha geniş ölçüdə yaymaq üçün Həsən bəy xalq həyatını bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə etməyə can atırdı. Ona görə də faydalı ola biləcəyi heç bir işin yanından sakit ötüb-keçmirdi, heç bir yeni mədəni təşəbbüsə qoşulmaqdan özünü kənarında saxlamağı bacarmırdı. Çünki çevrəsindəki qaranlıq mühit hər xırda ziya zərrəsinə, günəş işığının hər şüasına möhtac idi. Həsən bəy mövcud həyatın bütün kəskinliyi ilə ortaya qoyduğu zəruri tələblərin ardınca getməli idi. Başqa yol tanımırdı! O, fəaliyyətini heç vəchlə yalnız bir sahə ilə məhdudlaşdırma bilməzdi. Yalnız bir təbəqənin tələblərinə cavab verməklə kifayətlənə bilməzdi. Nə qədər faydalı sayılsa da, nə qədər dərindən yiyələnsə də, yalnız bir peşənin sahibinə çevrilə bilməzdi. Mükəmməl təhsil görmüş Həsən bəy əla təbiət tarixi müəllimi, ümumiyyətlə, çox bacarıqlı pedaqoq ola bilərdi. İlahidən ona belə istedad verilmişdi. Pedaqoji sahədə ardıcıl çalışsaydı, bir müddət sonra orta təhsil müəssisəsinin direktoru vəzifəsinə yüksələ bilərdi (yeri gəlmişkən, sürgünə göndərildiyi Stavropolda belə təklif almışdı). Yaxud qazandığı xüsusi biliklər sayəsində çox gözəl kənd təsərrüfatı mütəxəssisi ola bilərdi. Həsən bəyin tanınmış jurnalist, yaxud vəkil kimi məşhurlaşmaq imkanları da kifayət qədər böyük idi.

Lakin Azərbaycan türklərinin həmin dövrdəki vəziyyəti azsaylı ziyalılara yalnız bir sahə üzrə ixtisaslaşmağa imkan vermirdi. Mövcud həyat şərtləri özünü xalqın xidmətində görmək istəyən insanlardan eyni zamanda bir neçə sahədə fəaliyyət göstərməyi tələb edirdi. Sanki xalq həmin ziyalı ilə şərt kəsir və deyirdi: “Əgər həyatını bütünlüklə mənə xidmətə həsr etmək istəyirsənsə, onda yalnız bir sahə üzrə mütəxəssis olmaq fikrindən həmişəlik daşınmalısən. Özünü bütünlüklə mənim ixtiyarına verməlisən. Hansı anda nəyə ehtiyac duysam, o sahədə işlərin öhdəsindən gəlməyi bacarmalısən. Əks təqdirdə xidmətinə ehtiyac görmərəm. Bəlkə də, bir sahənin mütəxəssisi kimi sən göydən ulduz da qopara bilərsən. Mənə isə yalnız bir yerdə deyil, hər işdə lazımsan”.

Bu məcburi ensiklopedizm və universalizm mədəni cəhətdən geridə qalmış xalqların tərəqqisi yolunda çalışan milli ziyalıların qisməti və səciyyəvi özəlliklərindən biridir.

Yerin, zamanın və şəraitin, eləcə də mövcud həyat şərtlərinin tələbi ilə Həsən bəyin fəaliyyəti də belə metamorfozlara məruz qalmış, geniş və çoxcəhətli səciyyə daşımışdı.

*Paris,
1925-ci il*

Маяк Азербайджана. Баку, 2009, с. 14–92.

Məktublar

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏYƏ

*16 iyul 1904-cü il
Bakı*

Əzizim Əli!

Məmmədrzaya⁵⁸⁸ məktubumda xahiş etmişdim ki, yaylaq yeri kimi Mangilis haqqında bir-iki xəbər yazasan. İndiyə qədər gözləyirəm. Əgər sənə çətin deyilsə, bu işin zəhmətini çək. Ümumiyyətlə, istərdim ki, yay boyu lazımı şəkildə istirahət eləyə biləsən. Yeganə xahişim yalnız o ola bilər ki, hər gün Ələkbərlə bir-iki saat türk dili ilə məşğul olasan. İstərdim ki, ana dilini hər cəhətdən yaxşı öyrənsin. Rica edirəm, onun nazı ilə çox oynama, məcbur elə ki, məşğələlərinə ciddi yanaşsın. Birlikdə gündəlik yazmağa başlamısınızmi? Ümumiyyətlə, necə məşğul olursunuz? Əgər əlimə türk dilində oxumaq üçün yaxşı kitablar düşsə, mütləq çatdıracağam. İndi isə bədnam “Şərqi-rus”un bugünkü sayında çap olunmuş gözəl şeiri göndərirəm. Düzdür, bir qədər uzundur, amma kifayət qədər ideyalı şeirdir. Əgər sən Ələkbəri onu əzbərləməyə məcbur etsən, çox yaxşı olardı. Bir sözlə, hər cəhətdən onun rəhbəri və müəllimi olmağa çalış. Buna görə sənə əvvəlcədən öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

“Turc”⁵⁸⁹ qəzetinin sayları bura çox qeyri-müntəzəm gəlir. Ancaq oxumaq üçün sonuncu bir neçə nömrəni yollayıram.

Ümid edirəm ki, əvvəldən də yaxşı bələd olduğun Mangilisdən məmnunsan. Çoxlu piyada gəzməyə çalış, imkan daxilində Ələkbəri də özünlə götür.

İndi “Turc”un daha iki nömrəsini almışam, onları Pəri xanımın⁵⁹⁰ adına yola saldığım bir qutu kitabla birlikdə sənə göndərirəm. Əgər qəzetlərdə maraqlı bir şey tapsan, tərcümə

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

elə, “Kaspi”yə göndər. Az öncə teleqram aldım ki, Peterburqda daxili işlər naziri Pleve⁵⁹¹ öldürülüb.

Uşaqları öpürəm. Hamıya təzim, ehtiram. Salamət qal!

Səni sevən Əlimərdan

A.M.Топчибаши. Документы из личных архивов.

1903–1934 гг.

Москва, 2012, с. 39.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏYƏ

14 sentyabr 1904-cü il
Bakı

Əzizim Əli!

Mənə böyük zövq verən gözəl məktubuna cavab yazmaq üçün özümü heç cür toparlaya bilmədim. Səbəbi sənə uzun məktub yazmaq istəyimdirdi, amma zamanım olmadı. İndi isə heç yoxdur. Çünki qəzətdən başqa, bu günlər həm də vəbaya qarşı⁵⁹² mübarizə ilə məşğulam. Həm də vəba əsl epidemiyaya çevrilib. Hər gün 25 nəfərə qədər adam “ad patre”-yə (“ad patres”; *lat.*: “əcdadların yanına” – *Tərc.*) yollanır. Hamısı da müsəlmanlardır. Dəqiq məlumatları çap eləməyə icazə vermirlər. Ən pisi isə bizim müsəlmanların heç bir tədbir görmək istəməmələridir. Hətta mənə deyirlər ki, bütün bəlalər... həkimlərdən gəlir.

Onların əvəzinə də özünü oda-közə vurmaq lazım gəlir. Bu da çox vaxtımı alır. Amma mübarizə get-gedə qızıdır. Var qüvvə ilə qurbanların sayını azaltmağa çalışırıq. Xəstəlik uşaqları xüsusi amansızlıqla biçib-tökür. Ona görə qərara gəldim ki, ailəmi bura gətirməyim. Yəqin, bütün qışı Tiflisdə keçirərlər. Hər halda indi çox təhlükəlidir, ələlxüsus da yeni gələnlər üçün. Düşünürəm ki, Tiflisdə tək yaşamaq sənə üçün cansıxıcı olacaq. Açıqını deyim ki, təhlükə səbəbindən sənə bura çağırmağa da ürək eləmirəm. Hələ Bakıda lap darıxdırıcı keçəcəyini demirəm. Çünki mən bütün günü redaksiyada, axşamlar isə iclaslarda oluram. Ona görə də təklif edirəm ki, əgər Tiflisdə qalmaq sənə cansıxıcıdırsa, o zaman Salyana, ən yaxşısı isə Şamaxıya get. Epidemiyaya səngiyəndə bura gələrsən. Bir sözlə, özün qərar qəbul elə, hara rahatdırsa, oranı seç. Amma hələlik Bakı olmasın. Ümid edirəm, heç nədən utanıb-çəkinməzsən. Əgər pul lazım olsa, Pəri xanımdan götürərsən. Hər şeyi ətraflı

yazmıram. Söhbətin qalanını şəxsi görüşümüzlə saxlayıram. Yay ərzində bir şey yazmısansa, göndər. Əslində, vəba ilə müharibə indi hamının diqqət mərkəzində dayanır. Qəzetin səhifələri də yalnız bu barədə xəbərlərlə doludur.

Ələkbərin yay boyu nə iş gördüyü və onunla əlaqədar nə fikirdə olduğun barədə iki-üç söz yazsan, çox sevinərdim.

Göndərdiyim “Turc” qəzetinin saylarında diqqəti çəkən bir şey yox idi? Ümidvaram, nüsxələri saxlayırsan. Dünən yeni aldığım, amma təbii ki, senzura tərəfindən ləngidilmiş nömrələri göndərirəm. İndi burada onları oxumağa vaxt yoxdur. Ümidvaram, sən baxarsan, maraqlı görünən yerlərini qeyd edib “Kaspi” üçün göndərərsən.

Həsən bəy⁵⁹³ də bizdən ayrılacaq. Qalan ümumi tanışlarımız yuvalarına çəkiliblər və qışı bağlarda keçirməyi qərara alıblar. Müsəlmanların çoxu hələ şəhərə qayıtmayıb. Ümumiyyətlə, indiki şəraitdə bizimkilər özlərini son dərəcə qorxaq, ləyaqətsiz aparırlar. Əməkdaşımız Əhməd Ağayev elə xofa düşüb ki, nəticədə əsəb xəstəliyinə tutulub, ailəsi ilə birlikdə buradan tamam çıxıb getmək istəyir. Özü də istirahətdən cəmi dörd gün əvvəl qayıdıb.

İndi özün təsəvvür elə ki, yerdə qalan müsəlmanlar məsələyə necə yanaşırlar. Sadəcə biabırçılıqdır. Onların əvəzinə xəcalət çəkirəm.

Salamat qal və yaz.

Səni sevən Əlimərdan

А.М.Топчибаши. Документы из личных архивов.

1903–1934 гг.

Москва, 2012, с. 40–41.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏYƏ

23 iyun 1920-ci il
Paris

Əzizim Əli bəy!

Əgər dünyanın bütün şeytanları bir yerə yığılıb Şərqə qarşı çevrilmiş cəhənnəm planı qurmaq istəsəydilər, yenə də taleyin hökmü ilə kainatın bu hissəsində hökm sürən indiki müdhiş dağıdıcılıq, hər şeyi xarabazara çevirmə üsullarından daha mükəmməl bir şey fikirləşə bilməzdilər. Digər tərəfdən, əgər cahanşümul hadisələr, bütün inkişaf və dirçəlişlər sonda rəngarəng gülzara və bol bəhrəyə qovuşmaq üçün mütləq qurbanlar, həm də qanlı qurbanlar tələb edərsə, o zaman yaşadığımız günlər özünün dəhşətləri ilə nə qədər faciəli olsa da, yenə bədbinliyə və ümitsizliyə qapılmağa dəyməz.

Xüsusən də bizlərə – çiyinə ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük yük götürmüş insanlara, mövcud vəziyyətin bütün ağırlığına baxmayaraq, ümitsizliyə qapılmaq olmaz. Mənim əzizim, indi özüm də, yəqin ki, bəzən imkanlarımın hüdudlarını aşmasına baxmayaraq, məhz belə hərəkət etməyə, ruhumun diriliyini qoruyub saxlamağa çalışıram. Əziz dostum, eyni şeyi sənə də məsləhət görürəm. Üstəlik də, böyük Yaradan həyatın hər dürlü çətinlik və məhrumiyyətlərini dəf etmək üçün səni səbir baxımından incik salmayıb. Artıq iki aydır ki, kimlərin idarə etdiyini bilmədiyim ölkəmdən, necə və nəyin hesabına yaşadıklarından xəbərsiz qaldığım ailəmdən tamamilə uzaq düşmüşəm... Əgər belə davam edərsə, tezliklə özüm də, buradakı nümayəndə heyətimiz də ehtiyac girdabında boğulanların sırasına qoşulacağıq. Fransada, Almaniyada, İtaliyada təhsil alan 78 azərbaycanlı tələbənin aqibəti necə olacaq? Hətta bu barədə düşünmək özü dəhşətlidir! Lakin rədd olsun bədbinlik! Yaxşısı budur, özümüzü daha gözəl

gələcəyə bəslənən ümidlərlə yemləyək! Eyni sözləri zavallı dostumuz Əhməd də (həmin dövrdə Malta sürgünündə olan Əhməd Ağaoğlu nəzərdə tutulur – *Tərc.*) demək istərdim. Amma heyhat... O, çox uzaqlardadır. Həm də və ən əsası, bizimlə müqayisədə çox səbirsizdir. Odur ki, işindən müsbət bir şey alınmayana qədər ona yazmaq istəmirəm. Hələlik isə heç nə çıxmır. Mənə məktub yazıb guya yardım edə biləcək bir nəfəri nişan vermişdi. Yalnız həmin adama deyil, başqalarına da müraciət etdim. Yenə də bir nəticə alınmadı. Əlbəttə, ona bu haqda yazmaq lazım deyil, yoxsa tamam qəm-qüssəyə batıb ruhdan düşəcək. Amma gərək biləsən ki, indi kimsə kömək etmək iqtidarında deyil. Həm də heç kəs fərdi köməyə ümid bəsləməməlidir. İş ümumdür, çoxlarına aidiyyəti var. Deməli, taleləri ilə bağlı qərar da ümumi olacaq. Yəni kiminsə jurnalist, göz həkimi, general, hətta nazir olması məsələyə əsla təsir göstərməyəcək. Ona görə də, əzizim, xahiş edirəm, birbaşa özün dostumuza yazasan ki (əgər məktublaşmırsansa, o zaman xanımı vasitəsilə xəbər göndərə bilərsən), qətiyyən narahat olmasın. Yazarsan ki, bütün lazımı işlər görülür. Ümid var ki, məsələ tezliklə uğurlu həllini tapsın. İşin uğurla nəticələncəyinə tam əmin olanda özüm də ona yazacağam. Qoy qətiyyən həyəcanlanmasın. Əgər əlinin altında materiallar varsa, son 5–6 ildə şahidi olduğu hadisələr barədə silsilə qeydlərini qələmə alsın. Sonra hamımız təəssürat və məlumatlarımızı bölüşərik. Ümidvaram ki, Sitarə xanımı⁵⁹⁴ görürsən. Ona və uşaqlara salamlarımı çatdır. Mən onları unutmamışam. Sadəcə təəssüflənirəm ki, kömək etmək istədiyim adamların hamısı qarşısında borcumu yerinə yetirmək üçün yetərincə güc sahibi deyiləm. Rəşidlə⁵⁹⁵ tez-tez sənin ailəni, hələ üzünü görmədiyimiz körpəni⁵⁹⁶ də unutmamaq şərti ilə uşaqlarını xatırlayırıq. Ümid edirəm ki, hamı sağlamdır. Uşaqlar böyüyür, özləri də gümrahdırlar. Bəhramdan⁵⁹⁷ indiyə qədər yalnız bir məktub almışam. Sən, əlbəttə, bilirsən ki, o,

Darmstadtta oxuyur. Daha doğrusu, texniki məktəbə daxil olmağa hazırlaşır. Ünvanı belədir: “Darmstadt, Dieburger Str. 10”. İndi Rəşid tətildədir. Bir yerdə qalıyıq. Sənə salam göndərir. Onunla birlikdə tez-tez poetik əsərlərini xatırlayıyıq. Əminəm ki, dostları mənim adımdan salamlamağı yaddan çıxarmazsan. “Kimi?” – deyə soruşacaqsan. Hər halda və heç olmazsa, faktiki Gürcüstanla Türkiyəni birləşdirən şair və doktor¹ qalıb. Yaxınlarda onun hərbi qayını buradan getdi. Yəqin ki, onunla da görüşəcəksən. Bir daha səni və uşaqları öpürəm, xanımına təzim edirəm. Salamət qal, gələcək üçün özünü və qüvvələrini qoru. Əlinə nə material düşsə, topla. Lazımımız olacaq.

Səni sevən Əlimərdan

*“Настал момент... предать оглашению”:
азербайджанская эмиграция в письмах,
записках, телеграммах 1920–1937 гг.
Москва, 2015, с. 22–23.*

¹ Ə. Topçubaşov burada müəyyən dolaşılığa yol vermişdir. S. Ə. Şirvani Həsən bəyin ardıcıl ideya tərəfdarlarından biri idi. Onun “Əkinçi”də çap olunan şeirlərində Həsən bəy Zərdabının mübarizəsi və şəxsiyyəti yüksək qiymətləndirilir, maarifçilik ideyaları təqdir olunur, xalq Həsən bəyə və “Əkinçi” qəzetinə bütün mümkün yollarla yardım göstərməyə çağırılırdı. Müəllif, çox ehtimal ki, burada qəzetlə ideya mübarizəsi aparan kapitan Sultanov, Həsən Qara Hadi kimi mürtəcə fikirli qaragüruhçuları nəzərdə tutmuşdur.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏYƏ

*15 mart 1924-cü il
35 rue de Calvaire
St. Cloud (Seine-et-Oise)*

Əzizim Əli bəy!

Xeyli vaxt yazışmamışıq, amma sənin də belə fikirdə olduğuna qətiyyən şübhəm yoxdur ki, taleyin heç bir oyunu bizi səmimi şəkildə bir-birimizə bağlayan saf dostluq hisslərini zəiflətmək qüdrətində deyil. Aradan keçən müddət ərzində səni sadəcə tez-tez yanımda hiss etməmişəm; həm də səninlə söhbət eləmişəm, fikir mübadiləsi aparmışam, suallar verib onlara cavab almışam. Hətta gündəlik yazışmalar belə münasibətlərimizə nə bir şey artır, nə də əskildə bilərdi. Ən yaxşı halda bir-birimiz haqqında qarşılıqlı şəkildə daha çox məlumat almağa yardımçı olardı. Bədbəxtlikdən, heç birimiz çevrəmizdə cərəyan edən həyat hadisələri haqda heç nə yazmamışıq. Sənin Parisə, mənə göndərdiyin yeganə məktubda misal gətirdiyin fars şairinin şeirini xatırlayıram. Həmin şeiri ki, şair hətta öz qələminə inanmağın da imkan xaricində olduğu zamanə haqda söz açır. Bəli, artıq sanki əbədiyyətə qovuşmuş kimi görünən qara illər məhz belə zaman idi. Bəs indi? Yaxşı ki, indi sultan və xəlifənin olmadığı, respublika quruluşunun elan edildiyi, deyərdim ki, bütün mövcud və cari irsin latın əlifbasına keçirildiyi bir ölkədə yaşayırsan... Bu baxımdan aramızdakı fərqlər nə qədərdir? Doğrudur, mən də respublikada yaşayıram. Amma əvvəla, o, yad bir respublikadır, ikincisi, burada kilsənin dövlətdən ayrılması elan edilsə də, katolisizmin hər yerə yol tapan ruhunu hiss etməmək qeyri-mümkündür. Mənim (və eyni zamanda sən!) doğma respublikamıza gəldikdə isə... Heyhat! O, ikimizə də yaxşı tanış olan və indi insanların həyatına hakim kəsilən çirkli rus çəkmələrinin tapdığı altındadır.

Bütün bu qəddar illər ərzində yaşadığımız, çəkdiklərimiz bizə necə də zəngin material verməyə qadirdir! Türkiyənin qeyri-adi mənəvi yüksəlişi nə qədər sevinc və entuziazm, nə qədər qəlb həyəcanı doğurur! Qarşılığında isə zavallı Azərbaycanın başına bunca qəddarlıqla açılan oyunlara nə qədər göz yaşı axıtmaq, nə qədər dərd və qüسسə çəkmək olar!

Artıq elə zaman gəlib ki, qəlbimizin və beynimizin dərinliklərində ehtiyatla qoruyub saxladığımız sirləri üzə çıxarmalı, onların əsas xətt və istiqamətləri barəsində bir-birimizi məlumatlandırmalı, sonra isə yəqin ki, gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün hamısını açıqlamalıyıq! Qarşılıqlı şəkildə yazacağımız silsilə məktublarda biz hələlik bu xətləri müəyyənləşdirə, sonra isə, bir daha təkrar edirəm, hər ikimizin əlinin altında toplanmış zəngin həyatı materialdan istifadə edə bilərik. Sənin şair qəlbin onları daha da canlandırır, mənim sintetik aqlım isə pragmatik tarixi material əhəmiyyəti verir. O vaxt aşkar görünər ki, yorulub-usanmadan bu axır zamanların ağır günlərində Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan üçün bir iş görmədiyini, Əlimərdan bəy Topçubaşovun az qala Türkiyəyə xəyanətini¹... iddia edən cahillər və korlar nə qədər yanılırlar...

Beləcə, əziz dostum, gəl bu işə başlayaq. Həm də təbii ki, özümüzdə bəraət qazandırmaq üçün yox, əvvəlcə bir-

¹ "Türkiyəyə xəyanətini... iddia edən" – 1920-ci illərin sonlarında Topçubaşovla bağlı Ankarada yayılan şayiələrə işarədir. Cümhuriyyət hökumətinin ilk hərbi naziri Xosrov bəy Sultanov Ə.Topçubaşova 7 noyabr 1929-cu il tarixli məktubunda artıq neçə illərdən bəridir ki, türk siyasi dairələrində Əlimərdan bəyin guya Azərbaycan nümayəndə heyəti adından Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə nota təqdim edib Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarında erməniləri dəstəklədiyi haqda şayiələr dolaşdığını bildirirdi. Guya erməni mövqelərini müdafiə edən siyasi xadim kimi məhz bu səbəbdən də Lozanna konfransı zamanı Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı İsmət İnönü onunla görüşmək istəməmişdi. Əlimərdan bəy bu əsassız şayiələri aradan qaldırmaq üçün dəfələrlə Türkiyənin müxtəlif tanınmış ictimai xadimlərinə müraciət etsə də, təşəbbüslərinin bir səmərəsi olmamışdı. (Tərc.)

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

birimizi, sonra isə hamını bu qara illərdə çəkdiklərimizlə, için-için yaşadığımızla tanış etmək üçün... Bütün bu gizli həqiqətlərin bizdən – türk xalqını saf məhəbbətlə sevən, onun xoş gələcəyi naminə qurbanlar verməyə hər an hazır olan insanlardan eşidilməsi həm ibrətamiz, həm də təsirli olar.

Mən həm özümü, həm də səni belə bir işə dəvət edirəm. Əhatə edəcəyimiz dövr, əsasən, 1918-ci ildən bizim günlərə qədərki zaman kəsimi olmalıdır. Razılığını alandan sonra işin təfərrüatlı planını göndərəcəyəm.

Fikrimcə, niyyətimizi daha asan və tez həyata keçirməyin yolu da mövcuddur. Bu da mənim qarşıma qoyduğum vəzifəni yerinə yetirmək üçün Konstantinopola köçə bilməyimdən asılıdır. Bəlkə, onda ürəyimdə bəslədiyim arzunu, həqiqətən də, yerinə yetirə bilərdim. Lakin təəssüf ki, indi bu barədə danışmağa tam qərarlı deyiləm. Çünki bilmirəm, mən Konstantinopol üçün arzu olunan qonağamı. Unutma ki, mən yalnız bitib-tükənmiş deyil, həm də yatağa pərçimlənmiş adamam... Yıxılana isə kefi istəyən hər adam həvəslə təpik atır... Bundan əlavə, mənim başqa bir böyük minusum da var: indi ailəmlə birlikdə qütbətdə çox çətin günlər keçiririk. Yaşamaq üçün zəruri vəsaitimiz çoxdan tükənib... Belə vəziyyətdə bizim əsrdə adamın nazı ilə çox oynamırlar...

İndən sonra bütün məktublarımızı mütləq qoruyub saxlamaq və ardıcıl şəkildə sıralamaq lazımdır. Dəqiq ünvanını bilmədiyimdən, hazırkı məktubu “1” sayı ilə qeyd edərək Ələşrəf bəylə⁵⁹⁸ göndərirəm. Məktublارın məzmunu barədə hələlik heç kəsə heç nə demək lazım deyil. Beləcə, yolumuz açıq olsun!..

Mən və bütün ailəm sənə, Ədhiyyə xanıma⁵⁹⁹ səmimi salamlarımızı göndərir, uşaqlarınızı bağırimıza basıb öpürük. Onlar indi, təbii ki, xeyli böyüyüblər. Mənimkilər barədə

gələn məktubumda ətraflı yazaram. Ömrümüzün altıncı onilliyində olsaq da, sağlamlığına və gümrahlığına fikir ver. Qarşıdan gələn Novruz bayramınızı təbrik edirəm.

Səni sevən Əlimərdan Topçubaşov

*“Настал момент... предать оглашению”:
азербайджанская эмиграция в письмах,
записках, телеграммах 1920–1937 гг.
Москва, 2015, с. 28–30.*

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏYƏ

*28 aprel 1925-ci il
35 rue de Calvaire
St. Cloud (Seine-et-Oise)*

Əzizim Əli bəy!

Bu gün kürəkənim Konstantinopola yola düşür. Onun vasitəsilə sənə, heç olmazsa, balaca bir məktub göndərmək istəyirəm. Qızım Sara da çox sevdiyim iki qız nəvəmlə birlikdə əri ilə gedir. Qətiyyən şübhəm yoxdur ki, həm sən, həm də Ədhiyyə xanım mənim gözəl nəvələrimi sevəcəksiniz, köçüb birdəfəlik İstanbulda yerləşmək fikrinə düşən qızım ilə kürəkənimə lazımı diqqət göstərəcəksiniz. Onlar ikisi də ailəmin buradakı həyatı, gün-güzəranı, habelə özümün indiki vəziyyətim və planlarım barəsində ətraflı məlumat verəcəklər. Əgər dediyim planlar yerinə yetsə, 3–4 aydan sonra bütün ailə İstanbulla köçmək niyyətindədir. Mənə gəldikdə isə, yəqin ki, hələ bir müddət burada ləngiməli olacağam. Çünki mövcud vəziyyət və düşdüyüm şəraitlə bağlı mülahizələr belə tələb edir.

Bu şərait və şərtlər barədə hələ 1923-cü ilin avqustunda Əhməd bəy Ağaoğluna məktub göndərmişdim. Sənə də iki dəfə (15 mart və 15 may 1924-cü il) yazmışdım. Əhməd bəy indiyə qədər məktubuma cavab verməyi lazım bilməyib. Üstündən 10 ay keçəndən sonra sənə yazdığım kağızda (15 may 1924-cü il) Əhməd bəyi prinsipsiz adam adlandırandan sonra o incidi və görünür, artıq mənə cavab verməməkdə özünü tam haqlı sayır.

Açığını desəm, indiyə qədər anlamıram ki, hansı qüvvə səni – dost kimi ürəyimi açdığım, istər ümumi işlər, istərsə də indiki vəziyyətimlə bağlı fikirlərimi bölüşdüyüm şəxsi məktubu oxumaqdan ötrü Əhməd bəyə və başqalarına verməyə məcbur

edir? Xatırladığım məktub, demək olar ki, 15 mart 1924-cü ildə göndərdiyim ilk məktubun təkrarı idi. Orada isə xəbərdarlıq edib sözün hərfi mənasında aşağıdakı sözləri yazmışdım: “Məktubun məzmunu haqqında hələlik heç kəsə heç bir söz demək lazım deyil”. (Bax: xatırladığım kağızın sonu.)

Amma elə fikirləşmə ki, buna görə səni məzəmmət etmək istəyirəm. Əvvəla, yəqin, özün də razılaşarsan ki, balaca bir səhlənkarlığa yol verilib. İkincisi, yenə özün yazırsan ki, Əhməd bəy müəyyən qədər inciyib; əslində isə mənim xeyrimi istəyən adamdır. Üçüncüsü (və işin mahiyyəti də buradadır!), 15 may tarixli məktubda mən məsələyə bu cür münasibətimin səbəbini göstərərək yazmışdım ki: “Əhməd bəy sənin haqqında danışdığın dedi-qodulara hamıdan tez, həm də belə asanlıqla inandı!” Onun şəxsimə münasibətdə məhz dediyim tərzdə hərəkət etdiyini səndən aldığım sonuncu – 28 noyabr 1924-cü il tarixli məktub və indiyə qədər müraciətimə cavab verməməsi də sübuta yetirir. Aydın məsələdir ki, iki şeydən biridir: ya o, son zamanlar haqqımda qəribə bədxahlıqla yayılan şayiələrə əsaslanıb məni, həqiqətən də, hər hansı fəaliyyətə qabil olmayan adam sayır, ya da deyilənlərin hamısına inanıb... Prinsipiallıq göstərsəydi və doğrudan da, xeyirxahım olsaydı, məndən bu haqda soruşmamışdan əvvəl özü hər şeyi yoxlayardı. Əgər həmin prinsip pozulubsa, deməli, o, heç əvvəldən yerli-dibli mövcud deyilmiş və qarşımızda dayanan adamın tam bir prinsipsiz təcəssümü olması ortaya çıxır. Həm də əslinə baxanda, hamı “prinsipial” olmağa borclu deyil. Uzun illər birgə fəaliyyətimiz zamanı bizim bu Əhməd bəy dəfələrlə prinsip anlayışı ilə bir araya sığmayan opportunizm nümayiş etdirib.

Bu məsələ barədə daha danışmaq istəmirəm və mövzunu qapanmış sayıram. Yalnız Əhməd bəyin özünün məsələyə aydınlıq gətirilməsi ilə bağlı məndən əlavə izahat istəməsi tələbi istisna təşkil edə bilər...

Həm səni, həm də onu bir daha inandırmaq istəyirəm ki, Əhməd bəyin xeyirxahım olmasına əsla şübhə etmirəm.

Çünki indi məni tanıyan adamlar, ələlxüsus da, təbii ki, dostlar tərəfindən şəxsimə başqa münasibət bəslənə bilməz və zənnimcə, bəslənməməlidir. Çünki bu vaxta qədər heç bir fəvqəladə şərait, yaxud qeyri-adi şərtlər doğma xalqıma mütəvazi və gücüm çatan xidməti göstərmək niyyətimin qarşısını kəsə bilməyib. Əxlaq və ruh baxımından məni tanıyan adamların, dostlarımla mənəvi yardımına tam ümid bəsləməyə özümü haqlı sayıram. Düşünürəm, bir halda ki, əgər Əhməd bəy, ələlxüsus da sən oradasansa, daha onlara yazmağıma heç bir ehtiyac yoxdur. Sədri Maqsudovun nümunəsi gözünüzün önündədir və Yusif bəy Akçuranın ona kömək etmək üçün göstərdiyi təşəbbüslərdən də xəbərdarsınız¹. Sədri Maqsudova görə çox sevinirəm. O, siyasətdə mənim yetirməmdir. Yusif bəy Akçura da çox sağ olsun.

Mən haqqında hələ 1923-cü ildə Əhməd bəyə, 1924-cü ildə isə sənə yazdığım müddəalar və “desiderata”-da (*ital.:* “istək”, “niyyət” – *Tərc.*) qalırım. Xahiş edirəm, iki əvvəlki məktubumu yenidən oxuyasan və münasibətini bildirəsən. Çünki bu məktublarla bağlı səndən hələ də mahiyyəti üzrə cavab almamışam.

Özün yazmasan da, məlumatım var ki, indi daha yaxşısan və əhval-ruhiyyənin də normaldır. Səhhətinin tam qaydaya düşməsinə arzulayıram. Çox güman, kənddə (Anqora yaxınlığında) olmağının faydası dəyib. Əgər məhz oradan

¹ Əlimərdan bəy 1920-ci illərin ortalarında ailəsi ilə birlikdə uzaq və yad Fransadan özünə doğma saydığı Türkiyəyə köçmək, təcrübəsini, bilik və bacarığını Cümhuriyyət quran türk xalqının xidmətinə vermək istəyirdi. Bu mənada Sədri Maqsudovun (Sədri Maqsudi Aarsal) Türkiyəyə dəvət olunması barədə Mustafa Kamal Atatürk qarşısında məsələ qaldırmış Yusif Akçuranın xeyirxahlığını dostlarına nümunə göstərir, çox güman, ürəyinin dərinliyində onlardan da belə bir addım gözləyirdi. Bütünlükdə adı, şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında Türkiyədə yayılmış xoşagəlməz şayiələrə ilk və qətiyyətli cavabı uzun illər tanıdığı birgə mübarizə və əməl dostlarından – Əhməd Ağaoğludan və Əli bəy Hüseynzadədən umurdu. (*Tərc.*)

Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə məni xatırladığınızı və məni də yanınızda, özünüzlə bir yerdə görməyi arzuladığımız haqda ikicə kəlmə yazsaydınız, çox xoşhal olar, sevinərdim. Bu müddət ərzində mən də daim xəstə olmuşam. Baş ağrılarından, təngnəfəslikdən, qara ciyərimdəki problemlərdən əziyyət çəkmişəm. Barmaqlarımın oynaqlarında, xüsusən də sol əlimdə başlayan ağrılar bir an da olsun toxtamayıb. Qismən də bu səbəbə görə son vaxtlar yalnız kimyəvi karandaşla yazıram. Bütün ailə mənimlə birlikdə Ədhiyyə xanıma və sənə atəşin salamlar göndərir. Uşaqları öpürük.

Hamınız sağ-salamat qalın. Yazmağı yaddan çıxarma.

Səni ürəkdən sevən Əlimərdan Topçubaşi

A.M.Топчибаши. Документы из личных архивов.

1903–1934 гг.

Москва, 2012, с. 188–191.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏYƏ

*1 sentyabr 1926-cı il
St. Cloud*

Əzizim Əli bəy!

Sənin məhkəmədə¹ sorğu-suala tutulmağın haqda “Vakit” qəzetindən kəsilib mənə göndərilən məlumatı oxuyanda, təbii ki, xoşagəlməz şəkildə heyrətləndim. Və yalnız bu zaman məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edildiyini öyrəndim. Ahənginə, qeyri-həssas xarakterinə görə qərəzli olan istintaq xoşuma gəlmədi. Narahat olmağa, prosesi daha ardıcıl izləməyə başladım. Hətta bir hüquqşünas kimi də orada mənə qaranlıq qalan, aydın olmayan çoxlu məqamlar vardı. Amma bununla belə, yenə ürəyimə qarşısıalınmaz bir arzu hakim kəsilmişdi: məhkəmədə müdafiəçin kimi çıxış etmək, sənin qarşında yoldaşlıq və dostluq borcumu yerinə yetirmək haqda düşünürdüm. Lakin necə? Əhməd bəyə yazmaq istəyirdim, bəzi mülahizələrə görə fikrimdən daşındım. Bir nəfər tanışa məktub göndərdim, təəssüf ki, ondan da indiyə qədər cavab yoxdur. Nəhayət, bir neçə gün bundan əvvəl bəraət almağın barədə Sara xanımdan⁶⁰⁰ məktub gəldi, bu gün isə bu barədə “La Republique”⁶⁰¹ qəzetində oxudum.

Əzizim, səni və ailəni xoşbəxt hadisə, başın üzərində dolaşan təhlükədən sağ-salamat xilas olmağın münasibəti

¹ Söhbət İttihad və Tərəqqi partiyasının və ittihadçılar hökumətinin bir sıra tanınmış nümayəndələri üzərində qurulan səs-küylü məhkəmə prosesindən gedir. İzmir yaxınlığında 14 iyun 1926-cı ildə Atatürkün həyatına sui-qəsd cəhdi ilə əlaqədar İstiqlal Məhkəməsi önünə çıxarılanlar arasında Əli bəy Hüseyinzadə də var idi. Sui-qəsdin əsas təşkilatçıları keçmiş İttihad və Tərəqqi partiyasının fəalları olduğundan bu partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvü Əli bəy də şübhəlilər cərgəsindən kənar qalmamışdı. Lakin Ankaradakı məhkəmə prosesində irəli sürülən ittihamların heç biri sübuta yetirilmədiyindən Əli bəy Hüseyinzadə tam bəraət qazanmışdı. (Tərc.)

ilə təbrik edirəm. Uca Yaradanın şəfqətli qəlbi kiçik uşaqlarının, xanımının və dostlarının ürəkdən gələn dualarını eşitdi, səni yenidən ailənin, xalqının rifahı naminə çalışmaq üçün gündəlik dinc əməyə qaytardı.

Səni bərk-bərk qucaqlayır və hər iki gözündən öpürəm. Ailənə səmimi salamlarımı çatdır.

Yeri gəlmişkən, məhkəmə prosesi haqda. Prosesin gedişini Yunis Nadi bəyin⁶⁰² qəzetindən izləyirdim. Lakin düzünü deyim ki, hazırladığı məhkəmə hesabatları məni qətiyyən təmin etmirdi. Əgər prosesi daha əhatəli və daha həqiqətə uyğun işıqlandıran qəzet varsa, mənə onun saylarını göndərmək əziyyətindən yaxanı kənara çəkmə. Əgər Allah görüş qismət eləsə, o zaman, təbii ki, özün hər şeyi yerli-yataqlı danışarsan, mən də bu səciyyəvi proses haqqında mülahizələrimi sənə söyləyəyəm. İndi isə bu barədə hər hansı fikir bildirməkdən özümü saxlayıram.

Bir daha təbrik edir, cansağlığı və işlərinin daim xeyirə calanmasını arzulayıram.

Səni sevən Əlimərdan Topçu

*“Настал момент... предать оглашению”:
азербайджанская эмиграция в письмах,
записках, телеграммах 1920–1937 гг.
Москва, 2015, с. 67–68.*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏYƏ

9 fevral 1924-cü il

St. Cloud

Çox hörmətli Məhəmməd Əmin!

Bütün bu müddət ərzində Sizdən yalnız iki məktub (birinə iki ədəd Bakı bəyannaməsi də əlavə olunmaqla), broşür və jurnalın sonuncu saylarını almışam. Hər şeyə görə təşəkkürümü bildirirəm, lakin təəssüf ki, indi təfərrüatlı cavab yazı bilmirəm. Çünki yenə xəstələnmişdim. Bütöv həftəni yataqda keçirməli oldum. Yalnız bu gün ayağa qalxa bilmişəm. Ümid edirəm ki, bir neçə gündən sonra tamam yaxşı olacağam. O zaman daha ətraflı yazaram. Üstəlik, bəlkə, məqalə də göndərə bildim. Odur ki, hələlik qısa məktubla kifayətlənməli olduğuma görə üzrxahlıq edirəm. İlk öncə Sizə gürcülərlə birlikdə buradakı nümayəndə vasitəsilə Anqoraya (Ankara – *Tərc.*) ünvanladığımız notanın rusca mətninin bir nüsxəsini göndərirəm. Bu nota mənim tərəfindən noyabrın sonlarında hazırlanıb, dekabrın 20-də Çxenkeli ilə birlikdə Anqora nümayəndəsi ilə görüşümüz zamanı sonuncuya təqdim edilib. Təbii ki, biz notanın birgə xarakter daşmasına xüsusi önəm veririk. Sonra bütün yanvar ayı Sovetlərin tanınması kimi ağır məsələ ilə bağlı gərgin gözləntilər içərisində keçdi. Gürcülərlə yenə müzakirələr apardıq. Lakin təəssüf ki, birgə çıxışlar barədə razılıq əldə edə bilmədik (amma günah bizdə olmadı). Nəticədə, Sovetlərin tanınmasına qədər hərə ayrılıqda nota vermək qərarına gəldi. İngiltərədən başqa, İtaliyaya da nota təqdim etdik. Surətini növbəti məktubumla göndərəcəyəm. İndi isə qarşımızda, bədbəxtçilikdən, Sovetlərin bu dövlətlər tərəfindən tanınmasına da reaksiya vermək məsələsi dayanır. Nümayəndə heyətinin

sabah yox, birisigün keçiriləcək iclasında həmin məsələni gürcülərlə birlikdə müzakirə edəcəyik.

Bəli, sonuncu sayılmasa da, çox güclü zərbə almışıq. Bu isə onsuz da ağır olan vəziyyətimizi bir xeyli çətinləşdirib. Çoxdan bəri qanadlarını üstümüzə gərən lənətə gəlmiş dözülməz maddi vəziyyəti də buraya əlavə etsək, insanı son dərəcə əzən, ruhdan salan ab-hava içində olduğumuz aşkara çıxır. Belə bir şəraitdə üstəlik xəstələnmək həmin qaramsar rəngləri daha da tündləşdirir. Bir sözlə, mənzərənin nə qədər kədərləndirici olduğunu təsəvvürünüza gətirə bilərsiniz... Ancaq Allah böyükdür! Ümidimi üzürəm.

Həmişəki kimi, Sizə və bütün həmkarlarımıza səmimi salamlarımı göndərirəm. Xahiş edirəm, məni xoş xatirələrlə andığına görə Abbasqulu Kazımzadəyə⁶⁰³ minnətdarlığımı və salamlarımı yetirəsiniz.

*A.M.Топчибаши и М.Э.Расулзаде. Переписка.
1923–1926 гг.
Москва, 2012, с. 23–24.*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏYƏ

*4/14/15 aprel 1924-cü il
St. Cloud*

Çox hörmətli Məhəmməd Əmin!

Çox böyük kədərlə Bakıda qurbanları arasında bu dəfə bir sıra digər şəxslərlə birlikdə şair Əhməd Cavadın⁶⁰⁴ və Əli Yusifin⁶⁰⁵ olduğu yeni həbslər haqqında eşitdim. Hər ikisinə ürəkdən heyıfsilənirəm. Yaxşı yadımdadır ki, Əli Yusifi şərin, pisləklərin, intiqam və yalanın hökm sürdüyü yerə getməməsi üçün nə qədər dilə tutmuşdum... Təəssüflənmişdim ki, həqiqətən də, çox faydalı ola biləcəyi və bunu iki dəfə əməli surətdə göstərdiyi nümayəndə heyətində onu daimi işlə təmin etmək üçün heç bir imkanım yoxdur. Deyəsən, sonda onu geri qayıtmaqdan çəkəndirmək üçün başqa bir tutarlı dəlil-sübutum qalmamışdı. Nəticədə, bütün işlərində çox ehtiyatlı davranacağı ilə bağlı söz verib Bakıya döndü. Zavallı gənc unutdu ki, vəhşi stixiyanın dağıdıcı qüvvəsi qarşısında heç bir ehtiyatlılıq kömək edə bilməz! Və qarşısına çıxan hər şeyi məhv edən rus bolşevizmi adlı bu dəhşətli qara qüvvə yaxın gələcəkdə də hərəkətini eyni tərzdə davam etdirsə, o zaman Azərbaycanın bütün ziyalıların, bütün gənclərinin məhv ediləcəyindən, həqiqətən də, təlaşa düşmək olar. Beləcə, ölkəni tam başsız qoymaq, onu daha güclü şəkildə öz əsarətinə tabe etmək – haqqımızı tapdalayan işğalçı-zülmkarların xüsusi sinizmlə can atdıqları son hədəf budur.

Təsəlli vermək üçün yazmıram, amma təsvir etdiyim dəhşətli mənzərəni tamamlamaq üçün bildirməliyəm ki, qonşu Gürcüstanda repressiyalar daha qorxunc şəkil alır, fəhlə və kəndlilərə, xüsusən də ziyalılara amansızlıqla divan tutulur. Həm də bütün əlamətlərdən də aydın göründüyü

kimi, Qafqaz xalqlarının cəlladları dəhşətli planlarına heç bir sərəhəd qoymadıqlarından, qarşılarında heç bir maneə görmədiklərindən repressiyalar silsiləsini get-gedə daha əmin-ərxayın tərzdə və inamla həyata keçirirlər. Əmindirlər ki, törətdikləri bütün cinayətlər cəzasız ötüşəcək, xalqlarımızın yardım uma biləcəyi heç bir ünvan, heç bir yer yoxdur. Heyhat, bir çox mənada, doğrudan da, belədir! Və bolşeviklər hər şeyə qadir mütəşəkkilliklərinə, hərtərəfli məlumatlılıqlarına baxmayaraq, özlərini dünənki müttəfiqlərdən necə dərin ziddiyyətlərin ayırdığını yaxşı nəzərə alırlar. İngiltərə, Fransa və İtaliya hətta birlikdə hazırlayıb imzaladıqları Versal müqaviləsində irəli sürülən siyasi məsələlərə münasibətdə necə radikal şəkildə bir-birindən ayrılırlar! Bu ölkələrin iqtisadi maraqları arasında necə dərin və keçilməz uçurumlar mövcuddur! Müharibədən sonra bütün Avropa ölkələrini, hətta Amerikanı necə dərin iqtisadi böhran bürüyüb! Bütün bunlar bolşeviklərin işinə yarayır, istər daxildə, istərsə də xaricdə çoxsaylı problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq, onlar indiki çətin vəziyyətdən öz xeyirlərinə yararlanmağı bacarırlar. Və təbii ki, Avropa dövlətlərinin evlərinin içində bu cür çətin şəraitdə yaşadıkları halda, başqalarına, ələlxüsus da bizə heç bir diqqət yetirməyəcəklərini yaxşı anlayırlar. Biz hamımız – azərbaycanlılar, gürcülər və b. əndişə içərisində vəziyyətin məhz belə şəkil aldığıni görürük. Bu, xüsusi ilə Lozanna konfransından⁶⁰⁶ sonra daha aydın nəzərə çarpır. Çünki əgər sülh konfransı zamanı bizə müəyyən rəğbət göstərirdilərsə, xeyirxah yanaşırdılarsa, sonra mövcudluğumuza sadəcə təhəmmül edirdilər. Lozanna konfransının ardınca isə dəfələrlə şahidi olduğumuz kimi, bizi əksər hallarda ya çoxmənalı sükutla başdan edir, ya da hələlik dözüb dayanmağın, hadisələrin daha məqsədəuyğun şəkil almasını, vəziyyətin yaxşıya doğru dəyişməsinə gözləməyin zəruriliyi haqqındakı məsləhətlərlə yola verirdilər. Həm də əsla gizlətmirlər ki, indiyə qədər elədiklərindən daha artığına ümid bəsləməyə

əsasımız yoxdur. Özümüz xalqlarımızın timsalında yerlərdə daha çox fəallıq göstərməli, eyni zamanda yeni, gənc Türkiyə ilə sıx yaxınlaşma yolunu tutmalıyıq. Görüş və danışıqlar zamanı bəzən məsələyə ciddi yanaşmadıqları nəzərə çarpırdı, daha dəqiq desəm, bizimlə əlaqə yaratmağın, yaxud maraqları uzlaşdırmağın çətinliyi xüsusi vurğulanırdı. Yaxud Avropa ölkələrində sənaye kapitalizmi və fəhlə sinfinin artıq hər yerdə uca səslə, get-gedə artan təkidlə, az qala, bütün keçmiş Rusiya imperiyasını nəzarəti altına almış bolşeviklərin əlindəki zəngin “xammal ehtiyatları”ndan istifadə etməsinin vacibliyini sovet rejimi ilə yaxınlaşma hesabına ölkənin zəngin təbii sərvətlərindən yararlanmaq tələblərini açıq mətnlə diqqətimizə çatdırırdılar. Bolşevizm isə artıq neçə illərdir ki, bütün etirazlara, xalq qəzəbinin sonsuzluğu, rejimin tezliklə çökəcəyi haqqındakı and-amanlara, peyğəmbərliklərə baxmayaraq, mövcudluğunu sürdürür. Vəziyyətin belə şəkil aldığı şəraitdə “işlərimizlə maraqlanmamağın” nəticəsi kimi meydana çıxan soyuqluq daha çox hiss olunurdu, ünsiyyət daha az-az baş tuturdu, öncə qurulmuş münasibətlər əhəmiyyətini itirməyə başlayırdı. Hamıdan əvvəl İtaliya bizdən üz döndərdi. Onun hakimiyyət təmsilçiləri hətta Zaqafqaziya milli nümayəndə heyətlərinin pasportlarına viza verməkdən boyun qaçırmağa başladılar. Hazırda isə italyanlarla adi əlaqə yaratmağın özü də çox böyük çətinliklər bahasına başa gəlir. Sonra ingilis hökuməti bütün nümayəndə heyətlərinin üzvlərinə diplomatik vizaların verilməsinin dayandırılması haqda qərar çıxardı. İndi zərurət yarandığı təqdirdə yalnız adi vizalardan istifadə etmək lazım gəlir. Heç olmazsa, buna görə sağ olsunlar! Fransa Xarici İşlər Nazirliyi də eyni addımı atmaq niyyətində idi. Lakin çətinliklə də olsa, əvvəlki vəziyyəti bərpa etmək mümkün oldu. İşdir, əgər yaxın vaxtlarda Fransa Sovetləri tanısa, təbii ki, münasibətlər dərhal pisə doğru dəyişəcəkdir.

Əlbəttə, söhbət bu və ya digər pasport vizasının əhəmiyyətindən getmir. Əhəmiyyətli olan yanaşma tərzini və

əlaqələrdir. Bunlar isə yuxarıda dediyim kimi, get-gedə daha solğun şəkil almaqdadır. Belə şəraitdə, bədbəxtçilikdən, kassamızın boşluğu (həm də tək-cə azərbaycanlıların yox!) bizi Parisdən kənara hər hansı bir yerə çıxmaq imkanından məhrum edir. Hətta Parisin özündə də mövcud əlaqələrimizi davamlı qoruyub saxlaya bilmirik. Böyük pərişanlıq və təəssüf hissi ilə Çxenkeli ilə birlikdə Londona səfərdən imtina etmək lazım gəldi. Bu qərar hələ Sovetlərin tanınmasından əvvəl, dekabr-yanvar aylarında keçirdiyimiz birgə müşavirədə verilmişdi. (Belə vacib məsələ ilə bağlı yalnız bir nəfərlə məktublaşmaqla fəaliyyətimi məhdudlaşdırmalı oldum). Doğrudur, Çxenkeli də Makdonaldın⁶⁰⁷ hökumət kabinetindən heç kimlə görüşməyə müvəffəq olmadı. Hökumət başçısının özü ilə deyil, kabinet üzvlərindən biri ilə yalnız Sereteli ünsiyyət saxlaya bilmişdi. Bizə bir neçə təsəlliverici xəbəri də məhz o gətirdi. Xəbərlərdən biri ingilis hökumətinin Sovetləri tanıması ilə bağlı məlum akta Zaqafqaziyanın daxil edilməməsi idi. Sereteli ingilis nazirə yalnız İkinci Beynəlmiləlin⁶⁰⁸ icraiyyə komitəsinin üzvü qismində görüşə bilmişdi. Bizimlə söhbətində etiraf etdi ki, Zaqafqaziya məsələsinin Londondakı konfrans zamanı yenidən gündəmə gəlməsi mümkündür. Lakin Seretelidə belə bir təəssürat yaranmışdı ki, hər şey Sovetlərlə danışıqların gedişindən asılı olacaq, əgər konfransda tərəflər aralarında hələ də mübahisəli qalan əsas məsələlərdə razılığa gələ bilsələr, “əlbəttə (daha sonra Sereteli sözlərinə əlavə etdi), o zaman İngiltərə bizdən ötrü Sovetlərlə əlaqələrini korlamayacaq”. Öz-özlüyündə aydındır ki, Sizə göndərdiyim “Sovetlərin tanınmasının əhəmiyyəti” adlı yazıda bu təfərrüatlar özünə yer tapa bilməzdi. Həm də bir çox məqamlarla bağlı hələ də bitərəf qalmağa üstünlük verirəm. Yeri gəlmişkən, bildirməliyəm ki, xatırladığım məsələ ilə bağlı mən azərbaycanlılarla gürcülərin məhrəmanə toplantısında məruzə

ilə çıxış etmişəm. Məruzəmin yekun hissəsindəki nəticələrin əks olunduğu nüsxəni sizə göndərirəm.

Təbii ki, yuxarıda deyilənlərdən bizim məsələmizin burada tam ümitsiz vəziyyətə düşməsi qənaətinə gəlmək olmaz. Çünki taleyin bütün oyunlarına baxmayaraq, bizim məsələ həmişə, xüsusən də Sovet Rusiyasındakı vəziyyətlə bağlı müzakirələr zamanı qaldırıla bilər və qaldırılmalıdır. Ona görə də indi burada bizə münasibətdə yaranmış son dərəcə kədərli şəraitə baxmayaraq, heç bir vəchlə nəinki işimizi dayandırmaqdan, hətta meydanı boş buraxıb kənara çəkilməkdən əsla söhbət gedə bilməz. Hələ orasını demirəm ki, qonşularımızın təşkilatları fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Yalnız üzləşdiyimiz mövcud çətinliklərdən çıxış edərək müəyyən dəyişikliklər, işin xarakter və istiqaməti ilə bağlı yeniliklər haqda danışmaq mümkündür. Həmin dəyişiklik və yeniliklər də sadəcə indiki çətinliklərin təbiətindən doğmalı, onlardan xilas olmaq üçün vasitəyə çevrilməlidir. Buradakı işimizin vaciblik və əhəmiyyətini bir daha vurğulamaq şərti ilə belə bir həqiqəti də təsdiq etmək zəruridir ki, indi fəaliyyətimiz üçün əsas ağırlıq mərkəzi Şərqdə, sərhədlərimizə yaxın yerlərdə olmalıdır. Həm də bu yalnız dünən meydana çıxan zərurət deyil, əvvəllər də belə olub və aradan keçən bütün müddət ərzində aktuallığını saxlayıb. Təsadüfi deyil ki, Lozanna konfransından sonra bizi Yaxın Şərqə göndərməklə bağlı məsləhətləri daha tez-tez eşitmək mümkündür. O Yaxın Şərqə ki, Avropa dövlətləri orada özləri üçün təhlükə görür və bizi də getməkdən çəkindirirdilər. Deməyə ehtiyac varmı ki, bütün bu illər ərzində biz heç nəyə baxmadan məhz həmin istiqaməti, özümüzlə yaxın və doğma olan yerləri qətiyyən diqqətdən yayındırmamışdıq.

Lakin bəzən müəyyən ani şərtləri diqqətimizi çəksə də, indiyə qədər özümüzlə münasibətdə zəruri olan həssaslığı, yanğını hiss etməmişik. İnanıram ki, müvəqqəti və daha çox ilk baxışdan belə görünən “soyuqluq” ötüb keçəcək, təbii

yaxınlıq özünü göstərəcək. Bundan ötrü isə ilk növbədə işimizə əngəl olan, mövcud vəziyyətdə normal əlaqə və rabitənin yaradılmasına imkan verməyən maneələr aradan qaldırılmalıdır. Bu maneələrin kökü çox dərinədir. Onları hadisə və proseslərin mahiyyətində, Türkiyəni əvvəlcə tam iflas həddinə gətirən, sonra məhv olmuş dövlətin külü içərisindən xoşbəxt dirçəlişə yol açan milli ruhun xilasedici oyanış və intibahında axtarmaq lazımdır. İndi sonuncusu 1921-ci il 16 mart tarixli Moskva müqaviləsi⁶⁰⁹ şəklində meydana çıxan həmin səbəblər haqda burada danışmağın yeri deyil. Lakin problemin kökü də məhz bu səbəblərdədir. İstənilən halda məsələ bizdən “narazılıq”da deyil. Əgər, həqiqətən də, hər şey belədirsə, əgər hər şey bizim “günahkar” olmağımızla bağlıdırsa, o zaman bu, düzələn işdir. Bütün xalqın müqabilində onbeş-iyirmi nəfər hətta həqiqətən də, “günahkar” azərbaycanlı nədir ki? O zaman mən birinci kənara çəkilməyə, yox olmağa, bir sözlə, hər cür qurban verməyə hazırım. Təki bunun, həqiqətən də, yardım gözləməyə haqqı olan xalqıma bir köməyi dəysin.

Gördüyümüz kimi, uzunmüddətli passiv münasibət hər yerdə və hər şeydə özünün müstəqim mənfi, məhvedici təsirini büruzə verir. Bütün zərbələr isə ilk növbədə zavallı xalqa dəyir. Bu xalq siyasi cəhətdən boğulub, iqtisadi baxımdan kölə vəziyyətinə salınıb, onun əxlaqını gündəndən daha artıq dərəcədə pozurlar, etnoqrafik cəhətdən yad ünsürlərin zorakılığına məruz qalıb, hər gün yalançı doktrinaların, ikiüzlülüyn, saxtakarlığın, zorakılığın, repressiya, hədə və ölümün ustalıqla qurulmuş torlarında daha artıq dərəcədə dolaşır. Belə passiv münasibət həm burada, həm də yerlərdə işə mane olur, hər kəsi dalana dirəyir, çıxılmazlığa salır... Bu yanaşma tərzini eyni zamanda ən yaxın qonşularımızla buradakı münasibətlərin səmimiyyət zəminində qurulmasına mane olur. Az qala bütün əlaqələrimizin kəsildiyi erməniləri bir tərəfə qoysaq, hətta gürcülər də

düşünürlər ki, Türkiyə ilə əlahiddə, xüsusi əlaqələrimiz var, bizi çox sıx bağlar birləşdirir, daim yazışıyıq, ancaq sadəcə bürüzə vermirik, onlardan gizlədirik, görüşdüyümüz vaxtlar isə yalnız hələ gözləmək lazım olduğunu deyirik. Belə çıxır ki, bu cəhətdən ümumi işimizdə mühüm qarşılıqlı razılıq və həmrəyliyə mane olan dissonans yaranır. Ayrı-ayrı çıxışların mənbəyini də burada axtarmaq lazımdır. Əlbəttə, biz türklərin indiki idarəçilərinin işindən hər zaman məmnun deyilik, lakin mümkün xoş münasibətlərin qorunub saxlanması üçün əlimizdən gələni etməyə çalışırıq.

Təəssüf ki, bizə olan bu passiv münasibətlə bağlı Konstantinopoldan da heç bir cavab ala bilmirik. Siz az yazırsınız. Qalan siyasi xadimlərimizin heç birindən isə yerli-dibli səs-səmir çıxmır. Bir ara yazmışdınız ki, Əhməd bəylə məktublaşırırsınız və sonradan o Konstantinopola köçdü. Həmin yazışmadan nə hasil oldu? Digər mənbənin məlumatından bilirəm ki, Əhməd bəy bizimlə razı deyil və işlərin indiki gedişini bəyənmir. Bu, doğrudan da, belədirmi?

Bu günlərdə Rauf bəy¹ yanımda oldu. O hesab edir ki, istisnasız olaraq bütün Qafqaz xalqları bir-birləri ilə sıx əlaqə qurmalı, birlikdə işləməlidirlər. O, bütün nümayəndə heyətlərinin üzvləri ilə görüşdü. Öz aramızda qalsın, amma 10 iyun 1921-ci il tarixli ümumi bəyannamə ilə bağlı bizi xeyli sakitləşdirdi və bildirdi ki, həmin bəyannamə sadəcə siyasi addımdır. Həmin sənədi elə bu cür də başa düşüblər, əhəmiyyət verməyiblər və heç kimi günahkar saymayıblar. Təəssüf ki, hər şey haqqında geniş yazı bilmirəm. Son dərəcə ehtiyatlı olmaq haqqında Rauf bəy özü də xahiş etdi...

Sovetlərin tanınması ilə əlaqədar ingilis hökumətinə təqdim olunan hər iki notanın nüsxələrini fərdi qaydada

¹ Türkiyə Cümhuriyyətinin üçüncü baş naziri Hüseyn Rauf Orbay nəzərdə tutulur. Tərəqqipərvərlər Partiyasının qurucuları sırasında yer aldığından həmin dövrdə onun Mustafa Kamal Atatürklə münasibətləri pozulmuşdu və bir neçə il siyasi mühacir kimi Avropa ölkələrində yaşamağa məcbur olmuşdu. (Tərc.)

Sizə göndərirəm. Əvvəlcə onları göndərməkdən çəkildim. Çünki əvvəla, əlimin altında rusca surətləri yox idi, digər tərəfdən isə Londondan xahiş eləmişdilər ki, atdığımız addımlarla bağlı heç kimə məlumat verməyək. Təbii ki, mən gürcülərlə birlikdə qəbul etdiyimiz qərara tabe olmalı idim. Lakin “Yeni Kafkasya”nın⁶¹⁰ 13-cü sayından da göründüyü kimi, bu qərar artıq pozulub. Oxşar notalar İtaliya hökumətinə də təqdim edilmişdi.

Bilirsiniz, “ehtiyatlılıq” haqqında bütün xəbərdarlıqların əvəzinə şəxsən orada olmaq, Sizə və digər siyasi xadimlərimizə hər şey haqda təfərrüatlı məlumat vermək, fikir mübadiləsi aparmaq, ümumi fəaliyyətimizin əsaslarını və gələcək hərəkət planımızı işləyib-hazırlamaq nə qədər ürəyimdən keçir?! Bu, mənim çoxdankı arzumdur, onu yerinə yetirməyin, gerçəyə çevirməyin zəruriliyi indi daha güclü və kəskin şəkildə hiss olunur. Lakin bədbəxtlikdən, bu istəyimi həyata keçirmək hazırda mümkün deyil. Çünki əvvəllər də yazdığım kimi, nümayəndə heyətinin və ayrılıqda hər birimizin maddi vəziyyəti artıq çoxdan son dərəcə acınacaqlı şəkil alıb. Bu istiqamətdə göstərilən bütün cəhd və təşəbbüslərimiz, bütün istək və tələblərimiz səmərəsiz qalıb. Yaranmış şərait London konfransına getmək imkanlarının da qarşısını alır. Eyni zamanda orada iştirakın ümumi işimizə faydalı olacağı hər kəs tərəfindən etiraf edilir.

Bax bu səbəbdən də şəxsi görüşlərdənsə (ələlxüsus Konstantinopolda) yazışma imkanları ilə məhdudlaşmaq lazım gəlir. Ona görə, Sizdən xahiş edirəm ki, bütün bəhs olunan məsələlər, eləcə də göndərdiyim nota surətlərinin məzmunu barədə ümumən məsələni çox geniş yaymadan başqa yoldaşlarımızla da danışasınız. İndi London konfransı proqramının iqtisadi və maliyyə tərəfləri ilə bağlı notanın hazırlanması ilə məşğulam.

* * *

“Yeni Kafkasya”da əməkdaşlığım ilə bağlı məsələ ilə məktuba yekun vurmaq istəyirəm. Gizlətmirəm ki, bəhs etdiyim əməkdaşlığın səviyyəsindən özüm də məmnun deyiləm. Çünki təsadüfi işlərə öyrənməmişəm. Ona görə də hələ noyabr ayında “Yeni Kafkasya”da məqalələrlə çıxış edəcəyim barədə Sizə yazanda bu işi müəyyən plan üzrə aparılan sistemli yaradıcı fəaliyyət kimi təsəvvür edirdim. Təəssüf ki, çətinliklər meydana çıxdı. Onların bir hissəsi proqram və nəşrin texniki şərtləri ilə, digər hissəsi isə mənim özümlə bağlı idi. Güman edirdim və indi də həmin fikirdəyəm ki, “Yeni Kafkasya” jurnalı öz qarşısına bütünlükdə rus bolşevizminə və xüsusən də bizim ölkənin vəziyyətinə münasibət məsələsində türk ictimai fikrinə müəyyən təsir göstərmək vəzifəsini qoymalıdır. Bu iş qismən yerinə yetirilir. Lakin Siz hesab edirdiniz ki, ölkəmizin hüdudlarından kənarında yaşayan həmvətənlərimizə də mənəvi qida vermək lazımdır. Əlbəttə, çox yaxşı olardı ki, biz gündəlik böyük qəzet və həftəlik böyük jurnal nəşr etmək imkanına malik olaq, onlarda cari siyasi həyat, iqtisadiyyat, ədəbiyyat, elm, mədəniyyət və s. bölmələri fəaliyyət göstərsin. Amma buna gücümüz və vəsaitimiz yoxdur. Mən əvvəlcə, Sizin istədiyiniz kimi, ümumi siyasətin icmalını vermək istəyirdim. Lakin son dərəcə zəngin məzmunlu və belə sürətlə dəyişən proses barəsində iki həftədə bir dəfə söhbət açmaq nə dərəcədə məqsəduyğundur? Mənə elə gəldi ki, iki həftədə bir dəfə ingilislərin, italyanların, ispanların və başqalarının məqsədləri haqda danışmaq və bu zaman Şərqdə cərəyan edən maraqlı proseslər, yaxud xilafət barədə yerli-dibli susmaq tamamilə anormal bir hadisə və yanaşma tərzidir. Lakin indi bizə də aidiyyəti olan bu sonuncu məsələlər barədə yazmaq mümkündürmü? Bir sözlə, mənim fikrimcə, jurnal indiki şəraitdə yalnız istiqamətinə deyil, məzmununa görə də istisnasız şəkildə antibolşevik xarakter daşmalıdır; kütlənin

nifrətini qazanmış rejim burada hərtərəfli və arasıkəsilməz şəkildə tənqid olunmalıdır. Belə tənqid və mövcud böhranlı vəziyyəti əks etdirən bacarıqla seçilmiş faktiki materiallar türk əfkari-ümumiyyəsinə, ələlxüsus da Anqoranı bizim, onların özlərinin, bütün dünyanın – bir sözlə, hamının necə bir təhlükə ilə üz-üzə qaldığına inandıra bilər. Bir daha təkrar edirəm: bütün məsələləri əhatə edən jurnal nəşrinə hamıdan çox mən sevinərdim. Bilirəm ki, indiki nəşrin imkanları məhduddur, Siz özünüz də mənim ilk məqalələrimi çap etmək üçün texniki şərtlər baxımından çətinliklərlə üzləşmişiniz. Nəhayət, məqalələrimin mütləq tərcümə olunmaq zərurəti məni həddən artıq kədərləndirir. Bu qüsurumdan (ana dilində yazı bilməmək nəzərdə tutulur – *Tərc.*) özüm də əzab çəkirəm. Eyni zamanda tərcümə işinin uzun vaxt aparmasına və müəyyən narahatlıq doğurmasına baxmayaraq, nəticəsi məni çox az təmin edir. Bəzən özüm öz sətirlərimi tanıya bilmirəm. Bir fransız müəllifinin dediyi aşağıdakı sözlər heç də təsadüfi sayılmamalıdır: “Tərcümə – orijinalın ən pis surətidir”. Əlbəttə, jurnal məqalələri üçün tam dəqiqlik tələb etmək olmaz. Lakin tərcümə orijinaldakı fikri ifadə etmirsə, bundan pərt olmamaq, darılmamaq qeyri-mümkündür. Bu, məni çox sıxır, ona görə də sənədlərin orijinaldan gətirdiyim hissələri istisna olmaqla, fikirlərimi mümkün qədər sadə ifadə etməyə çalışıram. Məni məqalələrimin altında imzama qoymaqdan çəkindirən səbəblərdən biri də budur. Başlıca səbəb, təbii ki, rəsmi statusumdur. Lakin dediklərimdən elə nəticə çıxarmayın ki, yazılarımda tərcüməsini tamamilə zay hesab edirəm, yaxud bundan sonra jurnala məqalə göndərmək fikrində deyiləm. Sadəcə tərcümə məsələlərinə və əməkdaşlığımızın xarakterinə münasibətimi bildirmək istədim. Çox təəssüf ki, jurnalın texniki işlərini öz üzərinə götürməklə nəticədə Sizə lazımı adamlarla daha çox əlaqə saxlamaq, lazımı yazışmaları daha tez-tez və təfərrüatlı şəkildə həyata keçirmək üçün müvafiq imkan yarada biləcək köməkçiləriniz yoxdur.

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

Ağa Mehdi Cəfərovun⁶¹¹ ölümü barədə çox böyük təəssüf hissi ilə öyrəndim. Söz ola bilməz ki, mərhum olduqca bacarıqlı və vicdanlı Azərbaycan sənayeçilərindən biri idi. Bunun da sayəsində hamının hörmətini qazana bilmişdi. Amma onun ölümünün səbəbləri mənə qaranlıq qaldı. İmkanınız varsa, araşdırın və məlumat verin. Burada xəbər yayılıb ki, həbsxanadakı gənclərimiz aralarında Əli Yusif də olmaqla aclıq elan ediblər. Həqiqətən də belədirmi? Ümumiyyətlə, onun, Əhməd Cavadın və başqalarının gerçək vəziyyəti haqqında məlumatınız varmı?

Mənimkilər hamısı Sizə salam göndərirlər. Salamlarımı bütün tanıdığım adamlara və Abbasqulu Kazımzadəyə çatdırın. Salamət qalın.

Əlimərdan T.

A.M.Топчибаши и М.Э.Расулзаде. Переписка.

1923–1926 гг.

Москва, 2012, с. 26–33.

561

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏYƏ

5–8 dekabr 1924-cü il
St. Cloud

Çox hörmətli Məhəmməd Əmin!

“Yeni Kafkasya” üçün son günlərin ağırlı məsələlərinə həsr olunmuş məqalə göndərirəm. Doğrudur, bir qədər uzun alınıb, çünki Misirdə baş verən hadisələr haqqında danışmaq zəruri idi. Əslinə baxanda, bu mövzu ilə bağlı daha çox yazmaq olardı və əlimin altında da kifayət qədər material var. Lakin hələlik siyasi səciyyəli və digər xarakterli mülahizələrə görə bir az məsafə saxlamaq lazım gəlir. Yeri gəlmişkən bir ingilis qəzetinin Parisin “Gaulois”⁶¹² adlı qəzetinə istinadən yazdığı kimi, Əhməd Ağaoğlunun Anqorada, Böyük Millət Məclisində Misir məsələsində İngiltərə hökumətinin əleyhinə çıxış etməsi xəbəri doğrudurmu? Əgər bu haqda türk qəzetlərində məlumat varsa, həmin qəzetin bir nüsxəsini, yaxud xəbəri qəzətdən kəsərək mənə göndərməyinizi xahiş edirəm. Həm də mümkünsə, yazın, bu çıxış necə təəssürat doğurub? Bolşevik hərəkatı burada hamını lərzəyə gətirib. Hətta Sovetləri tanımağın tərəfdarı olan fransız ünsürləri və fransız qəzetləri də indi böyük bir qəzəblə bolşeviklərin üzərinə hücumu keçirlər. Aşağı palatada və senatda ciddi müzakirələrin aparılacağı gözlənilir. O zaman sizə yazaram.

Hələlik. Ən yaxşı arzularımı çatdırıram.

Əlimərdan T.

P.S. Bu gün Bakıdan noyabrın əvvəllərinə dair məlumat almışam. Həyat daha da ağırlaşdı, təhsil müəssisələri ixtisara salınır, məktəblər bağlanır. Hələlik fəaliyyət göstərən məktəblərdə isə “yardım komitələri” təşkil olunub. Bu komitələr “üzvlük

haqqı” adı altında valideynlərdən pul yığmaqla məşğuldur. Təhsilin guya pulsuz olduğunun elan edilməsinə baxmayaraq, valideynlərdən toplanan məbləğdən müəllimlərə maaş verilir. Məktəblərin hamısında yerlipərəstlik, qohumbazlıq və rüşvətخورluq baş alıb gedir. Maliyyə vəsaiti çatışmadığından, daha doğrusu, satmağa və istehsal etməyə bir şey olmadığından bəzi ticarət və sənaye müəssisələri işini dayandırır. Özəl ticarət tamamilə aradan qaldırılıb, əhali heç bir güzəşt bilmədən, son dərəcə amansızlıqla tələb olunan vergilərin ağır yükü altında inləyir. İndi sovet hakimiyyətinin bütün diqqəti komsomola yönəlib. “Köhnə” işçiləri birdəfəlik sıradan çıxarmaq üçün ümid yalnız yeni yetişən gəncliyədir. Dilənçilik, əxlaqsızlıq və pozğunluq təsvirə gəlməyəcək səviyyədədir. Bu yaxınlarda bir pioner təşkilatının rəhbəri həbs olunub. Sən demə, təşkilatdakı bütün yeniyetmə qızların namusunu ləkələyibmiş. Üstəlik də bu dəyyəus Leninin portreti qarşısında qızların hamısına and içdiribmiş ki, sirrin üstünü heç zaman açmayacaqlar.. Vəzifə sahibləri yalnız öz başlarının həyindədirlər. Bakının mərkəzi və ətraf kəndləri ruslarla doldurulub. Onlar isə həyatın daha da bahalaşmasına, əxlaqsızlığın və müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına, bütöv cəmiyyətin xəstə ruhda köklənməsinə səbəb olurlar”.

*A.M.Топчибаши и M.Э.Расулзаде. Переписка.
1923–1926 гг.
Москва, 2012, с. 67–68.*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏYƏ

20 oktyabr 1925-ci il
St. Cloud

Çox hörmətli Məhəmməd Əmin!

Avqustun 5-də Xolovka⁶¹³ vasitəsi ilə göndərdiyiniz məktubu yalnız oktyabrın 2-də aldım. Avqustun 12-də yazdığım məktub kağızınıza cavab kimi qəbul oluna bilər. Sonra Sizdən Konfederatlar Komitəsi⁶¹⁴ ilə bağlı 19 oktyabr tarixli başqa bir məktub aldım. Göndərdiyiniz məlumatlar nümayəndə heyətinin iclasında açıqlandı. Bu günlərdə isə Üçlər müşavirəsi⁶¹⁵ həmin məsələyə həsr edildi. Məlum oldu ki, Parisdə heç bir təşkilat adı çəkilən komitə tərəfindən onun sonuncu demarşları, xüsusən də diplomatlarla söhbətləri barədə müstəqim şəkildə heç bir məlumat almayıb. Eyni zamanda Konfederatlar Komitəsi hələ də Parisdəki Azadlıq Komitəsinin⁶¹⁶ məktubuna cavab verməyib. Həmin məktubda isə onun öz tərkibində bütün təmayüllərin nümayəndələrini birləşdirməsi təklif olunurdu. Sizin “Mdivani⁶¹⁷ ilə indiki şəkildə Konfederatlar Komitəsinin işində iştirak etməyi özünü üçün mümkün saymamağınız” haqqında məlumatınız həmin qurumun indiyə qədər susması məsələsinə müəyyən aydınlıq gətirir.

İstər Azərbaycan nümayəndə heyəti, istərsə də Üçlər müşavirəsi həmrəy şəkildə dost dövlətlərin təmsilçiləri ilə danışıqlarda Konstantinopol kimi mühüm bir mərkəzdə ayrı-ayrı Qafqaz qrupları arasında münaqişələrin dərinləşdirilməsi kimi son dərəcə ziyanlı bir təmayülə yol verilməsi (xüsusən də indiki kimi həyəcanlı bir zamanda!) məsələsinə olduqca təəssüfləndiyini bildirdi. Hər iki iclasda bir daha vurğulandı ki, partiya, qrup və digər fikir ayrılıqlarının mövcudluğu şəraitində Qafqaz xalqlarının (azərbaycanlılar, gürcülər, dağlılar) hazırkı təşkilatlarının həmrəy mövqedən çıxış etməsi

mümkün və zəruridir. Bu, Qafqazın azad olunması, Qafqaz xalqlarının yenidən milli müstəqilliklərinə qovuşması kimi məsələdə xüsusi ilə vacib və əhəmiyyətli. Hələlik ən mühüm növbəti ümumi vəzifəmiz olan bu məsələnin həllində bir-birindən ayrı fəaliyyət göstərmək, bununla da qüvvələrin parçalanmasına imkan yaratmaq nəinki arzuolunmaz, hətta ziyanlı dəstxət sayılır. Müəyyən bir təşkilat, yaxud qrupun öz yaxasını bu vəzifələrin icrasından kənara çəkməsi də eyni meyarla dəyərləndirilir. Təbii ki, həmin sözləri ümumi işimizi ilk növbədə xarici təmsilçilərin yanında gözdən salan hərəkət və addımlar haqda da demək lazımdır. Bu mülahizələr zəminində üç xalqın bərabər əsaslara malik ümumi təşkilatının yaradılması orta qaygımız olmalıdır. Üçlər müşavirəsi bundan sonra da belə bir orqanın ərsəyə gətirilməsi məsələsində təkid edəcəkdir. Çünki məhz həmin orqan Qafqaza ən yaxın və ən mühüm mərkəzdə faktiki şəkildə ümumi məsələlərimizlə məşğul ola bilər.

Üçlər müşavirəsinin bəhs etdiyim məsələ ilə bağlı mülahizələrinin qısa xülasəsi təxminən belədir. Üçlər müşavirəsi hələlik Konfederatlar Komitəsindən alınacaq cavabı, bu komitənin son təşəbbüsləri ilə bağlı daha ətraflı məlumatın daxil olmasını, cənab Xolovka, hətta ola bilsin ki, Konstantinopoldakı polyak nümayəndəsi ilə görüşün nəticəsini gözlədiyindən son qətnaməsini ortaya qoymağa tərəddüd göstərmişdir.

Sözlərimə onu da əlavə edim ki, nümayəndə heyəti indiki şəraitdə bizim ayrı-ayrı qruplar arasındakı açıq mübarizə bir yana qalsın, hətta fikir ixtilaflarının, mövqe toqquşmalarının ortaya çıxarılmasının ümumazərbaycan işinə fayda gətirməyəcəyini ayrıca vurğuladı. Xüsusi ilə Varşavaya verilən məlumat məsələsində ümumi işimizə daha faydalı olan xəbərlərin alınmasının əhəmiyyəti göstərildi. Eyni zamanda nümayəndə heyəti hesab edir ki, Qafqaz məsələsinə diqqətin zəifləməsindən hər vasitə ilə uzaq dayanmaq lazımdır.

Nəhayət, özünüzün də yazdığınız kimi, göndərəcəyiniz məlumatlardan biz burada Polşa nümayəndəsi ilə gələcək görüşümüzdə istifadə edə bilərdik. Yeri gəlmişkən, Sizə onu da deyim ki, mən burada cənab Xolovka ilə uzun müddət söhbət etdim. Əgər o, həqiqətən də, Polşa Xarici İşlər Nazirliyində müəyyən nüfuza malikdirsə, o zaman Konstantinopoldakı Polşa səfirinin götürdüyü dəstxətin dəyişəcəyinə ümid çox azdır. Hər halda, məndə belə təəssürat yarandı...

Konfederatlar Komitəsi haqqındakı məlumatımı başa çatdırarkən həm özümün, həm də nümayəndə heyətinin adından Sizdən xahiş edirəm ki, ümumi işimiz naminə Azərbaycanın ziyalı qüvvələrinin səylərinin birləşdirilməsi istiqamətindəki fəaliyyətinizi dayandırmayasınız. Biz ziyalı qüvvələrlə o qədər də zəngin deyilik və Azərbaycanın xilasını kimi mühüm məsələdə onların arasında heç bir fikir ayrılığı olmamalıdır.

Digər məlumatlar arasında, təbii ki, bu günlərdə Müttəfiqlərlə Almaniyanın Lokarnoda⁶¹⁸ əldə etdikləri razılıq məsələsinə diqqət yetirdiniz. Bu, indi günün, siyasət adamlarının və mətbuatın əsas mövzudur. Siyasətçilərin fikrincə, Avropa xalqlarının yaxınlaşması baxımından yeni era başlanır. Əgər Sovet Rusiyası əsaslı şəkildə dəyişməsə, tam təcrid vəziyyətinə düşəcəkdir və s. Bu gün Paris qəzetləri artıq Çiçerinin Brianla⁶¹⁹ görüşmək üçün bura gəlməsindən yazırlar. Düşünmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərin yeni düzəni bizə də təsirsiz ötürməyəcək. Gözləmək lazımdır. Bəs Türkiyədə nə düşünürlər? Bir daha Sizdən xahiş edirəm ki, gündəliyə çıxarılan məsələ ilə əlaqədar bütün yeniliklərdən bizi hali edəsiniz. Eyni zamanda Azərbaycanla bağlı nə düşündüyünüzü bildirəsiniz. Sentyabrın 15-də nümayəndə heyətimiz adından Millətlər Liqasına nota göndərdim. Çünki nədənsə, müştərək nota təqdim etmək məsələsi əngələ düşdü. Bizim notamızda Azərbaycanın mövcud mənzərəsi əks

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

olunur, eyni zamanda Moskvanın Bakını və Bakı rayonunu Azərbaycandan qoparmaq cəhdlərinə münasibət bildirilir. Notanın sonunda Millətlər Liqasının diqqəti Azərbaycanın zorakı işğalına yönəldilir və müstəqilliyimizin bərpası üçün Liqanın mənəvi yardımını xahiş olunur. İndi hamımız burada Lokarno konfransının nəticələrini gözləyirik. Ondan sonra ümumi iclaslarımız yenidən başlanacaqdır.

Hələlik. Salamət qalın. Bizim hamımızdan hamıya salam!

**Sizə hörmətlə,
Ə.Topçubaşı**

*A.M.Топчибаши и М.Э.Расулзаде. Переписка.
1923–1926 гг.
Москва, 2012, с. 113–115.*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏYƏ

26 fevral 1926-cı il
St. Cloud

Çox hörmətli Məhəmməd Əmin!

Sizin Azərbaycan mətbuatı, xüsusən də mərhum Həsən bəy Məlik-Zərdabi və onun ərsəyə gətirdiyi “Əkinçi” qəzeti – milli mətbuatımızın bu ilk qaranquşu ilə bağlı məlumatlar göndərilməsi haqqında nümayəndə heyətinə ünvanlanmış müraciətinizi aldım.

Məsələ ilə bağlı Sizə bildirməliyəm ki, nümayəndə heyətinin sərəncamında heç bir məlumat və material yoxdur.

Azərbaycan mətbuatının 50 illiyinin qeyd olunmasına gəldikdə, biz burada gücümüz və imkanlarımız çatdığı qədər həmin tarixi hadisəyə hələ bir neçə ay bundan əvvəl öz töhfəmizi verməyə səy göstərdik. Həsən bəyin dul qadınının, mənim qaynanamın xahişi ilə “Əkinçi” yaradıcısının xatirəsinə və onun fəaliyyətinə həsr olunmuş böyük bir məqalə yazdım və hələ noyabr ayında tam şəkildə Hənifə xanımın sərəncamına verilmək şərti ilə Bakıya göndərdim. Sonra isə “Əkinçi”, habelə “Həyat” və “Kaspi” də daxil olmaqla, digər mətbuat orqanları haqqında yaddaşımda qorunub saxlanmış məlumatları Ceyhun bəy Hacıbəyli ilə bölüşdüm. Həmin məlumatlar əsasında Azərbaycan mətbuatının tarixi haqqında referat hazırlandı. Ceyhun bəy bu referatı “Societe Asiatique”-də⁶²⁰ oxudu.

Təəssüf ki, biz yalnız bunlarla kifayətlənməli olduq. Şəxsən mən çox təəssüf edirəm ki, əlimin altında nə Azərbaycan mətbuatı haqqında qeydlərimin əlyazması, nə də qəzetlərin, xüsusən də “Əkinçi”nin komplekti var. Bunlar hamısı, bədbəxtçilikdən, Bakıda məhv olub.

Mən indi də bilmirəm ki, Hənifə xanım ona göndərdiyim (imzasız) məqalədən necə istifadə etdi? Məqalə o zaman

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

yazı makinasında bir neçə nüsxədə yazılmışdı. Onları babaları haqqında xatirə kimi uşaqlarımın arasında payladım. Məndə bir nüsxə də qalmayıb. Lakin böyük qızımda var. Düşünürəm ki, onda olan nüsxədən Həsən bəy və “Əkinçi” haqqında bəzi məlumatlar götürə bilərsiniz. İstəyirsinizsə, kürəkənim Ələşrəf bəy Sultanoğluna müraciət edin, o, həmin nüsxəni bir-iki günlüyə sizin ixtiyarınıza verə bilər. Əgər hər hansı bir dəyişiklik etsəniz, mənbəni göstərməyə bilərsiniz. Hər ehtimala qarşı kürəkənimin ünvanını Sizə göndərirəm:

1) Adrian han (karvansara), Qalata, Konstantinopol.

2) Çie Hürriyyət, Villa Zəki bəy, San-Stefano.

“Yeni Kafkasya”nın 8-ci sayını aldım. Çox sağ olun. 2 fevral tarixli məktubuma cavab gözləyirəm.

Salamlarımı göndərirəm.

**Sizə hörmətlə,
Əlimərdan T.**

P.S. *Buradakı erməni dairələri Zaqafqaziyada kütləvi həbslərin aparılması haqqında məlumat yayıblar. 1500 nəfərdən çox adamın saxlandığını deyirlər, onlardan 1000 nəfərdən çoxu Azərbaycandan və Gürcüstandandır.*

Bizim kimi gürcülərin də məsələdən heç bir məlumatı yoxdur. Əgər bu barədə hər hansı bilginiz varsa, xahiş edirəm, təcili şəkildə mənə də çatdırın.

A.M.Топчибаши и M.Э.Расулзаде. Переписка.

1923–1926 гг.

Москва, 2012, с. 127–128.

CEYHUN BƏY HACIBƏYLYƏ

2 avqust 1921-ci il
Paris

Çox hörmətli Ceyhun bəy!

“Le Temps” qəzetinin 1 avqust tarixli sayındakı qeydlə¹ bağlı Sizin təklif etdiyiniz şəkildə tədbir görülməsinin nəticə etibarilə hər hansı faydası olmayacaq. Əlbəttə, mən Abbas bəydən xahiş edərdəm ki, gedib danışsın². Amma redaksiya, bir qayda olaraq, təkzib vermir. Üstəlik, indi cənab Tavernye də burada yoxdur. Məncə, ən yaxşı çıxış yolu Konstantinopoldan göndərilən məlumatda mərhumun şəxsiyyətini fərqli şəkildə işıqlandırmaq, xüsusən də bu alçaq hərəkətin doğurduğu qəzəb hissini daha dolğun ifadə etməkdir. Yeri gəlmişkən, həqiqətən də, nümayiş xarakteri daşmış dəfn

570

¹ Fransız qəzetində çap olunan həmin qeyddə Azərbaycan Cümhuriyyətinin keçmiş daxili işlər nazir Behbud xan Cavanşirin İstanbulda erməni terrorçusu, “milli ordunun əsgəri” Misak Torkakyan tərəfindən öldürülməsindən bəhs edilir və mərhum Bakıda “erməni soyqırımını”nın təşkilatçılarından biri kimi qələmə verilirdi. (Tərc.)

² Abbas bəy Atamalıbəyov aparılan “danışıqlar”ın nəticəsi haqqında C.Hacibəyliyə ünvanladığı 4 avqust 1921-ci il tarixli kiçik məktubda yazırdı: “Bu gün Cavanşir haqqında “Le Temps” qəzetində yayılmış qeydlə bağlı cənab Tavernye ilə söhbət etdim. Boynuna aldı ki, hər şey onun günahı ucbatından olub. Məzuniyyətdən qayıdandan sonra həmin qeydi yazı masasının üzərində görüb və məsələnin mahiyyətinə varmadan dərhal çapa göndərib. İndi özü də etiraf edir ki, gərək yazı çapa imzalanmadan əvvəl bizimlə məsləhətləşəydi, yalnız bundan sonra qərar verəydi. Söz verdi ki, bu gündən etibarən bizə aidiyyəti olan, eyni zamanda birbaşa bizdən alınmayan bütün materialları əvvəlcə bizə göstərəcək və yalnız rəyimiz olandan sonra çapa göndərəcək. Təzib göndərmək məqsəddə uyğun deyil. Yaxşı olardı ki, Cavanşirin Konstantinopoldakı dəfni haqqında ayrıca xəbər hazırlansın. Həmin xəbərdə onu tamamilə başqa şəkildə səciyyələndirmək olar. Bu isə öz növbəsində yol verilmiş yanlışlığın islahı kimi qəbul edilə bilər. Ona görə də Əlimərdan bəy xahiş edir ki, Konstantinopoldan belə bir məlumat alınması işini sürətləndirəsiniz”. (Bax: A.M.Топчибаши. Документы из личных архивов. 1903–1934 гг., М., 2013, с. 185–186.) – Тərc.

mərasiminə daha geniş şəkildə toxunmaq olar. Bu haqda türk qəzetləri də yazıblar. Mərhumun “sovetlər” tərəfdən göndərilməsi¹ nümayəndə heyəti adından rəsmi şəxslərin münasibət bildirməsinə əngəl törədir.

Amma yazını tez hazırlayıb çatdırmaq lazımdır. Bəlkə, bu işi elə həmin cənab Tavernyenin özünün vasitəsi ilə görmək mümkündür. Həm də ondan xahiş etmək olar ki, redaksiyanı haqqımızda başqalarından alınmış materiallara daha diqqətli yanaşmaqla bağlı xəbərdar etsin. Ola bilsin ki, göndərilən məktub da oradan hansısa materiallar tapmağa imkan yaradar.

Bu gün yola çıxmalı olan M.Məhərrəmov Sizə tələbələrimizin cəsarəti haqqında danışacaq. İndi növbə başqalarındadır. Artıq Konstantinopoldan teleqramlar gəlməyə başlayıb. Xəlil bəy Xasməmmədovu bura çağırırdıq.

İşlər qaydasında gedir. Bu günlərdə Beryafanın (mətnə bu ad ərəb əlifbası ilə yazılıb, çox güman ki, bir az aşağıda haqqında söhbət gedən Fransa baş naziri Brian nəzərdə tutulur – *Tərc.*) yanında olacağıq. “Conseil Supreme”-yə hazırlaşırıq (avqustun 8-də!). Əgər imkan olsa, cümə günü bir-iki günlüyə getmək istəyirəm. Amma baş tutacaqmı? Şübhəm var. Ona görə özümünkülərə heç nə deməmişəm. Onlar bu gün yola düşüblər. Ümidvaram ki, Savoya xoşlarına gələcək. Ələlxüsus da Ənvərlə⁶²¹ Rəşidin. Hər ikisinə dincəlmək lazımdır.

Ailənizə salamlarımı çatdırın.

Sizin Əlimərdan

P.S. Məktubu yenidən yazıb qurtarmışdım ki, sabah, yəni avqustun 3-də səhər saat 11-də cənab Brianın bizi qəbul edəcəyi ilə bağlı xəbər aldım. Ona görə də baş tutacaq görüşlə bağlı bir neçə söz əlavə etmək məqsədilə göndərmədim.

¹ Behbud xan Cavanşir İstanbula Zaqafqaziya xarici ticarət idarəsinin müvəkkili kimi, Bakı neft-mədənələrinə avadanlıq və yeni texnologiya almaq məqsədilə Almaniyaya yola düşmək üçün gəlmişdi. (*Tərc.*)

3 avqust 1921-ci il
Saat 12.00

İndicə fransız baş nazirlə görüşdən qayıtmışam. Dördümüz¹ də orada idik. Qəbul kifayət qədər uzun çəkdi və səmimilik şəraitində keçdi. Əsasən, baş nazir özü danışdı. “Sizi xilas etmək lazımdır. Hamınıza kömək göstərilməsi ilə bağlı ümumi plan hazırlayın. Ancaq nəzərə alın ki, söhbət ayrılıqda hər birinizə deyil, birləşdiyiniz ittifaqa kömək haqda gedir. Düşünürəm ki, bu, sizin maraqlarınıza cavab verir. “Conseil Supreme”-nin sədri kimi gündəliyə iki məsələ çıxaracağam: a) Yaxın Şərqdə vəziyyət; b) Rusiyada aclıq. Bu məsələlərin ikisinin də sizin respublikalara və birləşdiyiniz ittifaqa dəxli var. Mümkün qədər təcili şəkildə ümumi siyasi-iqtisadi memorandum hazırlayıb təqdim edin. Bizim səlahiyyətli şəxslər onu qısa zamanda diqqətlə öyrənəcəklər. “Conseil Supreme”-yə ittifaqınızın vəziyyəti barədə birgə arayış verin. Sizə yardım göstəriləcək”.

Hamımız məmnun qaldıq. Bu gün saat 15.30-da Brianla söhbətdə meydana çıxan sualları müzakirə etmək üçün mənim yanımda toplaşacaqlar, saat 17.30-da isə “Conseil Supreme”-nin üzvü kimi Yaponiya səfirini ziyarət edəcəyik.

Cümə gününədək, ümumiyyətlə, “Conseil Supreme”-nin iclasları başa çatana qədər mənim gəlməyim, çətin ki, mümkün olsun. Bizimkilərə heç nə deməyin. Onların narahat olmalarını istəmirəm.

Ə.Торçu

*А.М.Топчибашев. Избранные произведения.
В 4-х томах, т. 4.
Баку, 2015, с. 12–13.*

¹ Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Respublikasının Paris sülh konfransındakı nümayəndə heyətlərinin başçıları nəzərdə tutulur. (Tərc.)

CEYHUN BƏY HACIBƏYLİYƏ

12 sentyabr 1922-ci il
Paris

Çox hörmətli Ceyhun bəy!

Məktubunuzun cavabını ləngitdim. Çünki son günlərdə bizimkilər yeni mənzilə (59, rue Spontini, Paris, 16) köçməyimizlə əlaqədar böyük yır-yığış edirdilər. Bu gün artıq köçürük. Sizi, həqiqətən də, möhtəşəm qələbə¹ münasibəti ilə təbrik edirəm. Qazanılan zəfərdə mənsub olduğumuz irqin keçmiş ehtişamı bütün parlaqlığı ilə üzə çıxdı. Xalqın ruhu ayaqdadır, millətin ləyaqət və həyati maraqlarının müdafiəsi kimi müqəddəs ideya naminə heç nəyə baxmadan özünü qurban vermək hissi yaşayır. Türk xalqı minillik mövcudluğu ərzində çox belə ehtişamlı məqamlar görüb. İndi onun düşmənlər üzərindəki təntənəsinə biri də əlavə olundu. Mövcud şərtlər daxilində hazırkı qələbənin əhəmiyyəti son dərəcə mühüm və vacibdir. Bu barədə öz gələcək nəsillərinizə tez-tez və mümkün qədər parlaq şəkildə danışın. Qoy möhtərəm Zora xanım⁶²² Mustafa Kamal Paşa⁶²³, İsmət paşa⁶²⁴, Fevzi paşa⁶²⁵, Nurəddin paşa⁶²⁶, Mehmet Zəki bəy⁶²⁷, Fəzli bəy⁶²⁸ (təyyarəçi) kimi xalq qəhrəmanlarının timsalında böyük qələbənin şəkili təsvirləri ilə övladlarının hisslərini ehtizaza gətirsin, xəyalını sehləsin...

Biz isə səbir və ağılla hadisələrin sonrakı gedişini gözləyək. Artıq Avropanın hər tərəfində pusquya durmuş ilan-çayanlar fısıldamağa başlayıblar... Onlar hamını yenidən

¹ Mustafa Kamal Paşanın komandanlığı altında 1922-ci il avqustun 30-da türk silahlı qüvvələrinin yunan işğalçıları üzərində qələbəsi və İzmirin (Smirna) azad edilməsi və Qurtuluş Savaşı üçün türk xalqının tarixi qələbəsi ilə başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Həmin dövrdən etibarən 30 avqust günü Türkiyədə milli bayram – Zəfər günü kimi qeyd olunur. (Tərc.)

meydana çıxan türk təhlükəsi, türklərin Avropa mədəniyyəti və sivilizasiyasını məhv etmək ehtimalı ilə qorxudurlar. Lakin gəlin biz də vaxtilə amerikalıların sifətinə sərt məzəmmət kimi aşağıdakı sözləri çırpın Kiplinqin⁶²⁹ ardınca təkrar edək: “Müharibə sayəsində siz ciblənizi qızılla doldurdunuz, biz isə ruhumuzu xilas etdik”.

Hələlik burada türklərə münasibətdə fikirlərin dəyişməsi haqda düşünmək də istəmirsən. Lakin zənnimcə, simptomlar artıq yetişir.

Sentyabrın 6-da və 9-da Smirnanın (İzmirin – *Tərc.*) alınmasından sonra iki dəfə Fərid bəy⁶³⁰ və Nəbi bəyin yanında olmuşam. Nümayəndə heyəti adından qələbə münasibəti ilə onlara təbriklərimi çatdırmışam. Bu barədə lazımı yerə xəbər vermələrinə xahiş etmişəm. Hər iki görüşdə səmimi fikir mübadiləsi oldu. Tezliklə Anadolu və Azərbaycanın daha xoş gələcəyə qovuşmaları ilə bağlı ümidlər ifadə edildi. İkinci dəfə Fərid bəylə artıq Bakı–İzmir dəmir yolu layihəsi haqda danışdıq. Yaxın vaxtlarda qarşılıqlı görüşlərin sayını artıracağam. Güman edirəm ki, bunun nəticəsində münasibətlərimiz daha da yaxınlaşacaq. Sonra onlar ikisi birlikdə məni ziyarət etdilər. Sizin adınıza Fərid bəyin vizit kartını aldım, bu məktubla birlikdə göndərirəm. Bizim tələbələr və digər azərbaycanlılar da onunla görüşüblər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə indi Helsinqforsdadır (Helsinki). Ondan bir neçə məktub almışam. Cavabında pasport və teleqram yolladım. Bir müddət əvvəl özü də Helsinqforsda olan və görüşmək üçün dünən məna baş çəkən Sədri Maqsudinin dediyinə görə, tezliklə Parisə səfər etmək niyyətindədir. Adınıza gəlmiş məktubu göndərirəm. Konstantinopoldan hamı tərəfindən ümumi razılığın böyük məmnunluq hissi ilə verilməsi xəbərini aldım. Maliyyə vəsaiti ilə bağlı axtarışlarımızın nəticələri barədə məlumat çatdırmağı xahiş edirlər.

Hansı nəticələrdən söhbət gedə bilər? Hələlik heç nədən! Soruşursunuz ki, gələcəklə bağlı planlarımız nədir və Siz nə

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

etməlisiniz? Müəyyən cavab verməyə çətinlik çəkirəm. Ümidlər zəif də olsa, var. Lakin ciddi sınağa tab gətirməliyik, ola bilsin ki, müəyyən müddət üçün məhrumiyyətlərə dözməli olacağıq. Məhrumiyyət dövrü nə qədər çəkəcək – demək çətinidir. İndiki vəziyyət məni hələlik Sizə ailənizi bura gətirməmək, ümumiyyətlə, ən azı sentyabrın sonuna qədər yerli-dibli gəlməmək barədə məsləhətlər verməyə məcbur edir. Əslində, yaxşı olar ki, vəziyyətimiz müəyyən dərəcədə aydınlaşana qədər bu barədə, ümumiyyətlə, qərar qəbul etməyəsınız.

Əlbəttə, belə cavabın Sizi qane etməyəcəyini başa düşürəm. Lakin olduqca qeyri-müəyyən və sonu görünməyən bir dalana dirəndiyimiz şəraitdə nə edə bilərik? Amma istənilən halda indi heç bir ruh düşkünlüyünə, daha pisi isə ümidləri itirməyə əsla yer olmamalıdır. Doğrudur, biz də iki nəfəri (Əşrəfov⁶³¹ və...) Bakıya göndərən tələbələr kimi pul dalınca ora çaparlar yollaya bilmərik. Həm də fikrimcə, belə xarakteri, mahiyyəti naməlum mənbəyə hiddətli münasibətimizi ifadə etməklə ən azı xalqımıza gələcək ləyaqətli xidmət baxımından özümüzü qoruyub saxlaya bilərik.

Hamımızdan Zora xanıma salam çatdırın. Uşaqları öpürük. Salamət qalın!

Ə.Торçу

*А.М.Топчибашев. Избранные произведения.
В 4-х томах, т. 4.
Баку, 2015, с. 14–16.*

CEYHUN BƏY HACIBƏYLİYƏ

19 oktyabr 1922-ci il
Paris

Çox hörmətli Ceyhun bəy!

Məktubunuzu dünən aldım, dərhal cavab yazmağa hazırlaşdım. Lakin D'Uzes⁶³² telefonla xəbər verdi ki, vacib bir məsələ ilə bağlı mənimlə görüşmək istəyir. Odur ki, cavabı təxirə salmaq lazım gəldi. Bu gün gündüz yanımda oldu. Bildirdi ki, "işlərimiz yaxşı gedir", artıq bəzi adamlarla (Franklin B.⁶³³; məktubun əlyazmasında bu ad ərəb əlifbası ilə yazılıb – *Tərc.*) görüşüb və apardığı söhbətlər nəticəsində Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzalanandan sonra Qafqazı bolşeviklərdən azad etməyə gedəcəklərinə inanıb. Azərbaycan mərkəzi ilə əlaqə saxlayacaqlar, Xəlil bəyə¹ kömək göstəriləcək. Demək, hələ iki ay da səbir etmək lazımdır. Qoy qonağımız da gözləsin. Təfərrüatları yazmıram, çünki D'Uzes yenidən Visbadenə gedir. Çərşənbə günü çatacaq, orada dayanacaq. Ümumən beş-altı gün qalmağı planlaşdırır. Bizim qonağı görmək istəyirdi. Söz verdim ki, yazaram. Amma həm də tapmaq imkanları ilə bağlı şübhəmi bildirdim. Çünki artıq yerini dəyişib, təzə ünvanından isə xəbərsizəm. Eyni zamanda, fikrimcə, yeni görüş heç bir nəticə verməyəcək və qonağımızı tamamilə ruh düşkünlüyünə salacaq. İşin yeganə xeyirli tərəfi D'Uzesin köməyi ilə viza almaq imkanının ortaya çıxmasıdır. Lakin düşünürəm ki, bundan yalnız xüsusi ehtiyac olanda yararlana bilərik. İndi hələlik tam müəyyənləşmiş bir şey yoxdursa, onu narahat etmək, əlavə xərcə salmaq məqsədəuyğun deyil. Sabah yox, birisi gün Franklin Bulyonla görüşməliyəm. Əgər lazımlı bir şey olsa, dərhal Sizə və

¹ Söhbət, çox güman ki, həmin dövrdə İstanbulda yaşayan Xəlil bəy Xasməmmədovdan gedir. (*Tərc.*)

qonağımıza xəbər verərəm. Amma başqa bir xoşagəlməz məsələ var: qəzetlər yenidən Xəlilin ölümü¹ barədə yazmağa başlayıblar. O da məndən soruşdu və bildirdi ki, bu barədə çox təkidli şəkildə danışırlar. Düşünürəm ki, qonağımızın məndən eşitdiklərindən başqa, heç nədən xəbəri yoxdur. Bu gün isə marşal L.-in⁶³⁴ iştirakı ilə məscid mehrabının bünövrəsinin qoyulması mərasimində Franklin Bulyon, Fəthi bəy⁶³⁵ və digərləri ilə bir yerdə olduq. Heç kimin heç nədən xəbəri yoxdur. Yalnız Çokay⁶³⁶ təxminən sentyabrın 5-i ilə 10-u arasında məktub aldığını və həmin məktubda Xəlilin yüngül yaradan sonra yenidən öz işinin başına döndüyü barədə məlumat verildiyini dedi.

Fəthi bəylə iki dəfə görüşmüşəm. Birinci dəfə (10 oktyabr) uzun-uzadı söhbət etdik. Son dərəcə lütfkar və diqqətçildir. Lakin gətirdiyi dəlillər əvvəlkilərdir: bizim məsələmiz yalnız sülh müqaviləsi bağlanandan sonra gündəliyə çıxsa bilər; bolşeviklərlə rəhbəri heç bir halda qırmaq olmaz; biz də öz bolşeviklərimizlə əlaqə saxlamalı, yaxud xalqı üsyana qaldırmalıyıq; bizi, çətin ki, konfransa buraxsınlar; Boğazlar məsələsində⁶³⁷ siz gürcülərdən az maraqlı deyilsiniz; lakin bu məsələ ilə bağlı ayrıca konfrans keçiriləcək; həmin konfransa kimin – milli hökumətin, yoxsa indiki Sovet Azərbaycanı hökumətinin nümayəndələrinin buraxılması məsələsində... biz susacağıq! Söhbətlə bağlı ətraflı qeydlər hazırladım, surətini Konstantinopola yolladım. Xahiş etdim ki, Türkiyənin digər nümayəndələrinin də belə düşünüb-düşünmədiklərini araşdırsınlar. Bu günlərdə yenidən Fəthi bəylə görüşəcəyəm...

Konstantinopola – Rəfiyevə⁶³⁸, Xasməmmədova, Tağı Rzaya⁶³⁹, Trabzonda doktor Xosrov bəy Sultanova⁶⁴⁰ bir neçə məktub göndərdim. Artıq məktubları yola salandan sonra Rəfiyev və Rzadan birinin digəri haqda xoşagəlməz

¹ Xəlil bəy 1920-ci ilin iyununda Tiflisdə erməni terrorçuları tərəfindən ağır yaralanmışdı. (Tərc.)

şeylər yazdıqları məktublar aldım. Görünür, təpədən-dırnağa qədər Bizans ruhu ilə zəhərləniblər. Əvvəlki məktublarıma cavab gözləmədən məhz indi birləşmək çağırışı ilə onlara yenə yazacağam.

Sizin məktubunuzdan əvvəl Məhəmməd Əminin Visbadənə gəlməsi haqqında tələbə Balağa⁶⁴¹ yazmışdı. Mən orada olanda gəlmədiyinə çox təəssüflənirəm: doyunca danışdıq. Ona, Berlinə pulla bağlı eyhamlarına cavab verən məktub göndərdim. Soruşdum ki, bundan sonra nə iş görmək istəyir, Berlində hələ uzun müddət qalacaqmı? Viza haqqında indi yox, Helsinqforsda olanda yazmışdı. Mən də cavab vermişdim ki, burada həll edərik. Odur ki, indi hər şey özünün sonrakı planlarından asılıdır – əgər Parisdə yalnız yolüstü dayanmaq və Konstantinopola getmək istəyirsə, o zaman vizanı Visbadəndə alması daha yaxşıdır. Təəssüf ki, içərisinə düşdüyümüz indiki şərait Parisdə qalması və bizimlə birlikdə işləməsi haqda ürəyimdən keçən hərarətli arzunu ona deməyə imkan vermir. Mənim gələcəklə bağlı planım, həqiqətən də, belədir. Üzünə demək olmasın, Məhəmməd Əmin tam diqqətə və inama layiq bir insandır. Ona görə bir yerdə olmağınızdan istifadə edib bizi həyəcanlandıran bütün məsələlər barədə söhbət aparın, onu Parisdəki danışıqlarımıza hazırlayın. Xüsusilə indi Konstantinopolda olanların, tələbələrin, bizim kapitalistlərin və s. fəaliyyətini ayrıca vurğulayın. Əlbəttə, təbii ki, onu hazırda əlimizdə heç bir vəsaitin olmadığına, hətta vəziyyətimizin fəlakət həddinə çatdığına inandırmaq lazımdır. İndi mən də burada hansısa bir maliyyə qaynağı tapmaq üçün əlimdən gələni edirəm, lakin heç bir nəticə yoxdur. İşin bu tərəfini Siz də diqqətə alın və maddi cəhətdən vəziyyətinizdə müəyyən aydınlıq yaranana kimi mənzil məsələsində tələsməyin. Mənzillə bağlı Ələkbər Sizə oktyabrın

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

14-də, Rəşid isə oktyabrın 16-da məktub göndəriblər. Hər ikisi bacardıqları qədər axtarırlar.

Zora xanıma və Məhəmməd Əminə hamımızdan salam çatdırın, uşaqları öpün. Salamət qalın!

Sizin Ə.Topçu

*A.M.Топчибашев. Избранные произведения.
В 4-х томах, т. 4.
Баку, 2015, с. 19–21.*

CEYHUN BƏY HACIBƏYLYƏ

28 dekabr 1926-cı il
St. Cloud

Əziz Ceyhun bəy!

Bizim, xüsusilə də mənim şəxsi dərdimin¹ ümumi işimizdə ləngliyə səbəb olmasını istəməzdim. Ona görə də yaşadığım yas günlərinin bütün qüسسə və ələminə baxmayaraq, həm nümayəndə heyəti, həm Üçlər müşavirəsi, həm də dağlılarla fəaliyyətimi davam etdirməyi özümə borc sayıram.

İmzalanması lazım gələn “anlaşma”nın nə şəkildə tərtib edildiyindən xəbərsizəm. Əgər Heydər bəy Bammət “anlaşma”nın mətni ilə tanış olsaydı, daha yaxşısı isə özü onu Çxenkelidən götürüb birlikdə fikir mübadiləsi aparmaq üçün mənim yanıma gəlsəydi, işimizə daha çox faydası dəyərdi. Bir sözlə, gürcülərlə birgə iclas zamanı onların ortaya hər hansı sürpriz çıxarmamaları arzu ediləndir. Bu baxımdan, xahiş edirəm, Heydər Bammətlə telefonla danışsınız və ona deyəsiniz ki, biz “anlaşma”nın mətni ilə əvvəlcədən tanış olduqdan sonra ümumi iclasın vaxtını birlikdə təyin edəcəyik. Əgər mətnlə tanış olmağa imkan tapsaq, cümə günü toplaşa bilərik, yox, əgər həmin vaxt mümkün deyilsə, biz bunu bazar ertəsi, yaxud çərşənbə günü edə bilərik. Amma heç bir halda cümə axşamı olmamalıdır. Çünki cümə axşamından qırx gününə qədər mən mərhum oğlumun yas mərasimi ilə bağlı müxtəlif məsələlərlə məşğul olacağam. Ona görə də, xahiş edirəm, A.Çxenkeliyə xəbər verəsiniz ki, bu cümə axşamı mən gələ bilməyəcəyəm, molla ilə birlikdə qəbiristanlığa gedəcəyəm.

¹ “Şəxsi dərdim” dedikdə, Ə.Topçubaşov nümayəndə heyətində katibi olan oğlu Rəşidin 1926-cı ilin noyabrında 25 yaşında vərəm xəstəliyi nəticəsində vəfat etməsini nəzərdə tutur. (Tərc.)

Dağlılarla görüşə qalanda, əgər onlar bu həftənin şənbə günü (saat 3–7 arası) gələ bilsəydilər, çox məmnun qalardım. Amma şənbə günü “le jour de l’annee” (fr.: “ilin günü”; Fransada ildə bir dəfə qeyd edilən xüsusi gün – *Tərc.*) olduğundan həmin görüşü bu bazar gününə, yaxud bazar ertəsinə (axşamüstü saat 3–7 arası) keçirmək mümkündür. Bir şərtlə ki, gürcülərlə birgə iclasımız gününə təsadüf etməsin. Xahiş edirəm, bu barədə Heydər bəy Bammattla danışasınız və üzərində dayandığımız gün barəsində həm mənə, həm də Xosrov bəy Sultanova xəbər çatdırasınız. Xosrov bəy arada mənimlə görüşmək istəyir.

Ümid edirəm ki, o vaxta qədər Sizin də işləriniz qaydaya düşər. Bunu ürəkdən arzulayıram və çox təəssüflənirəm ki, belə vəziyyətdə sizə hər hansı şəkildə, işə yarayan bir tərzdə kömək edə bilmirəm. Ümumi salamımızı və tezliklə sağalması ilə bağlı arzularımızı Zora xanıma çatdırın. Uşaqları öpürük. Bizim Ənvər hələlik yorğan-döşəkdədir, Pəri xanım da heç cür sağala bilmir.

Beləliklə, əvvəlcə Heydər Bammattla danışın, sonra əldə olunmuş nəticədən çıxış edərək Çxenkeliyə məlumat verin. Amma eyni zamanda onu da bildirin ki, nə qədər istəsəm də, bu cümə axşamı iclasa heç cür gələ bilmərəm.

Əlinizi sıxıram.

Sizin Ə.Topçu

*A.M.Топчибашев. Избранные произведения.
В 4-х томах, т. 4.
Баку, 2015, с. 120–121.*

CEYHUN BƏY HACIBƏYLYƏ

*18 iyul 1927-ci il
St. Cloud*

Əziz Ceyhun bəy!

Sizə ötən dəfə xatırladığım Xəlil bəyin İstanbuldan göndərdiyi məktub və Müvəqqəti mərkəzin⁶⁴² 18 iyun tarixli protokolları bizimkilərin heç xoşuna gəlməyib. Lakin ədalət naminə Xəlil bəyin məktubunun məzmun və ahənginə görə son dərəcə ölçülüb-biçilmiş, nəzakətli və hörmətkaranə tərzdə yazıldığını demək lazımdır. Mənim ünvanıma xoş sözlərlə doludur. Əvəzində isə Məhəmməd Əminin qələmindən çıxan protokol həmişəki kimi tək-cə səmimilik nöqtəyindən deyil, adi protokol formasına uyğunluq baxımından da ortaya çoxlu suallar çıxarır. Diqqətlə nəzərdən keçirəndə əsl dekret şəklində yazıldığı bəlli olur. 11 maddədən ibarətdir – hamısında da maliyyə vəsaitinin bölünməsinə fəaliyyətə görə kimlərsə “payını alır”. Belə bölgədə yaxşı və düzgün şey çox azdır. Məsələn, Xosrov bəy Sultanova verdiyimiz vəsait qəbul edilmir, mərkəzin razılığını almadan nümayəndə heyətinin saxlanması üçün maliyyə nəzərdə tutmaq olmazmış, verilmiş məbləğdən dost ölkələrin, “Prometey”⁶⁴³ redaksiyasının ayırdığı vəsait çıxılmalı imiş. Maliyyə məsələləri ilə bağlı mənim sədrliyim altında Mustafa Vəkilov və Mir Yaqubdan ibarət komissiya yaradılmış. Bizim sərəncamımızda 6 min frankdan çox pul qala bilməzmiş. Artıq məbləğ Mərkəzin kassasına qaytarılmalı imiş və s. və i.a.

Bütün bunlar o qədər xoşagəlməz təəssürat yaratdı ki, irəli sürülən təkliflərin ən kəskin tənqidçiləri kimi, əvvəlcə Mir Yaqub özü, sonra isə Məhəmmədlə Abbas çıxış etdilər. Qəti şəkildə bildirdilər ki, qurultay çağırılmayana qədər tələblər qəbuledilməzdir və baxılmamış şəkildə qalacaq.

Çıxarılmış qətnamədə sədrdən Mərkəzə bildirmək xahiş edilir ki, maliyyə fəaliyyəti də daxil olmaqla, həlli tələb olunan bütün məsələlər son dərəcə mühümdür və qurultay toplanmayınca onların müzakirəsi imkan xaricindədir. Qurultay isə avqustun 15-də, istənilən halda avqustun sonundan gec olmayaraq baş tutmalıdır. Bu tələbdən çıxış edərək elə günü bu gün qurultayla bağlı sayca üçüncü məktubu göndərirəm. Qəti şəkildə bildirirəm ki, qurultayın gecikdirilməsi birləşmə niyyətimizə xoşagəlməz təsir göstərə bilər.

Beləliklə, indi burada Mərkəzə qarşı, böyük ehtimalla, hətta onun tərəfini saxlayanlar arasında da tənqidi əhval-ruhiyyə formalaşmış. Mir Yaqub açıq şəkildə bildirdi ki, vaxtilə o, Müvəqqəti mərkəzin yaradılması ilə razılaşmışdı. Lakin artıq aradan iki aydan çox zaman keçib. Amma hələ də dəqiq bilinmir ki, qurultay çağırılacaq, yoxsa yox. Əgər qurultay avqustda baş tutmayacaqsa, o zaman, deməli, “müsavətçilər” onun keçirilməsini istəmirlər. İndiki vəziyyət onlara sərf edir və s. və i. a. Əgər belədirsə, hər hansı Mərkəz haqqında ümumiyyətlə, söhbət ola bilməz. Biz nümayəndə heyəti kimi əvvəlki vəziyyətimizdə qalırıq. Başqaları da onun fikirlərinə tərəfdar çıxdılar.

Əgər iclas bir az fərqli sonluqla tamamlanmasaydı, bütün bunlar yaxşı idi. İyulun 16-da iki bəyanat səsləndi: 1) Məhəmmədlə Abbas iyun ayından etibarən hər birinə aylıq 1200 frank vəsait verilməsini istədilər; 2) Mir Yaqub Parisə gəldiyi (?) may ayı üçün 1200 frank ödənilməsini tələb etdi. Mən xeyli tərəddüd keçirdim, müəyyən dəlil-sübutlar gətirdim. Lakin onlar da mövqelərində israr edirdilər. Axırda hər iki tələbi yerinə yetirməklə bağlı qərar qəbul olundu. Həm də mən bu zaman belə prinsipdən çıxış etdim ki, maaş verilməsi nümayəndə heyətinin üzvlərini bir-birlərinə daha sıx bağlayacaq. Bu əhval-ruhiyyəni onlarda da sezdim. Deməli, indi nümayəndə heyətinin bütün üzvləri maaş alacaqlar, yəni faktiki surətdə işdə sayılacaqlar. Görək növbəti

yenilikdən nə hasil olacaq. Mənim Mərkəzin qərarlarına istinad etməyim ortaya yeni tənqid dalğası çıxardı və Mərkəzin gələcəyi ilə bağlı təzə şübhələrə yol açdı.

Siz necə düşünürsünüz? Bütün bunlar nə dərəcədə gözlənilməzdir? Əgər istəsəniz, məsələlərlə bağlı fikirlərinizi mənə yazı bilərsiniz. Amma elə etməlisiniz ki, məktubunuzu bu həftənin cümə günündən gec almayım. Çünki həmin gün yenə iclas keçiriləcək. Ancaq hələlik Heydər bəy istisna olmaqla, yazdıqlarımı sirt kimi saxlayın.

Şamil⁶⁴⁴ gəlibmiş. Mənə baş çəkib. Amma evdə tapa bilməyib. Bu gün Kılıç Gireylə⁶⁴⁵ bir yerdə olacaqlar. Dünən çeçen-inquş komitəsinin nümayəndələri Tadıyev⁶⁴⁶ və Cabaqiyev⁶⁴⁷ ilə görüşmüşdük. Gürcüləri görməmişəm. Deyəsən, Jordaniya və Ramişvilinin (Yaqo)⁶⁴⁸ səs-küy salan məktubu münasibəti ilə izahat hazırlamaqla məşğuldurlar. A.Çxeidzenin sonuncu görüşü barədə Sizə Heydər bəy danışacaq. Fəthi bəyə nota göndərilib. Hələlik işlərimiz bunlardır.

Bizimkilər salamatdırlar. Sizə və Zora xanıma, habelə Heydər bəyə və Zeynəb xanıma⁶⁴⁹ salam göndəririlər. Uşaqları öpürük.

**Sizə hörmətlə,
Ə. Topçu**

*A.M. Topçубашев. Избранные произведения.
В 4-х томах, т. 4.
Баку, 2015, с. 127–128.*

CEYHUN BƏY HACIBƏYLİYƏ

27 avqust 1927-ci il
St. Cloud

Əzizim Ceyhun bəy!

Nəhayət, avqustun və deməli, bu ayla birlikdə “tətil”lərin də sonu gəlib çatdı. Əgər düşmənim varsa, heç ona da başdan-başa mənəvi iztirablarla dolu olan belə tətil arzulamıram. Təbiət də sanki çəkdiyim əzablarla həmahəng idi. Tez-tez leysana çevrilən aramsız yağışlar, külək, soyuq... Bəzən Məhəmməd, ya da Mir Yaqub məni görməyə gəlirlər (ikisi də hara isə getmək planından əl götürüblər). Onlarla hava poçtu ilə İstanbuldan aldığım iki məktubun doğurduğu təəssürat barəsində fikir mübadiləsi apardım. Məktublardan birində deyilirdi ki, qurultayı belə qısa zamanda çağırmaq mümkün deyil, çünki Tehran, Təbriz, Rəşt və Ərdəbildə yaşayan Azərbaycan siyasi xadimlərini də dəvət etmək lazımdır. Amma istənilən halda bizdən də ixtiyarımızda olan pulları göndərməyi tələb edirlər.

Digər məktubda isə mənim Mərkəzin sədrliyindən uzaqlaşdırılmağım xəbər verilirdi. Bura gələndə özünüz daha ətraflı tanış olarsınız. Hələlik cavab verməmək qərarına gəldik. M.Vəkilov Varşavadan qayıdıandan sonra yanımda oldu. Amma Varşavadan daha çox aramızdakı fikir ayrılıqları barəsində danışdı. Nümayəndə heyəti tam tərkibdə indi yaranmış vəziyyəti müzakirə edəndən sonra lazım bilindiği təqdirdə, iclasda onunla da görüşmək barədə razılıq əldə olundu. Qoluvkayla birlikdə gəlib. Qoluvka ilə avqustun 25-də V.Dumbadzenin⁶⁵⁰ verdiyi səhər yeməyində görüşdük. (Məktubun rusca orijinalında “görüşdük” yerinə səhvən “görüşəcəyik” gedib – *Tərc.*) Səhər yeməyində cənab Ramişvili də daxil olmaqla, mühacirətdəki gürcü hökumətinin bütün

üzvləri iştirak edirdi. Heydər Bammətlə Kılıç Girey də dəvətli idilər. Təbii ki, G.Qvazava da oradaydı. Çünki səhər yeməyi “Prometey”in dostları üçün verilirdi. Təəssüf ki, Siz yox idiniz. Amma Heydər bəy gəldiyinə heyifsilənirdi. Yeməkdən sonra Qoluvka ilə ayrılıqda söhbət etdim. Azərbaycan Mərkəzinin yaranmasına heyranlığımı, dağlıların daxili məsələləri ilə bağlı narazılığını bildirdi. Deyəsən, hara isə istirahətə gedir. Oktyabrın əvvəllərində qayıdacaq. O zaman ayrıca mənimlə görüşməyə gələcək. İndi isə üzrxahlığını bildirdi.

V.Dumbadze, eləcə də Ramişvili ilə işgüzar söhbət üçün gələn həftə görüşəcəyik. A.Çxenkeli hələ qayıtmayıb, Tapa⁶⁵¹ da harasa yoxa çıxıb. Xosrov bəydən məktub almışam. Üç ay əvvəl İstanbuldan göndərilmiş intibahnamənin nəticəsi kimi Bakıda, Gəncədə, Qarabağda həyata keçirilən həbslər, sürgünlər, təzyiqlər haqqında ətraflı məlumat verir. “Müsavət”çıların kölgəsini qılınclayır, məni bir daha onların uydurmalarına inanmamağa çağırır. Bir qara qəpiksiz qaldığımı yazır, kömək göstərməyimizi xahiş edir. Gələrsiniz, danışarıq. Bu barədə Məhəmməd və Mir Yaqubla müzakirə açmaq istəmədim. Hər ikisinin, xüsusən də sonuncunun Xosrov bəyə münasibəti o qədər də xoş deyil. Amma indilikdə ikisinin də mövqeyindən razıyam. Heydər bəylə söhbət elədim. Onlarda münasibətlər hələ də gərgin olaraq qalır. Səid Şamil də ortada görünmür. Sabah yenə Heydər bəylə söhbətimiz olacaq. Əslinə baxanda, indi orada (Qafqaz dağlılarının nümayəndə heyəti nəzərdə tutulur – *Tərc.*) hamı eyni vəziyyətdədir. Hər üç milli xətt üzrə cəng əhval-ruhiyyəsi davam edir. Ümidvaram ki, sonda “entente”-yə (“ittifaq” – *Tərc.*) nail olacaqlar.

Mənzil axtarışı ilə bağlı xahişinizi bizimkilərə çatdırdım. Sevər xanım⁶⁵² artıq Sizə yazıb. Bizdə hamı sağ-salamatdır. Sizə və Zora xanıma salam göndərir, uşaqları öpürlər. Mən

...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq

də onlara qoşuluram. Abbas bəyə və ailəsinə ümumi salamımızı çatdırın.

Hamınıza sağlamlıq və rifah arzulayıram.

Sizin Ə.Торçubaşi

А.М.Торчубашев. Избранные произведения.

В 4-х томах, т. 4.

Баку, 2015, с. 134–135.

CEYHUN BƏY HACIBƏYLYƏ

*1 sentyabr 1928-ci il
St. Cloud*

Əziz Ceyhun bəy!

Siz artıq Abbas bəy Atamalibəyovdan 25–27 avqust tarixli iclaslarımızın nəticələri barəsində eşitmisiniz. Tapşır-mışdım ki, qəbul olunmuş qətnamələrlə Sizi tanış etsin. Odur ki, indi həmin məsələyə toxunmayacağam. Yenə hamı dağılıb gedib, tək mən qalmışam. Az qala yadımdan çıxmışdı – bir də Ə.Şeyxülislamov buradadır. Onunla da nadir hallarda görüşürük. Məhəmməd Əmin dünən Varşavaya yola düşdü. Oradan da İstanbula gedəcək. Dediklərinə görə, sentyabrın 15-də Mehdiyev və başqaları qayıdacaqlar. Sonra yenidən elə bir ab-hava yaranacaq ki, Siz mənə səbir və dözümlü arzulayacaqsınız. Özünüzlə gələndə görəcəksiniz ki, səbrim də, dözümlüm də kifayət qədərdir, hətta bəlkə, lazım olduğundan daha çoxdur.

İclaslarla yanaşı, müharibə əleyhinə paktla bağlı nota hazırlamaqla məşğul idim. Nota artıq hazırdır. Şimali Qafqaz, Ukrayna və Gürcüstan nümayəndələri ilə birlikdə avqustun 27-də paktı imzalayan bütün dövlətlərə təqdim olunub. Sənəddə təmsil etdiyimiz xalqların hökumətləri adından paktla qoşula bilmədiyimizə görə təəssüfləndiyimizi bəyan edirik. Bildiririk ki, Sovetlər bizi təmsil edə bilməz və Sovetlərin hər hansı şəkildə göstərilən paktla qoşulması sənədin ruhuna və mahiyyətinə ziddir; çünki onlar təcavüzkardır, xalqlarımızın azadlığını əlindən alıblar və dünyanın susaraq razılıq verməsi nəticəsində bu vəziyyət hələ də davam edir. Nota birincilər sırasında buradan getməmişdən əvvəl Kelloqa⁶⁵³ təqdim edildi. Dördlər Komitəsi⁶⁵⁴ adından S.D.N.⁶⁵⁵-in IX sessiyasına vermək üçün memorandumun layihəsi də hazırdır.

Aradan keçən müddət ərzində Rza Nur⁶⁵⁶, Fuad bəy Köprülüzadə, Zəki Vəlidi⁶⁵⁷ yanımda olublar. Sonuncu iki nəfər İstanbuldan gəlmişdilər. Həm də İstanbul Universitetinin rektoru olan Fuad bəy şərqsünasların Oksford qurultayına ezam edilib. Maraqlı söhbətlərimiz oldu. A.Çxenkeli, Heydər Bammat, Ukrayna təmsilçisi, hətta A.Xatisovla bir neçə dəfə görüşmüşəm. Elə sabah (bazar günü) Heydər Bammat ailəsi ilə birlikdə bizdə olacaq. Yenidən cari işlərimiz haqda danışacağıq. Onların sırasına Dammanla⁶⁵⁸ bağlı məsələ də daxildir. Təəssüf ki, həmin işdə hələ də təskinedici bir yenilik yoxdur.

Bu, məni çox ciddi şəkildə narahat edir. Heç bilmirəm indiki qətiyyəni ürəkaçıcı sayılmayan vəziyyətdən necə çıxacağıq. Şəxsən özümə gəldikdə, tərədən-dırnağa kimi borc içindəyəm.

Bunlar azmış kimi, üstəlik, məni son dərəcə həyəcanlandıran yeni bir hadisə də meydana çıxıb. Doktor (Melame) Sevər xanımın ciyərlərini dinləyəndən sonra ona təxirə salmadan Savoyaya, dağlara getməyi məsləhət görüb. Bu, iyulun sonunda olmuşdu. Xoşagəlməz yenilik hamımızı bərk kədərləndirdi. Gözüm önündə başımıza gələn dəhşətli mənzərə¹ dönə-dönə canlanırdı. Amma nə edə bilərdim? Əgər belə “cah-calal” üçün pulun yoxdursa, üstəlik, hər tərəfdə dəhşətli bahalıq hökm sürürsə, vəziyyətdən necə çıxma bilərsən? Bizim Səfvət köməyə gəldi. Xanımın ona ağız açmışdı... Nəhayət, avqustun 23-də Sevər xanım Ənvərlə birlikdə “Sallanches”-ə (“Haute-Savoie”) getdilər. Orada pansionu olan hotellərdən birində otaq tutub qalırlar. Təsəvvür edirsinizmi, bahalıq və yol xərcləri səbəbindən bizimkilərdən birinin uşaqlarla gedə bilməməsi məni necə narahat edib? Nə qədər ağır və riskli olsa da, gücüm yalnız onları ikilikdə göndərməyə çatdı. Baxın, indi gedib bizim “xadimlər”ə taleyin məni necə ağır

¹ Əlimərdan bəy 1926-cı ildə oğlu Rəşidin vərəmi xəstəliyindən ölməsinə işarə edir, qızının da eyni aqibətlə üzləşə biləcəyi ilə bağlı təlaşını bildirirdi. (Tərc.)

imtahanlara çəkdiyini, hansı qurbanlara məcbur etdiyini anladım. Onlardan hansısa biri yeni əzablarımın mahiyyətini, ağırlığını başa düşə bilərmə? Bu məsuliyyət hissi ömrümün qürub çağında, qürbət ölkədə məni öz prinsiplərimə zidd addımlar atmağa vadar edir. 1926-cı ilin noyabrında da Sizinlə birlikdə belə addım¹ atmaq məcburiyyəti ilə üzləşdik. İndiyə qədər ürəyimdə sağalmaz yara kimi qövr eləyən övlad məhəbbəti məni istək və iradəmin əleyhinə getməyə zorladı. Bu bitməyən kədər indi də mənimlədir – qovruluram, iztirab çəkirəm. Amma heyhat... dəhşətli səhvi düzəltmək mümkün deyil. Yox, onlardan heç biri bu məşum vəziyyəti anlamağa qadir deyil. Nəciblik nümunəsi göstərib: “Az qala qırx il millətində təmənnəsiz xidmət edən adam yalnız amansız məcburiyyət qarşısında qaldığından belə addım atmalı olub. Gəlin onun günahından keçək”, – deməzlər. Bunları ona görə Sizə yazıram ki, məni tanıyırsınız, o zamankı vəziyyətimi gözünüzlə görmüsünüz, bir valideyn, birlikdə çalışdığımız həmkar, namuslu və vicdanlı adam kimi məni başa düşərsiniz...

İndi bütün təsəllimi yalnız işdə, gücüm çatan fəaliyyətdə, doğma xalqıma xidmətdə tapıram, tapa bilərəm. Mənim yürütdüyüm dəstxətin mahiyyətini, hamı ilə dil tapmağa, hər kəslə yaxşı münasibət qurmağa çalışmağımın səbəblərini yalnız bununla izah edə bilərsiniz, etməlisiniz...

Sizinkilərin hamısına salamlar! Salamət qalın!

Hörmətlə, Ə. Topçu

*A.M. Topçубашев. Избранные произведения.
В 4-х томах, том 4.
Баку, 2015, с. 144–146.*

¹ Oğlunun xəstəliyinin ağırlaşdığı zaman Əlimərdan bəy məcburiyyət qarşısında nümayəndə heyətinin kassasından müəyyən qədər pul götürməli olmuşdu. Sonradan bu məsələ müzakirə predmetinə çevrilmiş, onun ünvanına təhmət, ittiham və tənqidlər səsləndirilmişdi. (Tərc.)

XƏLİL BƏY XASMƏMMƏDOVA

*2 aprel 1931-ci il
St. Cloud*

Əzizim Xəlil bəy!

Sizdən aldığım son dərəcə həssas və səmimi cavab məktubunu bilərəkdən bizim cavanlara verdim ki, oxusunlar, qoy görsünlər ki, uzun illərin sınağından çıxmış həqiqi dostlar şəraitin dəyişkənliyinə və məsafənin uzaqlığına qətiyyətlə əhəmiyyət vermədən kədərli günlərdə bir-birlərinin köməyinə necə tələsirlər, ürəklərinin bir parçası saydıqları övladlarının ölümünə birlikdə necə ağlayırlar, ümumi kədər onları necə birləşdirir, çətin anlarda bir-birlərinə necə təskinlik verir, səbir və dözümlü arzulayırlar...

Məktubunuz məndə, Pəri xanımda, ailə üzvlərimizin hər birində böyük təəssürat doğurdu. Hamımızı əvəzsiz itkilərimizi yada salmaq üçün bir daha unudulmaz xatirələrə baş vurmağa məcbur etdi. Kədər içərisində yenə gənc Rauf Yektanın⁶⁵⁹ ölümü ilə Sizin və Suad xanımın⁶⁶⁰ məruz qaldığınız ağır itki haqda danışdıq. Həmin dəqiqələrdə yanınızda olmağı, ürəklərimizi həyəcanla dolduran hissləri təsəlli sözlərinə çevirib Sizə çatdırmağı nə qədər istərdik!

Mən artıq Sizə yazmışdım: ən yaxşı təsəllini verdiyimiz qurbanlarla bağlı xatirələrdə tapmaq olar. Artıq dörd ildən çoxdur ki, özüm də sakitliyi və aramı məndən ötrü həmişəyaşar fikirlərdə, hərəkətlərdə, jestlərdə, xarakterlərdə, bir sözlə, əziz Rəşidimi xatırladan, oğlumun surətini gözümdə canlandıran hər şeydə tapıram. Siz də, Suad xanım da onu tanıyırdınız... Hər cümə axşamı xanımla, Ələkbərlə birlikdə qəbrinin üstünə gedirəm, dua oxuyuram, məzarını çiçəklərlə bəzəyirəm. Tez-tez yazılarını, kitablarını, qeydlərini gözdən keçirirəm. Ötən ildən yazı masama yenidən oğlumun portretini qoymuşam. Ağlımla onun artıq dünyada olmaması fikri ilə barışıram, ürəyimlə övladıyla birlikdədir...

Yaşadığım hisslər digər yaxınlarımla qeydinə qalmaq, xüsusən də üzərimə düşən vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün mənə güc verir. Hər dəfə qayğılar içərisində çabalayarkən, işlərimi daha yaxşı şəkildə necə görməklə bağlı düşünərkən Rəşidin işıqlı surəti gözüüm önündə canlanır. Onun vəziyyətimlə maraqlandığını, hərəkətlərimi bəyəndiyini düşünürəm. Bu hisslər mənə daha da ruhlandırır. Taleyin bütün zərbələrinə, bütün məhrumiyyət və əzablara sınımadan, əyilmədən tab gətirmək üçün qüvvə verir, ruhumu möhkəmləndirir. Əziz oğlumla bağlı xatirələr məndən ötrü çox dəyərlidir. Bu xatirələr burada, Yer üzərindəki həyatımı o biri dünya ilə bağlı fikirlərimlə birləşdirir... Son mənzilə yola düşməyə nə qədər hazır olsam da, ölüm haqda çox az fikirləşirəm. Çünki canlı insanam. Hələ yaşamaq, işləmək, yaxınlarıma kömək göstərmək, 42 ildən bəri həqiqət və inam meyarı ilə xidmətində dayandığım doğma xalqım naminə fəaliyyətimi davam etdirmək istəyirəm...

İnanıram ki, həyatı erkən puç olmuş əziz Rauf Yekta haqqında bu cür xatirələrə dalmaqla Siz də həqiqi təsəlli tapacaqsınız, insanlara yardımınızı, yolunda uzun illər canla-başla çalışdığınız xalqa eyni həqiqət və inam meyarlarına əsaslanan xidmətinizi davam etdirəcəksiniz. Məhz belə hərəkət edəcəyinizə qətiyyənlə şübhəm yoxdur. Bunu bizdən üzərimizə götürdüyümüz borc, verdiyimiz qurbanlar tələb edir. Üstəlik, ictimai işlərimizin hələ də hər şeyi sarmış hərəkətsizlikdən, hətta deyərdim ki, iflicdən heç vəchlə özünə gələ bilmədiyini də gərək əsla yaddan çıxarmayaq. Bu mənada hamımızın üzərinə ciddi məsuliyyət düşür. Hətta icazənizlə, Sizin və özümün məsuliyyət payımızın daha böyük olduğunu deyə bilərəm. Yazışmalarınızda yaranmış belə uzun fasilə də içərisində çapaladığımız mənəvi vəziyyətin göstəricisidir.

Heç bir əlavə təfərrüata varmadan verdiyimiz əvəzsiz itkilər naminə mən həmin vəziyyət üzərində dayanmaq, illərin sınağından çıxmış etibarlı dostun, üstəlik də başlarına eyni dəhşətli müsibət gəlmiş iki insanın anlayacağı bir açıqlıqla öz "hekayət"imi Sizə nağıl etmək istərdim.

Başıma gələn böyük müsibət üstəlik bir sıra maddi və mənəvi zərbələrin vurulması ilə daha da dərinləşdi. Həmin zərbələr məni nəticə etibarilə mənəvi cəhətdən məhvin astanasına, maddi baxımdan isə dilənçi vəziyyətinə gətirib çıxardı. Əlbəttə, bu kədərli “hekayət”in bir çox səhifələri Sizə yaxşı bəllidir. Ona görə də “hekayət”imin ümumazərbaycan işinə, şəxsən özümə və “müxalifət”ə şərəf gətirməyən məqamları, epizodları üzərində dayanmayacağam. Bunlar barədə sonrakı məktubumda dostanə söhbət tərzində Sizə ayrıca yazacağam. İndi isə cərəyan edən xoşagəlməz hadisə nəticəsində düşdüyüm vəziyyətlə bağlı söz açmaq istəyirəm. Əlavə bəzək-düzəyə yol vermədən, “kim?”, “niyə?”, “necə?” tipli zəhlətökən suallara toxunmadan yalnız faktlarla danışacağam.

1929-cu ilin iyun ayında heç bir xəbərdarlıq edilmədən, özümün də gözləmədiyim halda o zamana qədər aldığım yardımdan¹ məhrum oldum. Müəyyən müddətdən sonra Dammanla gördüyümüz işdən gələn cüzi ayırmalar da kəsildi. Beləliklə, yaşamaq üçün zəruri olan bütün vasitələri itirdim. 1929-cu ilin sonuna doğru mənzil kirayəsinə və nisyə götürdüyümüz ərzağa görə xeyli borc yığıldı. 1930-cu ilin ilk aylarında həmin borcun miqdarı daha da artdı. Ailə üzvlərim dayanmadan işləyirdilər (tikiş, toxuma, trikotaj və s.). Lakin əldə olunan qazanc 13 nəfərdən ibarət külfətin xərclərinin yalnız bir hissəsinə çatırdı. Miqdarı qədər də böyük sayılmayacaq xüsusi istiqraz təhlükəni bir qədər uzaqlaşdırdı. 1930-cu ilin ikinci yarısını ödəmələri müəyyən vaxta qədər təxirə salmaqla bağlı məhkəmələrdə keçirdim. Varşavadan bildirirdilər ki, aldığım yardım əvvəlki kimi yenə də ödənilir, lakin pul bu dəfə əlbəəl deyil, ümumazərbaycan kassasına verilir. Bizim müxalifətlə nadir görüşlərimdə vəziyyətimi başa salır, kömək göstərməyi xahiş edirdim. Belə müraciətləri mənim yerimə

¹ Polşa hökumətinin qafqazlı siyasi mühacirlərin fəaliyyətini dəstəkləmək məqsədi ilə ayırdığı təxminən 80–100 ABŞ dolları miqdarında aylıq yardım nəzərdə tutulur. (Tərc.)

Ceyhun bəy də edirdi. Lakin bir faydası dəymirdi. R.Z.¹ burada olanda mənimlə görüşmədi. Acınacaqlı durumdan çıxmaq üçün göstərdiyim bütün cəhdlər səmərəsiz qaldı. Vəziyyət isə get-gedə mürəkkəbləşir, daha da ağırlaşır. Borclar heyrətamiz sürətlə artırdı. Yenə də məhkəmə, qərarın icrası üçün gələn məhkəmə pristavı, polis komissarı, mənzili boşaltmaq tələbi, özümüz çıxmasaq, məcburi qaydada köçürəcəkləri ilə bağlı hədə-qorxu... Müəyyən vaxta qədər möhlət almağıma zəmin duran xeyirxah bir fransız tapıldı. Bizimkilərə yeni müraciət də bir nəticə vermədi... Burada və başqa yerlərdə müxtəlif şəxslərdən 50 min franka qədər alacağım var, amma heç kim borcu qaytarmaq barədə fikirləşmir. İndi İstanbulda yaşayan və mənə 2 min frank borcu olan Pşemaxo Kotsev də onların sırasındadır. Nə isə... 1931-ci ili də çox acınacaqlı vəziyyətdə qarşıladım. Borclar daha da artmışdı, verilən bütün möhlətlərin vaxtı çoxdan ötmüşdü. Hər gün ailəmlə birlikdə küçəyə atılacağımı gözləyirəm. Amma hər şeydən də aydın göründüyü kimi, bunun heç bir kimsəyə isti-soyuğu yoxdur. Fəqət, başıma gələnlər barədə Sizə yazıram... Səhv və günahlarım nə qədər böyük olsa da, məni belə ağır, böhranlı vəziyyətdə tək-tənha qoymaq olmazdı, maddi baxımdan bu cür dilənçi kökünə düşməyimə imkan vermək insafdan deyildi. Əvvəl gərək mənə müəyyən bir yardım göstərəydilər, sonra mühakimə edəydilər...

Əminəm ki, məhz Siz mənə belə amansızcasına yanaşa bilməzdiniz, yanaşmazdınız. Və indi ehtiyacın girdabına düşdüyümü biləndən sonra, fikrimcə, köməyimə gələn də Siz olacaqsınız. Sizdən heç nə gizlətmədim, indiki vəziyyətimlə bağlı hər şeyi olduğu kimi yazdım. Əlbəttə, şəxsən imkanınız çatdığını bilsəydim, borclarımı ödəmək üçün Sizdən filan qədər pul göndərməyi, yaxud ərkiniz çatan bir nəfərdən mənim üçün, heç olmazsa, min lirə borc almağı xahiş etməkdən utanmazdım. Amma bu, mümkün olan işdirmi? Təəssüf ki, heyhat! Deməli, yeganə çıxış yolu kimi mənim

¹ Söhbət Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən gedir. (Tərc.)

də payımın olduğu ümumi kassa deyilən son istinadgah qalır. Ona görə də bir dost kimi həmin kassadan mənə çatacaq məbləği almaq üçün bütün imkanlarınızı işə salmağı, bacardığınız qədər təsir göstərməyi Sizdən xahiş edirəm. Əgər orada mənimlə bağlı hansısa şübhələr varsa, qoy o zaman ən ağır və təcili borclardan qurtarmaq üçün istisna kimi sonra geri qaytarmaq şərti ilə versinlər. Ümumi şəkildə yazıram, çünki kassanın vəziyyətindən və statusundan xəbərim yoxdur. Ən azı ümumi kassadan borc götürmək kimi bir çıxış yolunu isə ona görə şəxsimə rəva bilirəm ki, diqqəti ehtiyac, həm də son dərəcə dəhşətli ehtiyac içində yaşadığıma çəkə bilim, özümü və ailəmi başımızın üzərində dolaşan fəlakətdən qurtara bilim. Çünki kimsənin mənim belə dəhşətli fəlakətə, müsibətə düşməyimdə maraqlı olacağını təsəvvürümə gətirə bilmirəm...

Şəxsimə göstərilən və əsla haqq etmədiyim münasibət, fikrimcə, indiki vəziyyətim, mövqeyim haqda məlumatsızlığın, birtərəfli və qeyri-ciddi yanaşmanın nəticəsidir. Mövcud maddi çətinliklərim bir qədər yüngülləşən kimi bütün bu məsələlərə aydınlıq gətiriləcək.

Dünyada heç bir şeyin məni artıq bir dəfə iman gətirdiyim, qəbul etdiyim prinsiplərdən əl çəkməyə vadar edə bilməyəcəyinə Sizi inandırmağa ehtiyac varmı? Prinsiplərim xalqın maraqlarına sədaqətlə xidmətdir, hər kəsi ümumi iş ətrafında birləşdirmək cəhdidir; təşəbbüsümə qoşulmayanları, mənimlə bir sırada olmayanları ittiham etmək fikrindən uzaq durmaqdır.

Nə irəliləyən yaş, nə xəstəliklər, nə ehtiyac məni ümumi işə xidmətdən kənarlaşdırıb bilməz. İndiyədək qüvvəmin imkan verdiyi qədər, yaxamı heç bir məsuliyyətdən kənara çəkmədən, hər hansı səhvimi pərdələmədən həmin işin öhdəmə düşmüş, düşən və düşəcək qismini görmüşəm. Bundan sonra da eyni şəkildə işləməyə hazırım. Yalnız bir qeyd-şərtim var, onu da hələlik tək Sizə bildirirəm: mən də xatirələrimi dilə gətirmək, əlimin altındakı mövcud materiallardan yararlanıb "memuarlarımı" yazmaq istərdim. Orada bütün fəaliyyətim boyu qarşılaşdığım, müşahidə etdiyim çoxlu maraqlı məqamlar

öz əksini tapacaq. Bu işi görməkdən ötrü tənha bir guşəyə, məsələn, həmişə çox xoşuma gələn Böyükadaya getmək istərdim... Amma heyhat, eks-komissara¹ nəsb olən belə yerlər məndən – qoca və atəşin türkçüdən ötrü əlçatmazdır! Əlbəttə, hələlik ortalıqda olmayan memuarlar da ümumi işimizə fayda gətirə bilərdi. Onları yazıb bitirəndən sonra isə mən ümumazərbaycan davasının sıralarında yerimi alardım.

Beləcə, özüm, işlərim, vəziyyətim haqda Sizə uzun illərin sınağından çıxmış bir dost açıqlığı və səmimiyyəti ilə danışdım. Axı mənim nəzərimdə Siz də belə dostsunuz. Hiss edirəm ki, artıq məktub çərçivəsindən kənara çıxıram. Lakin peşman deyiləm. Çünki həтта indiki kədərli vəziyyətinizdə də daxilimi didib-parçalayan maddi sıxıntının əzablarına diqqətsiz qalmayacağınıza və verdiyimiz dəhşətli qurbanlar naminə köhnə dostunuzun köməyinə yetişməyə çalışacağınıza inanıram. Sizdən bu köməyi gözləyirəm. O, nə qədər tez olsa, indiki çıxılmaz vəziyyətimi də bir o qədər tez düzəldə bilər.

Özümün, Pəri xanımın və uşaqlarımın hamısının adından Sizə və Suad xanıma səmimi salamlarımı göndərirəm. Sizə ürəyiniz istəyən rifah, qüvvə və gümrahlıq arzulayıram.

**Sizə dərin hörmət bəsləyən
Əlimərdan Topçubaşi**

*“Настал момент... предать оглашению”:
азербайджанская эмиграция в письмах,
записках, телеграммах 1920–1937 гг.
Москва, 2015, с. 202–205.*

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mühacirətə yollanana qədər 1920–1922-ci illərdə İ.V.Stalinin başçılıq etdiyi RSFSR Millətlərin İşləri üzrə Xalq Komissarlığında çalışmışdı. Burada “eks-komissar” dedikdə, Əlimərdan bəy Polşa hökumətinin ayırdığı maliyyə yardımını ala bilməməsində rolunu olduğundan şübhələndiyi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni nəzərdə tutur. (Tərc.)

*Əli bəy Hüseynzadə (solda), Əlimərdan bəy Topçubaşov,
Nəsir bəy Tahirov. Paris, 1887.*

*İsmayıl bəy Qasıralı, Həsən bəy Zərdabi,
Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı, 1906.*

*Əlimərdan bəy Topçubaşov Krestı həbsxanasına aparılarkən.
Peterburq, 1908.*

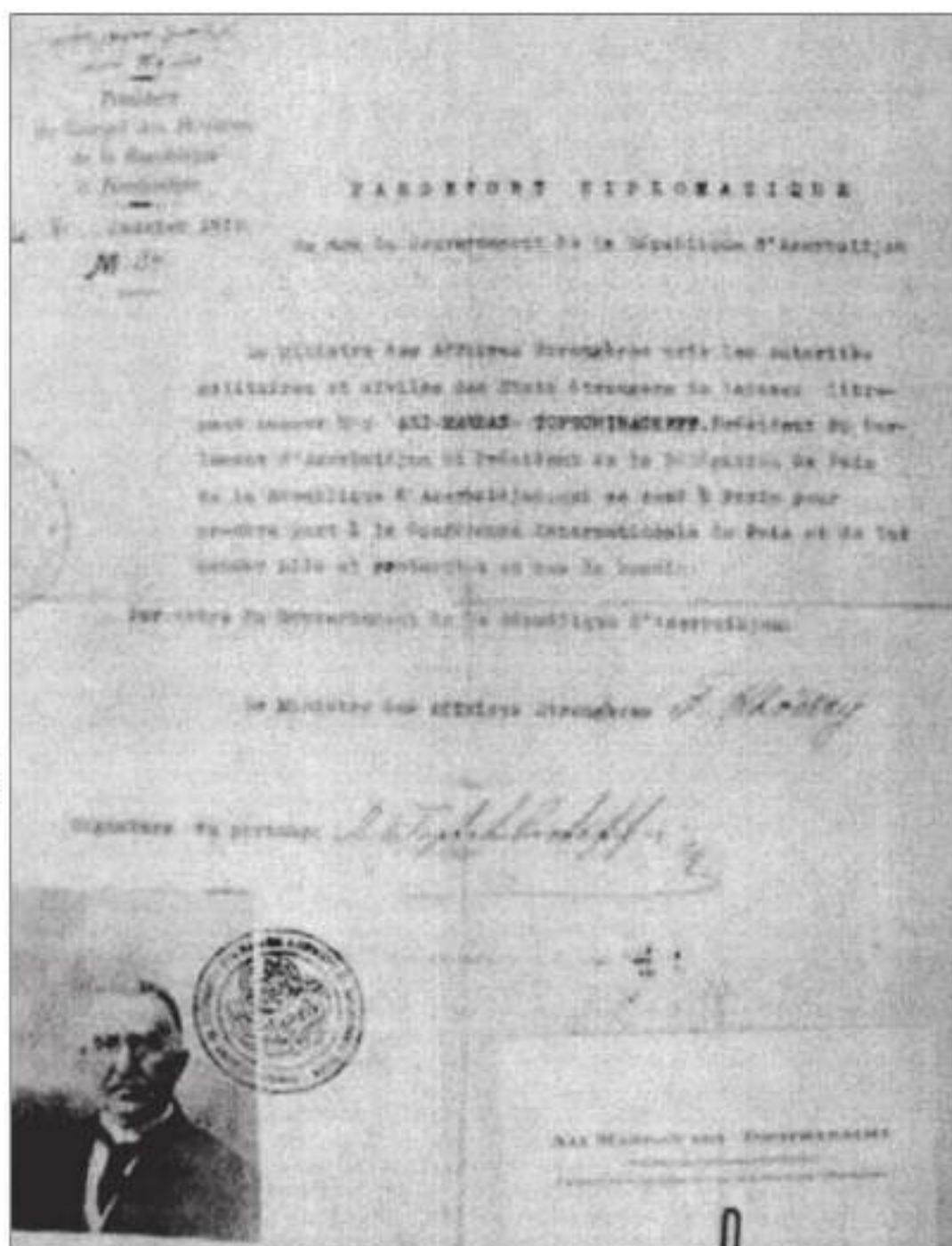

*Əlimərdan bəy Topçubaşov ailə üzvləri ilə birlikdə.
Şimali Qafqaz, 1910-cu ildən sonra.*

*İsmayıl bəy Qasıralı və Əlimərdan bəy Topçubaşov.
Peterburq, 1914.*

Əlimərdan bəy Topçubaşovun diplomatik pasportu və vizit kartı. 1918.

Paris sülh konfransındaki azərbaycanlı nümayəndə heyəti iş zamanı. Soldan sağa: Abbas bəy Atamalıbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Əlimərdan bəy Topçubaşov (masanın baş tərəfində), Əkbər ağa Şeyxülislamov, Ceyhun Hacıbəyli, Miryaqub Mehdiyev. Paris, 1919.

Nümayəndə heyəti iş zamanı.

Nümayəndə heyətinin üzvləri Avropa mətbuatını diqqətlə izləyirdilər. Soldan sağa: Əlimərdan bəy Topçubaşov, Abbas bəy Atamalıbəyov, naməlum şəxs.

Paris sülh konfransında. Əlimərdan bəy (mərkəzdə), gürcü nümayəndə heyətinin üzvü N.S.Çxeidze (solda), Polşa Nazirlər Şurasının sədri R.Dmovski (sağda). Paris, 1919.

Əlimərdan bəy Topçubaşov. Paris, 1920.

Azərbaycanlı tələbələr Parisdə. Paris, 1920.

Дорогой Али-бей!

Если бы деятели всех стран действительно составили адекватный план, направленный вначале против Касима, то они не могли бы придумать лучшего способа разрушения, какой вы сами себе представляете сейчас в этой гонимой земле. Но, если с другой стороны все вышесказанное, включая возвращение, придется и в дальнейшем терпеть и править, чтобы получить такую же массу убавки и плату обиды, то пусть будет все как есть, а главное, как бы прожить по этому переживанию дни советами из Кашгара...

Насколько нам, ввиду нас, обуреваемых многолетней восточной, неведомой, предаваемой, а главное, как бы тяжело не было переходящее положение. Мы, мой друг, твой брат, твой друг, но стараемся так и поступать, включая поддержку, поддержку духа. Этой поддержкой и твоим моим другом, а также братом, что и твой, выходящий из своего терпения, чтобы пережить всякого рода лишения и невзгоды жизни. — Вот уже скоро два месяца, как он уже совершенно от страха, которого не знаю как править, и от страха, которого не знаю, как и в чем сумеем быть... как еще продолжим, но скоро я и вы, наша семья, друзья такие обратимся в Кашгар, итд!... А нас будут считать в Ашгабаде индусами, в Бухаре и в Самарканде — страшно и подумать!... Но, делая все возможное и даже пытаемся надеяться на лучшее будущее... Это же самое, что бы и сказать и брату нашему другу Али-бей... Да, он

*Əlimərdan bəy Topçubaşov.
Paris, 1920-ci illərin ikinci yarısı.*

*Əlimərdan bəy Topçubaşov.
Paris, 1920-ci illərin ikinci yarısı.*

*Soldan: Məhəmməd Məhərrəmov, Miryaqub Mehdiyev,
Əlimərdan bəy Topçubaşov. Genuya, 1922.*

Əlimərdan bəy Topçubaşov. Paris, 1922.

Binaen aleyh M. M. de "Musavat"
firkasının temsilini bulunan arayı
firkasının dekişmeye haklı olduğunu
kabul etmək zarureti vardır. Firkanın
M. M. e vereceği eni aranın şahsiyyətini
kelince, firkadən olmayan sair ara şü
ne yo bu muta lee serdi ile beyanı rayf
etmek haklarını daima haizdirler.

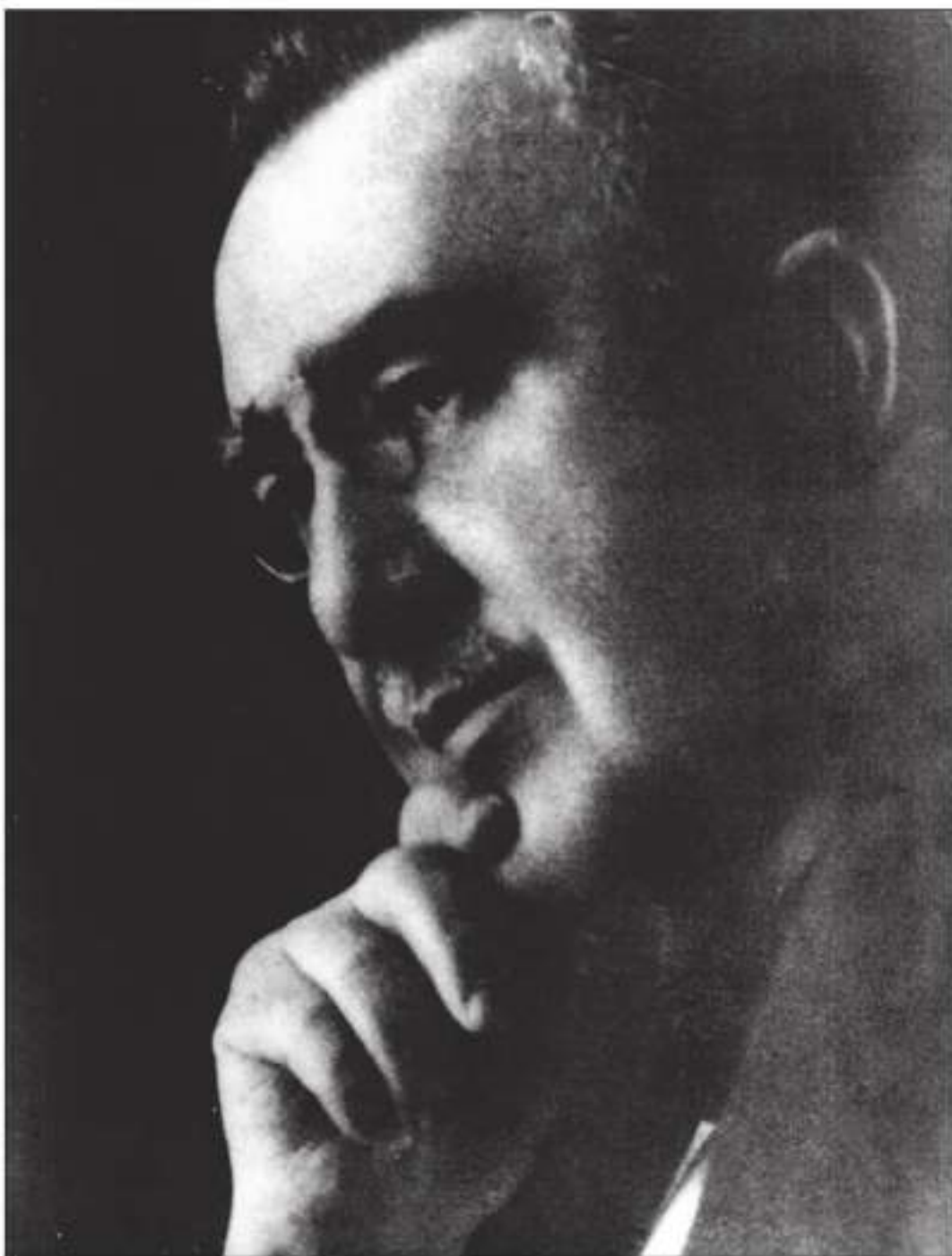
Baki, M. Y. ve Akp. bayların İstan-
bula vuruşlarına intizarle taktimi
ehtiramat eyleriz, efendim.

M. M. Katibi umumisi

M. E. Rəsulzadə

P. S. 12 təşviişani məktubunun bir nüshasının
gönderilməsini ayrıca rica edirəm efendim,
M. E.

M. Ə. Rəsulzadənin Əlimərdan bəy Topçubaşova məktubu.
İstanbul, 1928.

*Əlimərdan bəy Topçubaşov.
Paris, 1930.*

*Ailəsinin Əlimərdan bəy Topçubaşovun vəfatı ilə bağlı elanı.
 P.N.Milyukovun redaktəsi altında çıxan "Последние новости"
 qəzeti. Paris, 1934.*

*M.Ə.Rəsulzadə Əlimərdan bəy Topçubaşovun məzarı başında
 nitq söyləyərkən. Paris, 1934.*

Əlimərdan bəy Topçubaşovun Parisdə yaşadığı mənzillərdən birinə vurulmuş xatirə lövhəsi.

Topçubaşı ailəsinin qəbir daşı. Əlimərdan bəy, xanımı Pəri, oğulları Rəşid bəy və Ələkbər bəy Parisin Sent-Klu qəbiristanlığında eyni məzarda dəfn olunmuşdular.

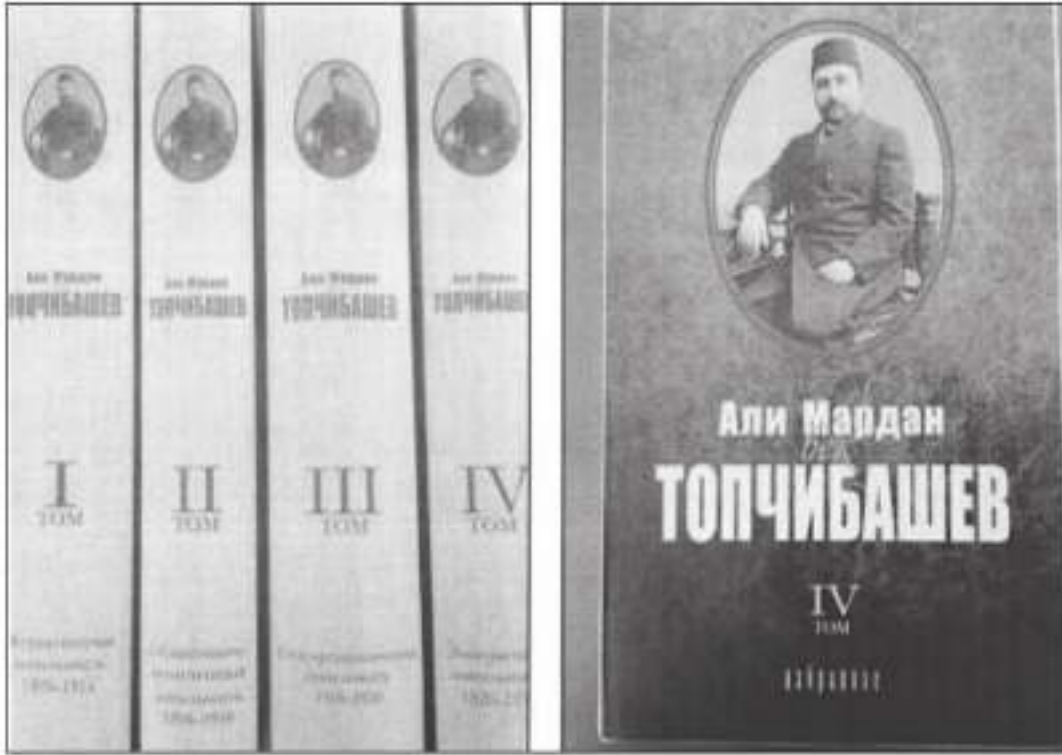
611

*Ələkbər bəy Topçubaşı atasının məzarı önündə.
1960-cı illər.*

*Əlimərdan bəyin anadan olmasının 140 illiyi ərəfəsində
qoyulmuş məzarüstü abidə. Paris, 2003.*

Əlimərdan bəy Topçubaşovun anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə nəşr olunmuş 4 cildlik "Seçilmiş əsərləri". Bakı, 2015.

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Əlimərdan bəy Topçubaşovun məzarı önündə.

İZAHLAR VƏ ŞƏRHLƏR

¹ **“Kaspi”** – Bakıda 1881–1919-cu illərdə rus dilində çap olunan ictimai-siyasi və iqtisadi qəzet. 1897-ci ildə mətbəəsi ilə birlikdə H.Z.Tağıyev tərəfindən satın alınmışdı. 1898–1906-cı illərdə Ə.Topçubaşovun redaktorluğu altında çap olunurdu. İki əsrin qovşağında Azərbaycan həyatının müxtəlif sahələrini geniş və obyektiv işıqlandırdığına görə dövrün ictimai-siyasi dairələrində “Müsəlman “Kaspi”si” kimi məşhurlaşmışdı.

² **Sokolinski Nikolay Alekseyeviç (1841–1897)** – Bakıda yaşamış rus jurnalisti, 1889–1897-ci illərdə “Kaspi”nin redaktoru. Onun rəhbərliyi dövründə “Kaspi” populyarlığını artıraraq mühüm nəşrə çevrilmişdi.

³ **Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838–1925)** – azərbaycanlı milyonçu, mesenat. Maarif və mədəniyyətə ardıcıl himayəsi ilə tanınırdı. Bakıda ilk teatr binasının tikilməsi, azərbaycanlı qızlar üçün məktəbin, Kommersiya məktəbinin açılması, xeyriyyə cəmiyyətinin, milli məktəblər şəbəkəsinin təsis, mətbuata himayə onun adı və fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdu. Cümhuriyyət dövründə milli hökumətlə ardıcıl əməkdaşlıq yolunu tutmuşdu.

⁴ **Aleksandra Fyodorovna (1872–1918)** – Rusiya imperatriçəsi, 1894-cü ildən II Nikolayın arvadı.

⁵ **Aleksandr Nevski kilsəsi** – Bakıda tikintisi 1898-ci ildə başa çatdırılan kilsə kompleksi, kafedral. Bünövrəsi 1888-ci ilin oktyabrında ailə üzvləri ilə birlikdə Qafqazda səfərdə olan imperator III Aleksandr tərəfindən qoyulmuşdu. Qafqazın ən böyük pravoslav kilsəsi sayılırdı. 1936-cı ildə bolşeviklər tərəfindən uçurulmuşdu.

⁶ **Mərdəkan Bağçılıq məktəbi** – əsası 1895-ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən qoyulmuş ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı məktəbi. İxtisas təhsili verməklə bərabər, ikisinfli təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərirdi.

⁷ **Bakı Kommersiya məktəbi** – əsası H.Z.Tağıyevin maddi vəsaiti ilə 1900-cü ildə qoyulmuş ixtisaslaşdırılmış texniki məktəb. Məktəbin məşhur mesenatın da tikintisinə böyük ianə verdiyi binasında hazırda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti yerləşməkdədir. İlk universitetimiz də burada açılmışdı.

⁸ **Staroselski Dmitri Sergeyeviç (1832–1834)** – rus hərbcisi və dövlət məmuru. General-leytenant. 1872–1875-ci illərdə Bakı qubernatoru, 1878–1884-cü illərdə Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin departament direktoru vəzifələrində çalışmışdı. Bakıda maarif və mədəniyyətin inkişafına yardım göstərmiş, “Əkinçi”nin nəşrinə dəstək vermişdi. Şəhərdə ilk rusdilli qəzet – “Bakinskie izvestiya” onun təşəbbüsü ilə təsis olunmuşdu.

⁹ **Ömər ibn əl-Xəttab (582–644)** – ikinci islam xəlifəsi (634–644), Məhəmməd peyğəmbərin yaxın əsabələrindən biri. Qətiyyətli dövlət xadimi və sərkərdə kimi tanınmışdı.

¹⁰ **Mirzə Fətəli Axundzadə (1812–1878)** – yeni Azərbaycan ədəbiyyatının və müsəlman şərqində dram sənətinin banisi, yazıçı, ictimai xadim, tənqidçi, filosof, əlifba islahatçısı. Onun komediyalarının ilk nəşrinin 50 illiyinin qeyd edilməsi XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində klassiklərin xatirəsinin anılması ilə bağlı keçirilən ilk mədəni tədbir, ilk qədirşünaslıq aktı idi.

¹¹ **Tağıyev teatri** – ilkin olaraq 1873-cü ildə, daha mükəmməl variantda isə 1900-cü ildə xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına tikilmiş ilk ixtisaslaşdırılmış teatr binası. Azərbaycanlı dramaturqların bir sıra əsərləri, eləcə də Şərqdə ilk opera – “Leyli və Məcnun” bu binada tamaşaya qoyulmuşdu.

¹² **Molyer Jan Batist Poklen (Jean Baptiste Poquelin, 1622–1673)** – böyük fransız komedioqrafı, Fransa və Qərbi Avropa ədəbiyyatında klassik komediya janrının banisi.

¹³ **Molla Pənah Vaqif (1717–1797)** – XVIII əsr Azərbaycan şairi və dövlət xadimi, Qarabağ xanlığının vəziri. Aydın və anlaşıqlı ana dilində, sadə üslubda xalq şeiri ənənələrinə əsaslanan yeni tipli realist poeziyanın yaradıcısı və görkəmli nümayəndəsi.

¹⁴ **Qasım bəy Zakir (1784–1857)** – XIX əsr Azərbaycan şairi. Poeziyada Vaqif ənənələrini davam etdirmişdi. Lirik və aşiqanə əsərlərin, mənzum şeirlərin, ictimai xarakterli satirik əsərlərin müəllifidir.

¹⁵ **Molla Vəli Vidadi (1709–1809)** – XVIII əsr Azərbaycan şairi. Yaradıcılığında qoşma janrı və şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri mühüm yer tuturdu. Vaqifin yaxın dostu və müasiri idi.

¹⁶ **Berje Adolf Petroviç (1828–1886)** – Qafqaz canişinliyində çalışmış rus bürokratu və şərqşünas alim, qafqazşünas, arxeoloq və arxeoqraf. 1864–1886-cı illərdə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasına rəhbərlik etmiş, bu komissiyanın hazırladığı çoxcildli “Aktlar”ın redaktoru və nəşiri olmuşdur.

¹⁷ **Mirzə Yusif Qarabaği (1798–1864)** – erməni mənşəli tarixçi. Həqiqi soyadı Nersesov idi. Qarabağa Azərbaycanın cənubundan – Əhər mahalından köçmüşdü. Qarabağ tarixinə dair daha çox erməni millətçiliyi mövqeyindən yazılmış “Tarixi-Safi” əsərinin müəllifidir. 1857-ci ildə Temirxan-Şurada (Buynaksk) 30 il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatından topladığı poetik nümunələrdən ibarət “Məcmueyi-

əşəri-Vaqif və müasirini-digər” müntəxəbatını litoqrafiya üsulu ilə çap etdirmişdi.

¹⁸ **Nizami Gəncəvi (1141–1209)** – klassik Azərbaycan şairi, filosof. Orta əsrlər Şərq İntibahının yaradıcılarından və ən görkəmli nümayəndələrindən biri. Məşhur “Xəmsə”nin yaradıcısı.

¹⁹ **Rəşid bəy Axundov (1854–1909)** – Mirzə Fətəli Axundovun oğlu. Belçikada ali mühəndislik təhsili almışdı. Atasının bədii irsini Fransada yaymağa çalışmışdı. Fransız ədəbiyyatından bir sıra tərcümələrin müəllifidir.

²⁰ **Mirzə Şəfi Vazeh (1796–1852)** – XIX əsr Azərbaycan şairi, pedaqoq. Əksəriyyəti günümüzdə gəlib çatmayan əsərlərini fars və Azərbaycan dillərində yazmışdı. Alman şairi Fridrix Bodenştedt bir sıra şeirlərini almancaya çevirib çap etdirəndən sonra Qərbi Avropada qeyri-adi populyarlıq qazanmışdı.

²¹ **Rozen Qriqori Vladimiroviç (1782–1841)** – alman əsilli rus hərbcisi və dövlət xadimi, baron. 1831–1837-ci illərdə Gürcüstan, Erməni vilayəti, Həştərxan quberniyası və Qafqaz əyalətinin mülki işlər və sərhəd məsələləri üzrə baş hakimi vəzifəsində çalışmışdı.

²² **Puşkin Aleksandr Sergeyeviç (1799–1837)** – böyük rus şairi. Yaradıcılığı Azərbaycanda XIX əsrin sonlarından tanınmağa başlamışdı. Anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə Ə.Topçubaşovun həm “Kavkaz”, həm də “Kaspi” qəzetlərində irihəcmli məqaləsi çap olunmuşdu.

²³ **Parnas** – Yunanıstanda müqəddəs dağ. İki min ildən çoxdur ki, mədəniyyət tarixində şairlərin, bütünlükdə isə incəsənət adamlarının simvolik məskəni kimi tanınır.

²⁴ **Bestujev-Marliniski Aleksandr Aleksandroviç (1797–1837)** – romantizm dövrü rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri, tənqidçi, publisist və tərcüməçi. Dekabrist hərəkatının iştirakçısı kimi Qafqaza sürgünə göndərilmişdi. Əsərlərini Marliniski təxəllüsü ilə çap etdirirdi. Dağlılara qarşı döyüşdə həlak olmuşdu.

²⁵ **Səfəvilər** – 1501–1736-cı illərdə indiki Azərbaycan, Ermənistan, İran, İraq, Qərbi Pakistan, Türkmənistan, Şərqi Türkiyə, Şimal-Şərqi Hindistan ərazilərində mövcud olmuş tarixi Azərbaycan dövləti. Banisi qüdrətli sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətai idi.

²⁶ **Müzəffərəddin şah Qacar (1853–1907)** – türk əsilli Qacar sülaləsinə mənsub İran şahı. Nəsrəddin şahın oğlu. 1896–1907-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Hakimiyyəti dövründə İranda Məşrutə hərəkatı başlanmışdı.

²⁷ **Vorontsov Mixail Semyonoviç (1772–1856)** – qraf, knyaz, rus hərbcisi, feldmarşal və dövlət xadimi. 1812-ci il müharibəsinin qəhrəmanı. 1844–1853-cü illərdə Qafqaz canişini. Mədəniyyətə himayəsi ilə seçilirdi. Tiflis teatrı onun təşəbbüsü ilə yaradılmışdı. M.F.Axundzadə əsərlərinin nəşrinin də təşəbbüskarı olmuşdu.

²⁸ **Cəlaləddin Mirzə (1836–1870)** – türk əsilli İran şahzadəsi, Fətəli şah Qacarın əlli səkkizinci oğlu. İran tarixinə dair “Nameyi-Xosrovan” əsərinin müəllifidir. Türk olsa da, daha çox İran vətənpərvəri kimi tanınırdı. Mütərəqqi görüşləri ilə seçilir, M.F.Axundzadə, Mirzə Melkum xan, Mirzə Yusif xan və b. ilə məktublaşırdı.

²⁹ **Mirzə Cəfər Qaracadaği** – tanınmış Cənubi Azərbaycan ziyalı. Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında doğulduğundan bölgənin adını özünə təxəllüs kimi götürmüşdü. Cəlaləddin Mirzənin şəxsi katibi olmuş, M.F.Axundzadənin əsərlərini onun razılığı və təşviqi ilə ilk dəfə fars dilinə çevirərək, 1874-cü ildə ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdi. Mirzə Fətəli irsinin Avropada yayılmasında həmin tərcümələr böyük rol oynamışdı.

³⁰ **Haggard (William Henry Docton, 1846–1926)** – ingilis diplomatı və şərqşünas-tərcüməçi. Orta əsrlər fars ədəbiyyatına dair bir sıra araşdırmaların müəllifidir.

³¹ **Lestrange (Guy Le Strange, 1854–1933)** – ingilis şərqşünası, ərəb və fars ədəbiyyatları üzrə mütəxəssis. Yaxın Şərqi tarixi coğrafiyasına dair tədqiqatları ilə də tanınır.

³² **Barbye de Meynard (Barbier de Meynard Charles, 1826–1908)** – fransız şərqşünası və tarixçisi. İslamın və xilafətin tədqiqatçısı kimi daha çox tanınır.

³³ **“Journal Asiatique”** (tam adı: **“Journal Asiatique, ou Recueil de Memoires, d’Extraits et de Notices relatifs a l’Histoire, a la Philosophie, aux Langues et a la Litterature des Peuples Orientaux”**) – Fransa Asiya Cəmiyyətinin nəşri kimi 1822-ci ildən bizim günlərə qədər Parisdə çıxan elmi jurnal.

³⁴ **Cilliere Alfonse (Cilliere Alphonse, 1861–1946)** – fransız diplomatı, türk, ərəb və fars dilləri üzrə mütəxəssis. 1887–1925-ci illərdə Fransa Xarici İşlər Nazirliyi sistemində çalışmışdı. 1890-cı illərdə Trabzon şəhərində baş konsul olduğu dövrdə türklərə qarşı ermənipərəst mövqedən yazılmış “Massacres d’Armeniens” (“Erməni soyqırımı”) kitabını nəşr etdirmişdi (1895).

³⁵ **Varmund Adolf (Wahrmund Adolf, 1827–1809)** – alman şərqşünası. Ərəb, fars və türk dilləri üzrə mütəxəssis. 1885-ci ildə Vyana Şərq Dilləri İnstitutunun direktoru olmuşdu.

³⁶ **“Allgemeine Zeitung”** (dəqiq: **“Deutsche Allgemeine Zeitung”**) – 1861–1945-ci illərdə Berlində nəşr olunan sağ təmayüllü alman qəzeti.

³⁷ **Zarncke Literarisches Centralblatt** – 1852–1944-cü illərdə Almaniyada (Leypsiq) nəşr olunan almandilli ədəbiyyat məcmuəsi.

³⁸ **Firidun bəy Köçərli (1863–1920)** – Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyat tarixçiliyinin banisi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, folklorşünas, pedaqoq, təhsil təşkilatçısı. Qori Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin müəllimi, Qazax Müəllimlər Seminariyasının (1917) qurucusu və ilk direktoru.

³⁹ **Tolstoy Lev Nikolayeviç (1828–1910)** – böyük rus yazıçısı. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda onun əxlaqi təliminə və “şərə müqavimət göstərməmək” prinsipinə müəyyən maraq mövcud idi.

⁴⁰ **Artur Şopenhauer (Arthur Schopenhauer, 1788–1860)** – alman filosofu, irrasionalizm nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi. Özünü Kant fəlsəfi irsinin pərəstişkarlarından biri hesab edirdi.

⁴¹ **“Kavkazskiy vestnik”** – 1900–1905-ci illərdə Tiflisdə rus dilində nəşr olunan aylıq elmi-ədəbi məcmuə. Baş redaktoru V.D.Korqanov idi. Jurnal öz qarşısına Qafqazın və həmsərhəd Şərq ölkələrinin tarixini, ədəbiyyat və maarifini, habelə mədəni-mənəvi həyatın digər sahələrini işıqlandırmaq vəzifəsini qoymuşdu.

⁴² **Aşiq Pəri (1811–1847)** – XIX əsr Azərbaycan şairəsi. Xalq şeiri üslubunda yazılmış qoşma və gəraylıları, habelə bir sıra müasirləri ilə deyişmələri ilə tanınır.

⁴³ **Seyid Əbülqasim Nəbati (1812–1873)** – XIX əsr Cənubi Azərbaycan şairi. Hürufi ədəbiyyatının sonuncu görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınırdı.

⁴⁴ **Həsən bəy Zərdabi (1837–1907)** – Azərbaycan milli mətbuatının, teatrının və qadın təhsilinin banisi, pedaqoq, ictimai xadim. Uzun illər Bakı Şəhər Dumasının üzvü. “Əkinçi” qəzetinin (1875–1877) təsisçisi və redaktoru, “Kaspi”nin fəal əməkdaşlarından biri. Moskva Universitetinin ilk azərbaycanlı məzunu (1865).

⁴⁵ **Əhməd bəy Ağayev (Ahmet Ağaoğlu, 1869–1939)** – jurnalist, ictimai-siyasi xadim. Sorbonna məzunu. “Kaspi”nin ən fəal müəllifi. Azərbaycan və Türkiyədə nəşr olunan bir neçə qəzetin təsisçisi. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Osmanlı və Türkiyə Cümhuriyyəti Parlamentlərinin üzvü. 1909-cu ildən etibarən yaşadığı Türkiyədə Ahmed Ağaoğlu kimi tanınmışdı. Ankara Hüquq Məktəbinin qurucularından biri olmuşdu.

⁴⁶ **Nəcəf bəy Vəzirov (1854–1926)** – M.F.Axundov ənənələrini davam etdirən dramaturq, ictimai xadim, publisist. Azərbaycan dramaturgiyasında faciə janrının banisi.

⁴⁷ **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870–1933)** – nasir, yazıçı, diplomat, alim, ictimai xadim. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi dram müəllifi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ermənistan və Dağlılar Respublikasında səfiri. Sovet dövründə “əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüşdü.

⁴⁸ **Sultan Məcid Qəniyev (daha dəqiq: Sultan Məcid Qənizadə, 1866–1937)** – tanınmış pedaqoq, maarif təşkilatçısı, yazıçı, tərcüməçi, jurnalist və lüğətşünas. Məşhur “rus-tatar” məktəbləri şəbəkəsinin qurulmasında böyük rolu olmuşdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü (1918–1920).

⁴⁹ **“Tərcüman”** – əsası İsmayıl bəy Qasıralı tərəfindən qoyulan, 1883–1918-ci illərdə Krımın Bağçasaray şəhərində Krım-tatar türkcəsi və rus dillərində çap olunan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni qəzet. Türkçülüyün yayılmasında mühüm rolu olmuşdu. Azərbaycanda da populyar idi.

⁵⁰ **Ümmi Gülsüm xanım Şeyx-Əliyeva** – kumik əsilli general Əli Şeyxəliyevin (1845–1917-ci ildən sonra) xanımı, Orenburq müsəlman ruhani idarəsinin sədri Səlim Girey Tevkelovun (1805–1885) bacısı. 1903-cü ildən etibarən Peterburqda qadın müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin fəaliyyətinə rəhbərlik etmiş, tatar qızları arasında dünyəvi təhsilin yayılması sahəsində xidmət göstərmişdi.

⁵¹ **Müftiyevlər ailəsi** – Krım tatarlarının məşhur zadəgan nəsillərindən biri. Ailənin tarixi Krım xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi (1783) ərəfəsində yarımadada yerli müsəlmanların dini rəhbəri olmuş Müfti Müsəlləf Əfəndidən başlayır. Bu ailədə general-mayor Batır Çələbi Müftizadə (1817–1886), Krım tatarlarının ilk hərbi tarixçisi polkovnik İsmayıl Murza Müftizadə (1841–1917) kimi hərbcilər və ziyalılar yetişmişdilər.

⁵² **Akçurilər** – tatar murzaları (knyaz) nəslı. Öz tarixini 1509-cu ildə knyaz tituluna layiq görülmüş Akçura Adaşevdən götürür. Tatar kimliklərini və islam dininə bağlılıqlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər.

⁵³ **Deberdeyevlər** – XVIII əsrdən başlayaraq Penza vilayətində yaşayan zəngin tatar tacirləri nəslı. Nəslin nümayəndəsi Murza Baxtı Deberdeyev təxminən 1670-ci illərdə zadəgan sayılmaları üçün səy göstərsə də, müvəffəq ola bilməmişdi.

⁵⁴ **Zöhrə xanım Qasıralı (1864–1903)** – İsmayıl bəy Qasıralının xanımı, “Tərcüman”ın nəşrində onun ən yaxın köməkçilərindən biri. Maarifçi fəaliyyəti ilə də tanınırdı. Akçurilər nəslindən idi.

⁵⁵ **Pəmbə xanım Bolatukova** – İsmayıl Qaspıralının doğma bacısı, 1893-cü ildən müəllimlik etmiş, Krımın müxtəlif yerlərində qızlar üçün dərslərin yeni üsulla keçirildiyi məktəblər açmışdı.

⁵⁶ **Hənifə xanım Məlikova (1856–1928)** – pedaqoq, ictimai xadim. Həsən bəy Zərdabının xanımı və silahdaşı. Balkar türklərinin məşhur Abayevlər nəslindən idi. Bakıda açılan ilk rus-müsəlman qız məktəbinin müdirəsi olmuş, həyatının sonuna qədər xalq maarifi sahəsində çalışmışdı.

⁵⁷ **Məryəm xanım Sulkeviç** – Litva tatarı. Pedaqoq, Bakıdakı rus-müsəlman qız məktəbinin müəllimi və direktoru, Bakı Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri olmuşdu.

⁵⁸ **Şəfiqə xanım Şeyxzadə-Əfəndizadə (1882–1959)** – pedaqoq, publisist və yazıçı. Azərbaycanın ilk qadın jurnalistlərindən sayılır. Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayının (1906) iştirakçısı olmuşdu.

⁵⁹ **Sara xanım Axundova** – pedaqoq, inqilabdan əvvəl rus-müsəlman qız məktəbində və Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün açılmış müxtəlif məktəblərdə çalışmışdı.

⁶⁰ **Rəhilə xanım Terequlova-Hacıbababəyova (1885–1938)** – pedaqoq, 1902–1907-ci illərdə rus-müsəlman qız məktəbinin müəlliməsi, Bakı III rus-tatar qız məktəbinin müdirəsi (1908–1914) olmuş, Bakı Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri kimi geniş fəaliyyət göstərmişdi.

⁶¹ **Sona xanım Tağiyeva (1881–1932)** – Hacı Zeynalabdin Tağiyevin ikinci xanımı. Azərbaycanda qadın təhsili və xeyriyyəçilik sahəsindəki bir sıra işlər onun adı ilə bağlıdır.

⁶² Sonə xanım Tağiyevanın atası rus ordusunun general-leytenantı **Balakişi bəy Ərəblinski (1828–1902)** idi.

⁶³ **Knyaginya Devletkildeyeva Fatimə** – Volqaboyunda qadın təhsilinin pionerlərindən biri, Xədicə Əhmərovanın Kazanda qızlar üçün açdığı rus-tatar məktəbinin müəllimi. Tarixi XVI yüzillikdən, Baybars Murza Devletkildeyevdən başlayan məşhur tatar knyazları nəslinə mənsub idi.

⁶⁴ **Feyzخانова Əminə** – tatar maarifçisi, Kazan Universiteti Şərq dilləri mühazirəçisi Xusain Feyzخانovun (1823–1866) qızı. Yeniyyətlik illərini məşhur şərqşünas Mirzə Kazımbəyin oğlu, senator L.A.Kazımbəyin ailəsində keçirmişdi. Müsəlman qadın hərəkatında fəal iştirak etmiş, xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, Kazanda qızlar üçün rus-tatar məktəbi açmışdı.

⁶⁵ **Bəydəmirova Həlিমətəlbənat (1876–1906)** – Hazırda Rusiya Federasiyasının Ryazan vilayətinin tabeliyində olan və Mişer tatarlarının

yaşadığı tarixi Kasimov şəhərində qızlar üçün məktəbin müdirəsi və müəllimi. XX əsrin əvvəllərində tatar ədəbiyyatında şair və yazıçı kimi də tanınırdı.

⁶⁶ **Şeyx Barudi (1872–1926)** – tatar ilahiyyatçısı, islamda yeniləşmə (cədidizm) hərəkatının tərəfdarlarından biri. Buxarada əsaslı dini təhsil aldıqdan sonra 1901-ci ildə Kazanda tədrisin yeni üsulla aparıldığı “Mədrəseyi-Məhəmmədiyyə”ni qurmuş və özü də uzun illər orada müəllimlik etmişdi.

⁶⁷ **Kutluyarova-Süleymanova Bibi Raziyə (?–1923)** – Kazan tatarı, ali tibb təhsili almış ilk müsəlman qadın həkimlərindən biri. Qadın gimnaziyasını əla qiymətlərlə başa vurduqdan sonra 1886–1891-ci illərdə Peterburqda həkim köməkçisi və feldşer hazırlayan Rojdestvenski kurslarını bitirmişdi. 1892-ci ildə imperatriçənin binagüzarlığı ilə həkim kimi fəaliyyətə başlamışdı. Rusiyada qadın hərəkatının fəal iştirakçısı olmuşdu.

⁶⁸ **Nakaşidze Mixail Aleksandroviç (1844–1905)** – knyaz, Rusiya dövlət xadimi, 1904–1906-cı illərdə Bakı qubernatoru. 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlanan erməni-müsəlman qarşıdurmasında guya azərbaycanlıların tərəfində dayanması iddiası əsasında daşnak terrorçusu Dro tərəfindən öldürülmüşdü.

⁶⁹ **Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə (1855–1938)** – azərbaycanlı din xadimi, ilahiyyatçı, Qurani-Kərimi Azərbaycan türkcəsinə çevirən ilk tərcüməçi və təfsirçi, dini mövzularda tarixi romanlar müəllifi. Eyni zamanda ərəb müəlliflərin islam dininin tarixindən bəhs edən romanlarını Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir. 1904–1920-ci illərdə Bakı qazisi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

⁷⁰ **Qasım bəy məscidi** – azərbaycanlı memar Qasım bəy Hacıbababəyovun layihəsi ilə 1892–1896-cı illərdə Bakının tarixi mərkəzində (indiki ünvanı: Həzi Aslanov küç., 23) inşa edilmiş məscid binası.

⁷¹ **Əlahəzrət İran şahı** – 1903-cü ildə Bakıdan keçib Avropa səyahətinə yollanan və şəhərdə böyük təntənə ilə qarşılanan Müzəffərəddin şah Qacar (1853–1907) nəzərdə tutulur.

⁷² **I Aleksandr (Aleksandr Pavloviç, 1777–1825)** – Rusiya imperatoru, 1801–1825-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirilmişdi.

⁷³ **Lutsau Nikolay Aleksandroviç (1853–?)** – rus hərbiçisi, general-mayor, 1900–1903-cü illərdə Yelizavetpol (Gəncə) qubernatoru vəzifəsini icra etmiş, 1903-cü ildən isə qubernator olmuşdu.

⁷⁴ **Ezop** – əfsanəvi qədim yunan şair-təmsilçisi. Təxminən e.ə. 600-cü illərdə yaşadığı ehtimal edilir. Dünya ədəbiyyatında təmsil janrının banisi sayılır.

⁷⁵ **Stsilla və Xaribda** – qədim yunan mifologiyasına görə, Messina körfəzində baş-başa gələn iki qaya. Elmi-bədii təfəkkürdə “təhlükəli keçid”, “keçilməz yer” anlamında işlədilir.

⁷⁶ **Şeyxülislam Axund Əbdüссəlam Axundzadə (1843–1907)** – azərbaycanlı din xadimi, ilahiyyatşünas alim. İslama dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. 1894–1907-ci illərdə Zaqafqaziya şeyxülislamı olmuşdu.

⁷⁷ **Müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbov (1830–1917)** – maarifpərvər din xadimi, ədəbiyyatşünas və publisist. “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsarına məcmuədir” dörcildlik müntəxəbatının müəllifidir. 1881–1917-ci illərdə Zaqafqaziya müftisi vəzifəsini daşımışdı.

⁷⁸ **Freze Aleksandr Aleksandroviç (1840–1918-ci ilin martından əvvəl)** – rus hərbiçisi və dövlət xadimi, 1897–1903-cü illərdə Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının komandanı və Qafqaz canişininin hərbi məsələlər üzrə köməkçisi. Rusiya daxili işlər nazirinin müavini və Dövlət Şurasının üzvü kimi mühüm vəzifələr tutmuşdu.

⁷⁹ **Vəliəhd** – sonuncu Rusiya çarı II Nikolayın oğlu, taxt-tacın varisi Aleksey Romanov (1904–1918) nəzərdə tutulur. 1918-ci ildə ailəsi ilə birlikdə bolşeviklər tərəfindən öldürülmüşdü.

⁸⁰ **Malama Yakov Dmitriyeviç (1841–1912)** – rus hərbiçisi, süvari generalı, 1904–1905-ci illərdə Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının komandanı, 1905–1906-cı illərdə Qafqaz canişininin hərbi işlər üzrə köməkçisi olmuşdu.

⁸¹ **“Şərqi-rus”** – 1903-cü ilin martından 1905-ci ilin yanvarına qədər Tiflisdə tanınmış publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyin redaktorluğu ilə çıxan ictimai-siyasi qəzet. XX əsrin ilk anadilli mətbu orqanıdır.

⁸² **Məhəmməd ağa Şahtaxtinski (1846–1931)** – publisist, jurnalist, şərqşünas, pedaqoq. “Şərqi-rus” qəzetinin naşiri və redaktoru idi. Bir sıra rus qəzetlərinin Yaxın Şərq üzrə müxbiri olmuşdur. Öz əlifba layihəsini hazırlamışdı. Mətbuatın mənəvi-ictimai mövqeyinə münasibət məsələsində “Kaspi” qəzetinin redaksiyası, eləcə də Ə.Topçubaşov və Ə.Ağayevlə kəskin polemika aparmışdı.

⁸³ **“Əkinçi”** – 1875-ci ilin iyulundan 1877-ci ilin sentyabrına qədər Bakıda Həsən bəy Zərdabinin naşirliyi və redaktorluğu ilə iki həftədə bir dəfə nəşr olunan qəzet. Azərbaycanın və ümumən Rusiya türklərinin

tarixində ilk mətbu orqan, ilk cari nəşr idi. Milli mətbuatın sonrakı inkişafında böyük rol oynamışdı.

⁸⁴ **“Ziya”** – Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə 1879–1880-ci və 1882–1884-cü illərdə Tiflis və Şamaxıda nəşr olunan qəzet. Əvvəl “Ziya”, sonra isə “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə çıxmışdı.

⁸⁵ **“Kəşkül”** – Cəlal Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə 1883–1891-ci illərdə Tiflisdə əvvəlcə məcmuə, sonra isə qəzet kimi çap olunan dövrü nəşr. Ədəbi-ictimai baxımdan daha mütərəqqi xarakter daşıyırdı.

⁸⁶ **Ünsizadələr** – XIX əsr Azərbaycan mətbuatı sahəsində jurnalist, nəşir, redaktor, mətbəə sahibi kimi fəaliyyət göstərmiş Səid Ünsizadə (1845–1903), Cəlal Əfəndi və Kamal Ünsizadə qardaşları. Sonralar hər üçü Osmanlı imperiyasına köçüb, fəaliyyətlərini orada davam etdirmişdilər.

⁸⁷ **Çernyayevski Aleksey Osipoviç (1840–1894)** – pedaqoq, müəllim Səfərəlibəy Vəlibəyovla birlikdə ibtidai məktəblər üçün ikihissəli “Vətən dili” (1888) dərsliyini hazırlamışdı. 1890-cı illərdə Azərbaycan türkcəsində qəzet nəşrinə təşəbbüs göstərsə də, məqsədinə nail ola bilməmişdi.

⁸⁸ **17 Oktyabr günü** – Rusiya imperiyasının ali hakimiyyətinin ölkə idarəçiliyində qanunların daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə 17 (30) oktyabr 1905-ci il tarixində xalqa elan etdiyi manifest. Sənədin əhəmiyyəti Rusiya tarixində ilk dəfə olaraq çarın öz mütləq hakimiyyətini qanunverici orqanla bölüşdürməsi və bu məqsədlə Dövlət Dumasına seçkilərin keçirilməsinə razılıq verməsində idi.

⁸⁹ **İran Konstitusiyası və İran Parlamenti** – İranda Qanuni-əsasi (konstitusiya) qəbul edilməsi haqqında Müzəffərəddin şah 1906-cı il avqustun 5-də, Millət Məclisinin (Parlament) çağırılması haqqında isə sentyabrın 9-da fərman vermişdi. Oğlu, 1907-ci ilin başlanğıcında hakimiyyətə gələn Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı bu fərmanları tanımaq istəməyəndə isə xalq öz qələbəsini qorumaq üçün daha qətiyyətli vasitələrə əl atmışdı.

⁹⁰ **Gənc türklər** – Osmanlı imperiyasında XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən genişlənən siyasi hərəkət iştirakçılarına verilən ad. 1876-cı ildən etibarən gənc türklər yenilikçi sədrəzəm Midhət paşaya arxalanaraq liberal islahatlar həyata keçirməyə və ölkədə konstitusiyalı dövlət quruluşu yaratmağa çalışırdılar. Onların mübarizəsi 1908-ci ildə uğurla başa çatmış, Sultan II Əbdülhəmid devrilmişdi.

⁹¹ **Nəsrəddin şah Qacar (1831–1896)** – türk əsilli Qacar sülaləsindən olan İran şahı. 1848–1896-cı illərdə hakimiyyət başında olmuş, sərt idarəçiliyi ilə tanınmışdı. 1896-cı ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdü.

⁹² **“Temps”** (daha dəqiq: **“Le Temps”**) – 1826-cı ildən etibarən Lozannada (İsveçrə) fransız dilində nəşr olunan populyar ictimai-siyasi qəzet.

⁹³ **“Məktəb”, “Faydalı əyləncələr”** – İsmayıl Qasıralının “Tərcüman” qəzetinin nəşrinə icazə alana qədər litoqrafiya üsulu ilə Tiflisdə Ünsizadə mətbəəsində çap etdirdiyi bir neçə sayı meydana çıxan cari nəşrlər.

⁹⁴ **“Moskovskie vedomosti”** – Moskvada 1756–1917-ci illərdə çıxan və sahiblik hüququ Moskva Universitetinə məxsus olan qəzet. Mövcudluğunun son illərində ifrat sağ mövqedə, rus millətçiliyi platformasında dayanırdı.

⁹⁵ **“Novoe vremya”** – Peterburqda 1868–1917-ci illərdə nəşr olunan ifrat sağ təmayüllü rus qəzeti. Bolşevik çevrilişinin növbəti günü bağlanmışdı.

⁹⁶ **Smirnov Vasili Dmitroviç (1846–1922)** – rus şərqşünası, türkoloq. İslama dair tədqiqatları da mövcuddur. Elmi yaradıcılığında şovinizm və böyükdövlətçilik elementlərinə təsadüf olunur.

⁹⁷ **Çerevanski Vladimir Pavloviç (1836–1914)** – mühafizəkar əhval-ruhiyyəli Rusiya dövlət xadimi, gizli müşavir, Dövlət Şurasının üzvü. Rusiya müsəlmanlarına mənfi münasibəti ilə seçilirdi.

⁹⁸ **Tevkelev Kutlu-Məhəmməd Batırgireyeviç (1850–1917-ci ildən sonra)** – tatar zadəganı, iri torpaq sahibi, Ufa quberniyasından I–IV çağırış Rusiya Dövlət Dumasının deputatı (kadet partiyasından), polkovnik, 1916-cı ildə Lozannada keçirilən Rusiya xalqları konqresinin iştirakçısı. Sonrakı taleyi bəlli deyil.

⁹⁹ **Xəlil bəy Xasməmmədov (1873–1947)** – Azərbaycan siyasi və dövlət xadimi, II və III Dövlət Dumasının üzvü, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində daxili işlər (26.12.1918–16.06.1919) və ədliyyə naziri. 1920-ci ildə Azərbaycanın İstanbulda diplomatik nümayəndəsi təyin edilsə də, Cümhuriyyətin süqutu səbəbindən vəzifəsinin icrasına başlaya bilməmişdi. 1920-ci ildən siyasi mühacir.

¹⁰⁰ **İbrahim bəy Heydərov (1879–1949)** – azərbaycanlı ictimai-siyasi xadim, III Dövlət Dumasının deputatı, Fevral inqilabından sonra Qafqazdakı siyasi proseslərin fəal iştirakçısı, Dağlı hökumətinin poçt və teleqraf naziri, Rusiya Müəssislər Məclisinin üzvü, Paris sülh konfransının iştirakçısı.

¹⁰¹ **Daxadəyev Məhəmməd-Əli (1882–1918)** – partiya ləqəbi Mahaç, XX əsrin əvvəllərində Dağıstanda ictimai-siyasi hərəkətin fəal iştirakçılarından biri, bolşevik. Milliyyətçə avar idi. Ağqvardiyaçılar

tərəfindən güllələnmişdir. Dağıstanın paytaxtı Mahaçqala şəhəri onun adını daşıyır.

¹⁰² **Lemanov İsmail (1871–1942)** – Krım-tatar ictimai xadimi, jurnalist. İsmayıl Qaspıralının ardıcılardan biri. Əvvəllər türk milliyyətçisi mövqeyindən çıxış etsə də, 1920-ci ildən sonra bolşeviklərə qoşulmuş, Zaqafqaziya Federasiyası və Azərbaycan kommunist təşkilatlarında çalışmışdı.

¹⁰³ **Savitski Vladimir İvanoviç (1875–1957)** – Tiflis sakini, Rusiya imperiyası Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı, 1918–1919-cu illərdə nazir S.D.Sazonovun şəxsi katibi. Ə.Topçubaşovu Tiflisdən tanıyırdı. 1918-ci ildə İstanbulda və növbəti illərdə Parisdə onunla dəfələrlə görüşmüşdü. Siyasi mühacir.

¹⁰⁴ **Stempovski Stanislav (Stanislaw Stempowski, 1870–1952)** – Polşa və Ukrayna siyasətçisi, ictimai xadim. Ukrayna Xalq Respublikası və mühacir Ukrayna hökumətlərində (1918–1922) nazir vəzifəsi tutmuşdu.

¹⁰⁵ **Enikeev Qaysa Xamidulloviç (1864–1931)** – tatar ictimai xadimi, pedaqoq və etnoqraf. Kazan və Orenburq quberniyalarından III və IV Dövlət Dumalarının üzvü. Dumanın müsəlman fraksiyasının üzvü. 1917-ci ildən sonra dumanın müvəqqəti komissiyasının üzvü. Tatar və başqırd folklorunun bilicisi kimi tanınırdı.

¹⁰⁶ **“Vakit”** – 1906–1918-ci illərdə Orenburqda nəşr olunan milli-liberal istiqamətli tatar qəzeti. Əsası məşhur islam teoloqu Rızaeddin Fəhreddin tərəfindən qoyulub. Naşiri və baş redaktoru Fatih Kərimi olmuşdu.

¹⁰⁷ **Alkin Seyid-Girey Şaqiixtaroviç (1867–1919)** – tatar zadəganı, vəkil, andlı iclasçı, Kazan quberniyasından I Dövlət Dumasının üzvü, “Kazan müxbiri” qəzetinin naşiri və redaktoru, “İttifaqi-müslimin” partiyasının MK üzvü. 1917-ci ildə siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdı.

¹⁰⁸ **Ramiev Zakir Sadıxoviç (1959–1921)** – qızıl mədənlərinin sahibi, birinci gildiyə tacir. XX əsr tatar ədəbiyyatı klassiki. Şeirlərini “Dərdmənd” təxəllüsü ilə yazırdı. Məsənət kimi tanınır, Volqaboyu tatarlarının bir çox mədəni və ictimai tədbirlərini maliyyələşdirirdi. Orenburq quberniyasından I Dövlət Dumasının üzvü seçilmişdi. “İttifaqi-müslimin” partiyasının MK üzvü və xəzinədarı idi.

¹⁰⁹ **Qoqol abidəsi** – böyük rus yazıçısı N.V.Qoqolun anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə 1909-cu ildə Moskvada eyniadlı bağda ucaldılmış heykəl nəzərdə tutulur.

¹¹⁰ **“Volqa” cəmiyyəti** – əsası 1843-cü ildə qoyulmuş və 1917-ci ilə qədər Rusiyada üç iri gəmiçilik şirkətlərindən biri. Volqa hövzəsində yük və sərnişin daşımaları ilə məşğul olurdu.

¹¹¹ **Şeyxəli Əli Dövlətoviç (1845–1917-ci ildən sonra)** – kumik əsilzadəsi, rus ordusunun general-mayoru. İstefaya çıxandan sonra Peterburqda yaşayır, ictimai işlər və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olurdu. 1906-cı ildən Peterburq cümə məscidinin tikintisində rəhbərlik edən komitənin sədri idi.

¹¹² **Hacı Məmmədخان Kərimov (Xadji Muxametzyan Karimov)** – geniş imkanlara malik Kazan tatarı, ikinci gildiya tacir, Volqaboyunda müsəlman hərəkatının fəal iştirakçılarından biri.

¹¹³ **Seydəşev Əhmədcan (Saydəşev Axmetzyan)** – Kazan tatarı, birinci gildiya tacir, Rusiyada müsəlman hərəkatının fəal iştirakçısı, iş adamı və xeyriyyəçi.

¹¹⁴ **Qalikeev Sadıq (Qalikeev Muxametsadık, 1840–1912)** – Kazan tatarı, iri manufaktura taciri, müsəlman hərəkatının iştirakçısı, 1897–1917-ci illərdə Kazan Şəhər Dumasının üzvü, tatar uşaqlarına rusca təhsil verən məktəbin himayəçisi, Kazanın kasıb müsəlmanlarına yardım komitəsinin üzvü.

¹¹⁵ **Qaleev Məhəmmədcan (Qaleev Muxametzyan, 1832–1909)** – Kazan tatarı, tacir, ictimai xadim, milli ayaqqabı və baş geyimləri fabrikinin sahibi.

¹¹⁶ **Salikeev Əbdürrəhman (Salikeev Abdraxman)** – Kazan tatarı, birinci gildiya tacir, iş adamı, Kazandakı ən böyük sabun fabrikinin sahibi.

¹¹⁷ **“Samolyot” cəmiyyəti** – əsası 1853-cü ildə qoyulmuş gəmiçilik şirkəti. 25-dən çox sərnişin gəmisi ilə Volqa və Kama çaylarında yük və sərnişin daşımaları ilə məşğul olurdu.

¹¹⁸ **Kineli** – Samara vilayətində qəsəbə. Böyük Kinel çayı üzərində yerləşir. Adını buradan götürüb.

¹¹⁹ **Solovyov Temirşa (1875–1947)** – tatar ictimai xadimi, yazıçı, nəşir, jurnalist, iri tacir.

¹²⁰ **Kərimov (Kərimi) Məhəmməd Fatih (Karimov Muxamed Fatıx, 1870–1837)** – tatar yazıçısı, jurnalist, ictimai xadim, Orenburqda çıxan “Vakit” qəzetinin redaktoru. “İttihadi-müslimin” partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü, Fevral inqilabından sonra Ümumrusiya Müsəlman Şurasının üzvü.

¹²¹ **Mahmud Xusainov (Maxmut Xusainov, 1839–1910)** – tatar ictimai xadimi, Orenburq taciri, xeyriyyəçi.

¹²² **Bürhan Şərəf (Burxan Şaraf, 1883–1942)** – Kazan tatarı, müəllim, jurnalist və tənqidçi. 1895–1905-ci illərdə Orenburqun Məhəmmədiyyə

mədrəsəsində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, 1905–1915-ci illərdə müxtəlif tatar qəzet və jurnallarında çalışmışdı. “İran məktubları” əsərinin müəllifidir.

¹²³ **Useyn Donski (Xusain Donskov)** – Kazan tatarı, iş adamı və ictimai xadim. 1906–1911-ci illərdə Orenburq xeyriyyə cəmiyyətinin xəzinədarı, Orenburq Şəhər Dumasının üzvü olmuşdu.

¹²⁴ **Rza qazı (Rızaetdin Fəxretdin, 1859–1936)** – tatar maarifçisi, yazıçı, şərqsünas alim, 1891–1906-cı illərdə Orenburq müsəlman cəmiyyətinin qazısı. 1906-cı ildə Orenburqa köçmüş, burada “Vakit” adlı tatar qəzetinin redaktor müavini olmuşdu. 1908–1918-ci illərdə türk-islam mədəniyyətini populyarlaşdıran “Şura” jurnalını nəşr etmişdi. Eyni zamanda Xusainiyyə mədrəsəsində müəllimlik etmiş, 1921-ci ildə Orenburq müftisi seçilmişdi.

¹²⁵ **Nemətulla molla (Niqmatulla Timoşev, 1872–1920-ci ildən sonra)** – tatar din xadimi, imam-xətib və müdərris, Orenburq müsəlman cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri kimi tanınırdı. Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayının (Moskva, may, 1917) işində iştirak etmişdi.

¹²⁶ **Xeyrulla molla Usmanov (Xayrulla Qusmanov, 1866–1915)** – Kazan tatarı, dini və ictimai xadim, II Dövlət Dumasının üzvü, “İttifaqi-müslimin” partiyasının MK üzvü, dumanın müsəlman fraksiyasının katibi.

¹²⁷ **Xusainiyyə mədrəsəsi** – Orenburqda Xusainiyyə məscidi yanında mədrəsə. 1891-ci ildə tatar milyonçusu və xeyriyyəçi Əhməd Xusainovla qardaşı Mahmud Xusainovun vəsaiti hesabına tikilmişdi. Dördsinfli təhsil sisteminə malik idi. Məzunlar tatar məktəblərində müəllimlik hüququ əldə edirdilər. Tatarıstanın sovetləşməsindən sonra, 1920-ci ildə Tatar Xalq Maarifi İnstitutuna çevrilmişdi.

¹²⁸ **Əhməd bəy Xusainov (Axmad bay Xusainov, 1837–1906)** – tatar milyonçusu, xeyriyyəçi. Qardaşı Mahmud Xusainovla birlikdə Orenburqda məşhur Xusainiyyə mədrəsəsini təsis etmişdi.

¹²⁹ **Abızgildin Cahangir (Abızgildin Ziqanqir, 1873–1937)** – tatar din adamı, ictimai xadim, pedaqoq. 1912-ci ildən Orenburqun Osmanıyyə mədrəsəsində müdir və müdərris, beş il sonra isə Orenburq şəhərinin qazısı olmuşdu. 1917-ci ildə namizədliyi Rusiya Müəssislər Məclisi üzvlüyünə verilmişdi.

¹³⁰ **Mərkəzi Komitə** – Rusiya müsəlmanlarının III qurultayında təsis olunan və Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi müsəlman siyasi təşkilatının – “İttifaqi-müslimin” partiyasının mərkəzi orqanı nəzərdə tutulur.

¹³¹ **Zeydulla molla Kaşayev (Zaqidulla Kaşayev, 1852–1923)** – tatar əsilzadəsi və din xadimi, Orenburq cümə məscidinin imamı, imam-xətib və müdərris. Rusiya müsəlmanlarının II qurultayının iştirakçısı.

Orenburq müsəlman cəmiyyətinin fəxri üzvü. 1910-cu ildən Orenburq axundu idi.

¹³² **Mahmud Usmanov (1846–1912)** – tatar iş adamı, müsəlman hərəkatının iştirakçısı, ikinci gildiya Orenburq taciri, 1892–1911-ci illərdə Orenburq Şəhər Dumasının qlasnısı kimi fəaliyyət göstərmişdi.

¹³³ **Əbubəkir Kapkayev (Abubakir Kapkaev, 1864–1918-ci ildən sonra)** – iş adamı, ictimai xadim, 1905–1918-ci illərdə Orenburq Şəhər Dumasının qlasnısı, 1906-cı ildə Orenburq müsəlman cəmiyyətinin yaradılmasının təşəbbüskarlarından biri olmuş, 1908–1910-cu illərdə onun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi.

¹³⁴ **Mirzə Zakir Xeyrov (Mirza Zakir Xairov)** – dövrün ziyalı və mütərəqqi Orenburq taciri, xeyriyyəçi, Volqaboyunda müsəlman ictimai hərəkatının iştirakçısı.

¹³⁵ **Mahmud bəy Xusainov (Maxmut bəy Xusainov)** – Xusainiyyə mədrəsəsinin qurucusu Əhməd bəy Xusainovun kiçik qardaşı, iş adamı və xeyriyyəçi.

¹³⁶ **Karqalı** – Şimali Avrasiyada, Orenburqdan təxminən 40–50 km məsafədə yerləşən qədim dağ-mədən mərkəzi və eyniadlı yaşayış məntəqəsi.

¹³⁷ **Vəliulla molla Xusainov (Xusainov Muxametvali, 1871–1933)** – tatar ictimai xadimi, Vəliyyə mədrəsəsinin himayəçisi, 1906–1918-ci illərdə Orenburqda çıxan “Din və maqışat” jurnalının naşiri.

¹³⁸ **Ömər xəlifə Dövlətyarov (Qumar Davletyarov)** – Karqalı sakini, müsəlman ziyalı, Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva (may, 1917) qurultayının iştirakçısı.

¹³⁹ **İshaq axund İsmayılov (İsxak İsmayılov, 1826–1916)** – tanınmış tatar din xadimi, 1884–1916-cı illərdə Karqalının Seitov Posad adlı məhəlləsinin baş axundu olmuşdu.

¹⁴⁰ **Əyyub İbrahimov (Ayup İbraqimov, 1841–1916-cı ildən sonra)** – din xadimi, Orenburq quberniyasının Karqalı qəsəbəsindəki 9-cu cümə məscidinin imam-xətibi.

¹⁴¹ **Əbdül Qüddüs Kutuyev** – burada söhbət, çox güman ki, Ümumrusiya müsəlmanlarının Kazanda keçirilən II qurultayının (iyun, 1917) iştirakçısı Abdulla Kutuyevdən gedir.

¹⁴² **Əbdül Lətif Mindubayev (Abdullatip Minlibaev)** – tacir, müsəlman hərəkatının iştirakçısı.

¹⁴³ **Xeyrulla Qalikeev (Xayrulla Qalikeev, 1856–1923-cü ildən sonra)** – başqırd din xadimi, işan və xətib-müdərris. Müsəlman hərəkatının iştirakçısı.

¹⁴⁴ **Sakmara** – Başqırdıstandan və Orenburq vilayətindən keçən çay. Üzərində eyni adlı şəhər yerləşir.

¹⁴⁵ **German** – söhbət məşhur fotoqraf M.Y.Qermanın XX əsrin əvvəllərində Orenburqda fəaliyyət göstərən bədii fotostudiyasından gedir.

¹⁴⁶ **Xusain Hacı Xusainov (Xusain Xusainov, 1883–1918-ci ildən sonra)** – birinci gildiya Orenburq taciri, ictimai xadim, hacı, “Kərimov, Xusainov və K” nəşriyyat cəmiyyətinin qurucularından biri.

¹⁴⁷ **Qərar** – söhbət Orenburq müsəlmanlarının Rusiya Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının fəaliyyətinə maliyyə yardımı göstərmək haqda çıxardıqları qərardan gedir. Yardımın təşkili üçün xüsusi komissiya təsis edilmişdi. Komissiyanın tərkibinə iri tacirlər, zəngin kommersantlar, naşirlər, jurnalistlər və s. daxil idilər.

¹⁴⁸ **Bikkazakov (Bikkazakov İxsan)** – tatar iş adamı, ictimai fəal, 1913–1917-ci illərdə Orenburq Şəhər Dumasının qəsnisi.

¹⁴⁹ **“750”** – mətndə ərəb rəqəmləri ilə göstərilmişdir. Çox güman ki, ianə kimi verilən məbləği ifadə edir.

¹⁵⁰ **Əmin bəy Əzimov (Azimbay Aminov)** – Kazan tatarı, tacir, müsəlman hərəkatının iştirakçısı.

¹⁵¹ **Kamalov Qubaydulla (1848–1912-ci ildən sonra)** – ikinci gildiya Orenburq taciri, 1905–1913-cü illərdə Orenburq Şəhər Dumasının qəsnisi, Orenburq müsəlman cəmiyyətinin üzvü.

¹⁵² **Karvansaray** – Orenburqda 1846–1857-ci illərdə ümumxalq vəsaiti hesabına başqırdlardan və Mişer tatarlarından təşkil olunan milli hərbi hissələrin qərargahının yerləşdirilməsi üçün rus memarı A.Brüllovun layihəsi əsasında tikilmiş tarixi-memarlıq kompleksi. Hazırda tarixi abidə kimi mühafizə olunur.

¹⁵³ **Utyamışev Məhəmməd Zərif (Utyamışev Muxamet-Zarif)** – ikinci gildiya Sterlitamak taciri, Sterlitamak cümə məscidi və mədrəsəsinin himayəçisi, xeyriyyəçi və naşir.

¹⁵⁴ **Şamqulov Sabircan (Şamqulov Sabirzyan)** – Ufa taciri, yoxsullara yardım göstərmək məqsədilə yaradılmış xeyriyyə təşkilatının – Ufa Himayədarlıq Şurası idarə heyətinin üzvü.

¹⁵⁵ **Hakimov Əbdül Lətif (Xakimov Qabdullatif)** – tacir, müsəlman hərəkatının fəallarından biri, yoxsullara yardım üzrə Ufa Himayədarlıq Şurası idarə heyətinin üzvü.

¹⁵⁶ **Nəzirov** – çox güman ki, bəhs olunan dövrün tanınmış Ufa tacirlərindən Badretdin Nazirov, yaxud da Sadretdin Nazirov nəzərdə tutulur.

¹⁵⁷ **Müfti** – 1886–1915-ci illərdə Orenburq Müsəlman Ruhani İdarəsinin sədri, başqırd din xadimi, müfti Hacı Muxammetyar Muxammətşarif oğlu Sultanov (1837–1915) nəzərdə tutulur.

¹⁵⁸ **Səlimin atası, Canturin-ata** – söhbət I Dövlət Dumasının deputatı, “İttifaqi-müslimin” partiyasının fəal xadimlərindən biri Səlim Girey

Canturinin atası, qazax zadəganı, Bukey ordasından – çingizilər nəslindən olan Seyidxan Canturindən gədir.

¹⁵⁹ **İslamov** – çox güman ki, 1906–1918-ci illərdə Orenburqda nəşr olunan dini, siyasi və ictimai xarakterli “Din və məqışat” jurnalının baş redaktoru Qələmətdin İslamov (Qalemetdin Xanislamov) nəzərdə tutulur.

¹⁶⁰ **Həbibulla Əmirov (Xəbibulla Amirov)** – Ufa taciri, xeyriyyəçi, Ufa şəhərindəki yoxsul müsəlmanlara himayədarlıq cəmiyyəti idarə heyətinin üzvü.

¹⁶¹ **Qatı molla (Qabaşı Xasan Qata, 1863–1936)** – Kazan tatarı, pedaqoq, tarixçi, 1895–1899-cu və 1905–1915-ci illərdə Orenburq müsəlman ruhani idarəsinin qazısı, tanınmış ictimai xadim.

¹⁶² **İshak Akçurin** – söhbətin kimin barəsində getdiyini dəqiqləşdirmək mümkün olmadı.

¹⁶³ **Nəzirov Sədrəddin (Nazirov Sadretdin)** – Ufa taciri, Ufadakı yoxsul müsəlmanlara himayə cəmiyyəti idarə heyətinin üzvü. Qaliyə mədrəsəsi üçün bina tikilməsinə 10 000 rubl yardım etmişdi.

¹⁶⁴ **Şamsanov Abdulla (Samsonov Qabdulla)** – orta səviyyəli Ufa taciri, xeyriyyəçi.

¹⁶⁵ **Sabir molla Həsənov (Muxamet-Sabir Xasanov, 1866–1917-ci ildən sonra)** – tatar əsilli din adamı, ictimai xadim, tatar publisisti, II Dövlət Dumasının və dumanın müsəlman fraksiyasının üzvü, Orenburq müsəlman ruhani idarəsinin nəşr orqanı olan liberal istiqamətli “Məlumat” (“Maqlumat”) jurnalının redaktoru. Müsəlman qurultaylarının ideyalarını jurnalda təbliğ etdiyinə görə mətbuat fəaliyyətindən uzaqlaşdırılmışdı.

¹⁶⁶ **“Osmaniyyə” (Qusmaniyyə) mədrəsəsi** – Ufada əsası 1897-ci ildə Xusain Usmanov tərəfindən qoyulmuş dini-dünyəvi təhsil müəssisəsi. 1907-ci ildən sonra banisinin adını daşıyırdı. Tədrisin xarakterinə görə köhnə və yeni tipli məktəblər arasında orta mövqe tuturdu. 1918-ci ildə bolşeviklər tərəfindən bağlanmışdı.

¹⁶⁷ **Əmir** – müsəlmanların başçısı. Söhbətin konkret olaraq kimin barəsində getdiyi bəlli deyil.

¹⁶⁸ **Sultanov** – bax: 154-cü izah.

¹⁶⁹ **Oskar Sırtlanov (Sırtlanov Qaliaskar Şaxaydaroviç, 1875–1912)** – Sırtlanovlar nəslindən olan başqırd zadəganı, hüquqşünas, andlı iclasçı, Ufa quberniyasından III Dövlət Dumasının deputatı olmuşdu. Volqaboyu türklərinin ərazi muxtariyyəti ideyasının ardıcıl tərəfdarı və müdafiəçisi kimi tanınmışdı.

¹⁷⁰ **Sırtlanovun arvadı (Amina Maxmutovna Sırtlanova, 1884–1939-cu ildən sonra)** – ictimai xadim, Rusiyada qadın hərəkatının fəal iştirakçısı, Birinci Dünya müharibəsi illərində şəfqət bacısı. Kumık əsilli rus generalı Mahmud Şeyxəliyevin (Şeyx-Əli) qızı idi. Teosofiya ilə yaxından maraqlanırdı. 1919-cu ildən “Avrora” adlı Paris mason lojasının üzvü olmuşdu. Bolşevik inqilabından sonra Fransaya mühacirət etməsi, fransız aristokrat dairələrində Amina Hanum Syrtlanoff kimi tanınması haqda məlumatlar mövcuddur. Başqa bir versiyaya görə, 1930-cu ildə qazax mühəndis, keçmiş Kokand respublikasının yollar naziri Məhəmməd Tınışbəyova ərə getmiş, həyatının sonuna qədər Alma-Atada yaşamışdı. (Вах: Камиль Алиев. Судьба потомков Девлет Мирзы Шейх-Али, газета “Ёлдаш”, 10 марта 2006 г.)

¹⁷¹ **Sırtlanovun bacısı (Safiya Şaxaydarovna Sırtlanova)** – dövrün açıqfikirli başqırd qadınlarından idi. Cenevrə və Kazan universitetlərində tibb təhsili almışdı. Vətəndaş müharibəsindən sonra Türkiyəyə köçmüş, daha sonra Almaniyada məskunlaşmışdı.

¹⁷² **Alkino** – indiki Başqırdistanın Çeşmə rayonunda kənd, Alkinlər ailəsinin keçmiş malikanəsi.

¹⁷³ **General Şeyxəliyev (Şeyx-Əli, Maxmut Muxametoviç Şeyx-Ali, 1829, yaxud 1935 və təxminən 1930-cu illər arası)** – kumık əsilli rus generalı, Krım və Qafqaz müharibələrinin iştirakçısı, II müsəlman qurultayının nümayəndəsi, xeyriyyəçi, ictimai xadim. Oğlu – Davud Şeyx-Əli (1879–1954) 7 avqust 1912-ci ildə ehtiyatsızlıq ucbatından bacısının əri O.Sırtlanovu revolvərdən açılan atəşlə öldürmüşdü. Həbs olunmuş, amma tezliklə əfv edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində bitkişünas alim, Mahaçqala Universitetində kafedra müdiri, professor olmuşdu. Qızı – Əminə Sırtlanova (bax: 170-ci izah).

¹⁷⁴ **Mahi Pərvaz (Maqi Pərvaz, Maqipervaz)** – Kazan tatarı, zadəgan Şahəhməd Alkinin qızı, “Kazan müxbiri” qəzetinin naşiri Seyid Girey Alkinin bacısı. General Mahmud Şeyx-Əlinin xanımı. Peterburqda və Ufa quberniyasında xeyriyyəçiliklə məşğul olmuş, qadın hərəkatının fəallarından biri kimi tanınmışdı. Peterburq qadın xeyriyyə cəmiyyətinin sədri olmuşdu.

¹⁷⁵ **Aliyə mədrəsəsi (Qaliyə)** – 1906–1919-cu illərdə Ufa cümə məscidi yanında fəaliyyət göstərən, əsas başqırd maarifçisi Ziyautdin Kamaletdinov tərəfindən qoyulmuş orta-ali təhsil müəssisəsi.

¹⁷⁶ **Şahheydər (Şaxaydar Şaqerdenoviç Sırtlanov, 1847–1916-ci ildən əvvəl)** – Oskar Sırtlanovun atası, başqırd zadəganı, Ufa quberniyasından I və II Dövlət Dumasının deputatı, kadet, fəxri barışıq hakimi.

¹⁷⁷ **Timurov** (daha dəqiq: **Temirov Abdulla, 1865–?**) – qazax ziyalısı və ictimai xadim, Sankt-Peterburq Universiteti Şərq dilləri fakültəsinin məzunu, söhbət gedən dövrdə Tobolsk tərəqqipərvər müsəlmanlar cəmiyyətinin sədri idi. Alaş Orda hərəkatının iştirakçısı olmuş, sonradan bolşeviklərin tərəfinə keçmişdi.

¹⁷⁸ **Sadri Maqsudov** (Rusiyada: **Sadretdin Nizametdinoviç Maqsudov, Türkiyədə: Sədri Maqsudi Arsal, 1878–1957**) – tatar və türk ictimai-siyasi xadimi, hüquqşünas. II Dövlət Dumasının üzvü, дума sədrinin müavini. 1918-ci ilin yanvarında Daxili Rusiya və Sibirin müsəlman türk-tatar əhalisi Milli İdarəsinin sədri seçilmiş və həmin qurumun təmsilçisi kimi Parisə, Versal sülh konfransına yollanmışdı. Fransada mühacir həyatı yaşamış, Atatürkün dəvəti ilə 1924-cü ildə Türkiyəyə gəlmişdi. Ankara Hüquq Məktəbinin qurulmasında iştirak etmiş, İstanbul Universitetinin professoru olmuşdu. Üç dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçilmişdi.

¹⁷⁹ **Şakir Tukaev (Muxammətşakir Tukaev, 1862–1932)** – tatar ictimai-siyasi xadimi, iri torpaq sahibi, pedaqoq, II və III Dövlət Dumalarının deputatı, “İttifaqi-müslimin” partiyasının üzvü.

¹⁸⁰ **Turqay vilayəti** – 1868–1920-ci illərdə Rusiya imperiyasında mövcud olan ərazi-inzibati vahidi. Sahəsi 456185 kv.km idi. Şimaldan Orenburq, qərbdən Ural, şərqdən Akmölla, cənubdan Aral dənizi və Sır-Dərya vilayətləri ilə həmsərhəd idi.

¹⁸¹ **General Qeynsen (Qeynts) Aleksandr Konstantinoviç (1834–1892)** – rus hərbiçisi və dövlət xadimi, general-leytenant, müxtəlif vaxtlarda Türkünstan, Turqay vilayəti və Kazanın general-qubernatoru.

¹⁸² **İskəndərov Həlim (İskəndərov Xəlim, 1888–1958)** – pedaqoq, tatar dili və ədəbiyyatı müəllimi, 1908-ci ildən tatar qəzetlərində xalq təhsilinin problemləri və məktəb islahatı barəsində məqalələr çap etdirirdi.

¹⁸³ **Əhtəmov (Axtəmov İbnyemin Abusuqqudoviç, 1877–1941)** – başqırd ictimai xadimi, IV Dövlət Dumasının deputatı, Müvəqqəti hökumətin hakimiyyəti dövründə Ufa quberniyasındakı müsəlmanların işi üzrə komissar, Sibir və Avropa Rusiyası türk-tatar müsəlmanları Milli İdarəsinin sədr müavini (1917–1918).

¹⁸⁴ **Balaşov qardaşları** – Nikolay və İvan Petroviç Balaşovlar. Rus zadəganları. XX əsrin əvvəllərində Ufa quberniyasında dörd dağ-mədən zavodları vardı.

¹⁸⁵ **Minyar zavodu** – Cənubi Uralda 1783-cü ildən mövcud olan iri dağ-mədən zavodu. Hazırda fəaliyyətini dayandırıb.

¹⁸⁶ **Avropa ilə Asiyanın sərhəddindəki sütun** – Çelyabinsk-Zlatoust şəhərləri arasında, Urjum stansiyası yaxınlığında Transsibir dəmiryolunun tikintisinin başa çatması münasibəti ilə ucaldılmışdı.

¹⁸⁷ **Yauşev (Yauşev Molla Qali Axmetzyanoviç, 1864–1927)** – Kazan tatarı, birinci gildiya tacir, xeyriyyəçi və ictimai xadim. Rusiya müsəlmanlarının II qurultayının iştirakçısı. “Yauşev qardaşları” ticarət evinin başçısı. 1907–1917-ci illərdə Troitsk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin işinə rəhbərlik etmişdi.

¹⁸⁸ **“Yapon qəhrəmanları”** – 1904–1905-ci illər rus-yapon müharibəsində Mancuriya cəbhəsində və Port-Arturda qəhrəmanlıq göstərmiş rus əsgər və zabitləri nəzərdə tutulur.

¹⁸⁹ **Əhmərov (Axmarov Qabdraxman)** – tatar ictimai xadimi, xeyriyyəçi, iş adamı, Troitsk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin təşkilatçısı və katibi.

¹⁹⁰ **Lətif (Yauşev Latıp Muxamməşarıpoviç)** – M.Q.Yauşevin qardaşı oğlu, tacir, ictimai xadim, 1911–1913-cü illərdə Troitsk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü, Ümumrusiya müsəlmanları II qurultayının (iyun, 1917, Kazan) nümayəndəsi.

¹⁹¹ **Əbdüləziz (Yauşev Abdul Aziz Muxamməşarıpoviç)** – M.Q.Yauşevin qardaşı oğlu, birinci gildiya Daşkənd taciri. Müsəlman ictimai hərəkatının iştirakçısı.

¹⁹² **Melnikov (Melnikov Vasili Vasilyeviç)** – tacir, Troitsk şəhərinin başçısı.

¹⁹³ **Vəliyev (Valiev Muxammətzyan, 1868–1942)** – tatar xeyriyyəçisi, birinci gildiya tacir, Troitsk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin həmsədri.

¹⁹⁴ **Urazaev (Urazaev Qalulla, 1842–1912-ci ildən sonra)** – tatar xeyriyyəçisi, ikinci gildiya tacir, Troitsk Şəhər Dumasının qlasnısı, 1901–1910-cu illərdə Troitsk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin sədr müavini.

¹⁹⁵ **Axund Yauşev (Qabdelbari Yauşev)** – din xadimi, Tobolsk quberniyası Petropavlovsk şəhərinin axundu.

¹⁹⁶ **Zeynulla Rəsulov (Zaynulla Rasulev, 1833–1917)** – tatar dini və ictimai xadimi, şəriət mütəxəssisi, maarifçi, 1884-cü ildən Troitsk şəhəri Beşinci cümə məscidinin imam-xətibi, əsasını özünün qoyduğu Rəsuliyə mədrəsəsinin müdərrisi. Məktəb və mədrəsələrin yenilənməsi, islahı tərəfdarı kimi tanınırdı.

¹⁹⁷ **Başkirev (Başkirev Qavriil Alekseyeviç)** – Troitsk taciri, ikinci dördsinifli şəhər məktəbinin fəxri hamisi.

¹⁹⁸ **İttifaq** – söhbət Rusiya Müsəlmanları İttifaqı (qısaldılmış variantda “İttifaq”) haqqında gedir. İttifaq kütləvi, ümumxalq təşkilatı idi. Sözün həqiqi mənasında, ciddi siyasi partiya olmasa da, XX əsrin əvvəllərində bütün Rusiya müsəlmanlarının siyasi cəhətdən

birdləşdirilməsi və maarifləndirilməsi işində mühüm rol oynamışdı. RMİ-nin siyasi partiyaya çevrilməsi müəyyən vaxt tələb etdi. Bu prosesdə Birinci rus inqilabı mühüm rol oynadı. İttifaqın ilk qurultayı 1906-cı ildə Nijni-Novqorodda, ikinci qurultayı Peterburqda, üçüncü qurultayı isə 1907-ci ildə yenə Nijni-Novqorodda keçirilmişdi. 1907–1914-cü illərdə Rusiyanın müsəlmanlar yaşayan müxtəlif yerlərində RMİ-nin bir sıra tədbirləri baş tutmuşdu. Vaxt keçdikcə RMİ liberal-mühafizəkar siyasi xadimlərin yaratdığı siyasi qüvvədən liberal-demokratik partiyaya çevrilməyə başlamışdı. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra İttifaqın bir sıra xadimləri ümumrusiya müsəlman hərəkatında aparıcı rol oynamağa başlamışdılar.

¹⁹⁹ **Qoca Əhmərov** – Troitsk şəhər müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin sədri Ə.Əhmərovun atası nəzərdə tutulur.

²⁰⁰ **Muxtarov (Muxtarov İsxak)** – Tomsk şəhərindən olan tatar taciri.

²⁰¹ **Timkin Murtuza** – Perm tatarı, zəngin tacir, həmin dövrdə Permin müsəlman xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətlərinin fəal üzvü.

²⁰² **“Noviy Rus” (Новая Русь)** – 1908–1912-ci illərdə Peterburqda nəşr olunan qəzet.

²⁰³ **III Dövlət Duması** – 1907-ci il noyabrın 1-dən 1912-ci il iyunun 9-na qədər fəaliyyət göstərmiş Rusiya imperiyasının nümayəndəli qanunverici orqanı. İki əvvəlki дума ilə müqayisədə qanunla müəyyən olunmuş müddətdə – 5 il fəaliyyət göstərmişdi. Əsasən, “sağçı” qüvvələrdən ibarət olduğundan daha çox “mülkədar дума” kimi səciyyələndirilmiş, Pyotr Stolipinin yürütdüyü siyasəti dəstəkləmişdi.

²⁰⁴ **Seydalın (Seydalın Djaxanşa, Canşa, Janşa, 1877–1923)** – sultan ailəsindən olan qazax əsilzadəsi, andlı iclasçı, fəal müsəlman ictimai xadimi və maarifçi, həmin vaxtda Troitsk dairə məhkəməsinin üzvü.

²⁰⁵ **Pobedintsev** – söhbətin kimin haqqında getdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

²⁰⁶ **Qorbaçevski Nikolay Aleksandroviç (1860–1919)** – həkim, Ural vilayətinin Temir şəhərində fəaliyyət göstərən dairə məhkəməsinin üzvü.

²⁰⁷ **Zakir Bikev (Biqiev, yaxud Biqeev Zakir, Muxammetzakir, 1870–1902)** – din xadimi ailəsindən çıxmış tatar yazıçısı, publisist. “Böyük günahlar” (1890) romanında XIX əsrin sonlarındakı tatar həyatının geniş mənzərəsini yarada bilmişdi. Kazanda mədrəsə təhsili aldıqdan sonra 1891–1902-ci illərdə Rostov məscidinin imamı

olmuşdu. Məşhur tatar ilahiyyatçısı və filosof Musa Biqiyevin böyük qardaşdır. Burada söhbət 1909-cu il iyulun 3-də Çistopolda Musa Biqiyevin oğlu Məhəmmədin doğulmasından gedir.

²⁰⁸ **Aqafurov Zaynetdin Xisametdinoviç (1861–1926)** – ikinci gildiya Yekaterinburq taciri, ictimai xadim, xeyriyyəçi. Şəxsi bacarığı sayəsində qardaşları Kəmalətdin və Kaşafatdinlə birlikdə Sibirin ən böyük ticarət şəbəkələrindən biri olan “Aqafurovlar evi”ni qurmuşdu. Yekaterinburq müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü, Şəhər Dumasının qlasnısı idi. Məşhur jurnalist Fərid Seyfölmülükovun babasıdır.

²⁰⁹ **Musin (Musin Muxammet-Latıp, 1870–?)** – əslən Semipalatinskədən olan ikinci gildiya tatar taciri.

²¹⁰ **Murtazin (Murtazin Kabir)** – fəal müsəlman xadimlərindən biri, Tüməndə yaşayan Buxara tatarı.

²¹¹ **Saydukov (Seydukov Niqmatulla Qarumşakoviç, 1829–1901)** – iş adamı, xeyriyyəçi, 1870–1901-ci illərdə Tobolsk quberniyasında Embaevo mədrəsəsinin əsasını qoymuş və fəxri himayəçisi olmuşdu.

²¹² **Mirşanov Mir-Qasım** – fəal müsəlman xadimlərindən biri, Tüməndə yaşayan Buxara tatarı.

²¹³ **Tabor** – Tümenin 2 verstliyindəki yarmarka. Burada kiçik məscid də vardı və Tümen tatarları, adətən, Taborada toplaşib ümumi məsələlərini müzakirə edirdilər.

²¹⁴ **Yeni aul (Yangi aul)** – həmin dövrdə Tümen ətrafındakı tatar kəndi. XX əsrin 70-ci illərində Tümen şəhərinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

²¹⁵ **Feyzullin Səfiulla (Fayzullin Səfiulla)** – “Aqafurov qardaşları” ticarət evinin Tüməndəki nümayəndəsi.

²¹⁶ **Aşurbəyovlar** – bolşevik inqilabından əvvəl Bakının zəngin və ziyalı ailələrindən biri. Kitab və qəzet nəşrinə yardım edir, xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olurdular. Burada söhbət, çox güman ki, jurnalist, xeyriyyəçi və ictimai xadim kimi tanınan İsa bəy Aşurbəyovdan (1875–1937) gedir.

²¹⁷ **Elçiqulov (İlçiqulov Aysa Xabisoviç)** – Tümen yaxınlığındakı Yeni aul sakini.

²¹⁸ **Molçin aulu** – Tobolsk quberniyası Tümen qəzasının Embaevo kəndi nəzərdə tutulur. Tümen yaxınlığındakı bu kənd yerli tatarlar arasında daha çox Molçin (Molçın) aulu kimi tanınırdı. Kəndin əsası XVII əsrdən başlayaraq Mərkəzi Asiyadan – Buxara, Səmərqənd, Ürgənc, Xivə və b. şəhərlərdən Sibirə müxtəlif ticarət malları gətirən tatar tacirləri tərəfindən qoyulmuşdu.

²¹⁹ **Kurbatovun zavodu** – rus iş adamı Nikolay Pavloviç Kurbatovun Tümen yaxınlığındakı ağac emalı zavodu.

²²⁰ **Yusuf həzrət (Saqitov Muxammat-Yusuf)** – həmin dövrdə Embaevə məscidinin imamı.

²²¹ **Mursalimov Qarif Hacı** – buxaralı tatar, tacir.

²²² **Molla Qabitov – (Qabitov Xabibulla, 1886–1939)** – başqırd din xadimi, maarifçi, 1912-ci ildən Sibirin müsəlman mədrəsələrində müəllim. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra başqırd milli hərəkatının fəal xadimləri sırasında yer almış, ilk başqırd hökumətinin (1917–1919) tərkibində çalışmışdı.

²²³ Mənası: “Mən də vağzala getmək istəyirdim, amma təəssüf ki, çatdıra bilmədim”. Əlimərdan bəy bu konkret nümunə ilə rus dilinin təsiri altında tatarların gündəlik danışdığı dilinin nə qədər ciddi təhrifə uğradığını, öz həqiqi simasını itirərək eybəcər bir şəkil aldığını göstərmək istəmişdi.

²²⁴ **Motovilixa** – keçmiş zavod-qəsəbə, indi Perm şəhərinin mikrorayonlarından biri.

²²⁵ **Cahanşah Qeybatullin** (daha dəqiq: **Ziqanşa İbadullin**) – həmin dövrdə Perm müsəlmanlarının xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətinin sədri.

²²⁶ **Molla Bayçurin (Bayçurin Lutfulla** – Ufadakı Qaliyə mədrəsəsinin müdərri, Perm müsəlmanları xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətinin üzvü.

²²⁷ **Qismətulla Qeynullin (1872–1912-ci ildən sonra)** – ictimai xadim, xeyriyyəçi, həmin dövrdə Perm müsəlmanları mədəni-iqtisadi cəmiyyətinin sədri.

²²⁸ **İbrahim Timkin** – Perm tatarı, tacir, Perm müsəlmanlarının xeyriyyə və maarif cəmiyyətinin üzvü.

²²⁹ **Məbləğ məsələsi** – Perm tatarlarının Dövlət Dumasındakı müsəlman fraksiyası bürosunun fəaliyyətini təmin etmək üçün yardım məqsədilə verəcəkləri ianə nəzərdə tutulur.

²³⁰ **Menzelinsk** – Tatarıstanda şəhər (1781-ci ildən). Menzeli çayının sağ sahilində yerləşir.

²³¹ **Həmzə Abdulloviç Tümenev** – tacir, müsəlman hərəkatı fəalı, xeyriyyəçi.

²³² **Məmmədcan Hacı Devlet-Qildeev (Muxammet Mustafa Xadji Devlet-Qildeev)** – “Devletkildeev” şəklində də yazılır. (*Tərc.*) Tatar zadəganı, Petropavlovsk sakini, müsəlman ictimai həyatının fəal iştirakçısı.

²³³ **Məhəmmədcan Beqişev (Muxammetzyan Beqişev, 1867–1937)** – Petropavlovsk şəhərindəki üçüncü məscidin imam-xətibi, maarifçi, müdərris.

²³⁴ **Hafiz Əbdürrəşidov (Xafiz Abdraşitov)** – tatar din xadimi, Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayının (may, 1917, Moskva) nümayəndəsi.

²³⁵ **Lətif Bayazidov (Latıp Bayazitov)** – tatar xeyriyyəçisi, birinci gildiya Petropavlovsk taciri.

²³⁶ **Pyanıy Bor** – Tatarıstanda Kama çayının sahilində son dərəcə mənzərəli yerdə salınmış tatar kəndi. İndi adı dəyişdirilərək Krasny Bor şəklinə salınmışdır.

²³⁷ **Kamenski qardaşları** – Permdə gəmiçilik şirkəti işlədən, eyni zamanda xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də ad çıxarmış Fyodor Kuzmiç (1809–1883) və Qriqori Kuzmiç Kamenski (1814–1893) nəzərdə tutulur.

²³⁸ **Şarşad** – hazırda Tatarıstan Respublikasının Arqız rayonunda yerləşən kənd.

²³⁹ **Əhmərov Şahbazgirey (Axmerov Şaxbazgirey, 1853–1900)** – tatar zadəganı, maarifçi, publisist, pedaqoq, ictimai xadim, Kazan Şəhər Dumasının qlasnısı. Cədidizm (yeniləşmə) hərəkatını dəstəkləmiş, tatar məktəblərinin müasirləşdirilməsi ilə bağlı islahatlar aparılmasının və rus dilinin geniş yayılmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdi. 1881-ci ildən Kazan Müəllimlər Seminariyasında rus dili müəllimi idi.

²⁴⁰ **Qneyts** – söhbətin kimdən getdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

²⁴¹ **Şeyx-Əli** – burada, çox güman ki, general Əli-Şeyxəlinin qızı, Səlim Girey Canturinin xanımı Sofiya Şeyx-Əli nəzərdə tutulur. O, Rusiya müsəlmanlarının mədəni-ictimai həyatında fəal iştirak edirdi. Ufanın məşhur mədrəsələrindən birinin – “Mədrəsəyi-Qaliyə”nin açılmasında ən çox maddi yardım göstərənlərdən biri idi.

²⁴² **Nijnidə iclas** – 1909-cu ilin avqustunda Nijni-Novqorodda növbəti yay yarmarkası zamanı “İttifaqi-müslimin” partiyası dumanın müsəlman üzvlərinin də qatıldığı siyasi xarakterli toplantı keçirmişdi. Lakin polis basqını nəticəsində tədbir yarımçıq qalmışdı. Həmin gün iclasa Rusiya Müsəlmanları İttifaqının 26 nəfər tanınmış nümayəndəsi toplaşmışdı. Aralarında K.M.Tevkelov, Ə.Topçubaşov, M.M.Devlet-Qildeev və b. vardı. Şübhəli bir şey tapılmadığından polis heç kəsi həbs etməmişdi. İclas iştirakçıları yalnız dumanın müsəlman fraksiyasının fəaliyyəti haqda hesabatı dinləməyə imkan tapmışdılar.

²⁴³ **Kitab** – tatar jurnalisti Fuad Tuktarovun 1909-cu ildə Kazanda tatar dilində nəşr olunan “Müsəlman deputatları və onların I, II, III Dövlət Dumalarındakı fəaliyyəti” kitabı nəzərdə tutulur.

²⁴⁴ **Morfey** – qədim yunan mifologiyasında yuxu allahı.

²⁴⁵ **İskəndərova Məryəm Banu** – Qasimov tatarı, Peterburq konservatoriyasının məzunu. Həmin dövrdə Rusiyada populyar müğənni kimi tanınırdı, müxtəlif şəhərlərdə, o cümlədən də yarmarka keçirilən günlərdə Nijni-Novqorodda konsert proqramları ilə çıxış etmişdi.

²⁴⁶ **Bubi (Niqmatullin) Abdulla (1871–1922)** – tatar ilahiyyatçısı, pedaqoq, publisist, Rusiya müsəlmanları III qurultayının iştirakçısı (avqust, 1906, Nijni-Novqorod), “İttifaqi-müslimin” partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü.

²⁴⁷ **İsmayılov-Şirvanski Mustafa Lütfi (1876–?)** – azərbaycanlı maarifçi, jurnalist, nəşir. Fəaliyyəti daha çox Həştərxanla bağlı olmuşdu. 1906–1911-ci illərdə burada “Bürhani-tərəqqi”, 1914-cü ildə isə “Haqq” qəzetini çıxarmışdı. Rusiya müsəlmanlarının II və III qurultaylarının işində iştirak etmişdi. Eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə də sıx məşğul olmuş, Həştərxanda oğlanlar üçün “Darül-ədəb”, qızlar üçün “Nümuneyi-tərəqqi” adlı məktəblər açmışdı. “Şurayi-islam” adlı ictimai-siyasi cəmiyyət də onun adı ilə bağlı idi.

²⁴⁸ **Mametov (Mehmetoğlu) Əbdürrəhman** – Krım tatarı, “Tərcüman” redaksiyasının əməkdaşı.

²⁴⁹ **Lətifov (Lətifzadə) Abdulla (1890–1938)** – Krım tatarı, şair, publisist. Ufadakı Qaliyə mədrəsəsində və İstanbulda təhsil almışdı. 1917–1920-ci illərdə Krım milli hərəkatında fəal iştirak etmişdi.

²⁵⁰ **Aqiev (Aqeev) Fəxrüislam (1897–1938)** – tatar jurnalisti, yazıçı, publisist, pedaqoq. 1907-ci ildən etibarən bir çox tatar qəzet və jurnallarında aktual mövzulu publisist yazılarla çıxış edirdi. Ümumrusiya müsəlmanları I qurultayının (Moskva) iştirakçısı. Rusiya Müəssislər Məclisi üzvlüyünə namizəd göstərilmişdi.

²⁵¹ **Məclis** – Rusiya Müsəlmanları İttifaqının növbəti iclası nəzərdə tutulur.

²⁵² **Rusiya müsəlmanlarının IV qurultayı** – 1914-cü il 15–25 iyun tarixlərində Peterburqda keçirilmişdi. Qurultayın işində cəmisi 29 nümayəndə iştirak edirdi. Mühüm siyasi məsələlərin gündəliyə çıxarılmaması səbəbindən onu bəzən “ictimai xadimlər qurultayı” da adlandırırlar.

²⁵³ **18 fevral 1905-ci il fərmanı** – hakimiyyətin və xalqın xarici düşməninə dəf olunması, daxildəki hərə-mərclik və cinayətkarlığa qarşı mübarizədə mütləqiyyətə yardım göstərməsi ilə bağlı zəruri

tədbirləri ehtiva edən və çar II Nikolay tərəfindən Birinci rus inqilabının təzyiqi altında imzalanmış manifest.

²⁵⁴ **İqnatyev Nikolay Pavloviç (1832–1908)** – rus dövlət xadimi, qraf. Hərbçi və diplomat. 1864–1877-ci illərdə Rusiyanın Osmanlı imperiyasında səfiri olmuş, 1881–1882-ci illərdə daxili işlər naziri vəzifəsini tutmuşdu. Panslavizm ideyasının qızgın tərəfdarlarından biri kimi tanınırdı. Ali məşvərətçi orqanın – Dövlət Şurasının üzvü seçilmişdi. 1905-ci ildə onun rəhbərliyi altında Rusiyada dövlət aparatının və dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələləri ilə məşğul olan xüsusi məşvərət məclisi yaradılmışdı.

²⁵⁵ **Çerevanski Vladimir Pavloviç (1836–1914)** – rus dövlət xadimi, tarixçi, gizli müşavir, Dövlət Şurasının üzvü. “İslam dünyası və onun oyanması” adlı ikicildlik tarixi monoqrafiyanın (1901) müəllifidir. 1905–1906-cı illərdə qraf İqnatyevin rəhbərliyi altında xüsusi müşavirənin işində iştirak etmişdi.

²⁵⁶ **I Aleksandr (1777–1825)** – Rusiya imperatoru (1801–1825). 1814-cü ildə rus ordusunun ali baş komandanı kimi Parisə daxil olmuşdu. Burada həmin hadisəyə işarə olunur.

²⁵⁷ **III Aleksandr (1845–1894)** – Rusiya imperatoru (1881–1894).

²⁵⁸ **Əlahəzrət İmperatorun Xüsusi Konvoyu** – Rusiya imperatorunun şəxsi mühafizəsini həyata keçirən qvardiya hərbi hissəsi. Əsas özəyini Tersk və Kuban kazakları, çərkəzlər, noqaylar, Stavropol türkmənləri, Qafqaz dağlıları, azərbaycanlılar, Krım tatarları və b. təşkil edirdilər. Əsası 1811-ci ildə qoyulmuşdu.

²⁵⁹ **Vorontsov-Daşkov İllarion İvanoviç (1837–1916)** – rus hərbi və dövlət xadimi. 1905–1916-cı illərdə Qafqaz canişini. Ə. Topçubaşov 1905–1906-cı illərdə Tiflisdə onunla bir neçə dəfə görüşmüşdü.

²⁶⁰ **12 dekabr 1904-cü il fərmanı** – imperator II Nikolayın imzaladığı “Dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” manifest nəzərdə tutulur.

²⁶¹ **17 aprel 1905-ci il fərmanı** – imperator II Nikolayın Birinci rus inqilabı dalğasında imzaladığı “Dini dözümlülüyün əsaslarının möhkəmləndirilməsi haqqında” adlı manifest nəzərdə tutulur.

²⁶² **Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayı** – Rusiyada mütləqiyyət quruluşunun süqutundan sonra, 1917-ci il 1–11 may tarixlərində azərbaycanlı milyonçu Şəmsi Əsədullayevin Moskvadakı mülkündə keçirilmişdi. 1905–1914-cü illərdə baş tutan müsəlman qurultaylarının davamı sayılır, lakin ümumrusiya xarakterinə görə onlardan fərqləndirilirdi. İşində Rusiya imperiyasının bütün müsəlman

əyalətlərindən gəlmiş 830 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayda əsas müzakirə mövzusu yeni Rusiya düzenində müsəlman əhalinin yeri və rolu məsələsi idi.

²⁶³ **Əli Əsədullayev** – neft milyonçusu Şəmsi Əsədullayevin oğlu, H.Z.Tağıyevin kürəkəni, “Dikaya diviziya”nın zabiti, poruçik. Rusiya müsəlmanlarının 1917-ci il Moskva, 1918-ci il Kazan qurultaylarının, habelə Müsəlman Əsgəri Şurasının işində iştirak etmişdi. Kazan qurultayında Müsəlman Əsgəri Şurasının üzvü seçilmişdi. 1920-ci illərin ortalarında ailəsi ilə birlikdə İrana mühacirət etmişdi.

²⁶⁴ **Dövlət müşavirəsi** – Müvəqqəti hökumətin 1917-ci il 12–15 avqust (köhnə üsulla) tarixlərində Moskvada keçirdiyi ümumrusiya miqyaslı siyasi məşvərət məclisi. Müşavirənin keçirilməsində məqsəd mövcud siyasi vəziyyət haqqında vətəndaşları məlumatlandırmaq və Müvəqqəti hökumət tərəfdarlarının birliyinə nail olmaq idi.

²⁶⁵ **Fətəli xan Xoyski (1875–1920)** – azərbaycanlı siyasətçi, hüquqşünas, dövlət xadimi, II Dövlət Dumasının və Transqafqaz Seyminin üzvü. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk baş naziri (28.05.1918–14.04.1919). Müxtəlif hökumət kabinetlərində daxili işlər, hərbi işlər və xarici işlər naziri vəzifələrini tutmuşdu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dönməz müdafiəçisi kimi tanınmışdı. Daşnak terrorçuları tərəfindən Tiflisdə öldürülüb.

²⁶⁶ **Əsas məsələ** – Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin Osmanlı imperiyası tərəfindən tanınması və Bakıya diplomatik nümayəndənin göndərilməsi nəzərdə tutulur.

²⁶⁷ **Səfərimizin əsas məqsədi** – Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 20 avqust 1918-ci il tarixli sərəncamı ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov Cümhuriyyətin maraqlarından irəli gələn bütün məsələlər üzrə Osmanlı və Avstriya-Macaristan imperiyalarında danışıqlar aparmaq məqsədilə fəvqəladə və səlahiyyətli nazir statusu ilə İstanbulla (və lazım gəldiyi təqdirdə Berlinə) göndərilmişdi. Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri ilə bağlı sülh konqresi başlananda isə tamhüquqlü nümayəndə kimi onun işində iştirak edə bilərdi.

²⁶⁸ **Tevton** – alman qəbiləsi. Bəzən ümumiləşdirilmiş şəkildə bütün almanlara da şamil edilir. Burada isə daha çox təhlükə ilə üz bəüz qoymaq mənasında işlənmişdir.

²⁶⁹ **Dağlı Xalqları İttifaqı** – tam rəsmi adı “Birləşmiş Şimali Qafqaz Dağlıları, Dağıstan və Abxaziya İttifaqı”dır. Müvəqqəti hökumətin tərkibində (may-noyabr, 1917) Şimali Qafqaz xalqlarının milli-ərazi birliyi kimi mövcud olmuşdu. İttifaqın Mərkəzi Komitəsi 1917-ci

ilin noyabrında Dağlı Respublikasını elan etmiş, 1918-ci il mayın 11-də Dağlı Respublikasının müstəqillik aktı qəbul olunmuşdu.

²⁷⁰ **Kırım hökuməti** – Vətəndaş müharibəsi dövründə yarımada mövcud olan və iki fərqli tərkibə malik hökumət haqqında danışmaq mümkündür. Bunlardan birincisi general M.A.Sulkeviçin Almaniyaya meyilli hökuməti (25 iyun 1918-ci il – 15 noyabr 1918-ci il), ikincisi isə S.S.Kırımın aqrar hökuməti (15 noyabr 1918-ci il – aprel 1919-cu il) idi. Hər iki hökumət Kırım yarımadasında Rusiya və Ukraynadan asılı olmayan müstəqil dövlət qurmaq uğrunda mübarizə aparırdı.

²⁷¹ **Ukrayna Xalq Respublikası** – Fevral inqilabından sonra, 1917-ci ilin martında elan olunmuşdu. Bir sıra dövlətlər, o cümlədən Sovet Rusiyası tərəfindən de-yure tanınmışdı. 1917–1920-ci illərdə Ukraynada Mərkəzi Rada, Getmanlıq, Direktoriya kimi müxtəlif dövlət tipləri mövcud olmuşdu.

²⁷² **Çermoyev Tapa (Əbdül-Məcid) Artsueviç (1882–1936)** – çeçen əsilli neft milyonçusu və torpaq sahibi, mason. Şimali Qafqazın siyasi xadimlərindən biri. Dağlılar Respublikasının baş naziri. 1919-cu ildə Sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmiş və bolşevik çevrilişindən sonra vətənə qayıda bilməmişdi. Arvadı Xavər xanım Sultanova Qarabağ xanlarının nəslindən olan Əbülfət xan Tutinin (Cavanşir) nəticəsi idi.

²⁷³ **Kotsev Pşemaxo Tamaşeviç (1882–1964)** – kabardin əsilli Şimali Qafqaz siyasətçisi. 1918-ci ildə Dağlı qurultayının qərarı ilə ikinci koalision Dağlı hökumətinin baş naziri təyin olunmuşdu. Versal sülh konfransında Dağlı nümayəndə heyətinin üzvü idi. 1920-ci ildən sonra siyasi mühacir kimi Türkiyədə yaşamışdı.

²⁷⁴ **Bon** – əvvəlcədən razılaşdırılmış müddət ərzində ayrı-ayrı şəxslərə və şirkətlərə müəyyən malları almağa imkan verən kredit sənədi. 1918–1920-ci illərdə Zaqafqaziya Federativ Respublikasında və Cənubi Qafqaz dövlətlərində müvəqqəti pul vahidi funksiyası daşıyırdı.

²⁷⁵ **Abxaziya məsələsi** – söhbət Abxazıyanın müsəlman əhalisinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə rəğbətindən və gələcəkdə onun tərkibinə daxil olmaq niyyətindən gedir.

²⁷⁶ **Cənub-Şərq İttifaqı** – Kazak qoşunlarının, tanınmamış Kuban Respublikasının, Qafqaz dağlılarının və Azad Çöl xalqlarının bir araya gələrək yaratdıqları hərbi-siyasi blok.

²⁷⁷ **Jordaniya Noy Nikolayeviç (1869–1953)** – rus və gürcü siyasi xadimi, Gürcü Milli Şurasının sədri, 1918–1921-ci illərdə Gürcüstan hökumətinə rəhbərlik etmişdi. Siyasi mühacir.

²⁷⁸ **Əbdül Kərim paşa (?–1923)** – Osmanlı imperiyasının hərbi xadimi, müşir (marşal). Birinci Dünya müharibəsi zamanı Qafqaz cəbhəsində türk qoşunlarının komandanı. Gürcüstanda diplomatik nümayəndə.

²⁷⁹ **Mehmet Ali paşa** – Osmanlı imperiyasının hərbi xadimi, müşir (marşal). 1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin noyabrına qədər Ermənistanda öz dövlətinin diplomatik nümayəndəsi olmuşdu.

²⁸⁰ **Məmməd Yusif Cəfərov (1885–1938)** – azərbaycanlı siyasətçi, dövlət xadimi, IV Dövlət Dumasının üzvü. Müvəqqəti hökumətin yaratdığı Qafqazın idarə olunması üzrə xüsusi komitənin dörd üzvündən biri, Zaqafqaziya komissarlığının sənaye və ticarət naziri, Gürcüstanda diplomatik nümayəndə, Azərbaycan Cümhuriyyəti xarici işlər naziri. 1920-ci il aprelin 27-də hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqındaki protokolu imzalamışdı.

²⁸¹ **Məmmədrza Vəkilov (1866–1943)** – tanınmış həkim və ictimai xadim. Azərbaycan Milli Şurasının və Azərbaycan Parlamentinin üzvü. Bakıda pulsuz səhiyyə xidmətinin ilk təşkilatçılarından biri.

²⁸² **Xudadat bəy Məlik-Aslanov (1879–1935)** – azərbaycanlı dövlət xadimi, texnika sahəsində alim. Zaqafqaziya komissarlığında və Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün hökumət kabinetlərində yol nəqliyyatı naziri. Azərbaycanda Stalin repressiyasının ilk qurbanlarından biri olmuşdu.

²⁸³ **Əsəd paşa (Esat paşa, 1862–1952)** – Osmanlı hərbi xadimi, ordu generalı. Birinci Dünya müharibəsində Türkiyənin Qafqaz cəbhəsindəki III ordusunun komandanı olmuşdu.

²⁸⁴ **Süleyman Əfəndiyev (1863–1919)** – çar ordusunun və Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Ordusunun zabiti. General-mayor. Milli ordu hissələrinin təşkilində böyük rolu olmuşdu.

²⁸⁵ **Mahmud bəy Əfəndiyev** – həkim, ictimai xadim, 1918–1920-ci illərdə Batumda Azərbaycan konsulu.

²⁸⁶ **Almanların yeni müqaviləsi** – Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında 1918-ci il avqustun 17-də imzalanmış əlavə müqavilə nəzərdə tutulur.

²⁸⁷ **Tələt paşa (Mehmet Talat, 1874–1921)** – Osmanlı imperiyasının siyasi və dövlət xadimi, Gənc türklər hərəkatının, habelə İttihad və Tərəqqi partiyasının liderlərindən biri. II Sultan Əbdülhəmidin devrilməsindən sonra 1909–1913-cü illərdə ittihadçılar hökumətində daxili işlər naziri, 1917–1918-ci illərdə isə sədrəzəm olmuşdu. Berlində erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

²⁸⁸ **Kresse fon Kressenşteyn (1870–1946)** – alman generalı, Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı ordusunda xidmət edən alman zabıtları qrupuna daxil idi. 1918-ci ildən Almaniyanın Qafqazdakı nümayəndəsi.

²⁸⁹ **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884–1955)** – azərbaycanlı ictimai-siyasi xadim, publisist. Milli müstəqillik və milli dövlətçilik hərəkatının ideoloqu. Milli Şuranın sədri (1918). Müsavat partiyasının qurucusu (1911). Azərbaycan Parlamentində Müsavat fraksiyasının rəhbəri. Həyatının sonuna qədər Türkiyədə və müxtəlif Avropa ölkələrində Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi.

²⁹⁰ **Mustafa bəy Vəkilov (1896–1965)** – azərbaycanlı siyasətçi və dövlət xadimi, hüquqşünas. Əlimərdan bəy Topçubaşovun ana tərəfdən qohumu idi. İstanbulda onun şəxsi katibi vəzifəsini yerinə yetirmişdi. Bolşevik işğalı ərəfəsində isə (fevral-aprel, 1920) sonuncu hökumət kabinetində daxili işlər naziri vəzifəsini tutmuşdu.

²⁹¹ **Yelenendorf** – Qafqaza köçürülən almanların Gəncə yaxınlığında saldıqları qəsəbə. İndiki Göygöl şəhəri.

²⁹² **23 avqust sərəncamı** – mətni əldə olmasa da, baş nazir F.Xoyskinin imzaladığı bu sənəddə fəvqəladə və səlahiyyətli nazir kimi İstanbulla göndərilən Əlimərdan bəyin və ailəsinin təminatı ilə bağlı hökumətin üzərinə götürdüyü öhdəliklərin öz əksini tapdığını düşünmək mümkündür.

²⁹³ **İbrahim ağa Vəkilov (1853–1934)** – tanınmış hərbi topoqraf, Rusiya və Azərbaycan Cümhuriyyəti ordularının zabiti. General-mayor. 1918–1920-ci illərdə Gəncənin general-qubernatoru.

²⁹⁴ **Bakının alınması** – Nuru paşanın komandanlığı ilə Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan hərbi hissələrinin 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını erməni-daşnak işğalından azad etməsinə işarə olunur.

²⁹⁵ **Məmməd həsən Hacinski (1875–1931)** – azərbaycanlı siyasətçi və dövlət xadimi. Zaqafqaziya Seyminin və Azərbaycan Milli Şurasının üzvü. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk xarici işlər naziri (may-iyun, 1918). Sonrakı hökumət kabinetlərində maliyyə naziri və dövlət nəzarətçisi vəzifələrini tutmuşdu. Paris sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyətində Müsavat partiyasının təmsilçisi və Ə.Topçubaşovun müavini sayılırdı. 1920-ci ilin martında bolşeviklərin tərəfinə keçmiş, bununla da, Cümhuriyyətin süqutunu sürətləndirmişdi. Sovet rejimi illərində bir sıra rəhbər vəzifələrdə çalışmışdı. İlk repressiya qurbanlarındanır.

²⁹⁶ **İstanbuldakı bütün missiyalarımız** – həmin dövrdə dördtərəfli danışıqlarda (Osmanlı imperiyası – Azərbaycan – Gürcüstan – Ermənistan) iştirak etmək, sərhəd məsələlərini tənzimləmək, maliyyə təminatı, hərbi əməkdaşlıq və s. məqsədlərlə İstanbulda olan Azərbaycan heyətləri nəzərdə tutulur.

²⁹⁷ **Çakvin malikanəsi** – Acarıstanda, Çakva çayı hövzəsində yerləşən geniş çay plantasiyaları.

²⁹⁸ **Yusif İzzət paşa (Yusuf İzzet, 1875–1922)** – Osmanlı hərbiçisi. Birinci Dünya müharibəsində 14-cü türk ordusunun komandanı. İmperiyanın süqutundan sonra milli-azadlıq hərəkatına qoşulmuşdu.

²⁹⁹ **Ömər Cəmil paşa (Omer Cemil, ?–1925)** – Osmanlı hərbi xadimi, general. Türk ordusunun tərkibində Qafqaz cəbhəsində ruslara qarşı vuruşmuşdu.

³⁰⁰ **Xəlil bəy Mentəşe (Halil Mentəşe, 1874–1948)** – Osmanlı imperiyası və Türkiyə Cümhuriyyətinin siyasi və dövlət xadimi. Osmanlı sədrəzəmi (1913–1914), xarici işlər naziri (1915–1917), ədliyyə naziri (fevral, 1917 – oktyabr, 1918). Cümhuriyyət dövründə IV, V, VI, VII çağırışlar Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçilmişdi.

³⁰¹ **Əhməd Təvfik Oktay (Ahmet Təvfik Oktay, 1845–1936)** – Osmanlı imperiyasının dövlət xadimi, diplomat. Dörd dəfə hökumət kabineti formalaşdırmış, sədrəzəm olmuşdu. İmperiyanın sonuncu sədrəzəmi sayılır.

³⁰² **Əhməd İzzət Furkaç (Ahmet İzzet Furkaç, 1864–1937)** – Osmanlı hərbi və dövlət xadimi. 1908–1914-cü illərdə Osmanlı ordusunun baş qərargah rəisi. 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında (cəmisi 25 gün) sədrəzəm – baş nazir postunu tutmuşdu. Müxtəlif vaxtlarda hökumətdə hərbi nazir, xarici işlər naziri kimi çalışmışdır. Sultana sədaqət andı içdiyinə görə Atatürkün əməkdaşlıq dəvətini qəbul etməmişdi.

³⁰³ **Fərrux bəy Vəzirov (1857–1920)** – azərbaycanlı mühəndis, iş adamı, xeyriyyəçi və ictimai xadim. 1905-ci il inqilabından sonra milli ziyalılarla birlikdə ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak edirdi. I və II müsəlman qurultaylarının iştirakçısı olmuşdu. Bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdi.

³⁰⁴ **Əli bəy Hüseynzadə (1864–1941)** – ictimai xadim, jurnalist, nəşir, publisist, pedaqoq, həkim və rəssam. Anadoluda və Azərbaycanda türkçülük cərəyanının ideya atalarından biri. Milli düşüncədə böyük dönüş yaradan “Həyat” qəzetinin və “Füyuzat” jurnalının redaktoru. 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə müşavir

qismində Paris sülh konfransına yollanan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Lakin Antanta gücləri onun Fransa paytaxtına getməsinə icazə verməmişdilər. Osmanlı imperiyasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin ədəbi-ictimai və elmi-mədəni həyatında mühüm rol oynamışdı.

³⁰⁵ **Səlim bəy Behbudov (1881–1942)** – pedaqoq, tərcüməçi, fransız dili mütəxəssisi. 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı olmuşdu. Sovet hakimiyyəti dövründə pedaqoji sahədə çalışmış, 1935-ci ildə İsmayıl bəy Qutqaşının fransızca qələmə aldığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” povestini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Repressiyaya uğramışdır.

³⁰⁶ **Zeyti bəy** – 1918-ci ildə Ənvər paşanın təşəbbüsü ilə Osmanlı imperatorluğu və Azərbaycanı Avropa ölkələrində tanımaq məqsədilə göndərilməsi planlaşdırılan təbliğat missiyasının üzvü, türk alimi, iqtisadçı.

³⁰⁷ **Erməni nümayəndə heyətinin sədri** – Ermənistan hökuməti tərəfindən Paris sülh konfransına göndərilən və yolüstü İstanbulda dayanan A.Xatisyan (1874–1945) nəzərdə tutulur.

³⁰⁸ **Camalyan (Eqiazaryan) Arşak Camaloviç (1882–1940)** – erməni siyasətçisi, daşnaksutyun partiyasının və erməni milli şurasının üzvü. Ermənistanın Tiflisdə diplomatik nümayəndəsi. Siyasi mühacir.

³⁰⁹ **Bammatov Heydər Nəcməddinoviç (1889–1965)** – kumik əsilli siyasi xadim. Dağlılar Respublikasının xarici işlər naziri, Versal sülh konfransının iştirakçısı. 1934–1939-cu illərdə Parisdə və Berlində yapon hökumətinin maliyyə dəstəyi ilə “Qafqaz” jurnalını nəşr etdirmişdi. Çoxsaylı məqalə və kitabların müəllifidir.

³¹⁰ **Konfrans** – Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Dağlılar Respublikası arasında ittifaq (konfederasiya) yaradılması ilə bağlı prinsipləri işləyib-hazırlayacaq birgə toplantı nəzərdə tutulur.

³¹¹ **Əsəd bəy Rüstəmbəyov (1878–1961)** – azərbaycanlı mühəndis, ictimai və dövlət xadimi. 1918-ci ildə ZDFR hökumətində sənaye və ticarət nazirinin müavini. M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı altında İstanbulla göndərilən “Heyəti-mürəxxəsə”nin tərkibində, əsasən, maliyyə və milli pul vahidinin hazırlanması məsələləri ilə məşğul olmuşdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində, daha sonra isə Sovet Azərbaycanında ixtisasına uyğun olaraq bir sıra sahələrdə çalışmış, 1930–1950-ci illərdə Moskva və Leninqradda xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmişdi.

³¹² **İbrahim ağa Usubov (1872–1920)** – Rusiya və Azərbaycan ordularının zabiti, general-mayor. 1919-cu ildə milli ordu üçün silah

və geyim almaq məqsədilə İtaliyaya göndərilən heyətin başçısı. Aprel çevrilişindən dərhal sonra bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

³¹³ **Kuquşev İbrahim (1885–?)** – Qafqazda xidmət etmiş tatar əsilli zabit, Tiflisdəki müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü, Fevral inqilabından sonra Ümumrusiya Müvəqqəti Müsəlman Hərbi Şurasının üzvü. Müstəqillik elanından sonra hərbi mütəxəssis kimi Azərbaycan Milli Ordusuna cəlb edilmişdi.

³¹⁴ **Vilsonun təklifləri** – ABŞ prezidenti Vudro Vilson tərəfindən işlənib-hazırlanan və Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra yeni dünya nizamının əsaslarını müəyyən edən sülh şərtləri. “Vilsonun 14 maddəsi” adı ilə məşhurdur. ABŞ Senatına 1918-ci il yanvarın 8-də təqdim edilmişdi. Özündə silahların azaldılmasını, alman hərbi hissələrinin Belçika və Rusiyadan çıxarılmasını, Polşanın müstəqilliyinin elan edilməsini, “millətlərin ümumi birliyi”nin yaradılmasını, dünyanın kiçik dövlətlərə bölünməsinin qarşısının alınmasını və s. ehtiva edirdi. Müttəfiqlər soyuq yanaşsalar da, Versal sülhü bu prinsiplər əsasında bağlanmışdı.

³¹⁵ **İmperator II Vilhelm (1859–1941)** – 1888–1918-ci illərdə sonuncu alman imperatoru və Prussiya kralı. Hakimiyyəti dövründə Almaniya sənayesi və ordusu qüvvətlənmiş, ilk müstəmləkələr əldə edilmişdi. Almaniyanın Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğraması nəticəsində taxtdan salınmışdı.

³¹⁶ **Krupp** – əsası XVII əsrdə Arndt Krupp (?–1624) tərəfindən qoyulmuş və bu günə qədər fəaliyyət göstərən alman sənayeçilər sülaləsi. Fəaliyyətlərinin əsas sahəsini ağır sənaye, metaləritmə zavodları və s. təşkil edirdi.

³¹⁷ **Fazil bəy (1889–1923)** – ilk türk hərbi təyyarəçilərindən biri. Balkan savaşında, Birinci Dünya müharibəsində və İstiqlal Mücadiləsində iştirak etmiş, böyük hərbi şücaətləri ilə tanınmışdı.

³¹⁸ **Qladston (Gladstone William Ewart, 1809–1898)** – ingilis siyasətçisi və dövlət xadimi. Dörd dəfə Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş, XIX əsrin ikinci yarısında İngiltərənin dövlətçilik həyatında mühüm rol oynamışdı. Müsəlman dünyasına, ilk növbədə isə Osmanlı imperiyasına düşmən münasibəti bəsləmişdi.

³¹⁹ **Rauf Orbay (Hüseyn Rauf Orbay, 1881–1964)** – türk hərbi və siyasi xadimi. Osmanlı imperiyasının dənizçilik naziri kimi Mudros sülh sazişini imzalamışdı. İngilislər tərəfindən Malta sürgününə göndərilmişdi. Qurtuluş Savaşında Atatürkün silahdaşları cərgəsində yer almışdı. 1922–1923-cü illərdə baş nazir vəzifəsini tutmuşdu.

Sonradan Atatürklə münasibətləri pozulduğundan siyasi mühacir kimi Avropada yaşamışdı.

³²⁰ **Taunsend (Charles Vere Ferrers Townshend, 1861–1924)** – ingilis hərbiçisi, general. 1915-ci ilin sonunda Ktesifonda Nurəddin paşaya məğlub olmuş, 1916-cı ilin yazında komandanlıq etdiyi ordu Kut-əl-Amara şəhərində mühasirəyə alınmış, özü isə 10 min nəfərdən çox əsgər və zabiti ilə birlikdə əsir düşmüşdü.

³²¹ **Nəbi bəy (Mehmet Nebi bey, 1868–1924)** – Osmanlı diplomatı və dövlət xadimi. Yunanıstanda və Bolqarıstanda Osmanlı səfiri. İmperiyanın süqutu dönəmində Əhməd İzzət paşanın rəhbərlik etdiyi hökumət kabinetində (1918) qısa müddət xarici işlər naziri olmuşdu.

³²² **Avgi tövlələri** – Avgi qədim yunan mifologiyasında epey tayfasının çarlarından biri olmuşdu. “İliada”nın əfsanəvi qəhrəmanı Heraklin igidliklərindən biri də onun qeyri-adi çirkliliyin, hər şeyin uzun illər başlı-başına buraxılmasının simvoluna çevrilmiş məşhur tövlələrini Alfey və Peney çaylarının məcrasını dəyişməklə təmizləməsi olmuşdu. Məcəzi mənada böyük çətinlik, öhdəsindən gəlinməsi zor olan vəzifə anlamını verir.

³²³ **Yeni gələnlər** – general V.Tomsonun komandası altında 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil olan və Müttəfiqlər adından şəhər üzərində nəzarəti öz əlinə alan Britaniya hərbi qüvvələri.

³²⁴ **“Təcəddüd” (Yeniləşmə)** – 1918-ci il oktyabrın 19-da keçirilən qurultayda hakim İttihad və Tərəqqi partiyasının özünü buraxmasından sonra onun bünövrəsində meydana çıxan yeni partiya. Osmanlı imperiyasının siyasi həyatında diqqətəlayiq rol oynaya bilməmiş və 1920-ci ildə fəaliyyətini dayandırmışdı.

³²⁵ **Aqaronyan Avetis Arakeloviç (1866–1948)** – erməni yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi. Daşnak partiyasının üzvü. Ermənistanın müstəqilliyini elan edən erməni Milli Şurasının sədri. 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin dekabrına qədər Ermənistan Parlamentinin sədri. Paris sülh konfransındakı erməni nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmiş, Ermənistan adından Sevr müqaviləsini imzalamışdı (1921).

³²⁶ **Papacanyan (Babacanov) Mixail İvanoviç (1869–1929)** – erməni ictimai-siyasi xadimi, daşnak və kadet partiyalarının üzvü, IV Dövlət Dumasının deputatı. Zaqafqaziya xüsusi komitəsinin dörd üzvündən biri idi. Erməni nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransının işində iştirak etmişdi.

³²⁷ **Xatisyan (Xatisov) Aleksandr İvanoviç (1874–1945)** – erməni siyasətçisi və dövlət xadimi. 1910–1917-ci illərdə Tiflisin şəhər

başçısı (mer) olmuş və Gürcüstan paytaxtının erməniləşdirilməsinə hər vasitə ilə səy göstərmişdi. 1918–1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının səhiyyə, xarici işlər və baş naziri vəzifələrini tutmuşdu. Daşnak partiyasının üzvü idi. 1920-ci ildən sonra Fransada siyasi mühacir.

³²⁸ **Qvazava Georgi (1869–1941)** – gürcü ictimai-siyasi xadimi, Gürcüstanın dövlət müstəqilliyini elan edən gürcü Milli Şurasının üzvü, Gürcüstan Parlamentində sosial-demokrat fraksiyasının lideri. 1921-ci ildən sonra siyasi mühacir. 1926–1939-cu illərdə Parisdə Qafqaz mühacirlərinin “Prometey” jurnalını nəşr etdirmişdi.

³²⁹ **Yeni sultan** – 1918-ci il iyulun 3-də taxta çıxan və 1922-ci il noyabrın 1-nə qədər hakimiyyətdə olan 36-cı və sonuncu Osmanlı sultanı VI Mehmet Vahidəddin (1861–1926) nəzərdə tutulur.

³³⁰ **Trapezund konfransı** – Zaqafqaziya Seymi hökuməti ilə Osmanlı imperiyası arasında 1918-ci il martın 12-dən aprelin 13-nə qədər Türkiyənin Trabzon şəhərində keçirilən sülh konfransı. Əsas məqsəd Zaqafqaziyanın Birinci Dünya müharibəsində iştirakına son qoymaq idi. Tərəflərin mövqeləri bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndiyindən konfrans heç bir razılıq əldə olunmadan öz işini yarımçıq dayandırmalı olmuşdu.

³³¹ **Köprülüzadə (Köprülü Mehmet Fuat, 1890–1966)** – türk alimi və dövlət xadimi, filoloq, tarixçi, publisist. 1925-ci ildə SSRİ EA-nın müxbir üzvü seçilmişdi. Türk ədəbiyyatı tarixinə dair əsərlərin müəllifidir. 1950–1957-ci illərdə Adnan Menderes hakimiyyəti dövründə Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri olmuşdu.

³³² **İbrahimov Əbdürrəşid Qumeroviç (1857–1944)** – tatar əsilli din xadimi, vaiz, publisist, naşir və səyyah. Dünya miqyasında islam dininin yeniləşməsi (cədidizm) və panislamizm təbliğatı aparırdı. Rusiyada və Türkiyədə çıxan islam təmayüllü bir sıra nəşrlərin redaktoru və əsas müəlliflərindən biri olmuşdu. Həyatının son illərində Yaponiya İslam Cəmiyyətinin sədri və Tokio məscidinin imamı idi.

³³³ **Ataulla Bəhətdinov** – XX əsrin əvvəllərində Rusiya mətbuatında islam maarifçiliyi və birliyi mövqeyindən məqalələr çap etdirən tatar publisisti, jurnalist. Sonralar Türkiyəyə mühacirət etmişdi.

³³⁴ **“İkdam”** – İstanbulda 1894–1928-ci illərdə çap olunan gündəlik ictimai-siyasi qəzet.

³³⁵ **İoffe Adolf Abramoviç (1883–1927)** – Rusiyada inqilabi hərəkatın iştirakçısı, sovet diplomatı və partiya xadimi. L.Trotskinin yaxın silahdaşlarından biri idi. 1918-ci ilin aprel-dekabr aylarında Almaniyada

RSFSR-in daimi nümayəndəsi vəzifəsində çalışmışdı. Bakı nefti ilə bağlı məsələnin gündəliyə gətirildiyi Brest-Litovsk anlaşmasına əlavəni imzalamışdı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əleyhdarı idi.

³³⁶ **Daşnaklar** – 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış “Erməni İnqilabi Federasiyası – Daşnaksutyun” millətçi-revanşist partiyasının üzvləri. Ə.Topçubaşov “bir gecənin içində bolşeviklərə çevrilən daşnaklardan” danışarkən Şaumyan və əlaltılarının bolşevik maskası altında 1918-ci ilin martında xüsusi mütəşəkkillik və amansızlıqla paytaxt Bakıda, habelə Azərbaycanın digər bölgələrində törətdikləri milli qırğınlara işarə edir.

³³⁷ **Sülh konqresi (Sülh konfransı)** – Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra qalib ölkələrin təşəbbüsü ilə çağırılmış beynəlxalq toplantı. Konqres müharibənin nəticələrini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirməli, yeni yaranan dövlətlərin sərhədlərini müəyyən etməli, onların arasında lokal xarakterli münaqişələrin baş verməsinin qarşısını almalı, dünyada sülhün keşiyində dayanmalı olan beynəlxalq təşkilat yaratmalı, habelə əks ideologiyaya malik dövlətlərin öz aralarında sülh şəraitində, dinc yanaşı mövcudluğunun prinsip və formalarını işləyib-hazırlamalı idi. Konqres 1919-cu il yanvarın 18-də Paris yaxınlığındakı Versal sarayında açılmışdı. Onun işində 27 dövlət və 5 mandat altında olan ərazi iştirak edirdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti konfransın işinə müəyyən gecikmə ilə – 1919-cu il aprelin sonlarında qatıla bilmişdi. Həmin il mayın 28-də müstəqilliyin birinci ildönümünün qeyd edildiyi gün heyət məşhur “Vilson prinsipləri”nin müəllifi, ABŞ prezidenti Vudro Vilson tərəfindən qəbul edilmişdi. Nümayəndə heyətinin səyi nəticəsində konfransın Ali Şurası 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğunu de-fakto tanımışdı. Müəyyən konfrans və komissiyalar şəklində işini 1923-cü ilə qədər davam etdirən sülh konfransı rəsmən 1920-ci il yanvarın 20-də bağlı elan olunmuşdu.

³³⁸ **Əhməd Nəsimi bəy (Ahmet Nesimi, 1876–1958)** – Osmanlı imperiyasının dövlət xadimi, diplomat. Tələt paşa hökumətində xarici işlər naziri (fevral, 1917 – oktyabr, 1918).

³³⁹ **Zaqafqaziya Seymi** – çar Rusiyasının süqutundan sonra Zaqafqaziyada dövlət hakimiyyətinin qanunverici və nümayəndəli orqanı. Zaqafqaziya xüsusi komitəsi tərəfindən Tiflisdə 10 (23) fevral 1917-ci ildə çağırılmışdı. Zaqafqaziyadan seçilmiş Müəssislər Məclisi üzvlərindən, siyasi partiyaların təmsilçilərindən təşkil edilmişdi. Sədri gürcü sosial-demokratı (menşevik) N.S.Çxeidze idi. 1918-ci il mayın 26-na qədər mövcud olmuşdu.

³⁴⁰ **Ənvər paşa (İsmail Enver, 1881–1922)** – türk siyasi və hərbi xadimi, gənc türklər hərəkatının, İttihad və Tərəqqi partiyasının liderlərindən biri, şair, publisist. Birinci Dünya müharibəsində Osmanlının hərbi naziri. Bütün türklərin birliyi ideyasının tərəfdarı və Qafqaz türklərinin müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Basmaçı hərəkatının liderlərindən biri kimi müasir Tacikistan ərazisində bolşeviklərə qarşı döyüşdə həlak olmuşdu.

³⁴¹ **Nuru paşa (Nuri Killigil, 1881–1949)** – Osmanlı hərbcisi, general. Ənvər Paşanın atabir qardaşı. V Qafqaz İslam Ordusunun komandanı. Başlanğıc mərhələdə Azərbaycan hökuməti ilə müəyyən münaqişəyə girsə də, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulub möhkəmlənməsində müəyyən rolu olmuşdu.

³⁴² **Mürsəl bəy (Mürsel Baki, 1881–1945)** – Osmanlı hərbcisi, general. 1918-ci ilin sentyabrında Bakı cəbhəsində vuruşan Qafqaz İslam Ordusunun komandanlarından biri. Bakının işğaldan azad edilməsindəki şücaətinə görə Türkiyədə soyadı qanuni qüvvəyə minəndə özünə “Bakı” soyadını götürmüşdü.

³⁴³ **“Qonşularımız”** – Sovet Rusiyası, bolşeviklər nəzərdə tutulur.

³⁴⁴ **Xəlil paşa (Halil Kut, 1882–1957)** – türk hərbcisi, general. Ənvər və Nuru paşaların əmisi. Birinci Dünya müharibəsi zamanı İraqda, Kut əl-Amara yaxınlığında Britaniya hərbi qüvvələrinin darmadağın edildiyi döyüşün qəhrəmanı. Bakının erməni-daşnak işğalçılarından azad edilməsində və sovetləşdirilməsində rolu olmuşdu.

³⁴⁵ **Andranik (Ozanyan Andranik Torosoviç, 1865–1927)** – Osmanlı imperiyası və Rusiya ordusunda xidmət etmiş, lakin türklərə xain çıxmış və buna görə də sərt şəkildə cəzalandırılmış erməni hərbcisi, Anadolu və Azərbaycan türklərinə qarşı kütləvi terror aktları həyata keçirən mütəşəkkil quldur dəstələrinin başçısı.

³⁴⁶ **Rza Tevfik (Rıza Tevfik Bölükbaşı, 1869–1949)** – türk şairi, həkim, filosof və dövlət xadimi. Paris sülh konfransında türk nümayəndə heyətinin üzvü. Sevr müqaviləsini imzaladığına görə uzun müddət mühacirətdə yaşamaq məcburiyyəti qarşısında qalmış, yalnız 1943-cü ildə əfv olunduqdan sonra vətənə qayıda bilmişdi.

³⁴⁷ **Konfrans** – yeni yaranan Qafqaz dövlətlərinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və mübahisəli sərhəd məsələlərinin aradan qaldırılması məqsədilə Osmanlı imperiyasının vasitəçiliyi əsasında 1918-ci ilin oktyabrında İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan konfrans. Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altındakı “Heyəti-mürəxxəsə” təmsil edirdi. Lakin kəskin fikir ayrılıqları ucbatından konfrans baş tutmamışdı.

³⁴⁸ **Mustafa Rəşid bəy (Mustafa Reşit, 1858–1924)** – Osmanlı dövlət xadimi və diplomati. 1918–1919-cu illərdə Osmanlı imperiyasının xarici işlər naziri vəzifəsində çalışmışdı.

³⁴⁹ **Sukovkin Mixail Akinfiyeviç (1857–1938)** – Kursk quberniyası zadəganı, iri torpaq mülkiyyətçisi, kamerger. 1907–1917-ci illərdə Kiyev quberniyası zemstvo idarəsinin sədri. Fevral inqilabından sonra getman Skoropadski hökumətinin Osmanlı imperatorluğundakı səfiri. 1921-ci ildən sonra Fransada siyasi mühacir həyatı keçirmişdir.

³⁵⁰ **Knyaz Tepişev** (düzgün variant: **Tenişev Vyacheslav Vyacheslavoviç, 1878–1959**) – knyaz, rus ictimai-siyasi xadimi, III Dövlət Dumasının üzvü, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinə rəhbərlik etmişdi. Siyasi mühacir. Parisdə rus zadəganları cəmiyyətinin sədr müavini və fəxri sədri olmuşdu.

³⁵¹ **Giro (Henri Honore Giraud, 1879–1949)** – fransız hərbi xadimi, ordu generalı. Birinci və İkinci Dünya müharibələrinin iştirakçısı olmuşdu. 1918–1921-ci illərdə general Franşe d'Espereinin komandası altında İstanbuldakı fransız işğal ordusunun qərargahında xidmət etmişdi.

³⁵² **“Tayms”** – Böyük Britaniyanın populyar gündəlik ictimai-siyasi qəzeti. 1785-ci ildən bu günə qədər Londonda fasiləsiz nəşr olunmaqdadır.

³⁵³ **Meller-Zakomelski Vladimir-Vladimiroviç (1863–1920)** – rus ictimai-siyasi xadimi, baron, dövlət müşaviri (1912). Vətəndaş müharibəsi illərində ağqvardiya hərəkatının tanınmış simalarından biri. 1918-ci il Yassı müşavirəsində Antanta dövlətlərini bolşevik Rusiyasına hərbi müdaxiləyə çağıran nümayəndə heyətinin başçısı.

³⁵⁴ **Mirzə Mahmud xan** – İran dövlət xadimi və diplomati. Siyasi baxışlarına görə fars millətçisi idi. Birinci Dünya müharibəsindən sonra İran dövlətinin Osmanlı imperiyasında səfiri olmuşdu.

³⁵⁵ **Babi-Ali** – Sultan I Əbdülhəmid dönəmində sədrəzəm sarayına verilən addır. Tədricən diplomatiya və beynəlxalq əlaqələr tarixində Osmanlı imperiyası hökuməti anlamında işlənməyə başlanmışdır. Məsələn, “Kreml”, “Ağ Ev”, yaxud “Dauning street, 10” deyəndə Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya yada düşdüyü kimi “yüksək qapı, ali məqam” mənasını verən “Babi-Ali” də Osmanlının rəmzi adına çevrilmişdi.

³⁵⁶ **Urmiya, Soyuq Bulaq, Təbriz** – İranda yer adları. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı ordusunun İranda döyüş teatri. Əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan bu ərazilər İttihad və

Tərəqqi hökumətinin hərbi naziri Ənvər paşanın fikrincə, etnik mənsubiyyətinə görə Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil edilməli idi.

³⁵⁷ **Seyid Hilmi paşa (Hüseyn Hilmi, 1855–1922)** – Osmanlı imperiyasının dövlət xadimi, diplomat. Müxtəlif vaxtlarda iki dəfə sədrəzəm vəzifəsini tutmuşdu. Birinci Dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətinin müttəfiq Avstriya-Macaristan imperiyasında sonuncu səfiri olmuşdu.

³⁵⁸ **Aya Sofya** – Bizans memarlığı nümunəsi. İnşa edildiyi 537-ci ildən Konstantinopolun süqutuna qədər (1453) pravoslav Şərq xristianlarının əsas kilsəsi və Bizans patriarxının iqamət yeri olub. İstanbulun fəthindən sonra Fatih Mehmet Sultanın əmri ilə cameyə çevrilib. 1935-ci ildən muzey kimi fəaliyyət göstərir.

³⁵⁹ **Qolts paşa (Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz, 1843–1916)** – baron, alman hərbcisi, general-feldmarşal. 1883–1895-ci və 1914–1916-cı illərdə Osmanlı silahlı qüvvələrində xidmət etmişdi. Birinci Dünya müharibəsində Osmanlının 6-cı Mesopotamiya ordusunun komandanı idi.

³⁶⁰ **Milyukov Pavel Nikolayeviç (1859–1943)** – rus siyasi xadimi, tanınmış tarixçi-publisist. Kadet partiyasının lideri. I Dövlət Dumasına seçilməsə də, məşhur “Vıborq bəyannaməsi”nin təşəbbüskarlarından biri olub. III və IV Dövlət Dumasının üzvü. 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumətin xarici işlər naziri olmuşdu. Siyasi mühacir.

³⁶¹ **“Vakit”** – 1876–1921-ci illərdə Əhməd Emin Yalmanın redaktorluğu ilə İstanbulda nəşr olunan türk qəzeti.

³⁶² **Əhməd Emin (Ahmet Emin Yalman, 1888–1972)** – türk jurnalisti, yazıçı. Həm Osmanlı, həm də Türkiyə Cümhuriyyəti dönəmində ictimai-siyasi fəallığı ilə seçilmiş, bir sıra qəzetlərin redaktoru olmuşdu.

³⁶³ **Urusov Sergey Dmitriyeviç (1862–1937)** – knyaz, rus ictimai-siyasi xadimi, I Dövlət Dumasının üzvü. Ə.Topçubaşovla birlikdə “Vıborq bəyannaməsi”ni imzalamışdı. Müvəqqəti hökumət dövründə daxili işlər nazirinin vəzifəsində işləmişdir. Bolşevik inqilabından sonra Rusiyada qalmışdı.

³⁶⁴ **Kotlyarevski Sergey Andreyeviç (1873–1939)** – qraf, rus tarixçisi, yazıçı, hüquqşünas, siyasi xadim. I Dövlət Dumasının üzvü. Kadet partiyasının qurucularından biri olmuşdu.

³⁶⁵ **Protopopov Aleksandr Dmitriyeviç (1866–1918)** – rus siyasətçisi, iri mülkədar və sənayeçi, Simbirsk quberniyasından III və IV Dövlət Dumasının üzvü. Rusiya imperiyasının sonuncu daxili işlər naziri.

³⁶⁶ **Kişkin** (əslində: **Kokoşkin**) **Fyodor Fyodoroviç** (1871–1918) – rus hüquqşünası, Rusiyada konstitusiya hüququnun əsasını qoyanlardan biri, siyasi xadim. Kadet partiyasının qurucuları sırasında yer almışdı. I Dövlət Dumasının üzvü. Müvəqqəti hökumətdə (1917) dövlət nəzarətçisi vəzifəsini tutmuşdu. Oktyabr çevrilişindən sonra bolşeviklər tərəfindən istintaqsız və məhkəməsiz qətlə yetirilmişdir.

³⁶⁷ **Kizvetter Aleksandr Aleksandroviç** (1866–1933) – rus tarixçisi, publisist, siyasi xadim. II Dövlət Dumasının üzvü. Mühacirətdəki Rus Tarixçiləri Cəmiyyətinin sədri (1931–1933).

³⁶⁸ **Lvov Georgi Yevgenyeviç** (1861–1925) – knyaz, rus ictimai və siyasi xadimi. I Dövlət Dumasının üzvü. Fevral inqilabı nəticəsində taxt-tacdan imtina etmək məcburiyyəti qarşısında qalan II Nikolay Müvəqqəti hökumətin formalaşdırılması vəzifəsini onun üzərinə qoymuşdu.

³⁶⁹ **Quçkov Aleksandr İvanoviç** (1862–1936) – rus siyasi xadimi, “17 Oktyabr İttifaqı” partiyasının qurucusu və sədri, III Dövlət Dumasının sədri (1910–1911), Dövlət Şurasının üzvü. Müvəqqəti hökumətin (1917) hərbi və dənizçilik naziri olmuşdu. Rusiya siyasi mühacirətinin liderlərindən biri idi.

³⁷⁰ **Şidlovski Sergey İliodoroviç** (1861–1922) – rus siyasi xadimi, Voronej quberniyasından III və IV Dövlət Dumasının üzvü, III Dövlət Duması sədrinin müavini. Siyasi mühacir.

³⁷¹ **Denikin Anton İvanoviç** (1872–1947) – rus hərbi, ictimai və siyasi xadimi, general-leytenant. Yazıçı, memuarist, publisist və hərbi tarixçisi kimi də tanınır. Rus-yapon və Birinci Dünya müharibələrinin iştirakçısı. Ağqvardiya hərəkatının liderlərindən biri, Könüllü Ordunun (1918–1919) yaradılmasının təşəbbüskarı və ilk baş komandanı. Rusiyanın cənubundakı silahlı qüvvələrin ali baş komandanı. Rusiyanın ali baş hakimi admiral Kolçakın müavini və siyasi varisi sayılırdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinə və imperiyadan ayrılan digər milli dövlətlərə düşmən münasibət bəsləmiş, “vahid və bölünməz Rusiya” siyasətini həyata keçirməyə çalışmışdı.

³⁷² **Sazonov Sergey Dmitriyeviç** (1860–1927) – zadəgan, torpaq sahibi, rus siyasətçisi və dövlət xadimi. 1910–1916-cı illərdə Rusiya imperiyasının xarici işlər naziri. Siyasi mühacir.

³⁷³ **Krasnov Pyotr Nikolayeviç** (1869–1947) – rus hərbiçisi, general-mayor. Böyük Don qoşununun atamanı, ağqvardiya hərəkatının tanınmış siması, siyasi xadim, yazıçı, publisist. İkinci Dünya müharibəsi illərində faşistlərlə əməkdaşlıq yolunu tutmuş, Hitler Almaniyasının

işğal olunmuş Şərqi əraziləri nazirliyinin kazak qoşunları baş idarəsinin rəisi vəzifəsini icra etmişdi. SSRİ-də edam olunmuşdur.

³⁷⁴ **Skoropadski Pavel (Pavlo) Petroviç (1873–1945)** – hərbi, Rusiya imperator ordusunun general-leytenantı, 1917-ci ildən sonra Ukrayna hərbi və siyasi xadimi, 1918-ci ilin aprel-dekabr aylarında Ukrayna getmanı. Ukrayna Xalq Respublikasının süqutundan sonra Almaniya mühacirət etmişdi. İkinci Dünya müharibəsi illərində hitlerçilərlə əməkdaşlıq təklifindən boyun qaçırmışdı.

³⁷⁵ **Andrejev bayrağı** – 1865–1917-ci illərdə Rusiya imperiyası hərbi-dəniz donanmasının gəmilərində qaldırılan bayraq. 1992-ci ildən yenidən Rusiya Federasiyasının hərbi-dəniz bayrağı statusu qazanıb.

³⁷⁶ **Admiral Qaltrop (Sir Somerset Arthur Gough-Calthorpe, 1865–1937)** – Britaniya hərbiçisi, admiral. 1917-ci ildə Böyük Britaniyanın Aralıq dənizi donanmasının komandanı. 1918–1919-cu illərdə Osmanlı imperiyasında Britaniya komissarı. Antanta adından Mudros sülh müqaviləsini imzalamışdı.

³⁷⁷ **Omsk hökuməti** – 1918-ci ilin noyabrında Rusiyanın ali idarəedicisi adını qəbul etmiş admiral A.V.Kolçakın rəhbərliyi ilə Omskda formalaşan ağqvardiyaçı hökumət. Antanta tərəfindən de-fakto tanınmışdı.

³⁷⁸ **Boldırev Vasili Georgiyeviç (1875–1933)** – rus hərbiçisi və dövlət xadimi, general-leytenant. Rusiyanın şərqində bolşeviklərə qarşı müqavimət hərəkətinin iştirakçısı. Ufa Direktoriyası hərbi qüvvələrinin baş komandanı. Ağqvardiya hərəkətinin məğlubiyyətindən sonra siyasi mühacir.

³⁷⁹ **Kolçak Aleksandr Vasilyeviç (1874–1920)** – tatar əsilli rus hərbi və siyasi xadimi, okeanoqraf, Qütb tədqiqatçısı, Vətəndaş müharibəsi illərində ağqvardiya hərəkətinin tanınmış simalarından biri, Rusiyanın ali idarəedicisi və Rusiya ordusunun ali baş komandanı (noyabr, 1918 – yanvar, 1920).

³⁸⁰ **Çexoslovakiya qoşunları** – Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiyaya qarşı Avstriya-Macaristan ordusunun tərkibində vuruşan və Rusiya tərəfindən əsir alınan çex və slovalardan ibarət əsgəri qüvvə. Tarixi mənbələrdə daha çox Çexoslovakiya korpusu adı ilə tanınır. Vətənə qayıtmaq tələbi ilə çıxış edən hərbi əsirlər 1918-ci ilin mayında Volqaboyu, Sibir və Uralda bolşevik hakimiyyəti əleyhinə qiyam qaldırmışdı.

³⁸¹ **Lenin Vladimir İliç (1870–1924)** – rus inqilabçısı, tanınmış marksizm nəzəriyyəçisi, sovet siyasi və dövlət xadimi, Rusiya sosial-

demokrat fəhlə partiyasının (bolşeviklər) qurucusu, 1917-ci il Oktyabr çevrilişinin təşkilatçı və rəhbərlərindən biri. RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri (1917–1924).

³⁸² **Trotski Lev Davidoviç (1879–1940)** – rus inqilabının ideoloqlarından biri, beynəlxalq kommunist hərəkatının fəal xadimi, marksizmin ideya cərəyanı sayılan trotkizmin banisi. Qırmızı ordunun və Kominternin yaradıcılarından olmuşdu. Müxalif mövqeyinə görə 1929-cu ildə Stalinin əmri ilə SSRİ-dən qovulmuşdu.

³⁸³ **Ufa hökuməti** – 1918-ci il sentyabrın 23-də ağqvardiyaçı qüvvələrin Ufada keçirilən Dövlət müşavirəsində formalaşdırılan Müvəqqəti Ümumrusiya hökuməti, dövlət hakimiyyətinin ali orqanı. Mövcudluğu sadəcə 1918-ci il oktyabrın 9-dan noyabrın 18-nə qədər davam etmişdi.

³⁸⁴ **Astrov Nikolay İvanoviç (1869–1934)** – rus siyasi və ictimai xadimi, kadet partiyasının üzvü. 1917-ci ildə Moskva şəhər başçısı, daha sonra isə Ufa hökumətinin üzvü olmuşdu. Siyasi mühacir.

³⁸⁵ **Altı Sibir hökuməti** – çox güman ki, Müvəqqəti Sibir hökuməti, general Xorvatın işgüzar kabineti, Omsk hökuməti, Ufa Direktoriyası, Qərbi Sibir Komissarlığı və Sibir Vilayət Duması kimi özünü hökumət statusuna qaldıran ağqvardiyaçı müvəqqəti siyasi qurumlar nəzərdə tutulur.

³⁸⁶ **Çernov Viktor Mixayloviç (1873–1952)** – rus siyasi xadimi, fikir adamı və inqilabçı, eser partiyasının banilərindən biri və əsas nəzəriyyəçisi. Rusiya Müəssislər Məclisinin ilk və son sədri. Siyasi mühacir.

³⁸⁷ **Ümumrusiya Müəssislər Məclisi** – çarizmin süqutundan sonra Rusiyada nümayəndəli orqan. 1917-ci ilin noyabrında seçilmiş və 1918-ci ilin yanvarında keçmiş imperiyanın dövlət quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün özünün ilk iclasına toplaşmışdı. Müəssislər Məclisi mülkədar torpaqlarını milliləşdirmiş, sülh anlaşması bağlamağa çalışmış, Rusiyanı demokratik federal respublika elan edərək mütləqiyyət idarə formasından imtınanı rəsmiləşdirmişdi. Lakin Məclis ilk iclasdan sonra fəaliyyətini yarımçıq dayandırmalı olmuşdu. Müəssislər Məclisi Əsgər və Fəhlə Sovetlərinin Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən dağıdılmış, fəhlə və kəndli deputatları sovetinin III Ümumrusiya qurultayı isə həmin aktı təsdiq etmişdir.

³⁸⁸ **Yassı müşavirəsi** – Leninin rəhbərlik etdiyi Xalq Komissarları Sovetinin, Könüllü Ordunun, habelə Antanta dövlətləri nümayəndələrinin hakimiyyətini qəbul etməyən Rusiya siyasi xadimlərinin 1918-ci il

16–23 noyabr tarixlərində Rumıniyanın Yassı şəhərində keçirilən toplantısı. Müşavirədə bolşevik rejiminə son qoymaq üçün fəaliyyət proqramı işləyib-hazırlamaq məsələsi müzakirə olunmuşdu. Lakin həmin ərəfədə Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması və qüvvələr nisbətinin yeni xarakter alması müşavirənin hər hansı əməli tədbirlər planlaşdırmasına və həyata keçirməsinə imkan verməmişdi.

³⁸⁹ **Sulkeviç Masey Aleksandroviç (1865–1920)** – Polşa tatarı, rus ordusunun generalı. 1918-ci ilin iyun-noyabr aylarında Krım Respublikasının baş naziri və hərbi naziri, 1918–1919-cu illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Ordusunun Baş Qərargah rəisi olmuşdu. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdi. Krımda Süleyman Sulkeviç, Azərbaycanda isə Məhəmməd Sulkeviç kimi tanınmışdı.

³⁹⁰ **Solomon Krım Samoyloviç (1867–1936)** – Karaim türkü, Krım hökumətinin başçısı (1918–1919), kadet partiyasının üzvü. Görkəmli aqronom və xeyriyyəçi. Tavriya Universiteti yaradılmasının təşəbbüskarı olmuşdu.

³⁹¹ **Vinaver Maksim Moiseyeviç (1863–1926)** – rus hüquqşünası və siyasi xadim. I Dövlət Dumasının üzvü. Kadet partiyasının liderlərindən biri. 1919-cu ildə Krımın xarici əlaqələr naziri. Siyasi mühacir.

³⁹² **Nabokov Vladimir Dmitriyeviç (1869–1922)** – rus hüquqşünası, siyasi xadim, jurnalist, publisist. Kadet partiyasının görkəmli simalarından biri. I Dövlət Dumasının üzvü. 1919-cu ildə Solomon Krımın rəhbərlik etdiyi Krım Respublikasının ədliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdu. Məşhur rus yazıçısı V.V.Nabokovun atasıdır.

³⁹³ **Amet (Leo d'Amade Albert Gerard, 1856–1941)** – fransız hərbiçisi, diviziya generalı. 1915-ci ildə Dardanel ekspedisiyası həyata keçirildiyi zaman fransız ordusu Şərqi ekspedisiya qoşunlarının komandanı təyin edilmişdi.

³⁹⁴ **Savçenko Vladimir İvanoviç (1875–1957)** – Tiflis sakini, Rusiya imperiyası Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı. 1918–1919-cu illərdə keçmiş xarici işlər naziri S.D.Sazonovun şəxsi katibi. 1919-cu ildə Rusiya nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransının siyasi məşvərət məclislərində iştirak etmişdi. Ə.Topçubaşovla Tiflisdən tanış idi. Onunla Bakıda, Tiflisdə, İstanbulda və Parisdə dəfələrlə görüşmüşdü.

³⁹⁵ **“Petit Parisien”** – Üçüncü Respublika dövrünün populyar gündəlik ictimai-siyasi fransız qəzeti. 1876–1944-cü illərdə Parisdə çap olunurdu.

³⁹⁶ **Marne döyüşü** – 1914-cü il sentyabrın 5–12-də Marn çayı üzərində almanlarla birləşmiş ingilis-fransız hərbi qüvvələri arasında baş tutan

və almanların məğlubiyyəti ilə sona çatan irimiqyaslı hərbi əməliyyat. Nəticədə alman ordusunun Qərb cəbhəsində sürətli hücum və Fransanı neytrallaşdırmaq məqsədi güdən strateji planları pozulmuşdu. Tarixçilərin fikrincə, müharibənin son nəticəsinə təsir göstərən bir döyüş olmuşdu.³⁹⁷ **“Yujny raboçiy”** – 1918–1920-ci illərdə Yekaterinoslavda çıxan liberal istiqamətli rus ictimai-siyasi qəzeti. Menşeviklərin mətbu orqanlarından hesab olunurdu.

³⁹⁸ **Könüllü Ordu** – 1917–1920-ci illərdə Rusiyanın cənubundakı vətəndaş müharibəsi zamanı bolşeviklərə qarşı vuruşan qüvvələrin – ağqvardiyaçıların hərbi, operativ-strateji birliyi. 1917-ci il noyabrın 2-də (yeni təqvimlə 15-də) formalaşmağa başlamış, 1917-ci il dekabrın 25-də (1918-ci il yanvarın 8-i) rəsmən “Könüllü Ordu” adını almışdı. Müxtəlif vaxtlarda L.Q.Kornilov, A.İ.Denikin, P.İ.Vrangel, V.Z.May-Mayevski kimi çar hərbiçilərinin komandanlığı altında döyüşmüşdü. Könüllü Ordu da siyasi-strateji baxımdan “vahid və bölünməz Rusiya” uğrunda mübarizəni özünün əsas məqsədi elan etmişdi. 1918-ci ilin avqustunda Dağlılar Respublikası ərazisini və Dərbənd şəhərini tutan Könüllü Ordu Azərbaycan sərhədlərinə tam yaxınlaşmışdı.

³⁹⁹ **Bezobrazov Vladimir Mixayloviç (1857–1932)** – rus hərbi xadimi, süvari general-leytenantı, general-adyutant. Bolşevik çevrilişindən sonra siyasi mühacir kimi Fransada yaşamışdı.

⁴⁰⁰ **Sveçkin Aleksey Nikolayeviç (1859–1939)** – rus diplomatı. İstanbul və Parisdəki rus diplomatik missiyalarında xidmət etmişdi. Fransadakı “Rus müşavirəsi”nin təşkilatçılarından biri idi.

⁴⁰¹ **Ayvazov Sabri Xasanoviç (1878–1938)** – Krım-tatar yazıçısı, publisist, ictimai xadim. “Kaspi”, “Həyat”, “Füyuzat” kimi Azərbaycan mətbuat orqanlarında yaxından iştirak edirdi. Krımın qısamüddətli müstəqilliyi dövründə Krım-tatar Parlamenti sədrinin müavini və Krımın İstanbulda diplomatik nümayəndəsi olmuşdu.

⁴⁰² **Çxeidze Nikolay Semyonoviç (1864–1926)** – gürcü siyasətçisi, ictimai və dövlət xadimi, I və III Dövlət Dumalarının üzvü. Müvəqqəti hökumət dövründə Petroqrada Sovetinin sədri. 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin sədri. Gürcü nümayəndə heyətinin üzvü kimi Paris sülh konfransında iştirak etmişdi.

⁴⁰³ **Çxenkeli Akaki İvanoviç (1874–1959)** – gürcü siyasətçisi, hüquqşünas. IV Dövlət Dumasının üzvü. 1918-ci ilin aprelində Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası hökumətinin sədri, may-noyabr aylarında Gürcüstanın xarici işlər naziri, 1921–1933-cü illərdə Gürcüstanın Fransadakı səfiri.

⁴⁰⁴ **Sereteli İrakli Georgiyeviç (1881–1959)** – gürcü siyasətçisi və dövlət xadimi. II Dövlət Dumasının üzvü. 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumətin poçt və teleqraf naziri. Gürcüstan Demokratik Respublikasının liderlərindən biri. Paris sülh konfransında gürcü nümayəndə heyətinin üzvü. Siyasi mühacir.

⁴⁰⁵ **Şeptitski Roman Mariya Aleksandr (1865–1944)** – Ukrayna din xadimi, qraf. Siyasi və dini dairələrdə daha çox Mitropolit Andrey kimi tanınır. Ukraynanın Rusiyadan ayrılmasının tərəfdarlarından biri.

⁴⁰⁶ **Qruşevski Mixail Sergeyeviç (1866–1934)** – Ukrayna tarixçisi, ictimai-siyasi xadim, inqilabçı. Ukrayna milli hərəkatının liderlərindən biri. 1918-ci ildə Ukrayna Mərkəzi Radasının sədri. Müasir Ukrayna tarixşünaslığının yaradıcısı. Ukrayna SSR və SSRİ EA-nın həqiqi üzvü seçilmişdi.

⁴⁰⁷ **Vinniçenko Vladimir Kirilloviç (1880–1951)** – Ukrayna inqilabçısı, ictimai-siyasi xadim, yazıçı, dramaturq, rəssam. 1917–1918-ci illərdə Ukrayna Xalq Respublikası Direktoriyasının üzvü.

⁴⁰⁸ **Əliqulu xan Ənsari (1875–1938)** – Qacar sülaləsi dövründə İran siyasi xadimi və diplomat. Müşavirül-Məmalik adı ilə də tanınır. Milliyyətə Azərbaycan türkü idi. İranın Osmanlı imperiyasında və Rusiyada səfiri olmuşdu. 1916–1919-cu illərdə xarici işlər naziri. Paris sülh konfransında İran nümayəndə heyətinin sədri.

⁴⁰⁹ **Haşım bəy Məmmədov** – İstanbulda və Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin əməkdaşı, türk və fransız dillərindən tərcüməçi.

⁴¹⁰ **Daneş bəy Mirzə Rza Ərfəüddövlə (1853–1937)** – Azərbaycan əsilli İran diplomatı, ictimai-siyasi xadim, tanınmış şair və alim. İranın Tiflisdə baş konsulu, Peterburqdakı İran səfirliyinin səlahiyyətli naziri. Məşrutə inqilabı dövründə ədliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdu. İran nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransında iştirak etmiş, Azərbaycan heyətinə yaxınlığı və dost münasibəti ilə seçilmişdi.

⁴¹¹ **Mirzə Həsən xan Müşirülmülk** – İran diplomatı, XX əsrin əvvəllərində İranın Bakıdakı baş konsulu.

⁴¹² **Nəsib bəy Yusifbəyli (1881–1920)** – Azərbaycan siyasətçisi, ictimai və dövlət xadimi. 1918–1920-ci illərdə Zaqafqaziyanın və Azərbaycanın tanınmış liderlərindən biri. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xalq təhsil naziri (may, 1918 – mart, 1919), üçüncü və dördüncü hökumət kabinetlərində baş nazir (mart, 1919 – mart, 1920) vəzifəsini tutmuşdu. Aprel çevrilişindən sonra naməlum şəraitdə qətlə yetirilmişdi.

⁴¹³ **Əbdüləli bəy Əmircanov (1870–1948)** – Azərbaycan siyasətçisi və dövlət xadimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində maliyyə naziri və dövlət nəzarətçisi vəzifələrində çalışmışdı. 1920-ci ildən sonra Türkiyədə mühacirət hərəkətinin fəal xadimlərindən biri olmuşdu.

⁴¹⁴ **Zəkaülmülk Məhəmmədhüseyn (1877–1942)** – İran maarifçisi, yazıçı, diplomat, Paris sülh konfransında İran nümayəndə heyətinin üzvü. Rza şah hakimiyyəti dövründə yeddi dəfə İranın baş naziri olmuş, habelə İran Parlamentinin sədri seçilmişdi. Bir sıra elmi əsərlərin də müəllifidir.

⁴¹⁵ **İntizamülmülk (1879–?)** – İran diplomatı, Paris sülh konfransında İran nümayəndə heyətinin üzvü.

⁴¹⁶ **Mirzə Həsən xan (1868–1950)** – fars siyasətçisi, Qacar dövrünün dövlət xadimi. İranda Məşrutə inqilabının aparıcı simalarından biri kimi tanınırdı.

⁴¹⁷ **Sulukidze Georgi Davıdoviç (1860–1923)** – gürcü hərbiçisi, general-mayor. Rusiya imperiyası, 1918–1921-ci illərdə isə gürcü ordusunda xidmət etmişdi. 1919-cu ildəki Gürcüstan-Ermənistan hərbi qarşıdurması zamanı gürcü ordusunun komandanı. Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra “Hərbi mərkəz” adlı gizli hərbi təşkilatda fəaliyyətinə görə ittiham olunaraq güllələnmişdi.

⁴¹⁸ **Nakaşidze Givi Aleksandroviç** – gürcü siyasətçisi, Paris sülh konfransında iştirak edəcək gürcü nümayəndə heyətinin üzvü. Lakin viza ala bilmədiyindən konfransa qatıla bilməmişdi. Sonrakı taleyi bəlli deyil.

⁴¹⁹ **Nikoladze Nikolay (Niko) Yakovleviç (1843–1928)** – gürcü publisisti, maarifçi və ictimai xadim. XIX əsrin ikinci yarısında gürcü ictimai fikrinin Avropa miqyasında tanınan nümayəndəsi. 1918–1921-ci illərdə Xalq Demokratik Partiyasının sədri kimi Gürcüstanın müstəqilliyinə öz töhfələrini verməyə çalışmışdı.

⁴²⁰ **Qambaşidze David (?–1946)** – gürcü diplomatı, Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı. 1918–1921-ci illərdə Gürcüstanın Böyük Britaniyada diplomatik nümayəndəsi olmuşdu.

⁴²¹ **Bekzadyan Aleksandr Artyomoviç (1879–1938)** – erməni mənşəli sovet diplomatı. 1920–1921-ci illərdə Sovet Ermənistanının xarici işlər naziri. Sonrakı illərdə SSRİ-nin Almaniya, Norveç, Macarıstan kimi ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərində çalışmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci ildə bolşeviklərə yaxınlığına, daha doğrusu, gizli bolşevik olduğuna görə onu Ermənistan səfiri kimi qəbul etməmişdi.

⁴²² **Korqanov Qavriil Qriqoryeviç (1880–1954)** – erməni əsilli rus generalı. 1918-ci ildən sonra Ermənistan Respublikası ordusunda xidmət edirdi. Paris sülh konfransında erməni nümayəndə heyətinin hərbi məsələlər üzrə müşaviri olmuşdu. Həyatını siyasi mühacir kimi Fransada başa vurmuşdu.

⁴²³ **Lord Hardinq (Hardinge Charles, 1858–1944)** – ingilis diplomatı və dövlət xadimi. Rusiya və İranda Böyük Britaniya səfirliklərində çalışmış, 1904-cü ildə Peterburqda İngiltərənin ilk fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuş, daha sonra eyni missiyanı ABŞ-da davam etdirmişdi. 1912–1916-cı illərdə Hindistanın vitse-kralı olmuş, 1916-cı ildə yenidən diplomatik xidmət sahəsinə qayıdaraq Fransaya səfir təyin edildiyi 1920-ci ilə qədər Xarici İşlər Nazirliyinin Dövlət katibi (nazirin birinci müavini) kimi fəaliyyət göstərmişdi.

⁴²⁴ **Lord Kerzon (Curzon George Nataniel, 1859–1925)** – lord, tanınmış ingilis səyyahı, publisist, dövlət xadimi. Hindistanın vitse-kralı (1899–1906), Böyük Britaniya xarici işlər naziri (1919–1924), lordlar palatasının lideri (1916–1925) kimi mühüm vəzifələr tutmuş, İngiltərənin, qismən də Avropanın Birinci Dünya müharibəsi və müharibədən sonrakı dövrdə xarici siyasətini müəyyən edən nüfuzlu siyasətçi kimi tanınmışdı.

⁴²⁵ **Broşe (Brocher Martin)** – İsveçrəli qafqazşünas-alim, professor. 1919–1923-cü illərdə Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə yaxından əməkdaşlıq etmiş, məsləhətçi, bir sıra hallarda işə tərcüməçi vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Azərbaycan haqqında fransız dilində çap olunmuş məqalələrin müəllifidir.

⁴²⁶ **Vilson (Wilson Henry, 1864–1922)** – ingilis hərbiçisi, feldmarşal, Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı. 1917-ci ildə Böyük Britaniya baş naziri Lloyd Corcun hərbi məsələlər üzrə müşaviri, sonra isə Paris sülh konfransının Ali Hərbi Şurasında İngiltərənin daimi nümayəndəsi olmuşdu. 1918–1922-ci illərdə Britaniya silahlı qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi idi.

⁴²⁷ **Bitti Devid (Beatty David, 1871–1936)** – Britaniya hərbiçisi, donanma admiralı. Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı. 1919–1927-ci illərdə İngiltərə hərbi donanmasının komandanı olmuşdu.

⁴²⁸ **Çiçerin Georgi Vasilyeviç (1872–1936)** – rus inqilabçısı, sovet diplomatı, 1918–1930-cu illərdə PSFSR və SSRİ xalq xarici işlər komissarı. 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətini Denikinlə mübarizədə əlbir fəaliyyətə cəlb etməyə çalışsa da, təşəbbüsü uğursuzluqla nəticələnmişdi.

⁴²⁹ **Vordrop (Sir John Oliver Wardrop, 1864–1948)** – ingilis diplomatı, Böyük Britaniyanın Qafqazdakı ali komissarı. Britaniya qoşunlarının Qafqazdan çıxarılması ilə əlaqədar 1919-cu ilin avqustunda regiona göndərilən missiyanın başçısı. Eyni zamanda Gürcüstan üzrə mütəxəssis, görkəmli kartveloloq-alim kimi tanınırdı.

⁴³⁰ **Xalqlar konfransı** – Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri əsasında 1919-cu il yanvarın 18-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə qədər Parisdə tarixi Versal sarayında Antanta dövlətlərinin, ABŞ və Yaponiyanın sədrliyi, 27 dövlətin və müstəqilliyini yeni elan etmiş dövlətlərin təmsilçilərinin iştirakı ilə keçirilən sülh konfransı.

⁴³¹ **Nümayəndə heyəti** – Azərbaycan Parlamentinin 28 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə konfransda Azərbaycan hökumətini təmsil etmək üçün yaradılan nümayəndə heyəti. Onun tərkibinə Ə.Topçubaşov (sədr), M.Hacınski (sədrin müavini), Ə.Ağayev, Ə.Şeyxülislamov (üzvlər), M.Məhərrəmov, M.Mehdiyev, C.Hacıbəyli (müşavirlər) habelə texniki əməkdaşlar (tərcüməçilər, katiblər, kuryerlər və c.) daxil idilər.

⁴³² **“Renaissance”** – 1908–1920-ci illərdə İstanbulda nəşr olunan fransızdilli erməni qəzeti. Osmanlı imperiyasındakı erməni burjuaziyasının və daşnaksutyun partiyasına yaxın siyasi qüvvələrin mövqeyini müdafiə edir, Anadolu və Azərbaycan türklərinə münasibətdə düşmən mövqə tutur, hər vasitə ilə onları Avropa ictimaiyyətinin, ilk növbədə isə Antanta dövlətlərinin gözündən salmağa çalışırdı.

⁴³³ **İttihadçılar** – Osmanlı imperiyasında XIX əsrin sonlarından etibarən sultan hakimiyyətinə müxalif siyasi qüvvə kimi meydana çıxan, ilk vaxtlar Türkiyə hüdudlarından kənar – Avropa ölkələrində və Misirdə fəaliyyət göstərən, 1909-cu ildə hakimiyyətə gələn İttihad və Tərəqqi partiyasının üzvləri.

⁴³⁴ **Tomson (Thomson William Montgomery, 1877–1963)** – Britaniya ordusunun general-leytenantı, 1918-ci il noyabrın 18-də Britaniya Hindistan ordusunun 2000 əsgəri ilə Mudros sülh anlaşmasının şərtlərinə uyğun olaraq Müttəfiq dövlətlər adından Bakını tutmuş, özünü şəhərin general-qubernatoru elan etmişdi. Amma bir müddət sonra ölkədəki yeganə qanuni hakimiyyət kimi F.Xoyski hökumətini tanıdığını bildirmişdi.

⁴³⁵ **Maklakov Vasili Alekseyeviç (1869–1957)** – rus hüquqşünası, siyasi xadim, II, III, IV Dövlət Dumalarının üzvü. Müvəqqəti hökumətin Fransaya səfiri təyin edilmişdi. Rus siyasi mühacirətinin ən fəal xadimlərindən biri kimi tanınırdı. Parisdə mason lojasının üzvü və Mühacir Komitəsinin sədri olmuşdu.

⁴³⁶ **Prinkipo adası** – yunanca: “Prins”. Mərmərə dənizində Türkiyəyə məxsus ada. Türk mənbələrində daha çox Böyükada, yaxud Uzunada kimi tanınır. Keçmişdə aristokratiyanın sevimli əyləncə yerlərindən biri sayılırdı.

⁴³⁷ **Karaev (Karev Georgi İvanoviç, ?–1950)** – Don kazaklarının ictimai-siyasi xadimi. 1917–1918-ci illərdə ataman A.M.Kaledinin hökumətində maliyyə naziri. 1918-ci ildə ataman P.N.Krasnov tərəfindən Paris sülh konfransında Don nümayəndə heyətinin başçısı təyin edilmişdi. 1920-ci ildən siyasi mühacir.

⁴³⁸ **Bıç Luka Lavrenyeviç (1870–1945)** – kazak siyasətçisi və ictimai xadim, 1917–1918-ci illərdə Kuban hökumətinin ilk sədri. 1900-cü ildən Bakıda yaşamış, “Xəzər dənizi və Volqa çayında gəmiçilik üzrə Şərq nəqliyyat cəmiyyəti”nin direktoru olmuş, 1912-ci ildə Bakının şəhər başçısı seçilmişdi.

⁴³⁹ **Rtsxiladze İrakli İllarionoviç** – gürcü siyasətçisi, Gürcüstan Parlamentinin və Paris Sülh konfransında gürcü nümayəndə heyətinin üzvü. Bir müddət heyət başçısının müavini vəzifəsini yerinə yetirmişdi.

⁴⁴⁰ **Vebs (Sir Richar Webb, 1870–1950)** – ingilis hərbiçisi, admiral. 1920–1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın Aralıq dənizindəki komandanının müavini. Mənzil-qərargahı İstanbulda yerləşirdi.

⁴⁴¹ **Müttəfiq dövlətlər** (daha çox **Alliees**, yaxud **Antanta** kimi tanınır) – Birinci Dünya müharibəsində “Üçlü ittifaq”a (Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliya) əks qüvvə kimi yaradılan Rusiya, Böyük Britaniya və Fransa'nın hərbi-siyasi birliyi. Əsasən, 1904–1907-ci illərdə formalaşma prosesi keçmişdi.

⁴⁴² **Benjamin Burqes Moore (Benjamin Burgas Moore)** – ABŞ hərbiçisi, polkovnik, amerikalı generalı Harbordun rəhbərliyi altında Paris sülh konfransı tərəfindən keçmiş Rusiya imperiyasının cənubunda sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətlə tanışlıq məqsədi ilə yaradılan və regiona səfər edən komissiyanın Qafqaz bölməsinin rəhbəri.

⁴⁴³ **Kerenka** – Kerenskinin rəhbərlik etdiyi Müvəqqəti hökumətin tədavi ilə buraxdığı pul vahidi.

⁴⁴⁴ **Franse d'Espere (Louis Felix Marie François Franchet d'Esperey, 1856–1942)** – Fransa hərbi və dövlət xadimi, Fransa Respublikasının marşalı (1921), Fransa Akademiyasının üzvü (1934). 1918-ci ilin iyununda Müttəfiq dövlətlərin Balkanlardakı (Şərq) birləşmiş silahlı qüvvələrinin komandanı təyin edilmişdi.

⁴⁴⁵ **Ələkbər bəy Topçubaşov (1897–1978)** – Ə.Topçubaşovun böyük oğlu. Peterburq Texnologiya İnstitutunda təhsil almışdı. Bir müddət

atasının rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətində müxtəlif texniki vəzifələri yerinə yetirmişdi. Mühacirət illərində Fransada alim, pedaqoq, Yaxın Şərq üzrə mütəxəssis kimi tanınırdı.

⁴⁴⁶ **Ceyhun bəy Hacıbəyli (1892–1962)** – ictimai-siyasi xadim, publisist, musiqişünas, jurnalist, folklorşünas. Azərbaycan Cümhuriyyətinin rus dilində çap olunan rəsmi “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru, Azərbaycan nümayəndə heyətinin müşaviri. Həyatının Paris dövründə Ə.Topçubaşovun ən yaxın köməkçisi olmaqla yanaşı, Azərbaycan mədəniyyətinin populyarlaşdırılması istiqamətində də çalışmışdı.

⁴⁴⁷ **Məhəmməd Məhərrəmov (1895–1982)** – Azərbaycan siyasətçisi, ictimai xadim. Zaqafqaziya Seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının üzvü, Paris sülh konfransında sosialist partiyasından Azərbaycan nümayəndə heyətinin müşaviri. Mühacirət illərində tədrisən fəal siyasətdən uzaqlaşmış, daha çox bukinist kitabların toplanması və satışı ilə məşğul olmağa başlamışdı. Nümayəndə heyətinin həyatda qalan son üzvü olmuşdu.

⁴⁴⁸ **Əkbərağa Şeyxülislamov (1891–1961)** – Azərbaycan siyasi və ictimai xadimi. Zaqafqaziya Federativ Respublikası hökumətinin, Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan Parlamentinin üzvü. Sosialist partiyasından Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü.

⁴⁴⁹ **Miryaqub Mehdiyev (1891–1949)** – Azərbaycan siyasi xadimi, iqtisadçı və hüquqşünas, İttihad və Tərəqqi partiyasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü. Parisə göndərilən sülh nümayəndə heyətinin üzvü. Fransada rus və fransız dillərində çap olunmuş kitabların müəllifidir.

⁴⁵⁰ **Marqulies Manuil Sergeyeviç (1869–1939)** – yəhudi əsilli rus ictimai-siyasi xadimi, vəkil, hüquqşünas, publisist, təbabət doktoru. Fransanın “Böyük Şərq” mason lojasının üzvü.

⁴⁵¹ **Minor (əsl soyadı Zalkind) Osip Solomonoviç (1861–1934)** – yəhudi əsilli rus inqilabçısı, xalqçı, 1903-cü ildən eser partiyasının və onun MK-sının üzvü. Uzun illər katorqa və sürgünlərdə olmuşdu. 1919-cu ildən Parisdə mühacir kimi yaşayırdı. Kerenskinin “Dni” qəzetinin redaksiya heyətinin üzvü idi.

⁴⁵² **Kerenski Aleksandr Fyodoroviç (1881–1970)** – rus siyasi və dövlət xadimi, hüquqşünas. Müvəqqəti hökumətin naziri və hökumət başçısı. 1917-ci ildən siyasi mühacir.

⁴⁵³ **Avksentyev Nikolay Dmitriyeviç (1878–1943)** – rus siyasi xadimi. Fevral inqilabından sonra Petroqrada fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin üzvü, Müvəqqəti hökumətin ikinci kabinetində daxili işlər naziri vəzifəsində çalışmışdı. Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilmişdi.

⁴⁵⁴ **Mallet (Sir Louis du Pan Mallet, 1864–1936)** – ingilis diplomatı, Birinci Dünya müharibəsi ərzində İngiltərənin İstanbul səfiri təyin edilmişdi. Müharibə illərində Britaniya Forin Ofisinin nümayəndəsi kimi hərbi əsirlərlə məşğul olmuşdu. Paris sülh konfransında Britaniya nümayəndə heyətinin tərkibində çalışmışdı.

⁴⁵⁵ **Morqentau (Morgenthau Henry, 1856–1946)** – ABŞ diplomatı. Birinci Dünya müharibəsi illərində ABŞ-ın İstanbul səfiri. Uydurma erməni soyqırımının ən qızgın tərəfdarlarından biri. Nyu-Yorkda bu mövzuda qələmə alınmış “Səfir Morqentonun tarixi”, “Bosfor sirləri” kimi kitablar çap etdirmiş və ABŞ Senatına xüsusi məruzə hazırlamışdı. Təbii ki, Qafqazla bağlı hazırladığı məruzə də qeyri-obyektivliyi, birtərəfliliyi ilə seçilirdi.

⁴⁵⁶ **Vilson (Wilson Thomas Wudroo, 1856–1924)** – Amerika siyasətçisi və dövlət xadimi, ABŞ-ın 28-ci prezidenti (1913–1921). Nobel sülh mükafatı laureatı (1919). Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın yeni siyasi xəritəsi əsas etibarilə onun müəllifi olduğu “Wilson prinsipləri”nə müvafiq qurulmuşdu.

⁴⁵⁷ **Millətlər Liqası** – 1918–1920-ci illərin Versal-Vaşinqton razılaşmaları əsasında fəaliyyət göstərən beynəlxalq cəmiyyət. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sələfi. Tərksilah, hərbi müdaxilələrin qarşısının alınması, kollektiv təhlükəsizliyin təmin olunması, münaqişələrin diplomatik danışıqlar yolu ilə nizama salınması, Yer kürəsində həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. məsələlərlə məşğul olurdu. 1934–1935-ci illərdə tərkibinə 58 dövlət daxil idi. BMT-nin yaradılması ilə əlaqədar 1946-cı ildə Millətlər Liqasının fəaliyyətinə xitam verilmişdi.

⁴⁵⁸ **Millətlər Cəmiyyəti** – Millətlər Liqasının başqa bir adı.

⁴⁵⁹ **Balfur (Artur James Balfour, 1848–1930)** – qraf, Böyük Britaniya siyasətçisi və dövlət xadimi. Müxtəlif vaxtlarda xarici işlər naziri və baş nazir (lord-sədr) vəzifələrini tutmuşdu. 1917-ci ildə Yaxın Şərqdə yəhudi dövlətinin yaradılması istiqamətində ilk addım sayılan “Balfur bəyannaməsi”ni imzalamışdı.

⁴⁶⁰ **Orlando (Vittorio Emanuele Orlando, 1860–1952)** – İtaliya siyasətçisi və dövlət xadimi, 1917–1919-cu illərdə İtaliya Respublikasının baş naziri. Paris sülh konfransının aparıcı simalarından biri.

⁴⁶¹ **Səfvət bəy Məlikov (1891–1975)** – azərbaycanlı diplomat. H.Zərdabinin oğlu. Rıqa Politexnik İnstitutunda və Almaniyada

memarlıq üzrə təhsil almışdı. Parisə göndərilən sülh nümayəndə heyətinin texniki katibi idi. Bir neçə ay İstanbulda Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi olmuşdu. Almaniyada ali təhsilini tamamladıqdan sonra həmişəlik Türkiyə Cümhuriyyətində qalmış, memar kimi çalışmışdı.

⁴⁶² **Lloyd Corc (David Lloyd George, 1863–1945)** – ingilis siyasətçisi və dövlət xadimi, qraf. 1916–1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri. Fəaliyyəti boyu Osmanlı imperiyasını parçalamaq siyasəti yürütmüş, türklərə düşmən münasibəti ilə fərqlənmişdi. ABŞ prezidenti Vilson, Fransa baş naziri Klemanso, İtaliya baş naziri Orlando ilə birlikdə Paris sülh konfransında əsas söz sahiblərindən biri kimi tanınırdı.

⁴⁶³ **Klemanso (Georges Benjamin Clemenceau, 1841–1929)** – fransız siyasətçisi və dövlət xadimi, jurnalist. 1906–1909-cu və 1917–1920-ci illərdə Fransanın baş naziri. 1918-ci ildə Fransa Akademiyasının üzvü seçilmişdi. Paris sülh konfransı zamanı Almaniyanın zəif salınması istiqamətində qərarların alınmasında mühüm rolu olmuşdu. Dünyaya Versal nizamı gətirən Versal sülh müqaviləsinin əsas memarlarından biri idi.

⁴⁶⁴ **Makino (Noubaki Makino, 1861–1929)** – yapon siyasətçisi və dövlət xadimi. 1913–1920-ci illərdə Yaponiyanın xarici işlər, 1925–1929-cu illərdə isə baş naziri olmuşdu. Paris sülh konfransı zamanı yüksək rütbəli yapon diplomatı kimi Yaponiya hökumətini təmsil etmişdi.

⁴⁶⁵ **Tomas Albert (Thomas Albert, 1878–1932)** – fransız tarixçisi, sosialist partiyasından nazir, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının banisi və ilk sədri. Sülh konfransında yeni Rusiyanı dəstəkləyən siyasətçilərdən biri idi.

⁴⁶⁶ **Qabba N.R.** – italyan hərbiçisi, polkovnik. 1919-cu ildə Qafqaza göndərilmiş italyan hərbi missiyasının başçısı. İtaliya hökumətinə Azərbaycanla bağlı məlumat və məktubları mövcuddur. Onun təşəbbüsü ilə 1920-ci ilin başlanğıcında Bakıya İtaliya ilə ticari-iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək və müvafiq əlaqələr qurmaq məqsədilə senator Kondinin rəhbərliyi ilə 33 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti gəlmişdi.

⁴⁶⁷ **Simpson Benjamin** – ingilis diplomatı və Şərq üzrə mütəxəssis. Paris sülh konfransında Britaniya nümayəndə heyətinin üzvü. Konfransda yeni milli dövlətlərlə bağlı ekspert qismində çıxış edirdi.

⁴⁶⁸ **Əziz bəy Tahirov** – azərbaycanlı diplomat, Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müttəfiq qüvvələr ko-

mandanlıqında nümayəndəsi olmuşdu. Cümhuriyyətin İtaliyadakı səfirliyinə təyinat alsa da, səfirlik açılmadığından təyinat yerinə gedə bilməmişdi.

⁴⁶⁹ **Fium** – Birinci Dünya müharibəsinə qədər Avstriya-Macaristan imperiyası tərkibində şəhər. Müharibədən sonra əhalisi qarışıq tərkibə malik şəhər uğrunda bir tərəfdən İtaliya, o biri tərəfdən Sloveniya, Xorvatiya və Serbiya krallığı arasında mübarizə başlanmışdı. İtalyanlar bir müddət Fiumu tutub orada “Fium Respublikası” elan etmişdilər. Lakin nəticədə konfransın qərarına əsasən keçmiş Yuqoslaviyaya (Sloveniya, Serbiya və Xorvatiya krallığı) verilmişdi. Hazırda Rijeka adı ilə Xorvatiyanın tərkibinə daxildir.

⁴⁷⁰ **Konfrans** – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələrinin iştirakı ilə 1919-cu ilin aprelində Tiflisdə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuş konfrans nəzərdə tutulur.

⁴⁷¹ **Kaçaznuni Ovanes (1868–1938)** – XX əsrin əvvəllərində erməni milli hərəkatının fəal nümayəndəsi, daşnak partiyasının üzvü, 1918–1919-cu illərdə Ermənistan Respublikasının baş naziri. Siyasi mühacir.

⁴⁷² **Dmowski (Roman Stanislaw Dmowski, 1864–1939)** – polyak siyasətçi, publisist və dövlət xadimi. II və III Dövlət Dumalarının üzvü. Paris sülh konfransında Polşa nümayəndə heyətinin üzvü. Marşal Pilsudskinin siyasi opponenti idi. Polşa müstəqillik qazanandan sonra qısa müddətə ölkəsinin xarici işlər naziri olmuşdu.

⁴⁷³ **Paderevski (Ignacy Jan Paderewski, 1860–1941)** – dünya miqyasında tanınan Polşa pianoçusu, bəstəkar, ictimai-siyasi xadim, 1919-cu ilin yanvar-may aylarında Polşanın baş naziri və xarici işlər naziri olmuşdu.

⁴⁷⁴ **Beşlər Şurası** – Paris sülh konfransının qərar vermək səlahiyyətinə malik əsas üzvləri – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Yaponiya nəzərdə tutulur.

⁴⁷⁵ **Abdulla bəy Sübhanverdixanov (1886–1937)** – azərbaycanlı yazıçı və pedaqoq. 1919–1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin məsul əməkdaşı.

⁴⁷⁶ **Abbas bəy Atamalibəyov (1891–1975)** – azərbaycanlı siyasətçi, sosialist partiyasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü, Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin müşaviri.

⁴⁷⁷ **Yudeniç Nikolay Nikolayeviç (1862–1933)** – rus hərbcisi, süvari generalı. Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı. Vətəndaş müharibəsi illərində şimal-qərb istiqamətində bolşeviklərə qarşı vuruşmuşdu.

⁴⁷⁸ **“İl Tempo”** – sağ təmayüllü italyan ictimai-siyasi qəzeti.

⁴⁷⁹ **Versal müqaviləsi** – 1919-cu il iyunun 28-də Fransanın Versal sarayında imzalanan və 1914–1918-ci illər Birinci Dünya müharibəsinə rəsmən son qoyan anlaşma.

⁴⁸⁰ **Şan Tuanq və Kia Çau** – Çindəki alman müstəmləkələri. Paris sülh konfransının qərarına əsasən həmin ərazilər müharibədən sonra Yaponiyaya verilmişdi.

⁴⁸¹ **“Macarıstan üzərinə hücumu keçmiş”** – 1919-cu ilin avqustundan noyabrına qədər Budapeşt şəhəri və Macarıstanın bir sıra əraziləri ruman ordusu tərəfindən işğal olunmuşdu. Siyasi müstəqilliklərini 1918-ci ildə elan edən bu dövlətlərin hər ikisi dünya müharibəsinə qədər Avstriya-Macarıstan imperiyasının tərkibinə daxil idi.

⁴⁸² **D'Annunzio Qabriel (D'Annunzio Gabriele, 1863–1938)** – italyan yazıçısı, şair, dramaturq və siyasi xadim. 1919-cu il sentyabrın 12-də rəhbərlik etdiyi italyan millətçi dəstəsi ilə Fium (indiki adı Rijeka) adlı xorvat şəhərini tutmuş və orada 1920-ci ilin sonuna qədər mövcud olan “Fium respublikası” qurduğunu elan etmişdi.

⁴⁸³ **Tittoni (Tittini Tommaso, 1855–1931)** – italyan siyasətçisi, diplomat və dövlət xadimi, müxtəlif dövrlərdə İtaliyanın London və Parisdə səfiri, sülh konfransı dövründə xarici işlər naziri (1919), baş nazir olmuşdu.

⁴⁸⁴ **Lansinq (Lansing Robert, 1864–1928)** – amerikan hüquqşünası və dövlət xadimi, 1915–1920-ci illərdə prezident Vudro Vilsonun administrasiyasında Dövlət katibi (xarici işlər naziri). Paris sülh konfransında ABŞ nümayəndə heyətinin rəhbəri. Azərbaycan heyətinin sülh konfransına buraxılmasında müəyyən rol oynamışdı.

⁴⁸⁵ **Pişon Stefan (Pichon Stephen, 1857–1933)** – Üçüncü Respublika dövrü fransız siyasi və dövlət xadimi, diplomat. Klemanso və Aristid Brianın baş nazir olduqları beş hökumət kabinetində xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuşdu. Siyasi-diplomatik fəaliyyətinin ən mühüm dövrü Paris sülh konfransına təsadüf etmişdi.

⁴⁸⁶ **Monzi Alberto (1878–1947)** – fransız qafqazşünas alimi, yazıçı və ictimai xadim. 1919-cu ildə Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının səyi ilə təsis edilən Fransa-Qafqaz liqasının fəxri sədri və fəal üzvlərindən biri.

⁴⁸⁷ **Fransa-Qafqaz Komitəsi** – Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətlərinin təşəbbüsü ilə 1919-cu ildə Fransa-Şərqi Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış qurum. İki Cənubi Qafqaz ölkəsinin Fransa ilə ticari-iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirməsini qarşısına hədəf qoymuşdu. Azərbaycan nümayəndə heyətindən

M.Məhərrəmov, M.Mehdiyev və C.Hacıbəyli, gürcü heyətindən isə Qobeçia, knyaz Sumbatov (Sumbataşvili) və knyaz Avalov tam hüquqlu üzvlər kimi komitənin tərkibinə daxil olmuşdular.

⁴⁸⁸ **Qobeçia İosif Pavloviç (1879–1962)** – gürcü inqilabçısı, eser, Gürcüstanın Paris sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin üzvü. Gürcü siyasi mühacirətinin tanınmış xadimlərindən biri.

⁴⁸⁹ **Avalov (Avalişvili) Zurab Davidoviç (1876–1944)** – gürcü ictimai-siyasi xadimi, tarixçi, hüquqşünas, diplomat, Paris sülh konfransında gürcü nümayəndə heyətinin üzvü. Beynəlxalq hüquqa və müstəqil Gürcüstanın beynəlxalq hüquq sistemindəki yerinə dair bir sıra elmi əsərlərin müəllifidir.

⁴⁹⁰ **Qvarcaladze Konstantin (1883–1969)** – gürcü siyasi xadimi, sosial-demokrat, Gürcüstan xarici işlər nazirinin müavini. 1919-cu ilin yanvarında Paris sülh konfransındakı Gürcüstan nümayəndə heyətinin üzvü kimi fəaliyyət göstərir, eyni zamanda gürcü hökumətini Londonda təmsil edirdi. 1921-ci ildən siyasi mühacir idi.

⁴⁹¹ **Çaykovski Nikolay Vasilyeviç (1850–1926)** – rus inqilabçısı, eser partiyasının üzvü, Şimal əyalətləri Müvəqqəti hökumətinin sədri. Bolşevik çevrilişinə kəskin tənqidi münasibəti ilə seçilirdi. 1919-cu ildə sülh konfransının işində iştirak etmək üçün Parisə getmiş, həyatının son illərini mühacirətdə keçirmişdi.

⁴⁹² **Savinkov Boris Viktoroviç (1879–1925)** – rus siyasi xadimi, inqilabçı. Eyni zamanda siyasi terror aktlarının həyata keçirilməsində iştirak etmişdi. Eser partiyasının rəhbərlərindən biri idi. Xüsusilə partiyanın hərbi qanadının təşkil olunmasında fəal çalışmışdı. Ağqvardiya hərəkatının iştirakçısı olmuşdu. Siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, şair, yazıçı, publisist və memuar əsərlərinin müəllifi kimi rus mədəniyyəti tarixində iz qoymuşdu.

⁴⁹³ **Poqos Nubar (Boghos Nubar, 1851–1930)** – erməni siyasi xadimi. Uzun müddət Misirdə yaşamış və çalışmışdı. Paris sülh konfransında Osmanlı imperiyası ermənilərinin maraqlarının keşiyində dayanmışdı. Ümumdünya Erməni Xeyriyyə Fondunun təşkilatçısı və ilk sədri olmuşdu.

⁴⁹⁴ **Xazralov** (daha dəqiq: **Xadzaraqov Musa Həsən**) – osetin-müsləman. 1918-ci ildə Dağlılar Respublikası İttifaq Şurasının (Parlament) üzvü. Dağlı Respublikası heyətinin tərkibində sülh konfransında iştirak etmişdir.

⁴⁹⁵ **Ohancanyan (Ohancanov) Amazasp İvanoviç (1874–1947)** – erməni ictimai-siyasi xadimi, daşnak partiyasının üzvü, Ermənistan

Respublikasının baş naziri (may-noyabr, 1918), xarici işlər naziri (may-noyabr, 1920) vəzifələrini tutmuş, Paris sülh konfransında erməni nümayəndə heyətinin üzvü olmuşdu.

⁴⁹⁶ **Əziz bəy Meker (1877–1941)** – çərkəz əsilli ictimai xadim, alim, diplomat. 1919-cu ildə Dağlılar Respublikasının nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransında iştirak etmişdi. Sonrakı həyatı Türkiyədə keçmiş, burada Ankara Ziraət (Əkinçilik) İnstitutunun rektoru olmuşdu. 1919-cu ildə Parisdə fransız dilində “Ruslar Çərkəzistanda” (1760–1864) adlı kitab çap etdirmişdi.

⁴⁹⁷ **Firuz Mirzə Nüsrətüddövlə (1889–1937)** – Azərbaycan əsilli İran siyasətçisi və dövlət xadimi. 1919–1920-ci illərdə İranın xarici işlər naziri. İranda hər vasitə ilə Böyük Britaniya nüfuzunu gücləndirmək, onu ingilis protektoratına çevirmək, hətta ingilislərin köməyi ilə şahı devirib hakimiyyətə gəlmək istəyirdi.

⁴⁹⁸ **Harbord (Harbord James Gutrie, 1866–1947)** – ABŞ hərbiçisi, general-leytenant. 1919-cu ilin avqustunda ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun tapşırığı ilə Yaxın Şərq və Qafqazdakı vəziyyəti öyrənmək üçün xüsusi missiyanın rəhbəri kimi Türkiyədə olmuşdu. Səfər çərçivəsində Cənubi Qafqaz respublikalarında, eləcə də Azərbaycanda olmuş, burada baş nazir N.Yusifbəyli və xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovlə görüşüb hərtərəfli müzakirələr aparmışdı. Amma hazırladığı hesabatlarda uydurma erməni soyqırımının dəstəklənməsi mövqeyindən çıxış etmiş, habelə yəhudi dövlətinin yaradılması ideyasını ardıcıl dəstəkləmişdi.

⁴⁹⁹ **Polk (Polk Frank Lyon, 1871–1943)** – Amerika hüquqşünası və diplomat. ABŞ Dövlət katibinin müavini kimi 1919–1920-ci illərdə Paris sülh konfransında Amerika sülh danışıqları komissiyasının fəaliyyətinə rəhbərlik etmiş, prezident V.Vilson və Dövlət katibi R.Lansinqin Parisi tərk etmələrindən sonra ABŞ heyətinin başçısı olmuşdu. General Harbordun Qafqaz missiyası haqda Ə.Topçubaşova 13 avqust 1919-cu il tarixli məktubu var.

⁵⁰⁰ **Rey (Rey James Klark)** – ABŞ ordusunun zabiti, polkovnik. Müttəfiqlərin Zaqafqaziyadakı ali komissarlığının qərargah rəisi. Dəfələrlə Naxçıvanda, Gəncədə, Bakıda olmuşdu. Gəncə Şəhər Dumasının qərarı ilə 1919-cu il oktyabrın 26-da adı Gəncənin fəxri vətəndaşları siyahısına daxil edilmişdi.

⁵⁰¹ **Loris-Melikov Mixail Tarieloviç (1825–1888)** – qraf, erməni əsilli Rusiya dövlət xadimi. Çar II Aleksandrın hakimiyyəti illərində imperiyanın daxili işlər naziri olmuşdu.

⁵⁰² **Kovalevski Maksim Maksimoviç (1851–1916)** – rus alimi, hüquqşünas, tarixçi, sosioloq. Rusiya İmperator EA-nın akademiki. İnqilabdan əvvəlki rus mason hərəkatının tanınmış nümayəndələrindən biri idi. I Dövlət Dumasının tərkibinə və Dövlət Şurasına seçilmişdi.

⁵⁰³ **“Strana”** – M.M.Kovalevskinin və professor İ.İ.İvankovun redaktəsi altında 1906-cı ildən etibarən nəşr olunan gündəlik siyasi, ictimai, mədəni və iqtisadi qəzet.

⁵⁰⁴ **Robinov Maks (Robinoff Max, 1877–1966)** – yəhudi mənşəli amerikan iqtisadçısı və maliyyəçi. 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycan nümayəndə heyətinin iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri təyin olunmuş və bu barədə müvafiq müqavilə bağlanmışdı. Eyni zamanda heyət adından ABŞ-da Azərbaycan üçün uzunmüddətli kredit və güzəştli borclar almaq üçün danışıqlar aparırdı.

⁵⁰⁵ **Çandler (Chandler Walter Marion, 1867–1935)** – ABŞ hüquqşünası və siyasətçisi. 1912–1923-cü illərdə Konqresin Nümayəndələr Palatasının üzvü. 1919-cu il sentyabrın 25-də Ə.Topçubaşovla imzalanmış müqaviləyə əsasən, ABŞ-da Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəsmi təmsilçisi, habelə Vaşinqtonda Azərbaycan Respublikasının maraqlarının qorunması üzrə müşavir təyin edilmişdi.

⁵⁰⁶ **L’Europe Orientale** – Parisdə 1918–1921-ci illərdə çap olunan siyasi, iqtisadi və elmi-populyar illüstrasiyalı jurnal. Səhifələrində Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı bir sıra materiallar dərc etmişdi.

⁵⁰⁷ **Ernst Nobel** – burada söhbət, çox güman ki, Emil Lüdviq Nobeldən (1885–1951) gedir.

⁵⁰⁸ **Azov-Don bankı** – Rusiya imperiyasının 1874–1917-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş ən böyük kommersiya banklarından biri. 1871-ci ildə Taqanroqda təsis edilmişdi. 1917-ci ildə Rusiyada 70-dən çox şöbəsi vardı. Lakin bolşeviklər hakimiyyətə gələn kimi RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1917-ci ildə digər qeyri-dövlət bankları ilə birlikdə Azov-Don bankının da fəaliyyətini dayandırmış, 1918-ci ilin yanvarında isə onun bütün aksioner kapitalını Rusiya Dövlət Bankının xeyrinə müsadirə etmişdilər. Təbii ki, Topçubaşov bundan xəbərsiz idi.

⁵⁰⁹ **Gegeçkori Yevgeni Petroviç (1881–1954)** – gürcü siyasi xadimi, menşevik. Fevral inqilabından sonra gürcü sosial-demokrat partiyasının lideri. 1917-ci ildə Zaqafqaziya komissarlığının başçısı. 1918–1921-ci illərdə Gürcüstanın xarici işlər naziri. 1952–1954-cü illərdə mühacirətdəki gürcü hökumətinin baş naziri.

⁵¹⁰ **Standart Oil Company** – monopoliya tipli amerikan neft şirkəti. Neftin çıxarılması, daşınması, emalı və marketinqi ilə məşğul olurdu.

Əsası 1870-ci ildə “Rokfeller, Andryus və Flaqler” firmasının bazasında qoyulsa da, sonralar tamamilə Amerikanın neft maqnatı kimi tanınan Rokfeller ailəsinin nəzarətinə keçmişdi.

⁵¹¹ **Behbud xan Cavanşir (1877–1921)** – Azərbaycan siyasətçisi və dövlət xadimi, mühəndis, neft mədəni sahibi və xeyriyyəçi. 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri olmuşdu. 1921-ci ildə İstanbulda erməni terrorçusu Misak Torlakyan tərəfindən guya Bakıda erməni soyqırımına məsul şəxs kimi qətlə yetirilmişdi.

⁵¹² **“L’Image”** – XX yüzilliyin əvvəllərində Parisdə nəşr olunan illüstrasiyalı fransız jurnalı.

⁵¹³ **Səməd bəy Mehmandarov (1855–1931)** – artilleriya generalı, hərbi və dövlət xadimi. Port-Artur qəhrəmanı. 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün hökumət kabinetlərində dəyişilməz hərbi nazir. Milli ordu quruculuğunda böyük rolu olmuşdu.

⁵¹⁴ **“Revue de Monde Musulman”** – 1883-cü ildən Parisdə nəşr olunan fransız şərqşünaslıq jurnalı. Bu dövrü nəşrin səhifələrində Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, dilinə və mədəniyyətinə dair çoxsaylı materiallara təsadüf etmək mümkündür. Nümayəndə heyəti də mətbu tribuna kimi onun imkanlarından yararlanmışdı.

⁵¹⁵ **“La Revue Contemporaine”** – 1916–1924-cü illərdə Parisdə çıxan fransız siyasi jurnalı.

⁵¹⁶ **“L’Humanite”** – əsası 1904-cü ildə qoyulmuş fransız dilində gündəlik icimai-siyasi qəzet. Sosialist qəzeti kimi meydana çıxsada, bizim günlərdə Fransa kommunistlərinin mətbu orqanı kimi nəşr olunur.

⁵¹⁷ **“La Depeche”** (tam adı: **“La Depeche coloniale illustree”**) – 1901–1924-cü illərdə Parisdə nəşr olunan və əsasən, Fransa müstəmləkələrinin həyatını işıqlandıran illüstrasiyalı nəşr.

⁵¹⁸ **“Journal de Geneve”** – Cenevrədə 1826–1898-ci illərdə çap olunan liberal istiqamətli jurnal.

⁵¹⁹ **“Les Peoples Libres”** – Lozannada fransız və ingilis dillərində nəşr olunan liberal istiqamətli qəzet.

⁵²⁰ **Haskel (Haskell William, 1878–1952)** – ABŞ-ın Zaqafqaziyadakı hərbi qüvvələrinin baş qərargah rəisi, polkovnik, sonralar general-leytenant rütbəsinə yüksəlmişdi. 1919-cu ilin avqustunda Beşlər Şurasının qərarı ilə Antantanın Cənubi Qafqazda ali baş komissarı təyin edilmişdi. 1921–1923-cü illərdə Rusiya, Ukrayna və Qafqazın aclıqdan əziyyət çəkən əhalisinə yardım fonduna rəhbərlik etmişdi.

⁵²¹ **Şimali Arxangelsk hökuməti** – Müvəqqəti Sibir hökuməti kimi də tanınır. Ağqvardiyaçıların daha çox kağız üzərində mövcud olan qısaömürlü idarəçilik formalarından birinin adı idi.

⁵²² **Acemov Moisey Sergeyeviç (1878–1953)** – erməni əsilli rus siyasətçi, kadet partiyasının üzvü. Hüquqşünas və həkim. II və III Dövlət Dumalarına seçilmişdi. 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumətin Ədliyyə Nazirliyi yanında komissarı vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Bakı milyonçusu Mantaşevin inanılmış adamı kimi, onun neft mədənlərinin ingilislərə satılmasında aparıcı sima olmuşdu. Fransada, sonra isə ABŞ-da mühacir kimi yaşamışdı.

⁵²³ **Minorski Vladimir Fyodoroviç (1877–1966)** – rus şərqşünası və diplomat, İran və Cənubi Qafqazın tarix, mədəniyyət, ədəbiyyat və tarixi coğrafiyasının tədqiqatçısı. Kembric Universitetinin professoru. Orta əsrlər Azərbaycan tarixinə dair Kembric Universitetində çap olunmuş “Studies in Caucasian History”, “History of Shirvan and Derbent”, “The Clan of the Qaraqoyunlu rulers” kimi tarixi araşdırmaların müəllifidir.

⁵²⁴ **Şebunin Aleksey Fyodoroviç (1867–1937)** – rus diplomatı, çar Rusiyasının Qahirə və İstanbul, habelə Roma və Parisdəki missiyalarında çalışıb. 1917-ci ildən sonra Fransada mühacir həyatı yaşamışdı.

⁵²⁵ **Mangin (Charles Marie Emmanuel Mangin, 1866–1925)** – Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində döyüşmüş fransız generalı. 1919-cu ildə Denikin qərargahı yanında fransız hərbi missiyasının rəhbəri olmuşdu.

⁵²⁶ **Nadot Leon** (daha dəqiq: **Naudut**, yaxud **Nodot, 1872–1949**) – fransız yazıçısı və jurnalist. Birinci Dünya müharibəsi illərində Rusiyada yaşamış və böyük populyarlıq qazanmışdı. Rusiya-Fransa əlaqələrinə dair çoxsaylı siyasi-publisist məqalələrin və araşdırmaların müəllifi kimi tanınırdı.

⁵²⁷ **Safrastyan Arşak** – Böyük Britaniyada yaşayan erməni jurnalisti, publisist. Ari irqinin guya Ermənistan yaylasından bütün dünyaya yayılması haqqındaki uydurmanın fəal apologetlərindən biri kimi tanınmışdı.

⁵²⁸ **Ağa xan III Sultan Məhəmməd şah (1877–1957)** – Nizari ismaililərinin 48-ci imamı. Ümumhindistan Müsəlman Liqasının qurucularından biri. Hindistanda və Britaniya ilə sıx bağlılığı olan Yaxın Şərq ölkələrində müsəlmanların hüquqlarının qorunmasını fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri sayırdı.

⁵²⁹ **Şah** – 1909–1925-ci illərdə İran hökmdarı olmuş Əhməd şah Qacar (1897–1930) nəzərdə tutulur.

⁵³⁰ **Müstansərüs Səltənə** – İran dövlət xadimi, 1918–1920-ci illərdə İran xarici işlər nazirinin müavini, Paris sülh konfransında İran nümayəndə heyətinin üzvü.

⁵³¹ **Müqavilə** – 1919-cu il avqustun 9-da Londonda İran dövləti ilə Böyük Britaniya arasında imzalanmış anlaşma nəzərdə tutulur. Bu müqaviləyə görə, Böyük Britaniya İran ordusunu yenidən qurmaq, habelə İranın dövlət müəssisələrinə öz müşavir və məsləhətçilərini göndərmək hüququ əldə edirdi. İrana ayrılan 2 milyon funt-sterlinq miqdarında subsidiya yalnız İngiltərənin nəzarəti altında xərclənə bilərdi. Ölkədə milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişi və bolşevik Rusiyası ilə yaxınlaşma nəticəsində İran hökuməti 1922-ci ildə 1919-cu il 9 avqust müqaviləsinin qüvvədən düşdüyünü elan etmək məcburiyyətində qalmışdı.

⁵³² **Kuban hökuməti yanında diplomatik nümayəndə C.Rüstəmbəyov (1884–1937)** – həkim, ictimai xadim, diplomat. 1920-ci ilin fevralında ticarət, sənaye və ərzaq nazirinin müavini təyin edilmişdi. 1920-ci illərdə Müsavat partiyasının Bakıda fəaliyyət göstərən gizli Milli Mərkəzinin üzvü olmuşdu.

⁵³³ **“L’Action Française” (“Fransız hərəkatı”)** – Fransada monarxist yönümlü təşkilatlar tərəfindən 1899-cu ildə təsis edilən gündəlik ictimai-siyasi qəzet.

⁵³⁴ **“La Croix” (“Xaç”)** – roman-katolik istiqamətli gündəlik fransız ictimai-siyasi qəzeti. 1880-ci ildən bu günə qədər Parisdə nəşr olunur.

⁵³⁵ **Zenzinov Vladimir Mixayloviç (1880–1953)** – rus siyasi xadimi, eser. Dövrünün tanınmış jurnalistlərindən biri idi. Müəssislər Məclisinə seçilmişdi. Mühacirətdə (ABŞ) “Azadlıq uğrunda” adlı qəzet nəşr edirdi.

⁵³⁶ **Stalinski Yevsey Aleksandroviç (1880–1953)** – rus ictimai xadimi, yazıçı, publisist, tənqidçi. Fransada siyasi mühacir kimi yaşadığı dövrdə “Pour la Russie” və bir sıra digər nəşrlərin redaktoru olmuşdu.

⁵³⁷ **“Pour la Russie”** – rusiyalı siyasi mühacirlərin 1918–1920-ci illərdə Parisdə fransız və rus dillərində çap etdikləri ictimai-siyasi qəzet. Məhdud dairədə, əsasən, monarxist məfkurəli rus mühacirləri arasında yayılırdı.

⁵³⁸ **Fransız Müstəmləkələri Liqası** – XIX əsrin sonlarında yaradılan, metropoliya ilə müstəmləkələr arasında siyasi, iqtisadi, ticari və mədəni əlaqələrin yaranmasına və genişlənməsinə xidmət edən fransız ictimai təşkilatı.

⁵³⁹ **Enfiacyan Aram** – erməni parlamentar, Paris sülh konfransında erməni nümayəndə heyətinin üzvü.

⁵⁴⁰ **Piralov (Piralyan) Arakel** – Paris sülh konfransında erməni nümayəndə heyətinin üzvü.

⁵⁴¹ **Maçabeli Georgi Mixayloviç (1885–1935)** – gürcü diplomatı, 1921-ci ildə Gürcüstanın İtaliyada səfiri təyin edilmiş, lakin müstəqil Gürcüstan Respublikasının süqutu nəticəsində fəaliyyətə başlaya bilməmişdi.

⁵⁴² **Omsk hökuməti** – ağqvardiya hərəkətinin Omskda admiral A.V.Kolçakın rəhbərliyi altında elan etdiyi və ümumrusiya hakimiyyətinə iddialı olan çoxsaylı qurumlardan biri. 1918-ci il noyabrın 18-də elan olunmuşdu. Hakimiyyəti müvəqqəti də olsa, Ural, Sibir və Uzaq Şərqi böyük bir ərazisində yayılmışdı.

⁵⁴³ **Böyük Nobel** – çox güman ki, 1888–1917-ci illərdə Nobel qardaşlarının çar Rusiyası, ilk növbədə isə Bakıdakı biznes layihələrinə rəhbərlik edən və Azərbaycanla əlaqələrini itirməyən Lüdviq Nobelin oğlu Emmanuel Lüdviq Nobel (1859–1932) nəzərdə tutulur.

⁵⁴⁴ **Yusif bəy Vəzirov (Çəmənzəminli, 1885–1942)** – azərbaycanlı yazıçı, publisist, ictimai xadim, diplomat. 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ukrayna və Osmanlı imperiyasında diplomatik nümayəndəsi.

⁵⁴⁵ **Ümumdünya Poçt İttifaqı** – 1874-cü ildə dünya ölkələri arasında səmərəli rabitə təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılmış beynəlxalq təşkilat. Mənzil-qərargahı İsveçrədə yerləşirdi.

⁵⁴⁶ **İvan Volkov** – Romada yaşayan rus mühaciri. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin məsul əməkdaşı Əziz bəy Tahirovla aralarında yaranan anlaşılmazlıqla bağlı Ə.Topçubaşova müraciət etmişdi.

⁵⁴⁷ **Reyter teleqraf agentliyi** – dünyanın ən böyük beynəlxalq xəbər və maliyyə informasiyası agentliklərindən biri. Əsası 1851-ci ildə birja yenilikləri barədə məlumat yaymaq üçün Pol Culus Reyter tərəfindən qoyulub.

⁵⁴⁸ **Şeyxəli Dadaşov** – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış birinci gildiyə Bakı taciri. Xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olurdu. İçərişəhərdəki Cümə məscidi onun vəsaiti hesabına bərpa və təmir edilmişdi.

⁵⁴⁹ **Ələkbər Cabbarov (1898–?)** – Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə 1919-cu ildə ali təhsil almaq üçün Avropaya göndərilən 100 tələbədən biri. Fransanın Nansi Universitetində təbiət elmlərini öyrənirdi. Sonrakı taleyi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

⁵⁵⁰ **Zaur bəy Daqerov (1902–?)** – Vladiqafqazda doğulmuş, 1918-ci ildə Tiflis kadet korpusunu bitirmişdi. Etnoqrafiya sahəsində ali təhsil

almaq üçün Paris universitetinə göndərilmişdi. Sonrakı taleyi bəlli deyil.

⁵⁵¹ **Krasin Leonid Borisoviç (1870–1926)** – sovet partiya və dövlət xadimi. 1918–1923-cü illərdə sənaye və ticarət, yollar, xarici ticarət komissarlıqlarına rəhbərlik etmişdi. Həyatının son illərini diplomatik xidmətdə keçirmiş, Böyük Britaniyada Sovet Rusiyasının səlahiyyətli nümayəndəsi olmuşdu.

⁵⁵² **Mirzənalabdin Mirqasımov (Mirqasımzadə, 1887–?)** – Azərbaycan hökumətinin Avropaya göndərdiyi tələbələrindən biri. Əvvəlcə Nansi Universitetində elektronika üzrə təhsil almış, sonra Sorbonna Universitetinin Hüquq məktəbinə dəyişilmişdi. Akademik Mirəsədulla Mirqasımovun qardaşıdır.

⁵⁵³ **Makedoniyalı İskəndər (e.ə. 356 – e.ə. 323)** – e.ə. 336-cı ildən Makedoniya çarı, sərkərdə və fəth, antik dövrün ilk dünya imperiyasının yaradıcısı hesab olunur.

⁵⁵⁴ **Teymurləng (1336–1405)** – Avropa mənbələrində daha çox Tamerlan kimi tanınan Orta Asiya türk hökmdarı. Sərkərdə və dövlət xadimi. Paytaxtı Səmərqənd olan Teymurilər imperiyasının qurucusu.

⁵⁵⁵ **Leon Kohen (Leon Cahun, 1841–1900)** – yəhudi əsilli fransız səyyahı, şərqşünas, türkoloq və yazıçı. 1896-cı ildə çap etdirdiyi “Asiya tarixinə giriş. Türklər və monqollar” adlı, əsasən, obyektiv istiqamətli araşdırması bir çox türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə müəyyən qədər işıq salırdı.

⁵⁵⁶ **Armin Vamberi (1832–1913)** – yəhudi əsilli macar şərqşünası, səyyah, poliqlot. Avropada ilk dəfə Budapeşt Universitetində türkologiya kafedrası qurmuş (1870) və 30 ildən artıq onun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. Macar və türk xalqlarının etnik yaxınlığı haqqındakı hipotezi elm aləminə ilk dəfə gətirənlərdəndir.

⁵⁵⁷ **Firdovsi Tusi (935–1020)** – fars ədəbiyyatının klassiki, məşhur “Şahnamə” eposunun müəllifi. İran millətçiliyinin banilərindən sayılır.

⁵⁵⁸ **Hafiz Şirazi (1320–1390)** – orta əsrlər fars şairi, sufi poeziyasının tanınmış nümayəndəsi. Yaradıcılığı, vətəninə olduğu kimi, Azərbaycanda da populyar idi.

⁵⁵⁹ **Sədi Şirazi (1210–1292)** – orta əsrlər fars şairi, Şərq didaktik poeziyasının klassiki. “Bustan” və “Gülüstən” əsərlərindən XIX əsr Azərbaycan mədrəsələrində və molla məktəblərində dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu.

⁵⁶⁰ **Zaqafqaziya Seymi** – Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən 1918-ci ilin fevralında çağırılmış nümayəndəli və qanunverici hakimiyyət

orqanı. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə Zaqafqaziya seçilmiş nümayəndələrdən və siyasi partiyaların təmsilçilərindən təşkil edilmişdi. Sədri gürcü sosial-demokratı N.S.Çxeidze idi.

⁵⁶¹ **Milli Şura** – Azərbaycan Milli Şurası, bəzi hallarda isə Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Müvəqqəti Milli Şurası da adlandırılır. Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı üzvlərinin 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə keçirilən fəvqəladə toplantısında yaradılmış partiyalararası siyasi orqan. Aparıcı qüvvəsi Müsavat partiyası idi. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqda İstiqlal Bəyannaməsi qəbul etmişdi.

⁵⁶² **Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi** – Müvəqqəti hökumətin Zaqafqaziyanın idarəçiliyi üçün yaratdığı xüsusi orqan. Yurisdiksiyası altına Qafqaz canişinliyinin bütün keçmiş ərazisi daxil idi. Komitədə Azərbaycanı IV Dövlət Dumasının üzvü M.Y.Cəfərov təmsil edirdi. Sədr kadet V.A.Xarlamov idi.

⁵⁶³ **Bibiheybət məscidi** – Bakının cənub girişində Bakı buxtası üzərində XIII əsrdə Şirvanşah hökmdarı Axsitanın əmri ilə memar Mahmud ibn Səəd tərəfindən şiələrin səkkizinci imamı Museyikazımın bacısı Həkimə xanımın məzarı üzərində ucaldılan və sonradan ziyarətgaha çevrilən məscid kompleksi. 1936-cı ildə bolşeviklər tərəfindən dağıdılmış, 1990-cı illərdə Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə bərpa edilmişdi.

⁵⁶⁴ **Brest-Litovsk müqaviləsi** – 1918-ci il martın 3-də bir tərəfdən Sovet Rusiyası, o biri tərəfdən isə Mərkəzi dövlətlər (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı imperiyası və Bolqarıstan çarlığı) arasında imzalanan separat müqavilə. Sənəddə Rusiyanın məğlubiyyəti və Birinci Dünya müharibəsindən çıxması öz əksini tapmışdı. Separat müqavilə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətinin maraqlarına ciddi şəkildə toxunurdu.

⁵⁶⁵ **Milli Demokratik Partiya** – daşnaksutyunla müqayisədə guya daha yumşaq siyasət yürütdüyü iddia olunan sosial-demokrat yönlü erməni siyasi partiyası “Qnçak” nəzərdə tutulur.

⁵⁶⁶ **Şaumyan Stepan Georgiyeviç (1876–1918)** – bolşevik maskası altında gizlənmiş daşnak, Bakıda 1918-ci ilin martında Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmiş soyqırımın təşkilatçısı, Leninin Qafqazda ən inanılmış silahdaşı, bədnam 26 Bakı komissarlarının lideri – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri.

⁵⁶⁷ **“Bakı fəhləsi” (“Бакинский рабочий”)** – 1906-cı ildən Bakıda nəşr olunan rusdilli gündəlik ictimai-siyasi qəzet. Sovet hakimiyyəti

illərində Azərbaycan KP MK-nın və respublika hökumətinin rəsmi orqanı olmuşdu.

⁵⁶⁸ **“Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin xəbərləri”** (**“Известия бакинского совета рабочих, солдат и матросов”**) – 1917-ci il martın 30-dan (yeni üsulla aprelin 12-dən) 1918-ci il iyulun 31-nə qədər Bakıda rus, Azərbaycan və erməni dillərində daşnak yönümlü Bakı Sovetinin mətbu orqanı kimi nəşr olunan gündəlik ictimai-siyasi qəzet. Əsasən, bolşevik-daşnak ideyalarını təbliğ edirdi.

⁵⁶⁹ **Srvantstyan Amazasp (1873–1921)** – erməni terrorçusu, daşnak. 1905–1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırırda fəal iştirak etmiş, çar hökuməti tərəfindən 15 illik Sibir katorqasına göndərilmişdi. 1918-ci ildə 3500 nəfərlik erməni silahlı bandasının başında Bakı uğrunda savaşa türk-azərbaycanlı hərbi hissələrə qarşı vuruşmuş, amma Mikoyanın yazdığına görə, qorxaqlıq edərək döyüş meydanından qaçmışdı. Çoxsaylı cinayət əməllərinə görə 1921-ci ildə Ermənistan həbsxanalarından birində linç edilmişdi.

⁵⁷⁰ **Lalayan Stepan (?–1919)** – erməni millətçisi, daşnak partiyasının fəalı. 1918-ci ildə Bakıda Mart qırğınının və Azərbaycanın bir sıra bölgələrində milli əlamətlərə görə soyqırımın əsas təşkilatçılarından biri. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının qərarına əsasən həbs edilmiş, Bayıl həbsxanasında ölmüşdü.

⁵⁷¹ **“Açıq söz”** – əsası 1915-ci ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən qoyulmuş ictimai-siyasi və ədəbi qəzet. Milli hərəkata və Müsavat partiyasına yaxınlığı ilə seçilirdi.

⁵⁷² **“Vəhşi diviziya”** – Rusiya imperiyasının Birinci Dünya müharibəsinə qoşulması ilə əlaqədar olaraq, 1914-cü ilin avqustunda formalaşdırılmağa başlayan, tərkibinin təxminən 90 faizi Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya müsəlmanlarından ibarət olan Qafqaz yerli süvari diviziyası. Müharibə cəbhələrində cəsarət və qorxmazlıqlarına görə tezliklə cəsur, qorxmaz diviziya anlamında işlədilən “vəhşi diviziya” adını almışdı.

⁵⁷³ **Hüseynqulu xan Naxçıvanski (1863–1919)** – Azərbaycan əsilli rus sərkərdəsi, tam süvari generalı, imperator II Nikolayın şəxsi yavəri, general-adyudant. Naxçıvan xanı, general-mayor Kəlbəli xan Naxçıvanskiyə oğlu idi. Birinci Dünya müharibəsində bir sıra uğurlu hərbi əməliyyatlar aparmış qvardiya süvari korpusuna komandanlıq etmişdi. Hərbi şücaətinə görə 15 rus, 9 xarici ordenlə təltif olunmuşdu. 1919-cu ildə həbs olunmuşdu. Sonrakı taleyi bəlli deyil. Böyük ehtimalla, bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

⁵⁷⁴ **Georgi xaçı** – 1807–1917-ci illərdə Rusiya imperiyasında döyüş şəraitində rəşadət və igidliyə görə verilən orden. dörd dərəcəsi mövcud idi. Qeyri-xristianlar üçün fərqli formada Georgi xaçı təsis edilmişdi.

⁵⁷⁵ **Levitskinin lal üsulu** – əsası hələ XVIII əsr rus pedaqoqu L.S.Levitski tərəfindən qoyulan, sxolastik xarakterli, mexaniki əzbərləmə əsasında təhsil verən pedaqoji metod.

⁵⁷⁶ **Müqəddəs Nina məktəbi** – 1846-cı ildə Tiflisdə təsis olunmuş Müqəddəs Nina adına qadın xeyriyyə cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə 1861-ci ilin oktyabrında Bakıda açılan və əsilzadə ailələrindən olan qızlara rus dilində təhsil verən təhsil müəssisəsi. 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti xalq maarif nazirinin əmri ilə bu məktəbin bazasında birinci Azərbaycan milli qadın gimnaziyası yaradılmışdı.

⁵⁷⁷ **Seyid Əzim Şirvani (1835–1888)** – Azərbaycan şairi, maarifçi və pedaqoq. “Əkinçi” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdi. Lirik şeirlərində Füzuli ənənələrini davam etdirməyə üstünlük versə də, satirik və realist əsərlərində yaşadığı dövrün problemlərinin işıqlandırılması daha böyük yer tutmuşdu.

⁵⁷⁸ **Məşhur kırımlı ictimai xadim** – söhbət İsmayıl bəy Qasıralıdan (1853–1914) gedir.

⁵⁷⁹ **Yan Qus (Jan Hus, 1369–1415)** – çex xalqının milli qəhrəmanı, mütəfəkkir, çex Reformasiya hərəkatının ideoloqu. Din xadimi. Bir müddət Praqa Universitetinin rektoru olmuşdu. Katolik kilsəsi onun təlimində küfr elementləri olduğunu iddia edərək tonqalda yandırılıraq edam edilməsi qərarını çıxarmışdı. Tövbə hüququndan imtina etmişdi. Yan Qusun edamı onun tərəfdarlarının “Yan Qus tərəfdarlarının müharibəsi” başlatmalarına səbəb olmuşdu.

⁵⁸⁰ **Kuzmin Viktor Vasilyeviç** – “Kaspi” qəzetinin 1881–1887-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş ilk redaktoru. Onun redaktorluğu dövründə “Kaspi” gündəlik qəzetə çevrilmiş, formatı böyüdülmüş və Bakı həyatını əksər yönləri ilə işıqlandırmağa başlamışdı. Daha əvvəl Bakının ilk rusdillə qəzeti “Bakinskie izvestiya”-nı redaktə etmişdi.

⁵⁸¹ **“Obzor”** – 1878–1880-ci illərdə Tiflisdə gürcü maarifçisi Niko Nikoladzenin redaktorluğu ilə çap olunan gündəlik ictimai-siyasi qəzet. Tənqidi istiqamət güclü olduğuna görə daim senzura təqiblərinə uğramışdı. Azərbaycanlı müəlliflərdən İ.S.Şahtaxtinski və H.Zərdabi qəzetin işində yaxından iştirak edirdilər.

⁵⁸² **Tumanov qardaşları** – XIX əsrin son rübündə Tiflisdə nəşriyyat işləri ilə məşğul olan və qəzet naşiri kimi fəaliyyət göstərən erməni əsilli Konstantin, Vladimir və Georgi Tumanovlar nəzərdə tutulur.

⁵⁸³ **“Novoe obozrenie”** – 1884–1906-cı illərdə Tiflisdə rus dilində çap olunan liberal istiqamətli ictimai-siyasi qəzet. Əsas diqqəti Qafqaz bölgəsinin, yerli xalqların problemlərinə yönəlirdi. 1905-ci il inqilabından sonra daha çox kadet partiyasının mövqelərini müdafiə edirdi. Qəzetdə azərbaycanlı müəlliflər də çap olunurdular.

⁵⁸⁴ **“Həyat”** – 1905–1906-cı illərdə Bakıda H.Z.Tağıyevin imtiyaz sahibliyi, Ə.Topçubaşovun nəşirliyi, Əhməd bəy Ağayev və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu altında Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan gündəlik ictimai-siyasi, iqtisadi və elmi-mədəni qəzet. XX əsrdə ilk milli qayəli anadilli nəşr idi.

⁵⁸⁵ **Haşım bəy Vəzirov (1868–1916)** – Azərbaycan yazıçısı, dramaturq, jurnalist, tərcüməçi. Onun redaktorluğu altında 1907–1916-cı illərdə “Səda”, “Sədayi-həqq”, “Sədayi-Qafqaz”, “Qolos Kavkaza”, “İttifaq”, “Məzəli” kimi qəzet və jurnallar nəşr olunmuşdu. “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad” kimi mətbu orqanların işində də yaxından iştirak etmiş, cəsarətli, polemik, bir sıra hallarda isə çıxırğan yazıları ilə gündəmdə qalmışdı.

⁵⁸⁶ **Rza bəy Xəlilov** – xalq müəllimi, Qori Seminariyasının məzunu. “Kaspi”də ardıcıl çıxış edirdi. Çarizm və sovet hakimiyyəti illərində 40 ilə yaxın Zərdabın müxtəlif məktəblərində müəllim və direktor kimi çalışmışdı.

⁵⁸⁷ **Benkendorf Aleksandr Mixayloviç (1868–1919)** – alman mənşəli rus iş adamı, neft-mədən sahibi, bir neçə çağırış Bakı Şəhər Dumasının qısnısı, əsası 1913-cü ildə qoyulan “Benkendorf və K” Ticarət Evinin baş aksioneri və direktoru. Bakı Mariinsk qadın gimnaziyası himayəçilər şurasının üzvü idi.

⁵⁸⁸ **Məmmədrza** – doktor və ictimai xadim Məmmədrza Vəkilov nəzərdə tutulur (bax: 268-ci qeyd).

⁵⁸⁹ **“Ture” (“Türk”)** – İttihad və Tərəqqi partiyası fəallarının 1903–1905-ci illərdə Misirdə çap etdikləri qəzet. Əli bəy Hüseynzadə bu nəşrlə əməkdaşlıq edir, ara-sıra onun səhifələrində çap olunurdu.

⁵⁹⁰ **Pəri xanım Topçubaşova (1873–1947)** – Həsən bəy Zərdabinin qızı, Ə.Topçubaşovun xanımı.

⁵⁹¹ **Pleve Vyacheslav Konstantinoviç (1846–1904)** – alman əsilli rus dövlət xadimi. Senator, həqiqi gizli müşavir. 1902-ci ildən daxili işlər naziri. “Eser” təşkilatının fəali Yevgeni Sazonov tərəfindən Kişinyovdakı yəhudi qırğınlarına məsul şəxs kimi 1904-cü il iyulun 15-də Peterburqda terror yolu ilə aradan götürülmüşdü.

⁵⁹² **Vəbaya qarşı mübarizə** – Bakıda 1904-cü ilin iyul ayından oktyabra qədər davam edən vəba epidemiyası və Şəhər Duması

səhiyyə komissiyasının üzvü kimi Topçubaşovun bu prosesdəki fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

⁵⁹³ **Həsən bəy Ağayev (1875–1920)** – həkim, ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri. 1918–1920-ci illərdə Cümhuriyyət Parlamenti sədrinin birinci müavini. Parlament sədri Ə.Topçubaşov Paris sülh konfransında olduğundan 1920-ci ilin fevralına qədər qanunverici qurumun fəaliyyətinə faktiki rəhbərliyi H.Ağayev həyata keçirmişdi. 1920-ci ilin iyun ayında Tiflisdə erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

⁵⁹⁴ **Sitarə xanım Vəzirova (1880–1933)** – Əhməd Ağaoğlunun həyat yoldaşı.

⁵⁹⁵ **Rəşid bəy Topçubaşov (1900–1926)** – Ə.Topçubaşovun ortancıl oğlu. Nümayəndə heyətində atasının şəxsi katibi vəzifəsini yerinə yetirir, eyni zamanda Sorbonna Universitetində təhsil alırdı.

⁵⁹⁶ Söhbət Əli bəy Hüseynzadənin sonbeşik qızı **Feyzavər Alpsardan (1920)** gedir.

⁵⁹⁷ **Bəhram Hüseynzadə (1901–1966)** – Əli bəy Hüseynzadənin qardaşı oğlu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ali təhsil almaq üçün xaricə göndərdiyi 100 tələbədən biri. 1926-cı ildə Almaniyadakı Darmstadt Texniki Universitetini bitirdikdən sonra Azərbaycana qayıtmış, müxtəlif sənaye müəssisələrində çalışmışdı. 1937–1956-cı illərdə həbs düşərgələrində cəza çəkmişdi. Məşhur tarixçi Sara Aşurbəylinin əri olmuşdu.

⁵⁹⁸ **Ələşrəf bəy Sultanov** – Ələşrəf Sultanoğlu, Ələşrəf Kürdəmir adları ilə də tanınır. Əlimərdan bəy Topçubaşovun böyük qızı Saranın (Sarabəyim) əri idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində sənaye və ticarət nazirinin müavini vəzifəsində çalışmışdı. Mühacir kimi əvvəl Fransada, sonra Türkiyədə yaşamışdı.

⁵⁹⁹ **Ədhiyyə xanım (1897–?)** – Əli bəy Hüseynzadənin həyat yoldaşı.

⁶⁰⁰ **Sara xanım Topçubaşi (1899–?)** – Əlimərdan bəyin böyük qızı, Ələşrəf Kürdəmirin xanımı.

⁶⁰¹ **“La Republique”** – İstanbulda 1924–1938-ci illərdə fransızca nəşr olunan qəzet.

⁶⁰² **Yunis Nadi Abaloğlu (1879–1945)** – türk siyasətçi və jurnalist. Sosial-demokrat istiqamətli “Cümhuriyyət” qəzetinin qurucusu və ilk baş redaktoru. Söhbət həmin qəzətdə çap olunan məhkəmə reportajlarından gedir.

⁶⁰³ **Abbasqulu Kazımzadə (1885–1983)** – azərbaycanlı siyasi xadim, Müsavat partiyasının qurucularından biri, Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Türkiyədə siyasi mühacir.

⁶⁰⁴ **Əhməd Cavad (1892–1937)** – Azərbaycan şairi, tərcüməçi, pedaqoq. Dövlət himnimizin sözlərinin müəllifi. Milli hərəkətdə yaxından iştirak etmiş, onun qayə və ideyalarına bağlılığına görə repressiyaya məruz qalmışdı.

⁶⁰⁵ **Əli Yusif Yusifzadə (1900–1937)** – azərbaycanlı şair, publisist. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə ali təhsil almaq üçün Avropaya göndərilən 100 gəncdən biri. Sorbonna Universitetində təhsil almışdı. Müsavat partiyasının və onun Bakıdakı gizli şəbəkəsinin fəallarından biri. 1920-ci illərdən etibarən təqib və həbslərə məruz qalmış, 1937-ci ildə “üçlüyün” hökmü ilə güllələnmişdi.

⁶⁰⁶ **Lozanna konfransı** – İsveçrənin Lozanna şəhərində 1922-ci il noyabrın 20-dən 1923-cü il iyulun 24-nə qədər (müəyyən fasilələrlə) Böyük Britaniya, İtaliya və Fransanın təşəbbüsü əsasında Türkiyə ilə sülh müqaviləsi hazırlamaq üçün keçirilən beynəlxalq konfrans. Konfrans nəticəsində 17 sənəd, o cümlədən boğazlar haqqında konvensiya və Lozanna sülh anlaşması imzalanmışdı. Konfransda G.V.Çiçerinin rəhbərliyi altında bolşevik nümayəndə heyəti də yalnız boğazlar məsələsinin müzakirəsi ilə bağlı iştirak etmişdi.

⁶⁰⁷ **Makdonald (James Ramsay MacDonald, 1866–1937)** – ingilis siyasətçisi və dövlət xadimi. 1924-cü ildə Böyük Britaniyanın baş naziri və xarici işlər naziri. 1929–1934-cü illərdə Britaniya hökumətinə rəhbərlik etmişdir. Hakimiyyəti dövründə İngiltərə ilə SSRİ arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur (1929).

⁶⁰⁸ **İkinci Beynəlmiləl** – mənbələrdə Sosialist Beynəlmiləli, yaxud Fəhlə Beynəlmiləli kimi də tanınır. Dünya sosialist fəhlə partiyalarının 1889-cu ildə təsis edilmiş beynəlxalq birliyi.

⁶⁰⁹ **Moskva müqaviləsi** – Türkiyə hökuməti ilə RSFSR hökuməti arasında dostluq və qardaşlıq haqqında 1921-ci il martın 16-da Moskvada imzalanan müqavilə nəzərdə tutulur.

⁶¹⁰ **“Yeni Kafkasya”** – mühacir nəşr, M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu və fəal müəllifliyi ilə 1923–1927-ci illərdə İstanbulda ayda iki dəfə çıxan siyasi, sosial, ədəbi məcmuə, Azərbaycan mühacirətinin ilk tribunallarından və rəsmi yayın orqanlarından biri. Ə.Topçubaşovun burada Parisdən göndərdiyi xeyli məqaləsi çap olunub.

⁶¹¹ **Ağa Mehdi Cəfərov (?–1924)** – azərbaycanlı zəngin, Bakıda bir sıra zavodların sahibi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Türkiyəyə mühacirət etmiş, burada həyatına intiharla son qoymuşdu.

⁶¹² **“Gaulois”** (dəqiq adı: **“La Gaulois”**) – fransız burjuaziya və aristokratiyasının 1868–1929-cu illərdə Parisdə nəşr olunan, əsasən, sağ təmayüllü ədəbi, siyasi illüstrasiyalı jurnalı.

⁶¹³ **Xolovka (Holowka Tadeusz, Tadeuş (1889–1931))** – polyak jurnalisti, publisist. 1920-ci ildən Polşa ordusu baş ştabının II şöbəsinin əməkdaşı, diplomat. 1926–1927-ci illərdə Varşava Milli Problemlər İnstitutunun direktoru, 1927–1930-cu illərdə Polşa XİN Şərq departamentinin rəisi, 1930-cu ildən Polşa Seyminin deputatı.

⁶¹⁴ **Konfederatlar komitəsi** – Polşanın Türkiyədəki səfiri R.Knollun maliyyə yardımı ilə 1924-cü ildə təsis edilən ümumqafqaz orqanı. Tərkibində, əsasən, sağ təmayüllü partiyaları birləşdirirdi. Qurumun məqsədi bir tərəfdən antibolşevik ideyaların təbliği, digər tərəfdən isə Qafqazın bolşevik işğalından azad olunmasından sonra region dövlətlərinin konfederasiya halında birləşməsi ideyasına zəmin hazırlamaq idi. Azərbaycanı komitədə M.Ə.Rəsulzadə ilə münasibətləri o qədər də yaxşı olmayan doktor X.Sultanov təmsil edirdi.

⁶¹⁵ **Üçlər müşavirəsi** – Parisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikası nümayəndə heyətləri üzvlərinin iştirakı ilə yaradılan və qeyri-müntəzəm fəaliyyət göstərən məşvərətçi orqan.

⁶¹⁶ **Azadlıq komitəsi** – tam adı: **Qafqazın azad edilməsi komitəsi**. 1924-cü ilin sonu, 1925-ci ilin əvvəllərində Parisdə təsis edilmişdi. Tərkibində Azərbaycan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz və Fransanın antibolşevik qüvvələrini birləşdirirdi. Komitənin rəyasət heyətində Azərbaycanı əvvəlcə C.Hacıbəyli, sonra isə M.Məhərrəmov təmsil etmişdi. 1926-cı ilin iyulunda azadlıq komitəsi Qafqaz Konfederatları Komitəsi ilə birləşərək Qafqazın Müstəqillik Komitəsi adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı.

⁶¹⁷ **Mdivani Simon Qurgenoviç (1876–1937)** – gürcü siyasətçisi və dövlət xadimi, gürcü sosial-federalistlər partiyasının lideri, 1918–1921-ci illərdə Gürcüstan Respublikasının rəhbərlərindən biri. 1924–1928-ci illərdə İstanbulda gürcü milli mərkəzinin fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi.

⁶¹⁸ **Lokarno razılaşması** – İsveçrənin Lokarno şəhərində 1925-ci il oktyabrın 5-dən 26-na qədər Almaniya, İtaliya, Böyük Britaniya, Belçika, Fransa, Polşa və Çexoslovakiyanın iştirakı ilə aparılan danışıqlar nəticəsində imzalanan sənədlər məcmusu (yeddi sənəd) nəzərdə tutulur.

⁶¹⁹ **Brian (Brian Aristide, 1862–1932)** – fransız siyasətçisi və dövlət xadimi. Birinci Dünya müharibəsindən sonra bir neçə dəfə Fransanın baş naziri olmuşdu. Qafqazın müstəqilliyinə rəğbətlə yanaşırdı.

⁶²⁰ **Societe Asiatique** – Fransada Asiya xalqlarının dilini, tarix və mədəniyyətini sistemli şəkildə öyrənmək məqsədilə 1822-ci ildə qurulan elmi cəmiyyət. İlk prezidenti məşhur fransız şərqşünası Silvestr de Sasi olmuşdu. 1822-ci ildən məşhur “Journal Asiatique” məcmuəsini nəşr edir. 700 nəfərdən çox üzvü var.

⁶²¹ **Ənvər Topçubaşı (1911–1977-ci ildən sonra)** – Əlimərdan bəy Topçubaşovun kiçik oğlu.

⁶²² **Zora Hacıbəyli (Zəhra; qızlıq фамилиясы Hacıqasımova, 1893–1960)** – Ceyhun bəy Hacıbəylinin xanımı.

⁶²³ **Mustafa Kamal Paşa (Mustafa Kemal Atatürk, 1881–1938)** – türk hərbiçisi və dövlət xadimi, Anadoluda milli-azadlıq mübarizəsinin Qurtuluş Savaşı təşkilatçısı və lideri, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu və ilk prezidenti (1923–1938). Türkiyəni modern dünyəvi dövlətə çevirmək üçün həyata keçirilən islahatların müəllifi.

⁶²⁴ **İsmət paşa (İsmet İnönü, 1884–1973)** – Türkiyə hərbiçisi, siyasi və dövlət xadimi, Qurtuluş Savaşı iştirakçısı, Atatürkün yaxın silahdaşı. 1923–1937-ci illərdə fasilələrlə baş nazir, Atatürkün ölümündən sonra isə prezident (1938–1950) olmuşdu. Türkiyənin dövlət və siyasət ierarxiyasında “ikinci adam” kimi tanınır.

⁶²⁵ **Fevzi paşa (Fevzi Çakmak, 1876–1950)** – Türkiyə hərbi və dövlət xadimi, marşal, Qurtuluş Savaşı iştirakçısı, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri (1921–1922), Türkiyə ordusunun Baş Qərargah rəisi (1924).

⁶²⁶ **Nurəddin paşa (Nurettin İbrahim Konyar, 1873–1932)** – Türkiyə hərbiçisi və siyasi xadim. Yaxın Şərqdə ingilislər üzərində qələbəsi ilə məşhurdur. Bir neçə çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdu.

⁶²⁷ **Mehmet Zəki bəy (Mehmet Zeki Baraz, 1862–1943)** – Türkiyə hərbiçisi, marşal. Osmanlı ordusunun sonuncu Baş Qərargah rəisi olmuş, Qurtuluş Savaşı komandanlarından biri kimi tanınmışdı.

⁶²⁸ **Təyyarəçi Fəzli bəy (1887–1914)** – türk hərbi təyyarəçisi. Böyük Britaniyada hərbi aviasiyanın sirlərinə yiyələnmişdi. Balkan müharibəsindəki qəhrəmanlığına görə ordenlərlə təltif edilmişdi. Lakin Ə.Topçubaşov onun adını Milli Mücadilə iştirakçıları ilə bir sırada çəkməklə tarixi anaxronizmə yol verir. Çünki 1914-cü ildə həlak olan Fəzli bəy, təbii ki, Qurtuluş Savaşı qatılı bilməzdi. Burada söhbət çağdaş Türkiyə hərbi aviasiya tarixində yeri olan və həmkarı ilə oxşar ad daşıyan Təyyarəçi Fazil bəydən (1889–1923) gedir.

⁶²⁹ **Kiplinq (Rediard Cozef, 1865–1936)** – dünya miqyasında tanınmış ingilis yazıçısı, şair və esseist. Ədəbiyyat sahəsində Böyük Britaniyanın ilk Nobel mükafatı laureatı (1907).

⁶³⁰ **Fərid bəy (Ahmet Ferid Tek, 1878–1971)** – Türkiyə siyasətçisi, dövlət xadimi, diplomat, fikir adamı. Osmanlı Məclisi-Məbusanı, I və II TBMM üzvü. 1923-cü ildə qurulan İsmət paşa hökumətində daxiliyyə vəkili (daxili işlər naziri) vəzifəsini tutmuşdu. 1921–1923-cü illərdə Fransada, 1925–1932-ci illərdə Böyük Britaniyada, 1932–1939-cu illərdə Polşada, 1939–1943-cü illərdə Yaponiyada Türkiyə səfiri olmuşdu.

⁶³¹ **İsrafil Əşrəfov (1900–?)** – Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin qərarı ilə xaricə göndərilən 100 tələbədən biri. Parisdə, Sorbonnada təhsil almışdı. Sonrakı taleyi barədə məlumat yoxdur.

⁶³² **D'Uzes Anna (Anna Mortemar, hersoginya de D'Uzes, 1847–1933)** – fransız siyasi xadimi. Keçmiş əri hersoq de Yuzesdən qalma sərvətə malik idi. Fransız siyasi həyatının üst qatlarında nüfuz və əlaqələri vardı.

⁶³³ **Franklin-Bulion Henri (1870–1937)** – fransız siyasətçisi, radikal-sosialist partiyasından Fransa Parlamentinin üzvü, Parlamentin xarici əlaqələr komissiyasının sədri. Türklərə və azərbaycanlılara rəğbətlə yanaşırdı. Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün şəxsi dostu kimi tanınırdı.

⁶³⁴ **L.** – çox ehtimal ki, Ə.Topçubaşovun açıqlamadığı bu inisial altında məşhur türk dostu, Birinci Dünya müharibəsi illərində alman hərbi məsləhətçilər qrupunun rəhbəri, general-leytenant (Türkiyədə hərbi rütbəsi müşir-marşal idi) Otto Liman von Sanders (1855–1929) nəzərdə tutulur.

⁶³⁵ **Əli Fəthi Okyar (Ali Fethi Okyar, 1880–1943)** – türk hərbcisi, dövlət xadimi və diplomat, Atatürkün dostu və yaxın silahdaşı. 1924–1925-ci illərdə Türkiyənin baş naziri. Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə Liberal-cümhuriyyətçi partiyasını (Sərbəst parti) qurmuşdu. Türkiyənin bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində səfiri olmuşdu.

⁶³⁶ **Mustafa Çokayev (Çokay, Şokay, Çokayoğlu, 1890–1941)** – qazax siyasi və ictimai xadimi, publisist, Türküstanın milli müstəqillik mübarizəsinin (Kokand muxtariyyəti) ideoloqu. 1921-ci ildən siyasi mühacir kimi Avropa ölkələrində yaşayır, ümumtürküstan mühacirətinin lideri kimi tanınırdı.

⁶³⁷ **Boğazlar məsələsi** – Türkiyə ərazisindəki böyük strateji əhəmiyyətə malik Qara dəniz boğazlarından istifadə məsələsinin tənzimlənməsi

nəzərdə tutulur. Osmanlı imperiyasının qüdrətli dövründə boğazlardan istifadə imperiyanın sırf daxili işi sayılırdı. Lakin beynəlxalq gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar XVII əsrdən etibarən vəziyyət dəyişmişdi. Türkiyəni boğazlara nəzarətdən hər vasitə ilə kənarlaşdırmağa cəhd olunurdu. 1915-ci ilin gizli anlaşmasına görə boğazlara nəzarət hüququnun Rusiyaya verilməsi nəzərdə tutulurdu. Türkiyə diplomatiyasının xüsusi dirəniş göstərdiyi bu məsələ özünün nisbətən məqbul həllini 1934-cü il Montre anlaşmasında tapmışdı.

⁶³⁸ **Musa bəy Rəfiyev (1888–1938)** – azərbaycanlı həkim, siyasətçi və dövlət xadimi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ikinci hökumət kabinetində səhiyyə və sosial müdafiə naziri vəzifəsini tutmuşdu. 1920-ci ildən sonra siyasi mühacir. Həyatının son illəri həkim kimi çalışdığı İranda keçmişdi.

⁶³⁹ **Tağı Rza (Rzazadə)** – “Müsavət” partiyasının fəallarından biri. İranda və Türkiyədə siyasi mühacir həyatı yaşamışdı. Mühacirət dövründə İran müsavətçılarının öndə gələn simalarından olmuşdu.

⁶⁴⁰ **Xosrov bəy Sultanov (1879–1943)** – həkim, ictimai-siyasi xadim, Cümhuriyyətin ilk hərbi naziri (may-iyun, 1918), əkinçilik naziri (iyun-iyul, 1918), Qarabağın general-qubernatoru (1918–1920). İstanbulda Qafqaz Konfederatları Komitəsinin qurucularından idi. M.Ə.Rəsulzadənin liderliyi əleyhinə olmuşdu.

⁶⁴¹ **Balağa Ağayev (1899–?)** – Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin ali təhsil almaq üçün xaricə göndərdiyi yüz tələbədən biri. Sorbonna Universitetində oxumuşdu. Sonrakı taleyi barədə məlumat yoxdur.

⁶⁴² **Müvəqqəti mərkəz** – Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətini koordinasiya etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin İstanbula gəlişindən sonra 1923-cü ildə təsis edilmiş keçici qurum.

⁶⁴³ **“Prometey”** – Qafqaz və Türküstan siyasi mühacirlərinin Parisdə fəaliyyət göstərən “Prometey” klubunun eyniadlı nəşri. 1926–1938-ci illərdə Parisdə Georgi Qvazavanın redaktorluğu ilə fransız dilində çap olunan ictimai-siyasi jurnal. Nəşrin redaksiya heyətinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Mustafa Çokayev, Aleksandr Şulqin, Ayaz İshaqi, Noy Jordaniya və başqaları daxil idilər.

⁶⁴⁴ **Məhəmməd Səid Şamil (1901–1981)** – Şeyx Şamilin nəvəsi. Daha çox Şeyx Şamillə bağlılığına görə 1920-ci ildə Dağıstanda bolşeviklərə qarşı üsyanın rəhbərlərindən biri olmuşdu. 1920-ci ildən siyasi mühacir kimi əvvəl İstanbulda, sonra isə əsasən, Varşavada yaşamışdı. Qafqaz dağlıları Xalq partiyasının qurucularından biri və baş katibi idi. Onun təşəbbüsü ilə 1978-ci ildə İstanbulda Şeyx Şamil irsini araşdıran fond yaradılmışdı.

⁶⁴⁵ **Sultan Girey Kılıç Şaxanoviç (1880–1947)** – adıgey, rus hərbcisi, general-mayor (1917). Kornilov qiyamının iştirakçısı. Ağqvardiya hərəkətinin məğlubiyyətindən sonra siyasi mühacir. Qafqaz dağlıları Xalq partiyasının rəhbərliyində təmsil olunurdu. İkinci Dünya müharibəsi illərində faşistlərlə əməkdaşlıq yolunu tutmuşdu. İngilislər tərəfindən SSRİ-yə qaytarılmış, sovet məhkəməsinin hökmü ilə edam edilmişdi.

⁶⁴⁶ **Taduyev (daha dəqiq: Tutaev) Albast Tsexaroviç (1863–1943)** – inqış hərbcisi, tarixçi və etnoqraf. 1920-ci ildən sonra siyasi mühacir. Qafqaz dağlıları Xalq partiyasının rəhbərliyində təmsil olunurdu.

⁶⁴⁷ **Cabaqiyev Vassan-Girey İşiyeviç (1882–1961)** – inqış maarifçisi, ictimai-siyasi xadim. 1918–1919-cu illərdə Dağlılar Respublikasında bir sıra vəzifələr tutmuşdu. 1920-ci ildən siyasi mühacir. Polşada, Fransada, son illər isə Türkiyədə yaşamışdır. Özündən sonra zəngin elmi və publisist irsi qalmışdır.

⁶⁴⁸ **Ramişvili Noy Vissarionoviç (1881–1930)** – gürcü siyasətçisi, inqilabçı, menşevik. Gürcüstan Demokratik Respublikasının ilk hökumətinin sədri. Daha sonra xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuşdu. 1921-ci ildən Fransada siyasi mühacir həyatı yaşayırdı. Prometey hərəkətinin fəal iştirakçılarından biri idi. Məkrli xarakterinə və daim konflikt yaratmağa can atdığına görə Əlimərdan bəy onu Şekspir qəhrəmanının adı ilə Yaqo adlandırırdı.

⁶⁴⁹ **Zeynəb xanım (Zeynəb Osmanovna Çermoyeva)** – Heydər Bammətin xanımı. Çeçen lideri, Dağlılar Respublikasının ilk baş naziri Əbdülməcid Çermoyevin qardaşı qızı idi.

⁶⁵⁰ **Dumbadze Vasili Davıdoviç (1881–1943)** – gürcü zadəganı, rus çarı II Nikolayın şəxsi mühafizə alayının generalı İ.A.Dumbadzenin qardaşı oğlu. Çar Rusiyasının süqutuna qədər Qafqazda dağ-mədən sənayesi və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdu. İnqilabdan sonra ABŞ-a mühacirət etmişdi. Parisdəki gürcü və azərbaycanlı mühacir dairələri ilə sıx əlaqə saxlayır, ABŞ-da onların maraqlarını təmsil etməyə çalışırdı.

⁶⁵¹ **Tapa** – Dağlılar Respublikasının ilk baş naziri **Əbdülməcid Çermoyev** həmkarları və dostları arasında daha çox bu adla tanınırdı.

⁶⁵² **Sevər Topçubaşı (1903–1977-ci ildən sonra)** – Əlimərdan bəyin kiçik qızı.

⁶⁵³ **Kelloq (Frank Billinqs Kellogg, 1856–1937)** – amerikan siyasətçisi və dövlət xadimi, diplomat. ABŞ-ın Böyük Britaniyada səfiri, 1925–1929-cu illərdə Dövlət katibi olmuşdu. Milli maraqlarla bağlı siyasətin həyata

keçirilməsi vasitəsi kimi müharibədən imtinanı əsaslandıran Kelloq-Brian paktının həmmüəllifidir. Bu təşəbbüsünə görə 1929-cu ildə Nobel Sülh mükafatına layiq görülmüşdü.

⁶⁵⁴ **Dördlər Komitəsi** – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz Dağlı Respublikasının Paris sülh konfransındakı nümayəndə heyətlərinin başçılarından ibarət məşvərətçi məclis.

⁶⁵⁵ **S.D.N.** – Millətlər Liqasının tərksilahla məşğul olan komitəsi.

⁶⁵⁶ **Rıza Nur (1879–1942)** – türk siyasətçisi, dövlət adamı, yazıçı-tarixçi və həkim. I və II Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü, TBMM hökumətinin ilk maarif naziri olmuşdu. Moskva və Lozanna anlaşmalarının hazırlanmasında iştirak etmişdi. İzmir sui-qəsdindən sonra Atatürkə müxalifət mövqeyində dayandığı üçün 1926-cı ildə Türkiyəni tərk etmiş, 1938-ci ilə qədər Fransa və Misirdə mühacir kimi yaşamışdı. “Moskva-Sakarya” adlı xatirələrində bolşevik Azərbaycanının ilk illərindən də bəhs olunur.

⁶⁵⁷ **Zəki Vəlidî Toğan (1890–1970)** – başqırd ictimai-siyasi xadimi, başqırd milli hərəkatının (1917–1920) və Türküstanda bolşeviklərə qarşı basmaçı (1920–1922) dirənişinin liderlərindən biri. 1925-ci ildən Türkiyədə yaşamış, dünya miqyasında tanınmış türkoloq-alim kimi şöhrət qazanmışdı. İstanbul və Vyana universitetlərinin professoru idi. Azərbaycan toponimikasına və tarixinə dair bir sıra araşdırmaların müəllifidir.

⁶⁵⁸ **Damman Raymon (Damman Raymond, 1890–1939)** – fransız hərbiçisi və iş adamı. 1920-ci illərdən başlayaraq fransız hökumətində xarici ticarət üzrə ekspert kimi çalışmışdı. 1928–1931-ci illərdə Fransa gömrük xidmətinin eksperti idi. Parisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Neft Sənayeçiləri İttifaqı 1926-cı ilin noyabrında ona Bakının Sabunçu rayonunda 25 desyatin neftli ərazi üçün konsessiya vermişdi. Anlaşmanı Azərbaycan milli hökumətinin qanuni təmsilçisi kimi Ə.Topçubaşov imzalamışdı. Əldə olunan razılığa əsasən, Damman Azərbaycan Neft Sənayeçiləri İttifaqına bir milyon fransız frankı ödəmişdi. Həmin məbləğin 20 faizi isə komisyon kimi nümayəndə heyətinə çatmışdı. Ə.Topçubaşov Dammandan alınan cüzi məbləğ dedikdə bu pulu nəzərdə tuturdu.

⁶⁵⁹ **Rauf Xasmehmet (1919–1931)** – Xəlil bəy Xasməmmədovun oğlu. Ailənin yeganə övladı olduğu üçün Rauf Yekta adlandırılırdı. Qalatasaray liseyində təhsil alırdı. İstanbulda vəfat etmişdi.

⁶⁶⁰ **Suad xanım** – Xəlil bəy Xasməmmədovun həyat yoldaşı.

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV
“...XALQIMIZIN MÜSTƏQİL YAŞAYACAĞINA İNANIRDIQ”

**Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
Tərcümə Mərkəzi
Bakı – 2018**

Kompüter dizaynı:
Aqil Əmrahov

Korrektor:
İradə Musalı

Çapa imzalanıb: 12.03.2018. Formatı: 60x90^{1/16}.
Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi: 43. Tiraj: 500. Sifariş: 9

**Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
Tərcümə Mərkəzi
Ə.Topçubaşov küç., 74.**

Təqdim olunmuş hazır fayldan “**Aspoliqraf LTD**” MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ 1052, Bakı, Fətəli Xan Xoyski küçəsi, 149